

РОМАНИ

16/168/18/12
МИЛОВАН ЂИЛАС

СВЕТОВИ И МОСТОВИ

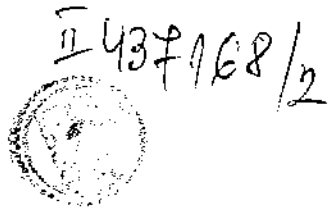
– Повести у три књиге –

II том

Уредници
Милорад Грујић
Драган Мојовић

МАТИЦА СРПСКА

ДРУГА КЊИГА
СТРАСТИ

Штампање романа Милована Ђиласа *Светови и мостови*
помогли су Адил Зулфикарпашић, Бошњачки институт
из Цириха и Фонд за отворено друштво Београд.

666 7/99

Први део

ТУЂ, ИЗ ЉУБАВИ СВОЈ ЗАВИЧАЈ

1.

Све је било неочекивано – заносно и смешно истовремено.

Показа се, штавише, да Естера, којој је и требало да послужи коњ Бојовићевог братучеда Милутина, и радо и добро пешачи. Мада је одавно била изучила јахање – најпре с пријатељицама, а затим с вереником – често изјављивала у околину Беча, њој – упркос подгојености и омлитавелости – беше пријатније да пешачи. Бојовић јој је неизоставно правио друштво, настојећи да јој не само објасни и оно што је било очевидно него и да је тиме одушеви. Али пејзаж – облаци и небо, шуме и голети, бистре речице и лугови – неслућен и сваки час друкчији, разбијао је и Бојовићеву брбљивост и Естерину обнемелу задивљеност.

Оживели су младост и детињство, пригушени безизгледним и презрелим њеним девовањем у трогодишњој лабарској запитости. Нису то биле одређене слике и збивања, него пробуђено осећање свежине и радости који су благо надахњивали и пољивали и њу сву и све што је видела. То је било утолико чудније што ништа – чак ни ужутела чаровитост дубрава и светла молдрина неба које је, посуто хитрим, попут једара надутим облачићима, протицало ожаравајући горе и путеве – није опомињало на њену прошлост. А што је било најнесхватљивије – и она и Бојовић као да заборавише рад чега и куд су се запутили: чак и Булат, Булатовљева погибија остаде једино као непомична сенка неке од црних птица на тим голетима.

Путовање до Замарја требало је да потраје добра четири сата, махом долинама речица, с једним значајнијим успоном уз било које је одвајало слив Љума и Маре. Али они су на Мару стигли пре, у журби да умакну ноћи, ношени полетом Естериним, који се с ње пренео не само на Бојовића и његову сестру Милушу, него и на

њиховог братучеда Милутина – једног од оних сељака који запиткивањима истичу властиту мудрост и предусретљивост.

Замарје се пружа поред Маре у дужини од три сахата – кућице села и засека, растурене у пристранцима изнад пољуса и лучица. Кућа Бојовићева је негде у средини – око пола сахата испод места на коме је на Мару избијао главни друм од Дабра. Мара је још била летња, газна, па су скренули удесно, ка најнижем превоју – да скрате пут и избију на газ према кући Бојовићеву. Стаза, благо се успињући, провлачила се између оголелих, главичастих пашњака, изнад којих су се здесна уздизале слабо насељене, беличастим стењем окруњене стране а слева шумнати повијарци са зеленим плећима планине у позадини.

За Бојовића, сваки поточић и косица, шумарак и пропљанак, добише нарочити значај, који се жарно у његовим зеленкастим очима и бујицом речи пенушао на ивицама његових тврдих, али још свежих усана. Наиме, негде на десној брдурини – према Бојовићевом саопштењу – био је баш онај Дуб на коме је погинуо Булат, а слеве стране, по повијарцима који су се успињали уз планину, одиграла се крајем 1915. и почетком 1916. године битка између Аустријанаца и Црногораца, у којој је Булат био један од најзначајнијих команданата, а Бојовић, официр у команди бригаде, морао у критичном тренутку да преузима регрутску чету и да је води у јуриш на ровове, на жице и митрајеска гнезда.

Све је то било и занимљиво и узбудљиво, особито откад су испод тог неразговестног Дуба: сви троје добише скамењен, а истовремено грозничав израз. Ћутљива и помало подруљива Милуша, наједном застане – да прокуне убице ријечима чији смисао Естера није сасвим разумела, али које су превртале гробове њихових пређа и затирале им још нерођене потомке. А Милутин, несталожен једино на речима, заборавивши да штрцне кроз зубе, што је чинио кад год је хтео да каже нешто важно – то је Бојовића очито нервирало, нарочито због присуства Естериног, и он га је двапут опомињао да то не чини – стиснуо је вилице и, подигнувши штап, запретио брду и убицама нечим не мање страшним од клетве Милушине. Истина огорчење њих двоје јењало је чим су зашли у поточић, али започеше да причају о Булату, корећи га због неопрезности и распредајући, с хладном насладом, појединости његове погибије.

„Да!“ јави се и Бојовић кад избише на чистину. „Ено где су му ишчупали душу која је, ипак, била велика!“

Постојао је, очито одајући пошту, па с кретањем настави смирено, али зането: „Нисмо се никад волели: мене је од њега одбијала његова, да кажем – насилност, а њега од мене моја интелектуалност. Премда један свет – два одгоја, два менталитета! Али сам увек у њему ценио његово јунаштво и родољубље. Да, тамо су ишчупали дуб који се неће тако скоро подљивити у овим горама...“

Естера је то, упркос потресености Бојовићеву, схватила и као припрему за његов сутрашњи говор: он се чак и неколико пута обазрео ка Дубу, као да је хтео да упамти неке важне детаље или да се надахне његовим каменим и травним висијама. И мада и сама узбуђена, Естера је сматрала: тако треба да буде, она треба то и да покаже: Булатовљев удес је све њих, с удаљавањем од Дабра, приметно и све тврђе опседао, а као будућа Бојовићева супруга она се мора саживети с његовим завичајем и приликама у њему.

Пазећи да не испадне недотупавна – јер је била приметила да се обрела у туђој, одбојној средини, упркос настојању свих троје да јој угоде и да се према њој не затворе – она ипак ушмта: „Али зашто је он ишао туда кад је знао да има одметника и да могу да га убију?“

Одмах је, по изразу Бојовићевом, приметила да је питање ако и не бесмислено, свакако сувишно. Мрштећи се што га је прекинула у неком његовом унутарњем монологу, а истовремено се гордо смешкајући, он одговори, сусретљиво домахнув планинама: „Тако се, драга, живи у овим горама – откад постоје.“ И одмах – као да из првог шумарка тек што нису плануле пушке које су убиле Булата – он настави с одважношћу, која није била нестварна, упркос патетици: „Али ти не треба да се плашиш – у свим тим горама нема злочинца, а камоли осветника који би био кадар да убије женску или изврши над њом насиље.“

Ућутао је, задовољан звонкошћу својих речи и лепотом своје мисли. Али Естера добаци с изазивачком шаљивошћу: „Жена је и у томе подређена!“ „Којешта!“ љутну се Бојовић. „Истина, говоре да би се опоганила пушка која би опалила на жену. Али ја држим да у томе више има древнога поштовања према жени као чуварки дома и порода.“ „Иако је смрт у српском језику женског рода...“ „Или баш због тога!“ довикну он, пружајући јој руку преко поточића. „Али овако или онако, колико су радост и лепота – жене су и патња и невоља.“

Естера схвати да тиме Бојовић, држећи је и даље за шаку, заподева разговор о њима двома. Али будући да за то није била расположена – Бојовић о њиховој љубави никада није могао да говори без патоса, а њу је било обузело детињасто, скоро враголасто радовање – она му не одговори. Ипак остави своју шаку у његовој и чак се приби уз њега. Али морали су да се раздвоје, мада не због Милуше и Милутина – и то је било ново: уколико су дуже путовали и примицали се Замарју, Бојовић се понашао према њој ако и не као према својој невести, а оно бар вереници с којом такође нема никаквих тајни – него због ускоће пута узастрану. Ћутали су – због узбрдне, а и због друкчијих токова мисли: Естери је чак годила Бојовићева присност, утолико наглија уколико су залазили у његов завичај, обазнан јој, поодавно, по томе што су у њему мушкарци, бар јавно, шкрти и опори према свим женама осим сестрама. Али из шипаричког враголаштва, које ју је обузимало с кретањем и свежи-

ном, њој сину у главу да му првом згодом, дакако пред његовим рођацима, стави до знања да, мада вољна да му буде супруга, још није његова љубавница.

Не пружи јој се прилика, избише на седло: у дубини се отвори долина, широка око километра и дугачка десетак километара. Кроз њу је текла река, видљива једино беличастим спрудовима и одблесцима – и река и долина су ишчезавале у каменитим и шумнатим гудурама. „Ено, видиш ли поток“ отпоче Бојовић прибијајући главу уз њену. „Да, поток не можеш да видиш, али можеш јаругу – тамо где се спајају два брда, испод њих, између ливада... С леве стране потока, односно с наше десне стране, на врху ливаде, бела кућа у башти – то је Милутинова, а она до ње, дрвена, једва се види – то је наша...“

Али Естера ништа није видела сем зелених, сивих, смеђих потеза у наварелу. Међутим, био јој се ставом, а најзад и речима, подесно аквесту да – одмицањем главе од његове и упадицом да она још не припада његовој кући, ако је у оном „наша“ и на њу мислио – сведе на меру његову интимност према њој. Али тренутак је био непогодан: сви су били у заносу и толико предани да баш њој покажу кућу, да би свака примедбица не само одударала, него била увредљива. И она се предаде њиховом надметању у објашњавању. А и њена раздраганост досеже врхунац с изласком на било: с оне стране долине, као да неко изложи слику сивкасте и отежале планине. Та планина није ничим личила на знане Алпе, устремљене попут идеја – била је суморнија, као времешнија, и надасве је непомичношћу уливала и страх и поуздање. Најзад је Естера и поуздано схватила где се налази кућа, чак уочида и њену сивоћу у тмстом зеленилу.

Сви као да одахнуше. Слутећи њихову журбу да задана стигну кући, она изјави да није уморна. Милутин то једва дочека: „Сад је преврлетно, госпођице, а пут – боље да га није! Не знам шта ћемо: намучићеш се, а не можеш низа страну јахати – пало би и седло и ти коњу преко главе!“

Али Естера није ни желела да јаши, унапред уживајући у спуштању у предвечерње модрине, с невидљивим сунцем иза себе и стравично лепом и огромном планином пред собом. И Бојовић јој је био ближи, дражи – као да се његова патетика слагала са овим непокретним и непојамним горостасностима.

Милуша и Милутин пођоше с коњем напред, док она и Бојовић заосташе – показивао јој је положаје на којима су се водиле борбе с Аустријанцима. При томе се она присећала где је била крајем девет-стопетнаесте и почетком деветстотнаесте, када је овај народ, или ове горе – како би рекао Бојовић – последњим блесковима свести и снаге потврђивао своју митску прошлост и своје постојање. И она не одоле: „Ко је тада – ти овде на бојишту а ја у гимназији у Бечу, могао и помислити да ћемо се једног дана срести и обрести баш ту?“

Бојовић се осмехну љупко и невесело: „Да, никако да умакнем Аустрији – ни у рату ни у миру.“

Помислила је да му каже: Али од ове се не браниш, него је освајаш! Али то јој се не учини лепим, у тренутку кад су битка и занос њоме, чудним спојем здружени и узнесени, ускрсли у њему. И зато каза: „Ова би хтела да ти ублажи све невоље које си од оне морао да поднесеш...“

Његове очи потавнеше страшћу, чију је наглост добро познавала. Не обзирући се ни на шта, он је, још врелу и знојну, обухвати око струка и снажно пољуби у уста. Ни то није био тренутак да му одмазди за његову претерану интимност и постави њихове односе онде где јесу – никог од његових није ту било. А она блискост са њиме је и даље расла, подстицана трагиком његових сећања и неугасивошћу њеног заноса. Најпре невољно, чујући негде у близини звонце на стоци, она ови руке око његовог врата, а затим се меко предаде његовим тврдим уснама: на њима као да је било нагорке свежине и снаге тих чудних, тих вечних планина...

Кући стигоше са сутоном. И Естери се учини да су она и Бојовић заједно са врховима, још обасјаним, сишли с големе, голе и тајновите планине – толико им се обрадоваше сељаци, махом рођаци Бојовићеви из пет-шест недалеких кућа...

И ништа није наговештавало то осећање, док су прилазили кући. Најпре је Бојовић прејахао преко реке и вратио коња Естери, па она – Милутин и Милуша су се изули и прегазили реку – више није ни сјаживала. Већ од реке, с ливада, приметила је групу пред Бојовићевом кућом: сељаци су их приметили док су се спуштали к реци и искупили се на дочек. То је било неугодно: јер Естера је слутила да ће сељаци – било да у њој гледају будућу жену било садашњу наложницу – започети нападом удворљивошћу којој није умела да се отме нити да је пренебегне. А поврх тога ће се, свакако, појачати, па чак добити нове, још неугодније видове и оно Бојовићево држање као да између њих нема више никаквих тајни. А он, мада необузданих заноса, почео је да је соколи: Чекају нас: они су тако непосредни и сви ће те волети више него и мене... А ја сам баш туда чувао стоку и играо се с вршњацима, док су с оне стране реке, из турских караула, вребале запете пушке, а чете крстариле тамо и овамо...

И све је испало боље него што је предвиђала, иако ништа у ствари није било друкчије: њу су загледали, али отворено и неувредљиво. И можда баш због тога што је у томе онајвише било оне разборитости и домишљатости с којима сељаци загледају јунице и ждребце пре него што почну да их купују – Естера, још узбуркане крви од кретања, осети се чак пријатно, сигурна у своје окрупњало тело на снажним и чилим ногама. Милутин је први подстакао то осећање, пристигнувши њу и Бојовића у пресахлом погочићу крај куће да би циктаво објашњавао рођацима на обриву, који су се

распитивали како је госпођица могла превалити толики пут. Гдје, јадни не били! Ала, једва смо је на ријеци натјерали да узјаше! Ала, сијеците ме гдје сам најтањи ако се у Замарју нађе бињација раван њој! – Бојовић као да је тако што и чекао: Е па, ја сам гледао да лам не доведем неку од оних варошанки што их дјевери тегле уз планине: сјаши, узјаши, те ово тврдо, те оно вруће, придржавај повоздан и њу и коња.

Тиме сељаци почеше да опајају у њој нешто више, али и нешто своје: тада, приметив задње зраке на планини која се непрестано уздизала од куће, у Естери се и јави оно бизарио и присно упоређивање себе и Бојовића с врховима који су дошли сељацима у походе. И мада се Бојовић, као што је и предвиђала, понашао дозлабога интимно – тек што је не почне пљескати позади као што раскалашни момци чине с удовицама или самоуверени мужевци са својим женама – она полетност, започета у њој чим су се из дабарске котлине увукли у брда, и даље је расла, чак опипљивија и – чинило јој се – преносила се на људе и ствари и зрачила из њих.

Бојовићева кућа, као наднета над поточну урвину, била је лепша и удобнија него што је предвиђала: личила је на остале куће, с том разликом што јој је спрат био грађен од храстових стабала, док су оне сељачке махом биле чатмаре. Та разлика ју је и чинила друкчијом – сличном летњиковцу, пажљиво рађеном и смншљеном, с високим кровом и покривеним улазним доксоматом с горње стране. А кад јој Бојовић, приметивши загонетан, али пријатан утисак који кућа остави на њу, објасни да је то беговски чардак, који су његов деј и отац присвојили и добили кад се Замарје ослобођавало, па га он препокрио, проширио му прозоре и штошта изменио – Естери поста схватљивији необични, господствени, премда своски тип куће. У кући нико није становао, него су је надгледали Милутин и његова жена – Бојовић је долазио у село преко лета, па и тада није остајао дуже од три-четири недеље – истовремено обрађујући, без накнаде, Бојовићево имање. На спрату су биле четири собе – с лица Бојовићева и гостинска, а лево и десно од улаза зимека кухиња и Милушина. Све те собе су биле, као и иначе на селима, па и у Дабру, удешене и за спавање и за дневни боравак – с креветима, столовима и столицама од дрвета, али квалитетног – од јавора или јасена, и сељачке, али финне израде.

Док су разгледали собе и уносили ствари, указа се Естери, најзад, прилика да пред другима одреди свој и Бојовићев однос: она веома гласно, пресамитивши се с доксата на двориште, упита, још и не знајући коме треба да се обрати: „А која је соба одређена за мене – мислим само за мене? Хтела бих да се распремим и што пре легнем?”

Али на то нико не обрати пажњу, сем црномањастог, разроког рођака – касније је дознала да се зове Блажо и да је оглашени шалјивчина који може, а и уме, да каже свакоме, без вређања, и

највећу безобраштину: он добади колико њој, толико и осталима, испуљеним на клупицама и трупиницама пред кухињом изнад куће: „Слађе се слава, госпођице, удвоје – кад је Бог већ дао...”

Нико се у први мах не насмеја. Али кад Естера – у nelaгодној ситуацији коју је сама створила истицањем да хоће да буде сама у соби и пред враголасто искеженим и предусретљивим сељачковим лицем – не одоле а да се не насмеје, почеше и други да се смеју, тобоже корећи Блажа-проклетину што, ето, не може а да на првом кораку госпођицу и туђинку не дочека својим пасјадуцима.

Као да су се сви и све заверили били да јој не дозволе да потврди и обзнани дистанцу између себе и Бојовића. Тако, жена Милутинова – жута и кошчата, распремајући кревет у гостинској соби – није пропустила да с лицем слатким и сјајним од осмејка дода: „А ја сам ти била спремила у соби дјеверовој – све ново и чисто, тамо су сад два кревета варошка, један поред другог.” Естера не одоле, мада је то схватила као удворљивост и прилагођавање варошком моралу, онако слободном каквим га сељаци држе: „Али ми нисмо још ни вереници – можда ћемо бити, али још нисмо!” „Знам, знам, лепојко моја!” узврати спремно и разгаљено жена. „Ама бићете – неће нашега Драга та срећа мимоићи. Па кад ти нећеш да спаваш с њим у истој соби, кад још...” и она се насмеши с лукавом саосећајношћу.

Естера се брзо распреди, опра лице и руке у лавору и – у сутону који загуши собицу – наједном се нађе глупо и безмерно сама. И као да се бојала да јој се не угаси радост од путовања, заборавивши на своје речи и на стварну жељу да што пре легне, она јурну напоље – међу сељачке, мада ће је њихова претерана сусретљивост вређати, а мудријашки разговори замарати. Али на доксату је срете Милуша, извлачећи уз степенице своје крупно кошчато тело – она је, мада крепка и лака, увек уз степенице ишла полако, придржавајући се ограда. „Хајде, душо, да ја видим хоће ли ти бити добро ићас.”

Али Милуша не уђе с ходника у собу одређену за Естеру, него кроз Бојовићеву собу, у којој доиста беху напоредо два кревета, на која она бади безизразан поглед. Ушавши у собу одређену за Естеру, она пажљиво опипа јастук и душек, лупи по њима као да их опомиње на послушност, најзад испљусну лавор кроз прозор и оплакну га чистом водом из бокала. „Па, добро је! А и не треба ти ту богзна што за ноћ-двје. Врата можеш, али не мораш закључавати – у сусједној соби је Драго, а кућна ја закључавам.”

Затим она обухвати Естеру око рамена и приведе је прозору, одмерено и тихо јој говори: „Не гледај ти ни на што и ни на кога, но кад ти се дијегадо буде – лези! Ама да повечераш! И не обзире се на сељачке пошалице – зло не мисле. А Милутин и ова његова шилоноса – они знају ако се Драго тобом ожени да ти, свјетска госпођа, нећеш ту да живиш, па ће моћи да се шире на његовом имању. Тако је то на селу – и међу рођеном браћом. А Драгу не

замјери – посилио се и узрадовао што си дошла...” „Ои!” узвикну Естера, готова да заплаче и обухватајући Милушу око струка. „Ја све то разумем... И ја сам тако срећна – читавог дана...”

Али се одмах прибрала, протресла главом и загладила косу на слепоочницама. Била је задовољна собом: околико узбуђења и поверавања је сасвим довољно пред овом отреситом и самоволном женом. Опрезно, али без имало лукавства – знала је да за лукавства није кадра и да су све њене надмоћности више плод слутње и спонтаности него смишљања – она се загледа у мушки строго, увело лице Милушино – да докучи треба ли ма шта да измени у свом држању према Бојовићу. Али ништа се није могло прочитати с уседеличног лица и из њеног погледа, као намерно занетог кравама које је, улево, пред стругом тора, почела да музс Милутинова жена. „Не знам шта та жена хоће!” узвикну Естера, као да се сетила нечег важног. „Па ми још нисмо ни верени – природно је да спавам сама!”

Милуша оћута подуже: мада никада није журила с одговорима, на њеном лицу, калуђеричком и фино вајаном упркос мушкобањатости, видело се, како с гашењем светлости, ледуја премишљање. Одвојивши се од прозора, она проговори оним њеним неодредљивим, помало љутитим гласом којим је решавала сва тешка и замршена питања: „Пушти ти њу! Шта је она теби?” И, одлазећи, додаде с врата, измењеним, али не много одређенијим гласом: „Имаш своју главу, хвала Богу! Но изиђи да вечераш – ако ти се хоће – мало посједиш с њима.”

Али то је било први пут да се Естера осећала несигурна у себе – као да није имала своје главе. И први пут Милуша, која ју је дотад, дакао кришом од брата, подржавала у опирању љубавничким настранима Бојовићу, није била у томе одређена. Није хтела? Или није ни сама знала шта треба чинити? А све се нагло мењало, и у Естери и око ње: текући и даље светлим зеленилом и свежим струјањима и преображавајући се у страсну снагу која јој је наливала и напињала удове и дојке и слабине, радовање данашњим путовањем ју је још опијало. Слутила је месечину, прибојавајући се њеног модрикастог и, овде у брдима, можда још нестварнијег, фангазмагоричнијег сјаја. А све су се држали према њој не само као да већ живи с Бојовићем, него као да је то и сасвим природно за њих несезаке.

Пролазећи узаним предсобљем, Естера као случајно баци радо-знао поглед у собу намењену Бојовићу, на којој врата беху отворена: тамо је петнаестогодишња, смеђа и веома румена девојка – свакако Милутинова кћи – намештала пешкир преко зеленог наслона једног од два кревета, постављених на средини између прозора, тако да им се могло прилазити с обе стране. Девојка се збуни, приметивши да је Естера гледа и, опустивши руке, тихо рече: „А кревети су били одвојени – у хошкловима. Па кад смо чули да стрнко долази с тобом, ја и мајка их спојиле – тако, кажу, спавају у вароши.”

Лице девојчино било је безазлено и предусретљиво, тако да Естера задржа љутњу која је беше почела спопадати при помисли да чак и ова још неупућена девојчица са жаљењем прича о спавању њеног стрица одвојено од непознате жене. Сетивши се да је заборавила извадити и разастрети спаваћницу, Естера се усиљено осмехну и, додавши: „Ја увек спавам одвојено, а ми нисмо још ни верени” – поврати се у своју собу.

Извадила је спаваћницу, свилену и розикаву и, разастревши је на постели, осети лаку тугу, којој није могла да нађе разлог, али која је подсети на оне тренутке из ране младости, кад су је, док је пипала своје тело у пуљењу, спопадале безразложне сузе и неутешна самоћа. Али и то је имало нечег пријатног после онаког путовања и дочека пуног – упркос свему – лажње и топлине.

Кад изиђе у дворнште, људи ућуташе и почеше се померати. Али се први снађе Блажо: он зграби испод неког старца ниску, тронугу столицу с кружним наслоном, дуну њено седало као да има прашине, намести је ближе кућном зиду и понуди Естери, озбиљно и с наметљивом церемонијалношћу: „Најљепше ће ти бити овдје да сједнеш – неће ти дувати. Столовача је потврда, али – млада си, а могло би и неко јастуче да се нађе.”

Естера седе, пребацивши десну ногу преко леве, као што је обично чинила када би се нашла у познатом друштву. Али, присетивши се да од знањаца ту у ствари нема никог сем Бојовића и Милуше и да јој је сукња прекратка за сељачке појмове, она намести ноге паралелно, прикупи их под столицу што је више могла и навуче сукњу преко колена. „Залуд је навлачиш,” нашали се Бојовић и, као да је оправдала, додаде: „Мола”! „Сваке године измишљају нешто ново, а ми мушкарци – плаћамо.”

Он је упорно и несвесно настављао с оном интимношћу, али Естера је сматрала да је гиме што је јавно извојевала одвојену собу за себе, већ постигла што је хтела, па се учтиво осмехну и загледа у простор: пред њом опет стаде она планина, неизбежна, сура у вечерњим сенкама.

Блажо се нашали: „А ја држим да би било боље да је та нова мода и код нас на селу: човјек би барем знао какву жену узима. Овако ти се деси – споља гладан, а под сукњом јадац.”

Али му се нико не насмеја: било је нечег мрачног, чак јетког међу њима, нимало сличног оном дочеку: и то као да су пред њом прикривали из стида или што је била туђинка, или и због једног и због другог. Ћутали су, савијајући цигарете или набијајући симсије, док су жене у кухињи звечале посуђем.

Она девојка изиђе из куће, Милуша јој нешто шапну и она отрча натраг. Она изнесе отуда боцу, бришући је рукама, па је пружи Бојовићу. Али овај јој даде знак главом да прво послужи Естери, а док је она наливала чашу, Блажо додаци: „Моје село, што си невесело – боље су ти жене него људи...” Нико се опет не насмеја, а Естера,

снебивајући се, узе чашу. „Требало би да наздравим,” изустила је присећајући се обичаја. „Али ја не умем. И не пијем. Извините! Будите сви здрави!”

Она отпи и планина се одби од ње. А онај старац, којему је Блажо одузео столицу, као да је чекао док Естера отпије и девојка налије нову чашу, да би потиштено додао: „Здрави! Јадно смо и живи поред Булата изрешетаног! Ено лежи Булат у цркви неосвећен, а сјутра ће с њим у земљу спуштити име замарско и образ црногорски.”

Прихвативши чашу, Бојовић устаде: „Немој тако, стрико Стојане! Ова држава има законе, суд, власт – кривци ће се пронаћи и биће кажњени како заслужују. Истина је да се за Булатом Црна Гора у црно завила и да ће сјутра пред њим ове горе поникнути. Али с њим није све изгубљено – толико младежи, па умних глава школованих...” Старац га прекиде: „Све је то лијепо, мој Драго! Знам и ја да је Булат морао једном погинути или умријети. Али крвничка пушка је данас погодила и све наше – и оно што смо били и оно што смо заумили да будемо.”

Бојовић испи умах и настави, не седајући, црвенији но иначе од вечерњег заноса: „Сјутра ће га оплакати и живи и мртви – раке працједовске, момци и невјесте, ратници непонтани. Али ред мора у држави да се чува! Нијесу сви муслимани криви: шта знају о томе жене и дјеча, сељаци и трговци? Кад онакав див падне – држава се ускотеба! Али убиство је дјело шачице зломишљеника – њих ишчупати из живота народнога!”

Сељаци су пили без наздралјања, с огорченим наслађивањем. Нико није противречно Бојовићу, али се нико није ни слагао с њим. Естери се, штавише, учини да ни оне велике – патетичне и постичне Бојовићеве речи не остављају нарочит утисак, а што се пак тиче његових доказивања да сви муслимани нису криви и да треба поштовати законе – то је било нешто толико очито да га није требало ни доказивати, али и толико сувишно да га није вредело помињати: као да Бојовић није говорио људима из свог села, чак рођацима који су га волели и поштовали, него незнанцима, чак туђинцима страног, непознатог језика.

„Ти си се одвојио од нас”, довикну му висок, риђ бркајлија, зуба пожутелих од дувана. „Знамо ми мане Булатове!” распомамо се наједаред и Блажо. „Није то као да га је неко сврх жене убио, но ово војује вјера с вјером, народ с народом!”

Заломатали, зарезали су као да косгури мегдан деле старинским, изхрбаним ножевима: Естера се сетила да је пре данашњег путовања некако тако и замишљала Замарје и његове људе, утолико неодољивије што иза стравичне планине изби месец, слабашан и преблед у несмрачним висинама.

„Добро, људи!” већ нетеатрално се љутну Бојовић, „Све је то лијепо – и прошлост, и част, и петстољетње крвавање! Али, шта ви

мислите, шта ви можете да учините? Ваљда нећете устати против своје власти? Ваљда нећете с војском својом да се бијете око јадоживог шогала муслиманских, ни кривих ни дужних? Зло се догодило, али да се у горе не увалимо!”

Сељаци се ућугаше, пребирајући његове разлоге у својим кошчатим, сенкама изривеним главама – као да процењују време сетви и косидби или тежину бремена. „Ми смо се ками понадали да си ти с нама – да ћеш нас повести,” проговори најзад риђи бркајлија.

„Па ја и јесам с нама – био и бићу! Ту се једино ради о разлозима – шта и како. Ја...”

Бојовић не доврши – и то је било први пут да га је Естера видела збуњеног у разговору не само са сељацима, с којима је он умео да разговара с народском патетиком и у пословицама, него и с другима: био је духовит, лепорек и оштроуман. А није све ни разумела, иако је већ добро знала српски: ови људи су били узрујани, друкчије су акцентирали и потезали речи из простора, једино њима докучивих. Нико се ни на ког није љутио, бар не на неког од присутних или на нека конкретна лица. Али упркос томе, слутила је да из њих сикће нешто не само њој непознато, него збуњиво и за Бојовића, а стравично и за све њих, уколико би им се мисао одважила да истражује смислове и последице властитих речи.

„Да, разлози!” подругну се Блажо. „Ко разлаже, у нас не полага – пада на испиту! Ни ми не знамо шта да чинимо – закон, власт, али и смрт Булатовљева и живот наш. Има бољих паметара, лише тебе једнога, но ми што смо – сјутра ће се видјети и чути. Но да ову невјесту – извини, госпођице, знамо да се још нијесте вјенчали, али ми што желимо то и зборимо. Но да ми госпођицу и Драга пуштимо да вечерају, па да лијежу – одвојено или заједно – како им је потаман...” „Та ти је Блажо паметна!” сложи се Бојовић с наглом веселошћу. „А сјутра – нови дан и памет нова.” Старац Стојан се накашља намерно и прегласно: „Кад би човек могао да зна шта га чека – никад ништа опослити не би могао. Но главу у торбу, а пушку на раме – како су стари зборили.”

Сељаци се почеше разилазити, с праштањем краћим и безвољнијим но дочеком Бојовића и Естере. Истина, то није долазило од тога што би били срдити на њих двоје: Естера је, напротив, имала утисак да су језни на себе – на неког невидљивог и непознатог. Једино јој се Блажо насмеја, широко и чак нежно, својим развезаним устима и разроким очима: „Па, не замјери, госпођице! Прости, тупи – били бисмо стока кад бисмо имали репове. И спавај слатко у Замарју: одје ваздух једино и вриједи...”

Вечерали су у соби Милушиној, у шутњи и тескоби, само њих двоје, док је Милуша надгледала, а жена и кћи Милутинова сваки час уносила и износила јела и посуђе. Бојовић је јео као уморан здрав човек, очито уживајући у специјалитетима који су га подсећали на детињство – у пити са сиром и печеној јагњетини. Иако

гладна, Естера је јела мало, плашећи се гојења. Али ни она није могла одолети жељи и наваљивању жене Милутинове да не поједе добар комад пите, који јој је вратио оно опажање телесне радости и снаге, изгубљено у сељачкој распри.

Чак више није осећала ни потребу да се свети Бојовићу и да коначно дефинише њихов однос. Већ навикла да се мири са самоћом свог тела и да ужива у његовој крепкости и снази, она – чим вечераше – пожелс свима лаку ноћ и упути се у своју собу. Брзо се свукла и одмах дунула у лампу. Кроз широм отворен прозор долина се, помодрела и испрошивана срмом реке, чинила широм и дугом до у мрак или светлост. Сетила се свог предвечерњег прибојавања месечине, али све је било тако прочишћено и умекшано да би она – да није опажала здрав умор и да јој се није спавало – поседела пред прозором.

Чим је легла, осазнала је да ће одмах заспати, упркос противречним мислима и утисцима из тог дана и те вечери.

И заиста је заспала, чврсто и спокојно.

2.

Соба је била препуна сунца, па Естера, мада је увек брзо долазила себи после сна, у први мах није могла да се снађе где се налази. Присећајући се, почела је распознавати ствари: соба у Замарју, у кући Бојовићевој, где је допутовала јуче. Напоље су мукала говеда, ракољиле кокошке и чули познати женски гласови, које још није била кадра да повеже с личностима. Али све то није ни имало значаја, мада је било чудно како је живот око куће и испод прозора лису много раније пробудили. Јер сунце је већ добро одскочило – могло је бити око осам часова. Присетила се причања да се на селу добро слава и да шумови тамошњи с ваздухом и мирисима, чак успављују. Погледала је у свој сатић: доиста тек што није осам часова.

И она, пошто се протегнула још једаред – јер је слутила да ће јој то изазвати оно пријатно, страствено опажање гипкости и снаге властитог тела – скочи с постеље и поче да се брзо спрема.

Напоље је пошла дотерана: осећала и свежом и лаком, упркос тишњи, од јучерашњег путовања, у зглобовима и мишићима бутина и леђа. Но чим изиђе на балкон, дочека је планина, сва зелено обасјана, и гомила ћутљивих, суморних Бојовића пред кухињом: од њих је нико честито и не погледа – сем Драгутина, а и он, како јој се учини, тврдо и чак љутито, и Блажа с његовом урођеном, ражвалављеном веселошћу. У истом трену у њој се јавише и смешаше два утиска: планина јој натурн знани сјај Бојовићеве епике, а ови људи мрак и гроњу од нечег стравичног и непознатог. Она те упливе схвати као последицу своје нерасањености и отклони их као бесми-

слене. Али уместо тога се јави осећање кривице да су ови људи, можда, језни што морају да чекају на њу. И, осмехујући се невољко, она полако сиђе и потражи разјашњење од Милуше: али и ова је стајала смркнута и обнемела уз довратак кухиње.

„Ја сам се успавала,” извини се Естера, неодређено коме, поправљајући косу прстима обеју шака. „О, не”, одговори Милуша. „И Драго је малоприје устао.” А Милутин добаци: „Недјеља је” – што је требало да значи да није зазорно спавати дуже.

Али онај старац, стрицо Стојан, на чију столицу је синоћ села, прихвати: „Недјеља и – сахрана Булата”: то Естера, чак и да не завлада шутња, није могла да схвати друкчије него да баш и није дан од починка.

„Хајде ти, душо, унутра да нешто доручкујете вас двоје,” прекиде неугодни мук Милуша и, управљајући је додиром к дворишној кухињици, суморно додаде: „Скоро ће и да се креће тамо.”

Естера се тек тада сети да треба да иду на сахрану Булата – да су она и Бојовић због тога и дошли и ови људи се ту искупили, а свакако због тога и намрачили. Скоро ожаловљена због своје забравности и своје јутарње безбрижности, она пође у кухињу. Но пролазећи поред Блажа, она по његовом лицу примети да ће јој он дошати неки од својих пасјалука и унапред поче збуњено да се осмехује. Он пак уздахну и као за себе одвали: „Тако је кад се младо и нехајно – ноћу се бдије а изјутра спије.” „Није, Благо, вријеме од лакрдија!” љутито довикну синоћни сељак с великим брковима и дугим зубима. „Знам и ја да није – нијесам пасео траву!” одговори Благо, тобоже љутети се. „Ама сам нешто ноћас премислио: најбоље ћемо ожалити Булата ако не поскачемо за њим у гроб, но живимо и преживимо.”

Прекорачујући у полутмину кухиње, Естера се обрадова што онај мрачни мук досетак људи, упоредо с радом и довикивањем жена у кухњи и испод куће око муже крава, нема никакве везе с њом. Штавише, кад седоше за тек орибану трпезицу, Бојовић благо стави шаку на њену и патнички упита: „Одмориласи се?” „Сасвим. А ти?” „Па, тако. И јесам.”

Али су потом јели ћутке и на његовом лицу се зрачило и смењивало вишеструко преживљавање: гнев и огорчење, одушевљење и малаксалост: свакако, све то и код њега долази од те погибије, од те сахране. Сви ти људи намерно ћуте, или ако што кажу, онда с јеткошћу и ојаћеношћу, мада не изгледају особито ожаловљени. Синоћ су били говорљивији, али с бираним трагичним речима: као да се ради о предигри неког ритуала с ужасним, с људским жртвама, или још пре о искусном загревању јаким пићима пред неком жестоком гозбом. А он, Бојовић, сем тога, спрема се да држи говор: смишља, не треба му сметати. Ипак се она реши, на крају, пре него су устали, да му врати стисак руке и да га облије осмехом и шапатом: „Ја сам с тобом – иако све не схватам.” Он се лако намршти и узврати

joj расејано: „Ништа. Неспоразуми. А нити се они могу одвојити од мене, нити ја од њих. Теби, ипак, хвала...”

Отуђеност између њих двоје тиме се не оконча: Естера је била немоћна да ма шта подузме – пред туђинцима, у тренутку када је он толико обузет искључиво својим мислима и емоцијама. А била је научила и обикла да га не смета у сличним ситуацијама, јер то не само што је могло да га наједи, него и да га побрка и скрене с његовог смера.

Нешто због тога, нешто због издвајања мушкараца, Естера се непаметљиво повуче с Милушом пред кућу Милутинову, међу жене које су се спремале и прикупљале за одлазак на сахрану.

И те жене, које су се до малочас, – док су радиле кућне послове, понашале као да се ништа није збило нити се ништа нарочито спрема, сада су, дотерујући се и одевајући се у црнину, нагло добијале суздржан, али више сетан но мрачан израз. Биле су и оне, попут мушкараца шкрте у збору – као да су извлачиле речи из тајновите, тешко доступне ризнице. Но и таквим својим збором су се разликовале, мада незнагтно, од мушкараца: бирале су речи неоспорно потребне, очито се припремајући за оно грозно ритуално славље.

„Било би лијело,” примети Милуша озбиљно и опрезно, „кад би и ти обукла нешто тамније, ако имаш при себи: такав је обичај.” „Немам ништа,” нерасположено одговори Естера и доладе, скоро љутито: „Шта је мени Булат? Нисам ли ипак туђинка? И што ми то нисте рекли у Дабру?” Али Милуша се нимало не увреди: „Е, гдје је мени намет тада била! Памет ми се сва била окренула за тим да те на пут наговорим. Но такав је обичај – за жене. А свеједно, најпослије – дако не будеш бијела врана.”

„Бићу бар изузетак!” шаљиво се љутну Естера и тек тада примети да су све жене биле у црном или тамном, насупротив мушкарцима који су, такође, очито настојали да обуку руха свечана, али махом живих боја. Тако су поступили и други: доле, путем испод куће, пролазиле су групе с мушкарцима накинђуреним на челу и с женама иза њих као црним, рашепуреним репом.

Тако кренуше и Бојовићи. Драгутин на челу, с мушкарцима иза и око себе, Естера са женама, такође прва, с Милушом на својој левој страни.

Све се одвојило по недоговореном, али неизмјењивом реду. Одлазећи, Естера се обазре, али у истом трену заборави због чега је то учинила, јер је жене погледале као да тим окретањем крши обред, а и планила као да крену за њима – са својом зеленом, моћном једначитошћу, испресецаном од врха до дна сумрачним, шумнатим дубодолинама.

Сахрана је требало да се обави код цркве у Равнима, где је од давнина било збориште замарско. Од куће Бојовићеве до цркве није било ни петнаестак минута: за све време примицања бојовићких покајница друмом између глогова, пред њима је штрчао сиви камени

звоник и дочекивали их све гласнији, све продорнији таласи запевке.

Естера није ни приметила где и у ком трену је наступила упаљива промена код свију – и код мушкараца и код жена: црквица се већ видела допола и могли су бити далеко око петсто метара, кад се запањила што и сама разговара шапатам, с Милушом – као да се боји да не поремети нешто веома важно, свештено чак. Истина, нешто слично бива свукуд на сахранама, али овде је то почело много пре и уместо пијетета према мртвацу и родбини истицало је нескривену – ако би се тако могло рећи: непрерађену, неуразумљиву – везу са смрћу као с нечим неизоставним, својственим постојању и природи ових људи. Присутност смрти – док се Бојовићи у погруженој тишини примичу к отегнутим, к продорним и глухим дозивима жалопојки – била је толико непосредна, толико јака, да оно што су ови људи и ове жене свакодневно радили досад, код својих кућа, па и само рађање погоства, и није било ништа друго до припрема за вољно, чак схватљиво напуштање света и живота – за ово свечано спајање са смрћу. То осећање, та мисао, природни су се, канда, утолико неодољивије што су сви упаљиво, намерно избегавали спомињање и смрти и покојника и свог учешћа у сахрани... И жене и мушкарци су већ корачали са свечаном одмереношћу – као што и бива на сахранама. Али мушкарци глава и груди истурених, а жене, онако забрађене у црнину, стиснуте и погружене. Свима су им, очито, сметале руке, али не као лошим глумцима на позорици, него оударењем од укочености и суштегнутости читавог тела. Штавише, руке су им подрхтавале, трзале се: власници их, канда, сустезу да оне не учине нешто непредвиђено, самовољно... Естера није имала таквих мука са својим рукама – бар још не, запањена непорецивом близином и егзистентношћу смрти...

Ишли су тако можда пет, можда десет минута, па уминуше у благо улегнуће: звоник неста иза храшћа и ограда, запевка скоро замукну – оста тамни и једнолични звук читавог простора, због тога стравичан и неодољив, као да није од ових и оваквих људи, него од уклетих створова из неке језиве бајке. Али све то не промени дотадање понашање и држање бојовићких жалбеника и жалбеница.

Проверивши чвор на марами, а затим копче на кошуљи, Милуша, не окрећући се уназад, нешто гласније прошапта: „Нуде, двије-три овамо – да Естера не одудара, овако у свијетлим хаљинама и шеширу.”

Три жене безгласно иступише и груписале се око Естере и Милуше. Естера примети да и остале жене опињавају на себи одећу, проверавајући да ли им је све у реду. То исто су радили и мушкарци. Све је то чињено непааметљиво, са што мањим и неупаљивијим покретима. И – као све што људи раде – свак на свој начин. Али је у томе било више нестрпљиве узнемирености и оног несналажења шта да се ради с рукама, него стварне бриге да се изгледа што

уредније и спечатије: та малочас су се све те жене и људи обукли и дотерали што су боље могли и ништа се отада није догодило што би могло изменити њихов изглед.

И да је имала разлога, Естера не би учинила никакву примедбу на Милушин налог женама да се групишу како она не би упала у очи својим светлим костимом. Јер такви су ту обичаји: чак и да је и не сматрају Бојовићевом вереницом, требало би да се она прилагоди баш зато што је дошла из радозналости и рад друштва Бојовићу. Али све то, дакако, не би требало да се ње тиче, нити се ње тиче: било јој је, сада, помало и криво због малочашњег размишљања и чак уживљавања у однос ових људи према смрти као према нечем стално присутном. За све њих, на челу с афективним Бојовићем и овом промишљеном Милушом, која ни сад не заборавља да се за брата обезличује, можда је и схватљиво и уобичајено падање у транс – сличан трансовима примитивних заједница у току ритуалних игара. Али све то она треба, али све то она мора да посматра једино с радозналошћу, дакако нешто наглашенијом због своје везе с Бојовићем и пажње према Милуши.

Но сметало јој је и такво размишљање: чему ма какво смишљање, подешавање свог става? Па и ове жене и људи, у ствари, не чине ништа друго него подешавају свој став, постављају се у положај и однос друкчији од свакидашњег. Зашто? Према чему?

У то изиђоше из удољнице и из храшћа и глогова око пута: црквица се указа изненађујуће близу пред њима – на звонари се видело звоно, а било би могућно разазнати и лица појединаца да они нису чинили позбијену гомилу, раздвојену по средини како би новодошли могли приступити мртвачком сандуку, који се, уздигнуто, белео својим необојеним даскама.

Сва од тесаног камена, упрошћених облика и уравнотежених маса, црквица је деловала пријатно својим штедљивим, осмишљеним складом. Налазила се наспред пољанице – на темељима, како је Бојовић синоћ споминуо, црквице коју су Турци порушили. На олтарској страни црквице видело се невелико гробље, с ретким, али огромним каменим крстовима... Бојовићи су приступали к челу цркве, украј чијих отворених врата је био сандук с мртвачем: за трен их дочека зид тишине. Естера се обазре: одмах лево су биле некакве приземне кућице – крчма, трговиница, а ниже удесно, баш према црквици, на заподињу међу липама, подужа зграда на спрат, у којој су биле школа и општина – та зграда се видела и од куће Бојовићеве. Између цркве и општине, благом падном, дотад је врвело од људи и жена; и они се укипише, очекујући нешто, очито у вези с приложањем Бојовића. Естери паде на ум да би збиља било згодније – ако ништа друго, била би неупадљивија – да није светло одевена. А нарочито је упадљив њен шешир, међу овим женама у марамама – чак и да мараме нису црне, а њен шешир светао. И она стрже шешир с главе:

Милуша јој стеже леву подлактицу с одобравањем, Естера хтеде да јој узврати погледом или осмехом...

Али баш тада Бојовићи застадоше. Онај риђи бркајлија иступи напред, фрљи капу не гледајући где ће пасти, извади револвер иза појаса и пажљиво, али оштро, бесповратно, потури га крај себе: то исто су радили и остали, с исто таквим наглим, очајничким покретима – као да прегоревају немерљиве драгоцености. Не обзирући се ни на кога, али очевидно уверен да они иза њега већ чине што треба, бркајлија стави шаке на кукове онако како то чине мушкарци – с длановима окренутим позади, ступи напред и у страну левом ногом и измењеном, вапијућом и муклом гласином распели тишину од земље до неба.

Естера није сасвим разумела речи, како због дијалекта, тако и због рецитативног начина којим је бркајлија лелекао за Булатом. Он је ступао полако, широко и одсечито. А кад год би он после краћих, као стихованих казивања, застао ради предаха, а још више да се пред новом градацијом дивљења и бола удари шакама у главу, узвикујући: „Леле!“ – сви мушкарци су се такође ударали шакама у главу, из свега гласа прихватили његов лелек и наступали за њим. Она примети да и њен Бојовић наступа и лелече као и остали и чак се удара у главу и да се тај спори, оштри ритам ридања и укочених кретњи преноси и на жене, преобраћајући се у загушене, ситне јешаје и у нечујно: смиљење и скамењеност руку и читавог тела.

Најчудније и најпотресније је било баш то што су ти суздржани, као смишљено одсечени покрети, та укипљеност тела и скамењеност израза – ујагрене а укочене очи и полуотворена, криком завезана уста, на необјашњив, али веома пластичан начин исказивали пометњу и распонамљеност бола и очаја које су захватиле ове људе. То као да и нису више била људска бића, него живи скелети, који су пред очитошћу смрти зазивали и урлали неутешно за сва времена.

И сама се подвргавајући укоченом и спором кретању, Естера је разумевала да се они напред – мушкарци, махом обраћају Булату. Али они су то чинили сасвим друкчије него у Европи и у градовима, где се јеца и жали с нежношћу као да се ради о живом и присутном, али увек с будном свесношћу да тај више не чује, не види, не осећа. За ове људе је Булат био бесповратно мртав, али су они били уверени да их он види и чује, да их схвата, па су та два сазнања, нераздучна, исказивали истим емоцијама и начинима и речима, понављаним стотинама, можда хиљадама година, дакако, с додацима и интонацијама везаним за дате прилике и датог упокоаца. Такво наслеђе и таква поимања природи су, подразумевали су и друкчије одношење, према мртвој и друкчији начин жаљења: већ их ништа није ометало, а ни могло омести, да убеди Булата у ненакнодивост, непрежачност и њега и његових постигнућа, а себе у непрестану присутност, у очигледност смрти: они су са мртвачем и смрћу

беседили, на биран и потресан, али увек на уверен начин. Смрт и мртвац били су с њима, у њима самима – њу су кледали и одгонили, њега заклинали љубављу, верношћу, заједничким живљењем и судбином – да се на њих обазре и поврати бар на трен са свог бесповратног пута...

А кроз то су се непрестано, неотклоњиво, пробијали свечано и заносно величање Булатовљеве личности и његових заслуга за Замарце и Црну Гору, за српство и круну, за државу и веру, за људскост и јунаштво и мукла, неконкретизована, али беспощедна, клетвена мржња противу убица и душмана. Естери су – уколико их је и разумела, а била је сигурна да их већином разуме – биле стране, али обичне слике којима бркоња и једно и друго казује: оштра сабља, крило од крајине, орле са планине – крвници љути, душмани клетки, кукавице бјелодане. Али то је казивано с громовитом потресношћу и неоспоривошћу, оним неупоредивим, можда и нељудским ритмовима и тоновима спајања са смрћу и мртвацем: речи су искакале из зглобова и веза и постајале комади неке ужасне неумитности, хитнути из срца и ума ових људи...

Сада, у присећању, ни све оно спољње и унутарње припреме, оно брушење и подјаривање као за коначни и грозовити ритуал, нису изгледали извештачени, па ни намерно смишљани. Да, ни сада се није могло порећи да се све одвија по правилима, извученим из искуства да се одређеним начинима могу ако и не изазвати, а оно појачати и убрзати одређена душевна стања. Али та правила, та искуства, била су – тако се сад опајало и потврђивало – неизбежна у таквом жаљењу и самим тим и спонтаном, несвесном: тим и таквим радњама се улазило и једино и могло ући у поноре ридања и ојађености – у таме изван сазнања, с оне стране смрти... Естера је помишљала да су то несмишљено искуство и те радње стари ако и не колико људски род, а оно колико овај народ на земљи овој: њима је овај народ откривао и потврђивао неотклоњивости и непролазности свог живљења са смрћу и коначног људског увирања у њене непрозирне мракове. Јер та правила, те радње нису престајали нити бивали ремешени, премда су бол и очај, делек и јаукање расли и разлегали се на све стране. Истина, те неизмењиве кретње су се нешто убрзале, ударање људи у главе бивало је жешће, на трен би се код неког понски покрет истргао и претворио у грч, као што су се и дедеси претакали у врисак – али све се изнова и изнова потврђивало као бесвесни, недоступни и неизмењиви ритам кипова обречених на вечни јад и вечно жаљење...

Естери је, такође по неком – канда баш по овом ритму, падало на ум како је све то глупо, а ако и не глупо, а оно дозлабога примитивно и њој сасвим страним и да је она из пуке пажње и радозналости запада ту, па сад нема ни смисла да се извлачи и буде „бела врана“. Она чак и дошалпу Милуши: „Ја с тим немам везе, али нећу да се издвајам“, на шта јој ова одмах узврати: „То је тако дијепо

од тебе...“ Упоредо с тим привлачило ју је не само што овако изблиза посматра све то, него и учествује у свему – дакако свесно, контролишући и своје покрете и мисли и осећања, али подајући се – из пристojности и неке ненаслућиване лагодности – тој ритмици приступања и ридања. Тако ипак – домишљала се – на непосредан начин осећа овај народ, Драгутинов завичај, у који ће, кад се уда, морати понекад да навраћа.

А чинило јој се да све не само траје дуго, него се – на неки начин – и преко мере одужује. Истина, кретали су се споро и застајкујући – како већ намећу неписана и неучена правила овог ритуала. Али је све то дуготрајније него што би било у другим, свакодневним приликама: одвећ јасно се издваја сваки покрет, свака интонација, сваки предив запањености и бола у телима и на лицима...

Да, све се види и чује много јасније – ни пријатније, ни непријатније, него баш много јасније – и, чудно, као да нестаје сав свет, све што је било и што јесте изван ових укочених и усамљених лица, овог ритмичког јадања и кретања, ових гробова са сасушеним травама или плеснивим плочама и крстачама, између којих Бојовићи приступају, пазећи да не газе по њима и не спотичу се о њих. Нарочито јасно се истичу људи и жене, збијени лево и десно од проструге којом се креће поворка бојовићких покајниша. Али и то истицање је некако необично: мада свако од њих има своје црте, свој стас и узраст и одећу, сви су безлични – запањени, онемели и обеспамећени на исти начин. То као да и нису, или веома мало, њихов бол и ужас, већ нешто старије од њих, гласно и незајажено, у чему се креће – мора да се креће – и она, Естера Угринов, иако, чак и да није напола Аустријанка, са свим тим нема, нити би хтела да има никакве везе...

На моменте Естера не види ништа сем црну сукњу и пете у црним вуњеним чарапама и опанцима или, кад подигне главу, повијена леђа и црну мараму, мало даље зањихане потиљке без капа, а подаље укочени, камени звоник на позадини недалеких, већ ужутелих брда. Али од тога не само што не ишчезава то све несносније, то опајајно и болно продужавање и недогледавање времена и та све оштрија, та потресна и безлична конкретност лица и ствари, него они бришу сећања и свест – упркос упорним, мада једино на тренутке љутитим настојањима и памћења и сазнања да се не подају, да дозову неке друге слике и друкчије, нормално трајање... И ти отпори неочекивано постају непотребни, чак сувишни. А и чему ма какви отпори, кад се ови људи и грбови, кад су те крчке, бледе траве, онај благи олтар и тврди звоник, то бистро небо с докучивим, пребелим облачићима, та спора, раширена стопала у опанцима предају – можда чак и вољно и радо – том делеку што заглушује мисли и том јаукању што потапа све жеље и све наде?...

Успела је да се присети како ју је једно време, у почетку, нервирало што није могла да изврши музичку ускладњу лелекања.

То је било утолико чудније што је мелодија била памтљива, што ју је отпрве упамтила. Али ето, неки испречени гроб, неки нови лик, нов лелек или властита нова помисао изазивали су сваки час у тој једноличној мелодији незнатну промену – већу висину или дужину, друкчији тон или боју. Нарисали су живи људи међу живим људима и гробовима, на исти, али сваки час и друкчији начин – и она се више није могла истргнути ни из тог народа ни из његове ојаћености...

Тргла се, зачас, кад поворка стаде и мушкарци се, одвојивши се, лаганим, али природним кораком у два тока, запутише к сандуку с погибаоцем, дотад заклоњеним бојовићким леђима, а сада изненадно, ужасно блиским и – као и све друго – ужасно видним и стварним.

Опет наста мук, али још потпунији него кад су Бојовићи почели приступати. Сандук, положен на камени гроб тако да је горњи део – глава и груди мртвачеве – био за пола метра височији, није био даље од двадесетак корачаја. Али није та блискост била оно што га је чинило толико стварним и уочљивим. Не, то је потицало из оне исте промене, из оног истог стања које је и све друго чинило опажљивијим, упадљивијим него иначе – него што би требало да буде. Али сем те промене, својствене и свему осталом, овде та упадљивост и непосредност као да су имале и јасан, непобитан циљ – осмишљавањем, наједаред, оним прошлим ритмом и лелеком и јауцима: да се баш он – мртац, учини што стравнијим и блиским у својој присутности и свом неповратном нестанку...

Око сандука је чучало јато црно забраћених, поникнутих жена, а два-три метра од њих стајали су мушкарци. Али и те жене и ти људи, па и сандук, иако је био у осовини цркве и звоника, учас изгубише и конкретност и значај: сви и све, сем Булата, ужутелог и укрупњеног, очију полуотворених, беживотно помућених испод веђа, чије су се длаке толико накомстрешиле да се свака издвојила. Била је почела да му избија брада, црнкаста и тврда, али и она на мртвој ствари – као да је неко садио длачицу по длачицу. Он је, додуше, одударао зрачношћу, али она је долазила од спајања сунчаних зрака са златом и јарким бојама његове чохане одеће. То је још више подвлачило нељудску окамењеност и одсутност мртвачеву – светлост је трептала у стварима, не налазећи одзива ни у његовом лицу ни у његовим растуруним, на силу скрштеним шакама с несложеним прстима.

Булат је био непобитно, али не и беспоговорно мртав: његова присутност се не само појачала, него брзо потискивала све друго. Он се преобразио, учас, у најпунују, у једину реалност: сви који су ичим мрдали – били су њим покренути, све закамењене – он је скаменио. Застали су облаци, замукле птице, утихнуо лахор: Естера је једино чула и опајала бубњање властите крви у ушима...

Бојовићи – живи, обични мушкарци, сасвим су се преобразили у укрупњене кипове које непојамне навијене опруге помичу к мртвацу – ту пред њима као недостижном циљу. А јато бојовићких жена, у коме је стајала и Естера, стајало је без крета и даха, чекајући да мушкарци обаве последњи, свештени чин приступања мртвацу. То црно јато је прикупљало у себи – Естера је то опајала као властито унутарње напињање – нове, још и неслућене изливе и поноре риданја и бола. Ту, у том глухом муку и болном предању жена био је и Булат, будан и жив – неумољив у захтеву, у неизбежности плакања и жаљења.

И Естера се сети живог Булата, на кога не само што дотад није ни мислила, него није била сасвим начисто ни да ли га познаје. Али као да се то присећала нека друга она, или као из њеног сна или приче коју је, ко би га знао због чега, сама измислила. И то као да није био овај начисто мртви и обожавани, него онај крупни, увек веома богат одевени човек, о чије скуте су се хватали или га се прибојавали. Бесумње је био важна, најважнија личност у читавом крају. Естера га је видела можда и пет-шест пута, мада га је памтила како седи сам пред хотелом, малко бахато испружених ногу у набораним чизмама – и сада су на њему исте онакве и онако наборане чизме, у богатом народском оделу – истом оваквом, али без згруштина потавнеле крви по њему.

Али једаред се, баш пролетос, и сусрела с њим, чак се и руковала...

Она и Бојовић су се скоро сударили с Булатом на углу чаршије и сокачића који је, изнад Бојовићеве куће, водио на Сељачки Пазар. Он и Бојовић су назвали један другом „добар дан“, разминули се и – истовремено се зауставили. Повратили су се и, не рукујући се, али смејући се изазивачки, Булат је добацио: А која ти је то, Драгутине? – Бојовић му је у дим узвратио: А шта ти, Булате, тражиш по овим буцањима? – Што и ти! – зацерекао се прегласно Булат. – Него, збиља, која је то – види се гледна дјевојка? – То је кћи председника Угринова – уозбиљено је одговорио Бојовић и позвао Естеру да је представи. Она се повратила, настојећи да се осмехне, мада јој је било непријатно упознавање с безбројним Бојовићевим знањима, поготову с човеком који је имао тако насилан тон и добицавао такве неотесаности. – А тако! Е то је онда друга ствар! – уозбиљено се Булат и дугуљаста и мека шака Естерина је нестала у његовој мишићавој и кошчатој шачетини. Булат је скинуо капу и – мада је имао израз и држање припростих а бистрих људи који се, баш зато што су видели доста света, с изузетном пажњом односе према школованим људима – лагано је одмерио Естеру од стопа до главе, као да је свлачи, па се загледао у њене очи тако продорним, мушкарачки недвосмисленим погледом светлих, зеленкастоплавих очију да је она сва устрептала беспомоћно и осетила се, наједаред, као доиста нага. Никада није срела тако силовито, недвоумно жудне очи. Поцрвенела је и, приби-

рајући се, на његове речи: – Упознао сам се и с госпођом мајком, а с Вашим сам оцем, могу рећи, и пријатељ – одговорила: О, и мени је драго да Вас упознам – толико причају о Вама. – Баш није знала шта причају и због чега је чувен, али – рекла је и он је очито био поласкан, чак малко у недоумици шта да на то одговори. Онда се насмејао: А, моја и Драгутинова слава – то је прошло. Но мило ми је... било би ми мило – чуо сам већ да сте се загледали једно у друго – кад би Драгутин нашао у Вама и своју животну сапутницу. Знате, ја и он се одавно кошкамо, али се и цијенимо и заштићујемо. – Бојовић је прихватио шалу: Нудиш се, Булате, за кума – такви кумови су опасни! – Булат се намргодио, за треи: Шта ти пада на ум? Кумство је кумство! – Али се одмах затим насмејао, опет прегласно и, клањајући се мало предубоко, опет потресао Естеру оним својим непопустљивим очима...

Сада је баш сећање на тај једини сусрет с Булатом, заправо на ону његову тако животну, безочну мушкост, било исто тако оштро и стварно у свим појединостима као и овај занавек бешћутни, мртви човек. Својом блиставом, опаљљивом стаменошћу и снагом, онај Булат, моћан и – такав је сад био у сећању – чак неуништив, није толико несличношћу одударао од овог мртвог колико је истицао његову стварну одсутност из људи и овога света. Штавише, такав однос та два Булата обрисио је на смрт, на нестајање, на принудно заборављање оног продорног и неразоривог мушкарца, који сада није имао ничег наметљивог, а камоли бесрамног, него био непоновљиво, непрежално отелотворење мушке, људске моћи и лепоте.

Али Естера није стигла или није желела да се прибере од заглединости у мртвог и од наврлог сећања на живог Булата, а брकोња лелекнуту плачио и мукло, помену Булата, неко Булатовљево изузетно својство и своју коначну ојађеност. На то се – складно због заједничког бола или и намере да испадну што сложнији у очају – одазваше Бојовићи лелеком и ударањем у главе, а жене око сандука прочишћеним, обезличеним јауцима... Све потамне и ишчезе, сем Булага, непомичног и обасјаног: као у народној песми – прште небо на комаде од мушког, а пропишташе камен и дрво од женског ридања...

Једино су Бојовићке ћутале, притајене, заглашене.

А онда Бојовићи, као на знак, престадосе с лелекањем и почеше приступати Булату, крстени се и љубећи га у чело. Међу женама, баш крај Естере, осети се лак покрет: жена Милутинова затуже отегнуто, продорно, промењеним гласом, као из непостојећег света. И све бојовићке жене у истом трену кренуше, у ритму њене запевке, њених црних, клетвених и милосних речи.

Мада је опажала обамрлост ногу, Естера је лебдела, ношена жалопојком која је потапала у њој све сем лица Булатовљевог, магично привлачног баш својом изражајном скамењеношћу.

Тако она и доспе до одра и после неке од жена пољуби Булата у тврдо и хладно чело, па с осталим женама клону крај сандука, ухвативши се за његове ивице: ту је и зајецала, заглашена риданјем и узнесена запепком у висине самозабравног и безмерног бола.

Није поимала ни колико то траје, ни колико ће трајати. Једино је бол нашао ритам – јаукале су иза свака три-четири стиха нарикаче, неке ударајући се у груди и требући лише, друге потружене и заљубљане...

И крај је дошао неочекивано – баш кад би бол могао да се испразни и јења. Запевка се преобрази у јаукање, у убрзано, усклађивано риданје: Естеру неко ухвати под леву мишицу, говорећи јој нешто, и она послушно крену за њим, обневицела од јада и суза.

Већ изван народа, већ прибрану на нагибу ка школи, ухвати је неко и здесне стране и она, обрадована, препозна Милушу и њен глас, зачудо неузбуђен: „Лијепе очи наплакане! Е, вреди ти то више но да си звијезду с неба скинула! Ништа милије данас Драгу нијеси могла учинити пред толиким народом...”

Под леву руку ју је још увек држао човек којег такође препозна: Блажо, разроки шалпија, али сада, зачудо, усклађеног лица и озарен тугом.

У сусрет јој је журио Бојовић, лица успаљеног и мокрог од зноја или суза, али сав насмејан. И она се њему срећно осмехну.

Тада примети да је изгубила шешир и сеги се да је, кад су је одвајали од сандука, од Булата ударао накисео мирис труљења, који ракија, просута око њега, није могла ни да потре ни да упије.

3.

„Била си дивна!” ускликну Бојовић хватајући је за обе шаке.

Још загушену и заглашену малочашњом ојађеношћу и риданјем, Естеру је толиком силином заљубскивала радост – због сусрета с Бојовићем, због похвала Милушиних, због благе врелине сунца и плавичасте јасноће неба с разиграним облачићима – да се једва уздржавала од заносних усклика и кикота. Обузимала ју је силна љубав према свима и свему и – у немогућности да пред толико света загрли Бојовића, који јој је, природно, био најдражи и телесно близак као никад – она је стезала својим врелим прстима његове исто тако вреле, али тврде шаке.

„Не знам ни сама шта ми би!” распричала се она, црвенећи и очију још увек пуних суза. „Занело ме све то – то споро приступање, то риданје... Па кад сам видела њега како лежи, а пре два дана је био жив... Сетила сам се, Драго, и нашег сусрета с њим... Сад ме и стид... Али не мари – овај народ, твој завичај...”

Изишли су на пространу зараван ниже школе, у дебели хлад липа.

Ту, испод школе, беху изнели ђачке клупе и неколико учитељских столова, од којих су саставили две софре. Естера дочу, а и схвати, да за софром ближом школи седе десетак замарских главара и можда толико угледних гостију. За другом софром, пониже десетак метара, седеле су главарске жене и угледне гошће, такође њих дваестак, а међу њима и Невена-Нена, супруга Булатовљева, са старијим сином, дванаестогодишњим дечаком. Обе софре су биле на ивици падине, а како од школе до цркве није било ни стотинак метара, с висинском разликом од четири-пет метара, могло се, седећи, видети, а добрим делом и чути шта се ради код цркве. Околу је свуда врвело од народа, којег се било скупило и до две хиљаде душа. И мада је свако могао прићи којој било од софри, а иза њих су сваки час устајали и враћали се – оне су остале издвојене, неприступачне осталом свету самим тим што су мушкарци и жене за њима били упадљиво боље одевени, а јела и пића којима су се гостили пробранија. У ствари, ту се једино и гостило за душу покојнику, док су осталим покајницима братственици Булатовљеви точили једино ракију, доле на путу: било је незамисливо да би једна кућа и могла нахранити толики народ.

Али седање око тих двеју софри – како је Естера касније схватила – добило је можда ненамерно, али и неслаучајно, и други значај сасвим гошћења и разговарања: искрвљени у раговима у бунама, закрвљени у борбама око власти, имања, ордена и првенстава, главари замарски су се тога дана тим начином најлакше зближавали и – макар повремено и под пићем – праштали и заборављали омразе над отвореном раком Булатовљевом. Нешто слично се догађало и међу главарушама, за столом где су посадили Естеру, мада оне нису дизале здравице, нити се кучале чашама, а поготову се нису грлиле у знак праштања, него, мотрећи шта раде њихови мужеви и рођаци и сустезући се од кавге и отворене мржње, обраћаће се једна другој зловољно и стиснутих усана.

Естера није могла да ухвати ко кога и због чега мрзи и ко се с ким мири овог дана: њу све то, уосталом, није ни занимало. Али ова средина ју је несхватљиво брзо отрежњавала самим тим што је одударала од оног непрестаног и елементарног риданга крај цркве, над одром Булатовљевим и око њега. Свако фиксирање група било је несигурно, јер је – како је сазнавала из Милушиних објашњења и свакојаким упадица – ту било премного неразмршених, свакојаким неплаћених рачуна. Па ипак је уочила да и за једном и за другом софром постоје по две групе, у свакој по три-четири члана, док се већина као увек и свуда где се људи пружу – колебају између њих. А и да се кридо, не би се дало сакрити често дотрчавање гласоноша к мушкој софри и њихово сашаптавање с појединим главарима. Чак су долазиле и жене да се сашаптавају с појединим главарушама и затим журно одлазиле у гомилу крај цркве.

У први мах је Естера помислила – упркос томе што су жене скоро отворено биле језне једна на другу – да сва та договарања и сашаптавања немају друге сврхе до придржавања реда и обичаја око сахране. То утолико пре што доле код цркве ускоро почеше, као по плану, да се ређају говорници и тужбалице: Милуша јој је узгредно казивала ко и о чему говори или запева и у име којег братства или села. Опажала се, све више, нека ужурбаност, узрујаност у народу: купили су се у групице, расправљали, враћали натраг око одра и опет груписали – као да их олуја разноси и скупља.

И мада је Естера памтила и Милушина објашњавања и оно што би говорници рекли или нарикаче нарицале – остајао јој је и чак се појачавао утисак, натурен кад су Бојовићи приступили одру, о несхватљивој, о животној повезаности овог народа са смрћу и мртвацима. И мада се она брзо прибрала, чему је нарочито поговарала атмосфера око софре и Милушино хладно, чак позлобно коментарирање – остала је у недоумици да ли јој је оно краткотрајно и изумљено спајање с тајанством смрти и с мртвим Булатом, било натурено средином и атмосфером којима се, неискусна, подала, или су ови покренули – боље рећи: откачили – у њој опруге дотад и њој самој непознате. Јер се непрестано бојала да би, ако би запала у сличне околности, опет потонула у очај и риданье... А то се није смело догодити – у овом дану с тако испретураним, противуречним утисцима, у овој средини очајничке избезумљености и – ту око софри – хладног, јетког надгорњавања и домунђавања. Јер узрујаност ових људи за софрама и гомила око цркве, иако драстична и стварна, имала је и нечег привидног и тренутног: и главари и главаруше су прошли кроз ону опијеност болом, кроз оно саживљавање са смрћу, па чак изнова бивали њима обузимани, уколико би се придруживали жалопојкама око одра, да опет, чим се измакну и почну с расправљањем, добију вид језан и истовремено веома, претећ и хладан.

Естера се тако одмарала и прибирала за женском софром можда и читав сахат – кад је Бојовић позва махањем главе за главарску софру. Обазрела се на Милушу – она јој даде знак да иде. А док се извлачила из клупе, кћер Милутинова однекуд донесе њен шешир: носила га је на рукама као послужавник с напуњеним чашама, а Естера се присетила да су два младића, раније вратили Бојовићима капе и оружје. Узимајући шешир, она се домисли да ће бити отменије, а по месним схватањима и пристојније, ако се не појави пред главарима гологлава. Ставила је, зато, шешир на главу, пажљиво увукла увојке под њега и пошла ка главарској софри, намерно љупко осмехнута. Јер је била у нелагодној недоумици: ако је Бојовић представи као познаницу или пријатељицу – јер вереница му, бар званично, још није – то ће за ове припросте и патријархалне људе, који се од сељака брђана разликују једино имућношћу и основачком писменошћу, значити као и кад би им рекао да му је наложница. И мада се уздала у Бојовићеву духовитост и сналажљивост, тај њен

неодређени положај као жене, у овој средини, могао је учас да сруши снажан и повољан утисак који је на све њих оставило њено свесрдно учешће у покајању Булата: до тога утиска јој је сада било веома стало, можда, зачудо, баш због тога што га је остварила мимо своје воље – моћи или слабошћу које није познавала, али су били више од ичега права она.

Али Бојовић – као да је слутио њену nelaгоду – пође к њој, узе је за руку и, приводећи је зачељу, објави: „Ето, пријатељи и браћо, ово је моја вјереница Естера, кћерка председника суда Угринова.“

Сви се окренуше, пажљиво је гледајући, а с чела устаде главар средњег раста, живих зелених очију и рашчешљане браде и, показујући на слободно место до себе, с упадљивом предусретљивошћу ускликну: „Добродошли, госпођице! Иако Вас не можемо дочекати како бисмо жељели – видите и сами...“

Почеше да припитују како се зове – име им је било необично, затим шта има од школе, а најзад, пажљиво је осматрајући, да хвале здравље и лепоту њену. Естера седе десно од браћо. Он одмах наточи две чаше – Естери неко жућкасто и густо пиће а ракију себи, па, позвавши и остале да испију за будућу срећу Бојовића и његове веренице, кушну се с Естером и заврши: „А Ви, госпођице, не морате да пијете – лизните колико ради обичаја.“

Естера отпи – да не би испало као да се гади или презире – и пиће није било непријатно, мада необично: на кисела растопина меда.

Али на њу учас заборавише...

Брадаги човек – звали су га мајор Војин – био је већ зашао у године: просед, наизглед врло мршав, а у ствари од оних жилавих људи којима претерана живахност не допушта да се угоје. Но на њему су нарочито били упадљиви брада и бркови, рашчешљани паралелно и у свему слични: изгледало је, због тога, као да има четири брка и то је његовом тмастом, округлом и нервозном лицу, с косом спуштеном по челу, давало пркосан и помало смешан изглед. Он је често, особито док би премишљао, хитро и пажљиво увртао и доводио у равнотежу горње и доње бркове. Говорио је ватрено и уверено, чак и кад се радило о нечем најобичнијем или о нечем у шта није био чврсто убеђен. Овде је сада – стицајем околности и својом неуморном сугестивношћу – био главно лице, коме су се сви обраћали, чак и они који су попреко гледали на њега...

„Видиш и сам, Драгутине,“ настави мајор Војин прекинути говор, обраћајући се Бојовићу, „да се мире, данас, у Замарју миш и мачка, куси и репати, а немоли ми главари! Па макар та помирба била завремена – сви смо један у томе да се Булат освети. Али ми смо махом бивши официри и подофицири, пензионери – нема међу нама људи школованих и од власти. Шта ће рећи сјутра власт, шта она лапардала муслиманска у Скупштини? Ти си с нама војевао, увијек дијелио зло и добро – друкчије је кад се чује да си и ти с нама...“

Бојовић се узврпољи у дну софре, пућећи уста: „Ја и сам мислим да држим говор...“

„Говор, говор! Да то не буде – жими Тодор да је вниши говор,“ добаци кошчат и здепаст човек кога су звали капетаном Новишом. „Важно је шта ће се рећи! А ја, ти знаш, иако сам се као противна страна мрзио с Булатом – данас ћу први кренути на Турке да га свећам.“ „Рат се свршио. Постоје закони...“ примети Бојовић неодважно. „Рат се свршио – како коме!“ подругну се Новиша. „Ономе ко губи – нема рату краја. А ми смо рат изгубили, чим нам се Туркеше шире. А што се тиче закона – то ја знам најбоље! А обазнао је то, најпослије, и Булат несрећни!“

У средини, лицем к цркви, седео је капетан Влајко, мало погнут, разводећи кажипрстом по столу просуту ракнју. Био је то човек смећ, истурених вилица, ретких бркова, широких груди с орденима и, по свему судећи, сталожен и упоран. „Доиста је остало нешто недобијено, иако смо ратове добили,“ добаци он и даље разводећи локвице ракије. „Најбоље земље и даље држе муслимани. Но нек ђаво носи и земље, али су се осилили, као да нијесу поражени и – видите ли? – на образ и у живот су нам угазили. Што ја, који сам с Булатом уједињавао Црну Гору и Србију, хоћу да га светим – ни чуда! Али да се снбива Бојовић, који нас је на то наводио...“

Бојовић је већ подуже гледао преда се, али у том тренутку он подиже очи, сревши се с Естериним: било је нечег болног и беспомоћног у његовом погледу, што он покуша, па чак и успе да прекрије осмехом. Ганута, Естера помисли да ју је он и позвао да би се извукао из nelaгодности, а не што су се главари за њу нарочито занимали. Погледала га је с милом упорношћу, нудећи му нежност и подршку. Али он диже главу, затресавши гривом, и пробеседи својим бодрим, занетим гласом: „Браћо замарски главари, пазите да вам на име и оружје не падне срамота!...“ „Пушти ти то нама!“ прекиде га Новиша. „Хоћеш ли ти или нећеш да светиш оног витеза – нек ми је и противник право ћу зборити: – што га мајка у овим оскудним врлетима рађа једном у сто година?“

„Шта ће бити, шта ћеш рећи, шта ћемо чињети ако нас сјутра власти узму на одговорност?“ упита неко.

„Ето, Драгутине, чујеш и сам!“ примети мајор Војин и одмах ватрено додаде: „А власт – зар није наша? Свак нек врши своје – друкчије се никад ништа не сврши.“

„Ја вас никад нијесам – ја вас никад ни у чем нећу изневјерити!“ повика узрујано Бојовић. „То није под морање, него – образ, дужност,“ мирно добаци капетан Влајко.

„А видите ли, народ се узмутио – да нас под гомилу тури!“ примети неко.

У том тренутку се над ухо Естерино наже Милуша: „Хајде, да се ти – варошанка си и школована, умјећеш то најбоље – нађеш Нени Булатовљевој.“

Естера се досети да се не ради о томе, или не једино о томе, него да је она већ довољно седела међу главарима који расправљају своје – мушке, замарске недаће. И сама је већ примећивала своју сувшност, па радо устале, пружајући руку мајору Војину. Он се у првом тренутку не снађе, а онда скочи, зграбивши њену шаку: „Ви већ идете? Јашта! А н ми, забавили се о свом јаду...”

И више нико – ни Бојовић, не испрати Естеру ни речом ни погледом – као да је није ни било. Нимало увређена – другом се није ни понадала од ових људи искиданих несрећом и огорчењем, надметањем и рачуницијством – она се живахно упути к Нелени и, незвана и непримећена, седе лево од ње.

Невена је, одсутна и обамрла, седела главе поникнуте и с рукама склопљеним, заборављеним у крилу...

Естеру је тек малочас Милуша обавестила о овој жени, бело меканој, преконоћ увелог лица и замућених црних очију у којима би се, каткада – од помисли, од сећања – завртела огромна суза и гласно капнула на даску стола. Ниједна жена, чак ни из братства Булатовљевог, није покушавала да јој се приближи. Али не – по свему судећи – због тога што нису то желеде, него је њена несрећа била толико друкчија од њихове да ју је отуђила од свих и свега, па није било ни могуће никакво зближење с њом. Свакако је сељанкама отежавало приближавање Нени и то што је она била варошанка, с другим навикама и гледањима, а уз то и мало с којом позната, будући је ретко и накратко пребивала у Замарју. Тако је она и сад чинила оно што би јој рекли – изгубљена и отупела, затворена с Булатом у заједницу која се неповратно крунила и нестајала... Била је и веома уморна: депешу о погибији добила је тек у суботу пре подне и, мада је одмах кренула на пут, стигла је тек јутрос. Булати су јој упутили у сретане коња, али она није била вична јахању, па је морала да пешачи неколико часова. Била је у црини, али без удовичког вела, јер се он не носи у Црној Гори – у овој земљи се не пристоји да жена превише жади за мужем. Једино је њен син – тамнопутошћу и крупнином главе сличан Булату, али глаткоћом високог чела и меком гаравошћу очију мајци – успевао да допре до њених обамирања: прихватао ју је око струка као какав одрастао мушкарац, а она му повремено заглађивала непослушну хубу – да упосли своје обамрле руке...

У недоумици како да почне, Естера благо узне Невенину шаку у своју и – мада је знала да овој њено име неће рећи ништа – каза јој како се зове, чија је кћи и доладе, и за себе неочекивано: „Ја сам вереница Бојовића, Драгутина Бојовића. Не бих хтела да Вам сметам! Не мислим ни да Вас могу утешити! Али, ето, реч-две... Ви сте, видим, врло, врло уморни и исцрпљени...”

Жена се окрену, живахнувши новом сузом у очима: „Мора да сам уморна. Али ја то не осећам – ништа више не осећам. Нико жив, а ја понајмање, не може схватити да га никад више нећу видети! Ја

једва чекам да се све то сврши – да га мртвог не муче... Сачекао је мене и сина – сад може под земљу... Он ће остати ту, заувек, а ја ћу отићи – ни свијете на гробу да му не палим. Мој Булат! Као да га је вјетар доносио и олнио... А сад ћемо остати сами, једино без другог...”

Естери се завртеше сузе. Али морала се уздржати да не би ожалошћавала Невену, а и да не би губила из вида Бојовића – у оним загрижљивим, злоковарним распрама... „Сахрана би требало скоро да буде,” приметила је она, уверена да тиме унеколико мења тему. Невена резигнирано слеже раменима: „Можда. Не знам. Кад су ме рођаци прошлу ноћ дочекали, рекли су: Једино се на тебе чека. А главари јутрос рекоше: Док га ожали народ. Чак су ми рекли да се склоним – да се тобож одморим, а у ствари – да не скрећем превише пажњу покајница на себе. Зовнуће ме – рекли су – прије него га буду спуштали у раку. Тако је то с Булатом: жив се није дао да сасвијем мој буде, па – нек тако и с мртвим буде. Често је одлазио, па сам туговала. Сад нише неће отићи. Сад је једино мој, занавијек!...”

Естери су лагано текле сузе, иако је била врло присебна. „Можда би Вам било угодније – мада је даље – да путујете са мнош и Драгутином. Ми мислимо сјутра изјутра.” „О, не! Отићи ћу одмах, чим побусају гроб. Ова земља и народ и Булатовљево братство и имање – за мене су били Булат. Ја не познајем нити волим ту земљу. И мој Булат је зборио: Има у тој земљи нешто проклето. Сад се њено проклетство на мени развршило.”

Суза пресахну у њеном оку и њено лице на трен доби строг и суров изглед. „А Ви као да сте странкиња?” упита обзревши се на Естеру. „Да. У ствари и нисам – отац ми је Србин. Одрасла сам у Бечу – мајка ми је Аустријанка.” „Кажу да је Беч много лијеп. Ја нијесам ишла даље од Сарајева и Београда. Мора да је и вама самотно, у Дабру.” „Веома. Особито у почетку. Сад сам навикла.”

Невена опет потону у ону првобитну отупелост. Али није извлачила руку из Естерине.

Баш тада Естера примети како Бојовић пође к цркви, дугим и енергичним корацима. Народ се размицао, правећи му пролаз, а он, дошав крај сандука, искочи на суседни камени гроб и, ослањајући се левом руком на крстачу, завуче десну шаку у џеп сакоа, али тако да му је палац остао напољу: то је била његова почетна говорничка поза. Чули су се повици: „Тишина, тишина! Чујмо, чујмо!” Нарикачу суседа трже за раме, али Бојовић не поче одмах. Он расејано погледа по народу, затим у мртвог Булата и, истргнувши руку као сабљу, окрену се ка планини: „Поклекните, горе и људи, пред јунаком!” раздра се он. „Откад за себе знате – нико Вас није ни волео ни бранио као он!”

Држећи Невенину шаку у својима, пазећи да јој не измакне њена реч или жеља, Естера је истовремено пажљиво слушала Бојовићев говор – утолико више што је Бојовић био несличан себи: у његовој распонамљености није било ни глуме ни позе. И мада се он

у знатној мери служно метафорама и изразима из народског говора, Естера га је, потресена, сасвим схватала.

Он је неким чудесним обртима, који се ваљда јапљају једино у тренуцима сумануте надахнутости, спојио планине с Булатом, са српским несрећама и заветима и с неугасивим људским тежњама ка добру и срећи. Патничко трајање народа је размишљао брда: преко крчешина, пред поворком јунака и мученика, кроз небески сјај праштања и добра, пролазио је Булат, голем, неуништив, суров и озарен.

Али то је била основа, позадина, на којој оживе Булат војсковођа и прегалац – несаломива моћ људска и вера српска, Замарје угуљених огњишта и улаћених воштаница пред ускрсом, оплемењеном и осветничком душом Булатовом. Јер живот његов је – рече Бојовић – био света српског ропства и одбрана људског опстанка: личне увреде је он заборављао и праштао.

Бојовић је у том смислу и завршио: Нек смрт Булатовљева – непролазно сећање на њега док ове горе трају и људска нога по њима ступа и људска душа им се радује и од њих трпи, нек смрт Булатовљева буде најлепши тренутак нашег и његовог живота. Јер Булат јесте српство и чојство, јер српства и чојства нема без Булата!

Упркос томе што Невена, силом се осмехнувши Естери, примети: „Лепо је говорио ваш вереник, Бојовић. Захвалите му од мене и – од мога Булата,“ Естери је било очигледно да она, иако је чула говор, није у њему учествовала: он није у ње измамио ни сузу, ни уздах, ни дрхтај. Из њене отуђености могао је да је прене, кадкада, једино онај Булат који је живео у њој, истоветан с њеним јадом и пропашћу, с неуништивошћу сећања.

Али Естери је било чудно, чак стравично што Бојовићев говор – иако толико потресан да су га слушали с језном обамрлошћу и прекидала га, повремено, ридања жена – одмах поче да изазива негодовање. Пролазећи крај ње, неки младић је халалио Бојовићу мајчино млеко због силног говора, али га је његов друг прекинуо: „Јесте, јесте, ама није рекао оно што треба: ни ријечи о одмазди, но чак...“ Усред мјука жена за столом, учтивог и потмулог, Милуша је дошапнула: „Прелијепо је Драго зборно, ама им није жицу потренио...“

Доле у народу, тајан се наставио и пошто је Бојовић сишао с гробнице – као да говор није био завршен. Чак су и нарикаче биле у забуну – ћутале и чекале, све док се неко није сетио да их опомене.

Провре и незадовољно жуборење, затим препирање у групама. И главари дочекаше Бојовића ћутке, као по догонуру. А и он се угура на ивицу клупе неспретно, као да му ту није место. Естера ухвати одломак реченице оног жутог Новице, док је секао кажипрстом пут Бојовића: „... није за вајду... још се љубимо с Турцима...“

На то Бојовић, успламљен, поскочи, нешто викну и, напустив сто, поче да се брзо и оштро шета ледином. Естера је бирала тренутак – да је Бојовић погледа, па да, извинивши се Невени, пође к њему.

Али мајор Војин, тихо и јетко, објашњавајући нешто, устаде иза стола и, чим доврши, пође к Бојовићу. Пришао му је с леђа, узео га под руку и нешто му казивао брзо, али без оних његових немирних покрета. Повремено су застајкивали, шеткајући. Најзад се Бојовић заједно с њим опет врати за сто.

„Успомамио се народ,“ примети Милуша. „Главари ни сами не знају гдје им је глава. Кад би Драго некако...“

Никада до тада Милуша није ни посумњала у ваљаност јавних иступа свога брата, а камоли да би им што приговарала. Она је увек бранила и оно у чему он очигледно није био у праву. Па ни сада се не би могло рећи да је била противу њега: из ње је избило неко танано, ненаметљиво разликовање, чији смисао Естера још није могла да схвати. „Не схватам,“ рече Естера тврдо. „Говорио је дивно.“ „О јесте!“ прихвати Милуша. „Ко као он! Но народ је стока, кад завре некуд...“

А почеше да се ређају говорници, нарикаче, братства и засеопци, дедаци и ридања. Зазивали су преткс до десетог колена – име за именом, чојство и јунаштво, заклетве и клетве... И прећи су устајали и турске главе су се котрљале лединама и сушиле на кукама. Прадавна историја замарских братстава изиђе из таме и преобрази се у њихово живљење, крпаво и оскудно и под знамењима проклетства и погибије. Клели су главарско двоумљење и себе што се не родише у времену крпавијем и безумнијем. Преклињали су Булата, љубили му скуте и рукаве, заклињали га у снагу, у част у дсцу, да им се врати, мада је он већ одавно у ствари био напустио Замарје... И Булат размаче раменима око себе раку у којој још није био и, машући крвавом сабљом пут Маре, крену пред њима... Нарикаче су биле жешће и неумитније. Не остављаху места ничем до себи – свом јауку црном и крвавом, својој љубави росној и бешчулној и својој мржњи од огња и олова. Небо се учини запсвком, а земља црном марамом... Но ишета Булат, накићен и зоран да га нико од лепоте, од дивљења гледати не могаше. И горе се увише да учини пут његовој војсци, још некренулој...

А нигде није било венаца ни цвећа – није то обичај у овој земљи, сем у варошима где је продро са стране. Све је хтело да буде, све је било суморна, страховна огољеност – да притисне ум и да се уреже у сећање.

И тој ужасној стварности – тој најезди смрти и утвара, није се крај догледао нити је иком предаха давала.

Естера је била сасвим прибрана, мада ју је обузимао замор и ужасавање од истоврсних, све жешћих визија и ритмова. Замор се опажао и на Невени, мада она није излазила из своје одсутности. Појави се и Милуша, неизбежна и правремена: „Удесила сам ту близу да се вас двије одморите – ово ће потрајати,“ шапну она Естери.

„Госпођо Невена,” помилова Естера Невенину руку заборављену у својима, „могли бисте се одморити: Вама предстоје најтежи тренуци и напорно путовање.”

Невена послушно пође за њом, ослањајући се о њену руку. Запутише се преко ледине, међу њиве, ка белој кући под брдом.

Дечак оста с Булатима.

Естера се не сети да погледа колико је сати.

4.

Естера и Невена беху заспале у белој кући под брдом – ако би се спавањем могла назвати кошмарна обамрлост с непресушним цурењем запевке и неизгладивим ломом лелека у простору и сећању. Естера се сваки час трзала, погледивала на суседну постељу, чак се и надносила над Невену: њено лице је било мирно, чак блажено. Тако се Естера прену пре него Милуша, шкрипнув вратима, изговори: „Устајте, чекају главари!”

Невена уста хитро, па се и осмехну сажаливо: „Чак сам и приспала, безумница!...”

Али, уколнко је долазила себи, њено лице је добијало неки строг, опор израз. Кад Естера, напољу, покуша да је узме под руку, она скоро љутито одби: „Нека! Могу сама...”

Напред је ишла Милуша, повијена од оштрог, мушког корачања, са шакама стиснутим у песнице и убрадачом чврсто завезаном испод браде. Кад дођоше до скупа код цркве, пред њом се, као пред наоружаним стражаром, раздвоји народ, чинећи им широк пролаз. И тишина се пред њима отвара, као да урањаху у све дубље воде.

Естери би непријатно што се нашла у центру пажње толиког народа. Али није имала куд и, не опажајући своје тело ни тло по коме је корачала, пратила је Невену да јој се маће, премда се није могла доислвити због чега би то требало.

Невена је ишла мирно, чак чврсто, усправна и као без тежине, мада јој с лица још не беше ишчезла срдитост. Булата већ беху пренели крај гроба, ископаног тик уз јужни зид цркве. Ничији гроб није био толико близу богомоље: у ствари би Булат био сахрањен у свом селу да главари нису доконали да му вечно боравиште буде усред племена, уза зид племенске цркве. А ту, међу главарима и родбином, беше и бели коњ Булатов, опремљен богато и толико помно као да би га сваки час неко – Булат – могао окрочити.

Мајор Војин рече прегласно, као да заповеда: „Невена, олпрости се с Булатом, па да закивамо – да предамо земљи што је њено!”

Невена без двоумљења клече, скиде с десне Булатове руке, пуне прстења, бурму, остави је пажљиво у црну лаковану ташницу и додирну уснама његово чело и уста. Затим устаде, и даље строга и

чврста, с уснама које су подрхтавале. „Закивајте!” рече и она прегласно и заповеднички.

Али кад хтедоше да поклопе сандук, из гомиле се истрже Булатовљев синчић и, шичући: „Тата, татице мој!” загнури се у Булатовљеве груди, нељудски тврде у својој накинџености златним везовима и ордењем. Изгледа да хтедоше да пусте дечака да се исплаче, него Невена га ухвати за руку и повуче уза се: он настави да рида у њеном наручју.

Почеше закивати сандук.

На сваки удар, глух и тежак, одзиваху се женски јауци и јек звона, ту над главама, продоран и заглушан. Невена, малко пригурена, грлећи сина, шалуташе сувим уснама љубав или молитву. У њеним очима опет почеше да се зачињу ретке и крупне сузе: капљући, оне су ишчезавале у свежој сумрској пескуши.

Радиле су брзо и вешто, као изучени гробари.

Но кад хтедоше да спусте Булата у гроб, некакав стари поп, рашчупане браде и косе на чворноватој глави, диже крст и распома ми се: „Куните се за мноме, Замарци! Тако нам родило у њиви и у жени – како осветили Булата!” „Амин!” прихватише сложено многи.

Поп тек што беше почео, а прекиде га мајор Војин: „Доста, попе – нит је вријеме од тога, нит времена имамо.”

Раку брзо заравнише и гроб учас побусаше. Могло је бити око четири сата поподне. Задњи удар звона изгуби се у светлим про- странствима.

„Готови смо, мајоре,” саопшти средовечан, ћелав сељак, отресајући земљу с дланова.

Мајор стисну усне и лице тако да му она четири брка стркнуше напред. Он се опипа око ласа, пробајући да ли је утегнут, па, дигнувши десну руку увис као сабљу, повика оштрим, старешинским гласом: „Замарци, на своја места! По четама и водовима!”

А Невена, повукавши за собом дечака, простре се на гроб, обгрливши га рукама. Сва се тресла, јецајући, згурена и ситна уз огромну раку и на њој. „Булате!... Гробе!... Животе!... Никад!... Збогом!...”

И Естери су текле сузе, саме од себе. Она причека док се Невенино риданье не претвори у ситне јецаје, па клекну крај ње, ухвативши је за мишицу. „Госпођо Нено, смирите се! Мислите на свог сина... Сад је све готово...” „Све!” јекну Невена, устајући и тресући главом.

Она нагло обриси очи марамицом и, враћајући на лице одважност још строжи и љућу него после одмарања, ухвати сина за руку: „Хајдмо, сине! Шта ћемо ту више?”

Обазрела се около и, не нашавши испражњеним очима никог, заустави се на Естери, пружајући јој руку: „Хвала Вам. Будите бар ви срећни!” прошапта она ледено.

Затим, неочекивано и без речи, истрже узду из руку младина рођака и поведе сина и коња на пут. Застала је на путу и, усред онемеле гомиле, сама узјахала сина на коња Булатовљевог, па се ухватила за десну узенгију.

Тако и појоше – дечак невешто погурен, држећи се левом руком за облучје, а она уз њега. Дечак се окрете, гледајући околу – ваљда тражећи очев гроб, заклоњен црквом и народом. Невена се и не окрете, праћена стотинама очију. Пут је врвео народом, али њих двоје су одлазили сами – или она не даде, или нико од Булата и Замараца не хтеде да је испрати.

„Туђинка!“ сикну Милуша, кад Невена замаче иза кућице и трњака. Естера се трже, као да је то њој било упућено, и упита скоро јетко: „Где је Драгутин? Идемо и ми!“

Назревши пред крчмом Бојовићеву крупну, проседим коврцама окружену главу, Естера потрча, обилазећи камене гробнице и спотичући се преко земљаних хумки.

Бојовић беше у некој жестокој распри с жутим капетаном Новицом, којој је, иронично осмехнут, присуствовао и Гојко Марковић. Али они упушташе кад се Естера створи међу њима.

„Идемо, Драги! Ја сам ужасно уморна!“ рече она, узимајући Бојовића испод руке.

Она га скоро повуче, а капетан се с победном гласношћу насмеја. Бојовић застале, настојећи да ослободи мишицу Естериног стегања и стежући вилице: „Хоћеш да кажеш, капетане, да ме вереница превластила?“ На капетановом лицу се учас истопа победни осмех, али пре него што он успе да нешто каже, Гојко се обрати Естери: „Госпођице Естера, ово је мој стриц!“

Не пуштајући Бојовића, Естера се наклони капетану, а он јој отпоздрави спорим, неспретним скидањем капе. „Драго ми је – ми смо се већ упознали“, одврати Естера Гојку. „Али нисам знала да је он Ваш стриц. А где сте Ви били читавог дана?“ „Кроз овај луди народ“, насмеја се Гојко и припита: „А када путујете?“ „Сутра. А ви?“ „Вечерас. Сад одмах. Имам неког неизоставног посла.“ „Срећан пут и – довиђења!“ добаци Естера, осмехнувши се учтиво, стрицу и синовцу.

Пут их наведе поред дворада стотинак сељака, којима је капетан Јанко, ходајући испред њих тамо-амо, објашњавао нешто мирним и строгим гласом. Бојовић хтеде да застане. Али Естера га повуче даље: „Идемо. Булат је сахрањен – шта ми имамо ту још да тражимо?“

Бојовић закорача одлучније. Милуша се иза њих, уздишући, јадала: „Немој, бољна не била, ти да га водиш! Шта ће рећи људи? Не може се он тек онако одвајати од народа, од главара.“

„Али ја ништа не разумем“, заустави се Естера после двадесетак корака, испуштајући Бојовићеву руку. „Чиме га ја одвајам? Тиме што га држим под руку? Тиме што хоћу кући да идемо? Сви смо мртви уморни. Тај страшни дан! Шта ће њему те празне, те луде

распре? Он је високо образован, директор гимназије. Он мора водити рачуна о установи, о свом угледу... Уосталом, ја немам намеру ником ништа да намећем. Ја сам овде дошла с њим – с њим хоћу и да се вратим.“

Опет кренуше, брчке и журније.

Претишали су жене у црнини, које су их загледале с немом, презривом запањеношћу. Тек што уђоше у удољицу, са цркве поче нескладна, убрзана звоњава – као да је избио пожар или рат. Застадоше сви троје – као да се затеже невидљиво, непостојеће уже којим су још били везани за гробље, Булата и узбуђене Замарце. Видео се једино торањ и звоно које се истрзало из лежаја тамо-амо. Бојовић се ухвати шакама за главу: „А ја бежим са женама!“

Милуша је бутала, мрачна и цогружена. Естера благо, али неодступно, скиде Бојовићеве руке с његове главе и, уносећи му се у лице, увређено прошапта: „Али ја сам с тобом! Боже, шта све то има да значи?“

Бојовић се сав опусти. Затим пође, вођен Естерином руком, осмехујући се изгубљено.

Ишли су пет-шест минута, журно као да беже од звона, које је завјдало и отимало се попут незасите звери из бајке. Већ скренуше с пута ка кући, а звоно наједном преста. Бојовић се окрену ка цркви, претећи шаком и узвикујући: „Звони, звони још! Што си замукло? Знаш ли на шта сазиваш?...“

Естера погледа у Милушу: и она беше запањена – као да никад није видела свог брата тако уплахиреног. Естера покуша да узме Бојовића за шаку, али он се отресе – као да га је гуја дотакла.

Било је светлије него кад су синоћ приспели. Али сад их нико не чкаше пред кућом, сем жене и кћери Милутинове које, послујући, као да их и не приметише. Естера, уморна, седе на ону синоћњу столовачу, док се Милуша скутри у кухињи, крај самог прага. Бојовић је, чепукајући тамо-амо, узбуђено говорио: „Ех, Ести, ти не можеш то да разумеш! Чак ни ја сам! Не ради се ту толико о обавезама! Али шта сам ја без овог народа? Шта су и сви други без њега? А у њему је, пречесто, немогуће опстати ако се не угађа насилним, најмрачнијим снагама његовим. Како да идем с њима на невине, на нејач чији су се пређи – ја то добро знам – помуслиманити из неке љуте невоље. Да! Памет се у безумље обратила! Узели су маха бесомучници и харамије. Застидим се што сам Србин, понекад. А онда се ужаснем и жајалим што сам учио школе и нисам остао као они – да будем с њима до краја, и у оваквим тренуцима...“

„Али можда се ништа неће догодити“, примети Естера брижно. „Нико није говорио о буни, о најезди на муслимане. Ту је и власт! Ваљда...!“ „У томе и јесте ствар што нико није створено рекао: Хајдемо на муслимане – да палимо и убијамо! Јер нико није јак за толику одговорност! А и свака се прибојава да га сутра, ако се ствар изокрене, не узму на одговорност. Плеће не може да одговара, али

појединци – могу. Зато сви и говоре о освети, о недоконченим биткама прадедовским, о земљама под туђом вером. Они доле – они што се зову народ, све то добро схватају и преводe на свој језик: – на најезду, клање и пљачку!... Вероватно већина, огромна већина, не би ни ишла, кад би се могла и умела одупрети. Али је убиством и свим тим кукњавама оживљена прошлост и створено пренадражено стање. Свак се боји да се не осрамоти, да не остане без плена и славе, а на чело су избили најгрлатији, најодлучнији у одмади, најокретнији у насилним подухватима. То су све, разуме се, моја објашњења! Или, боље рећи, оправдања – себе и њих! Истина је, сигурно, много сложенија: нека махнита жудња за насиљем, за злом – за разарањем властитих моралних, људских основа. Ради чега? Ко то зна? Тако су и Турци чинили и – пропали.”

Он ућута, наједаред. Из суседне куће се зачу Милутиново љутито дозивање жене. Она излете из кухиње, подвлачећи расуту косу под мараму, а за њом, обзнурући се престрашено, њена кћи.

Бојовић се јави подругљиво: „Спрема се Милутин на војну. Распоредили су их већ, одредили им старешине, а сад – таин у торбицу и скривено оружје из довратника... А што се тиче власти – каква је то власт? Па то је власт њихова! Главари бирају власт, главари држе странке, братственке. Држе себе! А ми смо сањали, ми смо гинули и тамновали за равноправност и слободу! Сад се миримо с оним што имамо, бојећи се горег...”

У кући Милутиновој чула се ужурбаност, док су сенке брда с оне стране реке препузале двориште, Бојовића и кров куће. Тек тада се Бојовић трже из ћутања, обраћајући се Естери: „Да тебн не буде хладно? Да изнесем нешто да се огрнеш?” „О, не! Мени је баш врло угодно. Једино сам исцрпена. Као и ти. Као сви.”

Бојовић се опет ушета, с рукама на леђима, док су се кокошке негде у близини прлориле на ношти.

Ускоро изиђе Милутин и – мада је имао пут и низ своју њиву – удари преко дворништа. Он је носио о рамену шарену торбицу, а у руци пушку без кајиша. „Ја идем,” рече он, заставши. „Па иди. Срећан ти пут,” узврати Бојовић, не погледнувши у њега и не скидајући руке с леђа.

Жена и кћи Милутинова застадоше пред својом кућом, испраћајући га погледима. Милутин пређе двориште, а онда застаете, оба зревши се назад. „Рекао сам: срећни ти пут!” љутито му допикну Бојовић, махнувши руком као да га одгони.

Милутин пође, не осврћући се, а Бојовић прошета двориштем два-три пута, док се не смири, па настави с болном горчином: „Али ја знам како то изгледа! Знам и не забрављам! Дванаесте сам као студент добровољно отишао у комите – у Македонију. Били смо се с Турцима, с Бугарима. Гинули. Убијали себе и рањене другове – да нико не падне у руке непријатељу. Затим се заратило – добили смо раг. Али власт нашу је требало успоставити и одржати: почела су

одметништва. У јануару тринаесте, Арбанаси искасапише наш пук, а мене нагна дужност у Гостивар: видео сам, тада, око три стотине арбанашких жена и деце, стераних на пољанче, како туло седе или неуверено моле, док им редом разбијају главе будацима. Редом – једни чекају док други умиру. И будацима – најједноставније, најјефтиније, најбезгласније. То су радила три војника. Само три! А ми остали смо ћутали и гледали. Јер је неко старији то одобрио. А можда и није, него су војници обављали посао за који им нико није могао приговорити да је супротан циљевима рата – националном ослобођењу и пацификацији ненационалних области. Били смо занети мржњом – болом за друговима, за рањеницима које су нам арбанашки качачи искасапили. Били смо ношени идејом опстанка и историје: према њима је све друго изгледало неважно – опростиво и допустиво... А истина је, уосталом, да су сва парства настајала разарањем друкчњих поредака и истребљивањем туђих, непокорних племена... А после, кад је све било готово – стидели смо се: говорили смо о свему и свачему – сем о томе! Бојали смо се да погледамо један другом у очи. Настојали смо да заборавимо. Али ја нисам заборавио. Убијао сам, својом руком, у рату. То ме не тишти – тако је морало бити. Али будаке у главама деце арбанашке, пред избезумљеним очима мајки – то нисам заборавио. Тако није морало да буде...”

Стресајући се, Естера повика: „Ваљда до тога неће доћи!” „Ма не!” јави се Милуша, устајући: „Попалиће нешто кућа. Могу убити и понеког мушкарца – оне поглавније. Прногорци никад нијесу на жене и на нејач ударали.” Бојовић протре слепоочнице: „Збиља сам и ја уморан. Испрпело, измучило ме све то. Морам да се и од самог себе браним – да нисам малодушник и одрод.”

Он седе на трупину крај Естере, опруживши ноге, а она, желећи да му се приближи, рече гласно да би и Милуша чула: „Вечерај раније, па се одмори.” „То би било најбоље. Дед, Милуша, види да се нешто спреми за вечеру. Ја сам нешто и јео, данас. Ти мора да си ужасно гладна? Ниси ништа јела?” „Било ми је незгодно јести, уз Невену. А нисам ни била гладна. Не знам ни да ли сам сада.” „Тако је то – у оваквим ситуацијама: треба само почети јести и – глад се јави.”

Испред куће Милутинове се појави онај синоћњи старац – стрико Стојан, заједно с разроким Блажом. Обојица су имали торбе и пушке с конопцима уместо кајиша. Они снебивљиво приђоше Бојовићу и застадоше пред њим. Ћутали су и погледивали у њега, све док дугим корацима не пристиге и риђи брकोња. „И ти, стрико Стојане!” повика Бојовић, устајући. „А овамо – не можеш ни за кућу изићи!”

„Спреми се! Ти си наша глава – идеш с нама!” одсече старац. „Како то мислиш: с нама? Знаш ли ти куд идеш, ради чега, шта ћеш да радиш?” „И знам и – не знам. Идемо на Турке: као што смо вазда ишли. Куд ћемо ми Бојовићи без тебе? Зар да се без главе своје

постићујемо пред другима? Зар да и себе и цијело Замарје дамо горима у руке?"

Бојовић стави руке на леђа и усхода се. Милуша се помоли из кухиње, ослонивши се левом руком о довратник.

„Знаш, Драго,” рече Блажо мирног, уозбињеног лица, „много је горе ако не одеш. Ко зна шта ћемо ми – ова стока без репа, да радимо ако се неко мудрији не нађе међу нама. Био си с нама вазда – буди и сад. Ми Бојовићи ћемо, ако устреба, сви до једног своје главе – ако и не вреде много, за те положити.”

Риђи бркајлија је ћутао, премећући се с ноге на ногу, док је Бојовић чепукао испред њих. „Па добро – нек буде!” узвикну он наједаред, махнувши рукама.

Он устрча уза степенице, док је Блажо викао за њим: „Само пушку! Хране имамо!”

Бојовићева изненадна одлука прикова Естеру где се беше нашла – на столовачи. Није јој било ново његово нагло мењање расположења и оцена. Али је он у битним стварима, нарочито када се радило о моралним или друштвеним ставовима, био постојан. Био је, бесумње, претерано узбуђен, потресен, уздрманих корена. А истовремено види да то не би требало, не би смео да чини. Али Естера је знала да нема много времена за размишљање: ако он узме оружје, неће га због срамоте моћи оставити. Уз то примети раздрадован израз Блажовог лица, па скочи и, спотичући се, јурну уза степенице.

Бојовића затече у соби како припасује свој кишни мантил. Пушку, с фишектаром обешеним о њену шипку, беше већ наслонио уз кревет.

„Ти нећеш вечерас никуд одавде!” тихо и одважно цикну Естера хватајући га за руке и истржући му из њих крајеве појаса.

У собу уђе Милуша, затвори за собом врата и стаде уза њих.

„Али ја сам обећао!” завали Бојовић. „Изази ми на исто: мучићу се једнако и ако не одем и ако одем. Но ипак је боље да одем – остаћу уз њих, а могу и зло смањити.” „Не, нећеш ићи! Нема малог зла, драги! Шта ће бити с тобом? Шта с нама? Не, ти нећеш ићи! Или ћу ја сама – знам пут! – из ових стопа у Дабар!” – и она га поче раскопчавати.

„Пусти га, Естера,” молећиво поче Милуша. „То су мушки последи.” „Не, не не!” врисну Естера, обухвативши Бојовића око струка. Бојовић опусти руке у недоумици. „Женски или мушки – ја му не дам!” викала је Естера. Изгубила бих га, ако оде, макар му се ништа и не десило – не би више био мој... Не, не ја га не дам, не дам!”

„Па, добро, остаћу,” резигнирано закључи Бојовић и додаде иронично: „Под женском палучом! Иди, Милуша, реци им!” „Не, браце, реци им ти – то је твој посао. И њен!”

Бојовић с упаљивом енергичношћу случе мантил, пребаци га преко столице, а затим однесе пушку у угао иза врата и тамо обеси

о клин. „Не зна се која сте гора,” рече он смејући се с горчином и отварајући врата. „А мораћу с вама век да векујем...”

Он изиђе на доклат, а Милуша, ухвативши на ходнику Естеру за руку, прошапта: „Нијесам ни ја при себи – можда је тако и боље. Можда је тако и боље...”

Бојовић не хтеде да сиђе у двориште, него одозго повика: „Ја не идем!”

„Како то, сад одједном?! упрепасти се старац. „Тако! Нећу да војујем против ненаоружаног народа.” „Имају они оружја – кад треба нас да убијају. Но ти...” „Жена те одвратила,” подругну се Блажо. „Жена – нежена: нећу!”

Рођаци кренуше, а Блажо запева: „Наше село што си невесело – боље су ти жене него људи!” „Зар на рођену крв да заборавиш?” окрену се старац. „И без њега ће се наћи старешине!” проговори риђи бркоња, пустивши дуги корак.

Бојовић није више одговарао. Није их ни гледао, побегнувши погледом уз планину. Рођаци се изгубише иза куће. Естера се наслони главом на Бојовићево раме и пође за његовим погледом. Зачудила се што читавог дана, па ни на повратку из цркве, није приметила планину. Поче је обузимати туга због тога, и планина, с безброј позлаћених зелених и белчастих глава, као да се приже к њима. Али Бојовић поче саркастично, као из књиге: „И тако наш јунак, после револуционарног рада, ратовања, рањавања, тамница и логора, безбројних љубави и дугог бећарства – потпаде под скут једне неискусне, чедне странкиње...” „Али то није крај приче, драги,” дошапну Естера, пољубивши га у враг. „Можда и није. Можда и јесте. Све је век и почетак.”

Не одвративши јој на пољубац, он сиђе низа степенице и уђе у кухињу, где је Милуша журно спремала вечеру, грејући тигањ на сашаку.

За вечером су говорили мало, а Бојовић је и у тој шкртости био циничан – према себи, рема њима двома, према походу замарском.

Кад Милуша пође у кућу да провери јесу ли постеље уређене, он примети: „А сестра би ме пустила, иако сам јој све... Понекад зна да буде ужасно својеглава, зла, Уседелица.” „Ипак је добра,” благо се успротиви Естера. „Да ли би могла с њом?” „О, да! Добра је за кућу. За децу.” „И бесплатна,” наруга се Бојовић.

Ћутали су, све док се Милуша не врати и саопшти да могу ићи на починак. Бојовић се диже без речи, а Естера за њим. „Треба ли да ти што помогнем?” упита она Милушу која је, загњурена у мрак угла, звеккала посућем. „Само ти иди и одмори се,” одговори Милуша безбојно.

Естера сустиже Бојовића на врху степеница и упита мажно, хватајући га за руку: „Нећеш ми вратити дуг?” „Какав дуг? Зар сам ја теби нешто дужан ноћас?” „Па, пољубила сам те. Пре.”

„О, кад би ти мени враћала те дугове!“ и он је млако пољуби у образ, па се запути у своју собу. „Лаку ноћ!“ „Лаку ноћ,“ одговори она, пипајући кваку и уздахнувши.

Месечина беше стигла до на дно њива: врлети преко Маре су се стапале с плавећу, а долина је трептала у спокојном сјају. Естера се сети да сад војске замарске газе Мару и нестају у оним небеским планинама. Упркос томе, одмах се свуче и с уживањем опружи у удобну постељу.

Али није могла да заспи – осећала је, знала је да, упркос умору, неће то ни моћи. Знала је и, да Бојовић неће доћи – после њене синоћње одбојности, после овог страшног дана смрти, очаја и његовог клонућа.

Размишљала је, растрешена, о себи, о данашњим доживљајима, о Замарју, о Невени и грозној лепоти смрти и сахране Булатовљеве.

Сачекала је, будна, док Милуша није затворила кућу и увукла се у своју собу... Из мирног, насмејаног бескраја зачу се, у крајим размацима, неколико пуцњева. Да ли Бојовић спава? Чује ли, ослушкује ли сазивање својих земљака у поход? Шта ли га мори? Шта ли мисли и осећа, после свега?

Био јој је тајанствен и недокучив, наједаред. А месечина и тишина су звале и притискале – као и синоћ, као из његове узбудљиве, поетичне речитости.

С пута, из бескраја, зачу се запевка: ваљда нека нарикача из Булатовљевог рода. Естера устаде, уплашена, обезнањена запевком, обрадована својом моћи да се покрене из одмарања и топлог лежја. Хитро је свукла све сем спаваћицу. Опипала је с пажљивом насладом своје груди и бокове и, нашав да су лепи и снажни упркос данашњем дану и свом предугом девовању, она се запути у собу Бојовићеву. Успут, прелазећи пипањем ходник, није се ни сетила да би је Милуша могла чути, а нити да јој није ни вечерас дала никакав савет, никакав знак да измени свој став према Бојовићу.

Бојовић се прену и, преврнувши се на леђа, стави руке под главу. Опажала је да је он гледа, долазећи к себи, сумњајући. Естера му приђе, нечујно, подвуче руку под његов врат и – кад се он помери, правећи јој место – она се увуче у његову топлу постељу, хладњикава, уздрхтала од унутарњих немира и жудњи. Налегала је на њега својим грудима и снажно га обујмила својим удовима. И, тражећи својим уснама његове, прошаптала је на свом матерњем, немачком језику: „Узми ме, драги!“

Други део

ЗЛА ИСТИНА

1.

Гојко затече оца – попа Петра Марковића, како у башти, иза куће, поткива коња са слушкињом Миком.

Већ по томе како га отац погледа – искосице држећи један клинац у устима док је други укивао, Гојко закључи да му се баш није обрадовао. Мика, пак, сва плану од руменила, у коме је било стида али, очито, и радости. Шгавице, она умало не испусти предњу доратову ногу, коју је, чврсто стегнуту шакама, прибила уза свој трбух и бедро. „Добро дошао!“ одврати му блиставим зубима.

Пригнут оћелавелом, проседом и округлом лобањом до десног Микиног бедра, отац укова ексер, извади онај из уста, поизмаче се, па се прекорно обрати сину: „Што ми нијесн учинио глас, па да заједно путујемо?“ „Ни ја нисам знао до последњег тренутка: одредише ме – у име тобоже школоване омладине. Додуше, дужан сам и ја Булату, или он мени: био ми је командант петнаесте, кад сам као добровољац ушао у регрутски батаљон. Сад се сви грабе о Булата: мој принципал Бошковић од јуче не изушћује да су у истој странци, премда припадају супротним струјама. Али ја не бих кренуо да не навалице.“

Поп Петар с још два-три ударца потврди већ забијени и подврнути ексер, па, док је усмеравао у рупицу плоче онај из уста, настави с пригушеним прекором: „Не мари што си дошао. Него, мени обосио коњ – у обје задње. Морам и предње да му потврдим. Залуд надбалте плаћам – клинче плитко ударе и не заврну, а копито не обрежу. Свак гледа да подвали.“

Отац се увек жално и налазио кривце кад је морао нешто сам да уради. Гојко се осмехну, пожалив што ту није неко од браће, нарочито старији Марко – да се заједно насмеју очевим усиљеним љутњама и намерним настраностима. Мика га погледа својим питомим гара-

вим очима испод сивих трепавица и – ваљда помисливши да се њој осмехује – насмеши му се меко и предусретљиво.

Гојку је она била загонетна, као и однос између ње и оца.

Била је попова најамница већ другу годину, али се истовремено бринула о кући и читавом имању које више нико од укућана, сем попа Петра обријетко, није ни обилазио. Била је из суседног села, из веома сиромашне породице, али с којом су Марковићи били у сродству које су једино отац и мајка умели тачно да размрсе. Кроз то ју је отац – како је причао – добио од њених родитеља, односно приволео да му чува кућу и колико-толико се стара о имању, а он да јој, као и сваком најамнику, плаћа понешта о Ђурђеву-дне и Митрову-дне. Свакако су и њени вукли неку корист с имања – од сена и воћа, али се поп Петар, који је поготову слугама лако изналазио ману, није жалио да се она не стара поштено и предано.

Него, Мика је већ била прошла двадесету, а као да још није намеравала да се уда. Важила је за притупу, али то на селу, међу сиротињом, нема баш пресудног значаја – главно је да је девојка здрава, радна и поштена. Она је уз то била и лепушката – складна и чила. Нарочито је упадала њена двобојност – мрке очи и врана коса поред сивих трепавица и рђастих пеглица по лицу, које су бивале упадљивије у њеним крајњим расположењима – било у безазленим радостима и смејању, било у љутњама и сузама, бесним и нагдим.

Неписмена, као махом сељанке, нерадо је и певала и хватала се у коло: важила је за осорну дивљакушу. Била је штедљива, а прма себи чак тврдица – чувала је сваку крпичу и кончић и махом носила закрпљену стареж. Изнад свега је била ћутљива и затворена – никог није оговарала, од ње се с грудом дознавало шта има ново, а онајмање се могло наслутирати шта мисли, па и да ли уопште мисли.

Гојко је баш то што је она таква каква јесте наводило на сумње да између ње и оца постоји неки чудан, једино њима двома знаи и појмљив однос. Упркос томе што је био свештеник, отац је волео да се шалака и обзире за туђим женама: старење га је у томе чинило опрезнијим, али не и обузданијим. То је мајка знала боље но ико, али се правила да не види и не чује или је трпела на свој неми, безизразни начин.

Зашто је отац био према Мики суздржанији него према другим женама?

Браћа – Гојко и Марко, насамо су се обесно шалили на рачун очевог лукавог и неспретно скриваног женскоароштва: однос између оца и Мике остајао им је загонетан и због тога нимало смешан. Она се – приметили су оба брата – односила према њему као према свештенику и старијем рођаку, али се усуђивала и да му одбруси и пркоси попут младе љубавнице старцу зависном од њених чари и од тајни с њом доживљених. А и поп Петар, премда прек, кад год би запао у свађу с Михом, повлачио се, махнувши руком, као да се ради

о суманутој, објашњавајући такво своје држање тиме што мора и њу да трпи кад нема кога да намести на имање.

Гојку је остао неразјашњен и Микин однос према њему: радовала се његовим доласцима и жалила за његовим одласцима. Почесто му се толико удобрала да је он помишљао како се у томе крије женска наклоност, па се чак пролетос и двоумио да то провери, можда онајмање због тајновитости Микиног и очевог односа. Суманута, сулуда сласт га је вукла да интимније упозна женскост очеве љубавнице – ако му је она љубавница, а истовремено се ужасавао таквих помисли. Грозота и неодољивост те жудње била му је добро знана из прегрешцеља са снахом Грозаном: падало му је на ум да би грижње, све мотивисаније и тиме неотклоњивије, можда биле затомљене још грешнијом насладом. Али Мика или није схватала или је нису ни занимали његови наговештаји: тајна њене женскости и односа између ње и оца остајала је закопаном.

Мика му се и сада толико обрадова да оста забленута у њега и пошто отац поткова коња и пружи јој ков да га остави. Оцу то не промаче и мада не показује или сакри одређено расположење, прекорно добаши: „Дај, Мике, богати, припни коња, да ту не гризе земљу!“ Затим настави, не гледајући у сина, него преко рске, негде у село: „Памтно ти је што си дошао. Једино ми је жао што нијесмо заједно путовали да се напричамо – и не видимо се тако рећи. А Булата ће сјутра закопати: ту се створило – рекоше ми – и одбор и све што треба. Он лежи у цркви. Тревало би да идем да му читам опело. Него, богати, не могу – уморан сам, накнадићу сјутра.“

„Ђему је сад свеједно,“ убаши Гојко подсмешљиво. „А, ти не можеш да не истакнеш своје безбожништво! Но и ја мислим да му је свеједно – он је пред Бога већ изишао и ми му више помоћи не можемо: молитве нас опомињу на наше грехове.“ „Да, греха има, мада нема Бога,“ примети Гојко, испраћајући заинтересованим погледом Микку: она већ одвођаше коња, односећи без труда, кроз зелену сеновитост баште, на поцрнелим и мишићавим листовима тело гипке и тајанствене дивљачи.

Отац пречу његову примедбу: и он је Микку испраћао погледом, али безизражајним, па упита: „А сrete ли ти Марка на путу?“ У трену прочитав на синовљевом лицу одговор, он дометну: „Је ли ти што зборио?“ „Што и теби: да му јавим ако би се догодило шта важно.“

„У томе и јесте ствар!“ угризе поп ретке, смеђе и проседе длаке с округло поткресане браде. „Булат је погинуо у његовом срезу. И муслимани су махом у његовом срезу – ако усов крене нема куд но на њега.“

„Изгледа да није забринут, а још мање уплашен.“ „Он је такав, а и много је зла преко њега прошло. Него шта ти држиш?“ „Не знам на шта мислиш?“ „Како не знаш? Хоће ли бити неке буне или неће?“ „Ко то зна – ово је понекад луда земља!“

„Биће! Биће сигурно,” поче поп уверавати себе и сина, лупкајући дланом по колени: „Знаш по чему знам? Ево ова тупава Мика – она се ни прекрстити не зна, знаш шта ме прво питада? Вели: Кад ћете на Турке – треба брашњеник да ти спреим? А кад је то и у њену главу продрло – онда ће бити.”

Воћњак и кућа и ливада под кућом, све до реке, бежу већ ушле у предвечерњу сенку. Шљунак и валутчи, бели и испрани, пресијаваху се око реке, прозирне и светлуцаве и – у сећању – никад толико усахле. Овде, чинило се да се њене обале додирују и да ју је на много места могућно прескочити. Поп Петар се обазре, па пође пред кућу и донесе отуд клупицу, намести је на зараванак на дну баште и, испружив ноге у дубоким шипелама, наслони се о шљиву.

„Могоа сам ти ја донети клупицу,” заједљиво добаши Гојко, гледајући и даље на реку – зачудо друкчију него што ју је памтио. „Право да ти кажем,” одговори отац, мада Гојко беше учас заборавио и шта га је питао, „знам да ви школовани људи одвикнете од рада, чак и да оцу и мајци воде додате. Па, велим, што да те мучим оним што и сам могу.”

Ни отац није онај који јесте – онај који је јуче, јутрос био у Дабру. Није да је постарао, него су се појавиле неке црте и држање које раније или није имао или их се Гојко није сећао: Врат му је избраздан тврдим борама старости, зеленкасте очи су увученије, кожа му је више жута него тамна и веома често пуцка прстима десне шаке, као да се нечег огреса. Стрпљивији, трпељивији је – гасе му се жестина и наглост по којима се Марковића род и прочуо. Увек је носио главу постиснуту у рамена – сад више рамена не исправља и глава му ту стоји круто, као узидана... Тужно је остарити, поготову у завичају увек младом. Отац је био дечак кад се дед, с изгоњењем муслимана, ту населио. Ту, на самој граници, у напетости, у препуцкавању с муслиманима, прошле су му младост и зрело доба, љубави, рађања и смрти – само дете је петоро сахранио. Служба његова ипак је била служба народу – настојање да људе, макар мистиком и недоказом, поучи и уразуми. А после свега – људи нису бољи, ако нису гори: није поуздан био очев пут и он данас, разочаран, просјачи или купује љубавне милости од надничарки и раскалашних ратних удовица.

„Мике, Мике!” виче отац и резигнирано додаје: „Куд се дјела? Није него ме чује, али из пасјадука неће да се одазове док је десет пута не викнем!” „Чујем те лијепо,” одговара девојка набусито, помађајући се иза угла куће, „но сам заватна.” „Па нијесу ти уста заватна!” „Нијесу уста, ама јесу руке – таман сам почела да бркам брашно за погачу: немамо ли госта, и то милога?” „Е, добро! Но би ли нам могла – док нијеси почела да мијесиш – скувати каву? Ма појачу, немој да штедиш!” „Хоћу, да шта ћу! Што одмах не рекнеш? А хоће ли Гојко ноћити – да знам због вечере?” „Спремај ти вечеру – и мени је нешто лијепо мило изјести!”

Кад девојка неста, отац настави тоном остарелијим ио што је сам био – тек му је прошла шездесета: „На муци сам с њом – вјерна је, ама тврдоглава да те Бог сачува... Него нема ко ове пустолине да ми причува док их не ћушнем...”

Извадио је кутију и, погнув се, поче својим жилавим прстима да савија цигарету – зачудо веома хитро. Кад би готов, облизнув крајак папирића, сувилце гласно поче да отпљувава парчиће. И то је промена на оцу: што је старији, све је простији, посељанченији, премда и не живи на селу – као да ужива, или не може да се отме враћању у корење из којег је поникао. Није чекао да стигне кафа, него отпрве укреса – сад и труд употребљава уместо шибница, под изговором да сумпор није здрав и да смрди – и поче да избалује густе беле колуте, искашљујући се, пљујући и размазујући испљувак.

„Но мени ова баксузница наврзе на ум,” поче он разложито, „да ти одеш ноћас код оног манитова – неко грдило може опет од њега да потекне.”

И да отац није очима потражио и зауставио се на кући стрица Новице – тамо преко реке и пољана, на белом квадратићу у масли-настим мрљама баште на падинама брдурине – Гојко је знао на кога се односе очеве речи. Али, није знао, нити је икад било поуздано, да ли су у свађи или нису. То није било ни битно: и кад су бивали најзаваженији, браћа су бринула један о другоме, а поп Петар није прекидао односе своје деце с њиховим стрицем. Поп Петар настави, увлачећи дим ређе и слабије: „Синоћ је чашћавао у хану кад је чуо да је Булат погинуо. Додуше, није рекао да то чини због тога – није толико поаветио. Но зна се због чега је то чинио: ко чашћава данас? Истина, били су велики противници – Булат му је и кућу палио. Ама није прилика да се његовом смрћу наслађује. Од тога може ђаво да се излеже – најприје за њега, а и за нас је незгодно. Требало би да му то некако убациш у распамет његову: ако му ја зборим, може да се још горе заинати.” „Мени је свеједно где ћу да ноћим. А и занима ме како стриц изгледа кад му је сад срце стало на месту.”

„Код њега неће то радовање бити дуга вијека,” баши поп опуцак и пљуну за њим. „То је у првих мах, знам ја њега. Јесте да му је Булат жестоки противник био, али су и цијенили један другог – рогили се као бикови. А најглавније: не може он да се од срца радује Булатовљевој погибији чим га нијесу убили Црногорци, него муслимани...”

Мика донесе кафу и, чешкајући ногом иогу, наслони се уза шљиву. Она је била као домаће чељаде и пред њом се могло говорити све. Али отац ућута. Већ у сенци, река се преобрази у змијурину црних, масних леђа која се вукла између побледелих каменних обала. Куће по дну брда, размакнуте једна од друге, синусе белином зидова, а стричева се прошири и заигра у трепету. Стриц ју је убелио после паљевине – да се види и пркоси надалеко. Гојко се подругну: „Ето, стричева кућа је најживела силног Булата!”

Отац не одврати, занет својим подруживањем: „Е, Гојко ти, младунце, неће ноћити овдје,” добаци он Мики, поново савијајући цигарету. „А што?” опре се девојка на обе ноге и одби од шљиве. „Воли више стрица но и мене и тебе!”

Девојка ућута намргођено.

„Па тако,” сркутао је отац кафу уз нову цигарету. „Сам види: правник си, знаш боље но ја. А ја сам већ и остарао. Велика је невоља старост: сле ти измиче, најбрже вријеме, а ништа не можеш зауставити. И живот ти дојди, а све више се за њега бојиш.”

Заладак беше доспео до стричеве куће: самотна кућа заблешта изазовно. „Мени се чини да је све то око Булата преувеличано,” примети Гојко. Отац отпљуну, но скорашњој навици кад је хтео да каже нешто важно: „Знаш, можда је и тако. Али, то није важно. Народ је узаврио – као кад се пчеле пуштају. Јеси ли срео српску душу, а да о томе ојађено не збори? А Булат – је био тежак и самовољан дозлабога. Али сад, кад га више нема, чини ми се да је с њим пато све чиме је Замарје било своје и велико – било то злом, било добром. Ми смо граничари: обдржавали се ту – и сам добро знаш – на пушци и јунаштву. А ни једног ни другог без зла, без просипања крви људске нема, бити бити може. Сад је наше на измаку: бојим се да нам је зла остало више но чојства.”

„Булата Црногорка није рађала!” убаци се Мика, купећи суће.

У свакој другој прилици би јој се отац подругнуо: Шта зна она, козарица бенаста! Гојко се срдачно насмеја: „А знаш ли ти Булата? Јеси ли га видјела?” „Нијесам,” мирно одговори девојка. „Али он је... као они јунаци из пјесме.” „Таман тако!” прихвати озбиљно отац. „Банина, сердарина!... И банови и сердари су доста зла чињели, али им је то заборављено – проширили су жилот српски.”

Заладак размину стричеву кућу и, мада њена белина увену, она се још најјаче истицала у јесенски пожутелом, предвечерњем затамнелом пејзажу узаних поља и спузнутих подбрђа. „Већ прихлађује, а и смрачниће се ускоро”, рече Гојко устаде и опрости се с оцем – још старијим, онако погруженим у прошлост и у злослутно узбуркани завичај.

Пошао је ливадам – ка мостини нешто височије на Мари, ношен непобитном реалношћу завичаја, свега у устрепталој позлати заласка.

Али он не стиже до краја ливаде, а зачу на стази журно талкање босих ногу: Мика је, с каблом на глави и бронзинима у рукама, журила за њим. Он се, не склањајући се, обазре најпре на њу, онако укрупњену и с очима обореним, па на оца који је, задубљен, и даље седео на дну башге. „Ги на воду?” обрати се он Мики која се заустави пред њим. „Па јесте.” „Шта: па? Или желиш са мном да разговараш?” „Морам и на воду.” „Па, о једном трошку!” „Добро, нек је како ти велиш.”

Он хтеде да је пропусти, али се присети да она, као женско – према обичајима црногорским – неће пристати да прође, па сам лаганије пође напред. „Шта си имала да ми кажеш?”

Девојка ућута, а њему је било нелагодно што она иде за њим, па не може да јој посматра лице. „Жао ми је што нијеси остао на конак,” после дваестак корака проговори она, с неком одлучношћу у гласу. „Свеједно. А због чега ти је жао?” „Па, није да ми је баш толико жао – некако је веселије кад који од вас браће наиђе.” „И то је све?” „Па шта друго? А и ја ћу сјутра на сахрану – сви иду. Донијећу ти питу – баш какву волиш.” „Откад си ти то вјештак за пите? И откуда знаш шта ја волим?” „Зна Румица: она ће питу и умијесити. Ти си њој за срце прирастао.” „Где?” „Богме јеси: тек-тек па те спомене...”

Воденица Стојанова – Румичина воденица, назирала се кроз јошје изнад мостине. И Гојко заста – да једним гледом, пре него умине у удољци, обујми воденицу и јошје испод ње – крајичак завичајни који је, у његовом памћењу, најпохотније сажимао у себи његову младост и његово биће...

Јер у Замарју биле су две жене – Анђа и Румица које су га, скупа и свака на свој начин, изажимале јадима и сласностима завичаја, било кад се њега присећао, било кад се – као сада – у њега враћао као у реалност која га увлачила у себе потпуно – толико потпуно да је све друго постојало туђе, далеко, сањано...

Анђа је била прва жена коју је спознао.

Збило се то за време окупације, одмах пошто се одметнуо, склањајући се испред интернације која је закачила већину обвезника. У почетку, пре него су се саздале одметничке дружине, склањао се код тетке близу вароши – баш због тога што се томе тешко ко могао досетити. Тетка, чији су муж и син такође били интернирани, живела је у истој кући са заовом Анђом, удовицом већ преко педесете, проседом и набораном, мада још држећом и живахном. Гојко је био у седамнаестој и – мада је често сањао разблудне доживљаје и већ све, скоро све, знао о женама – још срамежљив и неодлучан.

Преко дана је боравио у полумрачној остави, у коју ни домаћи нису често улазили. Али већ првог дана, кад тетка с кћерима оде на огртање кукуруза, Анђа упаде код њега и поче да га сажаљева: Тако млад и зелен – још не знаш ни шта је женско, а мораш да се кријеш. – Био је погођен у свом мушком поносу, али и узбуђен: никада дотад није био тако насамо – у полутмини која је брисала постиђеност и подјаривала појудна маштања – са женом зредом, искусном и, по свему судећи, спремно да се пода. Али се суздржавао, бојећи се неке своје неспретности, а још више затрчавања – ова жена је била толико стара да није био сигуран жуди ли још увек за мулкарцем. Морала је да иде – да спрема ручак работницима, а он је замоли да наврати поново, јер да му је досадно самом и у полумраку.

Густа али лака, она се убрзо појави и, седајући на сламарицу крај њега, приби се уза њ раменом: Ево ме опет – да ми се ћетић сам

не препане. – Он је обухвати око рамена, јер тај покрет сам по себи није ништа откривао сем срдчности и жељу да поседе блискије. Али она га одмах обгрли десном руком око струка, а левом поче да му милује груди кроз раскопчану кошуљу: Младо, лудо, још ни длака нема... – Та њена рука збриса сумње у оно што она жели и страхове да он не учини нешто претерано: он поче да је љуби по лицу, док су легали једно поред другог. Али она или није волела љубљење или јој се журило, поче одмах да се подвлачи под њега.

Касније, поправљајући сукњу у појасу, прошаптала је, гласом подмлаћеним, више тврдећи него питајући: А ја сам ти прва? – Хтео је да слаже, али није могао, плашећи се да је она то по нечему поуздано закључила. – Јеси! – Немој да ти је жао – још сам ја јака и здрава.

Била је доброћудна и радо је излазила у сусрет његовим радо- зналим изумевалима, чак га и сама наводећи на љубавне начине које је памтила из свог раније живота. И мада није била страсна жена, с пословном ревношћу је користила слободне тренутке. Њега су одмах почеле да пређају њене године: ако му већ није бастало да нађе млаћу и лепшу, бар не мора с њом да живи. А још више му је смегала она пословност с којом се у љубав упуштала, као да је то посао који се мора обавити – пријатан и скривен, али користан као и који било други. Присуство њене кћери, дундасте и веселе плавојке, која као да се почела у Гојка загледати, још оштрије је истицало неподношљивост, увредљивост њиховог односа. И он једне ноћи, под не баш уверљивим разлозима, стругну натраг у Замарје – у поред марске лугове, у горчину прве, несрећно задовољене страсти.

С Румицом се зближио много касније, пошто је спознао многе жене: то се збило скоро случајно, кад је у пецању натрапао на њу под воденицом. Али су се удварали једно другом и пре његовог одметништва, будући да су били из истог села – он њој с бојажљивом неспретношћу, а она њему дилџе и отресито. Срео ју је и после Анђе, за време одметништва. Али ни тада се нису зближили – пазила је на глас и девојаштво, а тада, када, није ни она, а камоли он, била свесна своје стамене, безобзирне појудности. Врло сиромашна, удовичка кћи, она се удала тек после рата: Стојан је био постарији, болешљив и такође сиромашан – али мушкарце је рат позобао, па се није могло ни бирати ни чекати. То није био лош брак, јер је она била мирна и послушна, мада се у послу није претрзала. Упознавши је касније изближе, Гојко није могао закључити ни да су љубавни односи између ње и мужа били неусклађени: она је с мирном промишљеношћу, неговала и ванбрачни љубавни живот, не обавезујући се ни на шта сем на уживање.

Није било на њој ничег изразито лепог – чак јој је тело било презбијено, приземљасто. Али баш у томе је и била његова драж – за оног ко је једном спознао његову разблудну, појудно самоуверену снагу. Оно је читаво, сваким делићем и пором сваком, бивало стра-

сни загрљај и жудни дрхат: као да није имало ни мисли, ни чула, ни других жеља у тим тренуцима – постајало је жудњом која је прождирала и њега и сву реалност. Она је била наслада без остатка – без горчина и засићења.

И као за покору самом себи – ускоро после љубављења с Румицом поново је срео Анђу. Била је нагло оронула и обезубила. Није се, због срамоте, усудио да јој погледа у очи. А кад се то у једном тренутку догодило, приметио је да се у дну њихове сиве тврдоће зачиње жудна упитност и одмах затим – као одговор на његово тобожње несхватање и одбојност – зацарује безразлична, тужна помиреност.

Зато је вавек, и сада, жалио Анђу, али и себе – што није с Румицом иживео сву пуноћу, сву сицину својих првих, завичайних жудњи. Јер ако је Анђа била смиривање у страви окупације и младиће усплахирености, једино је Румица била кадра да појми и задовољи његове жеље – као да су биле истоветне с њеном неприметном, али неутаживом женственошћу...

„А је ли она у млину?“ упита Гојко силазећи у јаружицу – губећи Румичину воденицу из видокруга. „Румица? А где би друго била?“ одарати Мика. „Но ту јој је и Стојан: откад се чуло за Булатову погнбију, навраћа код њега и куси и репати, да обзна шта се спрема.“

Ускоро уђоше у букову и грабову шуму: у шипражју и стаблима оквргавслим од кресања, угасну, рањен, жућкасти и ведри сјај с ливаде и обужми их влажно и зеленкасто сумрачје. Чесмица је била близу – на двадесетак корачаји од ивице ливаде. Гојко се заустави, шинут, преокренут изнутра већ добро знаним налетом појуде, који би плануо увек кад би му жена учинила наговештај или кад он већ није био кадар да се суздржава и предомишља у завођењу. Жудње је покренуло и помињање Румице и виђење јошја у ком су се први пут узели, а шума је дрхтала спарном насладом из његовог сећања.

Али њега, кад се обазре, сусретоше тако поверљив и чак брижан поглед и лице, да се не одважи на дрзак и смешан подухват који му беше сиуно у глави – да Мики, онако оптерећеној, окованој судовима, завуче руке у недра. И он продужи напред, зауставивши се тек код чесмице. Било је очевидно да девојку није занимао као мушкарац и – мада онај удар, она појудна накана попусти – жудња оста густа и пустошна. Премла недотупавна и дивљакуша, Мика је у неку руку имала право: шта она као сељачка девојка може и да очекује од школованог господина? Али зашто је појурила за њим? Можда да преко њега издејствује већу плаћу или упослење и млаћег брата. Можда се саживела са старцем, па тражи излазе и потпоре? А можда је, једноставно, вуче радозналост и срданост које се спонтано рађају и ткају међу младићима и девојкама? Све то већ није имало значаја, а Гојку се и журило: немало је, незлепо је тумарати ноћу у жељеним

родним селом. Али било је још ружније – не поразговарати, бар док се вода у судове не наточи, с девојком која је похрлила за њим.

Она спусти суђе, чучну и – с финоћом и тачношћу покрета која га изненади код ње – сави своју пожутелу сукњу око колена и листова. Ћутање њено би непријатно, у сеновитој тишини у којој је једино клекотао млаз дрвене чесме.

Можда је приметила, можда је наслутила његову жељу, разлоге његовог наглог заустављања по уласку у шуму? То би било и мучно и стидно – сада, кад се лук жудње упразно одалео, а она чучи пред њим поуздана у себе, заузета послом. И чинила се, сада, умнијом – немом умношћу наслуђивања и поштства. „Не рече ми због чега си пожурила за мном,” подстакну он и њу и себе на разговор. Девојка прихута док се не нали један и док она не подметну други бронзин. Прелегев погледом преко Гојка и опет га оборивши у суд, промрмљала је с постиђеношћу, код ње такође ретком: „Ма хтјела сам нешто, а нека га сад – ти журиш...”

„Реци. Слободно!” „Ма не могу сад! Ти журиш... И... Некуд друго те памет одвела! А остајеш ли сјутра?” „Не, не верујем”. „Па ако останеш... А могли бисмо и на сахрани...”

Она подметну најзад и кабао. Он навали: „Илак реци, да знам о чему се ради.” „Ма не могу сад! Не знам ни би ли ме разумио. А и није толико важно. Видјећу.”

Она намести скружан пешкир на главу, а затим на њега кабао и, дохвативши бронзине, устаде лагано, постојана као статуа. Застала је тако две-три секунде, погледала га с ожалошеношћу њој несвојственом – дете које увиђа да је заслужило батине, па се окренула и пошла ка ливади која се жућкала кроз шумску просеку. После пет шест корака заста, окрену се и још једном му се осмехну: „Збогом!” „Збогом!” отпоздрави он и пожуре к мостини, жалећи за жудњама које су остављале нагорак талог умора и празнине.

Мостину су чиниле три букове врљике приковане баскијама, опрте на гомили камења на овој, и на зеленкастом камену, великом као колиба, на оној обали. Сваке године Мара је бар једарел разваљивала гомилу камења и односила мостину. Сваког пролећа, кад Мара опадне, поп Петар би с надничарима зидао нову гомилу и постављао мостину, надајући се да га те године река неће преварити, него да ће бар склопити јалију пре него она надође. Али Мара је попа Петра увек изненађивала, кад када и усред лета, кад се томе најмање надао. Једино је на оној обали зелени камен, подножја засутог облацима и песком, био исти – до те мере неизмењен и неизмењив да му се Гојко обрадова као да је, најзад, успео да пронађе себе негдашњег...

2.

Не беше се толико смрачило да Гојко не би запазио на лицу стрица – овај га беше приметио уз њиву и сачека га пред кућом – већ знају му усилјену радост. Наиме, стриц је и најочајније ситуације – од тога је једино било изузето његово самохраништво – приказивао и себи и другима као истинску и једино могућну срећу. И нико, па ни Гојко, иако га је блиско познавао, није могао издвојити шта је у тој стричевој занетости глумљење, а шта искрено уверење.

Грлећи га, стриц усклику: „Е, добро те онај брадати мудријаш не задржа ноћас код себе! Севал ти је да ми свратиш: ја сам ти пустињак – цијелога живота. Ратови, одметништво, затвор, па сад ово отпадништво – ко би и хтио, боји се ући ми у кућу!... Можемо и ту над кућом да посједимо – лијепо је вече, док жена спреми вечеру... Станише, Станице! Да видиш ко нам је дошао!”

У црној марами с ресама, већ позгурена и упалих груди, стрина Станица лагано изиђе из куће и, приметивши Гојка, потрча му у загрљај: „Благош стрини ко јој је дошао!”

Обоје су од свих синоваша највише волели Гојка – стриц се решио и да му препише имање. А и Гојко је волео њих – као оснивач је већи део школовања провео код њих, јер је школа била у селу, мост далеко читав сат, а Мара би нашла у јесен да буде газна тек у касно пролеће. Тако је и сада њихова радост била неподељена и непатворена.

Сели су на ирамчић, у пристранку над кућом.

Гојку већ беше упала у очи стричева свечана одећа – као да се беше вратио са сабора, али пре него што стиже да га ма шта запита, обрати се стриц њему: „А ти сигурно због сахране Булатовљеве: изасланик омладине. Ако, ако – искукајте се сјутра, а да је среће сва би Прна Гора требало да пропјева.” „Како то мислиш? Не можеш порећи да је Булат у ратовима...” „Нашао би се други да командује да није било њега! Он је старешинство наслиједио од оца – капетана Луке, који га је присвојио, отео на срамоту цијелом Замарју.” „Нек је и тако, али му се не може спорити...”

„Па ја му и не спорим: био је јунак, али да би се јунаштво јунашством звати могло – потребно је и поштење. А он издаде свога господара и своју државу.” „Српство...”

„Није он бољи Србин но ја! Нема бољих Срба од Црногораца. Али нама је свратак ударио – као кад нешто хоће да пропане... Но манимо то! Ја сам већ обикао да се ни брат рођени са мном не слаже, а ви синовци окренули сте, с осталом млађаријом, уз Србију.”

Гојко искористи стричеву заузетост око савијања цигарете да га изнебуха упита: „Али, стрико, шта би теби да јуче чашћаваш због Булатовљеве погибије? То ће ти замерити и они који се с тобом слажу. И гдје си то данас био, тако свечано обучен?” „Чашћаво сам

из ината," насмеја се стриц, учестано одбијајући димове. „А право да ти кажем не знам ни сам шта ми би – ухвати ме нека радавица. Послије сам овдје, усред ноћи, што нијесам има и десет година – узео гусле и пјевао. И ова одјећа на мени је из ината – свима и свакоме... А за то синоћње – то ти је онај губави небрат рекао: то он прати моје трагове...”

Гојко прећута, али с осмехом, тако да је стриц могао и сам закључити истину: ни иначе није била стричева особина да се распитује и да преноси шта му је ко рекао. Гојко примети: „Није, стрико, добро ничијем се злу радовати. Народ лоше гледа на то.” „Народ је стока, иако сам за њега страдао и опет бих страдао. Најбоље с народом пролазе Булати: у једној шаци со – да лижу, у другој камшију – да стреле. А о злу ћу ти рећи ово: човјек који није кадар зло да чини – није кадар ништа да учини, ни човјек прави није...”

Стриц је заћутао, гледајући на поља већ загрнута месечином: Гојку се учини да на његовом кошчатом лицу с уздигнутим брковима лебди осмех искрене и радосне злоће.

„Има у томе код тебе недоследности!” узвикну нагло Гојко. „Булата су убили муслимани, а ти...” „Нема у томе никакве недошљедности! Напротив! Ја мрзим Потурчењаке као што их мрзе Црногорци од истраге и као што треба да их мрзе – до истраге наше или њихове. Па и више од тога их мрзим. И ово је била њихова земља, а доље је било гробље: то гробље ја сам га прекопао – да не остане трага од губавога накота. А данашња власт, па и Булат – слизала се с њима: до јуче су сједели у влади београдској.”

Према је поћутао, размишљајући, Гојко не одоле: „Ти као да знаш нешто што други не знају о убиству Булатовљевом – чак и не сумњичиш муслимане за убиство, али би из ових стопа на њих кидисао! У томе баш и нијеси, стрико, далеко од свога брата!...” Злобна суманутост прелете преко стричевог лица: „Потурчењаци су се превјером закрили са својом крвљу: за одмазду је довољан повод. А истина је да ни мој брат не воли Потурице. Но он је лисац: он се не изјашњава – чека, вреба. Он овако мозга: Службеник сам, један син ми је капетан, онај други ће сјутра бити адвокат или судија – морам пазити да ми себе ни њих не увалим у недаће. Зна мој брате лијепо да је политика курва: јуче су изгнали муслимане из владе, а сјутра ће их повратити, па ће се кола, као вазда, сломити на коњима а не на кочијашима. А ја сам друкчији – што научим то и чиним. Ја сам готов да из ових стопа кренем на Потурчењаке. А булатовци и њина сорта неће ни репом мрднути ако им не намигне неко повиши из Београда.”

Станица изнесе боцу с ракњом и у тањиру нарезане комадиће пршуте и сира. „Презалогайте, док нешто спремим,” рече она спуштајући тањир на земљу. „Ма не треба, стрина!” повика Гојко. „Дај шта било – да што прије легнем.”

„А не, не!” одсече стриц наливајући ракију. „Знам да си уморан. Али не долазиш ми сваке недјеље. Дако и ја нешто чалабринем узате – она би ме ноћас на кашпици бјељавине оставила.”

Жалбе на жену, пред блиским људима, спадале су у стричев – црногорски – стил и Гојко се насмеја, довољно видно да стриц то и чује и види. Стриц очито беше задовољан: загладивши бркове, на здрави синовцу.

И Гојко отпи, стресавши се од жетине ракије, што стрицу такође би у вољи: мада није много пио, ценно је жестока пића, као да је и то спадало у витештво црногорско. „Ти сјутра нећеш на сахрану,” примети Гојко, толико незаинтересовано да је стриц могао то схватити и као питање и као тврдњу. „А, због тога те онај подмуклаћ и послао! Сва срећа, нијеси на њега но на мене – не умијеш да сакријеш. А право да ти кажем, на муци сам велико: зло ићи, а још горе не ићи. Бјезим – залуду што вијек од шта утећи не могу. Доконавам да идем.” „Јесте, послао ме отац, мада бих ја и без тога свратио. Али ја се не слажем с оцем: сматрам да можеш, да треба да идеш – ратовали сте, крварили заједно. Али заиста не би било лепо ако би учинио ма шта што би вређало или изазивало оне што жале Булату. Пред смрћу треба све заборавити. А теби је то утодико лакше што су њега убили они које сматраш и личним и српским душманима.” „Е јеси јаво”, насмеја се стриц устајући – „погађаш ми жицу. Но то је замршеније: једино је мржња на Потурице, а друго – жаљење Булата.”

И на стричевом лицу се јави мрачно огорчење, које опет запањи Гојка: „Ти или збиља знаш нешто о убиству Булатовљевом, или напросто, из мржње према муслиманима нећеш да признаш да су га они убили? И сељаци листом жуђе за осветом: било би велико зло ако би до таквог чега и дошло. Али њима такво што не би ни пало на ум ако не би тврдо вјеровали да је неко од муслимана убица. Они су доследни – подјарују их наслеђене омразе, глади за земљом, негодовања што у новој држави, за коју су дали толико крви, нијесу добили колико су се надали. А ти...” Стриц се зачерека: „Ја само негодујем – хоћеш да кажеш. Па тако и јесте! Ја и сам видим да се Црна Гора – она коју ја жељкујем, никад неће обновити. Но ја не могу да је издам – излао бих самог себе. Могу, једино, с њом да умрем – нек барем лијен спомен остане. Цонекад је и важније како се умире но како се живи. А сељаци су друго: и они мрзе Потурчењаке, али Црну Гору ће да забораве ако им је у новој држави боље – а боље им је, несумње. Њима је важније што су Булата убиле Потурице, него што је погинуо. А мени... Није то као што ти замишљаш, синовче!... Видиш, сељаци су за освету и пљачку. А ја... ја сам једино за истрагу – истрагу Потурица! Истрага је, знам, најтежи гријех, али једино нас она очисти и питање коначно ријешити. Да, гријех је то! Но то је тако гријех данас и на нас, а живот будућим покољењима. Тако народи

одвајкада живе, док живе... А ја сам самохранац, немам коме ни да стичем ни да за кога сагријешим до за Црну Гору..."

Светла празнина обујми и њих и, заблеснув их, потопаи плавилом кућу попа Петра и брдину над њом... Негде тамо, у хладном и устрепгалом бескрају, било је једино стварно, смислено и живо – тело Румичино, тужно и отешчало од чежње и самоће... „Ако се ти, стрико, будеш и су тра држао као данас”, провали из Гојка с пакосним изазовом, „побудићеш најдрње сумње! Мени је схватљиво што ћете ви, противници уједињења, шушкати као да се не зна ко га је убио, али у разговору између мене и тебе, а поготову сјутра..."

Баш тада их Станица позва на вечеру. Али стриц, пре него кренуше, ухвати синовца за ревер и, с избезумљеним радовањем, прошапта: „Ја и желим да се у мене посумња – да се почне шушкати како сам и ја један од оних што су му дохакали. Али не сјутра – сјутра је за то прерано. А ко зна, уосталом, чије су пушке на њега плануле: важно је да је хук ухватио народ..."

Сада, изблиза, под нестварним зеленкастим одблеском месечине с лишња шљива, стричево радовање је изгледало не само суманутије, него и усиљеније: сад су се спојили уједно стричева тајновитост и наслађивање. Жели, бесумње, да код синовца – баш зато што међу људима своје крвн њега највише и цени и воли – остави утисак моћи, одавно свенуле. Но и поврх тога у његовом држању – у тој осмехнутој и злој занесености, у тим очима које блуде простором и у тим уснама стегнутим и модрим испод нарогљених а оределих бркова – има нечег неизумеваног, ужасног и неодољивог... Гојко га ухвати за појас – овом тренутку, напетом и неодредљивом, то није била неподобна блискост или непоштовање, него пре израз неверице и запањености. Али Станица узрујано викну с прага да већ долазе, јер ће се цицвара охладити; као да је нису чули – стриц стајаше озарен недокучивом, насладном злоном, а синовац провапта: „Збиља, знаш ли ти што о убиству Булатовљевоу?” Нагли унутарњи трзај окамени стричево лице. Он се с напором намргоди и, испустивши синовчев ревер, хитро усукла бркове: „Идемо на вечеру. Није вријеме да се о томе наклапа.”

Он пође напред, лагано, премишљајући и, пре него прекорачи праг стављајући прст на уста, прошапта: „Немој ти што пред њом...”: неповерљивост у жену, дакако у присуству других, такође је спадала у особености стричевог стила. И додаде, још тише: „Ти си једини живи створ с којим бих и оволико о томе прозборио! Ти си као и ја – све би могао сем издати.”

Кућа стричева је једино споља и издалека остављала лепши утисак. Имала је на спрату свега три просторије: велику собу у којој се спавало и обедовало, две мале собе – за оставу и госта, и отворено огњиште испред њих, а у приземљу избу у коју се још увек затварала стока коњ и пет-шест говеди. Дуварови у великој соби били су потпуно голи – једино између прозора бојана слика владике Рада, а

намештај – два дрвена кревета, две клупице и трножац, сандук с постељином и трпеза. Свега је било премало, а баш зато што је све било побоље но код сељака – празнина и поселяченост су се строжије исказивале...

Стрина стаде иза врата, као што то чине невесте: и кад није било гостију, жена је морала стрица да двори. А стриц се – иако разговор уз јело није ни његов ни црногорски обичај – расприча: „Булат је – сад кад је мртав и у цркви чека да га сјутра земља узме, можемо друкчије о њему да зборимо – Булат је личност знаменита. Он је издао свога господара и чинио насиља поганија но што су их Турци чинили. Али га нико неће моћи избрисати из памћења племенскога и црногорскога. Тако је кад неко прокрчи пут: пут можда и није добар – њим дођу и болести и најезде и друга зла којих прије није било, али дође и понешто добро, а свакојако се памти ко га је начинио. Тај Булатовљев пут је мени баш и мрзак: њиме у Црну Гору долази туђинштина а бјежи црногорство! На томе смо се ја и он и закрвили. Но иако се није устезао да противнику смисли пакост којој се људски створ не би ни у сну довио, опет је био странац у свему чега се дохватио и отворен и од ријечи према свакоме ко је такав према њему био. А не као онај мој брат – данас овамо, сјутра онамо, а то ти је – нигдје. Ја и Булат смо – прије но нас је политика раздвојила и омразила – били као браћа која данас не жале један другоме крви испод грла, а сјутра би се један другом крви напили да не трепну. Па и жао ми га је, кад се насамо размислим. Сјећам се љубави наше... И кога ћу да мрзим сад кад њега нема?..."

Стриц се ућута: можда није имао више шта да каже о Булату, али је напрегнуто ослушкивао лајаво грзање пса искрај куће. „Хвала Богу, ко ли то може ноћас да буде?” упита он жену, спуштајући кашику.

Станица схвати то као налог и крену у извиђање: испред куће се зачуше копита коња и повици. Стриц јурну напоље, а Гојко лагано крену за њим. Сви троје се сустигоше на улазу у кућу, где се, малко уздигнутих руку у чуђењу, стриц беше зауставио.

„Јеси ли рад гостима, домаћине?” разгалами се хрпава, помало подсмешљив глас. „Мајор Војин!” запањи се стрина шапатам.

„Ова кућа ни пред ким није врата затворила!” узвикну стриц без одушевљења, али и без патетике, тако честе код њега кад би дочекивао, испраћао и здравице дизао.

„А ми с добром долазимо,” додаде други глас – дубљи и предусретљивији. Стрина мрдну руком као да ће се прекрстити и дошапну синовцу: „Боже милостиви, капетан Влајко!..."

Гојко је познавао оба госта, мада је њихове гласове био заборавно. И он беше запањен, можда и више од стрине: и Влајко и Војин су били – сваки на свој начин – противници стричеви и годинама не само што он њима и они њему нису у кућу свраћали, него су при случајним сусретима и главе окретали. Мајор Војин Војновић се у

зарабљеништву – кад је Булат међу официрима покренуо изјашњавање против династије Петровића а за прикључење Србији – држао по страни, да се одмах по стварању нове државе прихвати службе и заједно с Булатом гуши буне и гони одметнике. У тим годинама, нераздвојни по невољи, постали су веома блиски. Био је хитре памети, бујне маште и живог језика, опрезан и жесток, али ни од замаха, ни од силне Булатовљево. Капетан Влајко Којовић био је не само ватрени присташа уједињења, него и оруђе којим се оно обављало – свесна и острашћена сабља и камџија, тамница и глоба којима се остварују све велике насилне промене. Уз то, није била тајна да је баш он, својом руком, убацио угарак у Новичину кућу, узвикнувши: Да огријемо руке и насладимо срце на овој штенари издајничкој... – Речи те су упамћене и због тога што је била велика студен и жена Новичина, болесна, избачена на снег – синове му је већ била покупила шпанска грозница. Изван тога био је он човек храбар, кућеван и чазбен. Стриц је знао и ту другу страну Влајкову, мада ју је увек прећуткивао, па и ниподаштавао. Гојко је, пак, знао да она није у супротности с оном првом – јавном, политичком: поштени су чешће него непоштени искључиви и нетрпељиви у политици...

И док су главари улазили, обасјани с леђа бледилом месечине а с лица руменилом огњишта, у недоумици да ли да се рукују с Новицом, који им није пружао руку, Гојка поче да подгушује смех, након првобитне неверице и запањености. Умало не узвикну: Све је ноћас могућно у Замарју – сем да Булат устане! – А на стрицеву лицу – око очују, на уснама, у нарагљеним брковима, с црвенкастим одсјајем огњишта затрепташе славодобитност и строгост.

3.

Стрина Станица журно покупи суђе и хлеб, иако вечера не беше сасвим готова.

Мајор Војин се и непонуђен одмах разбашкари – баши кишну пелерину преко наслона кревета и заседе у столовачи, док се капетан Влајко поче огледати, као да га однекуд вреба опасност.

То његово огледање наведе стрица, натмуреног, и синовца, подсмешљивог, да измењају погледе – као да су хтели један другом рећи: Чуди се што је у кући коју је спалио! – Али стриц се у трену прибра и хитке понуди Влајку клупицу. Мајор, пак – схвативши згледање синовца и стрица, или из свог смисла за горку шалу – добаци: „Сједјели бисмо ми ноћас на мекшему да не би, Влајко, твојих угарака!”

Шала испале наметљива и преурађена: прихватише је једино Гојко и сам мајор – први тихим подругљивим осмехивањем, а други усиљеним грохотом. Влајко намргођено погледа преда се, а стриц Новица, узбуђени покуша да ублажи неугодност мајорове примедбе:

„Кад би људи водили рачуна о ономе што им може затребати – нити би било ратова, ни разура”.

Стриц оста стојећи – у улози домаћина, макар и не много предусретљивог. Гојку би непријатно што се трвио ту – може ометати поверљивост у разговору. Он упитно погледа стрица, а овај, свакако и то и да је на самом почетку подцртао своју тврдокорност, гласно одбруси: „Сједи, Гојко сине: нећемо ништа да се крије.” Мајор журно, али неуверљиво прихвати: „Него шта! Учен, полетан – нешто паметно можемо чути једино од њега.”

Он извади дугуљасту никловану кутију, па понудивши гестом Новицу и Влајку, поче да савија цигарету. Влајку као да то добро дође, премда хартијаша задрхта у његовим дугим прстима. Гојко опази и то и да је стриц приметно Влајкову узбуђеност. Стриц стеже усне и вилице као да се решава на нешто велико: „Бисте ли ви, људи, попили и омемили што?” Мајор ускликну: „Ко је још бјежа од добра?” А Влајко, не дижући поглед, промрмља: „Хвала ти као човјеку који јеси.”

Новица отвори врата и довикину Станицу да донесе ракију и мезе и – наједном предусретљив – упита: „Па шта има ново? Шта се прича?”

Мајор испружи ногу у набораним чизмама и устури се као у својој кући: „Новости знаш, а прича се свашта. Но пада ли ти, Новица, на памет ради чега смо нас двојица код тебе ноћас банули?” Новица се насмеја гордо: „Многе ствари ми пролазе кроз главу. Но ја не волим да се изувам прије воде. Нијесам дошао ја код вас, но ви код мене!”

„Као да нијесмо Црногорци: сваки се граби да буде други”, настави Војин са шалама. „Но кад се нема куд – да ја почнем! Нашли смо се данас код мртвог Булата – све његови другови, главари и ратне старешине, али крње нам без тебе. А није ни право: у рату се мало која нога истурала испред твоје, а сад да не будеш на мјесту које нико до ти не може попунити.”

Станица унесе ракију и погружено се повуче напоље. Наливајући ракију у чашу, Новица одврати с горком подругљивошћу: „Поодавно је моје мјесто празно, па ме се нијесте сјећали. А ви не знате ни гдје су ваша мјеста данас, а камоли моје!” „Вазда ли си, забога, тежак и заврзен био!” прекори га мајор Војин. „Зло ме злу научило,” дочека стриц Новица.

Био је на висини: бритак, љубазан, довитљив. Гојку би драг, упркос свему што се могло крити иза његовог држања и посете главара. Био му је тако драг једино у детињству... Тада је он био личност изван, изнад стварног света – маштар који је и сам био измаштан. Једино се стриц није бојао ничега – самцит је одлазио у Турску да скупља податке и ствара мрежу устаничку. Једино је он пркосно чињеницама – равнодушан према богатству које је очито давало све већу моћ и према новотаријама и робама из вароши које

су доносиле угодности. Било је очевидно да га посетиоци ноћас не могу преварити, мада се – као и увек у његовим пресудним одлукама – нису опајале у њему ни кочнице које би га уставиле да самог себе не превари.

„Па кад те је зло учило“, меќано се нашали мајор, „како да ти макар оно ноћас не каже да смо због добра твога дошли чим смо ти на праг пали?“ „Дао Бог!“ подвикну стриц и наздрави: „Па добро дошли – кад сте дошли!“

Мајор прихвати чашу: „Добро нашли и још боље оставили домаћина!“ Затим је испио и капетан Влајко: „Нек нас здружи заједничка српска мука и невоља!“

Али стриц се подругиу: „Е, докле ли ће та памет и вас и мене да држи?“

Уђе Станица са сиром и шунком у тањиру – опет у замуклу атмосферу, намрачена и онемела.

Мајор је имао слабе зубе и припомогао се прстима у рашчупавању меса: „Ти и не знаш, мој Новица, како се згужвало у народу! Надигла се и тмуша и шуша! Размиљели се свакојаки мутноловци, па буне народ коме је срце вазда на пљачку зинуто! Нека што ћемо ми стари главари остати на цједилу, него шта ће бити од српства и црногорства које смо ми водили и бранили? Ко укради, његова се броји!“

„А каква посла ту имају главари?“ тобоже се зачуди Новица, стављајући десну руку за појас, као кад се спрема да дуже говори. „Ту је власт – општина, жандармеријска станица, странке...“ „Хајде, богати, не спрдај се! То је власт за редовне прилике. А и сам знаш како је до ње дошло: Булат је рекао: Нек вам овај буде предсједник! – и тога су изабрали, доста милом, а још више силом. И жандарма је виша половина Булатовљевих људи: неки ће слушати, а неки и неће шта им из среза кажу – ако им ништа кажу. Него, хоћемо ли ми главари пуштити да неко други кодо наопако поведе? Наши бивши војиници у нас гледају! Све може испасти гола пљачка муслимана и страначко шићарење, а ура је – српска, црногорска...“

Новица прође собом, раскриливши руке: „Све је то лијепо – српство, црногорство! Ако српству нијесам придао, досад му ни одмало нијесам. Али шта ћу сад ја међу вама? И досад сте држали тапију од српства за себе, па држите са срећом и сад!“

Мајор скочи, ожалошћен: „Немој задовољек у страну! Ти знаш да ти ја никад нијесам о злу радио, а што сам као официр морао – и ти би горе да си био на мом мјесту.“

Новица га прекиде, с веселом злоћом: „Бих! Палио – као и ви мене! Затварао – као и ви мене! Чељад вам разгонио – као и ви мени! Траг бих вам утро – као што ви мени нијесте!...“

Али се мајор није обзирао на његове речи: „Дај, сједи, богати! Довијека ли ћеш бити вук – и кад те ништа не гони. И причаш што не мислиш: био би ти бољи но ми што смо били. Но шта сад да

чинимо, реши ти мени?“ „Па ви сте дошли да мене поучите!“ „Да поучимо и да научимо! Него, Влајко, побогу, што си се ти смрзао? А ја те повео да ми ками помогнеш!“

Новица застаде: „Видиш ли да још залагај није у мојој кући прогутао? А треба да се братимимо!“

Влајко откиде парченце хлеба, умочи га у со и изјави, одвајајући реч од речи и не погледајући ни у кога: „Грешно ми и сгидно да једем хљеб куће коју сам палио... Но кад ти, Новица, велиш... Што је било – бити је морало, па сам и ја морао бити који сам био. Сад морамо заједно бити оно што смо!“

Гојко тек тад запази његове руке – беле и пренежне за човека који се бавио пољским пословима, макар лакшим, као и други пензионисани главари. Било је несхватљиво да су баш те руке запалиле ову кућу. Влајко прогута парче хлеба, док су га остали гледали ћутке као да врши неки обредни чин. Најзад он подиже главу и сиве очи испод надсгрешених ретких обрва, погледајући час мајора, час Новицу. „Ту и нема шта много да се распреда: ако је неко нешто и изгубио, нико није добио оно чему се надао. Но сад можемо да изгубимо и оно на чему смо и ми и Новица. Гложећи се око тога чије је српство боље – ми смо њега изгнали. А сад, кад треба нешто за српство учинити – маломоћни смо и ми без њега и он без нас. Због тога смо му и дошли незвани: ако се старо не може заборавити, а оно да га забаталимо пред невољом заједничком. Ми не можемо бити једно – то зна и он и ми. Али сад морамо бити заједно – ако нећемо да и нас и њега попану тама и паучина. Зло се обрушило изненада на све нас, једино му слогом дохакати можемо.“

Премишљали су: Војин рашчешљавајући рашчешљану браду, Новица савијајући цигарету, а Влајко правећи лоптицу од хлеба. Гојко устаде с кревета, и узбуђено упита: „Зар може бити праве слоге и помирења ако их је зло подстакло?“

Спа три главара га погледаше и то – тако бар изгледаше – с истим тупим, зачућеним изразом. „То је и дјегету јасно!“ љутну се Новица, палећи цигарету на лампу. „Зло су Потурице – муслимани, Турци, невјерници. А зло могу бити и Срби шићарције: могу огорчен, обезумљен народ дограбити у шаке и повести га куд не треба.“

Мајор се удари душевљено по колену, а Влајко климну раменима. Гојко се насмеја изазовно: „А куд би, на шта би то требало народ повести? И зашто мислите да сте баш ви и нико други позвани да српство браните и тумачите?“

Стриц га погледа с љутићом, као да је хтео рећи: Види ти балавца у шта се он мјеша! У Влајковом изразу било је молбе и прекора: Све беше кренуло како ваља, а ти сад... А мајор се закникота, на свој претеран и неочкиван начин: „Е, браћо, правници су гори и од филозофа – први збуњују, други везују. А ко би теби надостио одговора? И кад би шипанцијели свијет самљела и прождрла људска памет би била још гладнија!... Куд би народ требало повести – то

нико рећи не умје. Српским путем! А куда тај пут води – дознаје се идући њим!”

„Не, ипак неке ствари морају и унапријед бити јасне”, загрејавао се Гојко. „Хоћете да свећате Булата? А шта значи то свећање – пљачку, паљевину, убијање? И кога све убијати? Главаре, мушкарце, жене и дјecu! Није ово доба хајдуковања! А ни међу хајдуцима свашточињама није било мјеста!”

Гојко се врати на кревет, док су главари загледали један другог, силећи се на осмех узајамног разумевања.

„Тебе се све то не тиче”, прозбори стриц не гледајући Гојка. „И тиче и не тиче”, узврати Гојко. „И ја сам народ, Србин и човјек. Нико ме не бих могао одобрити да пали и убија невинне људе.”

Мајор се закикота: „Коме пада на ум да убија – невинне људе? Муслимани нијесу невини – припремили су убиство Булата. Народу се више доказати не може да нијесу криви... Ако ми испуштимо то из руку, они други – свакојаке шићарције, дограбиће се преконоћ старешинства: крволоци и пљачкаши ће узети маха. А ми ћемо људство држати, па ако се и опали нешто кућа муслиманских и убије понеки првак...”

„То је и за муслимане боље!” подвикну Влајко. „Све се већ заљуљало, па ако крену четице пљачкаша које никога не вермају...” „То неће бити као осамнаесте”, упале стриц, „кад се све свршило пљачком – мало коме је глава фалила. Сад су људи озлојеђенији: држало се да се Потурице неће никад више дићи, да ће временом у Азију одседити, а они – газдују у влади београдској! Оставимо се нагађања и прегоњења! Мене занима: Ко ће бити на челу? И каква ће права имати?”

„У томе и јесте ђаво”, поче мајор да уврће најпре кракове браде а затим бркова, дотерујући их да буду паралелни и да што више личе једни на друге. „Опасно је бити вођа – ко зна како се све може размрсити! Јер ово је само за нас као ратно вријеме. Знамо да власт не може против оних који је држе, али прилике се изокрећу – час једна странка на власт час друга, требају им муслимански гласови и у Скупштини и овамо... Ђаво ни оре ни копа... Ствари сад, Новица, стоје овако: већ синоћ, чим је Булат пренешен, почели су се скупљати људи и зборити – не зборити но викати – да мора бити освећен. Ми бивши официри – сем тебе и твојих сумишљеника, председник општине, најугледнији кметови и два учитеља створили смо одбор за сахрану. Тај одбор је за сада све, а најбоље ће бити да он и остане. Председник одбора је председник општина, ја, и Влајко замјеници. А и председник је готов да теби – кад год хоћеш! уступим то првјенство! Овако или онако, тај одбор се сјутра може преобразити у команду и командире чета. А без тебе и твојих, Новица...”

„Нема јединства!” упале Гојко, опет скачући с кревета. „А на чему се ви уједињујете?”

Он опет седе, главари се међусобно загледаше, па се окренуше к њему. „Ни на чему, младићу!” викну Влајко. „Вазда смо били једно кад год је српство било угрожено!” „То је празна ријеч! Шта та ријеч значи...” „Слутимо добро, ако не знамо”, закикота се мајор. „Но ми празним ријечима живимо пет стотина година!”

„Дај, Гојко, богати”, љутну се стриц. И одмах, окренув се мајору, поче да се смеши: „Добро, те најзад признајете да неко живи има и уза ме! Па да! На изборима листом гласају за уједињање, али кад дође да се крв лије – ти исти уједињаши увиђају да се мора припознати и припозвати оно што је црногорско...” „Ма немој, болан, ују да нам вадити!” с шаљивом жалашћу примети Војин. „И нећу, него – дође вријеме да смије гласно мислити, па се ужелно...”

Он уздахну, а Влајко убаци: „Па ми смо, Новица, доконали овако: да ја и ти будемо замјеници мајорови. То нам спада по чину и – то би добро у народу одјекнуло. Ако смо се и кавжили нас двојица, остали смо Срби и људи...”

Стриц устаде и прође собом, с руком заденутом у појас. „Добро сте ви то смислили, ама...” „Због тога „ама” смо и дошли!” насмеја се мајор и додаде озбиљно: „Има више српстава – ничије није ни боље ни старије, иако су се око тога вазда прели и још задуго ће се прети Србн. Не тражи, Новица, што ти дати не можемо – ни ми од тебе не тражимо што не можеш!”

„Па, добро!” викну Новица, одсекавши руком и застајући. „Ама и по четама тако да се уреди. Ако до шта дође... Јер ја нећу да будем бијела врана, а још мање да издам суборце...”

Мајор и капетан се погледаше и заговореше истовремено: „Знао сам. Е, јеси... да си човјек... Србин... Све ти... Опрости... просто било... Шта је било...”

Онда мајор скочи и, налив чашу тако нагло да се ракија прели, подиже и њу и главу: „Дао велики и милосни Бог” – дотад нико није помињао Бога, а Булата тек узгред – „да се и ово сврши на част и срећу народну, као што и хоће чим су Срби заједно! У љубави и добру се, Новица, сретали!”

Он испи до дна, а Новица нали Влајку. И овај уста, али и чашу и главу држаше ниско: „Нек добри бог услиши да смрт Булатова буде клица новог живота за српско, за црногорско Замарје! Здрав, Новица, сабљо српска, муњо људска!”

И он испи до дна и загледа се заводњеним очима у Новицу. Мајор се придиже и, зграбив руке једном и другом, састави им шаке у својима. Када се њихове шаке нађоше, препознаше и чврсто стегнуше једна другу, мајор раздрагано повика: „Тако, тако! То Бог и људи, то народ иште! Сад су се и душе наших пређа ограшале.”

Гојка не би изненадило да су се стриц и капетан пољубили – толико изрази и држања једног и другог беху узнесени. Али стричево лице, наједаред, охлади и уозбиљи оштар трзај. Он нали чашу, подиже је и мирно и спечано изговори: „Сваки човјек, па и ја, дужан

је да зло заборавља пред вишом задањом. Друг сам свакоме ко од мене не тражи да мијењам пјеру и Црну Гору. Бог нек се смиљује души Булатовљевој и српству несрећном! Добро ми дошли и с бољим пошди!"

Поседели су још петнаестак минута, превећ раздрагано причајући о лепом времену, лошем уроду шљива, поскупљењу шећера и дувана... Новица довикну Станици да кува каву. Али мајор усташе: „Боље да идемо! Ноћи су кратке, а дужности тешке! Ујутру те, Ноле, чекамо рано код цркве.”

Поздрављајући се с Гојком, он добаци полушалаиво: „Па се учи шта су људи!” Гојко му одмах узврати: „Све зависи од тога како ко на шта гледа...”

Мајор га погледа с онемелом речју на уснама, а Влајко добаци, осмехнуто: „Не, не, но како се што мора!”

„Ја се бојим од превелике памети код омладине”, нашали се стрци излазећи за њима из собе.

И Гојко изиђе пред кућу, из учтивости. Војин и Влајко одреше коње од шљива. Новица пође да их испрати – да се, ваљда, још понешта договори с њима.

Враћајући се, Гојко примети стрину како црна и непомична чучи на хошку куће, гледајући у светлу празнину, за мужем и гостима. Он јој приђе, да проговори с њом реч-две – све досад му се није за то дала прилика. Али стрина започе прва, пружајући руке у празнину, за мужем: „Оде он на гробље синовима – ископању и моме и своме! Да разговара с њима! Тако вазда, кад не зна што ће од себе!... Нека, послјије је бољи, блажи... Не знаш ти њега добро: видјела сам ја како му очи сјакте и лице пламти – на зло се спрема! Било се зло мало смирило – даће Бог да поново не букне...”

4.

Сви беху у свечаном руху и одмераваном кретању: људи и журни, нетрајни облачићи и безбројна брда. И све њих, у благој прозирности јутра септембарског, предвођаше шумната грдосија од планине, која се уздизала с десне обале Маре и окруњавала оеунчаном пирамидастом вршином. Из црнине жена, које су оасвакуд гами-зале путељцима, једва су се пробијале живахне одеће мушкараца. Али људи нису, издатека, одударали од јутра пенушава ведрога, и околине предусретљиво раздрагане... Збориште је било гробље на дну села: одатле је требало скупио да крену к племенској цркви, на сахрану Булатовљеву. Па и ту, изблиза, на лицима неговорљивих људи, више се опајала нека бодра јеткост него жалост. Штавише, ни кукања жена на гробовима – међу њима и Гојкове стрине Станише, нису реметила тај израз и одмерено, сустегнуто држање.

Додуше, то и нису биле праве заповке – оне приказе таме и пропадања, онај бесповрат властитог живљења што се криком и ридањем над одром скидају из свести скљештене и помрачене бодом. Али су биле веома важне као припрема скорашњег великог жаљења – призивање драгих из рака и подвести да дочекају мртваца, у ламћењу још живог и нетакнутог. Те узгредне жалопојке су уз то – разграђујући и замагљујући бриге дневне и недогледне – одвлачиле пажњу од околине и реалности. А како се ишло на жалбу погинулом вођи и јунаку, најчешће су у тим кратким, пажљиво и хладно смишљаним запевањима, помињани погибаоци и ратници из скорашњих ратова и зазивани давни пређи, уклета Црна Гора и српство несрећно. Чак ако би нека покајница, као стрина Станица, поменула младиће и дечаке корила их је што пожурише под црну земљу пре него што се оружјем опасаше и клепа судбу што их не лиши живота сабљом или куршумом...

Идући као дечак с оцем на задушнице и сахране, махом на оне истакнутијих људи, Гојко је не само упознао устаљене начине и изразе жаљења, него је био свикао и на стапања с атмосфером у којој су се жалбеници, неким магијским начином, у трену, спајали са светом мртвих. Наступала је и телесна промена: унутарња напетост се изливала у жмарљиво треперење, тело је обамирало и лебдело, а срце се испољавало у свом крушкастом облику, сигно и загушено. Звукови су, тада, допирали из далеких, непознатих простора, а толико знани људи и ствари чудно су се отуђивали – наиме, остајали су познатим, али је било невероватно, необјашњиво да су то они, као што је и властита личност постајала страном и непојамном. Такво стање је могло да траје дуго, али није ометало обављање нужних радњи и општења, а ни размишљања независна и разборита. Дакако, код оних који су жалошћу били непосредно погођени, долазило је до очајничке избезумљености, до чупања косе, раскрвављивања лица и грувања у главу и груди. Гојко никада није доживео такав очај, мада је бивао на оплакивању близика – братучеда, синова Новичиних. Но ни они који су допирали догле, нису никад сасвим губили свест и разум: Гојку се чинило да их баш свест и разум гоне да се предају болу и утапају у њега што потпуније...

И слушајући сада, после три-четири године откад није био на црногорским сахранама, те припремне и успутне жалопојке, он опази прве знаке – за сада су то била немирна наслућивања – оне промене, оног припремања и организовања расцепа властите личности на бол и свест, на сумануто одавање нестварном свету смрти и смишљено настављање живљења. То је било чудно, па и увредљиво: више није веровао у Бога и загробни живот – због чега, онда, да га потресају и ошамућују визије људског пропадања и нестајања? То је било утолико непријатније што он Булата није волео, па ни ценио. Признавао му је дакако, заслуге у рату и за завичај, али и замерао, незаборавно, самовољу и безобзирност. Да, било је најмање

разлога да њега, младог модерног слободоумњака и рационалисту, обузме жалост и тајанство смрти на сахрани Булатовој.

Свакако се то могло објашњавати сећањима из детињства – и Гојко их је тиме и објашњавао: слична, чак иста лица, ситуације и речи, изазивају и адекватна расположења. Због тога је и држао да се неће подати опсесији, иако га ти први знаци не само нису напуштали, него су га, у жељи да им умакне, гонили на разговоре са сељацима – безусловно тихе и наметљиво значајне, какви и одговарају прилици.

А и ти људи су радо прихватили разговоре, чак били склони пошалици – као да су и они желели да се неприметно уклоне или, јаво би га знао, да се неприметно примакну нечем не својем, несвакидашњем и, свакако, изумљиво потресном. Промена се збивала у свима – разном снагом и на разне начине, свакако. И било је у њој нечег друкчијег од оних доживљаја жалости из детињста: као да није било личности коју је требало жалити, па се бол навешћивао чистијим и баш због тога стравичнијим, универзалнијим. Ни једна жена, чак ни тужиља, није јаче заплакала, а ником као да није ни пало на ум да рида, да се удара и кида. Је ли то због тога што овде нико није био рођак Булату? Или што још нису приспели, код Булата? Или што Булат и није био вољен на нежан, пријатељски начин, него су се њега бојали и ценили његову одважност и снагажљивост? Можда се тиме могла објаснити безличност, чак хладноћа ових почетних запевки и жаљења?

Та објашњења су подгревала Гојкову решеност да се не пода болу, али нимало нису уклањала стрепње: оне су текле поред свести и разума, и саме разумске и свесне на посебан, свој начин.

Припрема жаљења и промена која је обузимала људе, најоштрије се испољи на попу Петру...

Дојахао је он пред групом сељака – оних из његовог суседства, међу којима су биле Мика и Румица с упрћеном колевком. И он и сељаци ишли су толико друкчије него куд било друго – на мобу, пазар или свадбу, као да им је било стало да то буде примећено. Поп је опустио узду свом дорату, иначе ватреном и хитроногом. И дорат је ишао оборене главе, схвативши да овог пута мора држати корак с пешацима. А тако је и његов газда оборно главу, набивши капу до над саме очи, не гледајући ни лево ни десно и одговарајући на увите сељака као на нешто неприлично. Такво држање попа и његовог хата пренело се и на сељаке: ишли су мукло, корацима ситним и пажљивим као да су их вребале замке, зборећи – кад морају – тихо и с реч-две. Кад поп наиђе поред гомиле растурене око пута и по гробљу, он не само што ником не назва Бога, него никог и не погледа, једва успоривши хата. И сељаци приспели с попом поступише на исти начин – као да се нису сусрели с људима, са сусељанима... Гојку паде на ум да такво држање попа Петра упада једино њему у очи, будући да му је овај био отац. Али то потврди и старац обешених

бркова, који је о чворновату мачугу опирао испудале шаке и своје ситно, истрошено тело: „Не треба се чудити ојађености попа Петра мимо других – српство и вјера су устријељени Булатовљевом погибијом, а њих двојица су главари, па и пријатељи.”

И за попом се – по неизреченој команди – осука поворка шљунковитом низбрдицом од гробља: шљунак је жуборио испод ногу и људску онемелост чинио потпунијом.

Гојко пожурџи и сустиже оца после педесетак корачаја, на средини стрмени. Али стигнувши га и неспретно се спотичући – пут је, пролокан, био тесан за коња и њега – наједном се нађе у недоумици којом речју да се обрати оцу. А отац је ћутао, иако га је приметио. Тако то потраја, чак и пошто издушише на шљунковиту осулину, на којој се Гојко није морао сударати с коњским трбухом и очевим узенгијама или измицати у прло – све док се не дохватише равнице. Тек тада отац удостоји сина и себе разговора, улутно потврдивши: „А не виђох Новицу...”

Поп Петар овог пута – и то је било упалјиво – не назва брата једним од уобичајених израза – „манитов”, „пустахија”, „раскућник”. „Он је рано јутрос отишао”, пожурџи Гојко, ненамерно обрадован што је отац најзад проговорно, и настави што је равнодушније могао: „Покренуло се: дошли синоћ мајор Војин и – замисли – капетан Влајко и укључили га у одбор за сахрану. Због тога је јутрос за зоре и отперјао”.

Отац не одговори, него ухвати горњом усном длаке испод доње, што је код њега био знак узнемиреног размишљања. Ишли су тако и стотину корачаја, све док не изиђоше на раван и мек пут. „Да, томе се сад не треба чудити”, проговори он као за себе. „Зло дакше од ичега уједињује људе.”

Протекоше, опет у ћутљивом ходу, десет, петнаестак минута. Пут се већ усепао у брдо, раван и широк – одатле је водно низ Мару све до цркве, сат хода од Гојковог села. А кад Мара, десно испод њих, сину плавећу вирови и белинама шљунковитих обала, отац се лагано, али прегласно расприча: „Шта ти је човјек: живи, земља не може да га сноси, умре – шака прашине! Ето, силни Булат: друм се овај исправљао кад би он њиме јездио. Горе су се ове за њим окретале, а сад – трупина што нас једино још на нашу пролазност опомиње... Сјећам се, негдје око деветсто пете, идемо баш овуда, он и ја, на добријем коњима. Граница туду, Маром – све од испод куће наше па до увора. А бјеше се нешто затегло с Турском – дијело се виде појачане страже турске око карауле. Није ни слободно било туду ићи, особито главару – на зорну коњу и у богату руху. Кажем му: Да обиђемо Булате преко брда. – А он: Не, не баш овуда: нек нас гледају с карауле, а ти, попе, да пјеваш – у тебе је глас лијеп. – Знаш, љутиће се ако га не послушам, па питам: Какву пјесму? – Свеједно какву – само да пјесму чују! Ја знам која му је пјесма мила, па запјевам: О, јабуко зеленико... – Видимо: стоје Турци и гледају – криво им. Док

пушка – куршум звијукну између нас. Ја оборих коња утрк – да умакнем иза брда. А он – ништа, као да су га јабуком гађали. И прихвати пјесму, оном гласном његовом. Он пјева, а они пуцају. Истрошили су на њега педесет, ако не и стотину метака, док није зашао за окуку. Пробно му рукав и скут на долама, рањен му ђогат – дије крв низ њега, а он се смије. – Како те није страх, Булате, болаи не био? – Страх је мене – вели – као и тебе, као и свакога живога створа, но сам ја од страха јачи. – Цијелога свога вијека је са смрћу оро играо, а украде га скот недостојан да му праšину с чизама покупи! Тјескобна и несрећна земља – да се у већој родно – царевине би се тресле од њега. Родиће Замарје, може бити, и гласитијих људи. Али Замарје је с Булатом погинуло! Никад се више у живу човјеку неће скупити све чиме је Замарје било што је било!”

Ишли су ћутке два-три минута, па Гојко примети: „Но ако ти и не би претеривао, не би се умањила моја одбојност према њему. Па и то што наводиш – то је била лудост, лудост, а можда је хтио и да те посрами – да први побјегнеш”. Поп се насмехну: „Не, није то! Код Булата је све било отворено: да је мислио да ме посрами, рекао би: Хајде попе, да видимо чије су очи печеније! Он је хтио да пркоси Турцима, а можда... можда је и себе искушавао”. „Ипак је у томе било и лудости...” „То и јесте Булат!” ускликну поп, досетивши се: „Лудост са смислом недокучивим свакоме. И сав јасан – извор из камена. Видиш, људи су таква грдна мутљавина да им се добро и зло тек понекад раздвоје и избију свако за се. А Булат није био мутљавина: код њега се вазда видјело шта је добро, а шта зло. Па и кад је зло чинио, добро се у њему није гасило – ни кад су му мрак и крв памет и очи заливали...”

Отац ућута – као да више није имао шта да каже, а Гојко добаци: „Богами ћеш ме ти својом причом још нагнати да данас плачем за Булатом!”

Отац га погледа као да га, будући се, једва препознаје. Али то је трајало тренутак, па његов поглед доби јасноћу, помало презиру: „То није прича! Ту и нема шта да се прича! Шта год се мислило о Булату – он јесте, он је био живовање наше...”

Заобилазили су било које се својом урвином љубило с Маром: ту су зашли и Булат и отац – онда кад су певали, а Турци их гађали из пушака. Гојко потврди: „Па ја не оспоравам Булатовљеве заслуге у рату и за уједињење. Али сад су друге задаће и друге идеје.” „Друге задаће и друге идеје! А зар ја то не видим? Зар сам ја противу тога? Но кад је ријеч о Булату... Видиш, било је подоста јунака као он, а и подоста заслужнијих од њега за уједињење. Но – како да ти кажем – нијесу духа његовог имали! Он је, некако, најтврђе све то везао у себи – бесочуг за много донаца. Док буду људи у Замарју помињали та времена – збориће о Булату, макар га и заборавили.”

Зашли су у подбрдску раван. Пут су с леве стране заграђивали плотови, који су чували њиве и ливаде, а с десне оштро засечена

обала поредмарских лугова. Гојко се обазре: по двоје по троје, сељаци су ишли за њима, ћутећи или разговарајући тихо. Дизала се помало и прашина, жућкаста и топла. Присети се Мике и Румице. Али Мику не смотри: не би смотрио ни Румицу да не би колевке која је одударала, вирећи крајевима иза њеног трупa. Али очи им се не сусретоше, премда нису били далеко и премда га је она, будући се трипут окренуо, морала приметити: погнутост под бременом била јој је, канда, добродошла да не подигне очи према њему. Умало се не наљути на њу: занемарује га, а он не може да одоли присећању на љубављење с њом – баш кад иде на сахрану Булату...

Али је морао наставити корачање поред оца – нити дочека њен поглед, нити угуши пожудна негодовања према њој. „Ако би требало жалити Булата”, поче он, „онда – оног ратног, још неутопљеног у поратном насиљу, у паљевинама и убиствима... Ипак има два Булата – борац за уједињење и насилник. Ја сам, дечарцем, такође био опсењен њиме...”

То се исказало у Гојку 1910. године, једног јесењег простора, као и сада звучног и слађаног попут позлаћене посуде пуне воћа свакојаког. Сва се Црна Гора, у јесен 1910. године, – после стрељања у Колашину и Подгорици завереника који су радили на побуни и на уједињењу са Србијом – још кидала између савести и дужности, слободе и традиције. Гојко је и пре – као основац у Замарју – виђао Булата. Штавише, дешавао се и код стрица Новице кад би Булат навратио. Али ово је био друкчији Булат – не онај речити јединац гласитог капетана Луке, него богати младожења за којег се шушкало да је био близак завереницима. Шеткао се, тог дана, правим улипама градића, с официрима – као и они у униформи и с огромном сабљом у црним канијама, обешеном преко рамена. Али сви су гледали и видели једино њега. Потом је засео у кафани: позвао је попа Петра – кад је наишао с Гојком – да га части и да му види сина. С Булатом је седела руменкаста и бела госпођа – његова супруга Невена, сла у пени мирисних хаљина и шешира с вештачким цвећем. Она је однекуд извадила суве смокве, нуткајући Гојка: прсти су јој били дугуљаст и пуначки, лепи као у Богородице с икона. Али Булат је изненада ухватио својом шаком – премда длакавом и крупном, такође белом и лепом – и привукао га уз своја колена. То је био тај човек о коме су се већ шириле бајке да се ничег не боји и да не зависи ни од самог књаза с Цетиња. – Реши ти мени, – наређивао је он Гојку, продирући у његове најскривеније мисли очима, непροбојним и истовремено обујамним попут модре помрчине – реци ти мени, бојиш ли се сам ноћу? – Гојку се омакло, зачудо – без стида и понижења: Бојим се, још се бојим! – Булат се осмехнуо: Добро што велиш: Још! А ја, кад сам био твојијех година, чинјело ми се да ћу се мрака бојати док сам жив. – Затим је извадио из џепа сребрни перпер и дао му да купи бомбона и колача себи и најбољим друговима. И ту је настала нова неприлика: Који су ти најбољи? –

упитао је Булат. Гојко је хтео да залдаче – најбољи другови остали су у Замарју, јер је једино он дошао у варош да продужи школовање у гимназији, а будући да се тек уписао, није још био ни стекао другове. – Немам другова! – опет је признао Гојко. – Како то? – натмурио се Булат. – Не ваља се, не може се без другова! – Али пре него је Гојко успео да објасни своју самотност, повикала је Невена: Не мучи дечка Булате! – А затим је, изненадно, пољубила Гојка уснама миришљавим и пријемчивим, какве није имала ни Гојкова мајка, нити иједна друга жена на свету. – Добро, купи само себи, кад још немаш другова! – досетљиво је закључио Булат, пригрливши Гојка уз своје лице, из ког су боцкале невидљиве чекиње...

„Нема шта ту, „илак!“ прекиде га отац подбалајући коња. „Има два времена, а Булат је један! Е, тога једног и жалимо! Булат ни у рату није велики за своје противнике, а велики је и у овоме времену – за оне који га слиједи. Сине мој, нема времена – има једино људи по којима се вријеме казује. И ово ће Замарци казивати по Булату, ако ни по чему, а оно – по погибији његовој...“

Као да је схватио огорчену несклоност свог господара за такву распу – дорат поче измицати. И Гојко живну кораком, мада је увиђао неподобност прегоњења око покојника – и то погинулог – коме иду на покајање. Претече их Вучић, костурина с послушеним црним брчинама. „Поне Петре!“ повика он задихано, преграђујући пут дорату, како би му успорио ход. „Хоћемо ли се шта договарати, или ћемо овако...“ „Као крдо?“ доврши поп и настави: „Барем ти не би требало то да питаш! Ти си Булату био најбољи и најмилији војник: ти барем знаш шта њему доликује и умијеш гомила уредити“.

Поп беше сустигао хата: Вучић спусти штап и одврати с јеткоћом: „Нијесам, попе, ни ја траву пасао! Но ово није жалба као друге: ово му дође као државна ствар.“ „Па тако некако и јесте. Поврстај их као војску! И мушкарце и жене!... Но још је рано за то: одреди десетаре, ако треба, а постројићемо се на погледу цркви – прије но одру његовоме приступати започнемо“.

Вучић одступи у страну и заостајући, викну по војнички: „Разумијем!“ Поп Петар тихо и јетко добаци сину и не погледавши у њега: „Е сад видиш због чега нема два Булата!“

„Али зашто се ви огорчујете?“ добаци Гојко, сустигући оца. „То му дође, изгледа, као љуто пиће прије гозбе...“

Поп Петар га погледну искоса с мрачном ојаћеношћу и јаракну коња, чије поткове заварничеше у клобуцима прашине.

5.

Прикупише се на заравни иза вододерине, око попа који их ту сачека, војнички усправљен на коњу.

Најпре старац са штапом, а за њим мнозина, навалише на попа Петра да лелече испред свих: он је најугледнији и звањем највиши, он ће знати најлепше да наброји Булатове врлине и заслуге, а има чист и снажан, премца појањем преслаћен глас. Изговарајући се да мора причувати глас за опело, поп Петар се опирао – као гласите певачице кад их силе да певају. Најзад се приволе, али – да му неко припомогне, нарочито у почетку кад набрајање и није толико важно као над одром: одредише за то Вучића, који је имао силовиту гласину, а био погодан и због тога што је био један од најбољих Булатовљевих војника.

Све то договарање текло је без малочашњих огорчавања – као у каквом било важнијем послу. Но испод искуственог, хладног договорања о томе ко ће бити лелекач, а ко нарикача и како ће се уредити поворка – с мушкарцима напред а женама позади, опајала се грозничавост пригушенија али снажнија него иначе у таквим приликама: све је уговорено до најмањих ситница, док су се очи усјактавале, покрети прекидали и све њих – то је било најупадљивије и најнеобичније – плавила блискост, прелуна заборава и праштања: читаво село се преобразило у породицу најзад сложну у смрти...

И када изгледаше да је све уређено, Вучић подиже штап и улита попа, али тако као да се обраћао читавом скупу: „А шта ја да лелечем? Шта да му кажем, како да га назовем?“

Поп Петар, у недоумици, загризе горњом усном длачице с доње: „Па, био је јунак, командант, говори: оштра сабља, крило од крајине...“ „Ма не иде то!“ бунуо се Вучић. „То се може рећи сваком официру и добру војнику“ А Булата су, поврх свега, Турци убили...“

Попу Петру је било незгодно да испадне у очима сељака недомишљат, уголико пре што је међу њима важио за мудра и речита човека. Он се проврпољи на коњу, грицајући браду наочиглед утишане гомиле: „Знаш шта, Вучићу, најбоље сам да смислиш. Или не смишљај сад! Имај само на уму да ти је командант... командант каквога није било на овим странама и да су га мучки убили... душмани наши...“

„Па добро!“ безразложно љутито викну Вучић, тресући штапом. „А сад, десетари на посао! Нек се народ постројава!“

Гомила поче да се разврстава. У првом реду стајао је старац с мачугом и он се, не без шеретлука, обрати попу Петру: „А јеси ли ти, попе Петре, смислио шта ћеш лелекати – на тебе ће се више и гледати?“ „Не још. А од јуче друго и не радим. Најбоље је кад се то скупи па само прсне у задњи трен... Сви ће га величати као јунака и Србина, а ја – ни сам не знам... Окићу бих га као планину звијећем...“

Двореди се већ беху постројили. Поп Петар се усправи на коњу и призва Мику: „Па кад се примакнемо, наћи се близу – коња да ми прихватиш“.

Девојка искочи из реда, поникнуте главе и погледа: схватила је газдину наребу, али је, канда, била њом незадовољна.

Поп опусти дизгине – коњ крену, наизглед клонуо као и његов господар. Гојко причека док дворед донесе Минку и тихо је упита: „Шта је? Шта ти је криво?”

Мика га погледа с уплахиреншћу толико јетком да се он запањи. Тек тад примети и да су јој усне, овако уздрхтале, лепо кројене и изразите својом чедношћу. „Ах, ништа! Морам сад да држим коња, уместо да с другима приступим Булагу...” „Зар не можеш наћи неког да те замени – неко дете, рођака?...” „Кога? Ко би сад пристао?”

Гојко скоро потрча – да би пристигао оца. И – изненада – натрапа на Румишу, којој је буљоока плавојка помагала да упрти колевку. Изненадност сусрета га обрадова, али и збуни: „Је ли ти тешко?” „А коме би своје дијете било тешко?” погледа га она невеселом умилатошћу.

И сва она као да се беше променила: онако упрћена, забраћена црном марамом, у вуненој најенганој сукњи, заруменела од терета – утруђена је радениша и патница. Он покуша да се утеши: материнство је, по својој природи, неспојиво с изгледом негдашње – онакве љубавнице. Али утисак је био тачан: њу не само што упрте забављаху више од погледивања и разговора с њим, него је у њеним очима, уколико би се среле с његовима, поред постићености невесте и несналажења комшинке према школованом суседу, било и бежања пред његовим продорно мушкарачким погледом. „Ваљда те неко и одмењује?” упита он, узалудно грагајући за пожудним упориштем у њеним зеницама. „Помогну ми комшинице. Није тешко. Неспретно”. „А где ћеш дете за време жалбе?” „Украј пута. Није моје једино!” скоро се љутну она бесмислености његовог питања.

То је био отпор његовим покушајима да јој се приближи – страсним подсећањима. „Немој заборавити да га нахраниш!” И понови, гледајући је значајно: „Немој заборавити!” „Како бих заборавила?” одврати она узвраћајући му љубавни поглед преко воље.

И код Румише је – већма но код других – одударало смишљано, искусвено припремање жалобне избезумљености: она избегава и подсећање на њихове љубавничке односе, бојећи се да јој не помете и умањи дубину и потпуност јада.

„Барем теби Булат није ништа да га толико жалиш!” добаца јој он тихо, видећи да је отац застао на путу, чекајући да се поворка ухода и да га син пристигне. „Зар те данас тамо друго ништа не занима?” „Занима, ама – не данас...” тихо одговори она не гледајући га и улазећи у женску поворку.

Више уврећен него наљућен њеним држањем, Гојко потрча да се изравна с оцем. Поп Петар беше олет заузео онај мало погнут став, гледајући преда се и попритежући коња да га опомене на спор корак. Сав опуштен и тежак у седлу и голем и сјајан у чохи и злату, он је

сада затурио капу на затиљак и мрдао уснама као да нешто мрмољи. Такво његово затурање капе није било ново за Гојка: отац је то чинио, пуштајући да му се просипа и мрси ретка коса по челу, када би се решио на неки значајни и опасан поступак. Али то мрмољење уснама је и за Гојка било ново и није могло значити ништа друго но очеви распру са самим собом – смишљање, вагање израза и узвика за лелекање. Још чудније је било што је то исто радио и Вучић, иако није могао видети а ни настојао да види шта поп ради – занет и загледан у попова леђа и коњске сапи као у празан простор.

Мушки stroj их је већ био пристигао, али сваки је, недоговорено, пазио на тишину, нарочито они ближи попу и Вучићу. Гојка подгуси смех: Црногорски неписмени сељаци пазе на песничко стваралаштво лелекача! Али сва лица су била озбиљна, уочених и уплахи- рених погледа, и он поче на властиту насмешљивост да гледа као на хистеричну реакцију, упркос томе што је био уверен да се не ради о томе, него да се он као модеран, школован човек подругује застарелим и, самим тим, помало смешним обичајима и поступањима. И као за инат, та хистеричност је тражила нове поводе својој необузданости: почеше да му падају на памет смешне згоде из лелекања: те овај у одлучном тренутку није знао чиме да ознамењује неког нечемурног сиромашка па га назвао „најпоштенијом душом у селу”, те онај баш кад је требало да зазове умрлог мушкарчића, заборавио му име, па викнуо: „Леле мени, дијете!...”

Бранећи се, потом, од те хистеричности, Гојко своју подсмешљивост покуша објаснити својом одсутношћу из жалопојне атмосфере и отуђењошћу од покајничке поворке. Он се чак обрадова, на трен, томе открићу. Али оно, као по неком аутоматском инату, окрену своје друго лице и показа се као вешто, али празно интелектуално домишљање: она смешљивост је била стварна, али њу више није побуђивало очево и Вучићево лелекачко биркање потресних и сликовитих израза, него његово властито уображавање и уображеност да он као школован и модерних, европских погледа човек, више нема нити може да има са свом овом жалобношћу никакве везе. Јер та засмешљивост га је, сада, сучељавала с непобитношћу да сваку појединост – нијансу, шум, крет – види с поштреном и болном јасноћом, дачим му целине измичу... Ено шака старца с мачугом брише знојну ћелу – али Гојко не види власника, него једино главу и шаку, по којима и зна да се ради о старцу с мачугом. А онај човек на коњу, десно од њега, који миче уснама и расејано гледа у даљ – то је његов отац, поп Петар, разуме се. Али и не би морало тако да буде, јер је он – у сваком случају – други одвојени човек: он то смишља, он се то спрема да обави обичај њему важан и својствен, али Гојку неугодан и – требало би тако да буде – веома, веома туђ. Додуше, Гојко зна да би, ако се напрегне, могао да види старца или оца, али онда би му из вида измакла поворка, а ако би, пак, хтео да њу размотри, умакао би му плот – и тако редом. Тако је и с простором:

види – под лептирастим облаком–камени врх нагупчен и избраздан, зна и како се тај врх зове, али не види планину, нити жели да се присећа њеног имена.

Ишли су тако три, пет или десетак минута. Гојко није могао то тачно да одреди, сем по терену којег се присећао. Њега и то поче да једи, чак и да брине: зар и за њега, као и за ове људе, нема значаја ни које је време, ни колико шта траје, сем уколико се ради о томе да у погодном тренутку приступе одру Булатовљевом?... Овом жаљењу, овом болу време је потребно једино уколико се они обављају у одређеном трајању, али оно је изван њих, њихово битисање је независно од њега. Па и за ове људе је, сада, време без значаја: Шта ће икакво време Мики, која иде у вуеним чарапама подвезаним испод колена и у опанцима за ову прилику оплетеним – по њиховим ивншама се још држи длака неизлизана? Или Румиши, знојној, погнутој над колевком, која се једино прибојава да је нешто – спотншање, плач детета, Гојков жудни поглед, не омете у унутарњем припремању за ридање – кад за то трен наступи... А да ли је време и потребно у оваквим несрећама – у спајањима с нечим што по својој природи нема ни временских ни просторних мера?... Али с чим се то ови људи спајају? С чим би то и он, Гојко, требало да се споји?... Време, разуме се, постоји – одавде до општине, на узвисини, има пет-шест стотина метара, односно – оваквим ходом – десетак минута. Ту су, дакле, и простор и време у њиховој неизменљивости и неизбежности. Али ови људи, па и Гојко с њима – мада се он не подаје вољно, него не би да се издваја и замера – улазе у бол без обзира на овај простор и време за које он треба да буде пређен. Они би то исто чинили и на сваком другом простору, док год би имали моћи да га пролазе, ако... ако би их очекивао мртав Булат... Но ни мртав Булат не одређује време и простор. Него?... Можда смрт, с којом се треба спојити кроз жалост за Булатом: Смрти, доиста, не треба ни простор ни време... Смрти нема: смрт је промена облика материје... Дух, душа – то је превазиђено... Да, промена облика, дух... само човек носи у свести смрт... А ипак ови људи припремају, брусе све своје духовне моћи да жале душу... Колика празнина и бесмисао! А каква реалност у овим људима!... Јер све је неважно – простор, време, дух, душа, облици и промене, а неодољиво је, пресудно је неухватљиво, мада догледно, уживљавање у смрт безобличну и безразличну и ванвремену...

Изнад глогова изби звоник цркве и поп Петар – као да се уплаши – спаде с коња, а Мика, сувише журно и неспретно, притрча и узне узде из његове руке. Поп погледа низ поворку, још растреситу, као што би командир погледао на чету пред јуришем, па подвикну утањеним гласом: „Па гледајте да се наше село не обрука – знате кога жалимо! И на ред пазите, ред је најпречи!“

Не обзирући се више ни на кога, поп пође кораком лаганим, широким, свакако уверен да поворка уредно и складно наступа за њим: тако је заиста и било.

Гојко се нађе у поворци, у групи иза оца, за сада незалажен ни од кога, али увредљиво упадљив – ако не буде жалио и лелекао с осталима... У њему се дивље, избезумљено трже нешто свесно и властито: он неће лелекати. Неће ни жалити! Неће, неће! Зашто да се подређује једном већ смешном, примитивном обичају и да се после стиди самог себе? Шта је њему Булат? Замарац. Заслужан Србин. Као да булатско српство није мит одживео у пракси политике и партија!...

Али неко крај њега прошапта: „Боже, ко би помислио прије три дана да ћемо данас жадити силнога Булата?“ Неста, као дима, свег оног мозгања о времену и простору, о духу и души, о српству, па и о смрти самој. Јер баш тада се беше однекуд јавио и слаб, неразговетан, али од првог сазнања, а можда и пре њега знани звук. Тај звук се претрже, али не угаси – ухо и простор и даље јечаху њим. И звук поново оживе, још неразговетан да га Гојко није знао, однекуд – та не иду ли на сахрану? Нису ли већ близу одра? – да је то већ запевка искрај Булата мртвог.

И наједном звук замре: Гојко се и нехотице напрезао не би ли га поново зачуо. У том напрезању је било ината – да провери своје памћење и моћ слушања, али и радозналости, чак жеље – да поново тај далеки, безлични јек људског јадања споји с таквим истим звуком пробуђеним у њему.

Али ништа се не зачу читавих двеста, триста корачаја – сем спорог и складног гажења безбројних ногу по утабаном путу. И онда, наједном простор – баш простор, а не неко одредљиво и знано место, иако је Гојко знао да то мора долазити од цркве – простор зајеча једначитом, отегнутом аријом, коју једино има запевка над мртвачем у Црној Гори. Ту арију је прекидало јетко и мукло брундање – попут једноличне, неизоставне пратње многобројних добоша, доста добро али не сасвим усклађених: то је била, то је једино могла бити хорска кукњава, којом жене прихватају нарикачу када изрекне нешто неодољиво потресно, или кад јој затреба пауза ради предаха или приближања за још очајније јадање.

Ничег новог није било у том звучању, једноличном, сроднијем одјеку него изворном звуку, које је било познат Гојку такорекућ откад зна за себе: увек исти, нестваран и неупоредив, он је увек у слушаоцу изазивао исто осећање нестварности властитог и спољнег света. Уз то је тај звук неизоставно наметао мање-више исту слику: изривена земља крај правоугаоне раке, погружене, обезличене жене у пчини око одра и неодређени мртвац укрупен у сандуку – мртвац који би баш због своје обезличености могао бити и ти и ја и ко било. Сада је ново било само то што се овом звучању није знао, није видео извор, па је њиме могло јечати и јечало је све на шта год би човек погледао, па и помислио. Било је оно – ваљда због тога – не само неодољиво, него и неизбежно: човек се од њега није могао укрити

напросто и због тога што се није могао издвојити из околне стварности, а камоли из себе самог.

И људи започеше да се одзивају на ту јекну – на различите начине, али потврђујући њену поуздану, неотклоњиву моћ. Поп Петар стави руке на кукове и поче да хуче, као под бременом, Вучић се обазирао око себе као да ће однекуд треснути ударац по њему, а из позадине – из шмрцања и сузења жена, изви се јаукање, пригушено, али оштро и неочекивано: увек се, тако, нађе неко ко не одоли и Гојко препозна да то јауче Спаса, слабуњава и потиштена комшиница стрица Новице, чији лик, а поготову глас, не би, можда, препознао – срео ју је свега два-трипут пре рата – да није зајаукала тако, баш сада.

И док је Гојка она далека јекна, јасна једино као жалобно звучанье, враћала у прадавна, незапамћена времена првих сазнања, па га тиме умамљивала и заплускивала претежио мисаоном, ни за ког одређеног везаном тугом, ово јаукање одређене жене разговетним речима – мада ту, у ствари, и није било речи, сем уобичајених: „куку” и „јао” – извлачило је из њега властите жалости, немислене, нагонске, које није могао да сузбије чак и да нису биле такве, јер бивао је свестан њих тек пошто би га резнуле. А најнепријатније, најогорченије и у Спасином јауку и у његовој жалости било је то што они нису допуштали да се сакрије, или бар замисли, да свему томе није разлог Булат: платно које је Гојко био спустио, тобож ненамерно, између своје свести и мртвог Булата, они су цепали и развјавали као паучину – у зарном, жалопојком озвученом простору... Очито, мораће сада да се брани не само од оне запевке – оне туге која може припадати свакоме и односити се на свакога, него и од овог јаукања Спасиног – ове туге конкретне, из његове скупнине и – самим ти – у многоме и његове. То угрожава утолико више што он зна да ће се то Спасино несуздржано јадање ускоро утопити у постостручено риданье свију жена из његове поворке и – самим тим – увући, утопити и њега у свој ковитлац.

„А шта је мени Булат? Што ја њега да жалим?” прошапта он – оцу, себи, коме било. Али нико га није чуо – нико га не би ни хтео чути, а камоли схватити, чак и да се из свега гласа раздрао.

Сви су били заузети собом – припремањем свог јадања, утапањем у своопшту жалопојку. Сви су се припремали – баш: припремали – јер су знали да се морају предати горком оплакивању. Али можда је то њихово припремање у ствари отпор – јаду коме не могу избећи. Можда је такво припремање и његово питање: Али шта је мени Булат? Што ја њега да жалим?

Та помисао је била ужасна, поражавајућа. Али се већ није дала отклонити: значајно, свако опирање жаљењу је прикривена припрема за њега? Али како, али зашто? „Шта је мени Булат? Што њега да жалим?” И како, када је дошло до те промене да се опирање преобрази у подавање, да се јадање прерушује у нејадање? А најгоре је што

ту помисао – то сазнање већ, није могућно ни отклонити ни побити – као што малочас његов ум није могао отклонити његов болни одзив на далеку запевку или Спасино јаукање, а камоли наредити им да замукну... Ум је једино кадар да теши самог себе, измишљајући свакојаке противвразлоге, али њега – његово потресно узвраћање на жалопојне звуке није могао чак ни да завара.

Али чим Гојко дође до тог закључка – закључак се показа непотпуним, нетачним: свако закључивање је већ изневеравало: у ствари се није он одзивао на тугованке, него су оне биле подстицај, удар који је у њему покретао властите лавине бола... „А шта је мени Булат? Што ја њега да жалим?...” Јер, ето, у једном тренутку престалоше оно јаукање и јецаји отпозади, а бол у њему је и даље на-долазио.

Тај прекид јаукања би био добар повод и добар разлог да припита себе: Какав је то бол и откуд он у њему?

Но то и није бол у правом смислу – не само што не постоји као телесни опажај, него не изазива ни осећање неке личне несреће, на пример – због нестанка другог бића или губитка за друштво и државу. Понајмање је тај бол саучешће с онима који жале: њихова жалост је изван њега – нешто што дира, али није своје. То је немоћ да се стиша у себи налегост пред нечим необичном – то је страх да и њега не захвати жаљење Булата.

Но упркос тој напетости и том страху, његова мисао и његова чула функционисали су исправно, чак с пооштреном будношћу и прецизношћу – није ударао у камење, мада га је било по путу, нити пречуо неку реч. Никакве промене, сем што је јаснија она искомаданост спољњег света, односно – он јасније уочава конкретне појединости које су му нужне за функционисање тела и чула, па и мисли – кад му падне на ум да се, ради проверавања прибраности и јасноће мишљења, присети безначајног догађаја или неважног става из књи-ге... Ето, веома јасно види на црвеном небу затурене очеве капе златан крст с четири огњица, подрхтавање Вучићевог проседог левог и непомичност десног брка, мада је и тај десни брк просед, на небу облачак с јагњећом главом, а затим – пошто је испред себе уочио и звоно на звонику – расплњавање те јагњеће главе у голуба. Тако и мишљење – мисли су све неповезаније, искидане, али свака за себе јасна и незауостављиво одвојена једна од друге...

Но догађаји су га не само изненађивали, него је знао, унапред, да ће га изненадити – да није кадар да их предвиђа. Тако и запевка од цркве – она иста, али гласнија и зачуђујуће јасно људска. Да, и црква – најједном читала, и непомичне људске гомиле око ње. А отпозади, најједном, једва чујно повлачење ногу и лупкање колита поповог коња, који не уме, а можда и не може да стиша свој ход а води – наметнуло се Гојку – Мика, јетка што јој је мимо друге, и жаљење ускраћено... Несталоше просторне и временске препреке између Гој-кове скупнине и жалбеника око одра, а тиме оно Гојково страховање

пред непознатим, пред упадањем у жалост коју је сматрао несвојом – „А шта је мени Булат? Што ја њега да жалим?“ – постаде непосредним и скоро безбедним... Свест, мисао, више када нису имали снаге, а ни воље да се одупиру. Онда – бежати? Али – куд? Пред очима толиког народа! Па ипак – због човека страног и чак мрског!... А зашто би плач и риданье били толико упалљиви и постидни кад ридају и плачу толики људи, сви без изузетка?... Али Булат је Гојку недраг, противан: жалити таквог човека значи – покорити му се на неки начин...

Па и јад што га свег стеже и потреса, изажима и растаче – голем и непознат, можда је зачет, наталожен већ у утроби материној: Булат и жалба над Булатом су томе јаду једино повод. Зашто, онда, дати свој јад Булату. „Што ја њега да жалим?... Човек је свест, свест о смрти...“

Но већ доспеше на стотинак метара – одстојање каза главни делекачи треба да иступе и отпочиу с делекањем. И доиста, баш тада поп Петар баши капу лево од себе – она удари о плот и паде на прашњави пут. Полетеше и друге капе и све – као по комаиди – на леву страну, по прашњавом пугу.

Вучић иступи напред, рашири се и подбочи.

Он делекну, зачудо нимало неочекивано, али криком тако снажним и продорним да се све у самртној стрепњи укочи. То не беше онај знани, дубоки и опори Вучићев глас, него шик скоро чист од свега људског, запрепашен, понајсличнији клику орлушине из висина. Он повуче и упи у себе све друге јауке – ако их је било у том тренутку, израздваја предмете у простору и смрви их у комадичке, оштро, болно уочљиве. Тај врисак, исте боје и снаге, уобличи се и у Гојку, бесомучно се пробијајући из потресеног, згранутог народа у звонко, усколебано небо... Али Вучић мора изрећи речи – Гојко је то знао и слутио да ће се ухватити баш за њих, размишљајући о њиховој депоти или ружноћи...

Вучић – нешто под утицајем оног што му је поп Петар сугерирао, нешто и из властитог смишљања, а нешто у тренутку болне напрегнутости и избезумљености – Вучић срочи: „Леле мени, команданте Булате, оружје наше сатомљено! Леле, војско српска и замарска без боја изгинула! Леле, Косово наша реко и животе! Леле, Булате, сунце ухваћено! Леле, леле!“

Све су то биле речи познате и уобичајене у жаљењу, али сложене у такве лезе и односе, очишћене од свакаких додатака – свечаних, обзирних, пригодних, и исказане с таквим чистим болом, да се Гојку учини како се тле љуља, а брда увијају меким таласањем: он чак лупну врхом стопала по тлу и тресну главом да се увери како се вара, премда је знао да је то пренапрегнутост нерава, до које је, ето, дошло, упркос његовом опирању... Бранио се, и даље, тиме да није требало ни да долази у Замарје: све то неконтролисано узбуђење и долази од оживљавања наслага и порива детињства, које мимо воље

одреше и оживе у човеку завичајни облици, људн и начини живота...

Сваки Вучићев узвик „леле“ на завршетку реченице, сложено су прихватили остали мушки суселани. Али тек кад он заврши, њихови усклици се слише, узнесе и нагло скршише и расуше у тешка, раздрта појединачна мушка риданья... Гојко улови себе како му дрхте вилице, а груди и грло се напнију и шире и тресу од удара срца – и он се ухвати шаком за грло да му се не отме крик или риданье...

Смотрно је крај себе, лево, дрвену крстачу и наслонио се шаком на њу – морао би потражити нечије раме да се крстача није тревила: била је трула, расклимана и поче да се клати. Баш то га поможе – можда и јаче него да је напицао нешто чврсто – трже к себи руку у страху да не сруши крстачу. Груди му се слегоше и срце стиша, а тек сада опази укоченост, одрвенелост удова. Свакако му је и поглед укочен – као и свима.

Риданье јења, а напред иступи поп Петар. Он се Гојку – онако стегнут у пасу, повијених рамена и проћелав – учини малим и јадним, сасвим друкчијим него малочас на коњу...

Али поп се усправи и испрси – споро и као да диже огроман терет. Затим коракну два-три пут, мирно и достојанствено и – ставивши руке на кукове, као што се обично и чини у почетном ставу делекања – залелека гласом који Гојко не би препознао да није видео да потиче од његовог оца.

Попов глас, иначе мек и топал – ђаконски, беше јачи него што би се очекивало од човека у годинама, уз то податљивији и блажи него што га је Гојко чуо у најнежнијим тепањима. Вучићев је глас увлачио у себе и мрвио, попов је спајао – ствари и звукове, простор и људе, небо и Гојкове мисли, у јединствени пој ненаметљиве, али и неодољиве туге. Вучић је ударао на свест, помрачујући је, поп као да ју је просветљивао, натапајући је несрећом која је једино посредно подсећала на одређену личност – несрећом која као да није била од овога свега.

Али није, како је канио, окитио Булату као планину цвећем – испут је поп смишљао, премишљао и домислио нешто друго:

„Леле, нама, Булате, јуначко знамење, поносе српски и људски! Леле, планино опушћела, леле, земљо ојађена! О, Булате, просто ти не било, што Замарје закопа, што Прну Гору у црно зави! Леле, славо потавњела, куку, нало изгубљена! Дигни главу, о јуначе – ширни крила, змају људски и замарски! Погледај нас, сунце наше без изгријева, сажали се на војску поражену без мегдана, војсковођо! Леле, брате са огњишта, леле, друже са бојишта! Снаго мушка покошена, збору људски замукнули! Српска хордо нерђала, Црна Гора негажена! Леле, роде и народе! Леле, горо, куку, водо! О, несрећо без одмјене, о, витеже без замјене! О, животе проклет ли си, о Булате, један ли си! Леле, Срби, куку, људи! О, Булате, не било те, што наслади душманина! Леле данас, куку сјутра – шио вијек задовижек!“

Без Булата к'о без чојства и јунаштва! О, Булате, о, ископе и искобе! Леле, леле!"

Попово жадање је било предуго, а нарочито неуобичајено по томе што је било спој мушког лелекања и женског тужења, и то како ритмом, тако дикцијом, одбиром речи, темама, чак гласом – попов звонки баритон је добио свilenост и рескост женског швиљња и јектања. Унапред је поп могао уобличити неке главне мисли и слике, али изрази и интонација су му наспели у тренутку бола, у заносу и надахињу. Но на тај спој мушке и женске жалопојке, речитала и певања, на начин и речи, или на све скупа, одзиваху се не само мушкарши лелецима – као што је обичај – него и они и жене свеопштим и, зачудо, усклађеним ридањем, које се пренесе и на оне који су дошли пре њих – на сав скуп око одра. И очај беше безмеран, миром и поуздањем, које споји ствари и људе, звуке и покрете. И поп је све време плакао: то је његовом гласу и држању, додавало призиву коначне и избезумљене ојажености.

На реду је било приступање одру, љубљење покојника и саучешће родбини – ово је обично обављао вођ села, братства или групе покајника, у овом случају опет поп Петар.

И доиста он опет крену пред поворком, још расплаканом и поремећеном. Гојко примети како отац тетур – ваљда од суза које су му сметале да јасно види и од узбуђења које га је још тресло: и у истом тренутку Гојко и сам посрну, спотакнувши се преко гроба. Усправљајући се, опази сланоћу на уснама, на језику: текле су му сузе, у ствари су већ јењавале, а ваљда су почеле тећи кад је отац залелекао...

Постиђен, чак љут на самог себе, Гојко извади марамицу, тобоже да убрише нос и, пажљиво, обриса очи и лице, шмркнувши снажно. Преплашио се свог шмрктања – тиме ће привући пажњу. Али други су шмрцали, плакали и брисали се без стида – нико на њега није обраћао пажњу: а и да су му приметили сузе, нико то не би сматрао срамотом.

Предњи већ љубљаху Булата, поп изрече нешто смишљено и свечано стрицу Булатовљевом, сељаку повисоком, руменом и још крепком: Гојко чу одломак: "... Нек су здраво главе..." и истовремено осеги накісео и сладуњах задах који је ударао од леша.

Гојко је ипак био задовољан собом: уздржао се бар од лелекања, од ридања, премда су му се сузе омакле. А задах леша не само што му породи мисао да све ово ридање и све те ганутљиве речи и визије коначне несреће и смрти, немају везе са својим предметом – с мртвим Булатом, него га наводе на чврсту одлуку, да не пољуби Булата. То и није било тешко извести – требало је начинити два-три корака улево или удесно и укључити се у оне који су стигли раније. И он искористи гужву око одра, па баш кад се изравна с Булатовљевим чизмама, угланцаним и без трунке прашине – свакако су их пажљиво очистили на мртвоме, пре него су га изложили – коракину улево,

међу неке жене и старце и, прошав кроз њих, обрете се крај оца – међу онима који су леш били пољубили.

Одатле је све могао лепо да види.

Али, мада је уверавао себе и био уверен да га ни дотад није занимало ништа што се односи на Булата, на његову сахрану и жалопојке њему намењене, привлачила га је потајна, страсна радозналост да види и чује све. Он то себи објасни интересовањем за разлоге и начине жалости и – као и дотад напола задовољан својим разумским доказима – смести се до Вучића, гологлавог, забленутог, али смиреног и скоро обрадованог.

Баш тако је изгледао и отац, на чијем се лицу видео чак и осмејак, што се, ето, засад све свршило како треба... Преображај је, очито, настајао тренутачно – после пољупца у Булатовљево чело и повлачења међу оне који су раније стигли.

Гојко примети Мику: она је негде успут оставила коња и сад је тихо цвилела у стиснуте шаке. Лево уз њу је стајала Румица – и она беше негде оставила колевку: ридала је гласно, опуштених руку, лица обасаног сунцем и сузама. Пољубивши Булата скоро изговремено, оне се полуклоше иза попа и његове групе. И док су прешле тих десетак корачаја, Микино лице беше добило помало строг, притуп израз, а Румицино блажен и подмлађен.

Као да и нема погубаоца и сахране – неста оне поремећености и разбијености света и властитих утисака. Али то Гојка не смири. Свакако се то збило и с другима – због тога што су пољубили Булата. А с њим, ето – зато што није пољубио Булата. Осмехнуо се, иронично, присетивши се: А шта је мени Булат? Што ја њега да жалим?...

И тек тада загледа Булата који лежаше ужутео и, разуме се, укрућен и непомичан. Тако мртав, у богату руху и с ордењем, изгледаше накіћенији но и за живота. Но баш то је и чинило његово тело мртвијим – све је на њему лежало и висило као на воштаној фигури. Једино се још на лицу одржаваше, чак оштрије него док је био жив, израз строге и подсмешљиве самоуверености...

6.

Поп Петар пође у цркву да за опело обуче одежде, а Гојко – на поруку стрица Новице – ка општини.

Али Гојко не стиже до одбора за сахрану: на ивици узбрдице он зачу нову тужбалицу која га дохвати својом невојамном чистотом.

То је био једар глас – глас младе, тек сазреле жене.

Ко би то могао бити? питао се Гојко, будући да се жена није разабирала из гомиле црних убрадача. Булат није имао ни сестре ни кћери, а његова жена није нарикача, нити јој се пристоји да нариче за мужем. Можда је то нека с којом је Булат љубавио или која је

жудела за њим. Али чак ако је и нека од таквих – њена тугованка је учинила њене жеље толико безличним и непожудним да се Гојко умах застиде својих помисли, назревши у њима своје – изокренуто и већ добро знано – опирање јаду за Булатом...

Опажајући да се пејзаж поново комада и чак лелуја, он се наслони руком на липу и би му пријатно од њене храпаве хладноће: на длановима му – а да то дотад није ни приметио – беху избили зној и црвени печати...

Чистоту нарикачиног очаја и туге појачавало је то што Булат у њеним речима и јауцима и не беше одређени човек, него непоновљиво отелотворење мушке снаге, поноса и јунаштва: као да се он тек на неко време спустио у овај видљиви свет и сад из њега одлази, остављајући људске очи опустелим и умове обезумљеним. Једино је Црна Гора, устремљена к добру и висинама, могла таквог змаја да породи – једино је она, угопљена у злу, и могла да га за живота његова не препозна и изгуби. Жена је зазивала камен да сузу пусти и траву да не ниче, Мару да стане и Замарпе да обневиде – како Булата не би заборавили.

И људи су слушали нарикачу плачући нечујно – да не би пореметили навирање јада и самомучитељског заноса... Гојко је опажао надимање груди и печење у носу и очима. Грозио се сувишности и бесмислености свега тога, а нарочито своје прикованости уз липу, а све страсније је жудео за потањањем у плач, као у спас од неке, од ове – можда и од сваке реалности... Шта је то? Зарањање у смрт, у тајне ванживотне у које су га – жудног да их како било спозна – појединци и мноштво увлачили ритуалом и везијама ненакнадивог губитка и недогледне несреће. Јер и тој жени је Булат, у ствари, повод и симбол јадања за мушком снагом и јунаштвом. Тако и други: Вучић, бришући сузе малочас, док је посматрао наступ Бојовића, није споменуо Булата, него: Лијело ли они лелечу! А отац, потресен плачем Естере Угринов: Залуду што је из туђега народа – не може ни она да се уздржи...

Нарицање младе жене најзад преста – угаси се, али не – као обично – у поамној кукњави жена, него у њиховом пригушеном жецању.

А лагано – као да је баш тај и такав тренутак ишчекиван – јави се погребно појање попа Петра.

Молитве и појања нису на Гојка никада остављали нарочит утисак. Али сада, зачувши умекшано, оплемењено очево појање, њега поче да обујима помиреност и клонудост – помиреност и клонудост друкчије од жестоког, обезличеног јада малочашње запевке, али усклађене с њом – њен предак и смирење. Појање је својом истанчаном мелодиозношћу и изразима које су векови учинили чистим, деловало на свест и емоције, отупљујући њихове бридове и обуздавајући њихову силину. Та свечана, ни по чему народска мелодија, и те речи чији је смисао једва и Гојко схватао, деловаху – то се

видело по озбиљној и тужној смирености на лицима и по тишини и непомичности – на селјаке: у мрачну провалу јада и јадања унесоше светлост и сазнање о вечном миру у смрти, после земаљских пролазности.

Гојку је било угодно прслушнути опело – упркос свом немару према вери и молитвама: после оног особеног, из овог тла и ових људи запевања – запевања свељудског по недокучивим, појање попа Петра је долазило из ванземаљских ведрина и простора неузмуђиваних људских страстима, недаћама и јадима. И глас попов се беше попео до неслућене мекоте и обезличености. Гојко једва ако би га препознао да није знао да долази од његовог оца. И није било неугодно што то поје отац с којим је имао неслагања, баш око Булата и става према његовој погибији.

Поп Петар беше у жеку појања кад се Гојку наметну да се баш њему обраћа такође мек и звонак глас: „Овамо, овамо!”

И доиста, дозивао га је бивши учитељ Миливоје Анђушић, друг из рата и одметништва. Седео је тридесетак метара испод женског стола, на самој ивици падине, потпуно сам, у зеленкасто ланеној кошуљи с плетеном црвеном машном. Гојко пожуре к њему, чудећи се како му је одмах препознао глас, мада се нису видели од рата, и корећи себе што га се није сетио овако осамљен и отуђен. Љубећи се с Анђушићем, он не одоле: „А ја сам, ето, на тебе заборавио – као да те нема у Замарју.” „Па, баш као да ме и нема!” насери се Анђушић танким уснама и уским жутиим зубима. „Замарје се вратило педесет, ако не и сто година уназад – као да деветнаесте није отказивало порез и послушност. Сједи, да сеиримо. А ти, видим, удубио се у пјеније: куд ће крушка но под крушку!...”

Анђушић поново седе на раширену марамицу, крај пажљиво сложене блузе. Гојко скиде своју блузу, простре је и седе на њу.

„Не ради се о томе”, узвратн Гојко: „у погледу вере ја и ти смо данас мање-више на истом гледишту. Него ме ова молитва одмара – после оне помаме црногорске.” „Никакво чудо: она је и срачуната на то да отклони сумње и да памет обезоружа. Док лелекање и нарицање... Према њима ни ја нисам равнодушан, упркос томе што сам противник Булатовљев – сјећаш се да ме и хапсио деветнаесте, баш због немира у Замарју. Наслиједи човек тако неког ђавола, односи и прилике услове га мимо његове воље... А ти си сигурно неки делегат на сахрани?” „Омладина – школована, демократска. То је онако – нико ме није ни бирао, него адвокат Бошковић – да ухвати нешто за себе и странку. Булатовљева погибија је, знаш, у Дабру све узрујала.”

„А овдје – помамила! Свакоме је нешто криво, а нико не смије да призна шта и да потражи право кривца. Најлакше се искалити на муслиманима – вјековна животна омраза, а сад их нико и не штити. Уз то – главарима добра прилика да уживају у илузији власти, поодавно изгубљене. Мало сиде, још више пића духовног и – ето несреће”.

Бојовић се одвоји од главарског стола и запути дугим корацима низ падину. Гојко приметил: „Све је то много сложеније: у људима спавају свакојаке могућности... А Бојовић се канда спрема да говори.”

„Без његове трубе таква парада не пролази!... А Бојовић је добар говорник – то мени недостаје, као махом припадницима затворених група. Прије свега, он је појава, па гласина! А што је за масу најпривлачније – чућеш! – он умије да споји најразличитије појмове и слике и да оживи минуле, заборављене људе и догађаје. А ту му је – верениша!”

Гојко погледа за покретом Анђушићеве главе: Естера је – погледајући за Бојовићем – седела укошено крај бледе и погужене жене у црнини, која је њирила преда се, леђима окренута цркви и зиду: бледе измоджено њено лице дозиваше из његовог сећања лик млад и блистав од среће. Схвативши да се он напреже да је препозна, Анђушић добаши: „То је Булатовљева жена – Невена. И мада је богаташица и најунесрећенија – она је данас једини непомахнители створ у Замарју”.

Гојко се сети Невене – госпо Неие, али не оне коју је видео последњи пут, негде одмах после рата, него оне давнашње, из детињства – обасјане, позлаћене сунцем овакве ране јесени, с вештачким цвећем на огромном шеширу, како га загушује смоклама и руменим, мирисним пољупцима. Она је тада могла имати двадесет четири, двадесет пет, а Булат око тридесет година: још није постарела – нема седих, али живот, који је већ био почео да јој заходи, сад се пресекао. Можда ће она живети још дуго, дуже но што је већ живела. Али без Булата – самотна сећања, њирења у себе, у празнину.

„Она га је много волела”, закључи Гојко. „Да, као у пјесми. Она је од неког мекопутног, изрођеног варошког соја – мислим да ни Срби старином нијесу. А он пустопашик, бик-засудник. Сигурно су њени жељели да изведу здрав сој... А Бојовић, гле, баш умије да заузме став – извјештачено, али величанствено.”

У том тренутку Бојовић заокружи главом – Гојко и Анђушић су га видели искоса и отпозади, и рашири руке малко напред и малко увис, грунувши: „Људи, Срби, браћо, закупајте данас, да се ове горе стресу од ужаса и проплачу од жалости!”

Упркос узбуђењу и сузама с којима је говорио, опажао се да је он говор пажљиво смислио и смишљао: говорио је о Булату као о знатном човеку, рођеном војсковођи и буктињи српства. Али муслимане није ни споменуо, задовољивши се, негде при крају, отрицаном формулом да ће злочинце стићи праведна казна.

Анђушић његов говор већ на почетку пропрати с позлобном живошћу: „Види де, а ја мислио да ће он бити главни хушкач! Значи, неће да куса врелу кашу...”

Али говор се, уклапао у целину спонтаног и припреманог избезумљивања: тако је већ у току појања попа Петра овај свет безумља и заноса постајао стварнијим и неотклоњивијим. Јер тај

говор покреће неке трајније, разумске и искуствене вредности, подстирући их, хоћеш-нећеш, као основе и разлоге мржње и одмазде. Гојко добаши: „Једно су намере Бојовићеве, а друго шта његов говор може да значи...”

Саслушаше једну одужу тираду у којој је Бојовић доказивао Булатовљеву племенитост његовом упориошћу у завођењу реда, па Анђушић настави: „Булатовљеве намере су, за мене, насилне, државотворне. Но Бојовић нема упутства с вишег места и не жели да његова странка губи присташе и савезнике међу муслиманима, па његов говор испада...” „Не гледаш ли ти све то упрошћено?”

„Па и јесте упрошћено, у крајњој линији: материјални интереси, дати поредак, владајућа класа...” „Да, али... Каква су па класа Замарци?”

Анђушић размисли, чешкајући брчиће поткресане и уобличене у правоугаоник под носом: „Гомила коју, за своје рачуне, буржоаски кортеши и полufeудални главари хушкају предрасудама, традицијом...”

Бојовић баш тада разговетно и звонко истишаше како Булатовљева величина баш и јесте у томе што је знао да крчење животног путева спаја с људским и националним непролазностима. „Ја не мислим да је Булат био баш такав, али твоје гледање...” „Шема, упрошћеност, црно-бијело – знам шта већ хоћеш да кажеш!” узвикну Анђушић. „Али вара се когод мисли да може остати неопредијелен. Бојовић то сад вокушава. И шта? Биће он до сјутра у Замарју нико и ништа, ако се не опредијели. И ти ћеш се опредијелити. Већ данас! Или – нико и ништа! Опредијелити се или одрећи се учешћа у збивању, у историји. Ја сам сва та врдања и мудровања хиљаду пута видео, па и искусно.”

Анђушић је, иначе, био приступачан, благ човек – поселячени проповедник једнакости и правде. Али сада је био погођен у жицу, у срж својих веровања и из њега су сиктали јед и пламен...

Био је старији од Гојка десетак година – баш уочи светског рата довршио је учитељску школу. Припадао је веома малом броју школованих младића који су се, мада су савесно учествовали у ратовима, мање одушевљавали идејама националног ујелињења него социјалне правде. Његове идеје су биле смеша сентименталне човечности Виктора Игоа, рационалистичког егалитарства Чернишевског, Педагијевог народског и рајетинског бунтарства и Марксовог логичког и свеобухватног материјализма – у замарској племенској затворености и црногорској рашчеречености између епике и трговачке тривијалности. Рат, а нарочито његов крај и превирања у свету и земљи, изоштрили су неке од његових погледа – али је остала смеша, непреварена: сада је из њега говорио агитатор против једне појаве и једне намере – најезде на муслимане, а сутра може проговорити други – чак и човек из братства и племена.

Но то му није сметало да буде устрајна, усправна личост: Двадесете је напустио државну службу, сматрајући нечасним служење држави која прогони комунистичке идеје, па се повукао и одао лакшим пољским радовима и читању. Можда је због такве посвећености идеји остао и нежењом, мада се није чуло ни да има љубавнице. Кошчат, повисок, огромних нежних, тамноплавих очију, са својим дугим прстима и узаним грудима, имао је и у изгледу занетости, чак пустињаштва. Мада није имао присталица, или малину потајних и неактивних, имао је знатан лични углед – у народу у ком грађанска храброст нема традиције и добија вид херојског отпалништва. Он није очекивао ништа, није се надао ничему – обречен на самотност и неприлагођавање.

Гојко је према њему гајио, упркос разликама у гледањима, а још више у карактерима, захвалност и нежност као према старијем, штованом другу, који га је помагао и напућивао, нарочито у одметништву под окупацијом, мада се Анђушић одметнуо понајвећма због тога што није пристао да се редовно пријављује полицијској постаји. Због тога је Гојку било жао што га је ражестио: Анђушић се не би ни усплашио да није Гојка сматрао једним од малобројних, обвезаних пријатеља, а поврх тога био огорчен збивањима око Булатовљеве погибије и сахране.

Бутали су, неусклађени, све док Бојовић не заврши – изненадно и празно и за Гојка и за Анђушића. „Видиш“, закључи Анђушић, подоживши своју шаку на Гојкову, „није умео да заврши. А и не може: све што би рекао данас Замарцима а не би наговештавало одмазду, за њих звучи празно. Кривац је непобитан већ много пре злочина, пре Булатовљеве погибије: сад се обавља свечани чин обеспамећивања! Зло би се могло спријечити кад би власт и странке... Али они сплеткаре или хушкају. А ти мене треба да разумијеш: поразио је проповиједати годинама братство и безразличност вјера, а наиђе један такав случај и – све у вјетар. Па ја знам све те људе! Обични, мирни, поштени људи што једва кору хљеба и кашику млијека извлаче из ове посне земље, а овамо...”

Он похута, стежући Гојкову шаку као да тражи охрабрења, па се наједном трже и настави шаљивим, чак самоциничним тоном: „Него, Бојовић има у нечем и право: тај Булат ипак није био макар ко. Ја ти то не говорим што не могу да објасним ову помаму за њим – имали су они од њега више зла но добра! – него што збиља тако мислим. А нема човјека којег сам толико мрзио – ако сам иког икад сасвим мрзио. Знаш ти шта је он урадио онда, деветнаесте: затворио нас коловође у ту школу, око њега жандарми с бајонетима на пушкама, а он бирка оне које зна да су били слабији у рату или да су из нејачица и пред свима бије – ногама, шакама, чупа бркове, крља зубе. А то је најстрашније – пред свима! Дође до мене – меркамо се очима. Ја не знам шта га заустави, тек уздахну и размину ме, па се сручи на мог колегу, учитеља Петра Журића: најпре га испсова, онако сокач-

ки и сељачки, а онда га – као лошег ђака – ухвати за уво и провода два-трипут испред свију: Ово вам је учитељ! – каже, а Петру: Хајде онамо у хошак и клечи – да виде да си гора тука од свију! – Јесте то било грозно. Али и у томе је, видиш, имао духа, умно да измисли, да ријеши на лицу места. Попуштао нас је све, последије, а мене чак и на кафу и разговор звао. Тако и у рату: построји батаљон и нареди да изиђу лулежи и пљачкаши. Згледају се војници и – лулежи и пљачкаши изиђу. А он, већ према томе шта код кога нађе, одмах и казну извршује: овоме разбије чанак о главу, ономе обуче женску сукњу нађену у торбаку. Али ако је неко украо храну или пиће – не дира га, једино му примјети: Немој, други пут, немој узети од друга својега да грдан нијеси... – Причам све то да покажем како је имао нечега... нечега и лошега и доброга што прости људи осјећају као своје. То је тако – такви су људи, таква је њихова условљеност...” „Кад би омалио те условљености...” „Бојим се: теби ће је мало бити”, прихвати шалу Анђушић и додаде озбиљно: „Јер ти си борац: тешко борцу кад се од услова одвоји. А ја, ја у ствари и нијесам борац, него проповједник: моја прича важи за све услове... Но почуј и погледај: сад ћеш се замарских пјеванија наслушати! А што је најужасније – из дубине душе...”

Прва поче с нарицањем Стоја из Вражјих Грета...

Скривајући се и бежећи пред потерама, Гојко је допирео и у Вражје Грете, заселак припет клисури Маре, испод литица избразданих урвинама и накићених боровима. Једна једина, два сата дуга стазица водила је кроз врлетн у Вражје Грете, а до најближег села било је и три сата. Даље, низ реку, није било пролаза, а врлоступе уз литице знади су једино мештани. Сви су били у неком сродству и хвалисали се да је њихово село одувек било легло и утешиште хајдучко. А будући су били старинци, сматрали су се и магицом Замарја – многе породице и братства су доиста потицали из Вражјих Грета.

Гојко је познавао и Стоју, мада на њу – колико се сад могао сетити – није ни помишљао све од тих давних и немирних дана. Сухонава, модроока, дурашна и у Доњем Замарју позната као нарикача и кућница: одавно удовица, она је шест синова и снаха држала у породичној задрузи, чак у име њихово долазила у општину да плаћа порез, а на пазаре да се прегони са сточним трговцима и купује кућне потребнице...

Сада је могла имати око шездесет година и – слушајући њен охралавели, полумушки глас – Гојко као да ју је видео окретну и ситну, у тешкој одећи од домаћег сукна, готову на све – на кавгу и гостољубље, орну за рало или пушку. Али нарочито се сећао њеног лица, веома мало набораног, са затегнутом кожом на костима и моделираном испод очију и око усана неком тврдокорном и извештеном силом.

Тужила је Булата лагано, размишљајући, из полутмина своје клисуре и непостојеће заједнице – јер Замарци су досељеници с разних страна – али у појмовима неизмјењиве и живе племенске стварности. Њој су натукнули, или се сама домислила, да га оплаче у име племена: оплакивала је замарске муке и јунаштва, који нису имали почетка и тек су под Булатом избили на висине и пред све српство, а сад с њим морају да зађу у помрчину, из које нема повратишта. Главосјече из четовања и мегданшије с утрина, главе с тврдиња и мученици с коља и вјешала корици су Замарце што не припознаше, што не чуваше дику своју Булата и својим мукама и семеном у утробама невеста заклињали их да га освете...

Потресен, постиђен, а да ни сам није знао од чега, Гојко погледа Анђушића. Али он је изгледао још узбуђенији: очи су му, укочене, блистале грозницом, вилице се стезале и усне подрхтавале. Кад Стоја из Вражић Грета заврши, Анђушић прошапта: „Врагови је однијели! Заборави човјек ко је Булат кад њу слуша!”

Жене се изјадаше на крају тужбалице Стојине, људи поговорише о Булатовљевим врлинама и својој немарности и неодлучности, па на гроб искочи прсат сељак огромне, прерано оседеле главе, упалих очију и бркова поспуштених попут крила птице у прпорезу. Он држаше у шачетини штап који, као не знајући шта ће с њим, претећи диже увис.

„Која је оно сировина?” – упитао је Анђушић...

Гојко га је добро познавао: сељак се звао Тадија Шћеповић, из планинског сеоца близу Гојкове куће и био је познат по јунаштву из ратова, а још више по насладној одважности да одреже главару и власти свакој у лице...

Сељак је говорио несређеним, кратким реченицама, без много смишљања и бирања речи – једва узвишеније него у свакодневном говору, али веома снажним гласом.

„Даже као кучка ко каже да је мајка родила јунака који би истурио ногу испред Булата гдје су се мозгови људски по долини просипали а очи мушке прскале од муке!” викао је сељак.

„Баш ме занима на шта ће ово изићи”, примети Анђушић. „Што ли се тај јавио?”

Али говор убрзо доби смисао. Тадија је величао ратовање – дакако својим сељачким речима и изразима – као највишу провјеру свега људског и као оличење Црне Горе и Замарја, а Булат се у томе појављиваше као гола неустрашивост и постојаност. „Није требало њему као другоме”, узвикивао је он „ да се граби о првјенство и јунаштво – прво му је дошло по оцу, по рођењу, а за друго га је Бог сздао – да се људи диве и да за њим слатко иду и у смрт и побједу.”

„Сад га се и ја сјећам”, осмехну се Анђушић. „Тај није хтио да легне под ватром граната и митраљеза, јер је то сматрао срамотом: он је од оних староковчина што сматрају погибију срећом и врлином.”

Али несмишљано, припросто а узбуђено сељачко говорење наједном засикта болним, тамним млазевима: „Но ти не би суђено, о, Булате команданте, да паднеш у сто бојева од Скадра до сред Босне, кад се небо преврташе а земља горијаше, но сад кад пушке умукосе и сабље зарђаше, у држави умиреној и проширеној, на прагу од дома и племена, од крвника несмирника – да нас зацрниш, да нас у земљу заколаш, да нам образ узмеш! Узми срце, о, Булате команданте, ама остави очи да виде! Узми памет, ама остави руке да сијеку. Чујте мене, војника мученика, Срби Замарци! Није Булат погинуо док стопама његовијем идемо! Крв његова ври, он позивље на крвнике! Не да Булат да се закопа док се над њим не закунемо на освету! О, Булате, сад те познасмо – крв ће наша и душманска да те упамте одсад задовијек!”

„Ово и није тако лоше”, примети Анђушић; „за просте људе је запаљиво”. „А мени је језиво – као да говори камење. Или утвара – мада утваре не постоје!”

Анђушић заусте да нешто каже, али уто затужи Милица, бела, сићушна невеста удомљена у његовом братству. Ипак се он прибра, после два-три стиха Миличина: „Гле ти мале Милице! А једва ако је на неком сабору видела Булата!”

Цвече повену и горе се поломише, а пролеће, без проника, окова се ледом – у речима Миличиним. Стрепље из снова и бдења, ужаси из бесаница и привиђења јурнуше напоредо, утркујући се да погазе радости и лепоте, песме и надања, да скамене утробе и затрују земљу неродицом. Она опорост и окамењивања које Тадија нагомила на народ и ували у њега, невеста Милица натапаше мекоћом и тишином плакања и жалости: шапутала је јауцима, јаукала дослућеним несрећама и изгубљеним надама из свог девојаштва.

Гојка стеже у грлу и опече га суза, а Анђушић обриса крајеве очију прстима. Али обојица су ћутали, избегавајући и да се погледају.

А чим Милица заврши, пре него се и стишаше пригушени и безбројни јецаји који су са свих страна испраћали њену тугованку, на гроб се поље капетан Влајко.

Није имао ничег говорничког, а Анђушић га, очито, није ни волео: „Није био батинаш, али – гешка, државотворна рука”, пропрати он његово успињање на гробницу.

Говорио је разложито и лагано – спорије и осмишљеније него у обичном животу. То је баш и био његов начин да нагласи своје узбуђење и жалост која није била једино његова. Он је разлагао и доказивао да је српска Црна Гора – она што траје и изнова се потврђује, изгубила у Булату узданицу ненакнадиву, јунака из будућих песама и прагаоца на којег се прошли великани могу угледаати. Његов Булат је уједињавао српство – мудрошћу и одлучношћу, пазећи да се не разури ни камичак српске Црне Горе.

Слушали су га расејано, на прескок, будући да се држао устаљених тема и израза. Анђушић утврди: „Он је много жешћи у обичном животу: можда је то главарска мудролија – кувају нешто, па настоје да образложе”. „Биће да је и то! Као да се намерно врше повремени отрежњивања: то баш раде мушкарци, да би затим нека од жена све завила отровном, самртном поезијом”. „То је ђаволски, идеални спој организованости и спонтаности: главари су свакако поручили да се одаберу тужбалице, али и без тога свако братство или село одређује најбољу. Добро смишљено, још боље склопљено.”

Разборити и мирни капетан Влајко наједном поцикну: „Срећне ти ране, о, јуначе! Српство у црно душмани завише, ама ће га твоја смрт новом снагом задахнути. Ко може душу народу да промијени, ко небо од земље да одвоји? Ми кукамо од Косова – тек се с тобом ограшисмо, о Булате! Кукаћемо, као што нам је и суђено. Али ће те српска Црна Гора и крвљу оплакати! Да се смире кости твоје, да јењају јади наши!”

Он заврши суманутим позивима и заклетвама из предања натопљених ролством, мраком, крвљу и насиљем. Сада то више није говорио капетан Влајко, него сам Булат, ридајући што су га српски ратници заборавили, заклинајући Црну Гору да се стресе из темеља и разбуди савјест српску... Он заврши позивима у име Булата да га жале као што би и он њих пожалио, да му осветом олакшају земљу – јер и српска земља је тешка без црногорске свете.

Влајко још и не сиђе с гробнице, а звонким, неусколебанам гласом, затуже Станојка, позната лепотица из суседног племена. Мужа су јој обесили Аустријанци, а и њу затварали и прогонили. Прочула се и у борбама за уједињење. Повисока, окошта и бела, црних правих већа и тешких коврцавих коса што су се бакрено преливале, очију озарених тамном страшношћу и умним сјајем, заговорена и умиљата, она се могла сматрати и сматрала је себе образцем Црногорке и црногорске женствености.

Али Анђушић је није трпео – било што није марио жене, било што је припадала противничкој струји. „Она је једно време живела с Булатом – није чудо што га оплакује.”

Гојко је тако нешто такође био начуо, одмах после рата. Упркос томе, он хтеде да добаци Анђушићу да из њега говори злоћа и странчарство, јер да она може – баш због своје љубавне блискости с Булатом – да унесе у жалбу једну нову, сублимиранију жицу. Али га у томе претече и омете сама Станојка – тугом која није била њена ничим сем угушеном топлином, прочишћеиошћу њеног гласа и непогрешивим избором слика и речи.

Станојка најпре прекори Булата што крећући на зли пут кроз крваву, кроз злоковарну крајину, не поведе киту својих убојника – што заборави да ће погибијом позледити Црној Гори ране петвјековне и пробудити њено зло придремнуло. Присетила се имена, а ваљда и изгледа планине Дуб, на чијем је превоју Булат пао, да би њега

поистоветила с дубом: шибале су га муње и громови турски, арбанашки, аустријски, мађарски, њемачки и бутарски унакрст Балкана, а он и даље шираше гране понад Црне Горе, да му крвници испотаје срце опале, а Црној Гори закриље слома.

Изгледало је да жалопојка Станојкина неће изићи из конвенционалних оквира. Али она узне предах јаукањем и настави да се обраћа Булату, поистовећујући себе и Црну Гору... Оскудна у свему сем камену – а на камену ни травка не ниче нити гуја гњездо свија. Тло камено, чемер на камену – израсте Булат из камена, дуб над дубовима, да зло бије и чемер разблажује, да вида српске ране, чојство и сој људски попира. И он несташа, а зло оста – опушћеше горе, ископњеше очи Црне Горе. Јунаци се из зла рађају – опет ће се зачети на камену, у злу одњивити и отровом запојити. И они ће прштити зло, али га затријети неће: једно затру, друго ниче – људска судбина без промјене, Црна Гора без одмјене. Не жали ране његове – јунаци су за гињење, али плаче судбину своју, људску – злу људскоме краја нема. Јер клета и уклета је Црна Гора: што дожуди то ишчили, што одњиви то се затре, у злу дан и сан, добру поје, злом се доји. Роди наду и јунака – ради очаја већег и жалости љуће. Надала се крају своме кад у свијет изађе – сад се свијет у њу претворио...

Опет је Станојка предахнула, јаучући, па позва Булата да се окрене и погледа снуждена, потавњела лица својих убојника – нек махне снагом и раменом и дигне Црну Гору из зла и јада. Ово су земља и војска Булатовљева: ако га не могу прежалити, могу осветити. Нека крене изгинуле – има их на то свијету и превише! – нек искачу из земље црногорске, да бране име српско, образ људски...

И, најзад, личније обраћање: носио је Булат сунце Црне Горе на плећима и прах њен на обући – просуо јој сјај и сјеме по српству и по свету. Био је накит женски и оружје мушко. Сузе и понос, очај и прегнуће. Оружје ће синутити, накит заблистати – али жалост за Булатом проћи неће. Јер ко има суза да оплаче земљу једну, ко моћи да откине комад живота свога?

Гојко и Анђушић не примећиваху један на другом, а ни у себи, потресност Станојкиним нарицањем. Али Анђушић приметити: „Да, ја сам мислио да ће она – нешто обично, нешто лични, а оно – погледај народ!”

Владала је потпуна укоченост, обамрлост. Људи су стајали где су се затекли, погледајући се као да се не виде, или гледајући преда се. И Гојко се зачуди да је тај ошамућени човек крај њега Анђушић – онај исти који га је повукао у равину кад су ноћу нагазили на аустријску патролу. Нешто се морало догодити, неко је нешто морао учинити да би народ око цркве и одра изишао из јетке зачараности. А и један од њих двојице морао је нешто изрећи – оно што је рекао Анђушић, само је упозоравало на стање – да се истргну из горке омаме.

Али се доле не догоди ништа, него мајор Војин – он није, за столом главарским, слушао нити могао разабрати Станојкину заповску – искочн на ивицу падине и повика: „Дајте, нек руча ко шта има – жаљење још није готово.”

И та обичност, та неизбежна свакодневност – тако супротна оној судбини и прошлости Црне Горе, оживелој у тугованки Станојкиној – до те мере трже људе да се постидеше своје потребе за јелом или своје занетости.

Гојко се осмехну, свестан да не може у осмеху скрити невеселост и умор: „Ипак људи морају да једу”. Анђушић надовеза, али с осмехом горчим, подругљивим: „Ждерачина – да се прикупи снага за алауку...”

Анђушић устаде, отресајући капут који није ни имао труња.

Он се, изгледа, спремаше нешто да каже или некуд да пође, али баш тада им приђе плав, дежмекаст млађи сељак. „Зову те, Миливоје”, саопшти он скоро неодважно. „Ко ме зове?” скоро се обрешну Анђушић. „Главари”. „Шта хоће?” „Зову!” „Зову! Нијесам ја ничија потркуша! Но да видимо, Гојко, шта главари хоће...”

Мање из радозналости, него из нелагодности да остане сам после свега тога риданја које је и даље покретало у њему свакојаке визије и узбуђења, Гојко пође за бившим пријатељем.

Анђушић очито беше унапред набрушен – капут не обуче, него обеси о лево раме и, пришав столу, без поздрава и увода упита: „Шта је? Ко ме зове?”

Иза стола га дочекаше тајан и хладни, неодређени погледи. Једино мајор Војин устаде, веома предусретљиво: „Сједи, богати, Миливоје – ако смо те звали, нијесмо ти грб узели! Не можемо нас десет к теби”.

За столом попусти напетост, а Анђушић се осмехну: „Па добро. Шта сте хтјели?” „Прво сједи да ручамо”, навали срдачно мајор, „па ћемо уз јело...” „Не, него прво кажите!” „Боже, мучно ли је с тобом! А збиља је погријешно Булат што те онако олако пусти из затвора. Па ево: ми смо сви сложни да и ти говориш данас – нек је Замарје једнодушно...”

„Ја! Ја и – Булат! Јесте ли при себи?” узвикну Анђушић.

„Па и ти си Србин и Замарац”, с помирљивом прекорношћу добаци капетан Влајко. „И Црногорац – не заборави!” подвикну Новица, мада није било јасно коме је више упућено оно, „не заборави” – Влајку или Анђушићу.

Анђушић одговори без имало једа: „Па, да видиш, имало би се шта и рећи Булату – нико од вас није достојан ни да му прашину с чизама обрише. Али, незгодно је да ја говорим – ни њему не би то било по вољи. Штогод бих зборио – испашће да и ја мећем руку у крв коју сте наумили да пролијете.”

Главари се загледаше, не баш изненађени. „Ми смо мислили да и теби има мјеста у овом послу – ту се не пита власт, но ми и племе”,

помирљиво закључи мајор. „Сједи, барем да ручамо заједно.” „То бих и могао. И спуштању у гроб ћу присуствовати, хоћу да испратим Булата баш зато што ми је изистински био противник. А надам се да ће с овим почети ваш свратак.”

И мада не беше јасно да ли он под „свратком” мисли на погибињу Булатову или на најезду – Гојко схвати да се његове речи односе и на једно и на друго. Тако, изгледа, схватише и главари. Новица добаци јстко: „Свратак или несвратак – ми ћемо чинити што морамо.” А мајор се весело подругиу: „Говориће Жарић – њега је већ Булат омекшао, нећемо морати ни да га наговарамо.”

Анђушићу учинише место насред стола. Навалише и на Гојка – стрип, мајор, капетан Влајко и Бојовић, склештен, погружен између двојице главара. Али отац, с којим је требало да руча, не беше ту, а приметивши истовремено како служавка Мика жури путем с бисагама преко рамена, Гојко се извини и скоро потрча према њој.

Она је тражила очима и он је знао да тражи њега: зазвао ју је, обрадовавши јој се као ником у том скупу од две, можда и од три хиљаде душа. Приметивши га, она пожури к њему, смешећи му се чедном тмином и росном тугом испод беличастих трепавица. „Да душу окријепиш”, рече она, заставши под липом крај пута и скидајући бисаге с рамена.

7.

Гојка обузе плима срдачности према Мики, кад седоше на ирамче које она разастре у хладу, то утолико више што она, смирена после риданја, беше добила детињи и чак мудар израз. Испољавала је према њему пажњу и нежност као према брату који се био изгубио у далеком свету. Чучнула је постране, ногу покривених до чланака и пажљиво разастрла пешкир, па почела да вади и размешта храну, чаврљајући: „Свашта сам ти спремила: и воће и погачу, и мрса и питу – њу је Румица лекла, нико то као она не умјне...”

Гојко се обазре к цркви и одру – не би ли умотрио оца и зовнуо га на ручак. Народ ручаваше, растурен у групицама по гробљу и око гробља, док Булата двораху једино две старице – свакако од рода његовог, бранећи га од мува лиснатим гранама. Призор поприлично, светогрдан: јунак у кога су се до малочас заклињали, оплакивали га и узносили, био је – ради једења, ради гошћења – препуштен бризи онемоћалих, излапелих старица. Али нико, па ни Гојко, не примаше то као светогрђе: морало се ручати, као што се мора и Булат оплакати – можда се и ручава ради тога да би се Булат још ревноје оплакивао... Међутим, Мика схвати да Гојко очима тражи оца, па се без речи усправи и запути к цркви.

Али прије но што стиге до цркве, из ње изиђе поп Петар с попом Малишом, старцем разбарушене браде и косе. Приметивши

Мику, а затим и сина, поп Петар проговори нешто с попом Малишом, па се раздвојише – поп Малиша к општини и главарима, а поп Петар к сину.

Чим приђе Гојку, поп добаши с прекорном шаљивошћу: „А ви засјели – не бисте ме ни звали!“ „Зар су и твој благоутробију овакве несреће благодет?“ одврати Гојко, намерно прихватајући очеву шалу као прекор. Мика упаде, узнемирено и као да је она криза за препирку која избија – опет – између оца и сина: „Ја нијесам стигла да распремим јело и да те зовнем.“

Али поп Петар не беше склон распри: „Шалим се ја! Једите ви – мене су позвали на ручак главари. Но има истине, мој сине, у том твој заједању: баш кад је човјек у нечем најузвишенијем, у њему и скот помахнута... Него, кад ћеш ти посмртно слово?“ „Не знам. Двоумим се“. „У чему? Шта ћеш да говориш или?“ „Да ли да говорим!“

„Нећеш зар као Анђушић! Таман ти недостаје да натакариш црквени огрљак као и он! Знаш, није мало оних што би га испљували, а нашао би се понеки што би га и измачугао...“

Гојко слеже раменима. Поглед му се срете с Микиним, зачуђеним и молбеним.

Поп се удаљи надурен, а Мика стајаше и даље измакнута. „Сједи да једемо“, позва је Гојко. „Ја ћу послати“, одврати она: придржавала се обичаја да жене, чак и кад нису најамнице, једу после одраслих мушкараца. „Не, него ћеш јести сад, са мнош – или купи све то, а ја идем да негде испросим ручак!“ одбруси јој Гојко са шаљивом љутњом. „Па добро, само да се ти не љутиш“, помири се она, опет седајући постраце.

Ипак је настојала да једе финије него да је сама, него на селу: одломи залогајчић хлеба уместо да загризе од комада, жвакала је заклопљених усана да се не би чуло мљаскање. Кад прогута први залогај, упита га, погледавши га отворено и поверљиво: „А што ти нећеш да одржиш говор Булату? Замарци, а поготову наше село, једва то чекају“.

„Знаш“, поче Гојко преко залогаја, „ту се не ради само о Булату – то се изокренуло у подјаривање противу муслимана. И то не оних који су криви – још се и не зна ко је крив, него противу свију, противу невиних...“

Она прогута залогај и поверљиво, али и тврдоглаво изрече: „Криви су – што не изведу кривца на сриједу? Нико га није убио до Турци – нема данас Србина који би на Булату руку дигао!“ „Како да не! Колико је он непријатеља имао! Он је пално, премлаћивао, наређивао да се убија, пуштао да се пљачка...“

„То јесте“, упаде она непопустљиво. „Али он је нашу војску водно, ширио српство као нико. Кад ли ће се такав родити у Замарју? Ја сам незнавена и о себи да се старам, ама бих тебе молила... Говори и ти Булату – нек му данас нико у Замарју не учини нажао...“

Оборила је очи, а на уснама јој се јави наговештај плача и преклињања. Гојко прогута недожвакан комадић пите и скоро јетко започе: „Добро, како би теби било да је погинуо неки муслиман ту на путу, па да удари њихова војска и почне да убија невне људе, да пали куће? Па да се нађе међу њима и таквих који силују жене, чак и децу кољу, а?“

Мика одврати као да је баш то питање чекала: „Па зна се да то... то с женама и с дјецом... није лијепо. А Турци би се и сад овудије смучали и не би нико смио рећи да је Црногорац – да их наши нијесу убијали и палили и изгонили њину вјеру. А зар је право да они и сад најбоље српске земље држе док овдје сиромаш црногорска скапава на обојку окутњише?“ „Да, али замисли – убијање људи који нијесу ни чулн за Булатову погибију, писка дјете и жена, домови у пламену...“ „Ма велим ти – нико то сад тако нема пред очима! А и да има – не би нам било први пут да горимо и гинемо! То је тако – убијају они наше ми њихове: видјећемо коме ће се прије дојадити!...“

Гојко отпи ракије из боце и повика, бришући усне: „И ја сам се провалио – ждерем, а не видим ни шта ждерем!... Него, Мике, замисли да гори твоја кућа, да убијају сусељане, мене, твоју браћу...“ „Па, замислиш! Они су то радили – пет стотина година, и радили би – чим би им запало. То је тако...“ „Тих вјечитих пет стотина година! Шта ли бисмо, хвала Богу, радили да није тих пет стотина година?“ „Веле, Срба не би било да се нијесу клали с туђом вјером.“

Гојко кушну у липу: „Пре бих ово дрво уразумио! Али не! У ствари, и теби је све јасно! Сви знају шта није добро, али сви ће баш то урадити!... Но мислиш ли се ти, Мике удавати? Проси ли те ко?“ Нимало збуњена, Мика одврати: „Јесте, сви знамо да није добро то према муслиманима. Но то је тако!... А не проси ме нико. Ко би мене и узео нако још црна сиротиња? Сад се није ни лако удати – старији се поженили, а млађи не пристајали. Ратови момке позобали...“ „Опет не мислиш сиједи плести!“

„Ако се морадне – и то!“ одсече девојка беспоговорно.

Засићен, Гојко се узаслони уз липу и с намерном позлобношћу одвали: „Многе момке би могло и свећање Булата да позобље – можда и твог сућеника!“ Скупљајући остатке јела у пешкир, Мика одврати, поцрвеневши – од јада или стида или и једног и другог: „Па нека, кад друкчије не бива! Сад су се све ране отвориле – не може се разабрати која од које више боли. А што ти тако причаш? Шта си ти друго но ми?“

И она већ хтеде да оде. Али се Гојко присети њиховог јучерашњег разговора: „А сад би могла и да ми кажеш оно што си се јуче двоумила: сигурно се мој отац – знам га ја! – увлачи ноћу код тебе?“ Мика се трже као згранута и у трену прибра: „Није сад ово мјесто за такав разговор, ама кад се ти досјећаш... Па он – поп Петар, долази ноћу... Слуга сам, он ми дође као отац – ни да се браним, ни да му се приволим. Гријеху се још подала нијесам и нећу – у овој памети. Он

ме љуби, милује – каже да старост тиме тјешни... Немам коме, а и зазорно ми, да се пожалим. Па сам мислила да ти... Немој му што рећи, кунем те свачим... Но ако би могао удесити да дођем у варош код твоје мајке Милосаве – служила бих, може бити и неки занат научила и извукла се из јада и чемера.”

Гојко се насмеја, пренагло и прегласно: „Нећу му рећи. Но он је домишљан, чим бих натукнуо... Али седи – остатке можеш башити и последије, да још заједно послушамо жалбу – ти познајеш нарикаче...” Јер већ отпоче, изнова, јаукање око одра и Мика се, спутивши завежљај крај липе, укипи ниже Гојка.

Као да после јела и предаха све спопаде стид, те се утолико лакше и ревноје предадоше жалости: јечање и кукњава отпочеше и без нарикача – чим се жене и људи, нагошћени, почеше скупљати око одра.

Али то је био тек увод, краткотрајан и спонтан, у оплакивање осмишљеније и помамније него пре ручка.

Као први говорник истуни Гојков стриц Новица Марковић. И мада је читаво Замарје знало за омразу и обрачунавање између њега и Булата, никоме, канда, ни на ум не падаше да је неприродан његов наступ над мртвим Булатом. Напротив, лица људи су се утолико насладније набризгавала и одблескивала ратоборном жестином. А Милку не омете узбуђење да примети: „Свак ће капетану Новици скинути капу што је на данашњи дан заборавио што је било између њега и Булата...”

Стриц Новица је, као и читава његова личност, био ватрен говорник, неочекиваних мисли и обрта. И мада је он настојао да се држи метафора и израза из црногорске народне поезије и свечаног говорња, из њега би се отрзале неочекиване речи и нове слике.

Унапред се могло знати да ће Новица говорити о јунаштву и Црној Гори – о јунаштву црногорском и Булату. Али, Црну Гору ошину муња и наред ње се отвори амбис смрћу Булатовљевом. И ни у чем као у жестини којом Булат сатираше Црну Гору он не бјеше више Црногорац: једино је Црна Гора кадра да изнедри такав бич и гром себи и душманима својим. И љепше је и часније добру и истинском Црногорцу с Булатом се крвити но са шушама и никоговинама вино пити. А све распре и кавге су мале пред јуначком српском смрћу – једно је Црна Гора пред крвником... И гнијездо своје српско једино је она, Црна Гора, кадра затрованостима својим растурити, но може Бог дати да ће баш погибија Булатовљева тргнути и сјединити снаге раздробљене – кроз смрт Булатовљеву ће синити вјечна и неуништива Црна Гора... На крају: поклан на освету као сев муње или сабље – и похвала и поклон пред срцем Булатовљевим изрешетаним и пред раком његовом отвореном.

Није се ни могао очекивати одзив риданјем на говор Новицин. Ипак Гојка запањише и заглушише нескладни, али убојни поклич са свију страна. Чак и Мика скочи са земље и успламтедих образа и

дигнутих шака поче да виче: „А, ко је Црногорац! Осветите га, црн вам образ не био!”

Гојка спопаде смех и љутина – оба расположења беху подвојена и распламсаваху се независно једно од другог. „Сједи!” викну он. „Не бестијај! Сад си ми се и ти ту рашчарапала!”

Мика га погледа одсутно, усплахиреним очима. Али се брзо прибра, поцрвене и – гледајући преда се – прошапта за себе: „Осветиће га! Хоће, макар се црногорско име затрло...”

Искочи нови говорник – Гојко је очекивао тужбалицу, као што су се и до ручка смењивале с говорницима. То беше командир Маркиша, старац исушен и ороноу, чија су безуба уста с муком изваољивала затупљене гласове и не баш повезане, не баш довршене мисли. Али он је био ратник из 1876. године, устаник с ошом Булатовим. Величао је Замарце и државу, Булатовљева прегнућа – чим се из разура, из пепелишта косовскога, извио око Ловћена пламичак и заметак српског царства и слободе. Напрезале су се старчеве вратне жиле до пуцања и глас му добијао снагу и свежину заборављене, прохујале младости... Његов говор је наизглед смиривао – будио мисли о неизбежности борбе и умирања српског народа да би се одржао на ветрометини вера и царевина.

И кад он заврши, уз захвалности које му изрицаху са свих страна и капе које му се скидаху, на његово место искочи поп Малиша, рашчупан као суманут: одбор за сахрану је, очито, доконао да се најпре изређају говорници: остављајући нарикаче за крај, одбор за сахрану свакако настоји – не нарушавајући устаљени ред – да оплакивање градира и заврши најпотреснијим начином...

Попу Малиши су Аустријани обесили сина јединца и он је због тога пореметно, али не толико да није знао шта ради, него није био кадар да се обуздава кад се нечим занесе... Он сједини Српство и веру православну – духовнике које су Турци драли на мешину и хајдуке које су на коље набијали, призва свог јединца с вешала и Булата изрешетаног – да подјаре мржњу и освету. Клео је и заклињао у име Христа распетога и српства несрећнога – од њега се ширила језа као од привиђења, а од његових речи и визија, често несувислих с махом испретаних из древности црквене и народне, подилазили су срси и застајала крв у жилама... „Праведни Бог свој јаросни огањ просуо... Заклињем и у камен затуцам три пута по триста и три пута... Губави им пути кудије иду и нечастиви се у њин лик провргао... Опраштам у име Бога сведржитеља и мичем све на своју душу...”

Као и остали народ, и Мика се често кретила, шапућући молитве и клетве и благослове. Гојко је ћутао и оћутао, не сналазећи се, онемео од огорчења над оваквим, непраштајућим хришћанством, усплахирен, изумљен заветима за које је посигурно веровао да беху одавно у њему сатрвени.

Попа Матишу испрати сложено: „Амин. Тако нам Бог помогао!” па после паузе, не краће него колико да људи предахну и обмене се с утисцима, поче да говори учитељ Петар Жарић – онај исти којег је Булат деветнаесте као ђачића вукао за уво и натерао да пред селјацима клечи.

Био је то плав, мекопутан човек, гласа глатког и мелемног. Говорио је о Булатовљевој заслуги за напредак Замарја и читавог краја, набрајајући – он држаше и забелешке у руци – путеве, школе, помоћи сиротињи, инвалиде ратницима и благодејана ђацима. Његов говор није палио – био је и преучен за средину, али је попуњавао празнину коју у неискрпном и свеопштем заносу херојством и очајем нико не би ни приметио, а камоли поменуо.

Мика обрадовано – као да је нашла дукат на путу – примети: „Булат је био народни човек”, док су Замарци захваљивали Жарићу ретким и прегласним узвицима.

Опет наста мали прекид. Затим поп Петар прочита неку краћу молитву, па после недуге шутње затужи жена постарија, још младог, премда сломљеног гласа: одбор за сахрану се, канда, није круто држао реда, или се подавао реду спонтаном, а истовремено тако осмишљеном да жалост и огорчење не јењавају... Ни Гојко ни Мика нису знали ништа о нарикачи, мада њене прве речи одадоше да је она од рода Булатовљевог. Мика припита невесту која се, држећи се за руке с братом или девером, спушташе ка цркви: невеста потврди да је то Булатовљева сестра од стрица Стана.

Иако је род Булатов – каза она – сој јуначки и поштењачки, за њега се до Булата знало мало или нимало. А пети се међу људима није као уз планину: док се човек пење међу људе срце бије од гордости, а кад се спушта – стеже се од посраме... Изви се Булат из свог рода над крајином – већ се очима не могаше загледати, и погођен стрелицом потајницом паде да свом роду затвори крилима врата и крвљу својом потули на огњиштима ватре негаснише...

Гдје је сунце виду угашеном – гдје утјеха сестри безбратниши? Ко ће јој се ограштити, коме она изићи у сретане? Што груди сестрице нијесу земља – да брата у њима закопа, што очи њене нијесу извори – да брата навјек оплакује? Јер је ово зла истина – без намире и утјехе... Знала је Булата: да погледа косе одрезане и лица нагрђена, браћу и сестре помамљене. Што се љуби Невени на растанку не осмјехне, што ни сина не загрли? Зар тако брзо заборави дружину и свијет овај обасјани? Или тамо нађе јато јунака и мученика себи достојно? Биће да су му се, свему у ранама, обрадовали изгинули ратници и отац, капетан Лука, у црној земљи самујући... Дан и ноћ се смјењују и свему има краја, туга сестрина не престаје ни јењава – кад њен дан зађе, више не сванива...

Станино нарицање је почешће прекидало ридане жена из рода Булатовљевог, да би им се прикључиле и остале, где се која задесила. Плакати су и мушкарци, безгласно, али обилато, као да су били

жељни суза. Мика је ридала, загњурујући се у дланове, сложене на земљи, не примећујући, не обзирући се на своје ноге откривене изнад подвезица – до белине коже изнад колена. Али њена голотиња не узбуди ни постиде Гојка: и његово лице је било мокро од суза а да није ни опазио кад, како, зашто су му оне потекле, мада... мала су „данас све ране отворене...”

Ридане после Стане се и не стиша, а залоче да запева Милева, девојка из суседног села, мало презрела, преједра, гласита одметништвом за време окупације.

Гојко помисли да ће она, као такорекућ једина жена-ратник, почети да жали и велича Булата са свог женског – ратничког гледишта... Али сви су данас оплакивали друкчије него што се могло очекивати... Тако и Милева, мада је гордо узносила своју прелепу, модрооку и вранокосу главу, отпоче да жали с расплаканом женском, с чедношћу дјетињом, које нико није ни слутио у овој девојчини што је пребацивала каменом момцима и разоружавала царске официре. И њен глас, уз силину коју је иначе имао, доби кристалну звонкост и чистоту – тужни, свеомћни сјај прекрили простор и заслепи људе... Булат се у њеним речима преобрази у планинско цвеће јаблан, које за дан процвета, а за други увене у рукама, на прсима невестинским и девојачким. У идућем тренутку он поче да освежава росом пупљење и проник девојака и момака српских и замарских: Јабланом нам мирисаше, росом дробном росијаше... Девојке га стављаху као ђердан око врата, а невесте опасиваху као њемер, него: што се просуше ђердани од мерцана и поломише њемери од срме? Па поче да га кити и велича као јунака: у мор долами – сад крвавој, у оружју од срме и злата – сад поломљеном, на хату вилонџаку – што сад вришти над мртвим господаром. Беше Булат зоран те се њим заклињаху и лијеп, те га девојке у песму метаху – у киту заплићаху: „Ким ћемо се заклињати, зор-јуначе? Ко ме пјесму испјевати, вит јаблине?...”

Јецане се осу и ридане ускипта по гробљу, око школе, однекуд из њива, из лугова – појединачно, а по неколика гласа, дивље, усклађено.

Они говори и говорници после ручка чинили су се сада – док је изнебезумљеном, опијеном риданем и сузама још кључала на све стране – намерно подабраним и поређаним да убеде слушаоце у значај Булата – у оправданост освете. Но тек је запевком жена значај Булата постајао недогледним у прошлости и ненакнадивим у будућности, а тиме и освета неотклоњивом, непорешином.

И тек тада се Гојко осети сасвим угрожен, али већ мање због жалости, него уплива Булата који је сад – у сећању, присилно извлачен из сећања – бивао одуран у својим насилностима и безобзирностима... „Све је то преише!” довикну Гојко Мики, себи, свима.

Мика га запрепаштено погледа кроз застор суза, па поче, загрцнута, да брише очи прстима.

И Гојку наједном би јасно – по оној непогрешивој слутњи која каткада обузима људе у дуготрајно подмуклим опасностима – да Милева није ни последња, ни најжалостивија нарикача. Наставиће се – с тим приливима осуничане млакост и ведрине јесење – ово неумољиво пљунштање пријемчиве туге и неодољивог огорчења. Утопиће они у себе сваки трачак свести, натопити смртном језом сваки траг и вид стварности – људи ће ходати светом као утваре несвесне властите нестварности. И неће се разабирати где почиње стварни свет, где свршава човек: Нек муслимане, нек Турке ђаво носи, но знају ли ти људи шта чине од себе самих?...

Али ништа страшно, ништа необично се није догађало: људи су ридали, али – као и Гојко – кретали се, живели и мислили као и дотад и у истом свету, чак били кадри да у сваком тренутку, ако би то ма какве потребе налагале, измене своје држање у неко друго. Запевке и јадање су једино извлачили на видело и дапали маха дотад недопољно видљивој страни њиховог бића – оној коју није било могућно одредити, мада су се у њој слутиле сраховите, неисцрпне стваралачке и рушилачке снаге: нека неразговорна, силовита мешавина несувислих и промишљених поступака... Ако су и полудели, они људи су остајали исти: у сваком тренутку су знали шта чине, чак и шта треба да чине... Ето Мика: чим се мало примирила, чучнула је и пажљиво навукла своју сукњу. А доле су пажљиво чинили пролаз старица која се ослањала на љескову штаку – да, баш на љескову, јер горњи слој коре штаке беше се махом ољуштио и остао доњи, смеђ и углачан... Говори и тужбалице, надовезујући се и спајајући, чинили су ове људе свесним неизбежности која није зависила од њих, мада су је носили у себи и имали да је извршују. Најезда на муслимане, покољи муслимана не изгледаху више ни грозовитим ни непојамним: то је логично, могућно, чак прихватљиво самим тим што овај народ мора да потврди, да оправда или потре самог себе... Но тиме је и Гојков отпор тврђао и избистравао се. Отпор – против чега? Најезде, покоља? Или, једноставно, непристајање на најезду и покољ због тога што они нису, они више нису, његово потврђивање, а не... Не, то је због згражања над покољем... Или не над покољем, него – покољем којим се он не потврђује... И шта је, наједном, разним правцима усмерило и њега и – канда – све те људе? Дивотна чедност Милевине заповеке или апсурдност што је баш она – преженствена и хајдучица – изриче? Или плач и припроста закључивања Микина? И кад је то почело? Луче, или можда пре много година? Данас, или у утроби материној? И да ли се окончало? Да ли ће се икад довршити?...

И пажња се Гојку изоптрила – пратио је сваки корак оне старице, крупне и погурене: она је наступала достојанствено, као небедник свестан да ће се сви испред њега уклонити и приклонити невидљивој, али стварној сили његовој. Њу су извукли – из неке хладовине. Била је, дакако, сва у црном, забраћена у црну вунену

мараму, какве већ одавно нико није носио. Гојко ју је познавао добро: звала се Стамена и живела је на врлетној крчевини, над речицом која је изнад његове куће увирала у Мару, и њен унук Милић – овај исти црвенолнки дугајлија који ју је придржавао – поткрадао је попу Петру шљиве и кромпир, а да га никако нису могли ухватити. Али она је била знаменитост: оца су јој живог на мех одрали кад је подигао превремену буну у Замарју, а три брата и три сина су јој 1876. године погинула ослобађајући Замарје и свећајући оца. И њу саму су повлачили Турци по хапсанама и сургунима. Била је сиромашна, јер јој је једини преживели син био расипник, а после његове смрти и његова деца, тако да је злехуда помоћ коју је примала од државе, најпре црногорске па сад ове, једино могла припомоћи да одрже голи живот. Била је незадовољна као сва јунаштва ненаграђена, ненаградљива. А остаревши – већ је била прошла и осамдесету – Стамена се сасвим пренела у сећања на криво и буитовно детињство и младост.

И Мика ју је пратила још неосушеном очима. Наједном она устаде: „Идем да чујем бабу Стамену – одавле ми је далеко“ – обриса очи и запути се к цркви.

За Стаменом се пролаз затвараше спорије, тако да Гојко примети кад старица с трудом чучну крај Булата и положи руке на његове груди – ко зна због чега, ако не из древног веровања да се додиром рана обавља спајање, поистовећивање с погибаоцем... Она затуже муклим, истрошеним гласом, неразговорно и уморно, мелодијом која више није постојала. Гојко није могао да разуме сваку реч, иако је напрегао слух, у потпуној тишини... Из ње проплака неко древно српство, уклето, обречено властитим сагрешењима на робовање и на искупљивање борбом до истраге. У тој тугованки и том српству није било одређеног времена, ни одређених људи, него – безразлична несрећа и отимање из ње. Ништа што је водило ка искупљењу – ка ослобођењу из ропства туђину, није овде било грешно и немогућно. Људи – уколико су то и били људи – преображавали су се и данђани, у недоумне послушнике неумитне, страшне судбине. Она је све то изражавала оскудним и веома застарелим речником. И баш то је и давало снагу и уверљивост њеном казивању: тужна, ничим неизмељива сивоћа која је сезала у дњепарске мочвари од пре тисућу и двеста, тисућу и триста година...

Гроза, исконска и заборављена, слатка и несносна, поче опет да обузима Гојку. Више није било бола ни жалости – остала је једино неумитност којој се човек, Србин мора покорити, као што је то чинио на том тлу кроз миленије, а свакако откад ова раса, овај народ ту битице... А откуд Славени, откуд Срби овде? Зашто, ради чега? Откуд он? Шта је позвање народа и човека на свету? Борба непрестана. Искупљивање кроз освету и праштања, кроз крв и сузе... А од чега, у име чега се бранити кад се већ припада народу и свету од којих је немогућно разделити властите поступке, добре или

лоше? Да, али на крају свега је Булат, односно његова личност која, ко зна због чега, неким својим делићем није у Гојковој свести и заносима поистовешена с тим народом и његовом судбином. Али како, али зашто се бранити, кад народ сада поистовећује Булата са собом? Зашто се онда не поистоветити? Зар је то збиља опирање у име човечности? И шта је човечност, кад овај народ – свеједно због каквог стицаја околности – не уме, не може друкчије да поступа? А можда то и није народ, него његова свест отрована у одређеном тренутку. Па то је исто: та свест наводи и води људе у одређено поступање у одређеном тренутку. Но да ли је та, таква неминовност у народу одређеном – српском или коме било, или у људском бићу као таквом?... Нема ни слободе ни кривца: људи поступају свесно, али односи се временом склопе тако да једна варница упали све, па људи онда и не могу да поступају друкчије него као у пожару...

Проклетство нас не оставља: ви ћете се искобити или крвљу причестити – прориче старица... Изгледа да је то живот, нужност постојања? Старици излапелој и неурој, све је унапред јасно: подати се оном што бити мора, макар и не могло бити. Борити се, ширити свој свет – за децу, за унуке, за далека нека поколења. У томе – у тој старици на прагу властитог гроба, с рукама на ранама јунака и јесте сва недокучива величина и истина. И правда. И лепота. Јер је то неизбежност једног народа – један облик људског постојања. А ако има друге, друкчије истине – онда је она једино у име других и за друге у друкчијим тренуцима... А личност, шта бива с личношћу? Па, спајање са својом истином, својом народном неминовношћу и јесте своја личност...

Старица се канда уморила, а Гојко је вриштао у себи: Браћо, Срби и Замарци, ја сам ваш, свом душом ваш, али – ја не могу. Нећу. Грозим се. Не у име неког принципа – дођавола принципи! – него... У име чега? Хајде, реци, нађи! У име... Па добро, ха-ха, можда сам прочитао негде да је такво што ружно... Или то није моја истина, још нисам нашао своју истину и свој народ... Не, збиља, у име чега? Па и муслимани су људи. О, да! Али ови – моји Замарци, не могу друкчије: у својим очима би постали ништарије, нељуди, ако не би осветили Булата. Уосталом, они враћају мило за драго једној ранијој, дојучерашњој столећњој – турској, муслиманској неминовности. Ах, да! И ја, у име неке своје неминовности...

Старица је замукла или предахнула. Некаква гужва око одра... Мика се издвоји из гомиле и, узрујана, пође ка Гојку. „Дошла сам по боцу с водом: Стамени је позлило! А тако је лијепо заређала била – из душе вази...”

Мика се трком изгуби у народу.

Старицу ускоро одведе унук, некуд уз пут.

Доле се обређиваху пићем – ко зна по који пут – за душу покојникову, а Гојку приступи плавушан који је пред ручком позвао

Анђушића главарима. „Зову те,” рече он, снебивајући се. „Главари?” „А ко би другн?...”

Главари се учинише Гојку узнемиреним, али и одважним: седели су намргођени, не гледајући један у другога.

„Сједи, Гојко”, отпоче без увода мајор Војин. „Попиј нешто, ако ти се пије. Ми смо тебе одредили да говориш потоњи: омладина, будућност. Ти ћеш умјети и да, на крају, обухватиш све – паметнији си но сви ми заједно, лише Бојовића.”

Гојко похута, али одважно одврати: „Не могу да говорим.”

Мајор се окоси најпре на њега, па на остале, забуљивши се најзад у Новицу. Овај то схвати као позив и, устајући, повика: „Шта збориш црн не био? Није те, зар, Анђушић подбунио? Зар ћеш ти мимо икад икога свога?” „Анђушић нема с тим ништа, иако...” „Иако ни ја ни он не желимо да говоримо!” допуни Анђушић самодопадно.

„Чу ли ти, директоре, ово?” обрати се мајор Бојовићу у насталој ћутњи. „Да, то је знате ствар уверења и... и осећања”, поче Бојовић и, не гледајући у Гојка, додаде: „Ја мислим да би требало да говорите – нико вам не намеће шта ћете рећи. Узмите неку националиу, омладинску тему – Булат као личност обилује...” „Ја се слажем с вама, али...” „С ким се слажеш? С чим се слажеш?” повика стриц, ударајући шаком по столу. „Слажем се да је Булат... и, уопште, слажем се са свима вама. Мене боли – боли ме Булат, и све! Али не могу да говорим – мрско ми је, лажно!”

Тишина, јетка, просећана љутитим погледима, подругљивим и изазовним осмесима. „Зна ли ти отац, поп Петар за то?” упита мајор, обуздавајући србу. „Ти си из угледне, из јуначке куће”.

„Па, зна. Наслуђује. А није ни важно.”

Мајор слеже раменима. Бојовић погледа Гојка молбено, а стриц љутито пљуну у страну, проклињући.

8.

Баш то стричево оштро отпљузавање и покрену у Гојку сву већ проживљену лавину отпора, болова и сумњи и он па намерно одлучним кораком, без поздрава, крену насумње у народ.

Најеђен, недоуман, Гојко се стушти на пут и умеша у сељаке из неког туђег села, поседале око пута, којима је гологлав црпираст младић точно ракију из бокасте дволитрењаче. Грло боце је било прешироко, ракија се просипала, али на то нико није пажњу обраћао. Наједном, пожудев пића, Гојко пружи руку мимо реда, младић поче да точи и – Гојко зачу сасвим близу, горе десно, у жубору других гласова, Румичин глас, обал и обујаман као њене мишице, као њена бедра. Обрадова га тај глас, као да га извуче из мутнине на зелено и сунчано острво и би му криво што тако дуго – читавог овог безумног, потресног оплакивања – није на њу ни помислио. Заборавив на

пиће, он пође ка том гласу, тражећи очима Румицу. Мушкарци и жене из Гојковог села беху се помешали, многи и поседали по стрмени. Али међу њима не беше Румице.

Обзирао се опрезно и лево, на врху гробља – много даље него што је држао, опази Румицу с двама женама, ваљда од њеног рода: њене очи као да га ишчекиваху и она му се постижео и позивно осмехну.

Гојко се као ненамерно запути к њој.

У недоумници како да се с њом састаје а да други то не запазе, Гојко докона да ће, ипак бити најприродније ако је позове – као да јој нешто саопшти, или да је нешто приупита.

Заставши на путу, он јој махну руком и она, обишавши гроб, пожури к њему.

„Дођи за мном! Горе изнад куће,” дошапну он пред њеним радознало осмехнутим лицем и, лагано поздрављајући руком Замарце, крену уз пут као да жури за неким послом, чувши како Румица довикује некоме: „Није ми до пића – морам да подојим малога...”

Дошавши до задњих кућа Гојко осмотри положај, мада му је овај био жив у сећању: окука је била далеко и било је немогућно да их неко не примети, чак и да нису туда пролазили људи и жене, нарочито ове последње. Најприродније је изгледало да пође до коња – на ледини изнад луга, тобож да узме нешто из теркија, па да се у повратку као случајно сретне с Румицом. Тако би се договорили да се нађу у лугу: тамо су се истицале три крошњате врбе, погодне за оријентацију и састајалиште.

Приспевши на ледину с коњима, Гојко се осврну и примети Румицу како се, поправљајући мараму, издваја из гомиле својом дежмекастом и живахном приликом. Опипао је коњу колан – тобоже му га попустио, присетивши се да би у луг могао поћи и под изговором да напоји коња. Вратио се затим, подешавајући своју брзину с Румичином, како би се срео с њом на струзи плота.

Тако и би. Она стаде преда њ: гледала га је поверљиво и љупко. „Што си ме звао?” упита га мирно и незазорно.

Био је свестан јетке, ојађене страсности свог погледа и баш због тога ју је секао њиме: „Па зар и теби није доста свега тога завијања? Тек сад ми је јасно да читавог дана, већ од синоћ, жудим за тобом, а ти...”

Осмехивала се суздржано, али усана – као увек – полуотворених: то је и сада – огривајући њене истурене зубе с простругама – чинило њен осмех зовним, а њено буцмасто, рупичаво лице силовито, недвоумно острашћеним. А њене густе, сјајне веће испод сниског чела, с полама глатке црне косе, опоменуше га на неискрпност наслађивања с њом: тада, у току љубавне насладе, те веће, и иначе срасле – као у вештице, како се он шалио, ипак уживајући у тој тајновитости, премда у њу није веровао – те веће су се болним и блаженим мрешкањем сасвим примичале једна другој, док би она

шапутала: Умријећу ти жива у рукама, злато моје... – А знао је, опажао је под марамом и неприпијеном одећом њеном – њено кратко грло пресечено двама наборима, њене чврсте кукове, широка крста и снажна бедра. Груды су јој прекрупне, отежале млеком – али баш њених груди се није сећао, чак ни да ли их је калгод помидовао: њихове насладе су биле бурне, скоро без нежности – игра крста, стезаји удова, угризи зуба...

„А ја...” – понови она његове задње, прекорне речи, спајајући веће болним, али нестрасним – не оним – мрешкањем. „Слушала сам да погнбије и несреће помаме људе да више никад неће љубавити... Па и ја излуђех за тобом – откад сам чула, јуче, да си стигао. Али, ето, видиш – незгодно је на данашњи дан...” „Слушај!” прекиде је он, зачудивши се свом заповедничком тону. „То што си ти слушала – свакоме је познато. Али то мене не занима. Ја хоћу, ја морам да те имам – баш данас, сада...” „Не, незгодно је, не могу... А могу нас и видјети...” „Видиш ли ону врбу – доље у лугу? Наћи ћемо се код ње: најзгодније ти је горе, кроз грмље, а ја ћу право преко ледине...”

Њено лице се стврдњавало: гледала је постранице, или преда се: „Не сад! Само не данас! Надам ти се довече: Они одлазе, одлази и мој муж... Ах, луда ли сам: па и ти ћеш с њима...”

Мада повређен због подређености у коју је запао, он заборави: „Преклињем те! Знаш ли ти шта то баш данас значи за мене? И за тебе? Па ми бисмо се тиме отарасили од све те сулудости... А и ја морам да идем! Али не с њима! Морам се довече наћи с братом на Просјачком Мосту... И зар не видиш – погледај! – да то и други чине?...”

Један, па други пар су се извукли из врбљака и преко ледине примичали струзи: имали су суздржано постиђени израз љубавника неухваћених на делу, али за које се зна шта су учинили. То беху младићи и жене већ преко тридесете – ратне удовице, свакако. Можда таквих парова и није било много и развратност њихова не би била запањива да није била светогрдна – искрпали се с гробља, увукли у грмље и тамо спаривали уз разлегања запевке и кукњава. Но развратност, па и светогрђе, не дотицаху безобзирну силу оплодње и парева: они беху толико продорни да Гојко – био је у то уверен – осети како се иза оба пара, док су пролазили кроз стругу, већење биља и жега мешају с мирисом семена и страшћу ознојених тела.

„Они нијесу из Замарја”, примети она, не гледајући у парове и додаде за себе: „А и да су – има свакаког народа. Но ја то не могу! Желим, али не могу – поред Булатовљеве отворене раке!...” „Али, Румо, забога” Можда никад више...”

Њене очи су биле пуне милосног подавања и дивљег захтевања златне јесењим подневом, мрачне појудама. Али она је преклињала, угризајући усне и стежући колац плота шакама! „Не могу... данас... Пушти ме да ишем...”

„Добро“, помири се он најзад. „Хвала ти и за ово...“

Румичина кратка, крута леђа и крста узбибана у најенгаиој модрој сукњи однесоше жестоке, замишљане Гојкове жудње, али и јаде и двоумљења узбуркана оплакивањем: као да су он и Румица доживели насладу, самим тим што су је – „поред Булатовљеве отворене раке“, – једно другом читовали...

Изморен, али чио, Гојко крену к цркви, у народ – у тај исплаћени, прегалачки, митовима уоквирени и митовима ношени народ. Али тек што стиже до гробља – до сусељана разјарених ракијом и оплакивањем, зачу познат мушки глас: „Господине Гојко, господине Гојко!“

Низ падину је трчао и дозивао га, придржавајући новцату црногорску капу, онај исти плави сељак који је раније Анђушића, а малочас и њега позвао главарима. „Докле ћеш ме ти прогонити данас?“ јетко га дочека он. „Зову!“ понови сељак неоспориву формулу. „Главари! А докле ћеш ти бити њихов прислушник?“ „Док има главара – биће и слугу. Но сад зову стриц и отац.“

Гојко с љутитом досадом одмахну руком, као да је овај удворљиви сељак био крив за сва његова данашња мучења, па крену уз падину крупним корацима.

Али пре него Гојко стиже до главарског стола, отац потрча ка њему. „Преклињем те немој да данас, пред цијелим народом мимо икога твога...“ заређа отац склопивши и шаке молбено. Гојко се нацери: „Махни се тога! Него, требало би Мику послати у Дабар – мајка је већ онемоћала...“ „Ха!“ јекну отац и настави с дотадашњом узбуђеношћу: „То се она гадурa, жалила! Е па да знаш – крај Булата погибаоца данас нико ништа сакрити не може – да знаш сине: јесам страсник, јесам грешник – таквим ме Бог створио. И послаћу Мику колико сјутра у Дабар – одвојићу је од себе. Али од свог народа, од вјере своје и познана свога отпадао нијесам. Гријеши и ти – колико ти драго и у чему ти драго! Али не прекорачуј границу иза које повратка нема – не окрећи се против Бога и народа!...“

Отац узе сина за леву мишицу, одводећи га низ ливаду. Али се с Гојкове друге стране обрете стриц Новица: отац и син ућуташе, стриц и отац узеше Гојка међу се, низ осунчану чистину.

„Шта чујем“, снађе се поп Петар – и Гојко по удешеној мекоћи његовог гласа позна да се отац стара да забашури малочасњи разговор и избегне синовљеве нагле и коначне одговоре – „ти се као нећкаш да говориш над Булатом?“ Гојко се усиљено насмеја: „А шта ја видим? Вас двојица заједно – спасавате сина заблуделог!“

„Не, збиља“, настави отац с мање мекоће, али придржавајући га нежно за мишицу, „ја сам мислио да је то код тебе гренуто – да си се већ предомислио... Веома је незгодно ако одбијеш – то би се у народу рашчудо и лоше примило, а поготову што је случај такав...“ „Више се не предомисљај: нећу да говорим! Свака част и народу и главарима и ... Булату! Али нећу да говорим – нећу да кусам кашу

коју је други закувао. Нико и не зна каква ће каша из свега овога да испадне“

Гојко је очекивао брзи одговор – врло оштар или врло молбен. Али отац је ћутао, чак и пошто сиђоше низ ледну, дугу стотинак метара, и заокренуше назад: он је угризео длаке доње усне, а Гојко додаде: „Жао ми је, оче! Ја бих и могао говорити кад...“ „Кад?...“ „Кад не би све што кажем – сем кад бих брањо муслимане, а то ми не би ни дали! – кад не би, велим, све што кажем, подјаривало на муслимане. Ту нема избора!“ „Да, нема много избора! Па ипак...“ „Не, не, нећу, не могу!...“

„Боже мој, Боже мој!“ ухвати се поп Петар нагло за главу. „Па сви већ знају, сви чекају да говориш! Па ти изневјераваш...“

Неочекивано ускликну стриц: „А ја се чудим шта се па ти, поле, ишчуђаваш? Најстарији ти је србијански цандарски официр, двојици млађих си утувљавао да се држе Србије и србијанске политике – сад жњи што си сијао!“ Затим још неочекиваније промени тон у жалбен: „Него ја! Данас ми синови поново умиру! Ја који сам сву наду у Гојка полагао! Па сад да црвеним пред горим од себе! Учио га да љуби Црну Гору, гјешио се њиме намјесто синова, а сад...“

Стриц се заврстеше сузе и он обриса очи танким, дугим прстима: оним немирним, лепим прстима које је Гојко памтио као најизразитији део стричеве личности, с кажипрстом пожутелим од дувана, којим је он расецао све нејасноће и њиме – немоћан и незнатан из незнатна краја – претио читавим државама. „Ја не знам...“ ожалошћено заусти Гојко. „Знам да је незгодно, вас ми је жао, али... мучите и себе и мене... Ја сад, овако сметен, не бих ни умιο... Хтио сам да говорим, па се све изокренуло... Ја сам учио, ја знам да су муслимани исти народ с нама, једино вера... Ја имам међу њима другова... Ја желим бољи свет, у коме...“

„Учио – за зло наше!“ прекиде га стриц полетно и ожалошћено, зауставивши се. „Да смо могли без школа и школараца – Црна Гора би и сад била под својијем барјаком. А самилост према крвницима – тај нам је наук из робовања, из маломоћности. Сам Бог да ми заповједи не бих прштио жене, дјецу и сиротињу! Али оставити Булата неосвећеног! Куд ће нам образ? Сјутра би нам Потурице усред Замарја земље куповали и жене јахали! Ако хоће да су браћа – нек им је српство изнад вјере, као и нама што је. А ако им је вјера светија од српства – нек иду у Азију, откуд им је и сјеме!... А ти – гори и од Анђушића! Он неће да говори – идеје му његове бране, а ти – ти ни сам не знаш ради чега!... И шта те молимо ја и отац – овај мој брат? Да кажеш ријеч-двије – да си умом с нама, макар руком и не био...“

Поново пођоше, док је стриц брисао сузе. Отац завуче десну шаку у појас – као увек кад је хтео да каже нешто помирљиво, а истовремено левом ухвати Гојка за подлактицу – опомињући га тиме да слуша шта ће рећи: „Ти држиш да се може бити Србин а да се

човек не буде. Но научићеш се да се то двоје на нашо вјетробитини понекад мора и раздвојити – да би се опстало и било што јесмо. Видиш, ја сам свештеник – па знам и сам гријех. Али знам, морам да знам како, чиме живи мој народ. То је тако: наш гријех – живот будућих покољења...” „Вазда и свуда се тако чинило и чиниће се”, већ хладно и шкрто прихвати стриц Новица. „Живот људски је снијевање добра и хрвање са злом – не зна се које је теже и сумњеније...”

„Погледајте, колико нас очију гледа!” завапи поп Петар.

Поизмакоше се један од другог, сметени сумњичавим, јетким погледима главара и главаруша иза столова и групиша испод липа. „Човјек коме не баста умријети и узети живот људски – ту човјека нема”, пресуди стриц, а отац као за себе: „Докле ће српство бити – глава над облацима, а ноге у кљусама?... Стриц придода: „Црна Гора би спенула ако се не би заливала крвљу и сузама...” „Ви сте се изгубили у времену – узели прошлост каква није била, за садашњост каква неће да буде...” „Све што је било – није прошло!” пресуди стриц.

Већ су ишли журно, вртели се у кругу, не слушајући један другог. Али прије онај плави младић и саопшти, не гледајући ни једног: „Предсједник каже да је вријеме да се приступа сахрани...”

Отац рашири руке: „Гојко, сине!” А стриц ухвати Гојка за шаке: „Гојкане, милости моја!” „Не, не! Већ сам вам објаснио...”

Плави сељак се уметну: „И предсједник и мајор су рекли да више не може да се чека...”

„Ови људи не могу друкчије, Гојко!” уздахну поп, ширећи руке. „Ми смо се родили и одрасли с њима: они већ вјерују – њима то треба! – да су муслимани убили Булату. А и ти – немаш без њих куда до у бестрв!...”

Стриц Новица стаде пред Гојка и скиде калу, испруживши руку свом дужином: „Преклињем те свим...” „Доста!” јетко пресече поп. „Он је своје утубио: не може се памет исправити а да се човјек не искриви.” „Од попа и бесједа!” сикну стриц. „А збиља би било чудо да ти у нечему устрајеш!” „Предсједник...” упаде сељак. „Чим си друкчији, крив си и пред Богом и пред народом”, закључи Гојко као за себе.

Браћа поћоше к цркви, препирућу се међу собом, а Гојко се наодважно запути за њима.

Али иза липе се помоли Анђушић, с блузом обешеном о раме. „Шта”, поче он смешкајући се лукаво и задовољно, „чујем, а и видим – нијесам сам?”

Гојко му не одговори: наједном, Анђушић му би непријатан са својом ситничавом злурадешћу, према и блискији због његовог усамљеничког сањарења о једнакости и љубави међу људима. Уто и главари кренуше к цркви, па се и Гојко и Анђушић спустише на пут, у проређени окрајак гомиле.

Гојко је држао – поготову кад примети оца како се у одежди шири на излазу цркве – да ће се пре сахране још једино обавити опело. Али на ону говорничку гробницу се попе мршав, сав сив сељак, смолаве капе и косе пале по челу и ушима: тек тада се Гојко сети да је он сам требало да држи говор пре спуштања Булату у раку, а Анђушић му то и позлобно натукну: „Ово ти је замјена!”

По тону Анђушићевом Гојко разабра да овај познаје сељака, а и сам га је добро познавао, јер је био из његовог села... Звао се Бајо, али су га сви изивали Пискавицом – надимак који је вукао од детињства због танушног, пискавог гласа, мршавила и утучености, које је пак наследио од оца старинца, чифчије. Тај Пискавичин отац дуго је и предано служио Зефир-бега, насилника над читавом крајином, и убио га кад је приспао крај огњишта: у понижаваном и малодушном рајетину се, под ко зна каквим утицајима и поривима, пробудио неслушени осветник. Али убиство Зефир-бега, према је њиме навешћена буна и ослобођење Замарја, није оца Бајовог извукло из беде и потиштености – ни за шта он није био кадар до за тај чин мрачног огорчења. Штавише, већ је и њему пришиван надимак „Пискавица”, а он је одавно био заборавио да се на то љути. Био је оптерећен гомилом дече, којој су ред рађања знали једино родитељи – толико их се накупило, упркос умирањима. Никад се није истицао ничим, сем оскудицом и неприметношћу. Због тога Пискавицу као говорника нико није могао ни замислити, а камоли измислити: јавио се сам – покренут силама не мање бесомучним од оних које су нагнале његовог оца да смакне Зефир-бега.

Пискавица најпре поче – као што се могло и очекивати – с плачем и брисањем суза, а Анђушић дошапну: „Њега је Булат затворио кад оно и мене и – пљувао га и шамарао...”

То обавештење чинило је још чудноватијим Пискавицу као говорника. Али он поћута, плачући, тако да се Гојко понада да он неће ни говорити, него се, изумљен, попео да се јавно исплаче. Његове сузе – сузе мушкарца који је ту био слика сиромаштва и немоћи – гануше Анђушића: „Шта чине биједа и незнање!” прогунђа он...

А Пискавица зариде: „Булате и оче и мајко! Ко ће нас непослушне покарати, ко неутјешне помиловати? Ко хљебом нахранити?”

Јадиковаше он мешавином женског нарицања и мушког причања. Из њега прозбори голотиња и немаштина замарска. Али он није говорио о Булату као добротини и дарожљивом – мада је био расипан, Булат се није одликовао дарожљивошћу према сиротињи – него као о вођи чија су војевања и залагања око јавних и других радова, око школовања и насељавања колониста, пружала и сиротињи изгледа да се ишчупава из немаштине и безнађа. Из Пискавице није избијала свест о неправдама и неједнакостима, него, напротив, о њиховој неминовности, о сталном хрвању Замарца, а и људских створења, с глађу и болештинама, с незнањем и оскудицама. Ни

Булат није био спас, али је помагао да се бар део сиротиње отме недаћама. Пискавица је с разлогом у то веровао: гануљивост његових речи се мешала с његовим сузама, а Булат му је доиста једног сина сместио у подофицирску школу, а њему самом обећао земљу на Косову. У овом тренутку су у то и многи други веровали: кад Пискавица помену да би Булат кад тад од „Турака“ отео земљу и поделно је српској сиротињи, то изгледаше – упркос увцељности – и природним и оправданим, премда се нашироко знало да је Булат у задње време био у све бољим односима с првацима муслиманским...

Како се попео сувишан и неспретан, Пискавица тако и сиђе, благосиљајући Булата и проклињући своју и људску беду невидовну и неумитну. Иза њега остадоше језа и празнина и – разуме се – још једна обавеза за освету, можда основанија од свих других, а Гојко свесном злостобом добаци Анђушићу: „Твоја сиротиња!“ „Стока без репа!“ регну Анђушић, али додаде, као да се каје: „А шта он зна? Биједи је убила човјека у њему!“

Пискавицу не испратише ни плач ни огорчени усклици, него тиха одобравања и скромне похвале и он се истопа у гомили. А затужи оштро и јетко Коса, старија, висока и бледа жена с планине, мајка седам-осам синова, од којих је један био школован и на важном положају у Београду. Косу и њене синове, отресите планинце с грдином стоком и ливадама. Гојко је добро познавао из одметништва и њена појава му иавести поднебесни, узвишени завршетак ове стравичне племенске светковине. Али не разлиже се прозрачна тугованка висина, него сиктава и избезумљена мржња на душмане и ледено, осмишљено проклињање Замараца и властитих синова ако не освете Булата. Старица, кршна и још снажна, Булата она једва и помисли – он се попут планинског врха на трен проби к сунцу из ускопитгане мећаве њене мржње и гујева. А заврши бесним клетвеним јауцима, којима се придружи невелико јато жена око одра, док остали народ – тако изгледаше по укоченим, побелелим лицима – прожимаше језа и ужасавање.

На њену тугованку се надовеза мека и заобљена, али горка и продорна запевка Јоке, дежмекасте, сјајнооке удовице, поседнице и пензионерке из куће крај цркве, супруге Булатовљевог ратног заменика, којег су обесили Аустријанци. Она се и сама понашала као главар – јахала хата, чашћавала главаре и прспирала се с њима по крчмама. Била је највиђенија жена у Замарју, мада се говоркато да дружњем с главарима не само замењује мужа, него и тражи себи замену за њега. Нико није памтио да је иког затужела та помушкобањена, славом и страдањем оклопљена коленовићка. И збиља не беше вешта у нарицању. Али је позлећивала ране древне и упамћене: уздиже се Булат крвав и искомадан у надљуској снази и лепоти. И мелеме је нудила – топлу, још непросуту и незадимљену крв душманску, по плодним долинама иза планина с оне стране Маре. А ако су Замарци клонули и изродили се – повика она на крају –

Замарке ће опасати оружје и осветом сачувати успомену на Булата и опрати име српско.

Нико не зајеца после ње. Старац неки гласно викну: „Халал ти, јуначе, мајчино мљнјeko! И над свим – над људима и гробовима, над крајем и мислима – леже ишчекивање незамисливог, кобног растајања.“

Мајор Војин стаде чело Булата. Он је био добар говорник и радо је држао говоре – проструја бојазан да ће он сувишним причањем иштетити тежину и страву недоречености. Али мајор повика: „Замарци, Срби браћо! Дође час да се опростимо од Булата – од славе и дике своје! Збогом, Булате, брате и друже! Збогом, јунаштво и надање наше!“

Он се прекрсти, саже и пољуби гласно Булата у чело, а звоно с цркве – из помодрелог небеског сјаја покрену притајену, приштеђену лавину јаука и лелека.

Застадоше на коси да предахну, да се обазру на Замарје.

Али Вукашин не даде да се одмарају на превоју, где их је знојне пробијао ветар, а Замарје – друго као да их не занимаше – натопљено измаглицама и модринама месечине, не личаше ничим на оно из сећања: Гојко га не би ни препознао да није знао где се налази и да га нису опомињале ретке пушке догласнице из бездане, изобличене долине: би му жао што је Замарје такво и што се у овој ноћи узбуна и зномисли, он и завичај растају непознати.

Био је превршише окаснио, мада је намеравао да крене к брату Марку чим Булатов гроб буде побусан. На селу, поготову у оваквим приликама, ништа се не обави у право време: неизоставно је морао учествовати у пићу за подушје, морао се опраштати са знанцима, а и загладити препирку са стрицем Новицом због неодржавања говора над Булатом. А кад нађе стрица иза школе, овај, зачудо, не беше нимало љут на синовца, него – раздрагано заузет око скупљања своје чете ради похода на муслимане. Штавише, стриц је добио са злурадом гордошћу попу Петру, кад овај као случајно повири иза ћошка општине: Море, попино, добро је што се нађе барем један од наше крви да се не приклони данас пред Булатом!

Али чим Гојко хтеде да се опрости од стрица, у овом се нақо-стрешише бриге и радозналости.

И отац – поп Петар, премда се приволео походу замарском, повлаћиваше Гојку да свога брата, капетана жандармерије, обавести о превирањима у Замарју. Стриц Новица се није нимало чудно таквом држању свог брата: Такав је он – спремно је прокоментарисао попово пожуривање сина – приклониће се народу, али ће и властима дојавити. – И мала поход није сматрао побуном противу власти, стриц је сматрао недозвољним обавештавање власти, макар и у лицу његовог синовца Марка: јер ако је сад власт и прижмурила, до ујутру може дунути друкчији вјетар из Београда. Но баш стриц не даде Гојку да сам путује крајем несигурним, у коме је, колико јуче, Булат

погинуо и којим су се сад могли кретати свакојаки зли људи. Он је и нагнао Гојка да сачека извидницу – баш ову тројицу с којима је Гојко путовао, док оду кућама по скривено оружје и ради кућних потребиша.

Гојкопе сапутнике – извидницу стричеве чете, чињаху три сељака – двојица старијих и један младићак, сви из планинских заселака.

Најстарији – Вукашин, већ преко педесете, беше журајил, црно-мањаст и проседе тврде косе, која му је стршала око капе. Био је у далеком крвном сродству с Булатом. Али он то није истицао, премда говорљив и разметљив. Горњу усну, с неуредним брковима чије су се ретке длаке појединачно издвајале, притискао је уз доњу кад год је хтео да искаже нешто ново или важно и она се предвостручавала и грчила у танке, бледуњаве глисте: то је изазивало непријатан утисак, који није могао олако да избрише његов присан и разложит говор.

Гојко је много ближе познавао осталу двојицу, нарочито средовечног Манојла, иако је младићак Грујица био из породице окупљене с Марковићима.

Манојле је био упадљиво леп човек. Омањи, плећат, огњевито црних очију, густих лучних већа, руменикастих образа и усана, сјајних, увек завиљених бркова, он беше исувише негован за сељака – беле, нежне пути и ушчуваних, нежуљевитих руку. Имао је мало земље, па и то у врлети, али побољу кућу. Био је инокосан, с женом и двоје деце. А и касно се оженио – Манојле је био чувени љубавник и дварач. Није се коцкао нити пио. А живео је боље од других сељака – помало препродавао стоку и дрвено посуђе, бавио се ловом на куне, видре и лисице. Истицао се сналажљивошћу, чазбеношћу, а нарочито смислом за лагодније живљење...

Као младић, у времену пре рата с Турском 1912. године, прочуо се упадима преко границе – због плењивања стоке и препуцавања с чобанима и граничарима. И мада су пленови и убиства били свакодневна појава на црногорско-турској граници, упади Манојла и дружинне превршили су и црногорске мере, па су домаће власти морале интервенисати: Манојле и три-четири његова друга су затворени и оптужени за недозвољен прелаз границе и за кријумчарење. Али су се нашла спедоци у њихову корист – читав крај је био спреман да се закуне у њихову невиност, а односи између Црне Горе и Турске су се затегли уочи рата, па су били ослобођени. Али за Манојла се знало да је и у време аустријске окупације, као одметник, углавном нападао муслимане. Ни за то га нико није окривљивао после рата, будући се то догађало под непријатељском влашћу, а муслимански живаљ је махом испољивао наклоност према Аустрији.

Но Манојле је волео да се хвали својим подухватима, истина, на уопштен и неодређен начин, прешуткујући места, имена и време, а поготову свој лични удео. Али пред блиским људима – таквих

додуше није било много – он је био одређенији, не жацајући се, чак уживајући у причању како је извршио ово или оно уморство, какав начин је за то угоднији и ефикаснији, каква га је згода или незгода задесила у овим или оним од тих подухвата. Ни тада он није помињао имена и места, а нити одредиво време – ништа што би могло послужити као доказ. Није волео ни туђа ни властита опширна казивања, али живост и оштрина којом би оцртао неки свој подвиг, потврђивали су да га је пажљиво премеао и обрађивао у себи, а можда је пластици тих његових описа доприносило и то што се радило о одузимању људских живота, па ни Манојлу није било свакодневни доживљај. Јер он је мање живо, мање пластично излагао своје ловачке подвиге, макар били ретки и необични.

Гојко се безброј пута са запањеношћу питао шта га је привукло Манојлу. Истина, то није било трајно и неговано пријатељство, али кад год би се средли – ближе су се упознали у рату – постајали су блиски и забатаљена срдачност би у трен оживела. На моменте се грозно те блискости, утолико више што се она понајвећма остваривала кроз Манојлово приповедање убиљачких доживљаја, при чему се он смејао немирније и срдачније, сваки час хватајући саговорника за мишицу, не толико ради опомене да га овај слуша, колико да изрази своју непосредну, устрепталу наклоност.

Гојко је избегавао да запитује Манојла, под изговором да га не доводи у незгодан положај да каже нешто што не треба или му није угодно. А у ствари се прибојавао да Манојле не исприча нешто тако грозовито што би пореметило њихову блискост. Истовремено је прижељкивао, вребао – не да чује нове догодовштине, него да доживи, да схвати понашања људи који умиру и побуде које су наводиле Манојла да им живот одузима.

Али као да није било краја ни тој Гојковој радозналости ни Манојлиним објашњењима – оним стварним, оним иза његових речи, јер он је убијања скоро искључиво објашњавао наслеђеном црногорском мржњом противу Потурица.

Манојле је наслуту да у Гојку има не само пажљивог слушаоца – и други млади људи су га радо слушали, него и оног који се уживљава и удубљује у његове поступке. Поврх тога, он је према Гојку испољивао и неговао ону поверљивост коју сељаци и нешколовани људи стичу према школованима, кад се већ с њима зближе, будући да код ових, због њиховог друкчијег положаја и интересовања, налазе некористољубиво и незлобиво разумевање. Но у зближавању нису хтели ни могли прећи границу која се саздала сама од себе. Код Гојка се однос према Манојлу свео на ону нарочиту радозналост и на предусретљивост према провртном, поверљивом, иако помало наметљивом сељаку. Манојле, пак, иако је у поверавању Гојку могао ићи даље него с којим било сељаком, ударао је на зид друкчијих гледања и начина живота.

Тако њихов однос и не беше пријатељство, него узајамно запољавање неодређених и неодређиваних потреба – случајни сусрети у којима се испољавало и казивало и нешто неслучајно. Додуше, није било честих прилика да се та блискост развије и учврсти – у рату су се једино боље упознали, а Гојко је после рата ретко и накратко боравио у Замарју. Но кад год би чуо да је Гојко у Замарју, Манојле би навратио до њега, увек због неког послџка – да му Гојко нешто израчуна, да му напише какву молбу или објасни пропис. Тада би и причали, успут и као ненамерно, и о Манојлиним подухватима противу муслимана. Чим би се растали, Гојко би одмах заборавао на њега – да се опет у идућем сусрету задиви провали своје радозналости и међусобне срдачности.

Стриц Новица није случајно изабрао Манојлу у извидницу и поставио га за старешину групе: Манојле је познавао терен и прилике, па није могао да тражи везе и поузданике – имао их је у својим старим јатацима и у сваком тренутку је могао да прихупи податке о стању и кретањима муслимана. Но највећа предност је била у томе што није презао ни од чега – ни од борби, ни од безобзирних обрачуна, чак ни од сукоба са жандармским патролама.

Стричев избор, с војничке и старешинске тачке гледишта, био је беспрекоран: у Замарју се не би нашла искуснија и одлучнија личност од Манојла за извиднички посао. Али сада је Гојко у томе видео и нешто опако – ако и не усмеравање похода на што жељши обрачун с муслиманима, а оно пренебегавање жестине као споредне и неважне. Јер за Манојла нису били непријатељи само муслимански главари и евентуалне одбрамбене групе муслимана, него муслимани као такви. Он ће, разумс се, вршити наређења, али и оно што она не бране, поготову ако нису у изгледу казнене последице по њега.

И Гојко се сетио – баш кад су прегазили Мару, усред Манојлиног подсмехивања Гојковом поскакивању „господским“ табанима по шљунку – како му је Манојле причао да је једном гурио угарак у муслиманску кућу с чељадима болесним од шпанолске грознице из које је домаћин на њих пуцао: сви су изгорели, а кад је домаћин покушао да искочи са синчићем, он их је куршумима оборио на прагу...

Но много непријатнији од тог присећања био је зазор Гојков пред Манојлом због данашњег одбијања да држи говор Булату. То је почело с реке, растући, такорекућ, с успињањем сивим друмом уз слабо пошумљену стрмен, кроз сутон блед од ране месечине за брдом – мада га Манојле ни речном ни упитао због чега је тако поступио. Штавише, Гојко је био уверен и да се Манојле усиљала да покаже стару срдачност... Али узалуд: Гојко је ишао први и имао нелагодан осећај као да му Манојле, одмах иза њега, снује о глави – да му искусним оком ловца и убице мерка кретање, снагу, па и вредност одеће и обуће: није ли му се омакло дивљење Гојковим словеначким

планинарским ципелама? Одсјај месечине је охлађивао и отуђивао облике: ни њих двојица нису више један према другом што су били. А није ли Манојле причао – кад и где је то само било? – да би могао убити човека од своје вере? Но он је увек, па и у том причању, истицао да не убија Србе – „своју веру“, јер је грех, злочин убијање муслимана и није, бар не неопростиво.

Гојка није било при томе страх – та знао је да га Манојле неће, не сме убити – чак и да није Србин из јаке куће, који га је и много чим задужио Гојку је било једноставно, нелагодно што Манојле иде иза њега и њири му у плећи и у потиљак. Није било ниједног разумног – да се Манојлу може „омаћи пушка“. Али нелагодност и отуђивање од Манојла су расли и избијала су непријатна сећања на Манојлина убиства – некад слушана с нестрпљивом радозналошћу, скоро с насладом... И тек тад и кроз то се јавило сазнање да Манојле у ствари и није ловац – лови једино крзнарице и то ради привређивања. А убијање – то му је и страст. Он сам је причао: Обузме ме нешто, неки трепет и не могу да се смирим док не убијем – Потурицу дабогме. А чим га убијем, нешто се промијени – сав свијет се око мене промијени. Више не познајем ни свијет ни себе – нијесмо који смо били. А кад поново дође да се може убијати – опет онај слатки трепет. Слатко ми је да видим какав је јад човек – како се боји смрти и како је лако узети му живот...

Натурала су се питања, сама од себе: А како би Манојле убио њега – Гојка? Пушка ноћу није сигурна – промаши, премда је месечина. Нож? Али Гојко је слободних руку, а има и револвер. Манојле није ни јачи. Гојко се згражавао над својим помислима, али истовремено је био уверен да Манојле зна – идући у стопу за њим – како би му поуздано, непогрешиво живот одузео. Није ли он тврдио да је могућно, према приликама, убити свачим: једном је неког остарелог хоџицу удавио у каљузи на друму.

Ипак је Манојле највише волео нож – не сабљу или ханџар, него краћи нож који је носио у гети и којим се свакодневно служио. Та његова наклоност к ножу потицала је, бар делом, из наслеђеног веровања да су освета и смрт потпуни тек кад се душманска крв проспе „својом руком“. Но најпресудније је у томе било – присећао се Гојко – што му је једино нож омогућавао непосредан додир са жртвом. Другове из четовања који су се либили ножа, макар што су били готови да убијају из пушке, сматрао је непотпуним и недоследним, чак малодушним. Јер једино се ножем – како је објашњавао – може радити са жртвом шта се хоће – преклати је, одсећи јој бркове или ископати око, бопкати је, живу черечити или драти, светити јој се до миле воље и сладити се њеним умирањем. А могло се и лизнути крви душманске с ножа, док лопи врела по рукама: он је то – причао је – и чинио у почетку, кад је био сасвим млад, мада људска крв није пријатна – горкава и слањикава. Манојле је знао, па и употребљавао узречнице „напио се крви душманске“, „напио му се

крви", којима се изражавају мржња и сласт освете, али за њега је лизкање душманске крви више било потврђивање своје моћи. Казивао је: ништа се није догодило кад је облизао крв с ножа – није приметио никакву промену на себи, сем што је дружина почела друкчије да га гледа – да се грозе и да му се испотаја диве. Рашчуо се тиме, па је то привлачило и многе жене к њему, као да су желеле да окусе од његове снаге, друкчије но у осталих људи...

Гојко је држао, све до ноћас, да је крволоштво код Манојле у многоме израз жеље за истицањем: он се тиме радо и пречесто хвалисао, као и они окупаторски војници што уживају да се сликају крај обешених и крај гомила побијених. То је Манојлу гонило и на изумевање грозovitости: не постане се једном заувек неко и нешто, него се мора то непрестано постајати – сјај изузетности пребрзо тамни...

Али вечерас – пењући се к лединастом, обасјаном врху, под беличастим небом с ретким и јарким звездама, с Манојлом и језом смрти иза себе – Гојку су се наметала уопштавања, која су му и дотад падала на ум, али не овако насртљива и неодољна: као да је у хладној, усветљеној прозрачности и Манојле постајао целовитији, уобличенији, упркос његовој ћутљивости и закопчаности.

Манојле није уживао у мучењима. Али није придавао никаквог значаја ни томе што ће душманину узети живот на мукама – важно је убити га, а средство и начин су споредни. Ипак је сматрао да жртва треба да „осјети смрт“ – мора знати да мора умрети. Иначе – смрти и нема, као да је и нема. И то је потицало, бар делом, из наслеђа: у Црној Гори крвни дуг није наплаћен у пуној мери ако жртва није свесна да га баш она одужује. Али Манојле је у томе однекуд прихватио и неки свечан однос према смрти: и жртва и целат морају бити свесни чина који се збива. Без тога – чина скоро као да и нема. Због тога је он нерадо убијао из заседе, а поготову с леђа – сем ако се друкчије није могло. Разуме се, он није сачињавао и изрицао никакве пресуде, него је жртва речју, знаком, изразом саопштавао шта је очкује. Казивао је: Доста је да обреченога погледам, па већ он зна шта га чека и – према томе какав је – преклиње, плаче или пркоси, а понеки отупи и обамре као влада... – Исто тако, Манојле није убијао из користољубља. Пљачкање муслимана спадало је у наслеђене, у озакоњене односе – подвиг и начин привређивања. Тако је поступао и Манојле, мада је држао да је вајда од пљачке краткотрајна: Сем оружја, све што човјек опљачка – не држи му се. – Он је убијао с подједнаком бестрасном ревносту оне којима је имало, као и оне којима није имало шта да опљачка.

Српство, хришћанство и јунаштво су били, за њега, побуде и оправдања који се подразумевају самим тим што су наслеђени и прихваћени. Он је говорио: Не могу ја као Србин пуштити жива Турчина из руку... – Али то је звучало као затечена и прихваћена, а не и као властита истина.

Та „властита истина“ Манојлина баш је и занимала, ноћас, Гојка. Зашто је Манојле убијао муслимане с тако хладном страшћу и с тако непоколебаном увереношћу да то треба, да то мора чинити? Зашто су његова описивања убистава и смрти Гојка толико привлачила? Куд су се ноћас дела сва она његова живахна, чак јуначка својства? Зашто је сасвим изгубио онај блесак црногорског осветника? Он убија све муслимане – зашто не би убијао и све оне који би муслимане узели у заштиту? Где је граница Манојлиних намирли? Она Гојкова радозналост – то је, било можда и посредно проверавање властите моћи и решености – да убија? То се – зна се – на овај или онај начин и зависно од услова може јавити, и јавља, код свих људи. Значи, и сам би убијао кад би се натревио на неке „своје“ муслимане – у име неке „своје“ имагинарне Црне Горе и „свог“ митског српства? Или из властитих немира и порива за потврђивањем своје моћи, свог постојања?...

Јер и Манојли је истицање споредно: и оно је, у ствари, прерушивање нечег другог – бегства пред властитим празнинама, страсти за потврђивањем свог бића у свету и пред људима. Или ко зна чег?...

А једином је испричао и како је први пут убио. Изјајмио се, тобоже, за надничара, у жетви на беговском имању – није имао тада ни осамнаест година. Желео је да убије бега главом. Али бег је ноћивао у замандаљеној кући. Кад је Манојле спознао да се не може њега докопати, реши се да му убије најстаријег слугу, који је спавао с надничарима на гувну и чувао жито. Истина, то није било ни приблизу као убити бега: бег је био газда, господар који гули чифчије, а слуга је био слуга – као и Манојле. Убиство бега би обрадовало чифчије и рашчуло се надалеко – до у Црну Гору. Али не убити никога – било је горе него убити слугу, барем слугу. Шта ће Манојли рећи дружина пред којом се затекао? Рашчуће се да је био у Турској и надничро десетак дана у бега, а није убио никога. Најгоре му је, пак, било пред собом: Како ће оправдати двоумљења и грижње? Зар је бег Потуриша човјек као и Србин? Зар се може бити прави Србин, прави човјек, ако ти не баста да убијеш?... Била је ноћ месечна, у узаној, шумнатој долини, читав дан хода дубоко у Турској. Манојле је устао да пије воде на извору крај речице и да разгледа могућности. Био је сам, с ужасном намирли, коју као да је обасјавала, откривала месечина. И као да није могао да препозна крај – да објасни себи због чега је ту. И као да неће моћи препознати ни свој завичај, тако наједном драг и далек у сећању, ако не оправда своје аргатовање и прежање да убије бега – ако не њега, оно бар неког од његових слугу, којег било муслиманина. Враћао се с извора, смишљајући како да убије најстаријег слугу – њега ће бегу бити најжалпје, јер је дуго код њега и бег га припиткује кад год намерава нешто да уради. И бива му јасно, тек тада, на месечини, да мора убити слугу – или неће моћи заварати ни себе да је кадар убити „Турчина“, да је кадар убити човека. Више као да се није радило ни

о чијој смрти, него о њему – да ли је он онај који јесте, да ли ће имати снаге да се оправда, да се покаже и докаже... Слуга је спавао мало издвојен – није он био обичан надничар. Али чиме га убити? Копем, лопатом? Каменом? Нису то баш сигурна средства. И Манојлу сине да то грађење средстава и колебање око њих и није ништа друго до изврдавање чина на који се зарекао. Присетио се, тада, дрвеног маља, којим је слуга изјутра побијао стожер на гувну. Где је маљ? Затурен негде под сламом: то једино слуга зна, а он, Манојле, ето, није на то обратио пажњу кад је требало. А маљ би био одличан – толико људи је маљем убијено. Примио је, наједном, гвоздене виле, забодене у ледину: као да их је сам Бог сместио ту, на дохвату. Ту више није имало шта да се премишља и смишља: вилама слугу треба и убити – зарити му их у груди као у ледину... Слуга је спавао на својој левој страни, умотан у поњаву. Али Манојле више није презао – свукао је поњаву с њега: слуга је, пробуђен, погледао у Манојлу, присевши. – Шта је, шта хоћеш? – питао је. – Хоћу да те убијем, – одвратно је Манојле, зачудивши се лакоћи с којом је те речи изговорио. – Зашто? Ти се шалиш? Ти си луд! – Не! Хоћу: Ти си Турчин, а ја – Србин, Црногорац. Ми ћемо вас све ла побнјемо. – И Манојле је замахнуо вилама, слуга је у неверици и запрепашћењу пружио руке: виле су се зариле слуги у трбух до држаље, згрчивши га ужасним урликом. Манојле је тргао виле: оне се нису дале извући, а било их је тако нетрудно, тако неосетно урнути. Одупро се ногом о слугине груди, истргао виле и још једном их зарео у његово грло. Слуга се скврчио на леђа и закркљао, с шакама згрченим око зубаца вила. Почели су да се буде и вичу надничари и Манојле је јурнуо ка речници. Осврнуо се – нико га није гонио, а виле су стршале и дрхтуриле из већ опуштеног човека. Манојло је ускочио у жбуње – у мрак и у усплахилено радовање. Био је већ далеко, усред брда, кад је од беговог чардака пукла пушка, дајући глас, сазивљући потеру...

Тако су у шутњи, у Гојковим мозгањима, преминули брдо – скоро читав сат успињања од Маре, и наставили – по Вукашиновом савету – до одморишта у некој завстрини.

Пут се проширио, слушајући се поступно билом. Пошли су упоредо – Манојле и Гојко, Вукашин и Грујица, збијени у групицу. И дотад су могли ићи тако. Па ипак нису: узбрдо задиханост смета разговору, па људи иду један за другим и размишљају. А сад је баш Манојле жељно започео: „Гладио бјеше овуда петнаесте о Божићу. Баш око овог пута смо се прегонили са Швабама: читав дан, на други Божић. У снијегу до појаса – чупајући гуше и просипљући иријева једни другима.”

Вукашин прихвати, искашљавајући се: „Тешко је овуда ићи брда гдје поклања није било, а нема извора или почивалишта да неко није крај њега главу оставио. Зао народ, уклета земља – ништа ту није јевтиније од људскога живота. Има једна прича што ми често на

ум пада – чуо сам је још од мога покојнога дједа. Ишао светац – биће Свети Сава – ишао овом земљом, па се загнало псето на њега. Светац се сагне за камен, да одагна псето. Хоћеш! Зимско вријеме, па лед приковао камен за земљу. Онда светац прокуне: Проклета земља којој је камење везано, а пашчад пуштена!”

„Прича је лијепа, ама није према прилици”, прихвати Манојле. „Ми идемо да бијемо Потурице, па свако мудровање збуњује – не мене и тебе, ми смо окорељаци, него овога младићка.” „Мене ништа не може да збуни”, узјогуну се Грујица: „Ја ћу гдје и ви и учинићу све што ми се нареди!” „Тако и треба – добар војник и Србин”, осоколи га Вукашин.

Ућутали су, а Грујица љутито забаци торбицу на леђа: зар неко може и да сумња да он неће поступити као добар војник и Србин? Чинио се, уokraћалом оделу, протегљастим него је био, а с густим црним већама и крупним сеновитим очима црномањастим на месечини. Гојко га је упамтио као сиромашног дечака с незаборавним изразом повучености и изгладованости у дивним очима – сада је то био младић који је жудео да у опасностима, у смрти, прокуша и искаже себе. Али Гојка, с изласком на брдо, беху оставила суморна, нелагодна присећања и закључивања о себи и Манојлу. „Добро, људи”, обрати се он друштву, али и да прекине тишину, „шта ћете ви – мислим ви и сва замарска војска, радити ако не наиђете на какав отпор? А то ће најприје и бити: ви ћете наићи, а људи мирно раде, седе, и чак вас на част позивају?”

Гојко се обазре позади – младић упитно звераше около, Вукашин кашљашу. Манојле се, међутим – као што је Гојко и очекивао – безгласно и подругљиво кесно: питање је било до те мере бесмисленим да се није ни могло односити на њега, али ипак га је занимало како ће се из те замке извући остали. У недоумици, младић погледиваше у Вукашина, па се, најзад, и Манојле забуљи у њега. Приметивши то, Вукашин поче с висине: „Па, то и није тако тешко... Пробраћемо оне најглавније – ти су и најкривљи, повести их са собом и – шта команда досуди”. „Ти то – много мудро!” подругну се Манојле. „Потурице најприје треба побити па – извидјети!”

Сви се загледаше с различитим, али суманутим осмесима. Најзад Грујица узвикну, са стидљивим полетом: „Да ми је убити Турчина, ама некога главнијег, јунака некога”. Вукашин прихвати мудријашким гласом: „Баш јунака! Тако сам и ја, кад сам дијете био – слушах пјесме и приче о бојевима и јунацима, па о томе и машташ. А покаже се да и у рату важи она: Јунак мудраку коња води...” Манојле се трпко насмехи: „Главна је, синак, да некога кврцнеш, а сад – је ли јунак...”

Младић не одговори, опет забацивши торбу, која му се, услед нечег тешког у дну, на низбрдници померала напред. „Не, знаш”, примети Вукашин, „код њега се сад само роји по глави: те како се убија, те шта човјека при томе спопада, те завјети против туђе

вјере..." „Све док првога не окине", рече Манојле „а послје као да попије чашу ракије – ама добре." „Има стрико Вукашин право", јави се Грујица узбуђено. „Ама, чини ми се, и Манојле: моћи ћу ја то, тешко ће ми бити док првога..."

Зађоше у шумарке – у сударе сенки и озарених, сасушених лединаца. „Хоћемо ли, људи, снједати?" упита Манојле.

„Ја не бих до у долину – тамо ћемо се одморити, повечерати и од Гојка се опростити", предложи Вукашин застајући. „Добро", сложи се Гојко. „Ја сам и тако окаснио. Ви ћете се доље одморити, а ја ћу продужити".

Почињао је наглији пад и опет пођоше један за другим, али ближе један другом.

„А ја, људи, нећете ми вјеровати", наједном се јави Вукашин – он је сада ишао иза Гојка, док је Манојле ступао напред – „нијесам никад убио човјека. Можда и јесам у рату – пуцајући с другима у гомилу. А да га баш својом руком убијем, да видим како сигурно пада од мога метка – то нијесам". „А и да си убио тако – не броји ти се па да их тако побијеш колико има жутих људи", пресече Манојле с подругљиве висине. „Броје се једино они које смислиш да убијеш и убијеш".

„А гдје се то рачунају ти које тако убијеш?" нашали се не без злоће Гојко. „Не рачунају се нигдје", одговори Манојле „ако их Бог негдје не записује. То се тако каже – све се срачунава, па и то."

Упадоше у тмасту и влажну тмину букава, прошарану златним локвањима и дукатима месечине. Мекота друма и дубина шуме утишаше и речи.

„Него, реци ти нама, Гојкане," јави се у згуснутој тмини Манојле, „шта тебе ухвати данас да не говориш Булату? А сви смо очекивали..."

Гојко је ћутао, премишљајући, све док не изиђоше на прошарану: „Знаш, право да ти кажем – никад ми Булат није био мио, нити сам се слагао с њим, па сад да му љепоречим... А онда, чини ми се да овај ваш подухват неће на добро да изиђе." „Како то мислиш?" брзо прихвати Манојле и одсече: „Ту нема ни добра ни зла – то тако мора! Но ја држим да је тебе уздржало од говора ово... ово око нашег посла." „Па, и јесте." „Досјетио сам се ја," закључи Манојле, али без хвалисаветности. „Има вас школараца што све више удаљују ударате." „Одвајају се од онога за шта су им дједови крв..." упале Вукашин. „И то! Ама највише – увале некакве друге обичаје, некакве странске мисли... Ми смо у њих гледали као у сунце, а сад нам очи забљешћују..."

„Човјек не треба да чини оно у шта не вјерује," опоро се јави Гојко, с намером да прекине разговор о томе. „Оно, тако и јесте," сложи се важно Вукашин. „И ја вазда чиним оно у шта вјерујем," пресече Манојле. „Но кад се ради о муслиманима – ту нити има шта да се вјерује ни не вјерује..."

Избили су на опаљену голет: одатле се већ видела долиница, а модрим јошјем око речнице и зеленкастим ливадским чистинама које су се пеле, све блеђе и прозирније, до у само небо. Почеше се опет збијати у гомилу, а Грујица истрча напред, као понет заносом речи: „Их, кад би нешто сад Турци..." „Они су далеко, момче, иза планине," показа Вукашин руком. „А ја их непрестано овдје опажам," удари се Манојле скврченим прстима у груди. „Но шта то теби, Грујо, затеже у торби?" „Бомба!" „Бомба? Видим ја да ти то стално премећеш – тако ћеш је одвдати и наградити и себе и нас! Шта ће ти то?" „Па ето, била на тавану, а ... ово је као рат..." „Нема ту рата никаквога!" прекиде га Манојле. „С ким рат? Они немају ни војске ни државе. То ће бити покољ без боја или залудњи пут – ништа друго. Неће ти бомба ни требати. Дај овамо, везају је на узицу – тако је сигурније."

Манојле и Грујица се зауставише да вежу бомбу, а Вукашин и Гојко измакоше тристака метара, па се зауставише напред чистине. И огроман месец стајаше усред неба, изнад зелених плећа и замрачених дубодолана. „Е, чудан овај Манојле," примети Вукашин: „колико ти је некад мио – толико те некад хвата језа од њега. Како га Бог таквога сазда? Мало има таквих Црногораца и – крвокола!"

Гојко не одговори, измучен, заморен отпорима и сумњама, занет простором у коме су се претакли зеленила и плавети неба и кроз који је блудео месец као драги, знани витез из бајке.

Пристигоше убрзо Манојле и Грујица. Настављајући разговор с Грујицом, Манојле скиде шаку с цеви – он је вешао пушку с цељу напред окренуто – и показа и руком и цељу пут планине која се, насупрот њима, спуштала до саме долине: „А онамо је колико јуче Булат погинуо..." И поћутавши значајно, додаде: „Знаш, Гојкане, ни ја нијесам марио Булата – хтио је да се једино он у свему пита..."

„Велики је Србин..." поче Вукашин. „Ти ћеш ме поћас с тијем србовањем у гору одагниати!" подвикну Манојле. „Сви смо ми Срби: и ови наши Потурнице, Турци, муслимани – како ли се зову, и они су Срби, једино су вјером преокренули. Јер ко су Мушовићи, Мекнићи, Мартиновићи, Бошковићи, Никшићи, Кучевићи? Све од наших братстава и племена – свакоме се лоза зна! Ту се ради о нечем другом – хоће ли ова земља, овај свијет да буде наш или њихов! Ова земља је тијесна и за једну вјеру! А Булат, јесте да се ријетко онакав човјек, онакав Србин рађа, ама је много тежак био – лака му црна земља! Но и не може знаменит човјек бити лак и свима угодити – једино су рђице добре свакоме. Ни Бог није кадар свим људима марама да натке. Кад знаменит човјек на свијет дође, постијесни све и свакога – друкчије и не може себи мјеста учинити."

Манојле се расприча о Булату, уздижући га и кудећи, присећајући се његових подвига и промашаја. Тако снјоше у долину, прескочише поток, а кад се после двеста-триста метара прикучише бело окреченом приземном хану с десне стране пута, Манојле саопшти: „Иди ти, Вукашине, те се пропитај ту у хану шта се чује, ко пролази

и све друго, а ми ћемо те попрочекати доље код дријена. Починуће-мо на раскршћу – тамо се већ и с Гојканом растајемо.”

Манојле упозори прстом на уснама да буду тихи: он, Гојко и Грујица продужише тихо путем, док се Вукашин изгуби међу зградама у позадини хана. Хан је зурio мраком и тишином. Приметивши Гојково радознало и зачуђено загледање хана, Манојле, кад разминуше, поче да објашњава: „Мртвило у хану није због Булатовљеве погибије – има и тога, ама то није главно. Него су – сад ће таман двије године – одметници, и то наши, убили ханцију Арсенија: говорка се да је доушкивао жандармима. Хан је и опустео отада. Арсеније је био човјек већ у годинама, ама јак: био је довео примладу жену, но још нијесу дјеце имали. Њој је сад све онемилело – запуштила и радњу и имање, хоће све да прода, па да бјежи у род, у Црну Гору. Ја због тога и не свратих, но улутих Вукашина – она зна да сам одметник био, а какво ју је зло задесило – никакво чудо ако се не разбира јесам ли то био за Турске и Аустрије или сад. Јер те ханције, као и сваки трговци, много не разликују царевине – главно им је да пара пада. А док је Арсеније био жив – ту је за путника-намјерника било свега, штоно рећи – и птичјег млијека. Сад се све растурило и разурило, а крчмарица прозрела. Чак и кућа, кад је с лица погледаш – опача, проплакала. Тако је то на овоме свијету: док једноме не смркне, другоме не сване...”

Сабише се у сенку дрена, уз плот дуж пута – на мрачно острвце усред благог вртлога зеленкастих ливадањака, чивитних повијараца и неба срмом запенушеног. Орошени, листићи су светлуцали, а месец, наслућен у чуљевитом грању, поста жалан и недалек. Ућутани, свака са својим мислима и стрепњама, преобратише се, наједном, у заверенике према свему око себе.

„Лијела ноћ за путника,” јави се најзад Манојле, савијајући цигарету на колену подигнутом на плоту. „Да,” сложи се Гојко, „биће лијепо путовати и вама и мени.” „Само твој је пут кратак – за сат, ако добро ошинеш. А ми – док сване и пошто сване...”

Опет су ћутали, а речица је, ту близу у јошју, просипала и скупљала бисерје. „Не би требало да идеш сам,” разби Манојле гробну тишину. „Узми Грујицу, нек те препрати.” „А не,” одлучно изјави Гојко, „Чему? На мом путу већ крстаре патроле мога брата – не би ме зачудило да нека сад избије.” „Таман би нам то требало – нит им се смијемо одупријети, нит од нашег правца можемо одустати...”

Манојле ућута, укресујући у труд. Ћутали су опет, једино је Манојле, као играјући се, убацивао облачке дуванског дима у кржаву крошњу дрена. Најзад се из сиве збрке ханских зграда издвоји још сивља, позгурена прилика Вукашинова. „Ето како прилика, непредвидљиве,” сажално узвикну Гојко, „отиснуше и њега, времешног, породичног, па и слабуњавог, да се ломата ноћас за манитлудима”.

„Не жали га ништа”, подсмехну се Манојле: „не би ни кретао да му се не иде и да манитлук није за њега паметлук.”

И збиља, Вукашин се ни на шта не пожали, него саопшти: „Тамо се ни за шта не занимају, чак ни за оно што су чули и видјели.” Савијајући цигарету из Манојлове кутије, он настави: „Долазила поподне жандармеријска патрола одоздо – сигурно од капетана Марка, али се пред мрак повратила. Путници што су наилазили од Шабовића причају да је код муслимана све мирно и – престрашено. Једино су, ту доље, на раскршћу, заноћиле киришије, муслимани: било би добро да их посјетимо, иеће ли они нешто више знати.”

Вукашин припали о Манојлину цигарету. Манојле заврљачи опушак у крошњу дрена. Али је и даље држао ногу на плоту, као да се бојао да му овај не умакне: његово лице, дотад подругљиво и тврдо, полако се, обрадовано, натапаше мисаоношћу.

„Добро, да кренемо!” закључи он, спуштајући ногу с плота. „Идемо ка киришијама. Можемо нешто чути од њих, а... ко зна, можда судбина хоће да на њима почнемо, овако или онако, посао због којег смо се покренули... Само полако, правите се невјешти...”

Он пође напред, с пушком у руци.

До раскршћа је могло бити три-четири стотине метара. Тамо је био и мостић од облица, иза ког се одвајао пут – низ речицу ка Дабру и, лево, уз Дуб ка Шабовићима. Гојко је памтио место, мада се никад ту није задржавао: киришије су се, свакако, сместиле на лединици између пута и речице, с ове стране мостића. Бесумње су чули за Булатовљеву погибију – киришије најпре све дознају. Свакако их је нужда натерала на пут – може им други посао приграбити, могу се трговци наљутити, може се роба укварити... Киришилук се с оца на сина баве сиромашни, а сналажљиви и честити – посао што захтева савесност, упорност и привикавање на нагле промене и тешкоће... А Манојле, очито смишља да чини нешто од њих – види се то по његовом опрезном, лакој ходу. И Вукашин и Грујица премеђу важне и брижне мисли – обојица ћуте, корачајући опрезно и батрга-во, као месечари. И све трепти и подрхтава сјајем као у сну...

Кад Манојле стиже спрам лединице – тридесетак метара низ пут назирала се и ограда мостића – он лагано сиђе с пута. Али се заустави на почетку лединице – крај огољених јелових балвана, подигавши ногу на њих као и малочас на плот. Насред ливадице је тињала ватра, а под јовом на обали, у сенци, назирала су се три човека – они су лежали растурено, у скрћеним, неспавачким положајима.

„Хајде, Грујо, пробуди их,” заповеди Манојле узимајући пушку на готове.

Грујица пође крупним, али опрезним корацима. Он приступи првом човеку и дрмну га за прсте од ноге. Али човек се не покрену. Затим приђе и другом и поче да га дрмуса. Али ни тај се не покрену.

„Не мрдају се!” промукло довикну Грујица и затим крикну: „Мртви!” „Како мртви?” запрепашћено запита Вукашин. „Лијепо – мртви,” насмеја се Манојле. „Будале – томе колачу су се могли и надати чим су овамо забасали. Но види, је ли и трећи мртав.”

Грујица се саже и подиже руку и трећег, тресући је – рука лупи о ледину. „Јесте, и он!” „А види како су побијени,” заповеди Манојле седајући на балване.

Младић поче опрезно да пипка трећег мртваца. „Не могу да напипам – крвави су видим по глави и грду.” „Пипни, пипни ваљано – као да су дјевојке!” зацерека се гласно Манојле. „А шта би да су ти живи, кад се тако на мртве скањераш?”

Младић је пипао и пипао – онда се трже, пређе брзо к другом и пипну, трећег и не опипа, него једино загледа.

„Поклани!” довикну он с промуклом застрашеношћу у гласу, бришући руке о ледину. „Како су поклани?” распитивао се Манојле. „Па, преко грла – вире им гркљани, рапави и бијели.” „Знам, брате, нијесу преко стражњице! Него јесу ли прво побијени па...” „Не, једино су поклани.” „Тако се заправо и коље. А јесу ли још врући?” „Охладили су се, но још нијесу укрућени.” „То сам и мислио: ватра се још није утурила. А коња – нигдје! Коњи су одведени – шумом уз планину: лакци замарски – нањушили стрв и плијен, па се не гузе као ми ваздан око Булата... Но види, ћетићу, шта је запретано у ватри.”

Вукашин седе на балване: „Браћо моја, ко би се томе надао?” „Још ћеш почети да имиздриш за њима!” подругну се Манојле. „А надао би се томе свак ко зна шта су Потурице и хајдуци. Оваквог нечега сам се највише бојао – преграбиће харамије војску и узбунити муслимане – неће ме запасти ни да се омрсим. Ама добро је да су кириџије – не пролази нико туда овако доцкап, па се неће рашчупти до сјутра...”

„Кртоле! У патри су кртоле!” довикну Грујица искрај ватре у којој разгрнутој, бледо засветлуцаше жишке. „Испрети, донеси, па – да се вчера!” заповеди Манојле.

Младић је вадио кромпире, трескајући их о ледину да отресе пелео.

„Ја идем,” рече Гојко. „Чека ме брат – с њим ћу и повечерати.” „Подокан ћеш ти тамо,” примети Манојле, размотавајући крпу с ваганчићем белог мрса. „Ама кад ти се жури – иди, да не позниш. Него, идеш сам, не знам, како би било да узмеш Грујицу да те препрати.” „Рекао сам: не треба. Ко ће шта мени? Одметника туда нема чим су жандарми близу. А и шта би ми Грујица помогао?” „Тако је. Ама ноћ нема свједока. А ово је вучја, хајдучка ноћ, иако је мјесечина...”

Трећи део

БРАЋА

1.

Гојко затече брата Марка у собици над крчком, на телефону. Он обрадовано климну брату главом и настави разговор: „Да, да, разумео сам, Михаиловићу. Кажеш: Све друго у реду. Добро. Јављај се опет. Ја остајем ту где сам – на Просјачком Мосту. Да, да, не идем, Остајем. Добро. Уздравље!”

Спусти телефон на кутију и, загрљивши брата обема рукама, климну: „Добро те се најзад појави! А ја сам се баш спремао да ти кренем у сретање: мало сам се и забринуо, мада засад нигде нема правих нереда, уколико Замарши...”

Он скиде пелерину и раскопча крагну под грлом, па довикнув жандармима кроз прозор: „Остајемо ту! Разуме се!” опет се обрати брату: „А ти, наравно, ниси ни вечерао. Ја те чекам има већ сат, сат и по!” И опет кроз прозор: „Реците Види да може да донесе вечеру...” Па поново брату: „Него, раскомоћуј се – ту ћеш и ноћти. И казуј шта се збива у Замарју нашем: ти си први поуздани гласник отуда.”

Гојко скиде мантил и распаса револвер, обзирући се где ће их оставити – најзад мантил пребаци преко наслона једног од кревета, а револвер завуче под јастук. Собница не беше толико мала, колико скљешита и неудобна: власник се присетио да искористи поткровље, па је собница испала прениска, засечена косинама крова, с два премала прозора. Била је и оскудно намештена: два дрвена кревета, омањи нзастравен сто, две букове столице с наслоном – све помодне сељачке израде.

„Ту нема шта много да се прича”, изјави Гојко седајући на кревет: „Замарци су се мобилисали и – ако неки већ досад нису – ноћас ће прећи Мару.” „У ком правцу?” „Ка Шабовићима.” „Тако сам и предвиђао, а слаже се и с неким доставама. Знаш, телефонска

линија је поподне негде у Замарју прекинута, тако да поуздано не знамо шта се тамо збива. Ко у ствари подбуњује Замарце?"

„То је тешко одредити. Атмосфера мржње и освете и ... неког негодовања – као да је из прошлих ратова остало нешто недоратовано, недокрајчено. Предводе их њихови ратни команданти: мајор Војин, стрико Новица...” „То сам и мислио! Сигурно је стриц окрилатио: дочекао својих пет минута.” „Баш тако! До похода би дошло и да није старих главара: има млађих, огорчених а да ни сами не знају на шта. Стање је тако да бивши главари чине чак умерену струју: они ће бар остати у оквирима црногорског војевања – неће дирати жене и децу, избегаваће покоље ширих размера...”

„Да,” закључи Марко неку своју мисао, устајући. Он се прође собом – подније под њим и шипеле и камаше на његовим ногама шкрипале су неусклађено. „А Анђушић? Има ли и он неку... чету?” „Он је потпуно усамљен и – противан... Ти не можеш да замислиш како то изгледа: читав дан делекање, говори, тужбалице – нарочито оне! – го би и нераздражен свет избезумило и набрусило: чак је и мене обузело... Чини ти се да сањаш, да си у неком давном животу, а – све ти је јасно, знаш да се то теби догађа... Али нисам то хтео да ти кажем! Него, самоволне груписе већ дејствују. На пут, на раскршћу к Дубу и овамо, нашли смо три муслимана киришије преклана и опљачкана – нестали им коњи. Наиме, ја сам дотле ишао с извиђачком стрица Новице – да песма буде лепша њу је предводио Манојле. Знаш на кога мислим: Манојле Бјеличић, онај што се прочуо упадањем у Турску.”

Марко се заустави, трљајући десном руком браду, а левом се опирајући о сто. „Да”, закључи он. „А стрико Ноле вешто ишчепркао Манојла! А види се и куд би све могло да окрене: те киришије су криви за Булатовљево погибију козико ја и ти – чули да је погинуо.”

Он се поново усхода, а Гојко поче да дречи шипеле – да окомоти набрекле ног и да буде спреман за легање, чим вечерају. Јер тек сада је не само осећао умор и исцрпеност, него и грозу свог путовања – с прекланим гркљанима на путу, кроз долину загушену месечином и шумом, из чијих сенки су га – чинило му се – пратиле очи злих људи, а у два-три маха му се причуло да чује за собом бат корака тако да се – премда је ишао присебно и уживао у савлађивању простора – морао обзирати, чак и за револвер хватати...

Гојков брат Марко беше покрупан, а тамнопутост му је појачавала грубост црта. Мада не беше гојазан, све му је било више обличасто него кошчато, па и груди му беху ваљкасте. Иако тек беше напунио тридесету, коса му је била проређена, а лице прерано остарело. Томе су свакако доприносили и поткресани чекињави бркови, над подебљим тврдим уснама, и обло и наборано чело. Говорио је малко кроз нос, гласом крупним али у коме су, нарочито кад би се наљутио, избијали високи, шиктави тонови. Смејао се ретко и усиљено, једва чујно. Ћутљив и затворен – сем с братом

Гојком, пред којим се отварао и лако падао у грохотан смех. Одевао се лепо и уредно, мада ничим није одавао да у томе ужива, а тако исто је волео добра јела и пића, мада им се није подавао. Био је поспоре, али чврсте и поуздане памети. Свет га је ценно као сталоженог, разборитог и одмереног, али домаћи, а нарочито Гојко, добро су познавали његову преку ћуд и страсну нарав.

У односима са женом Грозданом Марко је био, пред другима, хладан и опор – као да је уживао да тиме истиче своје црногорство. Уосталом, Марко ни пред ким није откривао интимне стране својих односа према женама, па ни према својој супрузи Гроздани, иако Гојко је слутно да је он имао повремених, случајних љубавних доживљаја, којих се месецима стидео, пажљиво их скривајући и избегавајући њихово понављање.

Рањаваног више пута, недошколованог, незадовољног службом, неусклађеног са женом из туђе средине и неподатне ћуди – Гојко је доживљавао и носио у себи брата Марка као личност несрећну и промашну не својом кривицом. То утолико више што су се идеали његове младости – брат то, додуше, ни самом себи није признавао, тешећи се „младошћу државе” и „несрећеним приликама” – осипали и преобраћали у корупцију, лакташтво, насиље и шићарење. Брат није био политичар, него борац, опажао је стварност непатворену, а истовремено морао обављати службу која је дате односе учвршћивала.

Дакако, братовљева унесрећеност се у Гојку постостручавала због прелјубе у коју је запао са снахом Грозданом: најинтимнију, горду и освештану страну братовљевог живота замрачио је и укаљао му је рођени брат, упркос увек присутној и дирљивој љубави и оданости међу њима.

Ето тај поносни и храбри, испашени и несатрвени човек, био је у Гојковим очима понижен и обманут – због неверства самог Гојка – рођеног брата. Истина, брат се не би таквим осећао чак и да је знао шта се догодило између Гроздане и Гојка. Али Гојко није могао истиснути из своје свести да је Марко изневерени муж, као и толики други. Јер Гојко би могао пре да замисли ма ког него брата као млакоњу и слабића коме је жена набила рогове, и то с његовим рођеним братом – овим који скида шипеле и са стидном бојажљивошћу посматра братовљево напрегнуту, флакаву шаку на столу и профил са затупастим носом и густим веђама и брковима. Јер то се догодило и тако јесте и ничим се више не може избрисати или замрачити срамота и несрећа овог брата који живи у Гојку – у токовима његове крви и његове свести откад зна за себе, а можда и пре тога.

А у Замарју, јуче и данас, уместо живог сећања на брата, опажао је ону неумитну, неизбрисиву сенку срамоте коју му је нанео и којом је био обележен. Није ли га баш то – позмишљао је сада – и нагнало да откаже говор над Булатовљевим одром? Испуити се

супротстављањем злу – безумљу завичајном. Такво домишљање је изгледало бесмисленим, сулудим чак. Али зар и повезивање брата и Замарја није било таквим, премда сада као да је било неке везе између њих: обоје осрамоћени и унесрећени – Замарје осрамотило и унесрећило себе, а он осрамотио и унесрећио брата, брата у себи. Замарје и брат откривали су се и попуњавали у њему, и били час љубав, час неверство, а најчешће једно и друго...

Често су браћа погађали мисли један другом: брат Марко је дутао мишљу истим просторима, па – затварајући прозор – примети: „А Замарцима се ноћас види путовати – угодније но усред подне.“ „Видело би им се и по мркломе мраку – такав је њихов посао ноћас.“ „А мени их је, видиш, жао. Ти си се нешто превише на њих острвио. А немаш право – увек су такви били.“ „Да. Али оно су били ратови, ово – покољ.“ „То је истина. Али ту се мало шта може помоћи – они ће учинити шта ће учинити.“

Све дотад Гојко је држао ципеле у рукама, па их подвуче под кревет и, прилегајући, упита: „А власт? Шта ће власт да ради?“

„То и јесте оно,“ поче брат поново да хода, „што ти то нико не може рећи. Ја сам ту на том раскршћу с тридесетак жандарма – пола њих је Булат примио у службу, а и она друга половина радије би нишла да га свећа, него да друге у томе омета. Не значи да они неће слушати наредбе. Али како? Да пуцају на браћу и комшије, на дојучерашње суборце! И то у одбрани оних који су их тлачили и истребљивали столетима, у којима су научили да гледају непријатеља српства и државе!“

И брат поче да образлаже, одупрши се о сто двакавим, мрким шакама с ушњеним прстима и подугим ноктима... Збрку и тешкоће повећавало је и то што су Дабар и Шабовићи одвојени рески центри, а Замарје је, пак у трећем срезу. Између срезова влада неусклађеност, чак и суревњивост – сад је, штавише, прекинута телефонска веза са срезом коме припада Замарје, као и са самим Замарјем. Власт у Шабовићима је црногорска а становништво – махом муслиманско. Таква власт – без подлоге, мора прижељкивати најезду Замараца, ако хоће да прореди и ослаби муслимане, који су превише дигли главу и у самом Београду. А власти у срезу коме припада Замарје мора да подјарују најезду – да освете Булата, да одлију нешто црногорске сиротиње на муслиманске земље, понеки и да се дограбе беговских читлука. Засад је најмирније и најбезбедније у Дабру, мада и тамо може стање да се погорша уколико најезда замарска овамо окрене... „А наредбе које ја имам? Да их зауставим овде – на граници свог среза, али – без употребе силе! Да крви не буде! Ха-ха! Ваљда да држим говоре Замарцима које је Бог одавно злу научио и нарикаче јуче ваздан помамљивале! Као да Замарцима не баста обићи лево и десно – по овим шуметинама можеш пукове провести а да их нико не опази...“

Брат се поново усхода, изазивајући она несагласна, непријатна шкрипутања подница и камашна.

„А би ли ти пуцао у Замарце, да ти се нареди?“ упита Гојко неочекивано и за самог себе. Брат се заустави, и задивљено осмехну: „Да знаш, ја све време – и баш у овом тренутку – мислим о томе шта да радим ако добијем такву наредбу а Замарци наваде. Сумњам да ћу добити такву наредбу: чак и да муслимани нису у Скупштини прешли у опозицију, мало је вероватно да би ма ко из Београда наредио да се ради њих пуца у оне који чине много поузданију опору. Вероватније је да неко горе сматра како не би било згорега пустити муслиманима мало крви. Балкан је то!“

Брат седе, раскопчавши два горња дугмета блузе, а телефон испред њега – као да је очекивао да он заврши говор и примакне се – у подужим размацима зазвони трипут. „Што не одговараш?“ упита Гојко. „Није мој сигнал – зову Шабовиће.“

Гојко подметну руке под главу и, гледајући у таваницу, загрижљиво навали: „Ипак ми ниси одговорио: би ли пуцао или не би?“ Правећи се уврећеним, Марко узвикну: „Шта је теби ноћас? Не очекујем да ће се створити таква ситуација.“ „Али ако се створи?“ „Па, не бих пуцао.“ „Зато што су Замарци?“ „Не зато! Него... па то су своји људи, Срби... Они су створили ову државу.“ „Знам. Али они крше законе – убијају невинне људе.“ „Шта би се постигло убијањем пет-шест Замараца? То би изазвало праву побуну: не само Црногорци, него Срби листовом би схватили да је држава прешла на страну муслимана! Завезало се, ђаво га не би размрсио! Једино би војска и краљ били ефикасни. И могло би се упливисати саветима – главари, странке. Да ми се већ ослободити ове одвратне службе! Крвариш за слободу и народ, а завршиш као тамничар и батинаш!“

Брат устаде и похода, поново шкрипајући, а Гојко се усправи, пружајући ноге с кревета: „А ја бих, видиш, пуцао.“ Брат се заустави, гледајући га зачућеним, туђим погледом: „Откуд то наједном код тебе? А у кога? У Замарце? У муслимане?“ „У Замарце, наравно.“ „Ти си нечим огорчен!“ јекну брат, седајући. „Огорчен сам и ја: сви ратници су огорчени на овај или онај начин – кад се рат сврши. Но нисам могао да слутих такво огорчење код тебе. Па ја знам тебе или никог: ти си милосрдан, прави хришћанин – упркос свет твог атеизма!“ „И баш зато бих пуцао – у име милосрђа. Створе се, тако, односи који се једино насиљем и смрћу могу размрсити.“

Гојко устаде, а за њим и брат. Хватајући узбуђено Гојка за руке, он повика: „Шта се узрујаваш? Сад ћемо, најпре, добро вечерати. А рећи ћу ти ово: ту се ништа не може исправити, него – држи се истине коју затечеш, јер у неку истину мораш веровати...“ „Али затечена је мртва! А у неку мораш веровати! У томе и јесте читав проблем...“ „Свакако, таква збивања мрве савест и кидају душе... Али, зар се у свету, зар се и овде то први пут догађа? Моји заноси победом над вековним угњетачима – то су истовремено одмазде, страшне и

недолично: гомиле глађу поморених Турака, раскомаданих Бугараша и ... и арбанашких села у пламену... Колико пута сам се згрозио што сам Србин!... Али то је тако... Највише што појединац може јесте – да не чини више него што мора. А ти ниси зло још ни намислио!”

Брат загрли Гојка и овај му узвратн очигу пуних суза од жалости, од заноса братом, док су степенице иза њих шкрипале. Као постиђени, браћа се отргнуше из загрљаја, а у собу уђе повисока млада жена, повезана, али тако да јој се над челом видела бујна кестењасто-златкаста плетеница. Но најизразитије је било њено лице – с костима крупним, али и умекшаним предивна коже и ткива између њих. Гојко се сети да ју је виђао пролазећи кроз Просјачки Мост, али – будући није свраћао у хан – није досад ни знао њено име. Сада му се наједном учини веома блиском и јави му се помисао да би она могла бити једна од ретких, успутних братовљевих љубави: брат јој име изговара као интимној, изузетној познаници. Али Гојко се одмах и постиде те мисли – као новог неверства према брату, премда држање жинио – лакоћа и комотност с којом је постављала јела, додирујући брата лактом и сукњом – као да потврђиваху његове слутње...

Жена се измаче, наливајући ракију, тобоже зането осмехнута. Брат је водео да испије пре јела чашницу-две јаке ракије: омирисавши и пијуцинувши, он добаци: „Ово ти је, Видо, нека боља” Он нагло искапи чашницу па, додавши: „Али мој брат слабо пије,” обриса уста надланицом. Жена се осмехну ситним и ретким, али белим зубима и танким, свежим уснама: „Пиће он од ове моје...”

Преко воље се осмехујући, Гојко испи чашницу у два-три гутљаја, а затим потврди: „Није лоша ракија – уколико се ја у то разумем.” „У мене је све добро”, враголасто жмирну жена.

„Види ти ње!” пошккну Марко умештајући се за столом. „А спремили си баш како смо се договорили: јагњећа чорба, печење... Да ти човјек и призна: све ти је добро – једино кад би и ти била мало помекша... А како ти се свиђа мој брат?” „Љепши је но ти,” спремно одговори жена. „Али не гледа он нас сељанке, простакуше – има на претек финих госпођица.” „Мушкарац се зажели дивљине, снаге...”

„Хајде, богати, једите... Ја сам удата жена,” наједном се тобоже уозбиљи жена. „Вама удатима је најлакше: главно је да се не зна – од свега другог сте се осигурале чим сте се удале...”

Жена и брат су се шатили, смејали – све док она не постави јела и не изиђе напоље. Шале нису биле духовите, а жена, мада гледна, била је раскалашена обиграпањем око свакојаких муштерија и прегоњењем с њима. И као да је чекао да она изиђе, Гојко добаци с усиљеном шаливошћу: „Превише се она дмтила око тебе: свакако си имао нешто с њом?”

Брат је – као сви дугогодишњи ратници поготову они који су обишли много света – умео да буде и безочан: „А што да не? Ваљда није огађена? Али она је теби рекла да је у ње све добро. Што не

пробаш? Ваљда не мислиш да би тиме мене изневерио...” „Мене она не занима. Уморан сам, а знаш и сам – ја сам сада с Рутом...” „Знам, знам све... Ја те и не наговарам: ти си започео, а знам да много не бираш, па нек је списак већи и нек је успомена у старости напретек... А ако ти је баш стало – ја с њом ништа нисам имао! Него, тебе увек копка, знам, имам ли ја посла с овом или оном... А и да има – није твоја жена – да будеш љубоморан...” „Ја не бих био љубоморан ни на своју жену, кад би, рецимо ти с њом...” оте се Гојку. Али се не мога зауставити: „Чак бих јој и све опростио...” „Ни ја, мислим, нисам љубоморан на своју. Али не бих јој опростио. А ни ти – познајем те добро: Слажем се с тобом: жене треба да имају једнака права сем – права на неверство. Бар док постоји породица! А и мушкарац: како би кроз ратове, подлости и беде изнео себе и свој пород ако не би имао и неко чисто, једино своје уточиште?”

Брат застале с јелом, гледајући у Гојка с упитношћу која је могла значити уобичајено тражење мишљења од ученијег и савременијег млађег брата, али и зачуђеност, сумњичавост због његових погледа на неверство супруге. Он заусти да упита Гојка – свакако нешто неугодно, али, срећом, заzvони телефон: четири пута, у размацима краћим него пре. Брат се саже и дограби слушатицу – телефон је Вида била спустила крај ноге од стола. „Да, да, ја сам, Михаиловићу!” скоро љутито викну он. „Прекинута веза са Шабовићима! Откад? Не пре два сата: добро, разумео сам. Јеси ли обавестио господина начелника? Добро. А војску? Ко сад тамо код њих командује? Капетан Вујовић! Лепо богами! Тај негде пијан лежи: види да није у каквом јарку – може добити упалу плућа. Треба их алармирати, јер наше снаге за случај већих нерета... Потражи неког од млађих официра... Да ли пошта намерава да пошаље раднике? Не знаш? Не намеравају засад! Да, заиста је тешко наћи раднике који би у оваквим приликама... А тамо – ништа ново? У реду! Ја сам на истом месту. Да, брат ми је стигао. Из Замарја. Тамо се побуњеничка војска купи: то је поверљиво – за тебе и господина начелника. Да, да, да се не ствара паника! Вероватно су прве чете већ кренуле пут Шабовића, послаћу патроле у том правцу. И уходе, разуме се. Уходе су успешније: сељаци и иначе зазиру од униформи. Да, да, ја ћу бити ту. Да, стално. Неко ће увек бити крај телефона...”

Брат одахну, подижући се, и саопшти: „Веза између Дабра и Шабовића је прекинута – као што си и ти чуо. Шабовићи су одсечени...” „Ко би то могао да уради?... Манојле није стигао до линије. А није – колико знам – ни имао такав задатак.” „Вук је он – сам би се досетио. Али он није могао стићи: Значи: ту већ дејствују и друге, ванзамарске групе... Једи ти, а ја морам напоље – да упутим патролу.”

Брат се закопча и, наједном строгог израза, пође напоље. Гојко – уместо да настави с јелом – такође устаде и, у недоумици, пође к прозору: поднице су и под њим шкрипале, али слабије – брат је био

крупнији... Тик под прозорима цеста, бела као да је из ње зрачила месечина. Поред цесте ограда, иза ње гробље – испревртано тле, са зараслим мраморјем и посрнутим здепастим крстачама. Такве крстаче се више не праве – вероватно Турци нису трпели унадљиве, можда су чак и прописали њихову висину, па су се сељаци добили да их праве бар ширим. Гробље је ту од давнина – столећима једино збориште домова растурених по брдским крчевинама и долињским ланинама. А крчма је ту одскора: пробили су пут и она се сместила на раскршће. Живи не сметају мртвима, а ови њима још мање: задивљује где се све човек не угњежђује да би зарадио, да би се одржао. Иза гробља је јошје и река, жубораво светлуцава кроз грање. Преко реке ливада, над њом шумовита страна, па голети истопљене у небеској плавети. И све укочено, обамрло блештавом, студеном месечином – урамљено попут слике прозорским оквирима. Слика би се могла проширити, чак и оживети ако би Гојко коракнуо, отворио прозор и провирио кроз њега: под кућом има жандарма, чељали... Сусревши се с вртићим пределом, Гојко се сучелио с грижњама давнашњим и огорчењима данашњим. Присилио је себе, најзад, да учини три-четири корака: све се изменило испред њега. Окренуо се нагло и пошао назад у банално, али присно светло петролејке и к столу, пуном јела и допола испражњених тањира.

Брат се врати с чврсто смиреним изразом. Он чак не заборави да раскопча блузу – да себe доведе у раније, раскомоћено стање. „Да“, поче он прихватајући се јела. „Остало ми је нејасним оно твоје: Не бих био љубоморан ни на своју жену – кад бих, не дај Боже, ја... И шта ти значи оно – све опростити својој жени? Како да се изразим – убеђујеш ме или ми се повераваш? Ми ту блемо, ми ту дреждимо над вртлогом безумља и безакоња – ето, прекјуче су ту на мосту поперили главу ћака муслиманина – ми ту, кажем, дреждимо над злом, а ти исповедаш праштање свега супругама! Шта је то – све? И којим супругама? Гроздани, твојој будућој, твојој Руте? Откуд теби ноћас таква – како да их назовем – таква гледања?“ „Ја одувек, ја одавно имам таква гледања“, загуши се Гојко речима више него залогам. „Да, одавно имаш слична, али не баш таква гледања! Да ли би ти мене убеђивао да пређем – репимо – преко Грозданиног неперства?“ „Узимаш екстремни, најгори случај!“ „Али како да узмем други кад ти...“ „Не, ти си пренапрегнут услед свих тих...“ „Да, обојица смо пренапрегнута, а ти си и измршварси нарицањима Замараца, па то ноћашњом грозотом на путу...“ „Свакако. Али то не мења моје погледе...“ „Не мења их, али их огољује, унакажава! И не обзиреш се на моја питања!“ „Али ти ми и не даш да ти одговорим!“ „Да, заиста! И ја сам ноћас – како да се изразим – сав растурен...“

Марко ућута, натмурено се предајући јелу. Мотрешни дејство сваке своје речце, свог тона и сваког крета на брата, Гојко започе: „Па ту и нема шта да се објашњава: то је један став, један однос... Ето, једноставно: знам да се теби свиђа Рута и кад би између тебе и ње

дошло до интимности, не само што ја не бих с њом прекинуо, него би ми ти и блиским постао – ако је могућно блиским бити...“ „Који је њаво ноћас ушао у тебе?“ тресну Марко ножем у тањир. „И о каквој мојој наклоности према Руте збориш? Разуме се, Рута је потпуна жена – згодна, чила, умна: сваком мушкарцу мора запети за око. Али ја, кадгод бих такво што приметио, истовремено би ми пало на ум да је она твоја... Човеку свашта пада на ум, али се свашта не говори. Зна се које и какав род и шта је ружно а шта није...“

Брат Марко преко воље настави да једе, а Гојко одложи нож и виљушку, убриса уста и исказа с напрегнутом мирноћом: „Различите религије имају о родоскрнављењу различите прописе: Ја у Бога не верујем, али ни ја не мислим да ту не постоје, да не треба да постоје границе.“ „Али ми говоримо, ми мислимо о различитим појмовима!“ узрујано узвикну Марко. „Ни ја баш не држим до казне Божје и верских регула. Али у сваком народу ред чијим ремећењем појединац ремети себе – изокреће своју памет и свој живот... Ја сам сретао такве људе: у рововима, као у свакој заједничкој невољи, људи се зближе, па се поверавају. У неким нашим крајевима жене премладе синове, па се дешава да свекар са снахом... Али сви такви су то носили као страхан терет – чак у смрт срљају. И ја бих, можда, могао прегрешити е Рутом као са снахом, али не као с твојом женом...“

„Свакако!“ узвикну Гојко, устајући. Он лагано пође к прозору, настојачи да опет урами пејзаж с гробљем у њега. Најзад у томе успе и, зачудо смирен, настави: „Грех постоји макар и не било Бога. Јер сасвим је сигурно да нити вера у Бога обуздава грех, нити одрицање од Бога грешника смирује. И шта је грех? Можда је живот – овај каквим данас живе људи – можда је он грех... Ето, до сутра вече ће Манојле пококати најмање десетак невиних људи, а то или неће сматрати грехом или ће га оправдати животном, националном нуждом. Грех и јесте покораване нужности. Једино у свету где не би владале нужности...“

Гојко не заврши, удубљујући се у пејзаж, већ отврднуо и изострен блеском месеца са сред неба. Марко устаде и, насмејавши се гласно, приђе брату, такође се загледајући кроз прозор. „Ја још мање знам шта је грех, иако сам учио богословију. Изгледа да се ништа створишти не може без сагрешења.“

Гојко поћута, затим се окрете к брату и примети, с удубљеношћу којом је дотад посматрао пејзаж: „Ти ноћас говориш мудрије него икад.“ „Не,“ тужно се осмехну Марко, „можда сам ти ближи него икад... Него, како би било да прилегнемо – и ја сам изморен...“

Он упали цигарету, отвори врата и са степеница зазва Виду. Затим, вративши се, отвори прозор и – јер Гојко није пушио – поче да издувава дим напоље. „Теби ће сигурно сметати телефон,“ рече он. „Надам се да неће често зивкати. То је као у рату – треба

навикнути." „Свакако. А није ни важно: зар би ми то била прва несана ноћ?"

Марко заусти, али се помоли Вида, још отвореније насмејана. „Је ли јело било добро?" обрати се она Гојку. „Не може бити боље." „Сад, и ако није, главно је – добро сте јели." „Добро јели добро јело," изјави Марко отпухујући дим ка ној. „Сад још добро да спавамо."

Смејући се и купећи суђе, Вида одби дим шаком и одврати: „Е, ту вам много помоћи не могу: постеља није најбоља, ама је чиста." „Могла би нам и у томе помоћи, али тада не бисмо заспавали," нашали се Марко. „Ко би рекао, капетане, да си толики ђаво? Или то само пред братом?" „Можда зато што је брат ту: обрадовао сам му се... А твој муж Вељо се није још вратио?" „Није." „Кад дође, нек ми се јави. Само тихо – да не буди Гојка."

Жена се повуче натрашке с послужавником: „Лаку ноћ," рече она покушавајући да затвори врата. „Лаку ноћ!" одврати Гојко. А Марко притрча и затварајући врата за Видом, добаци јој: „Шалу је Бог оставио."

Он скиде опасач с револвером и обеси га на столицу, а затим дохвати лампу са стола и обрати се брату: „Муж јој је окретан човек: послао сам га с још једним сељаком у Шабовиће – да извиде шта се прича, шта се мути. А лампу ћу уврнути и ставити испод кревета – да ти не смета. Ти се слободно свуци. А ја ћу остати обучен – може неки ђаво искрснути..."

У соби преовлада месечина. И тишина, у којој се чуо жубор жандарма у крчми. Брат леже, покривши се шињелом. Гојко заклопи очи. Али нарицања, ликови жена и људи раздржих боловима и омамљених заносима, сада ишчупани из своје конкретности, бежу још пластичнији, још потреснији и неподношљивији. Они су сад били узаврели, неотклоњиви део његовог мишљења, његове свести и његових узбуђења. А тек они покљани, згрчени људи у сурим оделима: рескост и савитљивост њихових пререзаних грклана – премда ове није ни загледао ни опипао – као да је опажао на властитом кажипрсту. Опажао је чак и Манојлу – са злоковарном помишљу, с ујагреним очима на свом потиљку... Отворио је очи: дно дршке братовљевог нагана цакли се на месечини... Можда брат слути шта се догодило између Гојка и Гроздана, али не допушта себи такву помисао. А шта ли би брат урадио кад би то дознао, шта ли би урадио Манојле кад би му пало шака да пресуђује Гојку због наклоности муслиманима? Можда би се брат убио? Можда би убио обојицу. Не, једино себе: плах је, а Гојка превише воли. А Гроздана? А Рута? А Манојле не би имао никаквих двоумљења – њему су браниоци Потурица гори од Потурица...

Гојко је био приремао, јер наједном чу брата како пади цигарету: он је седео на кревету у раскопчаној блузи, са жишчицом цигарете међу прстима. „Што не сплаваш?" упита Гојко благо. „Не могу: свашта ми се мога по глави!" И одмах, скоро строго: „А зашто су

Замарци сигурни да су Булата убили муслимански одметници Јусуф и Хусеин?" „Ђаво им га знао! Па и нису сигурни, него верују."

Брат устаде, ослонивши се рукама на столицу: „А стриц? Сигурно се обрадовао?" „Најпре и јесте. А после, кад је прокљувно да би то могло да се искористи против Потурица – почео да велича Булата, па му чак и говор одржао!" „Ма није могуће! Свет се тумбе окренуо!" „Али то није оно главно, него – стриц ни речју не оптужује муслимане за убиство Булата, а преда мном изводи као да зна ко је то извршио."

Марко подиже шаке са столице и коракну два-трипут ка прозору, загледајући се у пејзаж. „А не, не!" узвикну он као за себе. „Стриц воли да се хвалише, али никад без разлога. Није случајно ни што не оптужује муслимане: он противника слепо мрзи, али му не изумева кривице."

Марко ућута, заврљачивши опушак кроз прозор. У несливеној мешавини изолованог лампиног жмирења и хладног, постојаног блештања месечине, његово лице беше неразговорно, али тврдо и опако – какво Гојко никада није видео. Затим се он полако окрену ка Гојку и с мрачном разговорношћу отпоче: „Ни ја, разуме се, не знам ко је убио Булата. Али знам ко није: одметници Јусуф и Хусеин нису, нити муслимани имају с тим икакве везе. Мада не водим ову службу, ја је обављам што боље могу – нема смисла да цабе једем хљеб државни. Поуздано знам где су тог дана били Јусуф и Хусеин – где су пре тог јутра замркли, где осванули, код кога јели..."

Брат се ућута, палећи цигарету: он се осмехивао зло и неприродно у помућеном, исклианом светлу. „Убица би могао бити и љубоморни муж, али – било их је двојица. И оба добри пушкари! Ја сам ишао на увиђај, иако је то изван мог среза: ти су гађали тачно и били упорни, као на важном, осветничком задатку. Хтјели су и да га се дограбе – да му главу одсијеку или да га исијеку на комаде... Заваривање трага: да се помисли како једино муслимани могу да искале такву исконску мржњу!" „Шта мислиш да подузеш?" упита Гојко да би скренуо разговор. „Рецимоте – већ сам подузео! Саопштио сам свом шефу Церовићу: он се једи на мене што то нису урадили муслимани!... Ту је тешко ништа доказати: Булат је убијен на тремећи срезова па свака са себе скида одговорност и користи како му треба... А стриц, мада није подмукао, не би пропустио такву згуду – за своју Црну Гору... Некад је убиство у овим крајевима било подвиг којим су се хвалисали пред дружином и племеном, а сад и Црногорци прелазе на заплотњачка убиства. Научили се томе од својих књажева – перјаници су смислили прваке и непокорнике из заседе!"

Брат Марко опет заврљачи опушак и леже, набацивши шињел на себе и с рукама под главом. „Све је то тако апсурдно!" узвикну Гојко, такође стављајући руке под главу. „А ти се сигурно и ждереш – немоћан, усамљен..." Брат нагло устаде: „Зашто би ме то ждрало?"

Зашто ми не причамо о ономе што нас обојицу мучи? Да, обојицу и не зна се којега жешће!"

Марко зари главу у дланове: он то никада није чинио и Гојко је упрепаштено зурео у њега. Најзад Гојко лагано устаде и, дотакнувши братовљево мишицу – није се усудио да му долдрне главу, мада је то пожелио – запита што је нежније и безазленије могао: „Шта је теби, забога?"

Али брат му не одговори читав три-четири минута. А кад скиде руке с лица – његово лице залише сузе а из згрчених усана прокуља риданье: „Ја сам одавно сумњао, али сам разуверио себе... А ноћас су ме твоје држање и твоје речи – та ја видим колико то тебе тишти – уверили да... Ја сам то наслутио чим се збило – кад си нас ти посетио на Косову: дотад сте ти и Гроздана били као брат и сестра, а отад се не трпите, а најлепше говорите једно о другом."

Гојко је хтео, чак заушнивао да разувери брата, али нити је налазио речи, нити му је бујица братовљевог жадања дала до речи да дође. Штавише, брат устаде, ухвати се рукама за столицу – за ону исту на којој је светлуцада дршка револвера – и настави, као да не примећује Гојка, босог и полуголог у кратким гаћама и раздрљеној кошуљи: „Ја знам да ти то нећеш признати – ја бих признао, али ти не можеш! Можда ти и не увиђаш... Јер се бојиш да тиме не разориш наш однос, нашу љубав. Бојиш се за мене, а у ствари.. овако разараш све – мене, себе, њу!... Јер страшније је сумњати – сумњати у рођеног брата, у најдраже бине, него знати... Та ја бих опростио, ја бих схватио – тренутак слабости, рођачка заљубљеност... Али овако! Ја имам с њом сина и кћер – сутра је могу отерати да ме ни нокат не заболити. Но то није битно, нити је она важна! Важно је шта се збива међу нама! Заправо и не шта се збива, него – какав си ти према мени!... Ја сам кроз све ратовање страховао од погибије највише због тога што би ме смрт заувек с тобом раставила, а сад – растављен сам и од тебе и од своје памети!..."

„Шта те је, лободу, наједном спопало?..." поче Гојко, узалуд суздржавајући узбуђење. „Па зар ти мислиш да бих ја... Ох, зар не осећаш, зар не видиш колико те волим, колико патим због најмање незгоде која тебе..." „Ја знам, знам – у томе и јесте несрећа што ја осећам и твоју љубав и твоју патњу! Али како ћемо се ишчупати из патње ако ти ћутиш о томе, ако грчиш у себи неодреденост према мени – према нама, Гојкане! Па ти си већ напола, већ сасвим нагавестио, једино још не изушћујеш чињенице – онакве какве јесу..." „Али не, Маркиша, како можеш то да ме питаш, да сумњаш?... Зар не видиш да разараш све што нас везује, живот наш..."

Али зазвони телефон: четири пута с краћим размацима. Марко скочи и дограби слушалицу, затури косу и покривајући слушалицу, дошалну Гојку: „Да се бар утопим у жабокречину!"

Брат поникну, најзад, у мукле шумове и крчање телефона: „Па колико је то сада сати, Михајловићу?" упита он у слушалицу. „Већ

прошло једанасет! А што ми то ниси пре јавио. Тек се догодило?... Добро. Јављаш се с поште? Јесте, ту је и он. Добро, дај де Руту! Здраво, девојчице! Па да, лепо нам је заједно – као увек. А ти? Добро, сво ти Гојкана!"

Звонки, рески глас Рутин обли Гојка као топли млаз. „Ох, Рут, баш ти хвала што си се јавила! Па да, добро смо – заједно. Кад ћу доћи? Разуме се – ујутру. Било је мало мучно – много кукњаве и огорчења. Али сад је све у реду – заједно с Марком. Немој да си себична! Хоћу, поздравити га. Добро: до сутра!" „Нск ми да Михајловића опет на телефон," дошалну Марко Гојку. „Хеј, хеј! Ударићу ујутру најпре на тебе. Али дај још брату наредника! Здраво!"

„Михајловићу!" са заповедном мирноћом поче Марко, „обрати пажњу да то не добије шире размере! А известио си начелника? Добро. И јављај се. Овде све као и до сада." Он спусти слушалицу и, напилав цигарете, седе на кревет: „Замисли: напали на кућу муфтијину!" саопшти он укресујући шибицу. „Раковић – Милан, разуме се. Туча и пуцњава. Лакше повреде, срећом... О, брате мој, сад ни Дабар мирно не спава! У граду се овакве ствари теже примају: годинама спокојно живе, па кад се овако нешто обруши на њих... Него нека буде шта буде! Ако смо и судионици – нисмо кривци!" Он устаде, крену к прозору, па се нагло заустави. Заврљачио је тек упаљену цигарету и спустио шаке Гојку на рамена: „Да, нисмо кривци ни у чему, а онајмање један пред другим. То је провалило из мене: мучило ме. Но нећу да те мучим ни ноћас ни икад: ти ћеш ми рећи што треба ако шта има – а ја ћу сносити све твоје – све што можеш замислити... Него ти ћеш се – тек сад то видим! – прехладити! Лези, лези, Гојкане. И заспи! Чему све то узајамно тровање? Ја ћу отићи – и тако и тако морам дежурати. Одншћу и телефон. Тако. Лаку ноћ, Гојкане..."

2.

Сећања на брата су се спајала, поистовећивала с првим искуствима, ако не и с првим сазнањима.

Гојко је имао, тада, шест година: седели су на глатком, топлим камени, у врху вира Маре, и леђа је пекло сунце, а очи заслепљивало блескање таласића.

Дубина вирића, која је Гојка премашивала, није била дужа од пет-шест метара... Већ је ронио, дакако у плитким млакама, а и одважавао се да гледа у води, сласно престрављиваи протицањем расплинутих облутака и облачића муља. И једном и другом га је научио брат Марко, иако ни сам није знао добро да плива. Али Гојко је морао да буде опрезан, јер је брат знао да прави непромишљене, опасне шале. Прва сазнања су била страх и чување од змија – притајених и свуд присутних, и од воде – од ове реке непресушне у

необичностима и стравичније од привиђења и од чудовишта из бајки. Но брат Марко је пре неки дан јурио Гојка са змијом – правом, отровницом, уштинутом у процеп штапа: зашто се не би тако нашадио и водом?...

Зато је Гојко и чукао поизмакнут од ивице стене, док се брат хвалисао како ће му отац најесен, за гимназију – био је довршио основну школу, у коју се Гојко тек спремао – купити црногорско одело какво носе главари и богати људи. И Гојку је било криво, али не на брата, премда га је замишљао рашепуреног у златом везеном црвеном цемадану и модрим димијама. Криво му је било на оца: отац неће никад њему, Гојку, такво нешто купити, макар био и најбољи ђак – за разлику од брата, који је био осредњи. Чинило му се – слушајући братовљево хвалисање – и да њега не воле: отац особи старијег, а мајка млађег брата Станка, док се о њему брину једино кад је болестан или кад треба нешто да послуша. Свакако би га вољели и жалили кад би умро – помињали би га с немим јадом као и другу помрлу децу: умрети би и требало – кад би могао гледати како плачу и слушати како га хвале...

Баш тада га је брат гурнуо у леђа. Гојко се понадао, за трен, да ће се одржати на стени, ухвативши се за неку удубину или за братовљево ногу. Он се чак извио, али камен је био гладак, потисак прејак и он се, неприпремљен, нашао у воденој бездани. Поверовао је да има даха за дужину вира: али шта – ако се забуни и крене укриво? Догодиће се нешто страшно: брат ће ускочити да га спасава, а онда ће се оба удавити. Но ако се удави једино он, брат ће се додека кајати што га је утопио: такво што брат и заслужује, кад би се могло удесити да он, Гојко, оживи после дављења.

Ипак је Гојко дотакао дно и почео да рони. Али ронио је, ужаснут, низ стрмину – у недогледну модрину. Досећао се: одрониће у дубину – у гушење, у поврат. Заокренуо је улево, затим удесно – свуд још мрачнији бездани. Сетио се: не сме вриснути, не сме изронити, али не сме ни наставити. У безизлазу недоживљаваном, обазрео се уназад: братовљево тело, нејасно и увећано, кретало се иза њега: брат га сустиже и повуче за леву руку. Гојку је баш тада нестало даха. Одбио се од дна, али, избивши на светлост, није успео да удахне: дављење је почело. Али га баш тада повуче нешто за руку, скврчио се уз нечије – свакако братовљево – тело. Ковитлали су се негде између светлости и таме: колико – то не би знао, чак и да је знао мерити време, али довољно дуготрајно да схвати наилазак смрти – нечег болнијег, али мање страшног него што су казивали. Но баш тада је осетио да га туђе – можда братовљеве – руке носе по тврдом и да му братовљев глас довикује: Гази, гази, на плићаку смо! Склизнуо је опрезно и препознао плићину по којој је раније ронио. Дерњао се, већ безразложно: Гаде! Хтио си да ме утопиш! – Али брат га је загрлио: Лудише, и ја би се утопио! И у мало се не утописмо! Ти си у паду узео крив правац...

И мада се љутио на брата Марка, Гојко никад дотад није био поист, загушен толиком љубављу према њему. Смиривши себе убрзо, Гојко је – да би обрадовао брата – пожурио на стену и, упркос страховима, сам бућнуо у вир.

Читаво то поподне – док их прохладни залазци нису отерали с реке, па и у сутону варничавом свитцима и звездама и уздрхталом зуком бумбара – брат и Гојко су били спојени устрепталом топлинама, неустрашиви и кадри да умру један за другог. И мада тог дана нису међу браћом престала дечја кошкана – тим збивањем отпочело је њихово заносно саживљање. Све што је доживљавао, Гојко је спајао с братом и процеђивао кроз љубав према њему. Његово памћење је похрањивало све значајно и занимљиво, како би их Гојко у згуснутом и прочишћеном виду проживео с братом, кад овај дође о феријама. Тако је и Марко Гојку преносио град Цетиње и стечена знања: браћа су један у другом учас усвајали искуства и просторе.

Но браћа су мржњу према Турцима делили и неговали најинтимније и због тога што је граница с Турском, удаљена петнаестак минута низ Мару, била најопаснији, најзабрањенији простор. Требадо је једино сићи низ ливаде поред Маре и извући се на повијаца који се спушта до ње, па да се – како су казивали – човек нађе очи у очи са зловесним црним пушкарницама карауле. Она се поперила на огољени, неприступачни брег с оне стране планинске притоке Маре и одатле надалеко господарила крајином.

Отац је најстрожије забрањивао синовима да се примичу граници, а поготову караули, премда су сељаци из села у планини пролазили своом обалом притоке. Турски стражари нису пушали на сељаке, а ни ови на њих – првима је то било забрањено, сем ако би неко покушао да тајком пређе границу, а други су свакодневним непријатељима сматрали једино сељаке муслимане: ови су под окриљем стражара, као и Црногорци с ове стране, кришом прелазили границу, пљачкали стоку, а прекодан из лугова и шумарака вребали и да убију понеког украј Маре или речице.

Но опомене стрица Новице, као пограничног официра, биле су уверљивије, па и строжије од очевих забрана: уз њих су ишла и његова причања о ухођењима и вребањима, о сукобима и погибијама. Стриц није имао карауле ни сталне страже: на овој страни није било муслимана, као што је на оној било православних, који би јатаковали с хајдуцима, а сви сељаци су имали оружје и обредом стражарили и извиђали. Замарци, па тако и дечаци, беху обикли на вребање са смрћу – на спремност да баце сваки посао и сваку радост и крену у бој. Али Турци, баш због погибија, не беху страховити колико вештице што су људе скамењивале и дивови што су људе јели. Неког сељака је, док је заливао купус, згодно муслиман скривен у дугу на сунротној обали – сељак је притиснуо просута црева и потрчао, али није успео да прескочи ограду купусишта, него се

скружао и умро крај ње: то није било потресније него да је умро – потресне су једино биле жалопојке и заклињања на освету.

Већ петнаестак дана по братовљевом доласку на треће ферије, Гојко је приметио да брат смера нешто тајком, премда је било очито да би му се радо поверио. Одмах се досетио: брат сигурно снује нешто у вези с границом и Турцима: и Гојко је почео да га неприметно уходи.

Бојао се да му брат не умакне изјутра, док спава, и будио се узнемирен, с драгошћу напипавајући његово кошчато тело поред себе. Али брат му се искраде у поподневи плусак, док је Гојко, склоњен под буквом, упасао телад на кошевини.

Кад Гојко потрча у потрагу, киша већ беше престала.

Шуме су осипале повесма магле, а сенке облака и сјај сунца су се прегонили по планинама. Барице на путу су биле младе и блато је голицаво и угодно промицало између босих прстију. Гојко се бојао да му – услед пребрзог трчања – не понестане даха пре косе над границом, или да не превиди траг братовљевих ципела. И није умотрио трага, све док се, задихан, није почео пети уз косицу: тек тада у мокрој, црвенкастој иловачи је наишао на отиске ципела – непобитно братовљевих, будући у селу ни један дечарац сем њега није ни имао ципела. Потражио је очима брата на косици, иза које је варљиво трептала дуга: придошли су му снага и надање и он је загребао уз стрмину.

Брат је лежао на косици, сав мокар на мокрој лединици, иза кресаног, гутлавог граба и – пре него се он обазре – Гојко је навукао израз молбене оданости. Шљануо је ногом, нестрпљив да га брат примети, а кад се овај окренуо, запањеног и убледелог лица, Гојко је почео кењкати, ожалашћен што није био позван, уплашен да није изазвао љутње.

Лези, лези! – шапнуо је брат. – Видиш ли? – Гојко се згурнио и притрчао брату, скутривши се крај њега.

Брат је управо кажипрст поред граба. Али Гојко, засузелих очију, није видео ништа, сем дугу, која је шареним огњеним појасом везивала планину с Маром. – А мене нијеси звао! – покушао је да плаче, напрежући вид и опажајући како братовљево тело подрхтава од узбуђења или од мокрине. Брат га је пригрлио десном руком: Ђути! Ено их, видиш, горе! Глодај прлом уз главицу...

Гојко је обрисао очи, а кад их је отворио пред њим је стала прегледна као насликана, гола главица која се к Мари спуштала ливањацима с ретким жбуњем, а к речици, која се слутила у јошју испод њих двојице, врлетним прлом с ретким стаблима. А на питоном зелениду главице је, као камени калпак, стајала караула, изнад које се натеглао чаровити дук дуге...

Гојко је и пре, из села, виђао караулу. Али отуд је изгледала мањом и чак нежном – брадавица на дојци брега. А најупечатљивије је што се она, тамо у селу, није ни тицала лично њега – ни њега ни

брата. Сада су пак били сучељени, везани с њом – с њеном опаком, претећом обичношћу. Јер караула, изидана страховима и причањима у моћно здање, открила се – поготову под ватреним млазевима дуге – као зградаца зидана кречом и каменом, друкчија од сељачких кућа једино по томе што је била ваљкаста, нешто височија, с узаним пушкарницама уместо прозора и кровом шиљатијим, али такође шиндреним. Јадно, неугледно су изгледали и људи у зеленкастој одећи који су сваки час улазили у караулу и излазили из ње: штавише, тројица, голи до појаса, присели су уз осунчани зид и бискали кошуље на коленима – И то су Турци! – узвикнуо је Гојко... – Ђути, лези! – повукао га је брат к тлу и у истом трену је жестоки звиждук, праћен пушчаним треском однекуд с главице, откинуо границу изнад њих. – Назад! – раздрао се брат, вукући га потрбушке за собом. Још један звиждук ваздуха расцепљеног куршумом и пуцањ који је сковитлао уједно небо и брда, да их потом, својим одјесима, поврати где су и били. – То гађају нас? – упитао је Гојко, тек тада осетивши страх. – Да, а идући пут ћу ја њих! – одвратио је брат устајући.

Отала су браћа почела да се кришом вежбају у гађању пушком „московком“. Али им се не пружи згода да своје стрелачко знање наживо примене: брату је гимназија лоше нишла, а из богословије на Цетињу га истераше због растурања антидинастичких брошура, тако да је прешао на школовање у Београд. Али и у Београду је понављао разред и мењао школе, да се најзад пријави у комитске одреде, који су деловали по Македонији и Косову. Отац је био забринут и ожалашћен, па кад му се у пролеће 1912. године Марко јавио из Београда, почео га је у писмима преклињати да дође кући, макар на виђење.

И брат дође у лето, опаљен, мужеван и свој. Имао је већ и црне, на крајевима упредене брчиће, док су му очи светлеле чврсто и нетајновито – као да је већ све знао и све искусио.

У првим данима то озиди преграду између њега и Гојка. Гојко једва препознаваше овог човека који је већ учествовао у заседама и ноћним препадима на заштијске станице, у окршајима с Арбанасима и Бугарима. Марко се не само пред опем и стрицем, него и пред главарима изражавао несусугнуто о спему, чак и о политици црногорског двора и владе. Мада није био женкарош, било је очигледно да ни жене нису биле тајна за њега: ступао је с њима у враголасте шале, лако као да има и посебно право на то. Мада су људи од њега, као оглашеног противника династичке политике, помало зазирали, опајало се и притајено дивљење према њему код млађих сељака, нарочито због учешћа у комитским упадима у Турску.

Али отуђеност браће не потраја дуго. Марко повуче к себи Гојка причањима о Београду и Србији, у којима су бујали демократија и национализам, а још више посвећивање у комитске подвиге.

А у бурн ратних, самртних збивања, која ускоро наступише у Замарју, браћа спознаше да је њихова блискост неприметно очврсла и разбогаћена жељковањем на даљину...

Опажало се да се и Црна Гора спрема за рат. То споји браћу, чак их увуче у посао око моста на Мари, који Булат по налогу владе с Цетиња започе да подиже војничким кулуком. И сам потајни присташа уједињења са Србијом, а оскудан у људима на грађевини презамашној за замарску неуку сиротињу – Булат постави Анђушића и Марка за надзорнике, а Марко укључи и Гојка у посао.

Мост је подизан на Мари, повише увора речике. Место беше добро, али и пркосно изабрано: на грлу Маре, наочиглед карауле. Турске власти су настојале да избегну сукобе, па су низами мучке посматрали како им под носом оружани селаци дижу грађевину која омогућаје напад у свако доба године.

Радови су почињали у свитање и завршавали се са звездама. Ту је Гојко и упознао Булата неодступног и неуморног. У уредној униформи, с камшијом, он је нагонио коње, волове и људе и стизао свуд – од каменолома, удаљеног четврт сата, до мерења либелом и виском. Није било нижењера, па је Булат, према некаквом нацрту, с двојицом зидара планирао и одлучивао све. У току два месеца Булат удари стубове од тесаника и сплави и извуче јапију око прилаза.

Упадљивом опредмећивању властите моћи селаци су се дивили утолико неодмереније што у њу нису дотад веровали. На дужини од петнаестак километара није било сталног моста. Додуше, скоро половина те дужине поклапала се с границом, па се радови не би ни могли обављати без пристанка Турске. Али исти народ, с истим средствима, на осталом делу се већ тридесет година злопатио без моста. Ништа се није, дакле, променило сем воља и вођа – свест о новим потребама и властитим могућностима.

А браћу је заносио ред који се неумољивим замахом, такорекућ пољом једног човека, уносио у десетине, у стотине људи. О свом руху и круху, цркли од прилеке и умора, људи су увече, крај ватара, певали и играли као на свадби и у ратном походу. Браћи као да се све промени: рођена река се прометну у противника, притајеног иза жега и пресахлих извора, а звезде у гласнике домном телу и спарушканим мислима да хитају починку и окрепи. Браћа се не само од прлог тренутка срадише, него, надопуњујући се с Анђушићем, постадоше и она умна окосница без које се не може ни у каквим значајнијим пословима и око које се почеше окупљати разборити и радни, каткада тражећи и убежиште од Булатовљеве нагле и насилне непопустљивости. Булат је то примећивао, али како то није слабило, него уносило ред у посао и примишало циљ коме је безобзирно ишао, он се на то или није обзирао, или се грубо шалио, називајући их четом паметара.

Булату као да није било суђено да доврши ни један од својих подухвата – мада и недограђеном мосту народ даде Булатовљево име.

Између балканских држава и Турске се односи вртоглаво затезаху. Црна Гора је већ тражила повод за рат и почетком септембра Булат је добио поверљиву наредбу да нападне караулу.

Једног предвечерја, убачена група Замараца припуца на караулу, из које позадуго нису узвраћали, а онда залупаше насумце – понеки куршум зазвижда и изнад моста, с којег се људство већ беше посклањало иза оближње стене. – Ови курвини синови не дају нам да у својој држави радимо мирно! А како ли је тек нашој браћи под њима? – разгаламно се Булат, претећи камшијом ка караули.

Оно исто људство које је вукло камење и песак, пекло креч и тесало стабла, гунђало и заносило се тренутком кад ће дело његових руку спојити не само два краја, него и два света, преконоћ – пре него је и дошло к себи, преобрази се у чете, притајене у луговима и удолинама, спредне на јуриш, на убијање и умирање.

Трећег дана по пушкарњу с караулом, чета поручника Новице Марковића, Гојковог стрица, доби налог да сутрадан разури караулу.

Напад беше предвиђен пре свитања, а старешине га држаху у највећој тајности.

Али напад нити би изведен на време, нити оста живе душе у селу која не би за њега знала.

Чета се прикупи већ пре поноћи, а два вода, одређена да обиђу караулу и изврше ноћни напад од планине, учинише покрет на време. Али при прелазу границе водови наиђоше на отпор патрола који их, иако не беше јачи, натера да се зауставе и развију. Њихово кретање успорише и непредвиђани обиласци кроз ломове и дубодолине, тако да ни друга два вода, прикупљена у мртвим угловима крај речике, не могоше отпочети бој на време.

Гојку отац беше строго забранио удаљавање од куће, али како се и други дечаци, па чак и жене и девојке, запутише к бојишту, крену и он, утолико пре што га је вукла жеља да буде близу брата.

Ретки пуцњи нису престајали од поноћног окршаја. Али кад је Гојко кренуо од куће, упркос плачљивом негодовању најмлађег брата Станка и мајчином преклињању, борба се не беше разгорела, иако врхови планина већ беху изронили у златну пену сунца и измаглице. Обукао се био што лепше – тако су и други чинили, и мада скоро није ни тренуо, осећао се свеже и полетно.

Ишао је оним истим путем којим је пре неколико година тражио брата, кад је овај уходио караулу и границу. Али све је било различито – време, учесници, чак и пут, сув и прашињав, иако га је роса била пошкропила и омекшала. Па и он сам био је друкчији, не само снагом и знањем, него и доживљавањем Турака и карауле: сада то нису биле стравичне тајне, него докучиви противници с којима се морало ухватити у коштац. Додуше, тајновитости је било и сада, и не толико у томе како разурити караулу и побити граничаре – о томе се већ неко стара, него шта људи осећају и како изгледају кад живот губе и једни другима га узимају.

Пре него је избио на косицу, Гојка заустави звиждук десетара Милете, сељака с црним брковима превеликим за ситну главу и омањи раст. Причучнувши још ниже, он је довикнуо: Не можеш тамо! – Зашто? Што се то тебе тиче? – Види ти њега! То је бој, а ја сам ту да осматрам и да им не би иско на нишан изишао.

Пониже, у удољници, сеђаху још три сељака, пушећи и тихо разговарајући. – Биће данас меса – надигла се дјечурлија... – чуо је Гојко, увређен, једног од њих.

Он је учинио два-три корака напред да, за инат, настави – ако га Милета не заустави. Али Милета се раздра срдито: Назад, кад ти се вели! Ако си попов, нијеси Божји! – Па куда могу до њих – до оша, до брата? – Поврати се, па поред Маре – само немој да се искаљаш испод обале. Код уора је већ наша војска, виђећеш... Но да ти ја дам једнога војника – предомислио се он, приподижући главу и настављајући: Симо, ну де спроведи га часом и извијести поручника да је на караули као и прије – вире пушке а ка нама не пуцају.

Симо бше онај исти војник који је додао оно о месу и дечурлији. Из неког суседног села, мада га Гојко није познавао: плав, скоро носав и не много јагорнији од Гојка. Али он је био војник – с пушком и кулетама, у униформи, сем црних сељачких гета и опанака. Још увређенији, Гојко пође, али га војник призва: Чекај! Реда има и међу говедима! Ја ћу напријед – ако гађају, нек прво мене...

Уверен, у свом једу, да војник тако говори да би се направио важним, Гојко стрча до Марс, па пође низ њу, скачући с камена на камен и, у инат, не заклањајући се испод обале. Војник је, љутито вичући, логурен скакутао за њим, што је Гојка још више подбадало да се показује одважним. Чак је прижељкивао да из карауле пуцају на њега, чак и погледао у правцу карауле – да мали носавко види да се он не плаши. Али је она, караула, још била заклоњена косицом. Мара је текла прозирна, као увек разговорна – било је непојмљиво да би неког могли да убију на њеном белкастом, глатком камењу.

Али с Гојкопим примицањем жућкастој, раздробљеној стени, којом се коса спуштала у Мару, растао је и брег на коме је била караула – спремна да искочи као из бусије.

Па ипак, избила је она изненада: чим Гојко претрча осуте, ломљиве стене на дну косе и пред њим се отвори ушће речице, смотрио ју је самотну и пркосну над долинама и рекама, над селима и самим собом. Он заста, изненађен очекиваним сусретом, а скоро истовремено нешто је – досетио се да је то куршум – срдито звркнуло у камен десно од њега, попрскавши га ситним каменчићима. Одскочио је назад, под обалу, где већ чучаше војник, бришући ознојено чело рукавом. – Велим ли ти ја? – прекорно је уздахнуо. – А шта бих казао старешинама и твоме оцу да те случајно звекнуло у челенку...? Него под обалу, до жбуња – чим те не виде, залуд им је ако и гађају.

Опавивши да му подрхтавају колена, Гојко укроти ноге, али оне почеше да се тресу. Било га је стид од војника: уверавао је себе да је

то од умора, мада је слутио да то није истина, бар не сасвим. – Зашто не крећемо? – упитао је нестрпљиво. Али војник не само што ништа није приметио нли се правио да не примећује, него се срдачно расприча: Какво је то јунаштво – раздрљити се да гађају у тебе као у биљегу! Друго је кад се мора... То стари причају да је срамота уклонити се метку. Али друкчије су тада пушке биле: нас сад официри уче да хватамо заклон... А ми ћемо кренути одмах – осмаграм куда... Причекни ту...

Он се у три-четири скока пребацио иза камена заваљеног на обали. Гојко се сгуштио за њим и клекнуо крај њега. Сељак је прекорно, али без љутње повикао: – Олет ти! Боље да си причекао: но свеједно, кад се срећно свршило. – Затим је прошаптао, као да су Турци у караули могли да га чују: А сад не измађај главу док ја... – шалат је уносио блискост и несигурност, али Гојко је већ могао бити задовољан својим држањем пред војником, а ни колена му се више нису тресла.

Пребацили су се до јошја на ушћу речице... Доспели су у мртви угао, па су речцу прескочили, као у игри, с камена на камен.

Испод врлети, по ледини, беху у групицама војници, махом Гојкови сусељани. Ништа није показивало да се спремају за напад, да су у ствари већ у боју: причали су, пушили и – то је била једина необичност – добацивали несланије шале. Али Гојков спроводник се није на њих обзирао: он је, очито, већ знао свој пут и Гојко се са све више поверења односио према њему. Прошли су, тако, десетак групица, па почели да се нешто спорије успињу удољницом.

Стриц Новица, његов заменик, ордонанси, као и брат и поп Петар, беху се сместили под стеном сличној стогу, усред брда, стотинак метара изнад речице. Гојко се у први мах зачудио како су смели да се примакну тако близу караули, утолико пре што и они сеђаху као да се ништа нарочито не догађа. Али кад се он и спроводник примакосе, из жбуња, слева и десна, провирише два-три радознала војника – први вод стричеве чете. Скоро истовремено изнад њих се разлегосе два пуцања – први заглашен, мукао, свакако из карауле, а други заглашан и отворен, сасвим из близине.

Јеси ли се ти помамио да ово дијете доведеш овамо? – издрао се етриц на спроводника. Али овај је мирно узвратио: Сам се запутлио, па десетар Милета... – Стриц га је прекинуо, црвенећи од јада: – Ти и Милета! А, Гојкане, зар нам није доста турске невоље, но сад и брига за те? А отац се устремио на Гојка стиснутим шакама: – Врћи се назад, несрећниче и са мнош који сам те родио!

Вероватно би отац и ударио Гојка, да се не умеша стриц: Куд назад? Да се опет опасности излаже! Нек се завуче ту под стијену! – Овамо ти, к мени! – домахиуо му је с осмехом брат, који је седео на крљи.

Војник исприча шта му је Милета наложио, а Новица се подругну: То и сам знам! Него приједни ту, предахни, па неш са мном – можда ћу имати нешто Милети да поручим.

Около наједном завлада тишина, чак се зачу танушан цвркул зебе – жељне мира у онеспкојеном простору. Њено невање је одударало од оног што се збивало, али на њега нико не обрати пажњу. Једино се поп Петар зачуди нечем другом: Чудо да они горе још не починју, како би било... – Новица га пресече: Једино ако твоја молитва не би што помогла! Слао сам већ два ордонанса – ниједан се не праћа! – Он затвори капу на потиљак и, запутивши се поред стене, добаши неком од својих помоћника: Идем ја да осмотрим караулу, а ви останите. Дођи ти, Мирко, са мном.

Крунан, средовечан човек обешених, смећих бркова, запути се теретно за њим – то је био Новичин заменик. Пође и Гојков спроводник, радо и лако. – Он се спрда! – добаши је отац, за њима. – А збиља је дошло до тога да се молитве читају! Него шта тебе, Гојко, навеле да моју ријеч газниш, да ми још једну бригу на прат товариш? – Гојко се помази уз Марково раме: Ја за Марком. – Само одакле да се не измаљаш! – припрети му отац. – До карауле нема ни дијеста корачаја – бију, не дају ни прст промолити!

И заоста су се чули орећи пушњи, који ни Гојка већ нису чудили. Марко је приметио: Има још његових вршњака – још не знају шта је опасност...

Гојко није подео кал брат – а њему се од поспратка из Србије то редовно догађало – мудрује као зрели људи. Тиме су се прекидале нити које су их спајале од детињства. Шта је значило: Још не знају шта је опасност? Незазирање од смрти? Неприсебност и неопрез? – У свему томе се Гојко, од раног детињства, није разликовао од одраслих. Додуше, то је била нарочита прилика, али ако зрели људи држе да једино они имају право да у њој убијају и умиру, не значи да млађи нису свесни чега и они. Ипак он није одговорио брату, у немогућности да укратко изложи сву сложеност својих мисли и осећања: баш тада је учестала ватра од планине и карауле, а отац се, окренувши се к сунчевом блеску за планином, прекрстио уздахнувши: Почели су, да је слава Богу милосном!...

Одозго се стумбао заменик командира Мирко, свечано раскриљујући руке и вичући: Напријед, браћо! Напријед, стрељачким стројем!

Из грмља, из рупчага, људи су журнули узбрдо, претичући се, с пушкама у шакама. И брат Марко је скочио, зграбивши пушку, и загребао поред стене. Отац је угриснуо усну, погледао за Марком жалостиво и изгубљено. Али није ни прословио, него пружио Гојку своју торбу, у којој су били крст и епитрахил, и добаивши: Причувај и сједи ту! – запутио се дагано за братом.

И остали су нестали куд-камо: Гојко се наједном нашао сам, чак самотнији због огушћале пушњава и звиждака и зврјања куршума

кроз чист ваздух и осунчане врхове ретких букава и грабова... Замарци су још јуче тесали и пилали грађу за мост и копали пут, а низами су се на извору испод карауле умивали и дожили ватре да пеку јагњад. Ту око Гојка је и даље све било неподударно с крвопротињем и убијањем: камење у точилу сјајно, склиско од росе, малињак у пристранку презрео а ником ни на ум не пада да убере макар једну малину, шуме узрадоване сунчањом позлати, небо цаклено и незабринито. Кроз поделу јошје испод Гојка проблескивала је речица, украј које су се сублизу шћућуриле три групе жена, већном млађих: чета није имала ни лекара ни санитета, него су за тај посао биле предвиђене сестре и невесте и два старца видара, вешта мелемима и травама... И време је протицало непојмљиво, болно споро, издавајући се осуо грохот пушака. Гојко је почео бројање до нове пушњава, али је доле старац видар, прекршених ногу на ледници, избацио дим повучен из дугог чибука и требало је чекати дуго, мучно дуго док избаци нови дим, а у међувремену је смеђа, дежмекаста невеста прикачињала укосницама вео с таквом пажљивом спорашћу као да се спрема на светковину...

Најзад су се одозго сасуљали ордонанс – усукан, утегнут момак с црном тврдом косом по узаном челу, а за њим Гојков спроводник. Мада убледели и неознојени, обојица беху узрујани и задахтани. Ордонанс се наслоњено десном шаком на стену, а спроводник је погледао Гојка као да му је нешто крив и наставио да се сјурјује, дочекујући се на шаке, док му је пушка лупала кундаком по камењу. Ордонанс је викнуо: Хајте, ви жене! Шћукале сте се ту као чавке, а горе се крв лије!

Групе жена су се осуле узбрдо...

Подстакнут, повучен покретом жена, Гојко је кренуо за њима. Али не толико због тога што би остајањем испао гори од њих, колико због тога што је с њиховим одлажењем бивао заборављен у обезбљућеном простору, док брат и отац...

Опирући се левом шаком о стену, успињао се лако по прхкој и бусикавој стрмени. Жене се растурише или их он изгуби, па настави насумише, уверен да караула, брат и отац морају бити горе – испред њега.

После двадесетак метара размину стену и обрете се на травнатом заподињу, с којег је почињао гребен, пешчан и каменит. Гојко је застао да предахне и да се снађе: на власатој тврдој трави није било трагова, али у прхкој земљи примети опушак згњечен петом – стричеве чизме или братовљеве шћеле. Гребен из којег се овде-онде пробијало испуцало суро камење, завршавао се – после педесетак метара – црнкастом, разбијеном стеном, великом попут омање колибе. Одозго, с леве и десне стране, чули су се повиши и ретки пушњи. Гојку се учинило да чује и јечање: рањеници, премда ништа још није опомињало на бој и умирање. Стрмени и гребен, прљуге и малиња-

ши, букве и грабови изгледали су као и где било другде. Ни караула на главичици, – још невидљива, али у сећању сачувана чистом и од комада – није могла да опомене на крв и обрачунавање. И он је био смиренији, мада сам устрептао од успињања и близине нечега неочекиваног, необичног.

Кренуо је журно уз гребен, уверен да ће најпре с њега – било лево или десно – умотрити своје. Пенетрао се као што би то чинио и свагда, али – у сусрет пуцњави и смртним поклицима. И једино је чудно било његово корачање – опрезно због клискости траве и стрмени, али чврсто и поуздано као било где, као кад било. У њему се будила свежина јутра и млада, неуморна снага порасне младости: кад се не би догађало оно што је знао да се догађа и кад то не би вређало друге, који би га могли чути, он би био готов и да заввијуде неку од љубавних песмица што су се преносиле из Србије...

3.

Нашав се у сунцу којим заблешташе небо и планина и решаво лише граба здесне стране, Гојко се закачио прстима за пукотине црнкасте стене на врху гребена да би осмотрио где се налази – готов да закликне победном и младом радошћу. Али стричев глас, шиктав и огорчен – здесне стране, негде иза граба – усекао се у његова лака, безбрижна радовања: Лези, лези! Који тебс анатемњак нанесе?

Гојку је одмах било јасно да се и глас и речи једино могу односити на њега, али их није послушао – није имао ни где да легне, јер се држао за стену и опажао да га гледају, па је било незгодно ако би се скотрљао као избезумљан од страха. А није ни било ничег застрашујућег ни лево ни десно – у травуљинама, домовима, стаблима и раскоканим врховима камења које се пробијало из земље. Али кад је поиздигао главу, иза повијарца пред њим избио је кров карауле, шилат и таван, уз очеву дреку – као да је отац знао с чиме се Гојко сучелио – и уз нечије дометање кроз трулад и точило. Караула није била даље од сто двадесетак метака и била је обичнија, сељачкија, него она упамћена из детињства, кад ју је с братом осматрао с косице. Разлегли су се јаукање и јечање негде испред њега, отац је урлао, дометање му се примицало – па ипак се у Гојкову свест с непојмљивом оштрином урезао потавнели кров карауле: видео је сваку дашчицу, чак и ексере у њих забијене...

Али то још није била караула у свој својој сравичности – још се није с њеним пушкарницама погледао очи у очи: без тога ни караула ни он нису били оно што јесу, међу њима се кидала веза, у потаји негована годинама. А поготову би тај дан – бежање од куће, јурњава поред реке и ово самотно, одважно успињање – био без тог суочавања обесмишљен и обезвређен. Није било ни времена за премишљање: кораци су већ били близу – повици и шаке тек што га

нису повргли некуд доле. И док му је читаво тело треперило – увсравао је себе да то треперење про долази од напрегнутости мишића да би се одржао, него од узбуђења – он је напишао левом ногом сустопицу у стени и пропео се што је височије могао: четири пушкарнице, узане и црне, озидане нешто крупнијим камењем, појавише се из ваљкастог зида, око два метра ниже крова. Сваки камен је био видан, свој – одвојен кречом као песницом од другог камења: био је то зид од скресаног, сумрког камења, вађеног из непосредне околнине. Из сваке пушкарнице вирила је пушчана цев, гола и тамно блештава. И мада су две цеви – оне ближе крајевима заобљеног зида, биле окренуте укосе, Гојку се учинило да и оне својим црним кружињима меркају његове очи и чело – он је и касније био увршен да је те кружиње видео. Помишљао је, слутио је: из неког од тих кружиња – најпре из оних средњих, право у њ загледаних, свеједно да ли из левог или из десног – у идућем делићу секунде плануће ватра и он ће бити мртав, пробијене добање, уколнко низам не буде прелош стрелац. Било је грозовито и несхватљиво видети своју главу размрсану и замислити себе без свести и знања и о чему, али као да је било теже отети се радозналком ишчекивању пламичка из црног челичног кружића. Питао се: како изгледа смрт? Можда то и није тако страшно, надомак свог села, овако у сунцу јутарњем: има ко да га ожали и све је превећ дело, једноставно да би допустило бол и несрећу. А можда се низами препиру који ће први да опали? Па и они су људи, слични Црногорцима, многи баш из тих крајева – грабе се ко ће да убије већи број душмана... И све је, опет, трајало неизрециво, несобјашњиво дуго: тада су се његове мисли и осећања, противречни, раздвајали у делове и појединости, као да су и они догађање. Шта ће надвладати – страх или радозналост? Низамова хитрина у нишањењу и окидању или Гојково sluheње опасности, опажање тренутка у ком ће невидљиви, незнани противник – занимљиво: према њему није осећао никакве мржње – повући за обарач? А да ли се ватра из цеви види пре него метак згоди? Одстојање је незнатно, брзина метка огромна, ако пуцањ и може да се види дању – нема времена да се уклони куршуму пошто приметити севање из цеви...

Гојко је спузнуо назад секунд, или делић секунде пре него заглушни, продорни прасак пролете онде где је била његова глава. Стриц, задахтан, ичелао га је у загрљај: Гојкане, срећо, јеси ли при себи?

Тек што су се скотрљали десно – у рупчагу испод подлоканога корења граба, а допао је отац, зајапурен и гневан, и опалио још увек веселом узрујаном Гојку два шамара – најпре по десном, а затим по левом образу. – Јесмо ли ту – узвикнуо је – да ратујемо или да бадавце чувамо? Лијепо ти се рекло...

Шамари нису били јаки – отац је ударао чучећи, али Гојка, ратнички узохољеног и обрадованог сунцу и властитој неочекиваној храбрости – обузели су утолико већа жалост и понижење. И он

је хутке проплакао, искаљујући се на стрицу: Што му допушташ да ме удара, кад моји вршњаци?... – Не могу ја, Гојкане, ни себе од његове подмуклости да одбраћим! – правдао се стриц. Затим се обратио оцу, с огорченом жалосћу: Зар не видиш, попе, да је гриуло мало и велико те безтебозове гине? То је и Гојкана понијело, а ти... Него ти, Гојкане, полако пузећи за мном... Ама тамо да ми се не измаљаш...

Али стриц није пузио, него ишао погурен, а није било ни погибаоца које је он споменуо. Ипак је Гојко – да би угоднио стрицу и смирио оца који је клео и грдио за њим – ишао скоро побачке, хватајући се левом шаком за траву и камење, а десном бришући умазано лице. – Боље би ми било – јадао се као за себе – да су ме погодили но што ме отац овако срамоти... – Али стриц занет и задихан, није га канда, ни чуо.

Обрели су се, у час, у вртачи обраслој папраћу и травуљинама и пуној мртвих и рањених... Гојко је и дотад виђао мртваце. Али они су били друкчији: мада их је, неизбодоване суселане, лако препознавао они су – побачани на земљу, без ичега свечаног и намештаног – остављали утисак заборављених, а не мртвих. Веома мало су се разликовали од рањеника, мада су они седели по страни од њих. И било их је мање – свега шест, него што се Гојку у први мах учинило, осмотрив у папрати удове и телеса. Али сви су имали нешто истоветно, нешто што их је разликовало од живих: били су спљоштени, као прирасли за тло, а одећа на њима беше опала, увела, као да никоме од њих није никад ни припадала. Сви су лежали на леђима и нико се није бригнуо да им затвори очи, још сјактаве влагом животном и јутарњом. Нико их није ни жалио ни оплакивао, иако су већ биле приспеле жене с носилтима и завојима изрезаним синоћ на брзину од кошуља и гаћа покупљених по селу: платна није било довољно, па су откидале комаде рањеничких кошуља, а чак и марама са својих глава. Али од мртваца нико ништа није узимао, као да су били посвећени.

Одношени су најпре рањеници – по реду утолико чуднијем што га је наметао носав, женскобачасти и на штап ослоњен чичиш. Рањеника је било дванаест, а свега троја носила и кад је прва група жена кренула, секајући се и заплићућу док не ухвате ритам и равнотежу – почео је да јауче младић, смрљеног колена, Марков друг из основне школе. Нога младићева је лежала по страни као да је прикачена уза њ и Гојко се сетио да је, пењући се гребеном, чуо оно исто јаукање. На младића се нико није обзирао нити му замерао због јаукања – иако је Гојко и из народних песама и из причања научио да ране треба преносити без јаука...

Мирисало је опорно – на сок подомљене папрати, и сладуњаво – на људску крв која је брзо гавнела и нестајала у трави, у земљи. Гојко је зажелио да се ражалости, па и да заплаче. Али очи су биле сухе, а груди смирене: то нису била умирања која су оплакивали у

седима, него – људи су дошли да се боре и изгинули, бој се наставља и други ће погинути...

Стриц је засео на камен, у горњој страни вртаче, издајући заповести ордоначима и нижим старешинама, који су сваки час дотрчавали. Но брага није било. Гојко није имао кога ни да приупита: стриц је био заузет заповедањем, а отац, који је баш тада добатраго, чучао је над људескарим дугих жутих бркова, скоро љутито му објашњавајући: Ма шта ће ти крст? Нећеш умријети, кад ти велити!

Бркајлија је лежао узаслоњен и крклајући. Десни брк му се био лепо опружио на раме, док му се леви замрсио и згужвао на уснама. Гојко је помислио да он због тога и не може да говори као што би хтео. Али је из његових устију, на крајевима усана, цуркала крв. Најзад га је отац разумео – по очима, по некој речи или покрету. – Па добро – рекао је он и Гојко је приметно у очевој руци сребрни крст, који овај извади однекуд... То је, значи, био очев посао – да теши молитвом, да приноси крст, да опоје... Војник је прионуо, као жељан, уснама уз крст, а отац је почео да шапуће молитву, иако није имао епитрахил,а, него – пиштољ за појасом. Гојко је приметио капи крви на крсту – као да је посребрени Христ изистински прокрварио. Али отац то није ни опазио, него је ставио крст у траву и почео да намешта рањеника височије и удобније.

Уто у јаругу спуза заменик командира Мирко, колена и лактова озеленелих од траве. Гојко потрча к њему. Али овај стиже пре до стрица, рапортирајући већ док је устајао са земље: Остали су једино лакше рањени, њих десетак – неће да се повлаче. И два мртва – немогућно их извући без опасности по живот... – Луда војско, још луђи народе! – јекнуо је стриц, хватајући се за главу. – Осам мртвих и двапут толико рањених! Пола вода! Али нека – научиће се памети: држе да се још војује сефердарима и ханџарима! А шта Турци? – Ништа. Сви су унутра. Помало се препуцкавамо: чујеш?. – Да. А розга? – Розга... Розга је доспела до на тридесетак метара и – ту је, под њом, и остао један мртав. Голет, а стријелци су... – Нек је шта је – разурнићу данас или караулу или рођено село!

Стриц је нагло устао и, прикупивши сабљу, кренуо узбрдо.

Гдје је мој брат? – цућуно је Гојко за пеш Мирка, загледаног за стрицем. Овај га је погледао изгубљеним закрвављеним очима, једва га препознајући: А, то ти за Марка? Па он је на осматрачници. – Где је то? – Мирко се осмехнуо, унесрећен и обрадован као дете: Шта тебе не занима! Марко је горе, осматра караулу: једино њему није новина да напада тврђе. – И загледав се у оца и рањеног браќалију, он се прекрстио: Умрије сиромаш Лука.

А отац је вадио епитрахил из торбе, узео крст с тла, обрисао га о траву, не придајући никакав значај крви на њему, па лепо опружио мртвана и прекрстио му руке. Штавише, отац је, већ започев опело, опружио погибаочев брк, прилепљен и згужван на уснама: удес

осталих побигалаца – бачених, заборављених као да су били нижи, безвреднији од бркајлије што га је отац опевао – наједном је постао још жалоснији. А и крв се већ беше скорела на њима, на трави. И очи су им се мутљагом скамениле...

Али Мирко је наједном избуљио очи и укочио се у ставу мирно: Гојко се обазрео и спазио Булата који се, слазећи у вртачу, оклизнуо на сочној и још росној папрати. Али он није пао, него одскочи и, не отпоздрављајући, раширио своје снажне ноге у попуштеним, најенганим чизмама. – Шта је ово? – повикао је он. – Бој или касапница? И гдје је поручник Марковић? – На осматрачници. господине команданте! – одврати Мирко, не скидајући уздрхталу шаку с капе.

Булат се обазрео околу, подбочивши се десном руком о којој је висила камшија: прегледао је, бројио је очима мртве и рањене. Мирко је спустио шаку и неодлучно припитао: Да позовем Марковића, господине команданте? – Па шта чекаш? – рукнуо је Булат и зауставио поглед на попу Петру: А ти, попе, чатиш? Чати, чати – имаш и чему!

За Булатом је нахрупила гомила ордонанаса, сеиза, официра, тако да је у јарузи постало тескобно. Гојко се – упркос томе или баш због тога – осетио усамљенијим него и доле, на крљи, пред изгревом: нико га није примећивао, а камоли бринуо о њему у кркљанцу мртвих и живих, припеке и опрзнина, пригушеног гњева Булатовљевог и певушаве, неразговорне очеве молитве...

Чинило се да је то једино месташче под капом небеском где су се људи могли спокојно скупити, мада га нико није тражио ни знао за њега, него су натрапали на њега у току борбе и одабрали га као најпогодније за договарање, издавање заповести и сабирање мртвих и рањених. То није, само по себи, зачуђивало – на неком месту су морали да се усидре. Али како су то месташче сви – Булат, његова тевабија, гласници, жене – непогрешиво и без по муке налазили? И Гојко би га, свакако, нашао: баш је намеравао да се с гребена ступи овамо, иако га никакав траг или путљага нису на то наводили. И зашто се у тој десетак метара широкој вртачици врлетних, камених страна, обраслих жарчевином – зашто се баш у њој набило не само толико разнородних људи и људских судбина, него ратни напони једног народа и једне вере против друге државе и друге вере?... Али све је одмах добило природни вид чим је Булат одмахнуо на ракију коју му је удворички понудио ситни, реткобрки сеиз: Остави то, хајлану! Није вријеме од тога – да прво видимо шта ћемо с караулом! А шта сте ви убљиједјели – да се нијесте натали свадби без меса? повикао је он на пратњу.

И официри и пратиоци су почели да разговарају, неки чак и да се нагињу над рањене, припиткујући их, и над мртве, не дотичући их се. Поп Петар је, довршив молитву, скинуо епитрахиљ и, нави-

кнутим крстњама, завио крст у њега. – Ето, видиш, погибија – обратио се он Булату – не слушају старешине.

Одозго, здесна, почели да се спуштају, поребарке и придржавајући се за траву и камење, поручник Новица, брат Марко и два ордонанса. Пришав Булату, поручник Новица је поздравио краће и оштрије него што је уобичајено и известно подигнутим и сустезаним гласом: Јединица се развила као што је предвиђено, мада са закашњењем, због испроходног тла. Непријатељ је већ у првом налету сабијен у караулу, оставивши два мртва. У нападу, изведеном послјије тога – девет мртвих и шеснаест рањених с наше стране. У току су припреме за нови напад.

Булат је ошинуо камшијом чизму, али је његов тон био попустљив, чак благ: Како се могло догодити, поручниче Марковићу, да толико људство изгине? – То се и ја питам, иако је објашњење веома просто: борци су се отели, жељни боја, а много је и необучаване млађарије међу њима. Највише их је изгинуло око розге: голет, а они се грабили ко ће је први приијети и уз њу се попети. И прииједи су је – до на тридесетак метара. Наредио сам да се у бој уведе и резервни – први – вод: већ је у бојном поретку. Нови напад...

Булат је спустио руку с кука, одахнувши: Сваки наук се плаћа. Него да ми сједнемо и поближе размотримо тај нови напад.

Прострли су шаторска крила и Булат, Новица и три официра су поседали, док се остали начетише око њих. Булат је повикнуо: Малиша, дај оне мученице, да се људи разгале. Најприје рањеницима! И насиједи, да омезимо.

Прилазећи брату, који се сашаптавао с оцем, Гојко је узалудно покушавао да се згрне на Булатовљево нагло мењање одлуке у погледу пића и јела: свима је и Булатовљево малочашње одбијање и садашње захтевање пића било природно – као да се извршила коренита промена тиме што је Новица поднео извештај и што су Булат и он засели...

Колико њих има у караули? – упитао је Булат пружајући леву ногу руменом момку, свом рођаку, да му је изује. – То је тешко рећи – одговорио је Новица, откопчавајући сабљу. Обично – двадесетак. Али су осјетили и добили појачање – обојица мртвих су сељаци. Гађају добро – попуна им је од звијераца с границе што свакодневно прескачу к нама да украду брава или човјека...

Гојко се дограбио, најзад братовљеве мишице. – Ти овдје! викуно је брат. – Па шта! Ти кад си био колики ја... – Ма батали! Зар је било све добро што смо чинили као дјеца? – Отац се убацио, с осмехом кривца: А ја сам га и клепнуо мало у љутину... – То нијеси требао! – увредио се брат. – На овакав дан! Међу мртвим и рањеним има и његових вршњака! – Али је долао, насмехнув се и пригрливши Гојка: Кренуо човјек да војује, а извукао батине...

Затим је брат Марко дао прстом знак Гојку и оцу да ћуте – да не сметају официрима, па се и сам придружио њиховој групи, спуштајући пушку к ноzi.

За зло њихово јутрос! – наздравно је Булат пут карауле и испио наискап. – Него јеси ли ти, поручнике Новица, одредио групе које ће да гађају у пушкарнице? Јеси ли одабрао најбоље стрелце у њих? Можеш ли дати знак онима од планине да им и они приврнуће ватром? – Све је то у реду. Чим први вод заузме положај... – А розгу? Ко ће розгу и петролеј да принесе? – Доброволци. – Доброволци – у смрт! – насмејао се Булат, жваћући парче пршуте, и додао: Нађе се и таквих што рад славе не разбирају смрт од живота. Но караула се мора узети. А ја сам одговоран и – ако треба појачање...

Послужење су обављали четири војника. Булатовљево наредбу да најпре послуже рањенике извршили су тако што су ове послужили једино ракијом, и то са закашњењем. Просте војнике и десетаре су, пак, прескакали без зазора – чак су и ови то сматрали сасвим природним. У седима, на њивама и у кућама, такво што је било незамисливо. Али сеиз није прескочио брата Марка – убрајао га је, као школарца, у старешине, премда он није имао никаквог чина.

Но Марко је отклонио чашу и, померивши се на месту, прегласно се обратио Булату: Ако бисте допустили, ја бих изложио нека искуства комита из заузимања утврђених зграда по Македонији и Јужној Србији. – Булат га је погледао испод ока, осмехујући се: Јеси ли то стрицу излагао? – Јесам. У ствари је то оно што и ви смјерате, уз неке ситне... – Да чујемо! Мада је ово друго – ви сте нападали ноћу, обично какву кулу с једном или двије пушкарнице... – То је тачно, али смо нападали и здања јача од ови и с више пушкарница, а дешавало се и да нас дан затекне... Најважнији су стрелци – морају бити тачни и храбри. Рекао бих, по четворица на пушкарницу је мало: ватра не смије престајати. Сваки метак убачен унутра, ако и не погоди – заслепљује или рањава распрскавањем. Нема пушкарнице коју није могућно ућукати јаком и тачном ватром. Овде се бомбе не могу употребити – немогућно их је убацити, пушкарнице су превисоко, тесне су... – И ја сам на то помишљао: у крајњем случају, могли бисмо динамитом с мостоградње обити врата. Но то би тражило још веће жртве. И шта још? – Важно је да розгоноша буде сналажљив. Јер настају тренуци кад и најприсебнији противник упада у ошамућеност... – Да. Али ту старешина не може да помогне розгоноши – он иде на нишан... – Разуме се! Он сам мора да одабере тренутак. – Сам да одабере... – осмехнуо се Булат неодређено и додао: Но и ја сматрам да треба појачати групе стрелаца и у сваку – по једног, по два официра...

Он је устао, опаеујући сабљу. Кад с тим би готов, намакао је на запешће камчињу и, опробавши њену виткост жестокиим цепањем ваздуха, обратио се официрима и ордонансима: Јесте ли чули шта сам рекао? Сваки у стрелачке групе! И сваки је одговоран за своју

пушкарницу. Између вас ћу и бирати ако не буде добровољаша за розгу. Ја ћу носити розгу! – истули Марко, малко стиснутих вилица.

Булат га је одмерио: Жао ми те – млад си, школован. А можда имаш и право – и памет нешто може. Ти буди први, а други... не, ја ћу бити први, а послјије мене... – узвикнуо је Новица, испустивши сабљу у прикопчавању: сабља звекну у отпорној, напетог тишини.

Пушњава – као по неком тајновитом договору – беше сасвим престала, а и рањеници се смирили. – Којешта! викнуо је Булат. А ко ће чстом да ти командује? – Има ко! Не допуштам да он... – Доста! Или ће он – сам се јавио. Овдје је данас лако изгубити и грб и главу. Кренимо!

Булат је пошао, али га је пристигао и поздравно витак и румен поручник, уфитиљених бркова: Господине команданте! Допуштате ли да ја будем први који ће понети розгу? – Булат је чешнуо нос: Први, други! Добро, Мијате – буди ти први. Ти си од мога братства – да не кажу Марковићи... Хајдемо, Новица!

Булат је пошао, раширених ногу, поклизујући се. Новица га је сустигао, придржавши га за мишицу. Али Булат је отресао његову руку.

Остали су се разилазили, договарајући се. Брат Марко, не обзирући се ни на оца ни на брата, ухватио је рођака Булатовљевог за шаку и, шапућући му у уво, повео га за стрицем и Булатом. Све дотад, запањен и задивљен, Гојко није ни примећивао оца: тада он сам изби у његов видокруг, заплићући се у папрат и посрћући за Марком. Али, дошав на крај рупчаге, поднимио се и, блед и уплахирен, закукао: Сине! Кућо моја! Сине, сунце огријало!

Гојко је знао, како је отац погледивао у њега, да те речи нису намењене њему, него брату који се с лепим попоручником већ био успео до врха и ту застао, као да се уживљава у нов талас палбе. И Гојко је потрчао између мртваца – ка брату, који баш тада неста у небеском сјају. – Стани! – раздрао се за њим отац оним истим жестокиим, беспоговорним гласом којим је пресецао распру са женом и нагонно хата на послушност. Обазрео се коме би дао торбу. А затим, досетивши се, ваљда, да ће рањенике однети – обесио је торбу о раме и брижно, скоро нежно додао: Ти ћеш, Гојкане, са мном. Слушај ме барем ти! Идемо за њим.

Чим су се извукли из вртаче, Гојко и отац умотрише на косици назупчаној камењаром и бусикама, петнаестак метара пред њима, Булата, Новицу и два ордонанса. Они су лежали, повремено опрезно подижући главе и договарајући се. Три-четири метра удесно од њих, брат Марко и попоручник Мијат од братства Булатовљевог ћутке су лежали један крај другог, такође повремено подижући главе. Десно и лево од њих, иза назупчаних и раздробљених чука, из којих је избијала власата трава и струкови сасушене дивизме и дивљег чаја, иза наслоњених пушака вребале су групе од по пет-шест војника. Сви су имали напрегнуто држање, очекујући нешто важно, суд-

боносно. У долиницама испод тих група лежали су или седели војници, ћутљиви и махом окренути на супротну страну као да их се није тицало шта смишљају они горе.

Па, да илемо полако к Марку – шануо је отац Гојку, мада, сем тишине, није било схватљивог разлога да се тихо говори. Јер не само што су били престајли пуцњи, него се нису чули ни дотад уобичајени и неизбежни шумови – клопарање пушака, звешкање метака у кулетима, стругање обуе о камен. А чуло се шупкање траве на повтарцу који је струјао од планине, доносћи запах шумских влага и будући мирисе сасушеног биља. Било је топло, од сунца одскочилог над планину, од кретања, од узбуђења сваке врсте, од некакве унутарње врелине која је надлазила, тамна и замамна.

Отац је почео да пуже, а Гојко за њим. Радозналост и кушање самог себе опет су гурнули Гојка да се усправи: шиљати кров карауле, таман и тврд, повире изнад косице и Гојко се пригнуо журно, више изненађен његовом близином него уплашен да се отац не обазре. Тек тада му се очитовала опасност којој су се брат и Мијат излагали: они ће морати да претрче чистину, изложени блиској ватри из неколико пушкарница. Но мада је изгледало несхватљивим да човек може тако што остварити а да не буде убијен, још несхватљивије је било да би ма који – поготову брат – могли погинути: лежали су потрбушке, као да их је измамила припека, шињела и пушака одложених, срдачно пригнути један другом. Овако с леђа једва су се и разликовали, сем што је Мијат у чизмама а брат у ципелама: кренули из свакодневног живљења крену у бој, па и тамо раде нешто обично, схватљиво и – одједном падају погођени, сваки на другчији, на свој глуми и безразложни начин... Пузећи, отац је пазио да не озелени или упрља своје свитно, златом везено одело: баш зато што је то схватљиво и природно, било је чудно – у тренутку кад брат тек што није јурнуо у смрт. Јурнуо у смрт! Шта то значи? Да ли човек може да јурне у смрт – као да је смрт вода или постеља да у њих ускочи, храна да је узме или коњ да на њега узјаше. Али тако се то каже: смрт, јурење у смрт, наилазак смрти – и то се изражава речима из свог стварног или замисливог света...

Али Булат је повикао тако силовито: Нишцани! Брза паљба! – да се његов глас, као да зове с планине на планину, разлегао и пошто пушке са свих страна прогрмеше, не дајући једна другој да издуши.

Отац се поиздигао и загребао што је брже могао, а на косици је, премешујући главом камену гриву планине у позадини, устао подпоручник Мијат, кликнуо као да је заиграо оро и нестао с друге стране. Секунд-два паљба је престала – као да запрепашћење и радозналост обузе и једну и другу страну. Али Булат је рикнуо: Пуцај! – и нешто опсовао тише и неразговорно, па је паљба затућњала као да се испред ње отворила устава.

У три-четири скока Гојко и отац су се нашли крај брата. И мала су прилегли уза њ – Гојко с леве, а отац с десне стране, он као да их

није приметио, попридигнут на лактове и вирећи кроз траву крај сурог камена. Лице му је имало толико тврдо напрегнут израз као да се зауставило пре него се распрсне, а усне му је скупила горчина као да је гризао педен из лукотина крај главе. Но у његовом погледу, пажљивом и набрушеном, било је топлине, макар трпке и суштегнуте.

Та онемела, окамењена устремљеност брата Марка у трену се пренела и на њих: пред њима, пред Гојком, на одстојању мањем од сто метара, стајала је караула, ка којој је укосо трчао потпоручник Мијат, повијен и дугим, али – тако се Гојку учинило – преспорим корацима...

И опет је она караула, изненадила Гојка, као да је први пут види. Али то није толико долазило од тога што су из њеног зида са звијучком и праском избијали брзи и изненадни облачићи, изазвани куршумима којима су је обасипали Црногорци: Гојко је, као и при сваком сусрету с њом, био зачуђен њом самом – њеним изгледом, па чак и њеним положајем. Она се није – како је он дотад држао – налазила на брегу, него на заравњаку косе која се, вијугава и грбава, спуштала од планине. Због испресецаности тла удолинама и главичицама, није било прегледнијег положаја од овог на коме се она налазила, а чистину око ње Турци су добили крчењем. Овако изблиза, она се смањила несразмерно с одстојањима из којих ју је Гојко дотад гледао и остављала је сиротињски, чак јадан утисак. Зидали су је, очито, сељачки мајстори и на њој не само што није било ничег вредног – ниједног отесаног камена, а кров од буковине већ полутруле, него ни упечатљиво – ваљкаста грађевина једва височија, једва пространија од боље сељачке куће. Била је без прозора: свакако су се низами дети гушили, а зими смрзавали.

У први мах Гојко није разабрао да ли из осам пушкарница, колико их је у два низа било према њима, вире и пламте деви, али је било невероватно да се из тако неугледне зидине неко усуђује одупрети и убијати људе. Црногорци иза чука, уосталом, као да се нису ни обзирали на противника: пуцали су измоливши главе, неки чак и груди, код крајње десне групе официр је стајао, подигавши леву ногу на камен.

А Булат је дозивао старешину напада од планине: О, Томице Бурашев, удри ако мислиш икад, мо-оре! – Није било вероватно да би тај Томица Булата могао чути кроз грмљавину паљбе. Али било је толико пријатно и охрабрујуће чути присебни, полетни поклич, да је Гојко, разигран у себи, био готов да јурне на караулу или куд год би га Булат напутио.

И опет се све збивало запрепашћујуће споро, али Гојко није био кадар да се задржи ни на једној одређеној мисли, чак ни на слици, привучен и сапет трчањем поручника Мијата... Он је трчао толико улево од карауле као да је рањен, па настоји побећи у неки заклон. Али он је нагло заокренуо удесно – ка караули, ка розги која је

лежала на угаженој, пескушавај ледини, с руком мртвог војника на њеној раклји: тај војник је лежао потрбушке и Гојку се учинило да има неприродно дугачке табане. Други погибалац, двадесетак метара ближе, лежао је скврчен, док му се капа – ако је била његова – откотрљала десетак метара у страну. Та капа није била војничка, него свечана народска, окренута чоханим и златним дном нагоре. А ни мртавац није био војник, него младићак, обучен као на свадби и, очито, из имућније куће.

Гојко није могао да схвати како розгу и погибаоце, иако су били упадљиви на голети, није приметио све док Мијат није скренуо к њима. Али то је могло долазити отуд – закључивао је – што није, унет у Мијатово трчање, ни обраћао пажњу на друге појединости: тако се украј карауле, удесно од њених врата – врата се нису ни видела, него једино истурени довратник – налазио дрвљаник лево наслаганих, букових цепаниша, а у клаци пред њим забијена секира – баш као у домаћинској сељачкој кући...

И Мијат је трчао несмањеном брзином дугим корацима, у чизмама чије су се саре пресавијале на сунцу. И мада су његове ноге претицале једна другу тако да је изгледало као да се задња одбија од тла пре него предња ступи на њега, Гојку се и даље чинило да је могао брже да трчи: до розге му је остало још десет, па и дванаест метара, а док то прође може сто пута погинути. Ноге његове су стригле ледином тако хитро да се скоро нису ни разликовале једна од друге, али он је морао најпре стићи до прикастог, угластог камена, затим до сивкастог, обличастог, па тек до мртаваца и розге. И мртавац му је стојао на путу – морао га је прескочити или обићи, истргнути му из леве руке торбицу у којој се налази кантица с петролејом, а из десне розгу. А шта, ако су се мртавацу руке – како се то каже скамениле? Гојко је замирао, можда више због тог неподношљиво спорог Мијатовљевог примишања одређеним предметима, него из бојазни за Мијата. Али нити је имао снаге да зажмури, нити се бојао – ни он ни ико други. И сви су се измодили више него што су морали. Сви сем брата. Брат је и даље лежао устремљен, са сламком у устима. Али сламку није грицкао – тихо је подрхтавала од стезања његових усана...

А палбу Гојко као да није ни чуо – управо, чуо ју је, али она као да није имала везе ни с човеком који је трчао, ни с плимом зебњи и заноса у Гојку и војсци црногорској: трештала је заглашена и већ уједначена, као негде друго, између људи који се нису ни мрзели ни водели, ни знали због чега све то чине. И нико се жив није чуо – нико сем Булата. А он је ускликивао повремено – и то баш у прави час: Палба! Ха, соколови! Ока да не отворе! Нишани! Пуцај! – И Гојко и војска су били занети Булатом, баш онаквим какав је био – грамзив о првенство, самовољан, женскоарош али и опиљива, непогрешива снага и неустрашиво, смишљено вођство.

А можда је и потпоручник Мијат чуо Булатовљева соколења – можда су она и њега носила и чувала: прошао је и угласти и обли камен, стигао и до розге, савио се и зграбио и њу и торбу и баш тада – као што је Гојко и стрепео – посрнуо. Није било јасно због чега му се то догодило – због тога што мртавац није из скамењених руку испуштао ствари због којих је живот изгубио, или што га је погодио куршум турски. Али он се – насупротив Гојковом ишчекивању – усправио, окренуо се назад, к земљацима, својим дугуљастим белим и зајапуреним лицем с црним уфитиљеним брчићима, као да је желео да им нешто каже, па је наставио, вукући ноге и подигнувши главу, пут карауле... Мијат тако учини десетак корачаји, испусти розгу, затим торбу, отетура још два-три корака и паде ничке, руку пружених напред.

Његов пад је пресекао палбу. На голој коси, натопљеној сунцем и мирисом барута, једино се зачуло тихо јечање некаквог рањеника испод левих чука. – Погибе! – шапнуо је отац поп Петар, премда је то већ одавно било очевидно. А стриц Новица је рекао за себе: Онакав делија!

Гојко се сетио да никад није видео тако лепог човека као потпоручника Мијата док је онако витак и полетан трчао ка караули каменитом и осунчаном ледином.

Али Булат се раздрао, не обзирући се ни на шта: Палба! Брза палба! – и додао тихо, али довољно гласно да су га мнозина могли чути: Црн вам образ био!

Брат Марко се померио.

Палба је поново почела жешћа и као разговетнија него икад.

Брат је испљунуо сламку и погрбио се, скупљајући колена. Отац је, стегнувши доњу усну зубима, пружио уздрхталу руку к њему и заустрио нешто да каже.

Али брат Марко је скочио и јурнуо ка караули. „Оче наш, иже јеси на небесјех...” – зашапутао је отац, загнув лице у камен и траву.

Али отац није изговорио до краја молитву, нити одолео да издржи не гледајући. Наједном је искочио из заклона и раздрао се: Палба! Палба, браћо! Палба, соколови!

Тако усправљен, у цемадану од црвене чохе златом извезене, био је изазовна мета. Али Гојко није поверовао да отац тиме жели привући непријатељске куршуме на себе, него је био понет узбуђењем, страхом за сина. Застидевши се такве ружне помисли о оцу, а још више због свог лежања и скривања иза камена – Гојко је скочио, ни сам не знајући шта заправо треба да чини. Али га је отац дограбио за јакну и свалио доле, раздравши се: Лези! Док нам се свијећа није утулила као што и хоће! – Гојко се поиздигао испод непопустљиве очеве шаке, процвдивши: Пушти ме! Зар да гледам погибију његову!

Гледао је, заривши прсте леве руке у пукотину камена, а десне у траву и земљу, док му се сва унутрашњост изокретала, откидала и јурила за братом. Сваки братовљев покрет, а – тако се Гојку чинило – и опажај и накана, преносили су се на Гојку: и он је под својим стопалима опажао хрускање пескуше којом је брат трчао, исти поветарац је и њему расхлађивао ужарено лице.

Брат је трчао баш како је Гојко то и замишљао – дижући колена превисоко и забацијући стопе малко у страну, како је трчао увек, откад га је Гојко памтио. Био је осредњи тркач, нешто спорiji од Мијата. Гојку се чинило да би он сам могао брже да трчи и у себи је пожуривао брата: Трчи! Трчи још брже! Још мало, сунце наше! Још двадесет, још петнаест метара...

Марко је такође трчао укусо, али под оштријим угловима у односу на зграду: оценио је, свакако, да је скраћивање времена најважније. И већ је био прошао другог погибаоца, кад је Булат раздро простор махнитим криком: Кров! Кров! Пуцајте у кров!

Гојко се обазрео не губећи брата из вида: Булат је истрао пушку сеизу и, онако с руку, залуцао, нешто псујући. Марко је трчао као да се ништа није догађало, а Гојко је уочио ниско на крову две пушчане цеви, промољене кроз проломљену шиндру. Да ли је брат чуо Булата? Да ли је смотрио цеви? – Трчи, брате! Пази, кров, кров! – завриштао је Гојко иза гласа.

Куршуми су већ испали кров, једна цев се померила увис, али је из оне друге, непомерене, сунуо пламичак – Гојку се учинило право на брата. И заиста иза брата задимише земља и камен – од тог или неког другог куршума.

Али брат Марко је дотрчао до розге, зграбио и њу и торбу и поцао напред. Више није трчао – и розга му је била тешка, њен врх се вукао за њим. Није му преостало ни десет метара. Стриц Новица и Булат су се надметали дреком: Ха соколе! Палба! Кров! Брже! – Отац се сасвим усправио, а и Гојко. Стићи ће! Стићи, соко мој! – викнуо је отац плачним гласом, тресући песницама, а Гојко је несувисло заурлао.

Брат је вукао розгу с неприродним, крајњим напорима – леђа су му се грбила и врат и ноге истезали. Он је довукао розгу на три-четири метра до карауле, па застао, повукао је још корак-два омлитавелом руком и оставио. Торбу је задржао и, вукући је, дотетурало до зида, па ту клонуо, наслонен и главе нагнуте улесно.

Рањен! – јекнуо је Новица. Покривши лице, отац је завапио: Помози, Боже, данас ако мислиш кад! Булат је викнуо радосно: Добро је! И одмах се раздрао: Палба! Брза палба! Не прекидајте, курвини синови!

Гојко је зајаукао. Стриц Новица је забацио пригрнути шињел и јурнуо право ка караули, придржавајући сабљу левом руком.

Манитов! Но неће метак њега! – добацио је Булат и повикао: Палба, курву вам мајку! Палба, соколови! Сад, сад!

Мало ко се заклањао. А Булат, кад се није драо, пуцао је, пажљиво нишанећи. Отац је извадио пиштољ и, руке истегнуте као да ће му је оружје ишчупати из рамена, почео да пуца. Брат није давао знака од себе – Тата, пусти ме к њему! – заридео је Гојко. Отац као да га је тек тада приметио – притиснуо га је шаком к земљи и завапио: Не, не! И овог зла је превише. Но може велики, милостиви Бог...

Стриц Новица је трчао брже него што је Гојко очекивао – погнут, кратким, сигурним крокљајима. Он је дошао до розге, повукао је и узаслонио уза зид. Тек потом је пришао свом синовцу, нешто претражио по њему, па се усправио, куцнуо прстом у десну страну груди, показујући где је Марко рањен.

У заклон! – викнуо је Булат. – И палбу у кров!

Новица је наједном добио мирне, сталожене покрете. Он је чак скинуо капу, обрисао зној десном шаком. Затим је полако пришао розги, забио је у земљу њен дебљи заострени крај и опробао да ли се учврстила уза зид: кроз проређену палбу, Гојку се учинило да чује стричево дахтање.

Булат је сео на камен и, патећи цигарету, обратио се попу Петру: Хоће се вама Марковићима – па, нек вам је са срећом! – Затим је викнуо: Јединачном палбом! – И као за себе: Јединачна палба је сигурнија, али здружена заглаши, па се човек осјећа сигурније. А све није ни трајало дуго – и он је погледао у сат – седам минута.

Новица већ беше извадио кантицу, али како није имао платна, скинуо је блузу, свукао кошуљу преко главе и почео да је на гапа петролејом, стаљајући поједине њене делове на грло кантице. – Пожури, Новица, – довикнуо је Булат – док се нијесу предомислили да се предају!

Новица је кренуо уз розгу, опет одмерено – као да се пење на сено или на кров властите куће. Дошав до крова, он је застао, петљајући нешто веома споро око кошуље – сви су знали, па и Гојко, да он то пади шибице. Булат се обратио са шаливом горчином попу Петру: Сад још и шибице да не привате...

Али из црстију Новичиних је плануо слабашан, па бујан пламен. Он је замахнуо и бацио кошуљу напред: кошуља се тамо раширила, пламињајући на три-четири места, а ветар нанесе мирис петролеја.

Новица још не беше ни сишао низ розгу, а на крову је избила црвена рана огња, лижући дашчице и палацајући беличастим, на врховимв тамним језичцима. Стриц је почео да раздсва брата Марка: Гојко је, видео како цела братовљеву кошуљу и прави од ње завој.

Палба јењава – Нек се појача онсада врата – да неки не умакне! – наређивао је Булат ордонансу. – И нек не заробљавају никога! – Па као за себе: Требало је да на предају мисле прије но су толико дешева начинили...

Огњена рана на крову се преобразила у бокор рујевине који је већ лизао небо и планину, уз живахно пуцкетање и крикове из карауле. – Нека изгоре као мишеви! – рекао је Булат за себе. – Доста су и стражарили над нашијем животима и имућем!

Из пушкарница је већ избијао дим, таман и густ, а ветар је наносио гар и пухор.

Булат је изишао из заклона, ударивши се камшијом по сари: огањ је већ отерао Турке с пушкарница у приземље. Булат је лагано, раширених ногу, кренуо ка караули, а за њим ордонанси и официри. Али нико се није усуђивао да га претекне. Кренуо је и отац. Гојко је потрчао из све снаге, не обзирући се ни на оца ни на Булату – ка караули преобраћеној у циновску буктињу, ка брату којег је Новица придржавао у измицању од вредине.

Брат је лежао на леђима, прошећен и усиљено осмехнут. Бојећи се да га не повреди, Гојко му је узео шаке, љубећи их и обасипљући сузама. – Није ми ништа. Није то ништа – прошалтао је брат губећи свест.

Али он је одмах дошао к себи, гледајући унезверено. – Треба га утоплити – приметио је Булат, бацајући шињел на његове голе, кржаве и повезане груди.

Отац га је пољубио у чело, крстећи се.

А с друге стране карауле се проломио плотун, сложено као да је неко расцепио платно до врха планине. – Шта је то, где сам ја? – упитао је брат. – Ту, код карауле – одвратио је отац. – Сад их докусурују на вратима. – Булат је пружио камшију ка караули: А они искачу из пакла у – смрт.

Врата карауле су била на супротној страни, али су војници спрам њих, слабо заклоњени иза чука, с пушкама уз образе, објашњавали официрима и ордонансима око Булата шта се збива: они су то чинили кратко, раздрагано, махом после испаљених плотуна. – Тај није ни искочио! – А онај – прекрстио руке и устобочио се на сред врата. – Леже тај на праг! – А онај прекорачи – није га отпрве згодило по мјесту.

Све је то било непојамно близу – караула и брат, Турци и нишанције: као у тору.

Турци су искакали из огња – у ствари и нису искакали, него излазили на врата да буду убијени. А и они који би се затрчали да искоче, чинили су то у безнају – да затоме ужас од смрти. Свак је – и код Турака – умирао на свој начин, иако ни један од њих није имао избора. Но и на Гојка се, уз грозу, преносила безразложна, дивља радост победника.

Побили су их тако све – четрдесет и пет, у року од десетак минута.

Па ипак је један умакао: избаченим њебетом је измамио плотун и ступио се у лево, низа страну, кроз шумарке и јаругу. Ордонанси искрај Гојка су потрчали око карауле, почели да пуцају насумце – у

све што им је, избезумљеним, надичило човеку. А Булат је приметио, кад су се вратили, љуги на себе и бегунца: Не мари – нек им радосни глас однесе...

Кула се осипала и рушила изнутра с треском, избацујући облаке дима и варница и мирис изгорелог меса и вуне.

Булат, најзад, приђе свом погинулом рођаку, лепом потпоручнику Мијату, нареди да га преврну на леђа и пред онемелом војском и караулом из чијих су пушкарница сада бубњалн танки пламенови, залелека истим оним проломним гласом којим је и командовао: Леле мени, Мијате, дико братства, жртво српства!...

Долине су, као по команди, почеле да се разлежу пелесима мушкараца и запевкама жена: битка је била завршена и почињало је оплакивање.

С подигнутих носила Маркова рука се обесила и Гојко је, спотичући се, дограбио у своје – да не би претрнула, не би ли препознала његове дланове и његове сузе...

4.

Земља из надања, из митова и песама, коју – задобијену – нико није полео.

Гојко је већ више од месец дана боравио на Косову – код брата Марка, који је ту службовао од свршетка рата и одатле се оженио прошле јесени. Али тек тог дана – на малогоспођинском сабору код разрушене црквице, појмио ту дрвну запарложену земљу и трагичност заноса за њом српских ратника и сањара...

Ту се утемељила и издала српска средњовековна држава – ту, на Косову Пољу, отворила јој је гробницу турска најезда 1389. године. Но још читавих триста година, под турским господством, на том валовитом и модрикавом тлу, окруженом планинама, множило се племе српско и пламсала мнсао српска. Онда су буне српске и најезде турске, сеобе српске и покољи арбанашки, опустошили ове земље и отворили их другим народима – Арбанасима и Турцима, Циганима и Мађупима и свакојаким изгнаницима и бескућницима огромне, хаотичне и шаролике царевине. Ипак је претекло, већином у градовима, нешто српског живља, који је пригушио и збрисао све што би дражило турске силнике и насилнике и арбанашке празнике и крвопије. Под небом с ког се не смичу ченгеле, на земљи у којој не предишу јатагани, српском живљу није преостало друго него да бивствује, мисли и осећа покорно. Све је згасло, сем вере и језика – сем песме која се извлачила из тмина подсвести и утишавала у дубинама авлија. Непријатељски свет је затворио Србе у ужасну и непробојну тврђаву трпљења и чежње: претрајали су, али више нису могли да се споразумевају са сународницима који су дошли као ослободници – отворени, дрски и неприлагодљиви.

У први мах је та земља засенила Гојка чарима дрвених манастира и утишаним, утуканим сластима варошког живота. Фреске по почапавелим и израњављеним зидовима – непролазности патње и праћтања, и мазне и меконутне девојке у баштама и на чесмама – радости у животу који једном траје и бесповратно отиче. Чинило му се – првих дана по доласку са студија у Београду – да је тек ту нашао спој између вечности и живљења. Али то је била варка: манастири су били пламсаји минулих вредности, а живот српског грађанства вртић у непробојној шикари арбанашких фисова који су се и даље сручивали из планина, посвајали ту земљу и растињавали се по њој.

Напетост и страва подмуклог, даноноћног ратовања, које је брат Марко морао да води, и сударање с етничким, верским и друштвеним омразама, убрзо су истерали Гојка из окамењених и непоновљивих истина и лепота прошлости и из тескобних, утопљених и наситених закутака српског варошког живљења. Све болније је зјапила у Гојку провалија између наслеђених, скоро мистичних заноса овом земљом и њене ужасне реалности. Није га изненађивало што та земља није више насељена Србима – то је и иначе знао, мада су свест и сећање тиштада пазаришта узаврела белим ћулафима и црвеним фесовима. Ужасавало га је што ту земљу нико од Срба више не воли и не жели, сем од невоље или из себичности: сиромаси – као једино тло где кору круха могу наћи, и шићарције – као незаштићену дивљину у којој се лако до плена долази. Покољења за покољењима су чезнула и гинула – а највише баш у току Гојкове младости – за земљом која се, задобијена, откривала као несавладива, неотклоњива мора...

И то је Гојко појмио, коначно, о госпојинском вашару на црквици, премда се био понадао да ће тамо јаву превладати сањарије и митови.

Запис и предање су казивали да је то била најстарија црквица у читавом крају, коју је некаква самовољна турска чета до темеља разрушила пре двеста и тридесет година. Нису били сасвим јасни разлози који су навели насилнике на богоскрвњење: причало се да су се они тиме свећали суседном манастиру, којему нису могли нахудити због тога што га је чувало арбанашко братство, док је осамљена, запуштена црквица била без заштите, скоро и без пастве, одсељене с патријархом Чарнојевићем. Али је било непобитно предање да су се ту о Великој Госпођи купили вашари, па је нова држава – и брат Марко је око тога радио – настојала да их обнови. Већ прошле, 1919. године – прве године по ослобођењу – одржан је био први такав скуп. Али припреме су окасниле и одзив омашио, па се ове године очекивало – а и власти и патриотске организације су на томе настојале – да ће вашару бити враћени сјај и величина које треба да је некада имао.

И место и клима беху заиста погодни.

Летње жеге су сењавале, а јесенске вечерње и јутарње простуди су се једва опајале: тело се купало у сунцу и ваздуху као у млаком

млеку и људе је обузимала ведрост и трома безбрижност. Путеви су били закрчени колима и товарима жита и сена, сокацима као да су отишале воћне осоке. Било је оскудице у фабричкој роби и воћних препушћивања жандарма и качака, али се нигде нису тако спајале свежине и прозирности планина с масноћама и изобиљем равница: баш као у причи о краљу који је у овој земљи истраживао погодно место за задужбину, па кад су му донели јагње, погачу и грожђе, узвикнуо: Овде су се три добра састала – ту ћу манастир и оидати!

Од црквице не беше остало ничег сем темеља од креча и камена, зараслих у зову и авговину. Али она се налазила – као махом цркве и манастири – на ставама планинске речице и равничарске реке, на падини брда обраслог храшћем и орашћем. С обе њене стране и испод ње, све до ушћа, гибале су се ужутеле, лани искрчене ледине. Та чистина, на коју су се пробијала три путељка, била је као обзидана широким густишом трњака и купињака. А речица – бистра и пастрска као све речице поред старих храмова – кроз јошће се расипала као ћердан, док је река, зелена и спокојна, лежала немо у мекоти стрњишта и кукуруза.

Опет по неком обичају, требало је ноћ очи вашара преноћити крај црквице.

Од града, у коме је службовао Гојков брат Марко, било је петнаестак километара до црквице. Млађарија је махом ишла пешке, док су боље стојеће варошке породице, удружене и појединачно, кренуле већ око подне на изнајмљеним фијакерима и колима, с храном и постељином, чак и са служавкама.

Но Марковићи окаснише: требало је да пођу камионом с мужем старије Грозданине сестре Мирјане и његовим пријатељима – трговцима и занатлијама из града, али је брат Марко морао да обиђе успут станице и патроле, па су он, Гојко и снаха Гроздана кренули фијакером, којим је управљао Марков станодавац – Мехмед-Алија, прави Турчин, баштован и трговац.

Кад су пристигли, огромно, зажарено сунце седаше на далеке заруменеле повијарце и сутон беше већ осенио људи и ствари, помодрело небо и зеленкасте, узбибане равни... То исто сунце, ни дан хода одатле, можда баш тако ужарено, пре пет и више столећа, гледали су, умирући на разбојишту, рагници српског царства у пропадању и турског царства у уздизању. И исто тако се споро гасио дан и падала ноћ на ране, на наје, док је у табору победника – као и у том тренутку – добош муклом тутњавом покретао притуљене ритмове крви и страсти, а зурле пиштањем дозивале давне завичаје, пале саборце и будуће победе...

Добош и зурла су замукли баш кад се фијакер зауставио. Мирјанин муж Павле, раскопчане крагне и опуштене кравате, знојав по високом челу с проређеном косом, и даље поигравајући телом и раширеним рукама у такту угашене свирке, дочекао је кочије, цере-

моничално се поклонио и пружио руку Гроздани. Био је очито припит и Гроздана му је с подсмешљивим разумевањем пружио своју пуначку шаку са ситним зглавковима и рупицама. Он ју је галантно повео пространом шатору иза рушевине, импровизованом од ирамчића и шаторских крила под огромним кестеном. – Све је спремно за ваше господство! – повикао је Павле, ширећи руке на улазу у шатор, и одмах додао пословно: Ну де, Томо, пренеси њихове ствари овамо – онде, с краја, ту ће им бити најугодије.

Из шатора је изишао бледи младићак, малко погурен и подужних руку, удворно се насмешио истуреним жугим зубима и пошао к фијакеру. Но Мехмед-Алија је већ износио корпу с јелом, а Мирјана, сла устрептала, прибијајући се уз Маркову руку, почела да чаврља: Ух, једва сам вас дочекала! Ништа му не могу, ухватило га – пије, игра, лудује... Боже сахрани! Ако га вас двојица некако не преварите и не смирите... – Тупан, бре, тупан! – раздрао се Павле, у инат својој жени. – Зурле, зурле! Свирајте, бре, мајку вам фираунску, да се зна кад моја снаха и зет долазе! Је ли ово српско или није? А? Бре, бре, једном у годину, па да се не провеселимо! И на каквом месту? Нема да га нађеш такво у свом дуњалуку – ем равнине и планине, ем светиња српска...

Три Циганина с виолинама, три Турчина – два зурлаша и један тапанџија, и две Циганке – једна времешна и гојазна, а друга млада и танушна, шарено обучене и с дефовима на крилу, бежу се сместили на самом улазу у рушевину – на даскама положеним на изваљено угаоно камење. Они почеше да се мешкоље, да пробају виолине, а Павле је, чекајући да отпочну, леву руку забацио на леђа а десну дигао у вис и истурио десну ногу напред. Цигани су засвирали, Павле заиграо сам, пошкучујући, а Мирјана је запрепашћено дошапнула Марку и Гојку: Ето, и сами видите... – Али то није ништа, – насмејао се Марко. – Пусту га, не води рачуна – истућнаће се и смирити, ти га само подјарујеш.

Коло се почело надовезивати на Павла, али он се одмах издвојио и, ухвативши Марку под мишицу с грчевитим приљубљивањем као и његова жена, почео је да се извињава. Мирјана се, међутим, окомила на Гојку, вукући га за мишку и обасипљући бујицом свог звонког и упрепашћеног гласа.

Прошетали су ледином, њих двоје, пробијајући се између људи и шатри, фијакера и коња. Света не беше много – не више од стотинак, махом Срба варошких газда и њихових слугу, и – као свуда на сличним скуповима – педесетак просјака, свирача и бадавација свакојаких вера и народности. Долазак сељака, а и већине варошана, очекивало се тек сутра – на коначиште је у ствари дошао имућнији свет, спајајући обичај са жељом за проводом. Свукуд су шпартали жандарми – по двојица, с бајонетима на пушкама, а по тројица на три угла ледине су стражарили крај тек ископанних ровова. Биле су подигнуте и три шатре, с пићем и слаткишима, а на свим странама

су гореле ватре и на ражњевима се вртела јагњад и прасад, натапајући све, у млаком и тромом ваздуху, димом и мирисима изгореле масти. Но простор је био преобиман и празан за тако мало света, премда коњи, фијакери и кола нису били одстрањени, него скрајнути по доњем крају ледине. Све је остављало утисак невеселе и брзоплете импровизације, а Гојку се и оно лудовање Павлово учинило изразом огорене усамљености шачице варошана: с три стране шикаре, а на четвртој с оне стране речнице, јато арбанашких кула с мазгалама – умуклих, угуљених, замандаљених.

Жалећи се на мужа – у ствари на живот, на себе, на све што се догађало – Мирјана је водила Гојку ивицом изнад речнице, ка ушћу – над равнице преображене заласком у помахнитало море огња и крви, на које је падао успорен и звонак сутон. Већ ништа није опомињало на вече после битке озад се чудло тапкање разиграних ногу, пошкивање као познатих гласова и та, балканска, претерано тужна и претерано весела музика, мијешали се мириси ракије, меса са жара, коњске балеге и зноја, а покрај њега, стежући му мишицу оштрим прстима ситних шака и дотичући га сукњом и тврдим бутинама, ишла је жена која га је, упркос њеној брбљивости, привлачила болесном и страсном тајновитошћу. Спонтано су се извдлачили – мада нису имали куд, јер су свукуд стражарили жандарми с бајонетима ужареним попут арханђелских мачева по манастирима ове земље – ка ушћу, у кристални сумрак и недогледност распаљених равнина, стопљених с исто таквим небом негде далеко, иза потонулог сунца...

У ствари је Гојко Мирјану тек био упознао – у току шест дана које је с Грозданом провео у њеном родном граду. Кућа Мирјаниног мужа Павла била је у суседству с оном њеног оца, тако да се две породице скоро нису ни раздвајале. Штавише, стазицама кроз баште и оградe могло се стићи неприметно из једне у другу. Спољна, улична подвојеност и позадинска, баштенска повезаност не само тих двеју кућа, него и већине српских грађана, била су два вида живота, наизглед независна, али оба однегована и неотклоњива. И Гојку су се одмах натурали оба – кроз Мирјану и њоме: дочекивала га је на улици и у кући с љубазном хладноћом, а у баштама га је – стопљена са сенкама утолико складније што је била танушна, црнкаста и легава – обливала својом худљивом и несустезаном кокетношћу. Загризла би јабуку својим ситним и размакнутих зубима – због тога је и говорила помало шушкаво, и добацила је Гојку да је проба – да би му је, тренутак касије, истргла из шака, под изговором да није зрела. Тако би га и намолила да је њише на љуљашки – да би зашикала како ће се онесвестити и скочила, придржавајући се за конопце и потрчкавајући тлом. Брбљала је и певушила, излежавала се по простиркама и, као дете, пела се на шљиве, биракала плодове, бацала их у Гојков шешир и опомињала га прстићем да јој не загледа уз ноге, јер да је она удата, па због тога и поштена жена. Можда је

немир њен појачавало и то што јој је прво дете умрло, а друго узалудно чекала већ седам година: Гојку је падало на ум да она, у себи, за то баца кривицу на свог подгојеног и доброћудног мужа и да би га – могла и изневерити.

Лебдећи у тим неодређеностима и поигравајући се њима, Гојко је све време опажао на себи ћутљиво и осмехнуто Грозданино процењивање заводничке игре између своје сестре и свог девера. И мада се Гроздана ненаметљиво, али злосретно, појављивала у предомним тренуцима – баш кад би Мирјана, загледавана у Гојку мрким очима, почињала да подрхтава бледуљавим уснама и опчињено трепти извијеним трепавицама – она је, као нехајно, удешавала њихове сусрете и потхрањивала њихово враговање. Сестре су биле безбратнице и добро се слагале: Грозданина удешавања су могла бити израз њене тежње за разбијањем сестрине чамотиње, утолико пре што је била не мање подумљива у упознавању свог девера с богатим миражцима, које су и иначе радо очи окретале за лепушним студентом.

Преузимајући на себе све старање о деверу, Гроздана је, поступно, преузела и главну улогу у игри између њега и Мирјане: она је подјаривала али и – све неслучајније – ометала телесно зближење између њих. Тамне стрепње и немирна наслућивања неопазиве су се увукли у однос њих троје: Грозданино наглашено сестринство бивало је Гојку досадније уколико је неодољивије жудио за Мирјаном – за њеним виљавим телом, које је подрхтавало и знојило се од најмањег узбуђења, да се лотом, у час, мазно и податно опусте. Уз то га је Гроздана изјутра водала по кујуншким радњама, а увече по седељкама: није успевао смислити како из шалакања с Мирјаном да пређе у загрљаје и пољупце. Јаловост таквог стања је постала бесмисленом, чак увредљивом, нарочито после одласка Мирјаниног мужа по робу у Скопље: Гојко се могао лако кришом наћи с њом иза њене куће – да Гроздана није то ометала својом већ неизоставном присушошћу.

Ипак Гојко није губио наду, поготову што му је сама Гроздана указала на нову могућност приближавања Мирјани. Наиме, Мирјана је спиритисткиња и – мада је о тим својим склоностима нерадо говорила – пристала је, на Грозданин наговор, да приреди сеансу. Гојко је био радознао – дотад није присуствовао призивању духова, премда није веровао ни у какве тајне силе. Но у то га је надасве мамило надање да ће се Мирјанине потмуде жудње – под упливом имагинарног света – чак ако се Гроздана намерно или неонамерно испречи, најзад спојити с његовима.

Било је предзидње вече његовог и Грозданиног боравка код Грозданиног оца.

И Гроздана је веровала у духове. Али духови су за њу – мада свеприсутни и стварни као и материјална реалност – били изван ње, док је Мирјана била у непрестаном живом додиру с њима – као да

између нашег и њиховог света нема битних разлика ни подвојености, сем што је онај нама чудно недокучив. Гроздана је разговоре с духовима приказивала као узбудљив доживљај, док је Мирјана о томе приповедала занесено и с унутарњом смиреншошћу – као о нечем интимном и свештеном, што није ни радовало ни страшило, него било какво јесте и такво морало бити прихваћено. И муж Мирјанин – Павле, такође је веровао у тајне силе, као и остали варошани. Али је само призивање духова сматрао будаластим и бескорисним забављањем, које једино натура мрачне мисли и непотребне стрепње. Веровао је и отац Грозданин. Но будући да се црква противила призивању духова, а он био већ у годинама када је доцкан да се исправљају грехови, није трпео чарања своје старије кћери: можда је наслутио – по тајанственом погледивању својих кћери и њиховим спуштеним гласовима – шта се спрема, па је, уз гунђање, отишао на спавање одмах после вечере.

Гроздана и Мирјана су ћутке поспремиле кухињу, причекале док је отац, на спрату, угасио светло и престао с кашљањем, па су се њих две и Гојко, пазећи да што мање шкрипе вратницама, запутили кући Мирјаниној.

Лева страна сокака, на који су се исуљали из пошљунчане авлије, утањала је у меку, али непоколебану таму, док је на десној слабашица светлост фењера разбијала и мутила мир простора и ствари. Листови јоргована су се тврдо и црно љескали над оградама, а мрки кровови бежали узбрдо, к оведреној тврђави. Доле, око реке, пси су лајали здруженом борбеношћу, а невидљиви јазови разносили звонка струјања из планинских ждрела. И у њима трома, младим и завереним – чинило се Гојку – извирала је и ширила се та иста ноћ, непролазна и пуна живота, притајеног у сваком углу, у простору читавом.

Иако овде између вере и народности није било оне тврдокорне стопљености као у Гојковом завичају, сви су се, сем Срба дошљака и млађарије, с мраком повлачили у своје домове. И они троје ћутке доспеше празним сокаком пред Мирјанину кућу. Иза фењера на раскршћу уобличи се голема и тешка Пашина цамија и допреше звуци песме и свирке: то су официри и млади трговци у градској кавани циганском песмом и јефтиним пићем, у сенци столена и царстава, разгонили чамотињу и отимали се из поремећених закутаци и средњовековља.

А има ли и духова муслимана? – упитао је подругљиво Гојко Мирјану док је отварао капију, загледао у суро Пашино здање, које је поклопило градић црним кубетом и пробило небо белим минаретом. Али да не би унапред покварио представу и повредио Мирјану, он је додао: Мислим, да ли се јављају теби? И да ли муслимани дозивају духове? – Али Мирјана му је одвратила с наглашеном озбиљношћу: Нама православнима се не јављају духови муслимана. Никада се не јављају духови који би ма чим били непријатни. Но и

муслимани призивљу духове, своје, скоро на исти начин. Ја сам присуствовала кад то буде раде, али, – и подсмешљивост је зазвонила у њеном гласу, – нису им се јавили – због мене. Због тога ја, нисам никада пробала у присуству муслимана. А и други ми кажу да духови то не воле – неће да одговарају, прекидају с јављањем. – Значи, вере су подвојене, чак и подвојеније на оном него на овом свету!

Али Мирјана је баш тада узела својом хладњиковом и коштуњавом шаком његову – да не би залутао са стазе у шетњаке. Благо је стегао њену шачицу у својој и она му је узвратила неодлучним стиском и наглом вредношћу с длана. – Ја то не знам – рекла је с мазном замишљеношћу. – Но колико сам могла докучити – духови немају вера, ама се свака вера јавља својој вери.

И њена шака је испразнила његову: уосталом, већ беху стигли пред кућу, умиљато белу на позадини тмастог зеленила.

У приземљу, сем магазе и летње кухиње, била је и собица коју је Мирјана преудесила за седељке и вечерашњу приредбу. Прозор је био застрт поњавом тамних боја, а тако и узани миндерлук према њему. Није било столова ни другог намештаја, сем чврстих шкањчића и – у углу под иконом с упаљеним кандилом – сточић, стар и црвоточан, али орибан, на трима дугим, танким и украшеним ногама: Гојко се досетио да је то направа којом се духови призивају и којом се општи с њима.

Требало је да сачекају комшије и, не палећи лампу, у лебдивој, неприлагодљивој полутмнини, Гојко и Гроздана седоше на миндерлук, док Мирјана оста стојећи крај одшкринутих врата. Разговарали су тихо и усиљено – о скупоћи, упркос родној години, и о палу обвезница ратне штете: Мирјана је, очито, настојала да се не говори о духовима, а и Гроздана се поводила за њом.

Брава на вратницама је шкљоцнула, шљунак зашкрипао и Мирјана је пожурила напоље. Ушли су – тихо назвавши добро вече и ћутке седајући на шкањчиће – безуба старица у шамији, њена унука – девојка бледа и лепушна, упркос претераној висини и ооквареним зубима, затим супрузи – средовечна пуначка жена и средовечан мушкарац, белав и мркобрк, кошчат и лица попрсканог модрим пикнама. Гојко је све њих, сем старице, и пре сусретао, но сви су седели не интересујући се једни о другима, скоро као да се нису ни познавали.

После недугог разговора – о здрављу и ценама и жалбама девојке на главобоље и старице на онемоћалост ногу, Мирјана је лагано изишла: чуло се како је закључавала спољна врата. Али задржала се дуже него што се могло очекивати: вратила се, с ватраљем и жаром на коме се димио тамјан. Она је прошетала ватраљ по угловима и испред носева: старица је промрмољила молитву, а муж и жена су се прекрстили кад је ватраљ наишао испред њих. Мирјана

је затим ћутке изнела ватраљ, исто се тако повратила, па стала пред кандило и почела да се крсти и шапуће молитву.

Зли духови беху, тако, отерани, а добрим створен пут.

Без речи, Мирјана је пренела сточић у средину, прекрстила га и села на шкањчић, следе Гојкове стране. Гојко беше ненамерно ставио и палше одозго, Мирјана му их је ћутке померила под сто: њена шака је била млака и – равнодушна према његовима.

Гојко је пажљиво посматрао лица – да би продро у мисли, у осећања, и руке – да би открио која ће, притиском, покренути сточић. Но то више нису била лица која је знао из свакодневног живота. Свакако је слабашно, ледујаво светло доприносило тој промени. Али права, чудесна промена је била у томе што се га лица нису мењала индивидуално, него су сва постајала безличним – меко опуштеним и повученим у себе – у таму иза једва помичних и одсутних очију. Никакви гласови нису допирали споља, а и да јесу – они их не би чули.

Понекад се чека дуже, – приметила је Гроздана, као да извињава сестру и духове. – Не, – шапнуо је муж – кад госпођа Мирјана зове – дуго се не чека. – Вазда дођу – потврдила је смирено девојка.

Супруга је заустила нешто да каже, али сточић је лагано зашкрипао, једва приметно се померајући лево-десно – премда Гојко није могао приметити да су ма чије шаке имале у томе удела. – Ту су, Господе Боже, – прошаптала је старица.

Али речи као да нису долазиле од ових људи, ових лица, него од оних знаних, свакодневних.

Мирјана је седела мирно, обамрло, као и остали, и с истовестним, занесеним и одсутним изразом лица. Ипак се око њених усана и очију преливало срећно, страшно блаженство: Гојко се сетио да жуди ту жену и блага, дубока страст почела је да напиње његово тело и плави његову свест: свака жена је тајна неисцрпна, али та је морала имати нечег изузетног – обамирање од пољубаца, предавање појуди као свештеном чину...

Добри душе, – прошаптала је Мирјана довољно гласно да су је могли чути, – јави се јасније, куцањем, ако ти је у вољи разговор с нама. Ти знаш и сам, овде нема ни злих, ни некрштених.

Сточић је опет зашкрипао, застао – све очи су се погледале са зебњом и страхом – па се нагао ка Гојку и лако, меко куцнуо ногом три пута у патос. То је био уобичајени поступак: духу се постављају спретна питања тако да куцањем одговара потврдно, односно шкрипом – одречно.

Муж је упитао: Познајеш ли кога међу нама? – Не ваља питање! с мирном строгошћу је приметила Мирјана. – Он познаје све нас, све људе, него – да ли ми њега познајемо. Је ли те, душе, знао ко од нас док си био међу људима?

Сточић је одмах зашкрипао: био је то непознати дух и свима као да лакну, иако је старица уздахнула: А ја сам се надавала да ће мој покојни Пера...

Добри душе, – меко и одсутно је настављала Мирјана, – откуцавај своје име. А, б, в... – Дух је потврдио слово „р”.

То је трајало дуго, чак заморно и с пословном упорношћу и Мирјане и сточића. Али блажена страсност с њеног лица није силазила и док се Гојко урањао у њене тамне, неразговетне очи, почео је да опажа пуначку и меку снахину бутину уз своју. Гроздана је то, свакако, чинила ненамерно – сточић је био мален и сви су седели збијени једно уз друго. Али њеном месу је пријао притисак тврдих мушких мишића Гојкових: кад је он помакао своју ногу, мекоћа њене је почела да поново додирује и залива његову. Примећивао је да се збуњује – понет жудљом к једној, а узнемирен телом друге сестре... Чудне су му биле обе – из света који се, по наслеђу и веровању, ужасно боји грехова и предано моли Богу. У Црној Гори Бога треба, као и сатану, доказивати – то су божанства сурова, али разумска и доказљива. Тамо се грехова много не боје, иако их нерадо чине. Бог и светитељи и демони дати су постојањем света и човека – недоказиви и несхватљиви, али и неспорни. Тако су веровале и њих две, премда су училе школу – Гроздана је свршила чак и малу матуру. У томе је између сестара била познатија, али упадљива разлика: Грозданино веровање је било прихваћање неминовности – попут јела и мишљења, док је Мирјана била спојена с божанским тајнама – она у њима и они у њој. И ако је и дотад примећивао те друге, нарочито телесне разлике међу њима, Гојко је тек тада почео о томе размислити: спајале су се у њему пригушеним жудљама Мирјане и намерним, а неодлучним опирањем телу Грозданином. И у тој забуни и занегости, с ужасом – као да чини неки велики грех – приметио је да се сточић, откуцавајући слова, непрестано нагиње к њему: можда је он, мимо своје воље и сазнања, постао медијум, и то размисљањем о Богу и Старој Србији, спајањем са сестрама и спајањем њих двеју у себи. Чак је учинио спонтани, унутарњи покрет да дигне руке – да се ратосиља читаве те будалаштине и изиђе у ону апсолутну, животом наједралу ноћ. Али се уздржао – да не би покварио сеансу, да се не би одвајао од лица Мирјаниног, а, можда, и од тела снахиног...

А већ беше, најзад, састављено и име: Радич Свилокосић.

Нико није ништа знао о њему, чак ни пошто је сто објаснио да су га Турци погубили пре двеста година – у прецизно одређивање се није могло улазити, јер би то одузело време важнијим питањима. То је био мученик чију је повест било могућно детаљно сазнати. Гојка је баш почело занимати да ли је човек с тим именом и таквом судбином постојао, или их је медијум произвољно измислио. Али пре него он успе да смисли питање, старица је упитала: Праведна душо, је ли и мој Пера тамо?

Сто се чак и не наљути – ћутао је туло и непомично. – Али, тетка Коно, не треба тако питати, – почела је објашњавати Гроздана, наваљујући се на Гојку: у ствари то и није било наваљивање, него додир њеног погојазног и чврстог тела, који је он – баш због тога што је знао и опажао какво је њено тело – примао као наваљивање. – Где би твој Пера био него тамо? Треба питати нешто паметно, нешто што не знаш, а шта духа не љути, рећимо: Виђа ли Перу, може ли га позвати? – Духови неће да одговарају ни на пакосна питања, – приметила је девојка, још блеђа. – Не умем, децо, – јадала се старица. – Изгубим се чим се јаве душе с онога свега. Питајте ви, питајте за Перу мога! – А никад не казују ни како им је тамо, – уздахнула је жена.

Добри душе, – меко и озбиљно је започела Мирјана – срећеш ли често Перу Кониног? – Сто је потврдио без предомишљања. – А можеш ли га позвати? – Сто је одбио. – Можда можеш неке друге ноћи? – Сто је опет потврдио. – Чека ли ме? Реци му да ме чека! завапила је старица. Не можеш, тетка Коно, тако: ги духу заповедаш! – прекорила ју је Гроздана с усиљеном благошћу. – Не знам, децо. Збуњим се... Питајте ви, питајте...

Добри душе, – домислила се Мирјана, осмехивуши се и посувши густом тамом очију – Гојка подуже а остале мимогледно, – опрости што те о својим јадима и невољама распитујемо. Али реши: хоће ли мајку Кону Пера дочекати кад дође на тај свет? Сто се није јавио ни шкрипом ни кретом и Мирјана је с трепетом прошпалтала: Опрости, добри душе... Али, и ја сам се збунила – и она је протрљала слепоочнице – о ном свету они неће ништа да кажу... Поћутала је, склопила трепавице, опет врагила руке на сто и мукло замолила: Добри душе, знаш ли да Кона стално мисли на Перу и да жели да тамо с њим судњи дан чека? Дух је потврдио без одлагања, а старица је зачмишдрила крстећи се: Хвала ти, добри Боже!

У тишини, Мирјанино лице се и даље повлачило у унутарњу озареност: била је лепа испојамном лепотом угушених страсти и свесних одрицања. – Ја бих хтео нешто да дознам, – почео је Гојко, одвајајући се од снахине бутине и уклањајући поглед с Мирјаниног лица на њене мадешне, тужне шаке. – Мене занима, да ли бисмо могли нешто ближе да дознамо о том Радичу мислим док је био жив? Не мењајући израз лица, Мирјана је једва приметно пригнула главу и упитала: Добри душе, чуо си жељу нашег госта. Хоћеш ли одговорити: јесн ли из нашег града. – Сто је одмах потврдио.

У четири-пет смишљених питања Мирјана је дознала да дух има и потомке у Доњој Махали и да је удављен у тамници. – Али у Доњој Махали нема Свилокосића, – опрезно је приметио муж, а Гроздана је надовезала: Радич, Свилокосић – више нема ни таквих имена и презимена. – Али одмах затим је скоро ускликнула: Али има Радичића! Можда се по њему – рекао је да се зове Радич! – ови и презивају.

Добри душе, – наставила је Мирјана гласом сличним оном којим је општила с мачкама и децом, мада знатно притуљенијим – јесу ли Радичићи, ови што држе казанијску радњу, твој род? – Сто је потврдио. – Ако желиш да им кажемо да си био ноћас – реши, добри душе... – Сто је ћутао, а Мирјана закључила: Њему је свеједно – причали ми непричали њима. Но духови су наклоњенији ако се ништа не препричава, па и немојте... – Нећемо ни дао Бог, – уздахнула је старица и додала: А ја се сад сећам, причао ми је покојни дед: неки Радичић је умро у тамници, ма не знам – је ли од Божје или су га Турци замакли. – То је казао: замакли су га! – тихо је пресекао муж и увређено додао: – Можда зато Радичићи и не спомињу да су од тога Радича.

Заређали су с питањима – муж, жена, девојка, па и Гроздана, у којима се махом испољавало приватно, чак пословно интересовање. Тако је муж, иначе обућар, запито хоће ли поскупети сактијан и хоће ли добити ђон који већ три месеца узалуз очекује, а девојка – да ли ће јој пропасти и предњи зуби. Дух је нерадо прорицао, нарочито кад су биле у питању свакодневне потребе. Није трпео ништа усиљено, насилно и лажно, мада није правио разлику између оних који питају...

Знајући да није могао ни чути за Радича Свилокосића, пострадао пре двеста година у тамници, Гојко је закључивао за себе да није медијум. Веровао је да је Мирјана медијум, мада се открило да ни она о духу не зна више но ко било: једино се старица – кад се Гроздана досетила да би Радичићи могли бити од њега, а дух то потврдио – присетила да јој је дед причао о неком Радичићу преминулом у тамници. Али старица је понајмање личила на медијума – ако није нека своја заборављена чувења пренела на неког од присутних. Но на кога? Можда чак и на Гојку, а с њега на сто... Из каквих тама, којим начинима и помоћу каквих сила је избио на јаву тај Радич Свилокосић, којег су већ и његови потомци заборавили? Јер није могло бити сумње да је човек с тим именом постојао: дух је без колебања, чак радо – ако би се тако могло рећи – то откуцао. Штавише, потврдио је да је он баш тај о коме је баба чула, да је оставио иза себе два сина и кћер, да је био имућан човек и да су га Турци на правди бога удавили у подруму лашиног конака: то је могло бити истина, јер тада није ни било правих затвора, премда то присутни – сем Гојка – нису ни знали... Све то није наводило Гојку да поперује у духове, али га је обузимала блага и упорна страва пред недокучивостима људским и властитим. И пред Мирјаном – насладом из света који више не постоји, као што је и Радич, премда се замео и сваки спомен на њега, изронио из тмина да се њим теши и узбуђује случајна, неповезана групица људи... Али да ли дух, односно медијум – ма ко то био – може својим одговором разјаснити нешто што нико, па ни Гојко, поуздано не зна? Наизглед, такво питање је било несрочљиво: дух није трпео да буде провераван, па

би му требало поставити питање на које би тек његов одговор открио истину, а тиме и његову моћ, Али тек што је такво питање пожелео, а оно се јавило само од себе и – Гојко је упитао, дакако преко Мирјане: Колико година има моја колегица Загорка Максимовић из Ваљева? – Али, брацо, – ставила је Гроздана шаку на његову. – питање није умесно ако ти већ знаш... – Гојко је стресао њену руку: Знам и не знам! Ако хоћете да питате, ако он хоће да одговара... – Не треба се љутити, ако хоћемо да наставимо сеансу, – осмехнула се Мирјана слеђеним осмехом који је њено лице учинио још мршавијим. – Не, ја се не љутим. Ја стварно не знам колико Загорка има година, а веома ми је важно... – Добро, – сложила се Мирјана, попунивши лице усиљеном топлином.

И заиста је Гојку било важно да сазна колико поменути Загорка има година, јер су се удварали једно другом. Била је имућна и лепушката, али, канда, и промишљено лукава: крила је све о себи, па и своје године. Загорка је тврдила да је у двадесет првој, а требало би да има више – двадесет три, можда и двадесет четири године. Та појединост је Гојку била важна ради веће јасноће у односима са Загорком, а – у том тренутку – и ради проверавања медијума и његових моћи.

Чим је Мирјана, повучена у своју пригушену озареност, превела питање, сто је почео да откуцава. Али откуцавање није текло равномерно – било је дужих пауза и подрхтавања. Коначни збир Загоркиних година био је двадесет и пет: и Гојко се тек тада сетио с језом, да му је један Загоркин земљак рекао: Разбила је она, буразеру, двадесет и пет! – али је он то тада схватио као афективно претеривање и одмах заборавио...

Медијум је, значи, читао заборављена знања. И Гојково домишљање је клизнуло даље: Мирјана – ако је она медијум – не само што обзнаје његове наклоности према њој, него и трпка и упорна негодовања Гроздане због тога, а можда чак и његову и Грозданину игру с бутинама. Јер она не мора видети, опажати – да би знала...

И он је одустао од даљег постављања питања, а будући да је већ била прошла поноћ – сеанса се завршила. Мирјана је склонила сто, поправила пунђу и упалила лампу. Затим је – сијајући предусретљивошћу љупке женице – послужила госте слатким. О духу и духовима не само што нико није говорио, него су сви, канда, зазирали и стидели се и да се сећају: зевали су, поспани, и хвалили слатко, докони.

Испрати их, Гроздо, – довикнула је најзад Мирјана из предсобља, где је нешто пословала у долапу, када су комшије кренуле.

Гроздана је изнела лампу, комшије су одлазиле, а кад је Мирјана избила из мрака и, бришући руке о кецељу, укорачила је у собичак, Гојко јој је спонтано ставио руке на рамена и упитао: Је ли те страх саму?

Били су опет у делујавој, жућкастој и слабашној светлости кандила. Али она није била она са сеансе: израз њеног лица био је живахан, а у очима јој је оплићала она бездана и жарка тама. Она се одмакла, пошав прозору: Зашто бих се бојала? Морам отворити прозор, да се изветри! – У нашем граду је било насилника, али разбојника – никад. А духови, добри и зли, и тако и тако су вазда око нас.

Она је ухватила рукама поњаву – да је скине с прозора, али је застала, окренувши се к њему и осмехујући се: Али ти си нешто друго хтео да кажеш? – Охрабрен, Гојко је крочио к њој, пружајући руке: Дошао бих – после, кад сви послу... да не будеш сама...

Њене руке су се опустиле низ поњаву, а затим низ њено тело, Гојкове шаке осетише празнину, али он је схватио да се она колеба. Полако је обујмио десном руком њен струк, али она се одупрла благо, шакама, о његове груди: Немој... Наћи ћу Гроздана, пропала бих од стида... – Да макар осетим твоје усне... – О, не... – Али доћи ћу после – провући ћу се нечујно кроз баште... Ти си тако необична, тако осећајна, да ја...

Успео је да својим уснама дотакне њене. Она се извила, оставивши на његовом длану невеселе отиске својих ситних леђних, једва обложених кошчица. Њене шаке су, потом, починуте на његовим – као да су дослутиле њихову тужну осамљеност. Помрачене живахности, она показа главом на икону: Како можеш овде, сад?... Па Бог је љубав благословио! Онда, чекај ме... – Не имој, како бих ја могла?...

И њене очи су се укочиле, гледајући преко његовог рамена: присебно је извукла узнемирене шаке из његових. Гојко се окренуо и спазео Гроздану, наизглед нехајну, на вратима. Мењали су погледе. Сви троје. Најзад је Гојко, прибравши се изјавио: Не верујем да она не притиска сто длановима, да јој руке нису толико осетљиве... – И зато мораш да је узмеш за руке! – грубо се насмејала Гроздана. Па да! Баш због тога! А она је, сем тога, тако мила... – Ми смо добри пријатељи – суморно је приметила Мирјана и додала, увређено, скидајући поњаву: И то, Грозде, кроз тебе и Марка... – И пошто је отворила прозор: Ја сам зажелела да му покажем: Ево ти руке, па види – какве су твоје, такве су и моје! Увек мисле да сам ја медијум, због тога што лепо разговарам с духовима и што се од њих не бојим. А оно се не зна...

Изишли су напоље: месец је био зашао и башта се склопила око њих. А док су пролазили пошљунчаном стазом, Гојко се сетио да нису чули Гроздану кад се враћала, иако је он то имао на уму док је покушавао да пољуби Мирјану: она је, значи, ишла поред етазе, травом, да би их изненадила. И он није одолео да не примети: Како си ти то дошла, а да те нисмо чули? Као да си нас вребала! – Већ на капији, Гроздана се увређено окренула: Боже, шта му пада на ум! Па моје су ципеле с високим потпетицама! Ко би у томе могао по

шљунку да иде? А ви, што се мене тиче – можете се насред Чаршије љубацкати! – Гроздана! Јеси ли ти при себи? – цикнула је Мирјана.

Али Гроздана се није ни обазрела, а Гојко се, у недоумици, насмешио Мирјани и, помиловавши је по мишници, пожурио за снахом.

И стигли су на починак, тако смркнути: Гојко у собицу поред оне њеног оца, а Гроздана у пространом предсобљу. И те ноћи је Гроздани – додуше журније и хладније – зажелио лаку ноћ, брзо се свукао, утулио лампу и легао с рукама под главом. Тек тада му је пао на ум брат: испитивао је себе да ли се понео према брату како треба – није ли запао с Грозданом у додире којих би се могао пред њим постидети. Али није могао наћи ничег зазорног: чак и она диркања бутина за време сеансе – у ствари су одређивала жуђење Мирјане. Свакако је из Гроздане, на крају, избила љубомора. Али та љубомора је могла имати многе корене: љутња што он и Мирјана крију од ње међусобне наклоности, бојазан за њихов мир и будућност, завидљивост што у Мирјани има нешто моћније, привлачније за њега од њеног сестринства... Но у себи није налазио грешности сем тог самоиспитивања: подвукао је шаку под образ, заспивајући...

Али у његов дремеж су се усекли шкрипут вратију и туста прилика у белој, пространој кошуљи: одмах је знао да је то Гроздана, и то не толико по томе што нико други није ни могао бити и што су обриси били њени, колико по свесности, нагло пробуђеној, да ју је ишчикивао својим присећањем, правдањем и мозгањем. Ужаснут, он се померио на кревету, не знајући шта да учини. Али она је притворила врата, потрчала преко собе и сручила се у кревет – на његово полунаго тело. – Страх ме, ужасио ме је страх! – прошаптала је, приблијајући се уз њега обујамном топлином.

Гојко се измакао до самог зида. Али она је увукла руку испод његовог врата – Шта то треба да значи? – упитао је он, скоро јетко. – Замисли да нас неко затекне! – Боже, шта теби пада на ум? Па ти си ми као брат. Ти си Марко, део његов: нико, па ни ти, не зна колико га волим. – Глупости: брат, део мужа! – Пусти ме, молим те, барем док се смирим: ти духови, па та сцена с Мирјаном... Свакако то и јесу глупости, али је тако: ти си ми као Марко, ти си мој брат – другога немам...

И она је просузила.

Он се сустегао од тешења – да не би додиривао њено тело, које га је притискало и вукло својом чврстом тежином. Али је опажао – можда стварније и снажније – у себи, у њој, између њих: Марково високо и глатко чело с проређеном косом, збијене зубе пожутеле од дувана и, нарочито, осмех који је једино Гојку намењивао – поверљив, пригушен. Како брат њу доживљује? Куда је милује? Који се делови њеног тела најживље подају његовим пољупцима? Шта он налази у њој, а она шта у њему?... Било је ужасно, несносно питати то самог себе, али неизбежно, неотклоњиво као и лик братовљев –

измучен и осуровео, какав се вратио из рата, са Солунског фронта: четири године нису ни чули ништа о њему, и кад га је донео хучни јесењи сутон, дом Марковића је провreo радосним ридањем, а брат Марко, у покнелој униформи, најпре је загрлио Гојка и пројео: Само кад смо опет заједно – најчешће сам у то сумњао...

Али Гроздана је убрзо заспала, уз његово раме. Растресеног, искиданог између нечег што није било страст какву је знао и грижње каква му такође није била позната – Гојка је тек пред зору преварно сан. Ујутру кад се окренуо од светлости к зиду – Гроздане није било у соби. Али њена претерана обрадованост и ћутање о минутој ноћи – док га је у башти послуживала кафом – казивали су му да се између њих двоје синоћ нешто догодило – нешто се испреплетло, а нешто покидало.

Сутрадан су Гојко и Гроздана отпутовали у градић где је службовао брат Марко.

Прошло је отад – до вашара на црквини, петнаестак дана, а Мирјану једва ако су споменули и он и Гроздана. Али у Гојковом сећању као да и није било ничег до те вечери с духовима и сутрашњег, – на опронтају – молитавог стиска Мирјанине шаке и отврдог, скоро увређеног израза њеног лица...

Али већ после првих корака на ивици ледине испод шкрвине, из Гојковог сећања су бледеле неугодности с Грозданом и Мирјаном: Мирјанина блиска сукња га је лупкала по ногавицама – потиснуте жудње су се преобраћале у живахну срасност. Узбуђивала га је и њена ћутљива повученост у себе: руменило на лицу и знојна орошеност њеног носа, потицали су од њене страсне узнемирености, а не од вечери, већ освежене. – Оне ноћи кад си призивала духове, – отпочео је Гојко, – нисам задуго заспао, а имао сам осећање да ме ти очекујеш... Не, да! – узвратила је она преплашеним гласом. – Све је оно било тако чудно и ја сам била сва ошамућана. Ни ја нисам могла да заспим: чекалам сам те доиста, а молила Бога да не дођеш. Тако је добро, сада, што си био разуман и пажљив и ниси дошао. – Врага! Гроздана ме омела: уплашила се – од духова, од чега ли? – и упала код мене. Нисам се могао извући. Али првом приликом, можда ноћас... – Не! Не бих могла више погледати свом мужу у очи. А сем тога...

Већ су се примицали истуреном зеленкастом језичку над двема рекама, с грудобраном од сувомеђе, на коме су седела тројица жандарма. Мирјана се заустави, озарена огњевима с реке. – Шта – сем тога? – скоро јетко узвикну Гојко. – Идемо назад, – прошаптала је Мирјана. – Овде нас могу чути и то жандарми твог брата: они могу рећи њему, он Гроздани... Да, она све схвата... Нас две смо толико блиске – расле смо једине у родитеља... Ја сигурно не бих могла, не бих умела ништа сакрити од ње...

Кренули су лагано назад и она изговори као научена: Ја сам те и повукла да ти кажем: све то између нас нема ни смисла ни изгледа.

И Гроздану, мада нам је склона, такво нешто би разочарало. – Смисао! – просикта Гојко. – Сав живот нема смисла – у томе је, можда, његова сва драж! А изгледе стварају људи, па и ми двоје смо за то кадри. Али Гроздана – то не разумем! Ја сам, оне ноћи с духовима, приметио узбуђеност њену, љубомору према теби... – То је нешто сасвим друго! Ми не можемо једна без друге! Ја сам се, можда, и за Павла удала што је био у комшидуку – нисам могла без ње. Раздвојиле смо се – с њеном удајом. Али кад год се сретнемо – као да се нисмо растајале. Мужеве морамо имати, али да ја с другим мушкарцем... Мене би то сагрло.

Гојко је застао: Па шта сте ви – љубавници? – Како можеш тако ружно мислити о нама? Ми се допуњујемо: ја не бих могла без ње. – А она? – па, она би могла! Она је друкчија! Ја сам старија, а у ствари – млађа! Ја ништа не чиним што најпре с њом... – И о односу према мени си с њом расправљала? – То не! Али видим да она. И незгодно је... То би за тебе био узгредни, случајни сусрет – нисам ја жена за то...

Гојко ју је зграбио за прсте, осетивши њихово пуцкетање у својој шаши: Али ја ћу доћи и идућих ферија! А и ти можеш доћи у госте код Гроздане... Никад нисам срео жену попут тебе. И ноћашње вече може бити наше – ако не читаво, а оно у касним сатима: они ће се најести, пити, послушати Циганки и – заспати као поклани. Ја ћу већ смислити згодан начин и изнаћи згодно место... – Не, преклињем те! – завалила је она, истргла руку и скоро потрчала.

стигао ју је, али већ међу коњима и колима – на двадесетак метара постраног шатора. Нос јој је опет био ознојен, мада јој је дрхтавица прожимала тело. – Све ми то није јасно, – приметио је Гојко. – Ни сама не знам, – одвратила је, уздахнувши.

А пред њима се обрете Мехмед-Алија, станодавац и фијакериста брата Марка, Он је водио своје зекане, али је застао, осмехнувши се својим воштаним лицем и дубоко се поклонивши. – Водиш их на појило? – упита Гојко да би започињањем разговора отклонио сумње с односа између себе и Мирјане.

Али то је било сувишно: на Мехмед-Алији се није дало ништа приметити. И он мирно одврати: Најпре ћу их проводити – да им зној изветри. – Поглед му се зауставио на Мирјани, зајалуреној: А за госпође је то, безбелти, велики замор, но шта ћете – кад се мора. – Ти си, Мехмед-Алија, као вазда, неодређен: мислиш ли на путовање или на вашар, или и на једно и на друго?

Мехмед-Алија се опет осмехнуо, притежући вођице: Па, и једно и друго: заморно је, но – кад се мора. – Гојко се насмејао: Не мора се што се неће. – А не! – одврати Турчин проповеднички. – Све се мора чим човек мора да живи – мора и све остало.

Он је кренуо, али Гојко довикну: У ствари, теби се као Турчину не допада што се вашар одржава баш овде – на црквини: цркву су људи твоје вере порушили. – Алах зна да ми то ни на ум не пада.

Турско је прошло – то једино будале не виде. Мени је свуд добро где су људи добри – где могу своје Богу да се молим и да гајим децу и оно мало баште... Сад је српско царство дошло – све нам процветало дабогда! Но сад је ту народ други – Арбаиаси. Лако је земљу освојити, но мука учинити својом. Ми Турци то знамо најбоље: били смо ту петсто година господари и – туђини. Нисте ви Срби за господаре: није ова земља још за закон, а вама сила од руке не иде. Но – није моје да то расправљам. Ја ћу плаћати порезе и слати децу у војску – ко био да био. Ко мало тражи, мало и брине. Ја нисам од Турака што живе и умиру са својом царевином: био сам јој веран док је трајала – бићу и вашој док траје.

Он је повео коње к речици, а Гојко је испричао, пратећи га погледом: Он је чудак али веома mudar, на свој начин. И веома побожан. Чак и писмен. Радучка махом у врту, а све зна и ни у шта се не уплиће... – Али, приметивши да га Мирјана слуша расејано, он је покушао да је ухвати за руку. Слушај, ноћас...

Али она је пожурила к шатору, ставивши руке на уши.

Мирјана је успорила пред шатором, скинула руке с ушију и почела шакама поправљати косу. Она се чак и обазрела, сачекајући Гојка. Али чим су ушли, она се бачила на простирку: Тако сам уморна, – прошаптала је, покривајући лице шакама.

Лењивци! – довикнула је Гроздана. – У шетњу – чим треба да се ради!

У тону Грозданином није било ничег сумњичавог. Али њене су очи два-трипут прелетеле с Гојка на сестру и обратно, испитујући: Шта се догодило? Међутим, весело загалмаи Мирјанин муж Павле, приваљујући се крај ње: Нашла си да се пренемажеш баш кад треба да се веселимо – да играмо и певамо!...

Он је загрлио Мирјану, љубећи је око левог ува својим влажним, набубрелим устима. Она је његову главу узела у дланове благо – као да је дечја или зериња, и прошаптала, са склопљеним очима: Пусти ме да бар предахнем...

Гроздана је прострелила Гојка прекорним, скоро зловним погледом. Али је одмах угасила тај поглед, чак се насмешила и села крај Мирјане, скрививши ноге по турски. Остави је, Пајо, – замолила је она, хладећи се марамицом, – збиља је некаква спарина...

Ниједна жена није седела тако и у томе је било нечег гротескног. Али, гротескно убрзо се преображавало у разблудно: став, прихпаћен као искључиво мушки, остваривало је женско тело, чије су се обрине, и иначе наглашене, проширивале и сабијале. Брат Марко није подносио такав положај своје жене, али се она није могла од тога одвикнути...

Добацио јој је, међутим, Павле: Е, Гроздо, кад тако седнеш – заборавим да си ми свастика... – Гроздана га је презриво погледала, опружила ноге и надала се крај сестре, коју је одмах почела миловати по коси: Ко ми те увредио? – Мирјана је протрљала

слепоочнице: Ништа – све је у реду. А ти, Пајо, задишеш као буре. – Као старо буре. Ја сам решио ноћас и сутра да не жалим – ни себе ни друге. – Имаш и право! – сложио се Марко, палећи цигарету. И ја би кад не би било те врашке службе.

Павле се придигао на лакат, дерући се: Томо, вечеру! Шта је с прасетом? – Затим се нацерио: Ја сам, знате, зајнат донео прасе – има ту муслимана. – Марко се нацерио: Мањ ако српство не одржи свињетина...

Али Павле је одмах заборавио и на Тому и на прасе: устао је и попукао Марка левом, а Гојка десном шаком к свирачима и Циганкама. Али кад су приспели испред њих, почео се обзирати лево-десно и плачно галамити: Е, брате, све је то лепо, али где да седнемо? Не можемо тако на ледину! Него слушај, Пафере, – обратио се он проседом, мршавом свирачу, – да се ви преселите код нас под шатор, иако је тамо потесно. А? Нећете – морате да свирате и другима! Добро! А ти нам, онда, дај Елмазу и један од вас да је прати...

Пресаминђујући се, Пафер је узвратио чврстим гласом: Елмазу, газдо, не могу да ти дам: на њу и њену песму се свет и купи. – А ја ти Ђулу нећу – стара је, дебела... – Али цева ништа горе... – Пева – али нећу. Него дај ти мени једног свирача – ево овог, с виолином, а за песму ћемо се ми већ побринути. Је ли тако, Марко брате? Ја не умем да педам, – одговорио је Марко одсутно и додао: звао си вечеру... – Да, прво треба вечерати. Хоћеш ли ми дати свирача, Пафере? – Не могу не можемо да се раздвајамо... Можемо, газда, доцније – кад се народ слегне и разиђе...

За вечером се Павле смирио. А јели су полако, нуткајући се, биркајући. И вашар се био стишао: као по договору, сви су вечерали, чак и просјаци, којима је слуга Томо односио остатке негде у помрчину.

Легла је ноћ на брда и равницу, а реке, невидљиве, оживеле су слежином и мрмором лугова и брзака: прикупили су се око ватре и фењера, на ледини и под шаторчићима, издвојени од свега света, као каравани у пустињама.

Пред крај вечере Павле је нагло устао на колена и почео да слаже колаче на плитку и широку тепсију. И док је Мирјана то посматрала с ћутљивом пренераженошћу, Гроздана је повикала, хватајући за тепсију: Шта хоћеш с тим? – Елмази и њеној братији. – Не дам! – одсекла је Гроздана. – То смо ми спремаме – ја и Мирјана...

Павле се окосио на њу, подрхтавајући дебелим лицем. – Пусти га – наредио је Марко беспоговорно тврдим и шиктавим гласом.

Гроздана је повукла руку, усудивши се једино да прогунђа: Па добро, само слаће да не буде... – Па и нек буде! Но зашто да га ти спречаваш да се повесели? Он има своју жену – нек се они расправе, ако имају шта...

Гроздана није узвратила, још надуренија, а Павле је устао, држећи тепсију обема рукама. Учврстио је себе на ногама, уравноте-

жио тепсију на длану десне руке и пошао напоље достојанственим, лакоко несигурним кораком. – Нек иде дођавола! – добиацио је Марко за њим. – Ја бих најрадије легао – не бих ли мало заспао. Него смо заборавили на Мехмед-Алију: треба му, Гроздо, однети вечеру...

Пошто је насладала хране на округли калајисани послужавник, Гроздана је позвала Гојка да је прати, па су обоје изишли напоље... Огроман месец беше искочио над брдо и стопио поља и небо у плавети: то је групице људи око ватрица, на пољани и око црквице, чинило стварнијим, али и самотним и задуталим. – Нисмо требали ни долазити, – приметила је Гроздана. – А Гојко се подругнуо: Заиста чудна светковина – с пијаним Павлом и под жандармским стражама...

Мехмед-Алију су нашли завијеног у ћебе и скутреног на задњем седишту фијакера. – Донели смо ти вечеру, рекла је Гроздана, спуштајући послужавник крај њега. – Нисте се требали мучити – одвратио је он седајући и гражећи ногама кондуре. – Ја и онако увече једем једино салату или воћку. Но узеху од свега понешта – да госпође не буде за цабе долазила. А ви не морате чекати – ја ћу вратити посуђе.

Треба да једеш – добиацио му је Гојко. – Сви ноћас овде ждери и пију: у друштву се и калуђер жени. А ми ћемо причекати – с тобом је причати занимљиво. – Сваки човек је занимљив, – одвратио је Мехмед-Алија: људски створ је прича којој нема краја... – И Мехмед-Алија је испричао како је у караулама и тамницама бивао недељама, месецима насамо с једним или два друга, тако да су дојађивали један другом истим ћудима и навикама, и с истим причама: Чинило ми се, тада, да под небом нема досадније твари од човека. Али чим би ти исти људи допали у друкчије прилике – откривало ми се да нијесу они такви, но се моје мњење о њима било скучило због мојих и њихових јада и невоља...

Али Гроздана је омела разговор с Мехмед-Алијом, узевши Гојка под руку. Повукла га је к чистини наспред ледине, па тамо огорчено прошаптала: Јеси ли видео како ме Марко пресекао? Био је у стању да ме удари – пред свима? – Да, он зна и прек да буде. Али то не значи да те не воли или да те не поштује. – Знам. Али пред другима... Но Мирјани је још теже: како јој је лице било патничко кад је Павле понео колаче Циганкама!... А и ти си је – видела сам то по њој – измучио: она би се упропастила ако би с тобом изневерила мужа...

Гроздана се непојамно пролепшала на месечини. Одбојна тврдоћа њеног лица и оштрина њених усана преобразили су се у сањалачку изоболованост, а ониско чело је, под увојцима, постало глатко и мисаоно. И дотад ју је виђао, на месечини, али никад тако близу и у самоћи, тако невеселој, упркос живости око њих – звецкању орме и посуђа, жубору реке и разговора и хујању у крошњама. Али тако измењена, чак туђа, није му била и незнана: мада и стасом и цртама различита, имала тужном чежњивошћу заједничког са својом сес-

тром Мирјаном. – Гојко је измигољио мишицу из њене шаке и, окренувши се к њој, заједљиво упитао: – А зашто би баш љубављење са мном Мирјану упропастило? – Њу би упропастило неверство с ма ким, а с тобом... с тобом највише! Не знам зашто баш с тобом, али – осећам тако... Она се не би потом могла одвојити од тебе колико... колико ни ја од Марка...

Тада је Гојко узео њу под мишицу, хладњикаву и влажну и – запухујући се к Мехмед-Алији – упитао, неочекивано и за самог себе: А ти, ти не би могла изневерити Марка. – Шта ти пада на ум? – отргла се она од њега. – Насмејала се, нагло: А он и није као Павле – њему не падају ни на памет Циганке и келнерице... Могла би га обрлатити нека вешта, породична жена, али и то накратко и с кајањима. Ја нити могу, нити ћу га икад преварити!...

Али нису пошли к Мехмед-Алији: из шатора је букнуло Павлово бесњење и Гроздана скоро потрча тамо.

Павле беше у међувремену довео Циганина, дежмекастог и задизаног чичицу, и – седећи прекрштених ногу крај добро начете боце ракије – издирао се на Мирјану: Мораш да певаш! Јесам ли те узео само да ми куваш и гаће переш? Нећеш да певаш – а духове призиваш! Вештице! Нероткињо! Своју утробу си урекла! Цротино! Немам по чему ни да те ударим. Бићу те по глави – да памтиш батине! И ноћас ћеш ми певати – или сутра нећеш бити моја жена! Циганке, бре, па ми певају, а моја венчана жена се укурвила па неће!... – Он је био тако разбешњен да се чак одупро и Марку, кад је покушао да га уразуми: Пусти, Марко, молим те – ни ја се у твоје породичне послове не мешам! И ја и ти знамо с ким се она кибицује, али – нека сад тога... Мора да пева, вештица! Мора! Или ћу је пред целим овим народом изгазити као крпу. Хајде ти, Циге, свирај, а она ће лепо запевати...

Мирјана је стајала у дну шатора, бледа и мирна у треперовом жутилу фењера, док су се гости извлачили ћутке и неприметно. – Шта да свирам, газдо? – упитао је Циганин, тобож снеловљиво. – Е, и ти сад! – јекнуо је Павле. – Не умеш да изабереш, а видиш ме овако дертли и љутита!...

Циганин је засвирао „Зашто, Сике“, а Павле је подигао руке, хватајући рнтам пуцкетањем прстију. Он није био сасвим пијан, него су се у њему – док је био код Цигана, код Елмазе – помешали прилитост, мераклијство и огорчење, па се присетио да би и његова жена – иначе позната као певачица – могла да га забавља... Читав његов израз, сви покрети и начин седења, биди су подешена, али и необузdana бахатост и распусност. Његово лице, с полусклопљеним очима, растапало се у мутној сласти обеспамећивања. Више није ни погледавао на Мирјану – сигуран да ће она запевати. А уколико би му се поглед и зауставио на неком од присутних, то је бивало на трен – колико да намигне и одмах потоне у замагљено и слатко блуђење... Али Мирјана је стајала непомишно, стиснувши уз груди

ситне шаке. Сви су очкивали, сви су знали да ће се догодити нешто ужасно кад Циганин одспира мелодију и дође тренутак за песму – ако она не запева. Гојко је погледао у брата с очајничком молбеношћу. Али Марко је седео намргођен, неразговетан чак и Гојку. Гроздана је стајала на улазу, стегнувши шаком мотку која је држала шатор. Гојко је и њу молбено погледао, али њене очи су биле заслепљене сузама... Па ипак се она прибрала пре него је Циганин завршио – замахала је шакама на Мирјану и закричала: Певај, певај, жалости моја!...

И баш кад је Пиганин отпочео да на жицама Г и Д даје мукле тактове, ишчекујући певачицу да би је пратио – Мирјана је забацила главу, насмешила се осмехом истргнутим из нељудских, њених дубина, и запевала превисоким, али чистим и звонким гласом.

Али и њено лице и глас су се смирили, нашли свој – занети израз и боју, пре него се завршио први стих. Штавише, она је скинула руке с груди и – подбочивши се левом руком и истуривши кокетно десну ногу, почела да извија десну руку, изазовно поигравајући грудима и боковима. Мале дојке су јој очврсле, а танушна бедра су оставила заводљиви, блудни дрхтај. Она је, очито, и желела да изнесе, да понуди невеселу и неслућену сексуалност свога тела; запањивале су злобна страсност и спонтана вештина с којом је то чинила – наметљивије него певачице и играчице од заната. Насмејана маска с њеног лица се растапала у занету блаженост – већ знану из призивања духова.

Робињо, робињице моја! – заурлао је с насладом Павле на почетку Мирјаниног певања – песме саздане од наглих, мрачних излива очаја и страсти жене, приморане да служи вино освајачу под чадором и да јој он љуби лице за живе браће и мужа. Али с распојасанањем горке бесрамности њеног певања и игре телом, његово се лице отезало и отврдњавало, а поглед се склањао с ње и кочио. На улаз шатора су провиривале радознале, искежене главе, али су се и хитро склањале – пред бесом који се гомилао у Павловим стиснутим вилицама, у задиханим длакавим грудима и очима које су, кад би их подигао, шибале све и сваког, чак и одшкринуту слеђено пространство.

Мирјана је завршила у јечајима виолине искеженог Циганина и у сузама које су текле низ њено укочено и блажено лице. – Дај другу песму! – завалио је Павле. – А ти, робињице, стани овде, ту на улаз! На месечину! Ту да те гледам и слушам!... И носите фењер! Шта ће ту фењер, Томо? Хоћу месечину и њу – никог више! И ти, Циго, да се склониш ту у сенку...

Томо је изнео фењер и шатор је испунила зеленкаста тмина, с блештавим чаршавом месечине на улазу. Мирјана се нечујно провукла кроз погужване застирке и јасуке и стала на улаз, полуокренута – једном страном ка Павлу у тмини, а другом к месецу и слушаоцима чије се шапутање мешало са шумором бреста и далеких

ветрова и вода. Циганин је опет засвирао неку песму загушене, робовске туге и страсти, а Мирјана је, позеленелог и укоченог лица низ које су још текле сузе, почела да извија бокове и избацује груди.

Али она није стигла да запева: Павле је побачке јурнуо к њој, обухватио је око колена и заридао у њеном крилу, тресући се набреклком шијом и пуним раменима: Мила! Ти си моја једина! Опрости ми!

Виолина је издахнула болним цијуком, а из преврнуте боце је заклоктала ракија. Мирјана је спустила шачице на огромну Павлову главу – прстићи су живахно и несташно нестали у његовој кестењавој коси. Ох, није ништа, није то ништа – ја сам већ све заборавила...

Гроздана је зајецала, поникнувши главом у Гојково раме, Марко је устао, уздахнувши и ломећи прсте, а Томо је клекао на колена, заривши лице у шаке. У светли троугао улаза усекао се Мехмед-Алија и – као да ништа није приметио – спустио послужавник, па нем и нечујан потонуо у невиделицу.

Марко се прогурао напоље, а за њим и Гојко, с Грозданом обешеном о његово раме. Радозналци ћутљиви и сласних израза, беху се већ начетили околом, али на Марков љутити мах руком почеше се растурати. – Нек се искукају једно другом, – подругнуо се Марко, – а нама је време да се одморимо.

Кренули су к жандармским шаторима над ушћем, остављајући иза себе шушкање постелине и тепање помирених супружника. Бришући очи, Гроздана се прибила уз Марка и јетко зацерекала: А сад ће да се љубе: увек они то после вређања и јадања...

Али их је, успут радознале и узрујане, задржала разиграна забава.

Насред ледине се смењивао ковитлац за ковитлацем помамљених и знојних тела, уз промукла, избезумљена поцикивања, с месецом као јединим судеоником из безгласне, безличне крајине. Надметали су се, сатирали, пркосећи себи, прошлости и стварности. Из досаде, гонили су класте и следе да играју, одушевљавајући се и гадећи. И терали Елмазу да игра боковима, а дебелу и тешку Ђулу да пева песме од којих су девојке, посрамљене, бежале у зататке...

На крају, кад се гомила разредила, заиграла су два Турчина, кочијаша или махалина, дотад притајена и невидљива, уз тутањ бубња и пригушену цику зурле. Били су то старији људи, мрки, искежени, с безданим сенкама на кошчатим лицима и црним рупама у крезубим устима. Један би, стидљиво стишаних кретњи и израза, обигравао попут побеснелог удварача око другог, ситно, и стидљиво разиграног – да би се улоге промениле у све жешћем и занесенијем, замршенијем ритму. Откуд та игра, сва од судара, од ратничке самотне силовитости и женске стидљиве заводљивости? Откуд у тим истрошеним, огрубелим телима толико упорне силине и бодећиве префињености? – Како је то дивно! – приметила је у једином тренутку Гроздана, грозничаво се припијајући уз мужа.

Играли су до бесвести, док нису клонули један према другом и – опирајући се на руке као пси на предње шапе – почели да педе из лица, из очију, из утроба плувачке, ужагреност и блаженство. – Како се зове та игра? – упитао је Марко, зевајући. – Не знам тачно: нека турска игра, – узвратила је Гроздана. – Видим да је турска. Мени се не допада – заморна, чак бесрамна...

И Гојко је исказао своје мишљење: Нисам видео ништа што би имало истовремено толико огољене развратности и притајене чедности. Заиста, лепо и страшно.

Схвативши да игре више не може бити – сви су се нагло разишли. Сем два играча Турчина: они су се и даље церили и дахтали један другом у лице – под месецом који је залазио за гору, неизменљив и самотан...

5.

Писка зурли и тутањ добоша читавог јутра су пробијали Гојков сан и жубор народа: кад је око девет часова устао, био је раздражен, не толико због неиспаваности колико због тога што су му сан прекидали. Чак и брат, у свитање, кад је сан најслабији: брата су позвали и он је, одлазећи, добацио Гојку: Само ви спавајте, а ја морам... Дужност... – А снаха Гроздана је још спавала, додуше с главом под јастуком, и Гојко се запутио к Павловом шатору.

Павле је на улазу пио кафу, коју је Мирјана, дотерана и постижено осмехиута, налила и Гојку.

Павле је, мада непитан, објаснио: Марко је отишао да гони качаке – опет се појавили у Дреници, где ли. Жао му било да те поново буди, па ти је поручио преко мене, иако сам и ја био послан – да га не чекате, но да се у варош вратите сами...

Био се отрезнио и смирио, мада је у његовој говорљивости било мрзовоље. Погледај! – пружио је он руку с шољом. – А то би трсбало да буде наша – српска светковина!...

Албанци у црним гуњинама и тесним чакширама од белог сукна гомилама су пунили пољаницу око рушевине. У успенушности њихових јајастих кечади нестајале су друге капе. Неком је – ради ублажавања огнора и ради зближавања са Србима – пало на ум да би требало и њих позвати на светковину, па су они нагнули читавим селима и братствима и тиме туђу светковину преобратили у своју. Били су, разуме се, ненаоружани – сем првака који су носили у појасу старинске ножеве, мада се знало да већина има сакривене пушке код куће. А они појединци који су, ребрећи се, носили пушке и фишектаре укрштене преко рамена шеткали су сами или удвоје. Јер су били омражени у својој средини, као помагачи власти у гоњењу качака. А у ствари су на то пристајали да би се заштитили од крвних освета или што су и сами вршили безакоња. Разметали су

се храброшћу и обавештеношћу, а били су наласве вероломни. Брат Марко се једаред повајкао: Ми никад нисмо сигурни да сутра из неког грма не плание на нас пушка коју смо дали или која данас пуца на нашој страни...

Нико се, у ствари, није забављао: Албанци су се суздржавали, а Срби махнитали с усиљеном безбрижношћу. У мирисима прженог меса, лука, утробише и огризака воћа, у облацима сиве прашице, групице Срба су се сатирале игром и песмом, окружени ћутљивим, неповерљивим странцима. Траву згњечише и ледина оголе, тако да се прашина поче дизати при најмањем групкању играча.

Но све би у сећању остало као залудно лудовање да пре растурања – било је прошло три после подне и тишма и забављање канда губљаху усиљеном – младић Србин не убоде другог младића Србина због девојке. То беху селаци, из далеких планинских доњоколашинских села, где се нешто Срба очувало у братственичком јачицама. Своје мржње су младићи, свакако, били донели собом. Високи плавушан грбавог носа, с косом испод шајкаче палом по челу, тетуроа је, побледео и разрогачен, пипајући дугим рукама ослонац у ваздуху, с ножем забоденим у леђа, док су два жандарма, псујући везивали здепастог, гологлавог и риђег момка – он није схватао шта траже од њега, него се отимао, отресајући црну шубару о бедро. А стасита смеђа девојка, због које је и дошло до кавге – сва у хаљинама крутим од ваљања и везова модрих и црвених боја, чела и груди накићених сребрњацима, с огромним талирима Марије Терезије у средини – остаде нема и напуштена на изгаженој, мркој ледини.

Народ то као да једва дочека – поче разилажење. Гојко и Гроздана су помогли Мирјани и Павлу да се спакују и, испративши их до камиона с оне стране речнице, повратили се натраг. Обазрели су се, с дрвеног моста, да једни другима последњи пут махну рукама. Али Гојко је остао загладан и пошто је камион, избацујући клобуке дима и прашице, нестао иза узбрдице – све док га снаха није опоменула и вуцнула.

Одмах су се и њих двоје, уз помоћ Мехмед-Алије, спаковали за полазак, ћутљиво невесели у жагору и прабини који су се растурали и слегали.

Тако су и кренули прашњавим друмом који је благо савијао око падина, спуштао се и успињао улегнућима, протичући ненапорно и шкрипаво испод кочија. Сменила су се два-три села, безразлична: камене куће с пушкарницама и заходима истуреним над јазовима по сокацима и баштама. Плитови и баште, сиве од прашице и огрезнуле под воћем, и стрништа испијена сунцем и ведринама. И раса кошчати, мрковласих, лоше одевених и мршавих, али кременитих људи, који најчешће нису ни погледивали у кочију, или су се осорно на њу обзирали, настојећи да се што пре уклоне. И Гојко и Гроздана су седели отуђени свако у свом углу – она у десном, примећујући ситнице и злурадо се чудећи свему, а он у левом – шкрт на речима,

зањирен у пастелне размазе поља и гајева и у невесела сећања на минулу светковину, на брата и на властите промашености.

Тако су прошли седам-осам километара. Скренули су на ненабијен, кривудава сељачки пут, прибијен уз црвенкасте ривине с десне, поред опалих плотова с леве стране. И возиља се нагло успорила: пут беше закрчен колима с биволима које су власници, као да су били у споразуму са својим лењим и ћудљивим животињама, нехајно и споро скретали. Чак је и Мехмед-Алија губио стрљење и издирао се на сељаке и њихове животиње. Али нико се није на то обазирао, па су напредовали као да ништа нису ни предузимали.

Најзад се кола проредише – десетак њих скрену лево у поље, ка групици кућа испод храстовог гаја.

Али после неколико стотина метара, кад се коњи тек беху разиграли и пут зајуборио меко као поток, испречише се троја кола натоварених бундевама, непомична и без власника. Ово је да се полуди! – цикнула је Гроздана, промаљајући се из кочија. – Па где су ти људи, за Бога милога? Трчн, Мехмед-Алија! Сигурно су се негде запили. – Они не пију, – мирно је приметио Мехмед-Алија, силазећи са свог седишта. – Мора да се нешто догодило.

На стотинак метара испред њих видели су се, између храшћа, некакви кочевци и паровици и људи који су расправљали и разгледали нешто пред собом.

И Гојко је изишао из кочија – да сâм извиди и помогне. Срушио се мостић, – објаснио је Мехмед-Алија, заводећи прва кола на крај друма. – Па, зашто, онда скрећеш кола? – упитао је Гојко.

Мехмед-Алија није одговорио, него ухватио своје коње и провео их испред скрајнутих кола. Затим је наставио своју мисао: Ту је мостић – дотрајао, као и све друго. А колико могу да судим, ривина је предубока – не може се обићи.

Гојко је пошао напред. – Чекај ме, забога! – завапила је снаха за њим. – Исти си, немаран, као и твој брат! Па ово је крај несигуран, још ће нас и ноћ ухватити!

Гојко је неколико застао, док га је она пристигла на високим потпетицама искакали су мишићи њених лепо скројених, мада кратких листова и њихали се њени пуни кукови. – Па шта? – скоро срдито је узвратио, док га је узимала под руку. – Већ нисмо далеко! Изгледа да се сломио мостић. – Мостић? Ах, да, ту има мостић! Па шта ћемо сад? Нећемо ваљда ноћити код Арбанаса?

Али он јој није одговорио, него је пожурио напред, не би ли се измиголио из њене шаке и што пре извидео о чему се ради.

С једне и друге стране пролома, у који се беху сручила кола и биволи, већ је било десетак сељака. Двојица сељака беху израњављени по лицу: баш они су се, млатарајући крвавим шакама, највише препирали – свакако око извлачења кола и животиња. Кола беху посрнула предњим крајем, док су се задњи точкови још држали на поду од полутрудих церових целаница. Бундеве се беху махом сручи-

ле у пресушени поток – многе испрскале и просутих златкастих утроба. Биволи пак беху пропали задњим ногама, заглављеним у изукрштаним прецагама моста, док су се предњим још увек држали за под мостића. Руда беше напола преломљена, па је предњи крај вукао биволске вратове увис, док их је задњи, с колима срученим на њихове сапи, потискивао надолу. Животиње су, гушећи се и колуцајући истрештеним очима, испољавале чудну, несхватљиву присебност: нису се трзале ни копрцале, страховито истегнутих вратова и мишића, рашчепљених папака забодених тамо где су нашли упоришта у првим тренуцима. А људи над њима су се препирали – Гојко је то схватио по покретима, иако није знао арбанашки – око тога шта и како најпре да извлаче. Повисоки старији сељак – један од двојице рањених, гологлав и смршених црних бркова, час је миловао главе биволима, час преклињао људе. Онај други, омањи, лепих и веома жутих бркова, из све снаге је вукао кола отпозади, љутито нешто довикујући. Остали возари и сељаци из недалеких кућа, чији су потамнели кропови вирели иза храстовог гајна, стајали су около, добацујући савете, прибојавајући се чак и да наступе на мостић. Ривина не беше дубока – три-четири метра, али прло стрмих обала, а носачи и потпорници, премда сатрули, не само што не беху поломљени, него су се држали и међусобно. Није било јединствене управе и послу и невољама се крај није дао сагледати.

Гојко се скоро грубо одвојно од Гроздане и доњом гредом опрезно прешао на другу страну. – Најпре таљиге скидајте – да се биволима вратови ослободе! – повикао је он високом сељаку, показујући и покретима шта би требало чинити.

Али сељак га није схватао, гледајући га усплахиреним, упитним погледом. Смеији сељак, утегнут шареним појасом, који се и дотад истицао достојанственом мирношћу и чија би крупна глава, умотана црвеним шалом из којег је кече вирило белим пупољком, била ругобна да није било широких, скоро до рамена палих проседих бркова, одмах преведе Гојкову наредбу, поткрепљујући је и чворноватим штапом као кажипретом.

Високи сељак поче да се натеже око спица на горњем тељигу. Држите за кола, сви ви тамо! Немојте вући – само држите! Дајте секиру! – наређивао је Гојко.

Али, Гојкане, забога, па ваљда умеју и они... – запомагала је Гроздана, премда се Гојко није на њу обзирао, а главати сељак преводио и потврђивао штапом његове наредбе.

Не баш тачним, али нејаким ударцима Гојко је пресекао једну па другу спицу и ушицама секире почео да избива тељиге, искривљене и затегнуте шијама бивола. Чим је доњи тељиг попустио, животиња се, спуштајући главу, опрезно напрегла да се извуче на под, али не настав ни снаге ни упоришта, одахнула је и остала у истом положају. То исто је урадио и њен парњак, клонуло наслонивши њушку на под. Затим је Гојко додао јарам високом сељаку, ухватио

за руду и, цимајући је горе-доле, одломно је, објашњавајући: Да је подметнемо испод трбуха бивола, па да пробамо да их извучемо...

Све се могло окренути наопако: надомљена руда је држала један део тежине кола и ова би још теже притисла, а можда и сурвала биволе да их људи – по команди, на време издатој – нису отпозадн задржали. Два сељака су се – по наредби, дакако – увукла у скелет моста и подвукли испод трбуха доњег бивола одломљену руду.

А сада дижите свом снагом – не још, причекајте док други ухвате за реп и за рогове и уши... – заповедао је Гојко.

Људи су радили споро, али сложно, већ се поучавајући међусобно. У њиховом држању није било ничег покорног: младог господина – свакако власт чим се вози кочијама, примили су као најнеспорнијег старешину. – Сада! Вуци! – повикао је Гојко кад су сви заузели своја места.

Нагрула, скрпљена грађевна почела је подрхтавати. Гроздана је крикнула, одступивши с пода на који је била закорачила, док је Мехмед-Алија умиривао коње. А биво, не налазећи, одигнут отпозади, стражњим ногама ослонца, почео је да запиње у цепанице, сабијајући сву своју снагу у кврге врата и рамена. Тај напон људи, грађевине и бивола, дахав и устрептао, сваког трећа је могао да пукне и да се све распне и поломи. Али Гојко се раздрао: Гурајте напред! Напред! – и животиња, загреба, док се, читава погурнута, није закачила левим задњим папком под, а затим се и извукла, клонувши главом и подрхтавајући.

Висок сељак загрдио је мрку, чворновату главу бивола, радосно му нешто телајући. Али када га је повео, овај је нерадо кренуо и – остављен на путу – одмах легао, с њушком у прашини.

Да нас двоје идемо пешке, – добио је Гојко Гроздани. – С мојим шипелама! – подругнула се она, избацујући леву ногу. – Него дођи да ме преведеш! Сасвим си се занео... Мехмед-Алија је држао сељаке не само за нижи слој, него и за нижа бића: Е, у шта господин Гојко мора да се уплиће! – И додао: А не исплати вам се пешнице: ово ће колико да фијакер прође бити брзо попођено...

Другог бивола су извукли лакше и спретније. Гојко је објашњавао док је преводио гредом Гроздану, сву уздрхталу и врелу у његовој шаци: На исти начин треба извући и кола – подвући под предњи део, вући за задњи...

Сељак с шалом око главетине наклонио се Гроздани и, осмехнув се с неизвештаченом финоћом, прозборно на српском: Ако госпођи није зазорно – велика смо сиротиња, можете код моје куће да поседите – макар у башти, док ми то поправимо... Чини ми се да сам госпођу гледао у вароши... Ја сам ту кмет, па ако изволите, било би нам мило и част... – Гојко је погледао Гроздану: Ја бих остао, да их пожурим... – Али она га је погледала значајно и прошаптала: Треба да свратимо: кад им у кућу свратиш исто је као да су ти бесу дали. А ово је крај, видиш и сам шуме... – И гласно: Мехмед-Алија, пожуруј

их ти, ионако смо одоштили. Свратићемо врло радо! Ја сам жена капетана Марковића, а ово му је брат. А ти, како се ти зовеш?

Поизостав за корачај, сељак је лагано објашњавао: Ја сам Марк Пренк из племена Бериша. Познајем господина капетана, како да не: Кажем ја да ми је госпођа позната... А угледан човек нема где да сврати код нас – немамо чим да дочекамо сем добром вољом...

У засеку су их дочекале жене на праговима, увлачећи косу под мараме, и гологтрба и мусава деца на сокаку.

Споља гледане, куће не беху тако лоше, мада је једино Маркова била на спрат и зидана од камена. Марку очито беше зазорно да ућу унутра, па их понуди да поседу пред кућом, тако да је све село било пред њима.

Изнели су трупине – очевидно нису имали никаквих столица. Гојко и Гроздана су поседали, изнеше трпезу и – упркос томе што су се Гојко и Гроздана опирали – поставише је пред њих, док се Марк извињавао: Сиромаси какви смо сви – не могу колико бих хтео. Но да ми не уђете у кућу као у пећину...

Из куће се извукао, пипајући штапом, такође глават, али крупнији старац испудалих руку и ногу. Марк му је притрчао и – свакако, објаснивши му ко су гости – посео га на трупину. – То ми је отац, Кољ, Кољ Пренк, – објашњавао је Марк. – Обневидео, чује још добро – деведесет и кусур година...

По селу и њивама је започело дозивање. Из куће Маркове су изишле две млађе жене, стиљиво се обзирући на госте, па пожуриле у оближње куће. А деца из Маркове куће и засека постројила су се испред гостију, ћутљива, чешући ногу о ногу и увлачећи клинове слина.

Па како живите, Марк? – започео је Гојко разговор. – Као и други – ни боље, ни горе. За шест година је овуда прошло шест војски. – Сад је мир – биће боље.

Марк је оћутао, објашњавајући нешто оцу, који није знао српски. Старац му је одвратио, убадајући речи штапом у земљу. Марк се осмехнуо: Каже мој отац да је боље живео пре тридесет година, а пре педесет још боље, а најбоље кад му је било двадесет година. Стари људи памте једино што је добро било.

Уто су из села дошла још два старца, боси и гологлави, назвали Бога и сели око Коља. – То су прваци – ми се, међу собом, још држимо старинских обичаја, – објаснио је Марк и додао, на већ забатаљено Гојково питање: Ми смо католици – мало боље пролазимо.

Не разумем – насмејао се Гојко – зашто католици боље пролазе? Старци су почели да се договарају, а Марк је ћутао, чекајући њихов суд: очито, он беше схватио наилазак госпде као прилику да се изјадају. Али не одговори он, него сасушен, чио старчић, мучећи се са српским речима: Католик – веру нико не дира. А земљу дира! А што вера без земља? Католик нема качак – качак муслиман, качак бег а не сељак.

Ситна, румена и проседа жена, коју је Марк приказао као своју супругу, изнела је две земљане зделице – једну са сиром, а другу с парезаним сувим овчијим месом: она се поклонила неспретно, спустила зделице на трпезу, па се измакла, склопљених руку и сетно осмехнула. Али Марк јој је нешто дошапнуо и она је пошла у кућу. Чиди старчић није био довршио. А нико нема школа – нема католик, нема муслиман. Арбанас нема. Под Турци било школе, а сад нема. Нема ни српска школа. – Марк се осмехнуо: А учили бисмо децу – и у српску школу. Памет је једнака – и спрска и арбанашка.

Не, не! – узјогунио се старчић. – Памет једнака, ама језик не! Не може да учи на српски језик – не зна језик. Ама дај српски, кад нема ништа. Арбанас нема ништа!...

Оне младе жене су донеле из села мед и орахе, па се измакле постиђено као и Маркова жена, с рукама на широким појасевима. – То су ми снахе, – испричао је Марк. – Удовице. Имао сам четири сина! – и он је започео да набраја прстима. – Једнога су ми убили Црногорци – на планини код стоке. Један је погинуо лани – платио крв коју дугује син мога брата. Један ми је умро од шпанолке. Један је тамо на мосту. Пуна кућа жена и – хвала Богу – деце. То су ми унучад – тринаесторо.

Треба то исхранити! приметила је Гроздана. – Много вас се рађа. – И умире! – додао је Гојко. – Бог даје, Бог узима, – одвратио је Марк и шапнуо нешто снахама, које су одмах пошле у кућу.

Ја вам не могу помоћи, – скоро правдајући се започео је Гојко. Могу да кажем брату и другима. Али ја сам студент – учим још школе. Ни мој брат се не пита – школе нису његова ствар. Но и ви имајте на уму: држава је млада – нема учитеља довољно, треба се и притрпети...

Марк је превео и, не чекајући старце, одвратио: Знамо ми све то – не може после таквог рата да све буде потаман. Ама барем на три села да је један учитељ! Има у вароши школованих – нису баш учитељи, али би могли да замене. Тамо би се без њих могло. А народ је наш прост, својеглав – у српску школу многи не би ни слали децу.

За Арбанас пушка и мотика! – довикнуо је исушени старац, поцрвеневши у лицу.

Старац Кољ такође је нешто љутито посадио штапом у набијену ледину, али Марк је то прећутао, осмехнувши се: Народ не може бити задогољан – вагда нешто мањка.

Откуд ти знаш, Марк, тако добро српски? – пало је Гојку на ум. – Сигурно си ишао на печалбу у Србију? – добирила је Гроздана. – Госпођа зна! – насмејао се Марк. – Сваке године – у Београд. Ја познајем Београд боље но моје село, а Србију – као и Косово. – Али ти не изгледаш толико сиромашан! – Нема пара. Имам земље, али немам пара: Требало је за порез, за робу варошку, за мито Турцима.

Сад барем нема мита? – припитао је Гојко.

Марк није одговорио, тобоже се замајапши око земљаних посуда у којима су снахе доносиле нова јела – од свега јестивог што се могло наћи у Марковој кући или у селу беше по посуда, дрвена или земљана на трпези. Марк је све време стајао, нуткајући најпре госте, па старце који одбише све сем по чашицу ракије.

Али то обиље на трпези, као и претоварена кола по друмовима, нису могли да законе стравичну беду у коју је све било утопљено – од оронулих кровова и прозора излепљених хартијом, до гладних дечјих очију и огуљених мачака, које су се са жалосним маукањем вртеле око трпезе, упркос томе што их је Марк непрестано терао. Најбедније, најжалосније су изгледале жене – чак оне онајбоље одевене и Маркове снахе. Једва ако су имале двадесет пет, тридесет година, а изгледале су као да се примичу четрдесетим, педесетим. Уз то су све биле раширених стопала, прљаве и толико поцелане да су једва скривале голотињу. Било их је без кошуља, у сукненим блузама и сукњама потавнелим од чађи и нечистоће – закрпа на закрпу, просељено да се назирала кожа, измузгана знојем и прљавштинама. Ретко где се чула кокошка – нигде прасећег гроктања или коњског њиска. А успут, а свуда се пресипала плодност земље, такорекућ још необделане. И све недаће, очито, нису потишале из заосталости и незнања.

Колико имаш крава, Марк? – упитао је Гојко. – Једну – одвратио је Марк и додао, осмехујући се: Колико за децу млека. – А оваца? – Шест. – А ти си најбогатији? – Па, јесам. – Па зашто си тако сиромашан? – Али је упала Гроздана: Не умете ни да радите! – Па и не улемо, – сложио се Марк, као и обично осмехнут.

Старци су све време мрморили. Наједном Марков отац Кољ с трудом устаде и поче да говори гласно, ударајући штапом у земљу. – Шта говори? Шта он хоће? – упитала је Гроздана с радозналном узрујаношћу. – Ништа, госпођо, – осмехнуо се Марк, иако се примећивало да му је све то нелагодно. – Стар – не зна ни сам шта хоће.

Али старчић такође устаде и стаде испред Гојка у молбеној, али и пркосној пози: Господин може помогне – твој брат може. Твој брат велика власт – може помогне. За Арбанас нема закон! У турско време не било закон, ама ми имали пушке – имали наш закон. А сад нема. Може да пљачка свак. Може да убије. Јуче убили Црногорци два из друго село – узели земља и убили. А жандар – не види, не чује. Нема закон. И све мораш платиш – мито горе но у Турска. Твој брат може помогне. Спак бије Арбанас. Може твој брат нареди жандар не бије Арбанас. И Арбанас човек. Моли брат помогне.

Старац се дубоко поклонيو и достојанствено вратио на своје место. Сви су ћутали. Чак и Марк, најизглед постиђен. Најзад је Гроздана тврдо приметила: Како мој муж да помогне кад ви помажете качаке? – Марк је мирно одвратио: У нашем селу нема качака. Ја сам био у Србији пре рата – много добра држава Србија. Ја им казујем: биће боље. Има неправде, госпођо. Знамо и ми да има –

прихватила је Гроздана. Али и од вас много зависи. Да није качака... Качак мало, – почео је мршави старац да броји на прсте. – Качак мало, народ много – качак не народ. Моли мужа, госпођа, помогне... – Ја њу му рећи – уверљиво је одвратила Гроздана, – али и од вас зависи. Качаци...

Устао је други старац, висок и прав, тамних, дивљачних очију испод уског, угластог чела. Он се разгаламио толико жестоко да му одједном грунуше сузе. Гојко и Гроздана су у недоумици погледали у Марка, овај се натмурио и, слежући раменима, објаснио или превео: Зове вас у кућу. Чудан је он мало. Хоће да вам покаже сина. Мала нада да ће му преживети, па – да се барем изјада. Прости људи, госпођо! Шта ћете?

Она крену к излазу, заустави се и из полуокрета примети не нападно и тврдо: И ви, ви Шиптари, чинили сте зла преголема. Ја знам, ја сам са Косова. Отимали девојке, изгонили с имања, убијали за пуљу с намадана. Стотинама година и сада, у овом рату... – Јесмо, чинили смо, – рече Марк спремно. – Сад се зло враћа. – Докле? – трпко се осмехну Гојко. Марк слеже раменима, а старац изрече пословично: Зло чини – зло враћа. – И додаде беспоговорно: Моја кућа не ради зло. Комшија Србин...

Гојко и Гроздана су пошли за високим старцем, док је овај брзо и неспретно брисао сузе. Прошли су две куће здесне стране, па их старац уведе у камену приземљушу на крају засеока. После јарког, предеутоноског блеска, у први мах се скоро ништа није видело, мада је старац нешто радио и нешто неком објашњавао, Обикнув се на мрак, Гојко је приметио да је кућа изнутра рушевнија но споља и стравичнија у свом сиромаштву од њених житеља. А крај згашеног огњишта, на овчијим кожама, лежао је одавно необријан и ужасно измршавео тридесетогодишњак који је склопом, бојом и изразом подсећао на свог оца. Он се придигао на колена, опирајући се рукама о чађави зид, док му је отац заврнуо закрпљену ланену кошуљу. Леђа човекова беху сва у гнојним крастама, из којих су, са страна вирили оштри парови полумљених ребара.

Шта је то? Каква је то болест? – скоро је закукала Гроздана. И док је старац пажљиво навлачио сину кошуљу, Марк, који се био нечујно увукао за њима, објаснио је: Није то болест. Он је пре две-три недеље пошао у дрва, па га тамо стревили жандарми и – држалицом од секире. Можда су мислили да иде качацима, а можда бранс шуму – само да га нису држалицом... Водили су га доктору – дао маст и извадио неке кошчице. Али не користи. А наши видари толико не разумеју. Можда би операција... Сиротиња. И – неукао...

Изишли су – у ведар сутон и под синоћњи жути месец над помодрелим зеленим пољанама.

Испратило их је скоро читаво село, уз плач поспане деце и блеку јагњаци. Старци су се клањали, а Марк је оправдавао са осмехом: Прост, глуп народ. А нико нас не обилази, сем кад некога

треба оглобити или затворити. Неук народ – не разуме. А надају се да ће ваш долазак...

И старац Кољ је био међу старцима – придржавао га је онај живакни старац који је понешто знао српски и иступао у име осталих. Пре него кочије кренуше, Кољ је провукао руке кроз прозор, напипао Гојкову шаку и, смешећи се огромним белим брковима, стегао је својим испушталим ручердама, говорећи живо и отресито. – Захваљује, жели вам срећан пут, – скраћено је превео Марк и додао: Била нам је свима част. Сиротиња смо, шта можемо? Нек је са срећом ваш долазак! И нек вам је срећан пут! Увијте се ви, госпођо, прихладнило је. Срећан пут!...

6.

Чим су кочије кренуле, Гроздана се стресла, хукнувши.

Гојко се досећао да она то није учинила због хладноће – била је обукла длакави црвени џемпер са жутим дугмадима, него, понајвећма, из стрепњи пред мрачним шумама и магличастим, недогледним равнима што су се у квадратима прозора смењивале неумитно брзо, као искидани комади знаног, а сваки час друкчијег предела. Уз то је он још поузданије слутио да ће се она, после тога, прибити уза њ – да стиша немире које су доносили ноћ и месечина, самоћа и променљивост околине.

И она је, збиља то учинила, ненаметљиво и природно уздахнувши: Овај мучни дан, а ни ти ниси био према мени нежан... Знаш, мене није страх: Арбанаси не дирају жене. Стрепим једино за тебе и Марка, поготову овако ноћу... – Да, та измозгана светковина, с Павловим дивљањем и порушеним мостом... – узвратио је Гојко, пребацио јој руку преко рамена и додао: Ја немам сестре: замишљам да тако једино сестра може блиска да буде. – Гроздана му је узвратила својим густим грленим осмехом: Ти то сестринство увек истичеш. Чему? То се само по себи разуме...

И она се искосила, ослонивши се чвршће на њега и испуштајући ноге ради одмора. – Да, – сложио се он, – само се по себи разуме: ни сам не знам због чега то истичем...

Ућутали су. И мада су се у густим зеленим тминама разлиле њене црте и наједрала свежа топлина њеног тела, она му је била знана – снаха, жена његовог брата, и ништа није подстицало жудње према њој.

Тако су се возили пет-шест минута, па се јавио ћук – негде блиско као да је хтео да их преплаши или обрадује и она је приметила: Можда га не бисмо ни чули да је прозор сасвим затворен. Преплашио ме ћук, али видим што сам га чула: није све мртво и пусто. Ипак затвори прозор. – И док је он нагнут, вртео ручку, она је помиловала његов врат и приметила: Ти и Марко имате исту косу, исти врат... –

А он се насмејао позлобно: Ваљда има и разлике међу нама? – Ох, да, ох, не! – прошаптала је она, окрећући се к њему, с уснама попут отворене ране на обамрлом лицу и с очима које су се гасиле и светлунале, према томе како су улазили и излазили из сенки дрвећа, али непрестано биле широке као шумски мракови и слеђене као месечина на пољима. Ох, Боже! – наставила је дрхтавим шапатом. – Знам да нисте исти. Но кад ме овако самотну обузме страх за Марка, онда... онда бих се утекла к теби као и к њему... – Шта, како утекла? Шта мислиш под тим? – Не мислим ништа, – прошаптала је унезвереног и укоченог израза, – осећам као да сам – као уз њега...

И то њено лице и те њене очи као да су се примицали њему или он њима, мада су – знао је, видео је – остајали где су и били. – Све то нема смисла... Такав разговор и уопште све то... – прошаптао је и јетко додао: Као да већ нешто кријемо! Може Мехмед-Алија нешто ружно помислити о нама... – Људи више воле да мисле ружно него лепо, али то не треба да отуђује тебе од мене...

Сада су им се лица доиста примакла. Он је уздрхтао језом, повукао се и чак закренуо њу од себе. – Седимо тако – свака на свом седалу – тврдо је шапнуо.

Сада ју је једва видео, намерно загладан напоље. Али ју је утолико снажније осећао, самотну и скутрену. Она је уздахнула, прикупљајући косу. – Зашто ти зазираш од мене? – упитала је, опет се окрећући к њему. – Не, зашто бих зазирао? – одвратио је он и махинално се окренуо к њој. – Ти и не чиниш ништа да бих зазирао. Ми смо блиски... најближи род, уосталом...

Али њено је лице било самртнички упрепашћено у својој моћној, избезумљеној страсти. Шапутала је, примичући га к његовом или он своје к њеном: Да, род рођени. Ја и Руту волим као сестру. Али, ето, не могу да поднесем стрепњу за њим и то... то суздржавање на твом лицу!

Али Гојко зава, неочекивано и за самог себе: Мехмед-Алија! Мехмед-алија! Колико још имамо до вароши?

Мехмед-Алија је утишао и зауставио коње и нагнуо се на јајасте прозорчић у прегради: Нешто сте ме питали? – Питао сам те, забoga: колико још имамо до вароши? – Па тек смо кренули: још око дванаест километара, за сат, највише сат и четврт смо тамо. – Мислио сам да чујеш – не бих те заустављао. – Чујем, али не разбирам, – одвратио је Мехмед-Алија пуцајући бичем, иако коњи већ беху кренули.

Гојко се јетким трзајем устурео назад, а Гроздана се нагнула и извијајући се, окренула к њему: пред његовим лицем се опет нађе њено – уоштреног и укоченог израза, и њене полуотворене усне, иза којих су се назирали ситни и здрави зуби. – Хтео си да провериш да ли нас Мехмед-Алија чује, – шапнула је Гроздана подсмешљиво. – То је само испало тако: ти си бездушна! – прошаптао је он. – Ја или ти?

– насмешила се горко, завлачећи му десну руку испод капута под пазухо.

Гојко је учинио покрет да је одгурне, али уместо тога, из необуздане, детињасте радозналости – бар тако се њему чинило – прихватио је њену главу левом шаком, пригао се и напипао својим уснама њене... Све дотад се могао заваравати. Али она га је љубила похлепно, уз једва чујни јецај, отварајући се влажним огњем и тражећи у неутаженој празнини својим језиком његов. И он је узвратио њој – или она њему? – надмећући се у појудној домишљатости, а при томе био – као да се раздвојио у две личности! – потпуно, чак хладно присебан да у својим рукама и на уснама држи жену свога брата, упркос томе што је њено тело постајало све непознатије у свом грудном и спором подавању... – Шта ми то чинимо? – упитао је више себе него њу, одвојивши се на трен од ње. Али пред његовим лицем је остало њено, молбено и залуђено. – Откуд знамо? – узвратила је она, тражећи својим уснама његове. Али је он избегао пољубац и дахнуо у њено уво: То је грех. Марко... – Ох, можда... – промуцала је на његовим уснама. – Али то је тако незлобно, свесрдно... као... као с њим...

И љубили су се са смишљеном помамом, као огорчени што нису кадри да се избекуме и обневиде. Она је села у његово крило, а он ју је прихватио левом руком уз бутину. Тако га је она малко надвисила: он ју је обузео десницом око струка, а она је из грудњака, на ком је лукла бретела, извадила крупну дојку – меку и топлу његовом лицу и уснама: јер није могао – бар тако му се чинило – да је жалости, кад је већ дошла до тога, јер га је вукла она необјашњива радозналост упознавања њеног тела, њених начина миловања и њене страсти.

И даље су мирно, присебно управљали својим покретима и страстима, док су мракови шума и зеленкасте мекоће поља попут вода протицали и шумели у њиховим ушима, а ту уза њих пуцкао бич и накашљавао се Мехмед-Алија. Она га је опкрочила – или се он сам увукао међу њене бутине, чија се хладњикавост растапала на његовим длановима. Али то је било неспретно – није имала куд с коленима и стопалима која су је одбијали од седишта и тако спречавали њихово пуно спајање. Он се, као ради комотности, окренуо надесно и тако су се нашли на седишту – он на њој, обгрљен њеним удовима.

Замишљена граница греха је била бесповратно прекорачена а да се ништа особито није догодило, сем што га је она спокојније и преданије пригрлила рукама, дахом, дојкама које су се, беле, изливале из њеног чепера потавнелог као крв, а највећма врелом грозницом тела које би остало занавек несрећно, несхваћено – ако би га он у том тренутку оставио... И питао се: Како брат њу доживљава? А она њега? Је ли то исто ово? С том разликом што се брат не присећа да она није његова жена, што она не помишља да је Гојко његов брат.

А можда јој је, сада, девер-брат Гојко брат-муж Марко? А зашто и не би био – она то хоће, он то мора опробати... А Мехмед-Алија не чује, не може да чује – точкови и копита шуме, пескуша шкрипи и опало лишће шушти. А не сме пустити коње, ноћу, да сами возе, а он да овамо завирује. Ипак би било безбедније кад би на округлом прозорчету била макар завесица: тамо се виде Мехмед-Алијина леђа, малко повијена, у црном капуту. Уосталом, Мехмед-Алија би ћутао и кад би нешто приметно... И хуји поветарац у врховима храстова, у далеким урвинама. Или су то узбуркана крв и наслада?... А као да се ништа није догодило све док се не обави samozабравно предавање мушкарца жени и жене мушкарцу – све док он не проспе своје семе у њој и она вољно то семе прими. Све дотад је то још игра, тако честа међу родбином. Истина, а у томе буде грешног стида, али и науке суздржавања и ослобађања од страсних појама...

Зашто се мучимо... – пришаптала је Гроздана и, увлачећи га читавим телом, довршила: кад се тако безгранично волимо?...

Али шта је значило њено „безгранично“ – у том тренутку? Да нема, да не треба да буде граница у оном што се догађа између њих двоје? Или да нема границе између браће – за њу? За све троје? – А где ли је брат? Негде у заседи, можда чак и у тој шуми?... И да ли му је Гојко неверан? Гроздана га никада, па ни у том трену није привлачила – Мирјана јесте, али Гроздана није. Али неодржива радозналост – или грех – како то брат њу доживљава, да ли се међу њима све то збива баш тако?... И како ће све изгледати после – кад се између њих двоје доврши све, као између ње и брата? Да ли ће се нешто променити у односима њих троје и – у његовом односу према животу и свету?... Можда ће брата још више волети, грешан према њему. Можда се то и збива између њих двоје – да би и он и она брата више волели? А можда ће он тек тиме постати сасвим свој – независан и у љубави према брату, мада то не жели?... Свакако ће се све променити – после... А ко, да ли ико има права оставити неутешеним њихова тела, већ спојена у једно, и њихове душе сједињене и једине у свету већ непостојећем...

А она је, после, намештајући грудњак и закопчавајући џемпер, прошаптала с мазним прекором, гласом измењеним – гугутавим и њему несходно интимним: Покидао си ми бретелу!

Неугодност те њене интимности била је уколико већа што је он био сигуран да су бретелу могли покидати једино заједно – у усиљеном наслађивању. Али већ је ма какво доказивање било бесмислено, одвратно изврдавање пред самим собом. А она га је, дотеравши сукњу, почела љубити брзим, лаким пољупцима – као свака жена после подавања. Одгурнуо ју је грубо читавом снагом, тако да је посрнула у угао. Тамо је поћутала неколико тренутака, па се изненада сручила на тло, хватајући га око колена, загринута: Ти ме сад презиреш! Зар сам само ја крива?... Он сваког трена може погинути, кога другог имам место њега?...

Мехмед-Алија је могао чути њено јадање, макар и не разаберао о чему се ради – и Гојко ју је полако подигао на седиште, помиловавши је по коси: Па сад немамо куд! Закунимо се, да се то никад више неће догодити. – Смирујући се без груди, увукла је главу у његово раме: А ја, а мени је – као да и нисмо погрешили... – Отиснуо ју је, мада не онако грубо: Али ти си његова жена...

Наставили су пут свако у свом углу – он отуђено стиснут, а она неодважно раскомаћена.

Али кад су ушли у град и кола затандркала калдрмом, из Гојка је провалило: А најстрашније је што то није била ни страст ни наслада, него... Јаво би га знао шта! И не значиш ми ништа, као ни ја теби!... А Гроздана се једино скупила у свом углу и покрила уши шакама.

Кад су приспели у Мехмед-Алијино двориште, Гојко није пошао за Грозданом уз спољне степенице, него се као нехајно, обратио Мехмед-Алији: А ја сам, богати, мислио да ти чујеш кад ти се нешто каже из кочија? – У мрачним дубинама Мехмед-Алијиних бора је затреперно подсмех: Кад греба – лако ме дозвати, а кад не треба – ја и не чујем... – Не, криво ми је што си морао заустављати коње. – Тричарија! А Ви знате како се напред чује – није Вам било први пут да разговарате са мношвом кроз преграду...

Мехмед-Алија је преко углачане, светле калдрме повео коња ка штали, а Гојко пошао уза степенице ка својој соби – тик до оне у којој су спаваели брат Марко и Гроздана. Застао је на балкону – да би избегао сусрет и разговор са снахом док она не легне. У простору пресићеном месечином виделе су се једино лишаживе ћерамиде груписе кућа, три јаблана и иза њих сура громада планине. Није се ни чуо никакав звук сем пресицања речнице. Али је изишла Гроздана и упитала: А где си ти? – уместо одговора на њено питање, он је засуо с болном јеткошћу: Мехмед-Алија сумња! А можда и не сумња, него ја... Мени сада свака речца, сваки покрет имају и други, прикривени смисао. Ето, ти си упитала где сам, а ја сам помислио да ме позиваш да опет... Зар ћу одсад у свему видети двосмислености. Зар се нећу моћи нигде склонити од двосмислености!... Него ти иди лежи, а ја... ја ћу још да проверавам Мехмед-Алију...

Не обзирући се на Гроздану, Гојко је стрчао низа степенице и пожурио к штали. Умало се није сударио с Мехмед-Алијом на углу куће. – Ето ја, – почео се безразложно извињавати, – дошао да мало попричамо. – Ако, ако. Него, држим, и Ви сте уморни, а госпођа Вас можда чека... – А не, она ће лећи, она је већ легла, – јетко се омакло Гојку.

Врагиди су се пред кућу и сели на клупу, уз кухњи зид. Нудећи Мехмед-Алију цигаретом, Гојко је опет као нехајно упитао: Кога си ти, Мехмед-Алија, имао од породице – мислим од браће? – А ви сте се сетили свог брата, – домишљао се осмехнуо Мехмед-Алија. – Е па, ја сам имао још три брата: једнога су убили Црногорци, једнога

Арбанаси, а трећи – будала – одселио се лани у Турску. – А је ли остао ко иза њих? – Па јесте – жене, деца. Најстарији – тај што се одселио – одвео је два сина и две кћери. Онај што су га убили Арбанаси има једино жену и кћер – он је био најмлађи, иза мене. А онај што су га убили Црногорци – има три сина, већ зреле људе. Намерно загледао сам у јабланове, Гојку се као омакло: Кол вас није срамота узети снаху? – Није – пошто брат умре. Чак је то и севао. Зборили су ми људи да преузмем ону најмлађега, али ја нисам могао – некако ми тугаљиво, на брата ме подсећа. – И Мехмед-Алија је додао, пошто је припалио цигарету с Гојкове: Али је велики грех прегрешити са снахом за живог брата: као и код вас...

Гојко је ћутао, а Мехмед-Алија је исказао: Бог – и ваш и наш – прашта све грехове ако нису учињени из злобе и користољубља. – Али ја не верујем у Бога, – приметио је Гојко с јетком подругљивошћу и додао одсечито: Ако бих и имао да се правдам за неки грех, онда – једино пред самим собом. – Пред самим собом, – поновио је Мехмед-Алија и додао, прогутавши носом дим избачен из уста: то и јесте Бог: нема Бога који не би био с нама.

Гојко је опет замукао. Устао је, бацио до пола попушену цигарету и згњечио је врхом ципеле: А ништа! Да идем на легање – ни ти ниси ноћас од разговора. – Ја сам увек од разговора, – одговорио је Мехмед-Алија, такође устајући. – Јер нема ничег слађег од добра разговора с добрим човеком. Али треба да се одморимо и Ви и ја. А и госпођа... – Зашто ти мени стално њу помињеш? – осврнуо се Гојко већ једном ногом на степеницама. – Муж јој је као на војни. Туга је то! – Па како ти мислиш да је ја могу у томе утешити? – Не мислим ја ништа зло, не дао Бог. Поразговарати, поседети. Свак уме другог да утеша.

Гојко је скоро потрчао уз степенице, али се на врху њих зауставио и довикнуо: Лаку ноћ, Мехмед-Алија! – Лаку ноћ, господине! – одвратио је Турчин шкрипећи негде вратима.

Док се Гојко свлачио и прао зубе чуо је како снаха шушка у својој соби, у постељи. Крочио је к вратима да их затвори и приметио кроз прорез између прага и врата светло у Грозданиној соби. Пришао је тим вратима, тихо је притиснуо кваку и, провиривши, добацио: Ето, да ти кажем лаку ноћ! А зашто не спаваш? – Гроздана се издигла из пенушаве белине постеље: Па ја бих те чекала сву ноћ...

Али он није затворио врата, наслутивши да она жели још нешто да каже. И она је промуцала: Прилегни крај мене! Свега ми на свету – не зовем те ни ради чега сем ради своје бриге и самоће.

И он је прилегао, а она је духнула у лампу.

Нису се опирали једно другом.

Била је то ноћ безличног уживања са женом чије тело и чију страст Гојко није могао да упамти, а нити да их се засити. Некакво хладно огорчење их гонило да до краја окушају сласт, неисцрпну у

обнављању и у изнајажњу начина њеног остваривања. Нису проговорили ни речне – чак ни о брату, ни о радозналости како брат доживљује Гроздану, ни о Гојковој истоветности с братом. Нису се ни бринули ни истраживали шта их гони на насладу – грижња или очај, инат или пожуда. Нису се кајали ни оптуживали једно друго, нити се зарипали да им се то никад више неће догодити. И као да то смишљено појудно махнитане није имало краја ни излаза – до евитане на росном лишћу јабланова, до тупе обамрлости и равнодушности...

Сачекавши брата, који се вратио предвече, Гојко је идућег дана отпутовао преко планина, не мислећи на опасности и не обзирући се на братовљева упозоравања. И Гроздана је, очито, пожелела његов одлазак, премда га је свесрдно устављала и брижно испратила.

7.

Читаве две године после тога, изговарајући се студијама и испитима, Гојко није долазио у завичај нити се виђао с братом Марком.

Изгледа да није ни намеравао да долази у Дабар, иако се поп Петар у њему окупио да би сабрао синове око себе. Али пред крај друге године одсуствовања, у пролеће 1922. године, у Београд је дошао брат Марко ради добијања премештаја. Обилазећи канцеларије и мољакајући интервенције, а и враћајући се у своју београдску младост, он се задржао петнаестак дана. Мада ни дотад нису прекидали везу писмима – браћа су се изнова зближили осмишљаном љубављу мушкарана осамостаљених у гледањима и навикама. Прошлост и стрепње као да су ишчилеле пред постојаном разноликошћу њиховог односа, те се Гојко приклонио да на лето – брат је успео да добије премештај – дође у Дабар.

Истина, по доласку у Дабар, изговарајући се тескобом куће и жељом за комотношћу, Гојко је изнајмио собицу у вароши, утолико лакше што се ни отац томе није много опирао, држећи да школован и нежењен момак треба да има више слободе. Али своју нетрпељивост према Гроздани, иако је то брату Марку било неугодно и необјашњиво, Гојко није успевао да прикрије. Није долазио ни у сукоб с њом, него је чинио оно што ју је највише вређало: занемаривао је. Али она је могла и умела да трпи: ћутала је, повлачећи се из односа међу браћом, заузета око службе и деце и више него што је то морала бити.

Можда је тај напет и немишљени однос са снахом и братом подстакао Гојка да се, већ првих дана по доласку у Дабар, почео удварати Ружи Угринов. Но бесумње га је, доконог и скоро незнаног у Дабру, на то највећма навела њена гласитост као згодне и удварачима салетане девојке.

И баш зато што је он лезивање с њом замишљао сезонском забавном игром, верујући, уосталом, да ни она неће настојати на дубљем и трајнијем односу, није га ни изненадила брзина којом су се зближили. Изненадила, запрепастила га је сложеност и дубина њиховог односа тек на крају лета, пред повратак на довршење студија – као да је затекао самог себе у нечем посве новом и запањивом.

Он је био дошао крајем јула, затекавши град загушен јаром, а рску раздрагану модринама и шиком младежи. Већ после два-три дана га је брат Марко, забринут да Гојку не буде досадно, упозорио на Руту: испричао му шта је знао о њој, одушевљавајући се, на свој шкрт начин, њеном привлачношћу. А снаха Гроздана се с упадљивом свесрдношћу понудила да га упозна с њом: већ после подне га је обавестила да је говорила с Рутом и да ће она, сутрадан у одређено време, бити или на плажи под мостом или на пошти. Гојко је и иначе имао да преда писма, па се сутрадан око пет сати поподне упутио на пошту.

По предусретљивом и радозналом осмеху Рутином, Гојко је – кад је на њега дошао ред – закључио да она наслуђује ко је он. Она је преврнула писмо и, спазивши на полеђини његово име, приметила с једноставном шаљивошћу: А, Ви сте та нова звезда! Говорила ми је о Вама и госпођа Гроздана. – Он јој је без двоумљења, док је исписивала потврду, понудио да се нађу. Не дижући поглед с картице, она је мирно промрљала: Ја излазим с посла у шест часова. Можда ћу вас сачекати. Вероватно ћу вас сачекати – одвратио је он незадовољно, пружајући јој новац. Пружајући му потврду, осмехујући се љупко и подругљиво малим, руменикастим уснама и севајући малко буљавим, златастим очима, она му је добицила: Изволите, господине! – што је могло значити и канцеларијску услужност и позив на састанак.

И он је изишао из поште, склонији да не дође, иако у њ с удичном јаром залегоше њене свиденкасто опаљене руке из блузе беле и напете малим, чврстим дојкама. Па ипак је дошао, можда више из настојања да новим доживљајима пригуши грижње и досаде, него из радозналости и чежње.

Али Рута је била једноставна и непосредна кад су се срели пред поштом и нарочито пријазна и мила по томе што није, пред колегама и службеницима, ничим указвала на његову наметљивост или своју недобровољност. И ишли су насумце – кроз баште и кукурузе, сачекавши млаке свежине и мрку румен заласка на обриву изнад града. Гојку се чинило да веома много зна о њој, иако није знао ништа. Осмељен тиме и њеном раздраганом ваздухом, огњевима вечери и новином његове личности, он ју је узео за складне и чврсте шачице, привлачећи је к себи. – Није ли то прерано? – упитала је она, наједном се уозбиљујући и затурајући своју кратку и глатку кестењаву косу. – Али Ви сте рекли да сте модерна девојка. – Баш зато. Пољубац није део удварања и кокетерије – њега треба ваљано при-

премити. – А шта, ако неко нема те вештине? – Не ради се о вештини, него о спонтаности. Чини ми се да бих сада исто толико љубила сунце и реку, колико и Вас. – Ви сте сувише рационални, а глумите поетичност. – Ни једно ни друго! – нервозно, помало јетко је одвратила она, затурајући главу поруменелу од узбуђења и небеских патри и подмећући му своје полуотворене, наједном набубреле усне.

И никаква његова каснија настојања да му се она пода не уродише плодом, иако никада није доказивала да је у томе спречавају невиност или ма какви други обзир. Штавише, она му не допушташе ни нитимнија миловања, вребајући, као птица, да излети из његових руку, премда обузета искреном наклоношћу и спонтаним уживањем.

Једне вечери, испраћајући је кући, док су се грлили уз стабло јабуке, он је упитао: Па добро, докле ћеш ме мучити овако? – Она је разумела питање и, извијајући се и остављајући му једино своје вреле шаке, уозбиљено одговорила: Па за тако што има мушкараца и без тебе. Хтела сам рећи: ти си мушкарац или за нешто сасвим озбиљно или – ни за шта. Ако треба да ти се подам – то мора проистећи из нашег односа. – Значи, ја не могу – бар у догледно време – постићи код тебе чак ни оно што неком другом не би ускратила. – Да. Не. Ради се о томе да си ти први мушкарац који ме суочио с неком озбиљношћу, дубоком, у љубавним односима. То је тако, премда као и многи олако узимаш односе са женама. Твоја површноост је баш површна – нешто привидно, иза чега се – рекла бих – крије страсна, исконска жеља за љубављу. Оскрнавила бих нешто велико и у мени и у теби ако бих олако попустила твојим, па – ако баш хоћеш – и својим жељама.

Одлазећи, пољубила га је кратким и тврдим пољупцем. Он је остао непомичан, у ведрој тами и тишини коју су пробијали њени живахни, чврсти кораци и љушкања реке у каменом кориту. Нико, ни једна жена му није говорила тако: као да је наслутила његова кидања и тражења. А она је била и прва жена око које се толико дуго и бесплодно, али без срџбе бактао. Није ли он на такву љубавну гњаважу пристао из паланачке досаде и бежећи од страхова и сећања? А да ли и вреди пристаћи – ако однос с њом то треба да буде – на спокојство и срећено живљење, уместо трагања и искупљивања, макар и безизгледних?

Но те вечери, већ док је ту стајао, обујмио га је прилив заборављене – једино према брату доживљене – љубави и милоште. Хтео је да викне, да потрчи за Рутом. Али жута свила светлости се нагло прострла преко дворишта: за трен је у сјајном раму врата засјала њена невисока, у струку и у себи самој стегнута придика, па су мрачна тишина и усамљеност постале још дубљим украј отуђеног љускања реке.

Неслични, они од те вечери почеше да откривају лепоту и радост прилагођавања. Недељом га је она, дотад склоног књижи и

седељкама, извлачила у брда: отуд су бежали пред мраком, ломни и опуштени као после великих узбуђења или победа. У кишним ланима би, пак, засели у његовој соби, с главом уз главу, на диванчићу у троугластом забатчићу, обешеном над чаршијом као гнездо. Најчешће су тако читали песме из *Антологије* Богдана Поповића, заборављајући на себе и свакидашње потребице и незгоде. Радовао се њеним не много умним и баналним опаскама на песме: то му је пружало прилику да јој објашњава. Тада би, у трен, њене очи уплашено потавнеле, а лице добијало брижан, продоховљен израз. А са своје стране се препуштао, тобоже нерадо, ненаметљивом освајању, које је она вршила тиме што је привикавала њега својим, а себе његовим поступањима и жељама. Била је она радена, стрпљива девојка која није правила битних разлика између добре песме и чашнице окрепљујућег рума, између мазног љубакања и својих излетничких ципела с двоструким ђоновима окованим зупцима. Али ју је неизоставно спопадао дивљи, безумни гнев, чим би је неко ма чим угрозио у њеном поносу.

Уз њу, кроз наклоности које су га споро и свестрано освајале, Гојко је почео да друкчије сагледава своју личност. До тада је налазио и мењао жене без радости и обавеза, верујући да је по природи женскарош. Био је уверен и да се жене подају без великих компликација – ако се за сваку нађе одговарајући начин. Још лакше је заборављао оне које би га одбиле, радије тумачећи то својом невштином него њиховом чедношћу. И мада ни сада није имао ни намере ни унутарњих подстијаја да буде веран Руте, утолико више што она то није од њега тражила нити га на то ма чим обавезивала, почео је да примећује како га све мање привлаче друге жене.

Но с тим није било повезано – или он то није увиђао, нити могао да призна – откривање све дражесније Рутине телесне привлачности. Заволео је особито њене ноге у сивом шортсу – створове с посебним, наласве њеним животом, витких и жилавих листова и глатких бутина, прелпануле, изотуцане и изгребане у пентрању, док су с чудесном лакоћом носиле њено тело, стегнуто у струку и устремљено грудима. К Руте су потекле, споро и неустављиво, његове мушкарачке жудње и тек наслућивани пориви за трајнијом телесном и другарском блискошћу. У први мах се тога уплашио – то је вукло у брак и везивање за једну жену. Али је, временом, баш то почело да га занима и привлачи к Руте – к дубљем и трајнијем смиривању, а можда – понадао се – и к извлачењу из оних несмирљивих тмина сагрешења према брату.

Тако су се и растали у јесен, недоречени, недограђени. Увече, док су се праштали испод воћака крај куће Угринових, пробијани капима и засипани лишћем с црног грања, њој су, постиђеној и ојађеној, грунуле сузе: Убнће ме досада без тебе у Дабру!

Први пут је признала, а можда и појмила нешто такво: дотад се држала као да је кадра живети, мало боље или мало горе, било где на

свету. И сам ожалошћен, Гојко ју је изљубио мокру од кише и суза, осетивши да се први пут сва опустила и предала у његов загрљај.

Упркос обећању, писао јој је ретко и сувопарно, опирајући се трајнијим обавезама које би из тога могле нићи – опет занет лаким љубавним доживљајима. Али по завршеним студијама и повратку у Дабар, рано с пролећа идуће године, од првог сусрета су постали још блискији.

Гојко се одлучио и да остане у Дабру, макар привремено, утолико пре што су то желели и брат и отац и што му је адвокат Бошковић понудио повољне услове. Када је то саопштио Руте, сревши је око подне на Чаршији где се цењкала са сељанком око кајмака, она је обрадовано плеснула длановима, озаривши своје зеленкасте очи: Дај да те баш ту загрлим! – И загрлила га је пред зачуђеним сељанкама и подругљивим госпама.

Уговорили су да се нађу предвече, по њеном изласку с посла – да прославе, како се она изразила, најлепшу вест откад је дошла у Дабар.

Дотерала се као за светковину, а он ју је повео у хотел на вечеру – први пут откако су се упознали, што је за дабарске појмове значило далеко већу блискост од шетњи и удварања, чак и од њених седељки у његовој собици и омрцања с њим по сокацима.

Под блештавим светлом које је откривало сваку длачицу и пегицу, она је сијала глатким, у својој савршености помало хладним облицима, расипљући на све стране, као залеђене цветове, осмехе својих равних зуба и победничких очију. И то је, такође била она – неизвештачена у свом самољубивом пркошењу другим женама и детињастом слављењу ситних успеха. И никада му није била толико мила – разметљиво мазна и извештачено достојанствена, ни тако лепа – с једва приметним златним маљама испод ушију и бледо-златним варницама у дужицама, с одважним дојкама и карминиом дотакнутим уснама, с рукама чврстим, али као без костију.

Свратили су, затим, у Гојкову собицу – није приметио да ли је то било за неку ствар или књигу, или због тога што је то једно од њих двоје или обоје зажелело.

Она је пребацила сиви мантил преко наслона столице и склопила руке око његовог врата. Лампа је била уврнута и сва она њена чврста и хладна лепота је омекшала и планула у његовом загрљају. Соба је била пространа и сниска, тако да их је неко с улице могао видети једино ако би се примакли забату са широким прозором у средини и два ужа прозора са стране. Ослањајући се на њега левом руком, она је једним замахом свукла преко главе своју глокнасту свидену хаљину с тамноцрвеним цветовима. Изронила је из свилене и светне пене хаљине у припијеном златастом комбинезону, сјајнија и гилкија и безпогрешних пропорција. Њено тело је било топло и податно кад ју је повео ка кревету, и она је прошаптала: Не, мили, не тамо! Угаси лампу, идемо у наш кутак... – па га је повела ка отоман-

чињу у забату. И додала, лежући, муклим, изгубљеним гласом: Сад си мој, заувек...

Љубавној наслади се она подавала с методичношћу спортском или хигијеничарском, као нечем нужном телу и духу у одређеним размацима, чак и у одређеним порцијама. У почетку је у томе између њих било несклада – због Гојкове наваде да страст истерује до исцрпљености и обамрлости. Попуштајући му у почетку, она га је постепено одвицала од тога и он је почео спознавати радост уредног, припреманог љубавног живота. Али у самом љубавном чину она се давала сва, са сласним обамирањем и утихлим, неусиљеним подрхтавањем, благо и одано придржавајући његов врат и рамена. И те сласти су расле, сазревале, све гушће и истанчаније. Примећивао је како она до те мере ужива под његовим погледима да се повија у плећима и боковима, и из њега су провирале сласти од самог посма-трања њеног тела, угњежђеног у његовом ткиву и крви тешком и жудном топлином.

И његов однос према брату и снахи, кроз ту љубав и ту страст, почео је да се смирује, да добија у њему вид заборављиве, чак и схватљиве погрешке... Није ли се то многим догодило – у тим затвореним, полухаремским срединама? Није ли он био занет Мирјаном и потресен бесмисленошћу и бруталношћу оног вашара, на коме је добри човек и прли муж Павле истеривао бесове на својој жени, а власт и шачица занесењака се глупо, улудо упињали да поврате изгубљену земљу и имагинарну величину? И та љубав према брату и поистовећивање с њим у свему – нису ли га баш они на то наводили? Зар се и брат Марко не одушевљава нескривено и чак сладокусно свежом лепотом Рутином? И Гроздана, зар она – као удата, као снаха, није могла бити суздржанија? И Рута, зар и она не говори о брату Марку: Он је привлачан, прави мушкарац: ми жене то боље разумемо...

Навикли су, тако, Рута и Гојко једно на друго: без договора су се налазили у „своје” време на „својим” местима, пили воде с њених извора и сачекивали Влашчиће чијем се усходом и бајци о њима он од детињства заносио.

Решавао се на женидбу с њом, утолико пре што се брат Марко тиме одушевљавао, а отац томе приклањао. Али није њој о томе говорио, чекајући коначни прелом у себи и нарочити, свечани тренутак. И то се догодило кад га је она о Илинудне, узевши дводневно одсуство, одвукла на ону исту планину чија је витка громада затварала дабарску долину с југа и чије је освајање она узалудно прижељкивала већ трећу годину, погледајући је јутром и вечером.

За ноћи су се приближавали врху и у свитање с мукотупним успентради на њега – над вртоглаве провалије и долине још загушене модром тамом, на хридину изнад узбурканог хаоса висова – све до Србије, Босне и Македоније. Али свој град нису могли у долини, узаврелој белом маглom, смотрити ни пошто се разданило и због

тога су били помало тужни, као да су покопали део успомена и заједничког живота. Били су потпуно сами, све до неба, на голем гребену од раздробљеног камена, док је планина свлачила мрак и први слабашини сунчани зраци миловали њене прижмирене трепавице и осушене, испуцале усне.

– Дивно је. Волим те, бескрајно те волим, – прошаптала је она, не гледајући га. – Није те страх олује? Погледај, тамо од мора се мргоде облаци. – Није ме ничега страх. – Али олује су, чуо сам, опасне на оваквим висцијама. – Веома. Али ако је човек опрезан – увек има времена да нађе заклона... Зашто ти мени не кажеш да ме волиш?

Он се сетио свог скањивања, бирања тренутка да јој саопшти своју накану и, пребацујући руку преко њеног рамена, изрекао је једноставније и непатетичније него што је намеравао: Узећу те за жену. Она је похутала, веома уозбиљена: Кад си то решио? – Па, већ дуже се решавам. Разговарао сам и с братом. Чекао сам тренутак. – Требао си ми пре рећи, мада је заиста тренутак – који се никад неће заборавити... Како си то лепо казао, како си све лепо смислио! Не могу овде честито ни да те загрлим...

А на повратку, у подножју хридине, крај врела и према крдима која су се ширила по зеленој висоравни, она му је рекла, као да је то био плод мукотрпног и пажљивог спуштања које тек бежу обавили: Али никад ме немој питати о прошлости – бићу ти добра и верна жена. – Похутаваши, он јој је одговорио: Не, нећу те питати. Уосталом, могу да је наслутим. – Ја нисам крива што те нисам пре среда, – приметила је она, наслањајући се уз његово раме, усана полуотворених и сухих од ветрова и нагле жудње...

Договорили су се да не разглашују своју одлуку, очекујући формалну веридбу и удају Есгерину. Али већ су сањарили о будућем животу, о дому и путовањима, а она и о деци. Гојко је, нежно јој се подругујући, обрадован примећивао како она већ шкртари за будућу брачну заједницу.

Штавише, у Гојку су се почела будити и шира, политичка интересовања. Ако су га ратне страхоте запрепастиле, поратна корупција, неред и насиља су га све више огорчавали. Али се двоумно да приступи левим струјама, мање због тога што су била под ударцима власти, него због тога су била у жестоком унутарњим гложењима. Колебао се између комуниста и демократа – између свељудског ослобођења и националног препорода. Брат Марко, упркос свом полицијском позиву, следио га је и у тим премишљањима и тражењима. Бивали су он и брат једно и у новом времену – у свим временима, у свему... С Рутом се не само радовање животу јављало природним и неизбежним, него су чак и Гојкове тешкоће и двоумљења постајали сношљивим и схватљивим...

Као да је усамљено одблескивање сунца, на супротиом зиду, жуборило људским збором и претакањем реке. Али Гојко одмах препозна жену с послужавником на вратима, мада му је тек братовљева пелерина, заборављена синоћ на креветском наслоњу, дозивала у свест њено име и сазнање где се сам налази: Вида, крчмарица на Просјачком Мосту, а он је заноћио ту, враћајући се с Булатовљеве сахране – после грозе покланих кириција на путу и братовљевих сумњи у његову и Грозданину неверност...

Притварајући ногом врата, Вида се смешнла широким кошчатиим лицем и прозирним кестењастим очима. „Да си барем ноћас био у штети – па да ти се и не чудим што толико спаваш!“ зацерекала се она. „Капетан ми је забранио да те будим – он и не зна да сам ту. Али ту сам ја власт – спремна сам доручак, па – да ти се не лади.“ „Свакако, свакако: требало је и пре да устанем.“

Придижући се на кревету, Гојко поправи косу и закопча кошуљу, а затим напипа сат под јастуком и узвикну, гледајући у њега: „Колико ли је то сати? Ах, стао ми сат! Заборавио сам да га навидем. Де де, богати, припитај некога...“

Вида спусти послужавник на сто, наже се кроз прозор и каза некоме: „Пигај, богати, колико је сати!“ И док је она чекала, пресамићена на первазу и затегнутих голих листова, Гојко се расприча: „Сунце је, видим, одскочило! Просто невероватно да сам толико спавао, мада сам и уморан био: дође тако човеку, па ни сам не зна кад је заспао и због чега је преспавао. А ко зна колико бих још спавао да ти ниси наишла. И зашто ме нису пробудили вика и разговор под прозором, него тек шкрипа степеница? Но сад свеједно: будан сам и – могу рећи – одморан.“

„Осам и десет!“ понови Вида за неким кроз прозор и, окрснувши се, то исто кроз осмех саопшти Гојку, додавши: „И ја сам мислила да је раније, иако се ми на селу и не разбирамо у сатове.“ „Ух, прошло осам! А требало је да сам већ у Дабру!“ „Жури ти се, јашта, к тој твојој Швабици: и овдје се све дочује, иако ми на селу...“ „Ви на селу! Ви сплеткарите поганије но у граду – тамо барем нијесу сплетени као псећа црева. Муке ти је било то дочути – сама си прокопкала код жандарма.“ „Па и да сам! А што си се ти ускосио на нас сељаке – као да нијеси јуче из опанака изљегао.“ „Ха, и ти си ми сељанка – она што једва чека да се повароши...“

Вида се опет наже кроз прозор, довикујући некоме: „Јесте, пробудио се – мало собом, мало мнош.“ Гојко зачу братовљев глас, али не разабра речи, а Вида одврати – свакако брату Марку: „Доручкује – а што би друго?“

И Гојко тек тад примети да једе – и то у сласт – с послужавника пред њим на поњави. А јело – јагњећу цигерицу на луку, био је

приметио чим је Вида ушла, јер га је његов мирис вратио у детињство и у борављење у кући стрица Новиде, гдс се најмање штедело на месу и зачинима. А жена га тобоже прекори: „А за брата и не питаш! А он, мученик, није ни заспивао: час телефон, час патроле, а сам од себе узнемирен. Мене су жандарми три-четири пута будили да им кувам каву или ракију и сваки пут сам видјела твога брата како шетка – травом поред шале, да пијесак не шкрили. Тако до ујутру, тако и сад.“ „А шта ти с тим хоћеш? Ја сам се сетио њега, али шта ћу тебе за њ да питам?“ „Ништа, ништа, ја сам само споменула – видим да се много пазите.“

Жена стаде уз кревет, надохват Гојкове руке. Била је боса, мада чистих, препланулих листова, у сивој цицаној сукњи и црвеном цемперу: као састављена из два дела – горњи јарки и дотерани и доњи сури и груби. Нешто из радозналости да ли ће се Вида опирати, нешто из жудње коју су у њему будили њени високи кукови и стамене ноге ту покрај њега, Гојку се чак помери рука да је обухвати око струка и привуче к себи. Она се, свакако, и примакла да се бар изљубака с њим, ако већ није прилике и да му се пода: погледивала га је заводљиво осмехнута. „Како разумех – нико не зна да си дошла овамо?“ приупита Гојко. „Можда је неко и видио, али – то нема важности,“ одговори Вида, а враголасти сев њеног погледа показа да је схватила на шта смера његово питање. „Али неко би ипак могао доћи овамо?“ „Не, нико. Мој муж се још није вратио – твој брат га је послао да процуња по Шабовићима. Једино би могао твој брат...“ „Мој брат неће ући,“ чврсто је прекиде Гојко. „Шта знаш, може му пасти на ум да те пробуди?...“ „Не, он то неће учинити: ни ја не знам због чега, али неће.“ „Оно, чули бисмо га – степенице толико шкрипе...“

Био је тренутак да загрли жену. Али Гојко, све разговорнији, оста непомичним. „Мој брат неће наићи, поготову ако си ти имала нешто с њим. А да ли си имала?“ „Боже, шта тебе сад занима? Па и да сам, а нијесам!“ „Али он ти се допада?“ „Нећу да кажем да није гледан. А и власт је – није то шала...“

Вида прихвати и метну на сто послужавник који јој Гојко пружи: тако она опет стаде уз његов кревет, премештајући се с ноге на ногу. „Теби се свиђају и други мушкарци?“ упита Гојко измењеним, напетим гласом. „Шта те спопадо да ме баш сад испитујеш? Ја сам на таквом мјесту и послу да морам бити љубазна са сваким. Но допада ми се ко ми се допада: ето, рећимо, ти и твој брат...“ „Ја и мој брат,“ уздахну Гојко и понови: „Ја и мој брат! Но зар теби није незгодно, зар теби није зазорно да ти се свиђају два брата?“ „Па ја и не мислим о томе – нијесам ни с једним од вас у роду.“ „Али јесмо нас двојица! И шта ти осећаш, шта је оно што те привлачи код нас обојице?“

Вида се помери, ухвати крај послужавника и уздахну: „Ти само испитујеш! А зар бих ја и умјела да одговорим на све? И што си заређао с питањима – као да сам на исповједи?“ „Не терам те да

одговараи! Мене занима шта те, збиља, привлачи обојици? Па ми нисмо слични! Ти и сама кажеш да ти се свака не допада, а – допадамо ти се нас двојица. Зашто, откуд?”

Жена се одвоји од кревета, с послужавником у наручју. „А шта ја знам? Нијесам на то ни мислила док сад ти... Нијесте слични, заиста, а мене, може бити, занима зашто нијесте кад сте браћа. Но сад свеједно, ја идем – чекају ме грдни послови по кући и око гостију.”

Она крену, али Гојко довикну: „Али ја не желим да одеш, а не бих хтео ни да брат посумња нешто у нас!” „Па шта треба ја да учиним?” насмеја се Вида. „Ех, ви школарци – никад вам се не зна шта хоћете. Да зовнем твог брата док сам још ту – онда неће ни посумњати?” „Па, мило би ми било да га зовнеш.”

С послужавником на струку, Вида се покосо нагну кроз прозор и зазва: „Господине капетане! Господине Марко!” Брат Марко се одазва, а она му довикну: „Брат се пробудио, дођите горе!”

У међувремену Гојко беше навукао панталоне и чарале и пође ка умиваонику за вратима. Сапуњајући четкицу за бријање, он добаци Види: „Па немој да изводиш пред братом као да је нешто било међу нама.” „Е хоћу, баш заинат што ништа није било!”

Али већ се иза врата ласо брат – шкрипале су степенице и његове камашне. Гојко пожури да се насапуна – да сакрије лице, ако већ не може и очи, од првог сусрета с братом: као што га је језа поновног неверства према брату и Рути уздржала од миловања с Видом, тако га је зазирање од првог сусрета с братом навело на лукавство да Вида, уместо њега, позове брата горе.

Брат уђе комотно, превећ комотно, и запита превећ обично: „А ти си спавао добро?” И пре него Гојко одговори, он раскопча крагну, седе на столицу – ону исту на којој је синоћ обесио револвер – и нашасти се као што би се увек нашасти: „А није овај ђаво од жене покушао да те заведе?” „Богами јесам, господине Марко!” весело заграја Вида. „Но се изтанух да ми се и ти свиђаш, па га, зар, то скаменило...”

То изазва шутњу, мучну, а за Виду неочекивану. Брат Марко устаде и загледа се кроз прозор – очито без разлога и без циља, а Вида, у недоумици, изјави: „Идем ја за својим послом, а ви се најприје погодите који ми је милијн...”

Она изиђе, а браћа остадоше као што су и дотад били – Гојко гледећи бријач, а Марко зурећи кроз прозор. И кад Гојко поче да се брије, брат се јави неизмењеним, неизмењивим гласом: „Пусти сам те да се испаваш – теби није нужда, ако ја морам да дреждим по сву ноћ. Не мораш пешке да идеш: око десет долази трицикл с требовањем, па ћеш се њиме врагити. А около се свашта догађа – да је рат, могло би се известити: позадина нам је угрожена. А зашто си залео да се бријеш? Могоао си то и у Дабру. Него шта сам оно почео да причам?”

„Ти знаш моје навике: нисам се бријао два дана и ужасно ме кожа сврби, не волим ни да се необријан појављујем у Дабру и пред Рутом. Не смета ти, ваљда, ако се ја бријем док ти причаш. А почео си с тиме – чудно да баш то заборавиш! – почео си с тиме да се свашта догађа... рат, угрожена позадина...” „Знам то!” одговори брат, окрећући се од прозора. „Него хтео сам да те питам: узрујава ли тебе све ово лудило око Булатовљеве погибије?” „Свакако! Потисло је све друго у мени – као да сам за то ја крив!” „И мене, до ноћас. А ноћас сам ходао, ходао и доконао: они Замарци и њихова сабраћа, они нису полудели, него хоће да полуде да би могли да истутње некаква зла из себе.”

Гојко се већ беше обријао, па се окрену: брат је изрекао нову, необичну мисао. Све дотад браћа се беху једино мимолетом погледала: више се није могло избећи да се загледају један другом у очи, према је Гојко од тога зебао... У братовљевим очима не беше ничег, прекорног, чак ничег ни сумњичавог. Али то више нису биле знане његове очи: као да их је видео први пут, Гојко није могоао у њима ништа да открије, а гледале су кроза њ – да, баш, кроза њ, а не поред њега – као у празан простор. Брат сачека док Гојко оплакну лице у лавору и настави својим новим, неизмењивим гласом: „А мене све то већ не мучи. Истина, видео сам тога много више него ти и био у биткама које су биле мој живот. Али људи су велика деца и велика чудовишта – лако се подају и племенитостима и гадостима. До ноћас сам и ја био у недоумици и на беспутници што се тиче те заврзламе око Булата. Али више, кажем, нисам: нек буде шта хоће, вршићу своју службеничку дужност, а као човек... Да, дужност ми је да као човек доказујем оно у шта сам уверен – док могу и како могу...”

„Да, ђаво и јесте у томе”, поче Гојко, пљескајући се по већ опраном и избрисаном лицу, „што се не може остати неопредељен! Ко може остати чистим, ако не склони руку која убија дете? А у мени поврх свега, неопредељивање ствара ломове и пометње... Него настави, молим те...”

Брат Марко се одвоји од прозора и седе, али овог пута на другу столицу. И – што дотад није радио – он поче да љуља леву ногу пребачену преко десне. „Па немам шта да наставим,” одврати он. „Једино могу да ти причам шта се догађа, па сам закључуј...” „Дакле, наредник Михаиловић – то је онај с белим брковима, хтео је да похапси напаснике на муфтијину кућу, али начелник Церовић није то одобрио – да се не би огорчавали национални елементи, а муслимани охрабривали на изазивање. Треба и Церовића схватити: Раковићи су заслужни и упљивни, мада тај Милац, најмлађи, чак ни власт не зарезује. Михаиловић ми је натукнуо да је Милац, прексина, насрнуо чак и на нашег Станка, кад се овај враћао из муслиманског краја – мада ни Станко баш ни морао да се сад виђа са синовцем муфтијиним. Церовић је једино наложио да ухапсе Бећира – оног пеливана, наш Станко се виђа и с њим. Али он је отпеливанео

у подземље – не могу да га нађу... Гужва око муфтијине куће је избила због муфтијине снахе – чуо си за њу: лепотица, удовица. Хтели су да је отму – као у стара времена, али не за јунака, јер јунака и немају. А пре тога, поподне, дошло је до туче међу ђацима – некакав фудбалски клуб, шта ли? – тако да су жандарми морали да их разјуре. Шта мислиш, ко је у то умешан? Син председника суда!“ „Срба?“ „Да! А зашто то тебе чуди – ваљда не зато што ти је будући шура?“ „Не, напротив. А ти си циник, наједном... То значи, и Дабар се муди...“ „А што да не? Праве помуте и нема без оне у матици... Даље, у вароши се говорка како и сам председник суда Угринов – твој будући таст, огорчује Србе намећући им, ха ха, неспрску правду!“

Завезујући кравату, Гојко се окрену к брату, гледајући га у очи без зебње и зазора – без сећања на синоћни разговор: „Некад – док смо били раја, сваки поход на муслимане био би и српски и праведан, али данас – кад ми имамо власт и моћ... И немој ми рећи: то није ствар народа, него појединих фанатика и фанатизованих групаца. То знам и ја! Али други нико не иступа у име народа: фанатике је једино могућно сузбити одлучним, чак фанатичнијим браниоцима српства и праведности... Али ја сам хтео да питам тебе – шта стварно мислиш о свему томе, на шта ће све то да изиђе? – а пао сам у ватру и почео да излажем своје...“ „Ја се слажем с тобом“, изјави брат устајући, „као што сам се увек слагао. Али ја сам немоћнији од тебе – наредбе, обзир, па и породица. Али ми бисмо већ морали изићи – може наићи трицикл, а напољу је угодније.“

Брат Марко отвори врата, али се заустави и гледајући и даље кроз Гојка, одмерено изјави: „Свак припада неком времену, неким условима мимо своје воље. Кад су ову земљу прекопавале гранате и натапала крв – нисам помишљао да ће после победе испасти овако наопако. Али друкчије стање није ни било могућно, па је ово ипак оно за шта сам се борио – не покљала се с очекивањима зато што су моје могућности мале. Ову помаму је, како ја схватам, могућно зауставити или силом – полиција је зато недовољна чак и кад би била за то вољна, или... или неким великим чином који би читовао недужност муслимана и тргао народ – одвојио народ од занесењака и шичарција. Али такав чин нико не може смислити, треба да се за њега створе услови, нађу људи...“

Он пође низ степенице, изменивши и тон и тему: „А насиља и крвољоства је увек и свуда било и биће. Чак и није толико невоља у самом насиљу, него у томе што се оно приказује нужним, појављује у новим облицима – то многе запањује, а још већи број опија...“ „Да, људи су и у томе ствараоци...“ „Шалу на страну – у томе има тачног...“

Брат Марко се закопча чим изиђоше напоље. Он очекује Гојка, па настави, чим се запутише низ цесту обележену сунцем и омекшану росом: „Ја сам то запазио у рату: они који истребљују недужне,

ужасно се плаше једноличности. Али то је привидно: у ствари, сваки од њих се временом ухода, укалупи – убија како му се чини најподесније... Човек и у злочину остаје човеком.“ „Иначе не би био крив...“ „Да, иначе не би био крив. Али ми западосмо у филозофирање. А то мозгање, уопштавање и систематизовање, не води ничему ни у филозофији, а немоди...“

Стигли су до мостића и брат Марко се опре о пречку доње оградe и загледа у прозиран и осунчан, али тамног дна вирић. „Ето,“ поче он као причу, „Баш на ову ограду, поставили су главу оног ђака муслимана: видиш тамо, крв још није спрана. А ја још не могу, чак ми још није ни дозвољено да пронађем убице! Покушавао сам преко Видиног мужа Крста. Али хоћеш! Премда је наш поузданик – он и вешто скрива своје. Јер не може бити да не зна, ако није и умешан, ко је младића преклао – преклан је ту близу, испод моста, усред бела дана. Ето на какве тешкоће наилазимо – чак и да није политичких обзира, улозорења с вишег места да истрага не долива уље на ватру и тако даље и тако даље...“

Он извади из кутије већ савијену цигарету – увек је држао по неколико цигарета припремљених – и, палећи је, добаци с отровном злоћом: „Но, да запалимо за покој тог – како се оно звао? ах, да: Алија – за покој тог неверника Алије...“ „Али шта теби долази у главу?...“ „неодважно изусту Гојко.“

Брат Марко се опет ослони о пречку и, отресајући с цигарете још и ненахватав пепо, озлојеђеније узвикну: „Да, свашта мени долази у главу!“ И одмах заврљачи тек начету цигарету у реку, па настави са смиреном подругљивошћу: „Најлепшу згоду сам приштедео: ну де, да уживамо у њој на јутарњој свежини, над овом бистром, жуборавом реком... Наиме, на дан Булатовљевог погбије, увече у Тодиной крчми, неки Циганин је свирао, а његова кћерка певала, али налетео с братијом Милан – Раковић разуме се – па Циганину запретио да се обестрви, ако неће да плати својом чапром и кћеркином врсноћом. И шта се догодило? Незаштита, испрепадан, наш Цига се јутрос, пре но је и свануло, запутио с кћерком к Шабовићима – куд било, само да се склони. И шта мислиш, шта им се догодило? Што се не памти у Црној Гори! То и јесте оно ново чиме зло запањује и избезумљује! На сахат од Дабра дочекали су их, или – пре ће бити – претекли их четири маскирана, канда млађа човека, одвукли их у луг, оца везали а њу пред оцем силовали. Да, силовали! У име Црне Горе, српства и праве вере! Али то им није било доста, него су – попут хајдука из песме – њега терали да свира, а њу да пева! И шта мислиш? Он је – баш као и у песми – свирао и плакао, али она није хтела да пева, премда су је шибали и претили јој да ће да је закоље. Она – зове се Хатица – казала им је: Закољите ме најживо по сто пута, кад сте ми образ и нароч узели! Знаш, Циганке су махом поштене жене...“

„Па то је нечувено!“ узвикнуо је Гојко, стежући шакама ограду. „Зе мене је силовање жена злочин попут убијања нејачи...“

Брат поново извади цигарету и, падећи је, промрмља: „Зависи од гледања... У србијанској војсци су према таквим појавама били строги – стрелање, чак и у блажим случајевима. Па ипак се догађало, нарочито кад бисмо заузели несрпску територију. Али то није исто као убијање нејачи – убијање је затирање, а силовање... Прости војници на силовање махом гледају као на нешто што иде уз покоривање земље и народа...”

Отресајући непостојећи пепео, брат настави: „Сличне ствари су се и раније догађале: увек је било и насљичког и безумног и издајничког српства! Него ти живиш измишљеним српством, ако не и – измишљеним човечанством!... Но још ти нисам све испричао! Циганин и кћер би јутрос прошли овуда а да се о читавој бруци ништа не дозна – јер се он бојао да пријави! – да се несрећна девојка није расплакала кад је видела жандарме. Тако су је жандарми и навели да им се исповеди. Ја сам обоје и формално саслушао. Њих двоје су то доживели на, за нас, чудан, мада потресан начин: он с очајничком смиреностију – стално теши њу и плаче, а она са сломљеним поносом – проклиње и заклиње се да ће да се убије. Хтели су и путовање да наставе, али ја сам их одвратио – обећао сам им заштиту. И они ће трициклом назад, несрећници. Но шта ту човек да чини, у оваквој ситуацији? Да водим детаљне истраге, хапсим, суочавам? Отац, Циганин, можда и зна ко су, али боји се да каже – научио да трпи. Ко зна на кога бих у истрези напшао и какве би препреке и интервенције искреле? Разговарао сам с начелником Церковићем: и он је револтиран, али налаже опрезност, суздржавање. Јер почела је неке врсте побуна: разјарене гомиле примају хапшење силеџија као прогоњење Срба због некакве Циганчице, чије занимање већ наводи мушкарце да се према њој односе као према дрољи.” „Али огорчења нису – тако сам ја схватио – уперена противу Цигана...”

Звук мотора нагло надјача жуборење. „Ето и трицикла: ускоро ћемо се и растати”, примети Марко, заврљачујући цигарету. „А што се тиче огорчења противу Цигана – да, нису противу њих. Огорчење је на њих проширила варошка логанија, зато што су и они муслимани.”

Брат Марко се окренуо к мосту, ослонивши се леђима на ограду. Гојко баш тада умотри у задњу над преливом омању пастрмку. „Ено пастрмке!” повика он. „Многе ли смо заједно удовили у замарским речницама! Сећаш ли се кад смо утекли чуварима књажевог забрана?”

Брат му не одговори одмах, а не стиже, чак и не усхте да погледа рибу: наиђе трицикл, засувши их лаком прашином, а риба штуркну некуд, прелашена уперивањем Гојкове руке или сенком трнцикла. „Да”, прозбори он с пригушеним жаљењем. „Било некад!”

Он не доврши, јер на мост наступи глават, полуварошки обучен сељак, с капом у руци и замиреним очицама под густим већама. „А,

Крсто, већ си стигао!” скоро му се обрадова Марко. „Можеш пред њим као и преда многа.”

Сељак отпоче без снебивања, безразложно се кесећи широким устима и дугим жутиим зубима: „А нема много ни да се прича! Нијесам много чуо, још мање видио: Турци са села се позатварали и посакривали, а оне у Шабовићима власт притворила!” „Како – власт притворила?” „Лијепо – наредио шабовићски начелник: нијесу затворени стварно, држе их у општини, једино никуд не излазе и чува их стража. Нијесу сви ни притворени него онн главни – педесетак њих. Од власти се чује да су их притворили ради заштите, Турци се прибојавају – њима је мрско и добро с наше стране. Тако, код Турака страх, а Црногорци дигли главе – само што није почело.” „Шта – што није почело?” упита Марко, ушетавши се по мосту.

Али сељак му не одговори одмах: он је полако увлачио димове из цигарете коју му је дао Гојко, ваволећи устима као да гута слатку течност. „Па, ваљда ви, господине Марко, боље знате шта треба да почне!” изусти он најзад. Брат заста у ходу, погледнувши га с јетким нестрпљењем. Сељак одвавољи три-четири дима, па извали: „Зна се шта – истребљивање Турака.”

Брат се нагло заустави: „Да, зна се! А шта се чује о Замарцима?” „Чује се да су кренули, али гдје су, колико их је, ко су им старјешине – то нико не казује, ако неко и зна. Све је замрло – путеви се отегли без живе душе на њима.” „А јесу ли појединци или сви Црногорци, како велиш – дигли главе?” „Знате како је: појединци се чују, али сви се мешкоље. У Шабовићима су муслимани у већини. Црногорци чекају оне из Црне Горе, па да почну. А власт – увукла рокове, и не опажа се. Црногорци тјерају спрдњу са жандармима: Пробајте, веле да браните Турке...”

„Добро”, закључи Марко, ослонивши се на ограду. „Ти сад иди, па ћемо још поговорити – док испратим брата.”

Тек тада Крсто обрати пажњу на Гојка и насмеја му се својим развањеним, али и тврдокорним кешењем: „Ја блентави – сад се сјећам да сам младога господина виђао. Е па, мило нам је, мило нам је...”

Он се рукова с Гојком, нацери се Марку, наби пустену капетину која је могла припадати којој било вери или занимању у овом крају, па одгеуца ка крчми.

„Муслимани у Шабовићима – притворени или склоњени?” поче Марко да се врти уз ограду – час низ реку, час уз реку. „Ах, немој се секирати!” дотаче му Гојко шаком мишицу. „Свакако су власти то учиниле да би их сачувале од напада, од самовоље.” „А чему, су онда, приковали овде мене с људством трипут бројнијим но што у Шабовићима располажу? Та тамо нема ни петнаест жандарма! И не ради се о мом секирању, него: је ли то глупост или страшна забуна?”

Трицикл забрунда испред крчме. „Ах, да, ти ћеш сад кренути!” зграби брат Гојка одводећи га на цесту, у сусрет трициклу. Он се

осмехну – први пут од јутрос, мада и сад невољко. „Увек је невесело после твог одласка, а сад... Ето, морам да дреждим ту – не знам ни зашто ни како!“

Али Гојка не загуши плинуће знане а неодољиво нове жалости растајања с братом – неочекивано њу замени горка непојамна празнина. Он узалуд нагоњаше себи сузе на очи и бираше речи: „Наши растанци су подстицаји, млађења наше љубави... Да ли су се икад икоја браћа волела као нас двојица?... Наши животи, зар се може и помишљати на одвојеност живота наших...“ Брат се насмеја, опоро и кратко: „Остави! Чему то? То се зна...“

И он обујми Гојка око рамена – као што се обујмљује стари друг. Тек то осука из Гојка прекинуту и скривену нит кајања: „А ја јуче, у Замарју, као да се нисам ни сећао тебе – толико је све то било и потресно и стравично... Ја не знам... Ја сам крив пред тобом...“

Брат га пригрли чврсто – као брата, као на свим растанцима њиховим: Гојка чак осети јецајни дрхтај братовљевих груди. Али брат једино прошалута нежно, брижно: „Ма шта је теби, Гојкане? Па ти знаш, нема ничег на овом свету што би могло да се уметне између нас... Не знам шта ми би синоћ: нисам био према теби као што би требало... И не зналазим се... Све ће то проћи – не брини, Гојкане...“

Трицикл закрча, крећући испред крчме. Браћа се раздвојише, а Марково лице отврдно и поглед се у трену испразни, опет гледајући у Гојка као у празнину. И он проговори, силећи се на равнодушност и обичност: „Да, наше детињство не престаје. А твоје заборављање на мене и твоје грижње због тога – то су ситнице. Да, ситнице! Шта и да се сећаш мене од јуче? Превише је ако човек памет сачува у таквом пијанству црногорском...“

У то трицикл стаде крај њих.

Браћа се загрлише на брзину. Потом се погледаше збуњено – незадовољни што таквим загрљајем обезвређују малопријашњу блискост. Гојко се не стрпе: „Али нас никад ништа неће раставити!“ Брат се насмеши невесело: „Можда, ни смрт!“

Пењући се на седало до шофера, Гојко осмотри позади, на пакетној платформи, старијег ситног Циганина, изубијајних усана и већа и младу Циганку, такође изубијену по лицу, косе уредно сплетене, али поцепане кошуље и шалвара: из подерогина се помаљала њена бутина, али она није ни покушавала да је покрије, иако јој је ширина шалвара то омогућавала. Циганин се приподиже, клањајући се и смешећи се натеченим уснама, док девојка севну на браћу погледом и стеже витке руке око колена.

Трицикл крену. Гојко провири – да се, на крају, поздрави с братом очима. Али трицикл улете у окуку: Гојко једино успе да запази онај одјутрошњи, одношашњи Марков поглед, који је прозирао кроз ствари, па и кроз брата рођенога – у свет и брату Марку свакако незнан...

Четврти део

ИГРА ИЛИ СУДБИНА

1.

Сав пут до млина – свака стопа, сваки предмет и свако лице, чак властите кретње и помисли – Инги Угринов се почео одвијати из сећања док се спремада за излазак. И при томе је знала: пут и све на њему биваће нејаснији и незначајнији уколико се буде млину примицала – док све не потоне у заборав и безличност чим прекорачи праг млина. И раније јој се такво што догађало – кад год је требало да савлада неку изузетну, али знану тешкоћу: увек је, тако, унапред знала шта ће чинити разроки и пресавесни професор математике и како ће она, пред бескрајем црне табле, гужвати беспомоћно сунђер, па чак и нервозним, испамећеним покретом сломити креду...

Памтила је и сада пут и све што ће, вероватно, на њему срести. Али сам доживљај – други љубавни састанак с поручником Младеном-Млађом, мада је слутила и повиновала се садржају и значењу тог доживљаја, био је за њу тајна и тајанствен – као и све што се догађа једаред у животу, што прелама и мења удес људски.

Била је обузета супротним, силовитим и подједнако самосвесним слушањима и мислима: с једне стране, јасновидо и неизбежно, а због тога болно пролажење одређеног одстојања и сусретање одређених ствари и лица – да, и лица, јер сем познатих официра и њихових госпођа у парку, морала је сусрести, око чесама испод касарне, групице војника који су сви личили један на другог, самим тим што ни у једног није погледивала, нити била кадра да упамти његов лик – а с друге стране прижељкивање доживљаја с Млађом, који неће бити, као јуче, изненађен сусретом с њом, нити ће попустити њеном изврдавању и испустити је из својих бесомучних руку. Једино је није бринуло извлачење из куће: родитељи јој нису бранили да, преко дана, одлази до паркића код моста или у посету код неке

другарице. Морала се, дабоме, вратити пре мрака: сматрали су је премладом, а по природи несамосталнијом од Руте.

Поготову је данас – био је понедељак, рано поподне – могла лако да се извуче: у кући се, баш у подне, све изокренуло, премла су сви настојали да сачувају што обичнији изглед, чак и да буду што нежнији једно према другоме. Ингином извлачењу је погодновало чак и то што отац није пошао у канцеларију у два сата, као што је увек чинио, а мајка на поподневне часове: повукли су се у своју спаваћу собу, у брижан, тих разговор, који би прекидали чим би се појавила Марија или неко од деце.

И Србе није било: он је с ручка јурну напоље и очев и мајчнин покушај да га задрже баш је и изазвао буру у кући.

Очито је и то било у вези с погибијом Булата, некаквог првака, о коме је Инга и пре слушала, а сада јој се – кад су јој га другови у школи описивали – чинило и да га је виђала, мада је исто толико било вероватно да се његов лик склопио у њеној уобразиљи од више лица, чак и од слика и израза из поезије и језика овог народа. Та погибија је изазвала узрујаност и затегнутост на свим странама, па и међу ученицима – поготово кад се рашчудо да је Алија заклан на путу за Шабовиће. Срба се јуче посвађао у свом клубу око муслимана – чак би дошло до грдне туче усред вароши да се жандарми нису умешали. Али она још није јасно могла да докучи какве везе с тим морају да имају њени родитељи и остали укућани. Очито су је сматрали премладом за такво што: нико јој није ништа говорио, а она није хтела да се утрпава – да оца огорчава и наводи Србу на подругивање. Није имала никога другог да пита: мајка би је пресекала – да се то ње не тиче, Естера је још била у Замарију с Бојовићем, Рута је била одсутна или журила, усплахирана, а Марија би једва дочекала да надмудрује.

Но упркос исобавештениости, уверавала је себе да та погибија – та свеопшта узрујаност, на њу немају ни посредног утлива. Немир свој и своје одлучивање да оде јуче, па и данас, на састанак с поручником Млађом, Инга је објашњавала непосреднијим подстицајима: оном заносном а промашеном поподневном шетњом са Станком на Буковик, потом мучним и увредљивим предвечерјем код самртног Голуба и, најзад, Станковим саопштењем тог јутра да је Голуб синоћ умро и да би она требало да носи венац на његовој сутрашњој сахрани или да му бар положи на одар киту цвећа. С насладном подсмешљивошћу се домишљала да је, можда, баш то тренутак у коме ће, упркос свеопштој узнемирености, мада скидана и разочарана, потражити себе какву нико, па ни она сама, још и не наслуђује...

Превећ нехајно, Инга је око три сата после подне закуцала на врата родитељске собе – мајка се љутила ако би јој и рођена деца ушла у собу без куцања, па се Инга и сад тога придржавала, премда је држала да мајка, у бризи и прелирци, то не би ни приметила, или

му бар не би придала важност. А што је при томе морала да прикрива своје намене, Ингу је огорчавало: ето, ни она – као ни друге девојке, мада старије од ње – није кадра да поступа друкчије, ако хоће да доживи љубав и да се одржи у породици и средини. Истина, при помисли да би родитељи дознали истину, ужасавање би јој осветлило сваку појединост и сву недогледност очевог јада и мајчиног огорчења. Али то је било жаљење родитеља – израз љубави и обавезаности према њима, али не осећање кривице или срамоте, какве су је обузимале дотад, када би морала да слаже у небитним подухватима и доживљајима. Смислила је, дакако, да не помене ни место ни име другарице, како би касније, за нужду, имала најразличнијих изврдавања: „Договорила сам се да се нађем с другарицом – нешто да учимо и мало да прошетамо”, рекла је с врата, машући, дакако немарно, школском торбицом.

И као што се надала, ни отац ни мајка се нису распитивали: мајка би можда то и учинила, јер се полако прилигла с постеље, да отац не притрча и загрли кћер ражалашћено: „Иди, мила, иди! Што да се и ти ту ваздан једеш?” Ипак мајка не пропусти: „Само – кући пре мрака!” – док се Инга с умиљатом журбом извлачила из очевог загрљаја, напипавајући кваку на вратима.

Силазећи низа степенице, још је осећала на челу очев пољубац – веома драг, јер ју је растерећивао слушене самоће на путу, али и неугодан, посрамљив, јер је опомињао на пољупце, на миловања страног, мало знаног мушкараца, које је јуче искусила и којима данас неће ни штети да умакне. Ту нелагодност је појачавало то што су и отац и Млађа мирисали на дуван, чак на исту врсту дувана, па се оба мириса – овај из ноздрва и онај из сећања – спојише, мрсећи у Ингиној свести и ликове којима су припадали. Али она је дунула на нос, забацила главу и косу и одагнала очев лик и мирис – утолико лакше што је имала да преброди и Марију – препреку безбедну, али уголико опорију због њених припростих и дрских припиткивања и добацивања. И донста, Марија, као да ју је вребала, довикну из отворене кухиње: „А госпођица жури на састанак! – Сигурно неки официрчић! А у кући и у вароши све се на главу окренуло...”

Инга је, по навици, заумила да одговори Маријин, шиљајући на њеног вереника: Боље официрчић но жаца! Али већ, памћењем и намерама, у недогледу неугодних и неотклоњивих конкретности које су је чекале на путу, уз то први пут и стварно равноправна према Марији – Инга не само што не зажеде да јој одбруси, него се досети да ће бити најмудрије ако се и не брани. „Па, да видиш, можда тако нешто и јесте”, одврати без имало јада и злобе. „Богме, госпођице, ако је, ако није – мени ни у кесу ни из кесе”, уздахну Марија бришући мокре руке у кецељу. „Али како је кренуло – свашта, па и то бити може! Вјетар не разбира шта обара кад дуне. Но боље да си се савила код куће – док и тебе нека поама не ухвати! – да се госпођи и господину нађеш. Ја нити знам нити ме се тиче, али

видим да су обоје забринuti и пометени. Србу узео хук, а на господина народ православни гунђа једноманиче: тешко госпођи јадној."

Инга се бојала дугог, и то баш оваквог разговора, јер могао ју је пореметити у наканама и вратити у оно из чега је хтела да побегне – у потресна наслуђивања породичних недаћа, у Голубовљеву смрт и Стаикова несхватања. Поврх свега, тај и такав разговор као да је враћа у беду и усамљеност из доба очевог тамновања. „А шта ја могу, Марија с искреном беспомоћношћу упита она и с подјариваним једом додаде: „И тако ме сви још држе за балавицу!..." „Па," развуче Марија, излазећи за њом на праг, „да нешто можеш – не можеш. Нико у томе и не може помоћи – ко ће оставити воде да не теку? Али ето, да им се нађеш – господин Србу особи али се теби највише обрадује."

За Ингу није било спаса од жалостивних речи и помисли, које је низала и побуђивала Марија, сем да поремети ону како-тако усклађену целину својих жеља и намера. Али, још у нежности коју није стигла нити се усудила да испољи према родитељима и с жељом, скоро сујеверном, да јој макар ко пожели добро на поласку, Инга изненада и – због тескобе улаза – неспретно загрли Марију, прошаптавши: „Ја бих све учинила кад бих могла. Ја и тебе тако бескрајно волим..."

Марија као да се нађе у недоумици, али се одмах прибра и узврати јој загрљај, снажно је пољубивши у образ и ускликнувши: „Добра си ти, иако мало дурновита! И ти си мени мила: ја само закерам понекад – од таквог сам рода и такав је мој живот. А ваша кућа ми је мила као и рођена. Срећни ти пут! Немој само задоцнити – да се они не љуте и не брину. Доста што Срба..."

Инга се обрете иза куће, затим на мостићу јаза – с још оштријим замишљањем пута и одлучнијом жељом да се нађе с Млађом, да се сусретне с тешком и хитром мушком снагом коју су јој навешћивале његове сеновите и жарке очи.

Није могла да се домисли – иако јој то није силазило с памети – где се девојка – као она премлада, стидљива и присиљена на скривање – могла у Дабру наћи с момком. Како су жене успевале – ако су успевале – да изневере мужеве и да то остане сакривено? Како су у тако стешњеној средини, где су све очи биле радознале из злобе или досаде, може водити љубав и сачувати добар глас? Па ипак се женскиње некако сналазило – преко сводиља, рођака, пријатељица, на поселима и у баштама, на капицицима и у ноћи глухој. Али она није имала никога толико блиског да би му се могла поверити – чак ни другарице с којима је често, као случајно, разговарала о тајнама љубави и љубавним доживљајима. Била је још туђинка, на коју су све очи биле уперене с радозналошћу опакијом него на Вестеру и Руту: оне су приспеле у Дабар и на њихово слободно понашање малограђанштина је већ обикла, дочим би Ингу, премладу и ту задовољену, због најбезазленије откривене љубавне тајне дочекало

ушкопленичко или сладокусно згражање... Тако је сад искрсавала, поврх свега, и конкретна тешкоћа: Где се наћи, где се љубити с Млађом? Ваљда не у врбљаку или кукурузима, куд стално пролазе војници, ђаци и сељаци?

Али се поуздавала да ће Млађа нешто смислити – то му је дужност као мушкарцу, уосталом. И мада се згражавала над дрскошћу с којом јој је приступао, она се, у себи, одушевљавала чак и простаклуцима које је нехајно говорио: смела отвореност јој је уливала поверење. Знала је да официри лако обећавају девојкама све, па и брак, да би их, после, још лакше оставили. Млађа, пак, није обећавао ништа: приступао јој је као неком или чак нечем што треба да му припадне, па о томе мора сам и да се стара. Сада више није помишљала ни на то да је, унеколико, заштићена очевим угледом и властитом младошћу: Млађа се – тога је у несаној протеклој ноћи коначно постала свесна – неће пред тим двоумити, као – ако би затребало – ни да се туче за њу или да је преотме...

А тај пут пред њом – од јуче срашћен с њеним сећањем и живљењем – она није, у ствари, све до јуче читав ни прошла. Насупрот сестрама и брату, она се тако мало удаљавла од куће да јој ни затурени делови градића нису били познати. Чак је на Буковика била први пут тек прејуче, са Станком, а изван града знала једино пут до манастира, будући да је са школом морала тамо одлазити. Познавала је и предобро део намераваног пута – до касарне и чесама испод ње: тула је ишла на купање, учила у шетњи, седела у паркићу занета у себе и у модро таласање под врбама. Али остали део пута – од касарне до млина, упознала је тек јуче, делом с Млађом. Ни тај део није био лепши, па ни необичнији од овог одавно знаног – премда је своје љубавне састанке замишљала као свечане и тајанствене, а поготову на местима изузетним, попут Буковика – у срцу долине и над градом... А ето, љубав њена започиње на том прашњавом и набијеном путу, тако обичном и досадном, на чијем делу су јој и досад протишале сањарије, огорчења и бриге. Ни начин није лепши – у посрамном скривању, у бежању од заноса, од саме себе...

Изненадила се, избив из дворишта гимназије на реку – на тај проклети, знани и замишљани пут: као да је ту доспела из сна и мимо своје воље. И пролазници су је, канда, почели загледати нарочито – као да су знали куд то и ради чега то она иде. Журно и насумице је извадила књигу, отворила је и почела да чита – слова без речи, речи без реченица.

Али књига је блештала превише – на сунцу које јој угреја косу и удове, омамљујући је и омлитављујући. А што је било најнеугодније и, однекуд, најпостидније – није могла ускладити ход с тим несувислим читањем: корачала је час брже, час спорије, чак и застајкивала и, тако, нити је била читач у шетњи, нити девојка што се на љубавни састанак искрада.

Порх свега, спотакла се о бусику уза стазу: књигу је јетко стрпала у торбу. Али торба се тешко затварала, па ју је узела под мишку и пожурила к паркињу. Стаза као да се тиме измени у превећ, неотклоњиво стварну и – чудно, донста – одважну одважношћу Ингиних усплахирених жеља. Истодобно стаза неосетно потече пред њом, из ње, и Инга ју је кроз светлу припеку, већ знојна и свесна своје напрегнутости, сустизала и поистовећивала се с њом... Било је људи и ствари и простора и изван те стазе – негде далеко. У бризи и немиру остали су родитељи, сестре и брат, али као да ју је огромни зид или мрачни понор одједном и заувек одсекао од свију...

Није ударила кроз паркињ – да је не би неко зауставио и да не би скретањем на цесту изгубила неколико корачаја. Али ту већ неста утабане, одважне стазе – Инге: прешла је на цесту и здробљени шљунак поче својом шкрипом да је буди из узрујаног заноса и враћа у знани простор и стварне односе. Упрепастила се, али не толико од свог путовања и својих намера колико од занесености, од изумљености, која ју је, ето, могла обузети. Али тиме, зачудо, њене намере нису постале осмишљеније, него је, напротив, постало још необуздане: њено бежање из успомамљене средине и несхваћеног девојаштва – к момку о коме је знала мало шта сем да су му шаке тврде и очи одважне испод састављених црних већа.

Али је ишла, без колебања, ногу тако одрвенелих да нису опајале тло које несносно шкрипи, шкрипи и – шкрипаће до краја.

У парку, зачудо, није било ни једног официра – чак ни њихових жена и деце. Седали су, пијући пиво, неки крутуњави, претопло обучени људи у качкетима, слични предузимачима с путева и грађевина. Из кантине изиђе ћелави закупац у тамном прснику и блештаво белих рукава кошуље. Он се љубазно наклони Инги, добацнвши: „А Ви мало изишли? Зар нећете у наш паркињ?” „Да, у шетњу”, не премишљајући одговори Инга и у трену се присети бесмислености свог одговора: „Заправо и не идем у шетњу – ко би и штао по оваквој припеци? – него ради учења...” И она спремно показа на своју торбу, чак је и отвори, откривајући књиге и свеске. „Ако, ако. Па изволте, кад захлади – наћи ће се нешто укусно и за Вас.” – одврати с навикнутом љубазношћу закупац.

Инги никад није био пријатан тај преуслужни и сналажљиви трговац. Али сада, иако није порицала своје мишљење о њему, он јој би веома пријатан, чак мио љубазношћу, безразличном, према њој – према њеним нејасним, можда и несувислим, али баш њеним хтењима. „Свратићу сигурно”, узвратила је наклоно, али и несуздржано замолила: „Ах, кад бисте ми само рекли – колико је сати!”

Пнтање је испало глупо, чак подозриво: тек је из куће и требало би да зна колико је сати, кантинер носи преко грбуха дебелу ланац – свакако од дублеа а не од злата, па су излишна молбена „ах” и „само” да јој каже колико је сати, а само распитивање о времену наводи на помисао да она иде на састанак важан, временски уречен,

а не као на поподневно учење. Али кантинер – као да је докучивао њене бриге, а и садашњи њен утисак о њему – извади сат не мењајући свој љубазни, несумњичави израз: „Тек прошло три и по...”

Било је прерано. Али Инга продужи, закључивши да је паметније ако дође раније и причека на погодном месту, него ако се задржава у парку и око њега, ту је може задржати неки знанац или умотрити неки наставник. За сваки случај, поново извади књигу и успори корак.

У касарнском дворишту није било ни живе душе, сем стражара на улазу, који је чежњиво погледао у Ингине ноге, а затим зевнуо. Ни на чесмама – десно и над самом реком, није било ниједног војника, мада је време подневног одмора било прошло: све је испадало друкчије него што је Инга предвиђала – баш као у животу. Прошав касарну, пред њом се отвори с леве стране онај још неугоднији, још једноличнији наставак пута, а десно и право – утабано поље са стативама, по коме су тамо-амо вежбали војници. На три-четири стотине метара испред ње белео се нов дрвени мостињ, са старим врбама око њега: ту је и требало да се нађе с Млађом. На стотинак метара улево од мостиња шиндрени кров забатаљене воденице се пробио из врбовог шибљака: Инга је поверовала да би и воденицу учас заборавила – макар што се она из убледелог и ужутелог зеленила издвајала тамнином свог крова – да није већ од јуче остала заувек у њеном памћењу. Поглед јој је сваки час омицао к воденици као к нечем блиском, мада и непријатном.

Олет је могла да иде утабаном ивицом. Али није могла да чита, јер ју је и најмање скретање могло одвести у јарак или у крупни шодер на путу, у коме би изотуцала своје нове ципеле с повисоким петама, које јој је отац купио упркос мајчиним тврдњама да је то за њу прерано. Оставила је књигу у торбу и доспела на мостињ, зурећи у пејзаж и у саму себе: ничег се није сећала, нити је ништа упамтила.

Наслонила се на ограду мостиња, загледавши се у воду, мирну и модру међу разривеним обалама. Обрадовао ју је и тргао, изненада, шум у врбама испод моста. Али то не беше Млађа, него мали црномањаст војник, којег је виђала око Млађе, мада никада с њим није проговорила ни речи. Он лако прескочи поточињ и успентра се уз насип. Инга се, мада слушаше да војник иде к њој, окрену у страну, у нелагодности што не види свог поручника. Али војник, снажно трупкајући баканшама по поду моста, заста пред њом, поздравивши је тако отресито да му пете цакнуше једна о друге: „По налогу господина поручника – знате, ја сам Димче, његов послани – по налогу господина поручника, саопштавам Вам да ће он ускоро доћи и да га изволите причекати горе код воденице.”

Инги све би глупо празно, увредљиво – као да је претварају у војнички задатак: Каквог ту посла има Млађин послани? Већ тако-рекућ на првом кораку откривају на некакав ружан, службен начин њену љубав! Али пре него је ништа проговорила или решила, војник

joj se obrati s jedva приметним, блиским осмехом и скоро молећивим тоном: „Знате, госпођице, не треба да се љутите – дошли сте мало прерано. Господин поручник Вас је приметио већ од касарне, али он је на задатку – слаки час треба да стигне његова замена, па је послао мене, да не бисте били у забуни. Ја ћу Вас и отпратити, уколико Ви...”

Војник је имао верно, уцељено лице, а говорио је истинито и разборито. Инга осети како црвени и како гњев у њој нагло јењала. „Па добро”, прошапта она, прелазећи на другу страну моста, ка стазици која је низ насип водила на леву обалу потока, на којој се и налазила воденица.

Стаза јој дође блиска, као знана, и она јој се обрадова, упркос стиду и гњеву и својој сувишности с посланим уместо поручника. Умало па да ускликне: Зашто сам ја ту? Зар морам да идем? Куд то води? Али је ишла, лагано, наслађујући се влажном свежином и лакоћом својих дугих, гипких ногу...

2.

Ништа од слега тога није била унела у свој дневник, иако је то имала на уму, јер га је пре две године и почела водити баш због тога да би забележила своја доживљавања. То није учинила из два разлога: први пут се с разлогом побојала да јој тајна не буде откривена, а ни само догађање и њена осећања нису добили толико јасне облике да би их могла забележити. Уосталом, није дневник ни писала редовно, увек се прибојавајући шта ће рећи и да је не затекну.

Али и тако искидан и недоречен, дневник је постао њеном тајном и првом завером – чак и пре него се одлучила на зближење с Младеном.

Започет пре две године, дневник се делио на два дела, забележена одвојено у два свескама.

Први део, који је испуњавао нешто преко пола прве свеске, био је мешавина чежњивих опсервација четрнаестогодишње девојчице с најобичнијом свакидашњицом – чак с јелима која би јој се свидела или с кијавицом неког од укућана. Други део, започет отприлике пре годину дана, означавао је нагли, потресни прекид са свим што није било у непосредној вези с њом и њеним страсним немирима. Та промена се није поклапала с њеним телесним женским променама – тело је поизмакло душевним променама, а да се она, све дотад, није битно узнемирила. Записала је, тада: „Ја више нисам девојчица, иако ме сви још сматрају таквом – све се изменило, иако је најизглед остало исто...”

Свеске се, пак, нису разликовале изгледом: то су били подебљи нотеси, које јој је бесплатно укоричио увек припити и у све ученице заљубљени наставник цртања. То се показало грешком: да је узела

обичне школске свеске, не би имала разлога да се плаши ако је при писању затекну Рута или Естера, па чак и мајка – она се ни иначе није плашила – јер би помислиле да ради задатак. Али дневник је требало да буде нешто нарочито – свечано и трајније. Поготову није имало смисла да га замењује пошто је отпочела записивање: изглед и садржина дневника су се стапали, непромењиви као и сама прошлост.

Дневник је имао своју повест и свој унутарњи разумни ред.

Подстицај за његово писање је Инга добила с разних страна. Најпре од Естере, која је такође водила дневник као млада девојка, али је морала да га уништи за време рата – да полиција не би докучила њене интимности или нешто против њеног оца. А долазак у Дабар је означавао тако велику промену да је Ингу, чим се прибрала и почела да примењује властита мењања, наводио да све то забележи. Хтела је да се разликује од другарица, које су одреда имале некакве старомодне споменаре, у којима су им стидљиви другови или старија господа уписивали чедна ласкања или тривијалне мудрости – као да оне нису биле у борби, непомирљивој и заводничкој, с тим истим младићима, као да младост није била најпозорније угрожена овештаним саветима и неизмењивим искуствима.

Но непосредни повод записивања био је њено прво заљубљивање у Данила, Србиног колегу – ту из комшилука, коме су се сви смејали као шашаку. Данило је био дошао да позајми од Србе неки уџбеник, а будући да овог није било, Инга се попела на столицу и почела да претура по књигама на орману. Летње вече је из поља навирало првим модрицама. У соби је било сумрачно и спарно, а у кући и простору тишина пооштрена звецкањем посућа у кухињи и лавезом паса у пољима. Дохвативши читав дењак књига, Инга се скањивала како да сиђе са столице, а да их не проспе. Данило ју је обујмио око бутина – то јој је ипак изгледало природно, и заједно с књигама понео је и бацио на кревет – то је већ било неприродно и сасвим својствено њему. Тамо се он навалио на њу, љубећи је по лицу и неспретно покушавајући да завуче шаку у њена недра – да омилује њене дојке за чије је ницање једино она знала. Мада ју је обузимала угодна и неразборита радозналост – сасвим друкчија од буквалног имитирања очева и мајки с дечацима у Бечу, она га је дивље одгурнула, заривши истовремено зубе у његову мишицу. – Стоко! – цикнула је, поправљајући непокварену сукњу и, док се он церекао и грљао мишицу, љутито и уверено му запретила: Тако ти са сестром свог друга – да знаш да ћу Срби све рећи! – Зар би могла да будеш толики гад? узвикнуо је он унезверено. – Једино дроље и сплеткашнице причају шта им се догађа с мушкарцима. А што си се пела, с тим твојим голим ногама? – Њени су удови – знала је то – још били чукљевити и предуги. И мада је отац тврдио да ће јој и удови бити складни – она у то није веровала: зато се пријатно зачудила да су макар Данила могли привући и, дакако, није ником казала ништа.

То је био нов догађај, освешћивање нових слутњи – наручила је дневник и у њега записала: „Данило је згодан дечко, али – права свиња!” И затим се заљубила у њега – страшно због његове бујне и насилне снаге, очајнички због његове неозбиљности и грубости. Из истих разлога је угушила свој занос пре него га је пренела на неког другог младића, а у дневник је забележила: „Онај кога будем волела, коме будем рекла да га волим, мораће бити онакав каквим ја замисљам свог изабраника: пре бих умрла него се покорила нечем што не желим.”

Тада је и у дневнику и у животу настала празнина дабарске чамотиње. Скоро као да није имала шта да записује сем животних обичности или тренутних измишљених заљубљивања – махом у Србине или своје другове, будући се с њима најчешће сусретала.

Али зато се живот у кући почео исказивати новим видовима и оштринама – годину по доласку у Дабар, већ на почетку прве свеске дневника.

Сестрама, чак и Естери, ипак је било лакше у Дабру – настављале су живот већ знај, макар и под друкчијим условима, док је она, и неискусна и туђинка, ту тек гребало да га отпочне. Женскост, жудње и сањарије нене расли су у празнини – у понорима које је сама осунчавала, замећући клише и пуштајући корење у себи самој. Дабар, глух и мален, био је море туге и тишине, које је Естера затомљивала сладокуством све док није срела Бојовића, Срба спортом, а Рута планирањем и мењањем удварача. Инга је била премлада, чак и свесна своје неснајажљивости. Све је почињало из ничег и на ничем, у наглој и опојној вртоглавици – у задивљалој и немилој срдној земљи. Звали су је Швабицом, а она се, у једу, упињала да то и остане, премда је знала да ће морати постати, премда је већ била постала Српкињом. Укућани су се и у невољи и у радости присећали Беча као изгубљене среће – заборавили су и глад и страдања и понижења, а она је Бечом једино и живела, све док, ето, није почела да бива женом и да се судара са светом у коме мора да живи и да се оствари. Рута, увек кадра да разagna облаке и из себе и из других, једном је то исказала, а Инга записала као нешто с чим није хтела ни умела да се помири: „С неким се мораш забављати: како би иначе живела? Овдашњи удварачи одреда су простаци и грубијани, али нису незанимљиви. Ми жене свуда морамо да припитомљавамо и друге и – себе...”

Инга већ ни с оцем, с којим је била најнепосреднија, није могла да се забавља као у Бечу и Новом Саду – да се увлачи, изјутра, у његову постељу, загнурујући главу у његове длакаве груди и послушкујући његово срце, док он њу, као кад је била сасвим мала, шашољи, шашољи по глави и – уместо да јој прича бајке – измамљује из ње сумње, јаде и тајне. Сада је Ингу хватао стид од таквог мажења: с јетким стидом се сећала како је једном, изјутра, другог пролећа по доласку у Дабар, затекла мајку превећ успламљену и љутиту због

уласка без куцања, а она лукаво постиђеног и несхватљиво подмлађеног. Неким незнатим и непогрешивим сазнањем је појмила да између оца и мајке тек што се одиграло или одигравало оно што једино бива између мушкарца и жене. Побегла је, убеђујући себе да је то природно и да тако треба да буде. Али је увече, настав се сама у својој соби, ушвельено проплакала – као да су отац и мајка побегли у мрски, неизбежни свет.

Сваког јутра, тог пролећа, будила се лонна и насладно се протезала у перинама. Нове светлости осветале су по стварима и шљунак је – док је прелазила у школско двориште – дочекивао звонким и влажним пољупцима њена стопала. Недостајала јој је нека ситница, нека спона у њеном бићу, да би се сашаптавала с оловно тешком и непрозирном реком или, чак, узлетала с птицама које су се с топлим ветровима враћале из слућених јужних крајева. Изјутра је – пре него би почели часови – журила на јаз или у паркић иза школе, да срањује врхове пупољака – онакве, похрањене јуче у свом сећању, и овакве, затечене у необузданој вреви врабаца и стилљивом пискутању зеба. А увече су се звезде и облаци променљивог неба спуштали у грање и над саме кровове и њој се чинило да би у дланове покупила њихов сјај и росу ако би још мало, још мало испружила руке кроз прозор. И по сву ноћ су шапутала небеса и воде и напупели врхови грања – под прозорима и у њеним сновима.

Но у тим заносним буђењима и трагањима било је и много мучног, ружног и обичног. Почеле су и телесне промене, на чије тишње је тек требало навићи, упркос томе што ју је Естера – свакако у договору с родитељима – пажљиво упућивала. Сви су говорили о њеној промени, а када – због њеног јада – и нису, показивали су то својим препажљивим, пренежним држањем. Срба је чак, мада и сам једва подмаклог, неискусног младенаштва, испољавао пред њом поузданост зрелих мушкараца и задиркивао је изразима покупљеним на улици или у младићким шапутањима у клубу. Тако јој је добацио – кад су њу једном безразложно обузели јад и плакање – да ју је „ухватио врбопуц”. Такви тривијални изрази су покренули у њој стид од својих сањарија, па и од свог тела – од опицавања дојки које су се зачињале преспоро и од дуготрајног подешавања става и израза у огледалу. Није више јутром обилазила своје врбе, јер су се поистовећивале с тим Србиним „врбопуцом” – изразом којим су калфе и доколичари подругљиво обележавали безглаго буђење младих девојака или помамљивање исхлупелих стараца. Са стидом се морало проносити своје тело, још штакарасто и цогљаво, и примати беспоговорно своје младенаштво.

Било је, особито, неке дотад неуочене раскалашности у очевој шаљивости према мајци, а још више у мајчином дотеривању и мажењима с оцем, неочекиваним као и њеним гневовима. Сада је Инга морала пазити да опет не затекне оца и мајку у већ схватљивој, али још постиднијој ситуацији: због тога је гушила у себи љубав

према њима и повлачила се из живе и ненакнадиве заједнице у којој је дотад била с њима.

Нешто слично се догађало и у односима са сестрама: Естера је почела за Ингу да се уобличава у неку другу мајку, али много даљу и разборитију но што је дотад била она права, а Рута у самосвесну девојку, с проблемима и гледањима, па и навикама искључиво њеним. Рута често, чак и без упозорења, није долазила на обед или је закашњавала увече. Једино њој нико од укућана није ни покушао да оспори присвајање тог права – то је спадало у њену личност, самосталну и отворену, коју је Инга као такву тек сад почела поимати, потајно јој завидећи не толико на самом начину којим је то потврђивала, колико на самим тим својствима.

Са Србом се, међутим, оно дечје кошкање преобразило у узајамне изливе гњева и ожадошћености или љубави и оданости. Све чешиће су је вређале не само његова пецкања, него и његов ход – жустир и одмерен, његов промењени глас – звонак и дубок, а поготову његово бактање око бубуљица и заноктица. Није јој се допала ни Ружа Тоска, мада је узалудно пребирала девојке да нађе ону која би Срби одговарала.

Лето је Ингу смирило, али ју је жарким исцрпљивањем њеног тела учинило свесном властите женствености и властитих жудњи.

Илућег пролећа је поверовала да се заљубила у Бојовића, који се увелико удварао Естери и често посећивао њихову кућу. Честа виђања убедише је не само у њену љубав, него и у њену несрећу – самим тим што ни сама није могла замислити преотимање удварача од најстарије сестре, која јој је у неку руку била као мајка. Односи и стања су се, у њој осложњавали тиме што је она, као и већина одраслијих ученица, била заљубљена у Бојовића и пре тога, мада на неуобличен, полукћерински начин. За јале, та Ингина заљубљеност је остајала таквом – овлашном и незасорном, све док наклоности између Бојовића и Естере нису постали непобитним, а њихова излажења свакодневним. Тиме је Ингина заљубљеност добила и присенке непомирљиве грешности и, дакако, неизбежне трагичности. Уверавала би себе да не воли Бојовића и истовремено доказивала да јој га је сестра – макар и не знајући – преотела. С исто толико разлога је оптуживала себе за поквареност и себичност што се, макар и у жељама, испречавала сестри којој је то можда последња прилика да се уда. И кад би јој когод од укућана поменуо њену будућу удају, огорчено је изјављивала да се никада неће удати, него радије отићи у калуђерице, чему су се сви, чак и отац, весело и увредљиво смејали.

Скоро сваку посету Бојовићеву бележила је у дневник – не помињући ни своју заљубљеност у њега, ни његов и Естерин однос. То је било прво свесно и стварно прећуткивање у дневнику, али за шта је није много лекла савест: није могла ни замислити да некоме, а ни хартији, преда ишта што би личило на завист или љубомору

према Естери. И настојала је да према Естери буде што нежнија и послушнија, чак и да јој се нађе у преношењу порука Бојовићу и од њега. Желела је, једино, да се утопи у своју несрећу и у своју неречену љубав.

Али пред крај школске године – негде крајем маја – Бојовић своје посете повеза с получавањем Инге у француском. Он то није радио систематски, него попадом. А она се, баш зато што је хтела да све испадне што природнијом, збуњивала и замућкивала.

Тако се и десило да су се заседели њих двоје у трпезарији и после поучавања, док се Естера дотеривала у својој соби, а кроз прозоре увирали жагор из школског дворишта и испрано и млако зеленило већ летњег поподнева. Наједном је мукла, модра тмина испунила собу – ваљда су ђаци ушли на час а облаци засенили сунце – и Инга се осетила осамљеном с човеком за којега је веровала да га воли смртно, који ју је гледао с неком топлим, нејасном насмешеношћу. Неки порив ју је гурнуо да устане, па је – не знајући шта даље да чини – пошла да затвори прозор. – Остави прозор, ваљда ти није хладно, – јавио се Бојовић гласом у коме овог пута није било ни сенке подругљивости. – И седи ту, крај мене, – додао је тоном у коме је било и професорске категоричности и мушког заштитиштва.

Као одузета и сасвим предата његовој вољи, Инга га је ћутке послушала, с ужасом помисливши да ће му допустити нешто из чега више неће наћи излаза. И он је узео њене руке, блаже него што је очекивала, и мирно, меко прозборио: Инга, драга девојчице, почуј ме!

Није се усуђивала да погледа у њега, али свака његова реч јој је свест засецала и одмах зацељивала. Ти си заљубљена у мене – рекао је једноставно и неочекивано. – То је тако често код ученица према наставницима. Али незгода није само у томе што бих ти могао бити отац и што сам твој директор, па баш ако хоћеш ни у томе што ја и Естера настојимо да се зближимо, него што живот и љубав тек стоје пред тобом...

Бојовић није тврдио да не би могао да је воли, чак ни да је не воли, него јој је једино образлагао бесмисленост и нестварност њеног заноса – као што би јој говорио отац кад би преузео улогу зрелог, искусног мушкарца. Томе се онајмање надава, али први пут, откад је наслутила љубав, није била сама – несрећна, грешна, гоњена. И мада Бојовић није довршио – прекинуле су их Естера и мајка – она није могла наслутити, ни замислити шта би он још могао тако мудро и племенито да каже. Једва се још плашила да би Естера могла посумњати у њих двоје, а Бојовић је и тих стрепњи ослободио: Госпођо Елиза – гракнуо је устајући – шта да радимо с том Вашом и нашом девојчицом? Да је савијемо преко колена, па дланом по туру? Али она је већ права млада жена! Треба јој помагати и помагати, и

то мање у учењу него у живљењу и мишљењу: сви смо ми заборавили какви смо били кад смо имали петнаест година...

И благо ју је, одлазећи, помидовао по коси својом огромном црвеном шаком, која додуше није била лепа, али јесте – заштитничка. Инга је затим пошла у собу, извукла дневник испод отковане даске под својим креветом и, журећи да је не претекне сумрак, почела да казује своју љубав према Бојовићу, која се – то је тек тад увиђала – више испољавала као жудња за патњом и грехом него као страст и љубав. Завршила је: „Испала сам ужасно непромишљена, фантазерка, уображена. Још ме стида од Ести, јер она ништа не зна. Могла бих јој то и рећи једног дана – кад она и Бојовић учврсте свој однос. Али то ће Бојовић већ учинити тако да јој не буде жао на мене. Бојовић је сјајан – он је неодмерен једино у неважним ствари. Он ће увидети, он мора увидети како је Ести дивна, како ће му бити добра. Ести мора да се уда за њега.”

Ту негде је пао и крај прве свеске њеног дневника.

3.

Водени и сунчани слап лета први пут се тада зашарене кокетовањем и плесовима с официрима и студентима: Ингино тело је очвршћавало и уобљавало се, и она је постајала ненаметљиво грациозно и у свему спретно. С јесени, почетком школске године, кад је требало све, и она, да се смири у уобичајене токове и повуче у тврда корита, њене очи и ноздрве, кожа и утроба почеше да разазнају мушкарце, да их слуте и желе. И дотад јој се догађало да сва устрепти и букне руменим сјајем кад је неки младић облије врелим и блештавим таласима својих жеља – сад је разликовала њихове мирисе и силовитости њихових очију, као и сласност плодова или вечерњих пресијавања на реци. Спонтано и с чедном страшћу је издвајала и сортирала младиће, вагајући њихова својства, телесна и умна, па чак и углед и имућност њихових породица: досадни и невесели, поселячени градић наједном зајубори притајеним чарима и радосним изненађењима.

И мада је више нису спадале грижње и одрицања као у време оне већ детињасте заљубљености у Бојовића, још није ни својим телом а камоли жудњама и сањаријама, могла да се сасвим издвоји и повуче у властити простор. Нити њених страсних снова и жеља биле су сада везане за Руту – за невидљиве и недоказиве, али непобитне трагове које су у расположењима и начину живота, па чак и на телу Рутином остављали њени удварачи.

Нарочито су се у том погледу издвајали двојица, поручник Пера, којег је Инга доживљавала кроз Руту већ у време своје заљубљености у Бојовића. С узбуђењем и згражањем је, тада, опазила промене на Руту. Каткада су то били замори, кад се Рута ис-

пружала сласно попут мачке на сунцу, а каткада ћутљива и узнемирена повлачења у себе, кад би, неиспавана, с нестрпљењем ишчекивала јутро да одјури на посао и утопи се у њему. Те промене је једино Инга – или им је једино она придавала значај – откривала и у Рутином телу и збору, чак и у начину одевања. Кроз своје страсти и њима, Инга је у Руту, отреситој и помало одбојној, налазила неслућену осећајност и сложеност: и Рута је патила и кажњавала себе, али у себи и премошћујући недаће.

Поручник Пера је, у ствари, био Инги непријатан, чак и одуран у његовој невештини да обузда снагу и покаже лажну отменост. Подјаривало ју је, једино, Рутино доживљавање поручника: слутила је на Руту трагове дугих руку, појудних усана и пребелих зуба тог момка високог и плавог и ћутљивог због празне, насилне иутрине. Тако су Ингу – кад би је Рута пробудила својим касним доласком – расањивали опори мириси, за које је знала да припадају поручнику – моћној и мрачној животињи којој њена сестра, којој свака жена – пре или после, овако или онако – мора да подлегне.

Али Рута се – неочекивано и на потајну Ингину радост – развије с поручником, и то баш кад се, онако ведро и мудро, размрси и Ингина заљубљеност у Бојовића. Инга би поручника Перу, којег ускоро и преместише, заборавила или упамтила као страшно узнемирење свога тела, да у јесен у Рутин круг не уђе нова личност – Мило војводин. Свак га је познавао, па и Инга: син најугледније личности у крају, собом веома привлачан, мада разглашеи као сладокунски нерадник. Пре Мила се Рута, лети, била зближила с Гојком Марковићем, који је на супруге Угринов оставио утисак младића наглог, али с добрим изгледима, а у Инги – кроз Руту – пелуд неиапетљиво продорије, али и веома страсне личности. И Рута Инги не пренесе и не наметну – као у случају с поручником Пером и касније с Милом војводиним – никакве појудне налете Гојковог тела или страсне изливне његове личности, свакако и због тога што је сама већ наслућивала наклоности Гојковог брата Станка, и одбијала љубавне изјаве Станковог пријатеља Голуба... Љубав је постајала неразмрсивом и неотклоњивом – као и безбројни видови света.

Мириси Милови, из Рутиних сјајних увојака, с њених витких руку и из пркосних груди, иису – као они поручника Пера – застрашивали, него изазивали сласну омаму и завидљиву појуду. У њима су се слутиле складне кошчате шаке, светлуцаве мрке очи и румено наједрале усне – све оно за чим је гладовало Ингино тело и чега није била кадра да се отараси њена мисао, нарочито ноћу, док је у страсним стрепњама ишчекивала повратак Рутини. Није јој било нимало криво на Руту, нити је желела Мила – оног стварног, сестриног, него је он постајао оличењем слућеног и жућеног мушкарца. Тако је све више патила телом због својих невештина и неспретности, а још више због тога што је било неприлично да – као премлада и ученица – нађе свог мушкарца, у свету насићеном мушкошћу.

Дуго се скањивала да поразговара с Рутом – баш с њом, будући се сле више стидела Естере, као и мајке. Али не о великој тајни спајања с мушкарцем – о томе није могла разговарати ни с Рутом, него о томе како Рута тако лако успоставља односе и руши преграде између себе и мушкарца. То већ нису биле радознале чежње и немири, него нужда, коју је скољавала утолико живље што су јој се обраћали младићи са свих страна: била је свесна да се преобразила у девојку, и то такву да су према њој, упркос томе што је избегавала да за то даје повода, одраслији ученици с изузетном, жестоком отвореношћу испољавали пожуду и нетрпељивост, а ученице љубав и злобу. Већ је многе, па и све љубавне тајне сазнала од старијих другарица, нарочито од бивше колегинице Доце „Слатке.“ Али прихватање мушкарца и приступање мушкарцу – то није могла научити ни од кога, и то најпросто због тога што су ситуације непредвидљиве, а сви мушкарци друкчији. Поумљавала је да се, макар изкоља, обрати Рuti: Рута је најпосреднија и најједноставнија и у њеним раздраганим жудњама је слутила властите, макар пригушене и невеселе. Најзад је на то и навео један од оних слатких Рутиних умора – кад се Рута једне вечери, сва румена од мрза и опалена од сунца, вратила са скијања с Милом.

Зашто си ти тако радосна? Како ти то постижеш? – упитала је Инга, услужно преузимајући Рутине тешке шипеле и дебеле вуnene чарале. Рута се, полусвучена, пружила на кревету: Мртва сам гладна и још уморнија – реци Марији да ми донесе шта било оаде, па ћу да заспем. А до тада ћу смислити и шта да ти одговорим, ако уопште будем могла да мислим, – завршила је смејући се и увлачећи обе шаке под образ.

Кад се Инга вратила, Рута се пренула, и наставила: Ах, да – откуд сам радосна? Па ја и нисам увек радосна, него – како кад живот нанесе и наметне. Ја и не мислим много о томе – живим не кукајући за прошлошћу и не мозгајући о будућности. Ти си већ напунила петнаест, у твојим годинама... Да, то су биле друкчије прилике – рат, велики град, нисам била ученица нити су родитељи стражарили нада мнош...

Устала је, тобоже лењо и сломљено, чувши Марију уз степенице и привукла столицу испред огледала. Чим је Марија поставила послужавник она је почела с уживањем да једе, откидајући мале, увек једнаке залогаје. Инга ју је посматрала, незадовољна одговором, али и сама уживајући у сестрином блаженом замору и апетиту. – Знаш, – осмелила се Инга, повлачећи се у сенку лампиног штита – ја нисам то мислила... Чуди ме како ти све то... како тако лако склапаш познанства и како без компликација...

Рута се насмејала својим збијеним и сјајним зубима: Што одмах не кажеш? А ја сам сва омамљена... Прилике твоје су друкчије. А и ти! Да, и ти! Ти си преосетљива и преоптерећена, страховито преоптерећена обзирностима. Ја сам се први пут заљубила – имала сам

тада четрнаест година – у рођака маминог, врло отменог и већ оронулог професора музике. Замисли: ја и професор музике! У ствари он је подучавао Естеру. Затим у Естерног вереника Лудвига: као што видиш поводила сам се за Естером, као и ти, можда, за мнош... И тако редом, како би ко наишао, а све те љубави нисам крила: једном сам чак насрнула на Естеру због Лудвига – да ми га је преотела. Касније, нашла сам свој пут и начин. Наћи ћеш и ти, мада не тако једноставно – превише си осећајна и сујетна. Љубав је као игра: ниједан партнер ти неће прићи ако му не даш знак, а ако приђе из неспоразума – мораш му дати знак да те остави... Тај знак, тај начин позивања партнера мораш сама да измислиш – према својој личности. Као и у игри – не смеш се ни суствезати ни наметати. Ако је он стидљив – приђи му сама под каквим било изговором: живот пружа толико стварних разлога да их не треба измишљати. Живот је разлог – потпуни, неизмишљани! Видим да ти се младићи већ обраћају: па, мораш се треснути, размрдати! Али да ли си ти, тако искомплексирана, зрела за заљубљивање? Или си, можда, баш и искомплексирана због тога што никог не волиш?

Инга није признала ни искомплексираност ни незрелост, него је намргођено ухутала, обавнавши да јој ни Рута неће моћи помоћи у оном што је тишти: све те мудрости она је већ знала. Али како се руши непродорна, непојамна преграда која раздваја мушко од женског? Већ је знала, већ је чула од Доце „Слатке“ како се спајају тела и шта се при томе осећа – али како у осећањима и мислима, у бићу нестaje те преграде? И да ли би то Рута хтела, да ли би могла објаснити? Да ли је преграду уопште могућно порушити? Да ли су отац и мајка порушили све преграде, или их непрестано руше, а оне непрестано ничу? Или је можда Рута друкчија: њу, канда, у љубавном забављању не могу да омету ни временске непогоде, ни мњење средине, ни обзир према породици. Границе њених обзира и њених љубави су, изгледа, и границе њеног тела. Или она тим начином угушује ову исту – Ингину, дабарску, свеопшту тугу и чамотињу?

Записала је у дневник: „Рута каже да је љубав слична игри. Али ја не мислим тако – ни она не мисли, него тако каже, имајући на уму своја забављања или свог садашњег удварача. Ја никад нећу приста-ти да припаднем човеку с којим не бих у свему била подударна, који не би мене волео исто тако безгранично и свим бићем као и ја њега.“

4.

На такве разговоре је Ингу наводила и жеља да код Руте, као блискије и поузданије, провери сазнања из казивања Доце, с којом се Инга зближила већ на почетку своје прве дабарске школске године и подржавала односе и пошто је Доца – због сиромаштва, немарности и заљубљивања – напустила школу у другом полугођу. Седеле су

једна до друге и Доца – две године старија од Инге и прерано сазрела – нарочито је уживала у томе да заводи нежењене апсолвенте, којих је међу наставничким особљем било скоро половина. Тобоже се збуњујући, али тако да то њен изабраник примети, она је у завођењу бивала упорна све док не би приметила да јој се изабраник обраћа с посебном пажњом и збуњеношћу. Тиме је њена игра тек почињала: затледала се у другога, у трећег, док и њих не би заманила, да затим отворенија смањује или појачава своју заљубљеност час у овог час у оног и изазива међу њима суревњивости. Она је то радила спонтаним лукавством и с безазленом веселошћу, чак и ако би јој се покушај изјавио или јој друга девојка претела изабраника.

А о свему томе су понешто дочули и Ингини родитељи и сестре, па су нерадо гледали, мада нису сасвим забранили, Ингине посете билшој колегиници. Али су одвојеност и различита интересовања учинили да се Инга све ређе виђала с Доцом у другој години боравка Угринових у Дабру. Поновни сусрети су се обновили у трећој години, у пролеће, скоро случајно: у суседству Доцином становала је Пола, колегиница с којом се Инга најчешће дружила, па тако дође и до сусрета бивших другарица из школске клупе.

Доцина кућа је била у Кривој улици, повисочије према Тоскама. Читав тај део вароши припадао је Србима староседеоцима – занатлијама и трговцима. И куће – сем оне Тоска и још три-четири – биле су мале и сличне једна другој: оне на равнини једносратне и с баштама и повртњацима у позадини, а оне на ивици падине на изглед партерне, мада им је доњи спрат, у коме су махом биле кухиње и оставе, био уклопан у стрмину. Живот кућа на равнини, које су махом припадале боље стојећим грађанима претежно се одвијао у авлијама што су прелазиле у баште, док је онај у кућама на ивици падине, окренут граду и сабијен њиме, гушио у двориштима с понеком шефтелијом или трешњом и саксијама каранфилића и босиока поређаним уза зидове.

Породица Доцина је била бројна и сиромашна. Али њена браћа су се растурила по занатима изван Дабра, сестре се разудале, тако да су у кући живеде мајка, Доца и најстарија сестра. Три жене су се издржавале изнајмљивањем двеју собица на спрату, шивењем, везом и свакојаким послитима, које једино варошке жене умају да смисле и уновче.

Доцина најстарија сестра је била намћораста особењак, утолико одбојнија што је за то имала разлога: две млађе сестре су је удајом прескочиле, а најмлађа Доца је тиме такође угрожавала. А мајка, још држећа, али обезубила и лица исцпаног ситним борицама, није више могла рачунати, чак ни у Дабру, да привлачи и задржава самце, нежењене службенике. Инги се сада, у поновном зближавању с Доцом, откривало да је та улога, прећутно, припада Доци: кокетовање, љубакање, па и подавање станарима обезбеђивало је изнајмљивање соба и задовољавање жудње младе станодавке.

Ингу и није запањило Доцино олако љубакање, па ни подавање, него што је она то чинила и како би јој случај нанео љубаника, а не једино својим избором. Инги се то чинило, у први мах, страшнијим и од проституције – ова бар потиче из муке и невоље. Но најгрозније, најмучније се Инге дојмила увереност да Доцина мајка, а можда и сестра, не само све то наслућују, него и знају, ћутке подносећи.

Злобници су шушкали и оговарали, као што би то и иначе чинили. Али нико од Дабрана ко је на ма који начин био склон Доци и њенима, није то раструбљивао, а ни гледао на то као Инга: као да све то, можда, није било истина, или је безмало природно и схватљиво.

Али није могло бити сумње у Полина сазнања. Пола је становала у теткиној кући тик до Доцине: сазнања о Доци су била непобитна – сабрана из комшијског ненамерног осматрања, из теткиног причања, а понајвећма из Доциних поверавања и њеног наглог телесног расцветавања. И кад је Инга први пут чула о таквом Доцином љубавном животу, јетко је узвикнула: А ја сам била с њом тако блиска – никад јој више нећу руку пружити! – Али с новим и пластичнијим појединостима, којима ју је Пола ревно засипала, Ингин гнев је, зачудо, јењавао, а расло галљиво сажалење.

Био је топал дан касне зиме и Инга и Пола су седеле крај отвореног прозора, обрадоване сунчаним жуборењем отопина и поверљивом срдачношћу која је расла са сваком тајницом коју би једна другој откриле... Пола је већ тада била Ингина најблискија, скоро једина другарица. Та блискост је загревала и обасјавала неприступне Ингине закутке понајвећма тиме што је Пола, премда старија, једино њој откривала све незнађе своје љубави према супленту француског језика и чврсту решеност да суплента привуче. Та Полина љубав, сањарски самотна, била је у нескладу са силинама и лепотама које су се нудиле и буктале из њеног наједралог лица, црвених коса, ћутљива и доброћудна, одличан ђак, тајила је ломове који су је скољавали са свих страна: Зар у свог наставника? Шта би рекли родитељи? Шта браћа, већ одрасли и угледни? Шта школа? Шта ће он подузети, будући је наслутио њену љубав и наговестио јој да ни он није према њој равнодушан? Шта ће бити од њеног школовања, а шта с његовом службом у Дабру, ако зли језици њихове наклоности раструбе и опогане?... Било је милог, дирљивог несклада између тог шапутаваог, нежног поверавања и њеног тела, ломког од суздржане, појудне снаге. Истина, обе су биле шкрте: оно што је Инга могла да исприча – Голубовљево безнадну заљубљеност и своје тренутне, необавезне наклоности – и тако се знало, а Пола је још била у надама и сањаријама. Инга није ни помишљала да с неким разговара о коначним тајнама љубави, а Пола, уколико је нешто и начула – држала је то затворено у својој тврдокорној чедности...

И тада је дошла Доца, неочекивано и без кушања: затечена недолучном познаницом у нечем блиском и скриваном – Инга је учас заборавила о чему је разговарала са својом пријатељицом. И Пола је букнула постиђеношћу и у недоумици устала, заборавивши или избегавајући да се обрадује Доци и понуди јој да седне. И Доца се, погледајући час једну час другу устакљеним очима и подрхтавајући уснама, колебала између плача и гњева. Изустила је најзад: Приметила сам Ингу: ужелела сам је, па... – Покренула се и Инга, бесна на себе што ће јој то бити извештачен: О, да! И ја се радујем – тако дуго се нисмо видели! Али зашто ту стојиш као укопана? – Како да седнем кад ме нико и не нуди? Не бих хтела да вам се натурам...

Али Инга није одговорила, погледајући сметено кроз прозор, док је Пола, у недоумици, почела да слаже књиге на столу, Доца је наставила с опором ожалашћеношћу: Изгледа да ме вас две презирете? Не чудим се: свашта сте чуле, Пола је понешто видела, а ја јој доста напричала! Али то је несхватање! Зар ја некоме тако чиним? Ја нисам ни боља ни гора него што сам била – ви сте се промениле! Ви мислите да ћете моћи друкчије! Па, можда и хоћете – имућне сте, из угледних кућа. Но макар ме ви и презирале – ја вас и сада волим као што сам вас увек волела. И – да кажем отворено – Ингу чак и више, јер нико није био тако срдачан и несебичан према мени. Али ја умам и да трпим без гуињања – опростите ми што сам вас узнемирила. Збогом, Инга!...

Она је ухватила за кваку, али пре него је отворила врата, Инга је у три корака достигла и бацила се на њу, грлећи је: Како ти то, наједном? Па ако смо, лудице, нешто доше и помислиле...

И Пола се раскрвила, учас: Ингино присуство је било појачало њену одбојност, мада она с Доцом и није била нарочито срдачна. Ухватила је обе пријатељице за руке и повела их к шилтету дуж десног зида, застртом црвенкастим ирамом. Села је у средину, али Доца је устала, преврнула је шамлицу да буде још нижа и, скоро чучећи на њој, нашла се лицем у лице према другарицама.

Морам да признам, – почела је Инга бришући очи и смејући се, – да сам се у првом тренутку, кад си ушла, осећала нелагодно. Дуго се нисмо виделе, а онда – све то што сам чула... Али чим си пошла – ја сам осетила да бих, ако бих те пустила, увредила и тебе и ону себе која те волела и коју си волела... А откуд нама право да ти судимо? – Па ти би и могла – судијина си кћи! – праснуло је у смех једно, пегаво Полино лице. И Доца се насмешила округлим браонкастим, размакнутих очима и меким, модрикавим уснама, које су прве и најлуније исказивале њена расположења. – Али све је истина што сте чуле. Чак и више од тога! – изрекла је она, испитивачки и молбено, али и без бојазни и зазора. – Али у чему је мој грех? Јесам ли икоме воду натрунила? У чему је моја срамота? Јесам ли икоме

мужа или вреника отела? Продајем ли се, јесам ли дроља?... Зашто да ме баш ви презирете?

Напољу, негде испод кровова, гугутке су узбуђено дозивале једна другу у сунцу, а цурци отопина се надметали с врапцима... Тек тада је Инга приметила да се Доца из пегаве и бледуњаве шипарице преобразила у лепојку заманих облика и разигране женствености. Пуначкија и смеђија – ничим није била пренаглашена. То је била лепота мекопутне и ненаметљиве сусретљивости – лепота која није могла, није хтела скривати да зна шта је мушко. Најизражајнија је била њена кожа – жућкасто-бела, тужне осећајности и свиленкасте страсности. Никад се није кикотала, али се смешкала често, с безазленим лукавошћу, с рупицама на бради и образима и борницама на странама носа. Њене оретке веће су се лако покретале – заплињале се у лукове када би се чудила, или се грчиле у пијавице – чим би се онерасположила. Тако су јој се и ноздрве прџастиг носа шириле и подрхтавале све док се њено узбуђење не би стишало... Страсни мир и неразметљива трпеливост зрачили су из читаве њене личности: Инга је тек у тим тренуцима схватила отменост и смиреност с којима се Доца – као и њена мајка и сестра – упркос мукотрпној оскудици, појављивала пред светом увек уредно одевена, дотерана, суздржана у жалбама, невешта, несклона мољкању. Инга ју је зграбила за шаке и цикнула гласом затегнутим до кидања: Ах, за то смо нас две криве... То сам те ја, надувенка, увредила... – А Пола ју је обухватила око плећа и просузила на њеном рамену: Ја те разумем... Ја сам и сама толико несрећна...

А кад су се смириле Доца је, смијуцкајући се, отпочела: Не, нисам баш несрећна, иако жалости и недаћа има преко врх главе. Можда моје владање и није за друге како треба, али шта могу? Ником нисам напакостила, а ни себе ни за шта не кривим. Шта могу? Такав је мој живот – не могу искочити из њега колико ни из своје коже. Мој садашњи љубавник – поручник Митић, зна да ми није први, а ја знам да ми неће бити последњи: видим већ да се ни он неће оженити мноме, иако ми је то обећавао. А право зборети – сад видим и да он, коцкар и грубијан, није прилика за мене... Али што ја то вама причам? Баш сам луда! Не, нисам! Јер ви сте ми биле једино блиске док сам се задевојчавала, а ни себе ни за шта не кривим? А коме другом, могу да се поверим, ко да ми олакша? Откад сам напустила школу – сналазим се сама како најбоље умам...

Она је прихватила Ингину шаку у своје шаке. Ингина шака се скаменила – као да се сетила закљичања да неће дотаћи Доцину, али је полако живнула, као у гнездашцу. – Па ми те ни на шта не терамо, нити ти ишта замерамо, – рекла је Инга, и додала благо: Нас само чуди што си морала да подлегнеш? – А Пола је надала: Зар је то тако... тако неодрживо? – Нити сам подлегла, нити је неодрживо! – насмејала се Доца. – Ја сам то хтела, ја сам то жедела! И не кајем се!

То је нешто... нешто... с тим се ништа не може упоредити! То се не може изразити – све, памет, живот све нестаје сле се том тренутку...

Напољу се цуркање изгубило у простуди, загасли су дозиви гугутки и буктање светлости. Али ни Доца ни њене слушатељке се нису сетиле да затворе прозор и навуку завесу – све док мрак и студ нису завладали собицом и испили ужагреност из њихових очију.

И Доца се распричала – као о свакодневним догађајима, мада су се тајновита устрепталост и лака зажареност зрачили из њених речи, из њене коже: Први је био студент: била сам радознала и престрашена – знала сам да ће болети. Била сам и постиђена. Али нисам могла да га ражалостим и наједим – и онако је пргав био: имућан, главарски јединаш!... Да, било је болије но слађе, тада... После, после је било дивно – док је било: једва сам чекала да се нађемо... Отишао у Београд – нашао тамо друго. А ја? Увидела сам да се мора некако живети – не можеш са свећом тражити мушко. Идеш, гледаш, пробијаш се између мушкараца и прилика, као и у свему другом. Поручнику сам се дуго опирала: допадао ми се изгледом, али је био безобразан и насртљив – као да има неко право на мене због тога што смо му стан изнајмиле. Промислила сам – пошто се он већ примирио и скоро одрекао: напустиће стан, доћи ће неки још гори, а сад и иначе немам никога с ким бих се могла забављати... И тако... Нисам се покајала: у љубави је поручник био нежан и пажљив...

Опраштање с Доцом је испало несрећнијим него што је Инга желела: остало је нешто нечишће, или нешто што је једино Доци припадало и њеним завек остајало. Напољу, у улици још прозирно-плавкастој, Инга је саопштила Поли: Ја то не бих могла, иако, можда, тако мора да буде... – Пола се с грозничавом интимношћу приближила уз њу: Ни ја не бих могла, мада њу не треба осуђивати – она је друкчија, њене прилике... Она је хтела да ме зближи с једним другим официром – неким Младеном који долази код тог њеног. Али ја нисам хтела – свима њима је само да дођу до женске...

Али њему – твој „Французу“, њему би се дала? – упитала је Инга изненада и за саму себе, заставши на улици. Пола је похутала, одвојивши се од Инге. – Да! – рекла је скоро срдито. – Да, да! Не бих могла њему да се одупрем...

Растале су се изнад Чесама, и Инга је продужила сама у звонку сутонску смрзину, с горчинама и сластима разливеним по њеној разривеној нутрини. Код куће је записала у дневник: „Доца је мио и природан створ, мада је курвица. Како може да се сјарањује с мушкарцем којег јој околности наносе и на којег је нужда гони? Страшно ми је кад помислим да љубав не може да се оствари сем под одређеним, наметнутим условима. А још страшније је што чиста љубав, ако до ње и дође, због услова не може да се одржи: отуд, ваљда, и све оне дивне приче о бесмртним и несрећним љубавницима. Можда Доцу и не треба толико осуђивати с моралне тачке, али ја

јој не могу опростити што се олако подређује приликама. Али ни Пола није у праву – за њу се љубав, канда, своди на брак. А шта, ако наиђе на оног ко се не би могао оженити? Али требало би да може, чим воли... А од Доце сам, у ствари, дознала много мање него сам се надала. Но то ме разјарило и нагнало да размишљам. Човек мора све сам да искуси – као што каже мој тата... Чудим се што моје писање о нечем тако важном и судбинском испада овако сувопарно... А можда је љубав животна нужда највиша?... Али никад нисам била толико сама, у свету који као да је део мога тела, као да расте из моје утробе...”

5.

Па ипак је Ингу ка Поли, и Доци опет привукла радозналост, грешна и патничка.

Пролеће је букинуло и у њој – хиљаде њених пробуђених чула су истрајно опипавале, мирисале, прозирале непознати, недогледни и тако блиски свет. Врбе као да су лупиле из ње и она се осмехивала небу и сунцу – жутим цветом дрена иза куће. Хујали су, по сву ноћ, кроз њу и низ долину, млаки ветрови, топећи снегове на планинама, које су омркле беле и слеђене а осветале мрке и раздробљене. И звезде су се спустиле на дохват, као у првом детињству, живе и непосредне. Страшила се тог разбуктавања младости и живота на свим странама, које се није дало ни предвидети свешћу и размишљањима.

У стан Полин, као и у Доцину кућу, водила су два улаза – један одоздо кроз двориште, а други с улице, кроз капијицу на балкончић изнад кућних врата. Инга је увек улазила кроз тај споредни улаз, најављујући се башањем шљунка у Полин прозор, или лупкањем у капијицу, замандаљену изнутра.

Али тог поподнева – било је прошло десетак дана од Доциног поверавања – баш кад је прилазила, из Доцине капијице је искочио црномањаст, витак и плећат официр, у доламаци и са сабљом прикупљеном под мишком. Нашли су се лицем у лице и он се насмејао неправилним, баш због тога лепим зубима, пружајући јој руку и ускликнувши: „А то сте Ви! Најзад ме срећа послужила! Поручник Младеновић, Младен Младеновић. О, ја Вас већ веома добро познајем...”

Није јој требало да се присећа да и она њега познаје док му је збуњено и неодлучно пружала руку, чија се дугуласта шачица немоћно изгуби у његовој чврстој и пријемчивој: у Дабру су се после два мимоилажења памтиле и најблеђе физиономије, а неколико тако сурово леп официр – Инга је била упамтила и тепање „Млаћа” којим су га другови звали. Збунила ју је неочекиваност сусрета, а још више што је он био онај исти официр који је преко Доце покушавао да се

приближи Поли. То је подстакло Ингу на заједљивост, премда ју је драшкала радозналост: Срећа велика, као да сте среди коју било другу – рецимо Полу... – И она се покосила да га обиђе.

Али он је искосио сабљу, препречујући јој пут њоме и пажљивим зарањањем у њу погледом пуним тамне и поуздане топлине. – То је у многоме тачно, – изјавио је са осмехом. – Шта да човек ради у овој пустињи? Али то не значи да бих се трајније везао с првом која пристане. Ето, ја Вас вребам, такорећи, месецима, а кад ме срећа послужи, Ви почнете с нападима, оптужбама...

Он ју је, доиста, поодавно загледао, чак и покушао, у паркићу и пред школом, да јој се приближи – у томе га је омео наилазак Ингиних родитеља и наставника. Али у томе није било ни вребања, ни наметљивости: она га не би избегавала да није био официр – као и сви официри – на злу гласу код девојака које у забављању нису имале намеру да иду даље од љубавних дописивања и одмерених пољубања. У том гренутку се Инги, пак, свидела његова прејака искреност, мада је у њој слутила замку: оно њено избрљивање о Поли морало му је бити толико јасно да је, свакако, сматрао најламетнијим ако буде отворен. Али његово широко лице је деловало отворено, нимало официрски – без набијене, безобзирне силине и осмехнуте плиткоће људи навиклих на дрил, на пун желудац и јефтина, услутна љубављења.

Па сад, пошто смо се упознали, могла бих да идем, приметила је Инга. – Не, нећу Вас пустити док се не договоримо кад и где ћемо се наћи. – смиреном одлучношћу је Младен опет истурио сабљу. – Не, молим Вас... Мене чека другарица... – Пристаните, сто му громова! – повикао је он, али не губећи мирноћу. – Али ја сам ученица – нама је забрањено... – Већ сте пристали! Кад, где? – Не! – одбила је Инга тихо и, обишав врх каније, залупала на капијицу.

Младен ју је погледао искоса и – зачувши кораке на балкончићу – нагло се окренуо и без поздрава пошао низ улицу. Ингу су спопали збуњеност и руменило: Пресрео ме, – правдала се Поли, утрчавајући унутра, – мада га знам једино из виђења. – Такви су официри, – намргођено је одвратила Пола, провирујући кроз капију, – они мисле да су девојке незауздане бедевике!

Окрећући се с балкончића за Полом, Инга је приметила Доцу у сенци ходника њене куће: у полутами се разазнавало њено враголасто значајно смешкање. Инга се огорчено окренула од ње – али тек пошто се уверила да ће Доца то приметити. Имала је разлога за љућњу: Неко – а ко него Доца? – морао је затворити капијицу за Младеном и чути, ако не и прислушкивати разговор између Младена и Инге – разговор који с Ингине стране ипак није био лишен пркосног интересовања. А можда је Доца, знајући кад Инга махом долази к Поли, обавестила поручника и припомогла му да Ингу пресретне. И тако је Инга већ прекорачила праг кад ју је Доца, истрчавши на свој балкончић, зовнула меким вапајем: Инга, забоба!

– Инга се обазрела с прага, и даље се брусећи. – Па ваљда не мислиш – почела је Доца пресамићујући се на огради и сијајући болном љупкошћу, – да бих ја теби и у мислима воду натрунила, а не да... Он не крије да му се свиђаш, али ја нисам, тако се младости не наносила... – Он је сукњарош, а ти...

Инга је жустро пошла пред Полом у собицу. Али Доца се појавила пре него су она и Пола стигле да се појадају на малочашњу неподопштину. Доцино лице беше обамрло и опуштено, а питоме, кадивене очи запањено укочене. Мада се она тешко заплакивала, била је, очито, смлавлена теже но плачем – хладним и свесним очајем. – Ви можете о мени и зборити и мислити најгоре, – прошаптала, проицхала је она погрченим уснама, – али вам не дам ни помислити да бих вама икакву пакост желела. Истина је, видела сам Ингу на дну улице и рекла поручнику Младену – боље да сам језик прегризла: Ено оне Ваше симпатије! – на шта је он зграбио сабљу и појурio напоље...

Опет се догодило што и прошли пут: отпори према Доци су омекали и три девојке, ничим сличне, срођавале су се исповедањима, слутњама, жељама. И Инга се опет растала од њих у сутону пуном претпролећних присена и пристуди, разривености и узлета.

Али Младен се уместио у прижељкивања која су распаљивала њена сазнања и отварала њено усплахирено тело мрачној, недвосмисленој појуди његових очију и његових руку. Њене сањарије су га смештале у заседе на њеним шетњама до паркића и Острва, иза углава, чак и по закућима дома родитељског. Спопадо би је веровање да ће му снагом својих жеља дојавити место и време где ће је он сачекати. Помисли и слућења, кад год би изишла, да ће га сусрести – потврђивале су се, али тако што је до сусрета долазило кад то није очекивала, кад су јој мисли биле обузете нечим другим. Бивала је, због тога, помало сујеверном, мада је докучила варавост свог утиска: Младеново појављивање је могло бити изненадним због узбуђења које ју је при томе обузимало.

А запрепастила се кад је почела и код брата уочавати црте и својства слична Младеновим: длакавост надланица, бубуљичавост лица, бриткост смеха, а наласе самоуверени став и широки, одморни ход, којим су се обојица пробијали и натурали. Растварало се, растакло се, њено недавно – пролећно осећање света: из свега, из ње саме, помаљао се Младен – мужјак недоступан и замаман у својој дивљачној опорости.

Али није се гасила ни наклоност према Станку: притајио се у њене помисли лако и ненаметљиво као – под прозорима – ноћни шапат јаза и мирис јоргована. Тада су се и сусрели чешће – јер се Рута дружила с Гојком, а Станко свраћао код Угринових да пренесе братовљеве поруке. Но и разлог и повод њеног занимања за Станка била је његова разглашеност у школи и у граду као песника чије су радове објављивали и београдски часописи. Но то је такође успори-

ло, спутало њене наклоности према њему: Инга није могла у себи пристати да Станка запази тек после отвореног и неодмереног дивљења ученица... Стрљиво је слушала Станкова рецитовања, мада је поезија није занимала. Али је, бесумње, уживала у његовим причањима о особеностима брђана, који су, урвинасти као њихове горе, пазарних дана загушивали Дабар ловикивањем, мирисом зноја и сумором гуњева. Њени родитељи нису зазирали од Станковог дружења с њом, а Рута се чак шалила: Таман, нас две сестре – два брата: истина, вера православна то забрањује, али се и то да удесити... Инга се у својим сањаријама о Станку – баш због тога што је он, занет преувеличаним циљевима и дужностима, био за њу нестваран, незамислив као опредмећење њених жеља – незаторно препуштала и блудностима којима се, при помисли на Младена, јетко и грчевито опирала. Свет који се изражавао Станком и у коме се с њим сусретала, био је мио и безопасан као пој славуја у крошњи старе крушке, али недостатан, незрео да оваплоти и измени.

Блудела је, тако, између Младена и Станка, у бујицама страсти и росним сањаријама. Каткада, на тренутак, успевала је да их споји – не као одређена лица, него као пожудне замисли, као дожуђену слатку језу.

Али усред лета, кад јој се – прекодан надиграваном сунцем и водом, а преконоћ свладаваном дремежом и смирењем – чинило да ће у себи сместити и Младена и Станка и сродити се, бар за неко време, с обојицом, у крхку грађевину њених жеља и снова убачен је Голуб. И то преко Станка – део њега и његов проблем, утвара градића и грижња унета у Ингу споља и натурена њеној неискусној чедности.

Већ поодавно је знала за Голубовљеву љубав и можда би за њу испољила бар разумевање, да преуредност у свему и надмено држање према свима нису била једина видна својства његова. Сав у свом измишљеном, непогрешиво конструисаном свету, он није ни могао схватити да се може трефити девојка која му не би љубав узвратила. И мада је Инга запажала његову патничку, понизну збуњеност, он се, пролазећи поред ње држао с присебном гордошћу, једва је поздрављајући. Баш та пригушена ропкост је Ингу одбијала – као нешто што би се, ако би се зближили, преобратило у болесно мучење и ње и њега. Бивала је увереном да он и није заљубљен у њу, него у неку замишљену, апстрактну жену, коју је пренео у њу да би, не налазећи одзива, могао да пати у својој гордој усамљености. Но будући је његова љубав и у школи и у градићу постала јавном, њој се свиђало да равнодушност изиграва, утолико ревније што је тиме пркосила и градићу – тој скученој, оговарачкој јавности, која се није могла помирити с тим да она, такорекућ странкиња и немаран ђак, олако одбацује јединца одликаша из угледне куће.

Али одкад се Голуб разболео, подругљиво и пецкаво негодовање средине се преконоћно преобразило у срдито прекоревање – умало па да је почну окривљавати због његове болести. Чак јој је и Дана

говорила да би према Голубу требало да испољи наклоност – поготову што ће он ускоро умрети. Одједи тога су допрли чак и до Ингине мајке, па ју је и она припитала, пољу у шали, да ли је истина да је Голуб у њу заљубљен, при томе испољивши нескривене наклоности према свом одличном ученику. Па и кад ју је Станко, измиривши се са Голубом чим је овај пао у постељу – Инга је наслућивала да је до свађе међу њима и дошло због ње, – почео наговарати да посети Голуба, она је у први мах помислила да је он подлегао притисцима самољубивог и доконог градића, који се са стравом уплитоа у све што су чиниле, а поготову у оно што би требало да чине „Швабице” – сестре Угринов.

Али убрзо је прозрела да је уплив градића, ако га је и било, код Станка био споредан. С тим је открила и оно што је било поразније за однос између ње и Станка, а наиме – да је он помоћу ње хтео да ублажи Голубовљеве муке и смири своју савест.

Тako се Голуб, невољен, чак неприсутан, увукао у њено бивствовање као притисак градића, као Станково макар и привремено жртвовање љубави према њој, као пркосна жудња за Младеном: као да се стварност, у којој је морала да живи, поигравала с њом, спајајући и сукобљавајући у истом дану, чак и у истом сату, лица и видове њених обавеза и жеља...

Беше дошао у посету Цукић с госпођом и отац их наговори да остану на вечер. Инга се тек била вратила из шетње по Острву са Станком – био се њој и сестрама после подне придружио на плажи: одмарала се на кревету у својој соби, у заносној исцрпљености тела и озарена Станковим приповедањем. Из те сутонске омаме ју је тргао очев глас из баште: уморна је невољно и промолила се кроз прозор, у још риђа пламсања и модра сунчења вечери. – Скокни до хотела по вино – кад те тата моли, девојчице моја, – обратио јој се отац благо, приметивши на њој умор и одсутност.

Правећи се уморнијом него што је и била, Инга је сишла низ степенице. Али чим ју је отац помиловао, она је, будећи звиждукањем заборављено детињство, с ноге на ногу одскакутала преко баште. Исти полет ју је носио и улицом, између кућа чија су раскриљена окна одблескивала као прозирно-светли вирови. Али на раскршћу, из сокачета које је водило поред Голубовљеве куће, искочио је Младен – баш као из заседе. Он је опет укосо сабљу – као да је желео преградити читаву улицу. Инга је наједном – бар тако се касније присећала – изгубила опажај тла и простора, чак и властите тежине. Али је, можда баш због тога, с неподношљивом оштрином опажала да ће се догодити нешто неочекивано – није знала да ли страшно или пријатно, али у сваком случају неочекивано – јер је Млађа неће пустити да прође мирно пустом, већ усумрачеом улицом. Одговарајући на његов поздрав, она му се осмехнула укоченом, преплашеном љубазношћу и коракнула у страну. Али он ју је нагло

ухватио за запешће и, шапућући: Немојте да сте луди, имам нешто важно да Вам кажем, – повукао је у сокачић.

Заумила је, чак заустила да зове у помоћ – у кућама и баштама се чуо жагор и негде на улици су деца ћушкала крпењачу. Али се суздржала не само због тога што би то могло довести до раскида с њим, него би открило и њен кукавичлук. Али н ићи тако беспомоћно, похорно, није имало смисла, и она је нагло извила руку и отргла је из његове: Пустите ме, молим Вас! – узвикнула је. – Ја умем и сама да ходам – ако збиља имате нешто да ми саопштите. – Утолико боље, – одвратио је он баш кад су пролазили испред Голубовљеве капије, која је затварала непомићну, злослутну тишину.

Затим је он промрљао још нешто – нешто веома нежно и топло, што она није разумела, задревши врхом сандале у шљунак који се шумно расу испрд њих. Али није ни било важно да разуме: после десетак метара су се нашли, самшјати, над низбрдицом с које су се назирали пропланци паркића код Сточног Пазара, уз тарабе иза којих је Голуб – можда и у том тренутку – жудно сачекивао баштенску сутонску свежину и са стравом слутио ноћне грознице и несанице. – Па добро, реците већ! – одсекла је она и одмах додала, као да се правда: Јер ја сам послом...

Он ју је погледао тврдо и молбено – као да је кори што уопште говори, и благо јој дотакао струк, повлачећи је напред. Спустили су се четири-пет корака, тако да више нису иза себе видели сокачић у свој дужини, али су могли чути најмањи шум на шљунку: Инга је све то у трену уочила и запамтила, као што јој се и иначе урезивала свака ситница – откопчана горња колча на Младеновој крутој крагни и благо њихање вреса преко тарабе. Гледајући је и даље с чврстом молећивошћу и осмећујући се заблудело и самоуверено, он ју је обујмио десном руком око струка а левом око рамена: његово тврдо, мрко лице закрилило је небо и тарабе, а Инга је без отпора – из радозналости, из жудње, из гордости да се не покаже плашљивицом и неискусном – отворила усне пут његових и склопила очи у властитиј омами.

Али пољубац није био какав је очекивала – због њене испитивачке радозналости, још неугашене. Његове усне су опипавале и обујимале њене, покушавајући да их оживе и раскраве. Наслутивши да ће се то и догодити – баш ту, крај Голуба бодесног, с човеком од којег је чак и зазирала – Инга је укочила своје усне и одвојила их од његових. – Пољуби ме лепо – прсклићем те! – прошаптао је он, с преплашеним и убилачким жаром у очима. – Ја те тако волим – тако младу, чедну, да...

Али није дорекао – ако је и био смислио шта да искаже: опет ју је обујмио, али овог пута покупив у шаку њену десну дојкицу, која се, преплашена и беспомоћна, с неочекиваним радовањем сместила у поуздано гнездо. Ингу је било стид, помало, због дојке. Али помисливши да тако треба да буде свакако, он то зна поуздано јер је ко зна

с колико жена то већ радио – она му је вољно пружиала и усне које се саме одазваше на узнемирене, вреле дрхтаје његових.

Ипак је то био пољубац о коме је толико сањала и размишљала – присетила се Инга, кад су се, на шкрипу неке капије иза њих, можда и оне Голубовљеве – одвојили једно од другог. Пошли су напред, и он је држао знојном шаком њену која се – попут њене дојке малочас – угнезди у његов длан. То већ није била туђа шака, иако она није сметала с ума да Младен није, да можда никада неће ни бити човек о коме сањари и којег жаљкује. Тако су стигли до мостића на јазу и он ју је привукао себи, засипљући је питањима: Када да се нађемо? Ја ћу доћи где хоћеш. Можеш ли се извући ноћу? А код Доце, као у посету да дођеш?...

Али Инга није могла ништа да смисли: све је, додуше, испало добро, по многочим и заносно, али – случајно, с чим се она није могла помирити. – Сад морам да журим, – рекла је и додала, размисливши: о свему морам још да размислим. Ви то некако на брзину... – Не Ви, него – ти! Реци, где, мида девојко, Инга! – н он ју је стегао нагло, насилно, баш као што је и желела: тако јој се, опет, то обзнанило пошто се већ догодило. Љубио ју је где је стигао – по лицу, очима, зашцима, подражљиво је бошкајући прониклим длачицама браде и миришући на дуван.

Али могао је неко наићи честом испред њих или из парка, а испадала је и у властитим очима наивка и неотпорна, препуштајући се већ у првом сусрету тако необузданом, очито не чедном грљењу. И она се отргла од њега, па без речи, не обзирући се на његове дозиве, потрчала на мостић и даље, према граду, не кадра да оцеди врелину из образа, ојањена гашењем слатке узрујаности која јој је, очигледно, била обујмила и тело и мисли...

И у Дабру се могло живети без Младена. Али је и он био у њему. У дневник је Инга записала: „Срела сам се вечерас М., сасвим случајно. О, када би он био Станко или – још боље – Станко он! Али с њим се може доживети оно што сам слутила и потајно желела. У једном тренутку, заиста, као да је нестало свега – и околине и дома и обавеза. И мене – оне коју знам и каква сам у свакодашњици. Уме ли ико то да изрази? Ни на Станка нисам мислила у том тренутку. Мада, можда, ох, не знам – сигурио би било идеалније да је то био Станко, али не верујем да би било тако моћно и самозаборавно... Код куће сам испала себи смешна: дуго сам се загедала у огледалу – да ми се случајно не познаје на лицу и у изразу. А можда сам се ипак променила...”

6.

Инга је после тога примила – преко Доце и Поле неколико писамача од Младена: позивао ју је на састанке и изјављивао јој љубав скоро с пословном отвореношћу и краткоћом. Инга није одго-

варата на та писма, сем на прво – са шкртим, неодређеним наклоностима и без помена о пољупцима у сокаку крај Голубовљеве куће. Младен јој је и пришао два или три пута, при случајним сусретима. Али нити се њему пружила прилика, нити се чедно појудна Инга приволевала – између сањарија и могућности, између Станка и Младена – да му погодну прилику пружи.

Тек кад је у недељу око једанаест часова – после синоћних мучних сцена код Голуба и стравичног ноћног пожара с оне стране Љума – сазнала да поручник Младен није јуче отишао с јединицама ка албанској граници, Инги Угринов се обзнанило да њено лутање по граду, читавог јутра, и није било ништа друго до неодољиво истраживање баш те чињенице. Истина, она је све то време – а изишла је из куће нешто после осам часова, за сваки правац свог кретања имала добре изговоре – да провери задатке, да позајми уџбеник, да купи воће и хлеб, да... Ишла је и враћала се, сваки пут обилазећи места на којима је Младена сретала, где би га морала заћати – све док није, најзад, без икаквог свесног, стварног разлога, свратила код Полс. Ту је Инга и дознала из нехатног причања Дошиног да поручник Младен није отишао с војском, него да дежура стално у гарнизону, и то као најодговорнији официр.

А ту се потом – такође без уверљивих разлога – Инга почела смиривати и прибирати после узрујања и блења што су је већ трећи дан – чим се рашчудло о Булатовљевој погибији – опседали са свих страна... Све се сунувратило – и у школи, и у кући и у граду, и у Инги – ка мржњи и одрицањима: њаши су се завадили и професори поделили око Булатовљеве и Алијине погибије, у кући нису чак ни отац и мајка лако привидни склад постизали, а она сама се ломатала између свега тога и своје непризнате женскости.

У тим тражењима себе Инги се био увртео сан који је уснула између суботе и недеље. Тај сан ју је, усамљену и узнемирену, сутрадан изјутра и навео – мада ни тада, ни после није умела да објасни чиме и због чега – на лутање по граду све док није сазнала да се поручник Младен налази у Дабру.

Сан тај сам по себи није завређивао запамћење: некаква људескара, чије лице није могла да види, у оделу најсличнијем оном које носе овдашњи сељаци и сам, канда, један од њих, увукао се у Ингину собу, мада то није било могуће, с обзиром да се кућна врата затварају и да су прозори високо, па је полако, али неодољиво наступао к њој, притискујући је све загушније својом страшно, тамном тежином, иако је још није додиривао ни телом кабастима, ни рукама у којима је држао неко страшно, мада неразговорно оружје, док је она узалуд покушавала да се тргне, да устане, да зове – та отац и мајка су близу, а Рута чак у свом кревету, мада као и обично уснула својом самозадовољном, спортском телесношћу – а незнанац се примикао све док се није заиста дотакао читавог њеног тела, гушећи је већ својом телесином и спремајући се – мада, срећом,

спорије но што је стрепела у свом премирању – да је умлати, сатре, закоље оним необјашњивим и лукаво, претећи скривеним предметом, не успевајући у томе ваљда због тога што је зазирао од њеног крика, који се, најзад, ипак отео из ње читаве – из страве и мисли, груди и утробе. Пробудила се, сва знојава, а пруга месечине, студна и стравна, била се распрострла на њен кревет, на ноге и груди, и Инга је скочила – да науче или раскрили завесу, да учини ма шта што би је одвојило од тог сна, од тог страшног неодређеног човека који није знао ни за страх ни за милост. А тада је видела пожар преко Љума, у Хамамима: сан се у трен спојио с пожаром, чак јој наметнуо увереност да је сан, такав, пожаром изазван или, бар, пожар сном навешћен. И она је заврштала, зовући у помоћ – Руту, које није било у њеном кревету, родитеље који, канда, још нису били заспали у својој соби окренутој к пољима... Баш та повезаност пожара и сна је и била оно што је сан учинило незаборавним а Ингу узбунило и запрепашћивало, иако ју је отац, севши крај ње на кревет – као кад није била задевојчена – умирио причањем и шашољењем по глави...

Сан – пожар, безмало већ запретан свежим утисцима, букнуо је незгасивом тајновитошћу чим је у њену свест пробило сазнање да она тог јутра лута за Младеном. У ствари, то сазнање се јавило у још наметљивијем, неоодољивијем виду, а наиме – да се она мора видети с њим кад већ није отишао с војском.

У том сазнању, као и њеном лутању тог јутра, није било ничег посрамног. Али чим је после ручка – родитељи су били прилегли а остали укућани се разишли – наумила да Младена и пронађе у касарни, јавио се стид и наметнули су се обзир: виђење с Младеном морало је испасти ненамерним, бар за њега, ако себи већ није могла порицати такву намеру.

Повела је са собом Фифи: то је Ингину шетњу чинило упадљивијом, али природнијом, повезаном с уобичајеним извођењем кучкице.

Али стид и обзир су били једино њена, чак понајмања невоља. Јер Инга није тачно знала где је Младен: у паркињу пред касарном – тамо јој је, због публике, било незгодно да му приђе, или у касарни – тамо није могла ући, чак и да је знала у ком делу је његова канцеларија. Наиме, цивилна лица – Инга је то однекуд одавно знала – у касарију су могла ући једино с дозволом дежурног или у пратњи неког од официра. Том привилегијом су се, сем изузетака, користили деца и жене официра, који су посредно спадали у круг касарне. Инга није могла ни замислити да наговара стражара на капији – сви ти стражари су увек с тупом мржњом и неповерењем гледали на пролазнике – да зове дежурног. Истина, Младена би могао позвати и који било официр или подофицир којег би стревила пред касарном. Али тиме би се тек раструбило о њеном љубављењу с њим, а излагача се и војничким добацивањима.

А да би избегла сусрете са школским другарицама, запутила се низ јаз, дуж полеђине нове гимназије. Скакућући с ноге на ногу и играјући се с Фификом – јер родитељи су је могли случајно видети с прозора – обишла је гимназију и запутила се испод ње насипчињем обраслим багремчињима, који је одвајао повртњак и круг касарне од дворишта гимназије: намера јој је била да се, непримећена, промоли на цесту и осмотри паркић, премда је било мало вероватно да би се Младен у ово доба дана могао налазити тамо.

Али, на велику радост, није морала излазити на цесту и излагати се опасностима да је неки знаицац примети: већ са средине насипчиња, кроз стругу багрема, указа се паркић без иједног официра, с три-четири цивила. Чак ни у кантину нико није улазио нити из ње излазио. Није било ни мувања војника, иако је била недеља, када су имали вољно: Инга се досетила да је један део гарнизона пошао ка граници, а преостали, свакако, у приправности. То је учврстило Ингу у веровању да је Младен у касарни: жеља да се нађе с њим добила је смисао и коначност утолико пре што је већ била уложила знатан напор у њеном остваривању.

Ипак, у недоумици шта да предузме, она је смислила да обиђе касарну из позадине, подгревана и надом да би је Младен могао спазити с неког од прозора, премда је држала да се канцеларије налазе с лица – према мосту и капији.

Попратила се, прокрала се – до гимназије, па се запутила низ јаз – дуж јошја и врба. Недоживљавана, непојамна упорност, која као да већ није имала везе с Младеном, беше не само продрла у њену свест, него и у њене удове, у читаво њено тело. Већ заклоњена, престала је с поигравањем. Сама од себе је отпочела игра с нечим страшним, али и веома привлачним: могло јој се догодити да залута на касарнско власништво и сукоби се с неком невидљивом стражом или да набаса на неку другу незгоду.

Ливалица се на самом почетку показа подбарном и Инга је морала врлудати десно-лево, гражећи оцедита места да не би оквасила ноге. Била је присиљена да се помера десније – ближе касарни, кроз повртњаке. И Фифи јој је почела правити неприлике: сваки час је застајкивала, затезала кајиш, омирисавала све и свашта, дизала глатку и влажну њушкицу и значајно, упитно погледивала господарицу. А кад се Инга, најзад, домислила да је одрешити – кучкица се у трен изгубила у кромпиришту.

Читав тај терен, који је Инга упамтила – гледајући га од гимназије – као раван и чист, изненадно се наметнуо као скоро непроходан, са замршеним сплетом јазића, путељака, међа и њивица засађених свакојаким поврћем, каткада тако бујним да се кроза њ није могло проћи, а гледде са земљиштем толико прхким да су јој у њему стопала пропадала до чланка. Убрзо се ознојила, иако су јој ноге већ биле мокре. И мада је пазила да се не упрља, шипеле јој бежу пуне земље, а вунена сукња је својим наборима скупљала чичкове и

некакве бодљикаве семенчице с плати нераспознатљивих. И Фифика јој је, у почетку, задавала брига, губећи се испред ње у повртњацима и травуљинама поред међа. Али Инга је убрзо приметила да је кучкица и тако верно следи – тек-тек па промоли главицу из широког лишћа купуса, из врежа парадајза, или повенулог корова, погледа у Ингу упитно, нагне главу у страну, па се – закључивши да се пустоловина наставља – још живахније поново изгуби. У два-три маха је Фифи подигла и неке птице – Инга је држала да су то прелелице, подрхтавајући и гледајући час за њима, час у господарицу, погледом који Инга није могла да одгонетне, али у коме је било прекорног чуђења.

Ипак је све то пријатно одвраћало Ингину пажњу с оног што ју је навело на тај пут. И премда није могла да се смишља и замишља проналажење Младена и сусрет с њим – он је постајао споредан, а неодложне и важне њене и Фификине жеље да савладају један блиски, а тако незнани пределчић.

Касарну је мрежа јазова и путељака, којима је Инга врлудала, час примицала толико близу да је чула унутра смех и вику, а час удаљавала од подбарне лединице поред јаза, у који би скакале невидљиве жабе, уплашене Фификиним трком. Али је Инга непрестано пажљиво осматрала прозоре – празне и безразлично цаклене на сивом каменом зиду. То је, такође, било угодно – као да је било део напорног и радозналост пробијања, које није обавезивало ни на шта, а доносило је телесну радост. Штавише, то је умножавало оно осећање Младенове неважност, на тренутке чинећи излишним и бесмисленим сваки сусрет с њим – ако ни због чега а оно због тога што хаљину и чарапе није могла лако очистити а шипеле једино у кући, дакако кришом од домаћих.

Обишав најзад касарну по дужини, Инга се зауставила на оцедитој избочини да се колико-толико уреди. Домислила се и да очисти шипеле зеленим и влажним допусима искрај јаза. Доња страна касарне јој се одатле, указивала сасвим друкчијом но што су је у сећању оставила нехајна осматрања из врбљака на дну Острва, где су се, махом, сунчале и купале сестре Угринов. Тај део није имао прозора, био је снизак, с огромним вратницама у средини и гомилама коњског ђубрета недалеко од угла. То су, очито, биле коњушнице и то учини да се Инги читав њен подухват учини не само бесмисленим, него и ружно смешним.

Она се почела и смејати – смехом безразложним и искиданим: Ето, толики напори и ризици, а на крају, уместо момка на прозору – гомила ђубрета... Штавише, тек тада се досетила да су у оном крнлу касарне који је обишла војничке собе, премда је безброј пута из паркића или с цесте примећивала врвљење војника уз камене степенице: ако је и морала заобићи касарну – није морала све време зверати у прозоре и због тога се спотити о бусике и кртичњаке... Касарна је личила ћириловском слову П, чији би други крак био

скраћен допола: у првом, другом крилу биле су војничке собе, у попречном коњушнице, а у оном скраћеном – канцеларије. То је било очито и по положају и изгледу зграде: касарна је била отворена према цести и реци, а оно њено треће, скраћено крило, десно од капије, било је највисочије, па чак имало нечега свечаног у степеницама од тамног углачаног камена и у засвођеним вратима. На тим ступеницама и на прозорима тог крила, окренутим према мосту и војничким чесмама ниже њега, Инга је такође гледала официре. Младен је једино могао бити у том делу: њена недосетљивост, заборавност чак, бесумње су доказивали њену брзоплетост и узрујаност...

Али кад је, најзад, смех јењао, оставивши јој лак бол у вилицама, Инга је доконала да продужи, утолико пре што није ни имало смисла да се враћа натраг, а стаза пред њом била сува и утабана. Најпре је пажљиво дотерала себе, а затим почела да треби Фифику – посао наизглед недовршив, толико се у кудравој длаци и власастом репу кучкице беше накупило чичака и осја. Тепала јој је, двоумна између смеха и суза – као да на свету није било другог створа с којим се могла договорити и код њега наћи утеху у тој влажној осами, с мирисом ђубрета у врењу, који ју је заплускивао густим таласима. И сама се осећала као кучка – али не та љупка Фифи, занета радошћу излета и истраживања, него од оних ноћних полуврери које су обигравале дворишта и баште, и, премда изгладнеле, тражиле храну и мужјака. Било је у тим сликама и осећањима гнусобе и понижења, али и нове, заносне силовитости. И она је са захвалношћу и слашћу стезала Фифи у крилу, претражујући стоструко оживелим прстима њену длаку.

Но то ју је, зачудо, учвршћивало у њеној намери и, штавише, враћало намери коју – то је тек тада приметила – као да је била изгубила, упркос свом и дотала разумном кретању и закључивању. Нарочито је тај пилавни посао – требљење Фифике, при чему се досетила да се послужи чешљем, што јој је знатно убрзало посао – наметљиво подјаривао смишљање сусрета с Младеном. Било је веома мало вероватно да ће се он помолити на прозору баш у тренутку кад она пролази: морало би се догодити нешто што би изазвало његову пажњу или да она, стављајући стид под ноге и ризикујући добавивање војника, шета и шета испред канцеларијских прозора све док се он не помолити. Ипак је било мудро што је ишла наоколо: сада ће тим прозорима моћи прићи с доње стране и тако избећи каинтину и паркић, у којима је увек била знанац.

Инга се одважно залутила к цести, која се жутела између врати и лишћа. Али и пре него је стигла на цесту, Инга је заузела став достојанствене и безбрижне шетачице с кучетом на каишићу – као да се у ствари ништа није догодило нити се може догодити.

Испред касарне не беше живо, а прозори на канцеларијама беху отворени: прашњава цеста је још одударала јаром а с реке се чула

цика младежи. Опрезно погледајући у прозоре – било их је више, али Инга се оријентисала на три до улаза, верујући да су тамо главне канцеларије, па и Младен као дежурни.

Али кад је већ доспела под прозоре она се – као и у свему што је подузимала и с чим се сударала тога дана – нашла збуњеном, главе толико испражњене да баш ништа није била кадра да смисли. – Свеједно, шеткају туда – скоро гласно је рекла себи, мада цеста, ужарена, није за то била погодна, чак и да се војници нису мували и пролазили са чесме.

Али је могла застајкивати, зурећи час у ово, час у оно: тако је и доспела до главне капије чија оба крила од бело обојених летава беху – мимо обичаја – затворена. Била је затворена и капијица – десно до главне: ту је, као и увек, пред зелено офарбаном стражаром, стајао плави војник, с пушком на коју је био набијен бајонет. Инга никада ту главну капију није видела затвореном – свакако су је једино ноћу затварали. Но то није био разлог да се збуњује: прилике су нередовне, па то, срећом, није имало непосредне везе с њом и њеним наканама. А што се тиче капијице – није се могла сетити да ли је она раније била затворена или отворена: и Инга се самопоуздано повратила назад, решена да шетка испред прозора док не смисли нешто паметније или се нешто догоди.

Али није направила ни десетак корака, а с чесама испод пута почели су да јој добагују војници: Мала, кога чекаш?... Ми смо ту – имаш петоструку замену!... Смоквице!... Сврати на воду – на згоду!... Фина госпођица, можда чека официра?... И ми знамо занат...

Инга их није погледивала, угризајући се за усну, опажајући пламенове уз образе и трзајући Фифи као да јој је ова крива. Застала је – да се поврати ка граду, и мане свега. Али два војника, оба плавушани, један и – тако јој се учинило – сасвим сличан стражару на капијици, дотрчали су одоздо и препречили јој пут, кесећи се с безочном удворљивошћу.

Шта то значи? Срам вас било! Ослободите пролаз, иначе ћу да вичем! – већ је у ствари викала Инга, изручујући невоље и љутње у њој накупљене, али и са задњом мишљу да би Младен могао да чује њен глас.

Па, ми смо се само шалили... Опростите!... – збуњено се насмешио војник сличан стражару, склањајући се и чак поздрављајући Ингу. – Цукеле једне! – загрмео је скоро истовремено Младенов глас с прозора. – Губите се одмах! Показаћу ја вама, мамицу вам милу!

Све се, наједном, оправдало: напори и ризици, понижења и жудње. Истина, Младен се изразио простачки, Али то се у војсци не сматра неприличним, поготову ако неко има у томе личног стила, а он га је без сумње имао: псовао је лежерно, с ненаметљивим, али очигледним уживањем, узиђујући непристојне речи на право место своје говорне грађевине, тако да се није могло замислити како би ритам и лепота, па чак и смисао њен могли да се саздају ако псовања

и псовки не би било. Ингу је, истина, увек па и сада, било стид од таквих оправдавања – била је одрасла у средини која није такорећи знала за оштрије изразе, сем за релативно благе клетве. Али је истовремено, са стидом, осећала и неку привлачну и дивљу снагу у том псовању, неодвојивом од Младена и живота у који је загазила. Но да не би испало како она одобрава његов начин изражавања и да он не би помислио како се ту задесила због њега – она се нехајно окренула и погледала га што је могла равнодушније, кратко му климнула главом и продужила лагано цестом.

Он је био гологлав, с бичем црне косе на челу, обема рукама ослоњен тек на четвртом прозору, тако да се за делић секунде побојала да им се погледи неће срести. Али он је скоро искочио за својим очима у њу упиљеним и, разминувши га, она је чула како је викнуо за њом: Инга! Госпођице Угринов! Продужите путем, сад ћу ја – док покажем тим клипанима Бога њиховог...

Али се она, премда успламтела ишчекивањем, није ни осврнула – све док није разинула најдоњи угао касарне. Па и кад се одлучила да се обазре учинила је то пажљивим, као ненамерним полуокретом, и даље корачајући тобоже загледала – у она иста ђубришта иза којих је малопре дошла.

Касарнски зид је био јарко осветљен, али Младена већ није било на прозору. Задрхтала је од слатког сазнања: он је, бесумње, већ пошао за њом. Присетила се да би било вешто и спретно ако би убрзала корак – да он, кад изиђе, не помисли како јој је стало да се што пре сусретну. Али то јој се учинило не само извештаченим, него и подмуклим – после толиких напора и оног што је он за њу учинио растерујући војнике, и што чини, налуштајући канцеларију у, можда, веома озбиљном тренутку. Зато је наставила истим спорим, али гипким кораком.

Сенке су се већ биле отргле од брда и стабала и небо се на западу рујем успенушило. Река и цеста су се одмицале једна од друге одмах испод касарне: Инга се опет обрела у тишини, опажајући како протиче време: лупка њена стопа за стопом, Фифи сваки час затеже каиш да не би ишла по шодеру, а мисли, недовршене, незауостављиво смењују једна другу – у слуктењу Младенових оштрих, али складних корака, све док је његове руке – слатка језа ју је прожимала при помисли да је он у стању да то учини – све док је његове руке не ухвате за очи, препуштајући јој да погађа ко је то држи, баш зато што не сумња да она то добро зна. Али време се одуживало, упркос томе што се ништа није догађало – што је она кроз још топлу, заморну тишину корачала на исти начин, с Фификом која је испред њених ногу, већ ухватила ритам. Младенови кораци се не само нису чули, него као да су, баш такви непостојећи и нечути, тонудли у све непрозирнијим дубинама времена и простора. Убрзо су се јавиле и сумње да он неће ни доћи – рад кога врага би и дошао, кад се она држала онако укочено и надувено – и то је било ужасно не толико

као чињеница, као промашај њених старања и нада, него као доказ њене сулудости и недостојанствености... Узела је у наручје Фифику, на што јој је ова с изненадном хитрином лизнула нос. Инга је зашаптала себи и кучкици искидане миси, јаде и горке пошатице на властити рачун: тишина је постојала мекша, приступачнија, а време се скраћивало, утапајући се у речима...

7.

Тако је стигла до дрвеног мостића на чијој се левој страни, стотинак метара узводно, из омлади пробијала оронула дрвена колибица – свакако воденица, а десно, иза врбљака, пружале ледине с бело окреченим станима, оголеде и утрвене вежбама војника и играма фудбалера. Обрадовала се мостићу и жабокречиновом виррићу под њим – као одморишту, као опомени у њеном трабуњавом лутању. Већ више ништа није ни желела, заблуђена у узмућена зеленила њива и брегова окодо.

Нешто се, наједном, покренуло у простору или у њој – неки нагли удар, куцање тврдо и дробно као о камен или кост. Окренула се нагло ка касарни: Младен је журно ишао отуд, са својом укошеном сабљом, огромно повећан и близак у њеним зеницама, засузелим од разочарења, радости и напрезања.

Обрисала је хитро и кришом очи и – обуздавајући се и шапћући миле речи Фифики, њему, себи – узаслонила се, погледујући час у њега, тако очитог и све стварнијег, час у простор, већ нестваран и безобличан.

Младен јој је пришао, прихвативши јој обе шаке одједаред: Како је дивно што си дошла! – рекао је он веома меко и додао на свој прстачки срдачан начин: Бога му љубим, чамим већ два дана у том зиндаху...

Свих оних телесних различитости, које чине да се два људска бића и у највећој блискости осећају одвојеним, беше некаквом чаролијом нестало чим га је приметила како жури – како запињући о шљунак посрне: као да су се то њени ножни прсти сударали са шљунком, у журби да што пре стигне до саме себе, тобоже случајне и тобоже нехајне на мостићу. И кад јој је пришао, приметила је на њему неке црте које раније није примећивала или им није придавала значаја: на горњој усници с десне стране младеж, који је читавом његовом лицу давао неправилну, али живахну хармоничност, и прса широка и набрекла – права мушка прса, саздана за ордене, али и да на њима почине и утеши се женска глава. Али њу је страшило то поистовећивање с његовим телом – као да ће се тиме сасвим препустити његовој још непознаој и опасној вољи. И она је полако извукла шаке из његових. Али јој је било жао да му поквари радост – иако јој то беше пало на ум – тиме што би порекла да је дошла ради њега

и истакла да је њихов сусрет сасвим случајан. – И мени је драго да Вас видим, – узвратила је, погледавши га са спесном, али постиђеном отвореношћу. – Ма они клипани – испало је добро, најзад, јер сам чуо твој глас, – прихватио је он, мало задихано. – Али зашто ти мени још увек говориш „Ви“? Нисмо ли већ блиски? – Не знам ни сама – ја сваком говорим „Ви“... – Зар сам ја „свак“? Зар би ти дошла ту да ти ја нисам ближи но други? Дај батали већ једном, мајка му стара, с тим вивкањем!

Инга је већ заустигла да му узврати: Не знам ни сама, али кад баш ти хоћеш можемо једно другом говорити и ти... – али он је опет ухвати за шаке, чврсто их стегнувши: Нела нам се! Замисли: не могу да останем с тобом дуже јер смо ми, у ствари, у стању приправности – само о томе не трети да се говори. – Извадио је сат из целчића панталона: Сад је четири и дванаест: могу да останем с тобом до пет, највише пет и четврт. – Али уопште не мораш да останеш. Ја... – Хоћеш да кажеш: ниси ни дошла због мене! Што то има да значи? Чему то скривање да сам и ја теби привлачан?

Наслоњена на ограду, с ногама малко подвученим да он не би приметио мокрину на њеним шипелама и чарапама, она је нагло искорачила придржавајући се још једино десном руком, у којој је држала кајишић с Фификом: Нисам рекла нити порекла да си ми привлачан. Али свакој девојци би било криво ако удварач ма чему другом даје превагу над њом. – Све боље и боље! Брзо ли ти учиш да се изражаваш и мислиш као одрасла девојка! – Па ја и јесам одрасла! Зар ни ти то не видиш? – Зависи – и јеси и ниси. Телесно – ни телесно још ниси сасвим зрела, а душевно – па ја те не бих ни волео кад у много чему не би још била девојчица. Али нећемо ваљда све време расправљати као у вашој ђачкој дружини или на мојим штабским вежбама! А ту смо и на видику! – А ја видиш, мислим, да сам душевно зрелија, – рекла је Инга крећући за њим низ мостић. Али је неодавна застала: да, ту смо изложени! Али још мање има смисла да се склањамо – овако ипак испада као случајан сусрет.

Скоро грубо ју је повукао за руку: „Ипак“, „као“, „случајан“ – дођавола с тим пренемагањем и двоумљењем! Хоћу да те загрлим – ако баш хоћеш да знаш! – Његове усне су се стисле и поглед грозничаво укочио. И он је одрезао као војнику – бар тако је то она примила: Доле, на ледину...

Срећом није додао: у врбе! А и то се могло од њега очекивати. Изрази „око врбе“, „у врбљаку“ и слични, код Инге су изазивали представе раскалашности простог и развратног света – чула их је толико пута и скоро увек с тим смислом. И баш због тога што он такве речи није изговорио, она с лакоћом лође пред њим.

Али на ивици, пре него закорачи ногоступом низ насип, она се обазрела на њега: али оним војницима се ништа неће догодити? – Којим војницима? – Оним што су ми добацивали. – А, њима! Па већ сам их казнио! Задржало ме то и обезбеђење замене. – Како – казнио?

– Једноставно: две смене пожарства. – Шта је то – пожарство? – Ноћно дежурање. Добро су прошли: нисам хтео да будем преоштар – да се не досете како се свегим за своју девојку.

Инга се полако спусти у јарак и искочи на ледину пре него јој Младен пружи руку. – Па ја и нисам твоја девојка, – приметила је она – Како ко схвата, – мирно је одвратио он. – Ја мислим да јеси. Због чега би дошла овде ако ниси?

Инга је застала, оборила очи, али их убрзо подигла и изрекла задихано и лутајући погледом: да, заиста, због чега бих ту била ако не због Вас... Због тебе? Али то још не значи и да сам твоја девојка... Знаш, све се некако преокренуло, сви као да су полудели – тако сам усамљена и несхваћена! Ето јутрос, код Поле и Доце – и оне су смућене и несложне око свећања тог Булата на муслиманима. Тако је и у школи. А у кући – не свађају се око тога, али свако вуче на своју страну...

И зато си дошла код мене? – упитао је он, хватајући је благо за шаку. – Не знам... Да... Не... Немам с ким честито ни да проговорим, – одвратила је Инга, извлачећи шаку. – Зато, зато што си дошла баш код мене, ја и кажем да си моја девојка...

Инга је охутала, запућујући се стазицом. Загим је нагло застала и запитала: А ви у војсци немате тих распри око тог убиства?... – Не, немамо: код нас су такве распре забрањене. Једино се војници Црногорци мешкоље. Али њих је мало: војска је измешана – из свих покрајина. А због чега то тебе занима? – Ни због чега! Једноставно ми пало на ум: ви у војсци, можда, и не знате за све то... – А, то не! Ми морамо све да знамо – за сваки случај... Али где си се ти то упрљала – као да си газила по блату? – Инга се насмеја: Зар ви из војске морате и све да видите? Па, отргла ми се Фифика – морала сам да јурим за њом...

Младен намерно уздахну: А ја се понао да си се прокрадала к мени... Зар она није послушно, господско псето? – Јесте, али зна да се узјугуни. А волиш ли ти псе? – Не. У ствари сам равнодушан. Можда бих њу с тобом и заволео. – А коње волиш? – Коњи су друго – љубав према њима за нас официре дође уз позив. – Важи ли то и за жене? – То код вас официра иде заједно: коњи и жене. Сигурно си променио много жена? Мислиш – више него коња! Девојка никад не треба да пита момка о томе, јер га доводи у положај да скрива – да се хвалише или прави чедан. Немам друге, ако ти то ниси – мислим да је то сада важно...

Ишли су лагано ледином, поред поточића који је, скоро пресакнуо, кривудао под подроњеном обалом. Она преплашеност од изненадно ишчезлих телесних преграда између Младена и ње, не само што у Инги није јењавао, него се и појачавао, такорекућ са сваким кораком, и то канда због тога што није могла да избегне брутална питања о узрујању, кажњавању војника, убиству Булатовљеном – као кад је у дегињству са стравом прижељкивала да се баук појави

из мрака. Свакако ју је у томе подстицала и Младенова личност која, по свему судећи, не преза ни пред неугодним делима, а камоли речима или темама. Ко зна, можда је он и шамарао војнике, пре него је кренуо на састанак, с њом... Једном је такво нешто и видеала, из паркића: на касарнском дворишту је огромни поднаредник, ко зна због чега, псовао малог црног војника избуљених очију – псовао му је са свом суровом живописношћу сестру, мајку, бабу, ујне и све живо на десет километара унаоколо, а најзад га натерао да у бари леже и устаје на рукама све док није клоуно, уз пригушено подсмехивање строја и нову бујицу псовки и клетви мучитељевих. Инга је све то гледала као опчињена, али није издржала до краја муке војникове, него је завриштала, покривши лице рукама. Када је открила лице, поднаредник је са сладуњавим задовољством на лицу, стајао пред официром који му је нешто тихо и оштро објашњавао, док су војници, растурени, одлазили у касарну – међу њима, неприметан, свакако, и онај војник. Али то је било давно – већ више од две године. Тада је била премлада, и мада би је и данас такво што огорчило – не би била онолико збуњена: такав је живот у Дабру, у тој земљи, а такав је и Младен коме се утецала, с којим је жудела зближење... Ипак није избегла да га упита, с подругливошћу којом је скривала бојазан од његовог потврдног одговора: а да ли ти тучеш војника?

Младен се насмејао, опорно и немарно: Боже, какве теби бесмислице падају на памет! То је као кад бих ја тебе упитао да ли идеш у нужник! А баш кад хоћеш да знаш: ми официри то не радимо, или врло ретко, изузетно. Препуштамо то капларицама и подофицирчићима – они су стручнији за то. Али зашто причамо о томе? Шта си запела – кажњавања, убиства, нереди! Причајмо нешто лепо, на пример о цвећу, славујима, месечини – шта ја знам, о чему причају они који се воле... – На то се она зацерекала одушевљено: Али и то твоје „лепо“ је толико банално да није много боље од мојих суровости. Али баш кад хоћеш, – дозлата је с ненавикнутом, мада лукавом послушношћу, – причајмо нешто лепо...

Али су ћутали, пожурујући к воденици и узаном врбљаку под њом: он – јер, можда, није ни умео да прича што би девојка њеног соја и одгоја сматрала лепим, а она – јер се бојала да усиљеним „лепим“ темама не покида с њим повезаност, макар и онако насилну и простачку. Десно од њих се изложи нераван и неширок пашњак, с ретким старим врбама, а иза њега врбодн густошћу око некакве речице. Нигде се није видело ни живе душе, сем рогова и леђа говеди која су пасла по удољацима.

Куда идемо? Зашто и куд идемо? – упитала је Инга, нагло заставивши. – Али на цести нас виде, ту ће нас видети... – Да, заиста, – сложила се она, коракнувши с усиљеном одважношћу.

Уто су зашли за окуку поточића, иза врбовог жбунића који их је једва надвисивао, и Младен ју је без суетезања обухватио око струка: Инга се повила телом да се извуче, али њена слабина је још

чвршће остала у његовој шаци. Нити је знала шта да каже, а нити шта да чини: био је то њен први љубавни састанак – онај у који је уложила толико неспретне смишљености и сувишног труда. Бојала се свега што би он могао подузети, јер није могла да наслутити граници на којој њено тело и њене жеље треба да му се одупру. Држала је да ће морати да му допусти да је љуби и помилује. Али на шта су све спремне његове руке и докле њих, самоволне и моћне, да пусти, а да њега не увреди или отуђи и да се сама не испољи као наивка или већ развратна. А Доца је недавно, у сутону, простодушно причала да су слатке мушке руке и да се не обзиру ни на какве преграде: као да су мушке руке нека посебна, неразумна бића којима се ништа не може замерити...

И док је она тако премишљала, с Фификом која је, надражена новим мирисима, затезала кајишић и реметила јој ток и јасноћу размишљања, стигли су до воденице, неме и оронуте. Младен је заобишао воденицу, не испуштајући Ингин струк, и кад дођоше до бадња, обраслог маховином, он примети: Не ради, нема воде.

Инга није узвратила – његова примедба је, уосталом, била безначајна и сувишна. Али он је без премишљања, истим оним кретом којим је и до тада водио обоје, увукао Ингу у тескобни угао где се бадањ укусо увлачио под брвнати зид воденице и, обујмивши је другом руком око рамена, упио се у њене усне с чврстином и врелином коју није очекивала и којој се учас подала, заборавивши где се налази...

Мила, дивна девојко! – прошаптао је он, одвојивши усне од њених, нежно узимајући њене образе у своје шаке и одушевљено гледајући у њене очи, упитне и заблуделе. – Волиш ли ме, бар мало? – узвратила је она. – Зашто ме то питаш? Па да те не волим – зар бисмо били ту? – Али то би могла бити и свака друга? – Али ти си једна. Једина.

И тек тада су обоје, као по договору и смејући се, разгледали где су се тревили: стајали су на шљунку који су влажили невидљиви цурци испод бадња, у простору не већем од два квадратна метра, одакле су могли искрочити или у барицу или на видок пролазницама с пута. Нису имали где да седну, чак ни да се наслоне – брвна су била паспаљана, а бадањ склиско влажан. – Не, – закључио је он осматрање љубећи је у очи и по лицу, – ту можеш бити само ти. Само ти и ја. – Мало је глупо – ту где смо се наближили, – приметила је она. – Али је врло лепо. Необично. Незаборавно. – Љубав је увек незаборавна. Да ли, заиста? – Па, сама си то рекла. – Да зближа. Ја и не знам шта говорим, – закључила је радосно, љубећи га у уста првим пољупцем који је могла назвати својим, будући је спонтано потекао од ње: њене усне су присиле његове на пилаво и потпуно припијање.

А кад су њене усне најзад допустиле његовим да се открију, Младен се запитало одушевљено – као да је нашао изгубљену драгу ствар: Али, не бисмо ли могли пронаћи неко комотније мјесташце?

Већ ни њу, обузету срдачним и топлим заносом и припијеном уз њега, не само што није сметало него ју је и занимало проналажење погоднијег места за љубав – за љубављење, како се, мало вулгарно али адекватно, назива остваривање љубави у овом крају. Пошла је за њим, опирајући се о његову руку, и тек кад јој се кајишић на зглавку десне руке затегао, приметила је Фифику и сетила се ње: куче је чучало, опирајући се предњим шапицама, с покуњеним и мрачним изразом у очима. Фифи, лудице, хајде! – потепала јој Инга, благо је цимајући и задржавајући Младена десном руком.

Али Фифи се опирала с толиком упорношћу, да се није покренула ни кад ју је Инга повукла по шљунку. – Но, лудо, шта ти је? Љубоморна! Фифи, забоба! – и Инга ју је узела у наручје, стављајући јој главу поред своје. – Ма кога врага си ту цукелу и довукла! – избили су из Младена љутња и простота. – Немој бити грубијан! Она је расно и умиљато псето. Не можеш замислити како је она осећајна. – Можда. Свакако – чим ти кажеш. Али овде је само од сметње. Уосталом...

Он је у продазу шимнуо врата воденице, али су она остала затворена. – А и не би човек имао тамо где ни да седне, – приметио је онерасположено, – сигурно је све брашњаво. Где ли бисмо се склонили – да нас не дове чобани или не умотри неко с цесте. – Па и тамо – за воденицом, било је лепо, – одвратила је Инга, ожалашћена бесповратом тренутка у којима су се њихове усне и груди и погледи, мисли и надања стапали у неомеђани и безусловљавани полет.

Тамо је тескобно, – хладно је устврдио он. Али ју је истовремено обухватио око струка, иако су их с пута или пашњака могли видети. Додао је нежно и скоро шаљиво, одводећи је: Тамо морамо стајати „на мирно” – мени је тога у служби доста. Не можемо тамо ни присести. – А зашто и морамо да седимо? – упитала је Инга застајући, али не толико ради неповерења и бојазни, колико што је и даље жалила за оним што је већ било. – Па не морамо – ништа не морамо. Али кад је комотно – друкчије је, блискије је. Знаш, тело уз тело...

Већ ју је био увео у врбљак двадесетак метара испод воденице. Руменкасто шибље их је миловало по лицу и рукама и обумало сеновитом свежином. Он се заустави иза густог жбуна који их је заклањао чак и од погледа с моста. Инга је прошаптала, видно уздрхтавши: Наједном си ми далеко, скоро туђинац. И стид ме: сетила сам се ружних узречица и наговештаја с врбама...

Али се није опирала његовим миловањима и пољупцима, све живахнијим и нестрпљивијим. Непозната, намамна тврдоћа и тежина његовог тела посвајала њено тело. Повремено је нестајало и

неба, са светлим облачићима, а каткада јој се чинило да се оно, заједно с њом, суновраћује у острашћену провалију, сличну онима из детињских летања у сновима. Његове руке – док су јој његове усне с благом страсношћу одузимале дах или је голицањем око ушију стресале и ошамућивале слашћу незамисливих снова – спретно су откопчале њену блузу, извукле из комбинезона њене незреле, али већ очвореле дојке и играле с њима и драшкале их, као негде ван ње, али уз њено учешће и радовање. – Ох, драги, како је дивно овде! – прошаптала је она, привијајући се уз њ и повијајући се под његовим миловањем. – Да, тако смо сами, сједињени... – Као да никад нисам била без тебе... Као да ничег нема изван нас...

А уколико се и сетила његових грубости и простаклука – јер није могла да их се не сети, све пуније осећајући његову измењену, нежну и ненасилну личност – они као да су били својства неког другог човека, а у сваком случају су били смешни и безопасни. Тако је било и с другим: на моменте би зажалила за Станком, сажаљевала се над Голубом, гризла је помисао на родитеље и кућу, на наставнике и школу. Али они су били не само далеко него – а то је било најважније и најнепобитније – изван те сласти и среће. Младенов широки врат, с већ раскопчаном крагном, његове гад омекшале и пријемчиве усне, његове руке и бутине, чија су мишићавост и живавост урањале у њене тек зачете, али већ податљиве мекоте, и његове очи успламтеле заветим, срећним сјајем – све тело његово се у спајању с њеним преобразило у блиско, у властитост...

Наједном је промукло зарикао бик, будући читав простор и њих двоје у сплету хладњикавог шибља и дугуљастих, рецкавих листића. Он је извадио сат из цепа и – погледав у њега у тренуку принудне присебности – промрмљао нешто као: Време одмиче! – па једним покретом откопчао сабљу, прислонио је уз грм, затим журио раскопчао блузу у пажљиво, наличјем је простро на песковито, сувим лишћем и травчицама застрто тло.

Он је све то радио с присебношћу не само њој непојмљивом, него и неугодно одударном од његове очите опијености и распаљености. Инга се непоуздано, усплахилено домишљала да он то чини да би њих двоје ту легли, заправо – да он њу ту полегне. Досетила се, мада у то није могла ни хтела да поверује, да је то оно – да то треба да буде оно што раде мушкарци и жене, оно о чему је од најранијег детињства скупљала наслућивања и сазнања, оно на шта је Рута мирисала, а Доша причала незасорно и натенане. Да, то је, бесумње, оно, али је најчудније, најнесхватљивије што – тако јој је изгледало – тако и треба да буде: није важно где, па ни како, него да се коначна сласт доживи и тело и жеље смире у безмрсној, безумној разиграности.

Већ није могла замислити да Младена ожалости – да га отрезни пошто је чак и блузу лепо простро и лице јој окренуо нагоре да га не упрља влажна пескуша. Али ју је – истовремено с тим разборитим

премишљањем и предавањем неизбежностима – спопао страх од непознатог, од коначног. Долазећи овамо, била је решена на све сем на то, мада је и такво што мутно предвиђала, уверена да ће се одупрети, а у сваком случају да се то неће остваривати на овако конкретан и помало смешан начин – у врбљаку, на његовој официрској блузи уместо травне ливадице или мекоте постеље. Ненадно, али као наручен, избио је дрхат – најпре у њеном желудцу, а затим ширећи се брзо по целом телу и избијајући напоље: удови су јој се укочили и кожа најежила. Дошло јој је да завапи или побегне. Али је с јетком оштрином то одбацила – да тиме њега не увреди, а саму себе прикаже плашљивицом и детињастом. И у том домишљању и обазирању, она је приметила Фифику – Млађа ју је везао за пбун да им не смета: она се била подвукла под грање, вирећи својом њушкицом и трепћући тужним, брижним очима. Сусрети се с погледом своје господарице, Фифи је устала, протегла се и тихо зашвидела: Инга тек тада обазнала да је њен властити поглед упрепаштен и очајан. А Младен је, уравнивши блузу, поклекнуо на десну ногу, обухватио Ингу око бутина и струка и скоро је понео к себи. – Не, не! – крикнула је она сасвим гласно, отржући се од њега. – Не, најдражи мој! Преклињем те! Само то не! Ја нисам на то ни помишљала. Драги, буди добар, не љути се...

Хтела је да му каже: Па зар нас не би било стид од Фифике, зар бисмо могли пред њом? – Али он то не би схватио, и она се повратила, пружајући му руке – он је већ био устао – и засипљући му лице лепршавим и влажним пољупцима. Дочекао је њене пољупце с тужном и хладном помиреношћу. Али био је мање постиђен и неспретен него што је очекивала, – Дођавола, – рекао је најзад, отресајући блузу и смејући се шаљиво, – војник треба да зна и за поразе. Учинило ми се да ти... А нисам се ни ја надао сусрету с тако младом и неискусном женском. Уосталом, не желим ништа што ти не би желела или на шта не би била спремна. Па ти си још чедна, из угледне породице...

Обукао се и спретно прикопчао сабљу – можда би баш тако радио и да се догодило оно што се није збило. Смирена, пресрећна, Инга је поскочила, склапајући своје издужене руке око његових рамена: Пољуби ме – као да ништа није било. – На жалост, и није, – насмејао се он, грлећи је усрдно, али без вреле преданости. – А и тесно смо с временом, – додао је, опет погледнувши у сат.

Али је Инга, пре него је он пошао, без отпора, чак радо пристала да се нађу на истом месту – код мостића, сутра у четири после подне. Млађа се осврнуо тек кад се испео на пут. Инга му је махнула и потражила погледом узвишницу с које би га могла пратити очима све до касарне. Најзад је приметила јаз изнад млина и попела се на његову уздигнутију обалу. Тло су освајале дуге, хладне сенке, небо предвечерње румени и светлине – свежина је почела да купа и смирује Ингу. Држећи Фифику у наручју и гледећи њену свиласту

длаку, гледала је за Младеном и пошто је зашао иза угла касарне, очију сузних заносима и стрелњама, мисли узбурканих сазнањима и слутњама...

8.

Сишао с насипа Инга – већ и због тога што је послани Димче остављао пријатан и поверљив утисак – поче мирније и разборитије да размишља. До тог олакшања је свакако дошло – и то јој је пало на ум – и због тога што је ту већ била унеколико у заклону, јер је на пасишту бар нису, као у излогу, могле гледати с вежбалишта војне старешине, који су је махом познавали. Но још значајније је било унутарње опуштање, као после неке велике одлуке – већ самим тим што је сишла с насипа приклонила се скривању. Тиме се она коначно одлучила не само на одржавање састанака, него је прихватила, макар нерадо, и непогодне и неугодне услове под којима се одржавао, а пре свега уплитање Димче мимо њене воље и без ранијег договора с њом – колико јуче не би пристала ни на разговор о таквом чему.

Али од јуче се много шта променило у њој и око ње. Младен јој већ није био туђ, бар не телесно – нарочито после оног његовог простирања блузе у врбљаку ниже воденице, које се окончало дирљиво. А упоредо с тим, неким мутним, необјашњивим начином, Станко јој је постао, откад је јутрос сазнала за Голубовљеву смрт, даљим, непривлачивијим... Разлог томе је, можда, онајмање био у Станковом јутрошњем настојању да она положи цвеће на одар и да носи венац Голубу – да бар према мртвом младићу испољи наклоности, односно да тиме – тако се она домишљала – унеколико подмири Станкове дугове умрлом пријатељу. Раније је она Голубовљеву смрт повезивала са Станковим коначним ослобођењем од обавеза према Голубу, односно с његовим отвореним изјављивањем љубави њој. Али, ето, све је испадало друкчије! Да је Голуб умро ноћ раније, односно да је Станко дошао јуче изјутра с предлогом о ношењу венца, она би то схватила као његов задњи дуг према пријатељу – земља би покрила и Голуба и, можда, задње препреке њеним наклоностима. Али Инга је јуче поподне, и то не само телом и страшно, открила Младена којег је једва наслућивала – грубог и самовољног, али у тренуцима интимности једноставног и податљивог. Сада су његово тело и његове жудње, па чак и псовке и бруталности, имале и своје одуховљене и суптилне позадине и основе – као да се радило о дивној моћној звери коју су нежности припитомљавале и која је жудела за добром, макар и слабашном руком. С Голубом је умирао и умро у њој и Станко – онај исањарени, испоетизовани Станко: љубав већ доживљена с Младеном, мада нелепа, поготову у нелепој, узрујаној средини дабарској, била је довољно моћна, довољно живо-

тна да мрви и отура све што би се пред њу истурило – таквим се њој самој приказивало њено тадашње премишљање и држање...

Све се то гомилало у њој и, на тренутке, пробијало у њену свест већ од јуче. Али у овако стврнутом, коначном облику се јавило тек сад, док је лагано ишла к воденици – обалом већ знаном и драгом баш због њене обичности, поред војника, који је, из неке своје, сељачке и војничке учтивости, заостајао један корак. Штавише, сада је – пало јој је на ум – овако учвршћена, ишчишћена од двоумљења, могла и пристати да носи веица – уколико дабарске конвенционалности и Станкове сентименталности буду на томе настојале, али и – уколико се Младен буде с тим сложио.

Никакву везу, логичну и ствариу, Инга пак није могла да успостави између свог односа с Младеном и кућних прилика, које су се очито смрачивале и ослобђавале од синоћ – од Србиних сукоба у клубу и на улици, и од данас – од превременог очевог, а затим и мајчиног повратка из канцеларије. Шта се догађало, шта се догодило она није поуздано знала, и то је продубљивало и одржавало њене немире. Отац се преобразио у потиштену, скоро плачљиву болеливост према деци, а мајка у мешавину горке гордости и строге забринутости. Инги није пало ни на крај памети да бежи од кућних тешкоћа и узнемирења. Све је то било много сложеније: у Младену, у љубављењу с њим, она је, свакако, слутила прибегниште и заборав од мора и притисака, али је то био такође и свој, зрео доживљај. Немири и неодређености пратили су и сусретали и односе с Младеном, али су они већ постајали дахтаво и заносно живљење.

Војник је очито показивао жељу за разговором – врпољио се у ходу и упитно буљио у Ингу. Али она је била занета собом, а било јој је удобније и незасорније да се не зближује с њим, јер је тако одражавала, бар за себе, и илузију да он ништа не зна о природи њених и поручникових веза.

Али се зачудила како су брзо прешли ливадицу: наједном су се обрели крај млина – усред јучерашњег љубавиог доживљаја, који је затуњао у њеној крви, мада је већ имао и жални чар успомена.

Инга полако и пажљиво обиђе млин и увуче се у кутак крај бадња – где се јуче почела љубити с Младеном. Све јој је било познато: такорећи – сваки камичак, бистре барице пов ногама, маховине на бадњу и чворчићи на паспаљавим брвнима млина. Али све је било и друкчије – без сјаја и сатруло, неподношљиво стварно. Доживљени занос је придао, у сећању, читавом том кутку и свим појединостима у њему, чаробну, живу љупкост, која се бесповратно угаси чим се Инга сама – без Младена и грљења с њим, суочи с њиховим изгледом и предметношћу: то су сад биле ствари, одређена средина, као и шта било друго. Тиме ишчезе и део њеног живота, непоновљив и ненакнадив: туга је обузе, блага и дубока, што су ти предмети, тај кутак и она – оно што јесу и више не могу да буду што су били.

Ожалошћена, она одврати поглед и – сусрете војникове ужагрено предусретљиве очице. Би је стид – ухваћену у нечем не баш недолжном, али веома личном и интимном. Осетивши да лако црвени, Инга упита, колико да се извуче из неприлике: „А колико може Младен... мислим – господин поручник, да се задржи?“ „Па, као што сам Вам рекао: чека замену“, одговори спремно Димче, чак састављајући пете и погињући главу. „То може бити сваког тренутка, а – можда и кроз пола сата. Неће дуго – замена је већ требало да стигне.“

Намерно намргођена, Инга крену к прилазу воденице. Обишавши угао воденице она заста пред вратима – баш где су она и Младен јуче застали. Она чак зажеље да проба врата – као што је то он јуче учинио војник наслути њен покрет или чак њену жељу, па примети, услужно показујући руком: „Ако госпођица жели... можете ући...“

Инга се умало не издаде примедбом да су врата јуче била затворена. Војник је вероватно знао, а свакако наслућивао да су она и Младен ту већ били, али за њу, за чедност њене тајне било је веома важно да она то не помене. Ипак приупита: „Откуда Ви то знате?“ „Па, ја сам, знате, то отворио и мало уредио. Наредио ми господин поручник – да бисте се могли склонити... од кише, од туђих очију, од...“

Инга се окрену, док су јој гњев и румеило буктали из груди, захватајући јој лице и заслепљујући очи. То је већ било неподношљиво и несхватљиво – да јој силни припремају ложницу у напуштеним воденицама крај друма и чобана, на четири-пет стотина корака од војничког вежбалишта, усред бела дана. Била је на граници жеље да се одмах врати али још јаче обузета гњевом да Младену сручи у лице његову неделикатност и недискретност. Кораком чијом се оштрином наслађивала, Инга пошета к врбљаку – тамо где су се јуче самотно и срећно љубили и онако спретно извукли из неусклађености. Да, то је био онај исти врбљак и, такође, без јучерање чаровитости, још чуване у њеном сећању. Штавише гњев је врбљаку одузео и ону предметност чулну и непобитну, коју је имао кутак иза воденице. Њена свест, њено памћење су знали и похранили да је то онај врбљак, па и да је њој и Младену било тамо заносно и да су се растали с дубоким разумевањем и узаврелим надањима. Али сам врбљак је био нестваран – безличан као који било врбљак на свету, па као такав чак и мрзак. Било јој је жао што нема, у том врбљаку и поводом њега, оне малочашње светлוצаве разбољености иза млина. И Инги од жалости и увређености навре љутина, коју је опајала у подрхтавању и уздизању – као и код њене мајке – ноздрва. Подсећање, такво, на мајку, а поготову што је то био предзнак суза – наједи је још више: већ читав простор и све у њему поче да се премеме и добија чаклен сјај.

Али ту, негде близу, био је и војник и она се обазре: Димче је стајао наслоњен на воденицу, покуњен, избегавајући њене погледе као несхваћено, устрашћено куче. Очито он није био мање несрећан него она огорчена, а морала се уздржати и из поносности: и она одважно дошета до њега, сва у грчу воље и напрегнутости, па се опет врати назад.

Јед је њен већ потискивала Димчева ојаћеност и врбљак се преобратио у самог себе – у острвце младог жбуња, у руменкасто шибље, које би је – да је све ишло као што је замишљала – као и јуче боцкало ивицама лишћа и миловало глатком свежином. И она чак зажали, дошав до дна врбљака, што није потражила онај – њен и Млаћин жбун, мада би то могло изазвати код Димчета недоличне радозналости.

Али баш тада изби Младен, малко погурен и, дакако, са укошеном сабљом.

Он се провлачио испод мостића: заиста довитљиво, јер га тако није могао видети нико с вежбалишта. Ишао је тако двадесетак метара, тражећи погодно место за искакање на одсечиту обалу – отуда и његова погуреност. Али пре него он нађе такво место, Инга, заборавивши на све – на сањарије, лутање и понижења, потрча према њему.

Премда већ беше нашао где може лако изићи – сачекао је да му она пружи руку. „Тако раде све добре, верне женице“, пошатио се извлачећи се тобоже уз њену помоћ.

Али чим он искочи, она се сети свих својих јада и двоумљења и засу га мазном, али стварном, још незаборављеном љутитошћу: „Па то је страшно! Да све повериш Димчету, чак и не питајући ме! И да ме не сачекаш! Хтела сам да се вратим – и сад ми се чини да сам погрешила што нисам. На првом кораку нашег зближавања и тако... А поврх свега, том Димчету си наредио да отвори и уређује воденицу! Ужас! Шта је он? Сводиља? А ја, као да сам нека...“ Он је прекиде, опет насмешљиво, ухвативши је лако за шаку: „Већ се препоручујеш за супругицу – мељеш као воденица. Ништа се, девојчице, није страшно догодило: све сам ја добро промислио. Димче, и да није поверљив – не би ником смео да прича. Зар би било боље, кад се тако тревило, да сам те оставио да дреждиш, или – каква си – да здимиш натраг? А што се тиче воденице – па, и сама стрепиш да те неко не види. Бићемо у њој комотни и заклоњени. А да је он тамо понешто забрљао – то верујем: и он је клипан као и остали. Но, сад ћемо ми то да погледамо...“

Његово држање, нарочито објашњавање незгода којима је Инга придавала толики значај, били су толико једноставни и природни, да не само спласнуше њен гњев и јад, него и њихови разлози почеше да губе важност. Младен немарно отпоздрави Димчету и отвори воденицу, погледа пажљиво унутра, па уђе, уз лак звекет сабље о довратник. „Па, слушај“, повика изнутра, „није он то тако лоше

удесио. Богами, пријатно ме изненадио. Димче, па ти си паметнији но што сам мислио: збиља сте ви јужносрбијанци промућуран свет... Улази, девојчице, већ једном...“

Инга укорачи, приметивши, у пролазу, обрадовано, чак пркосно лице Димчетово. Требало јој је неколико тренутака да се привикне на полутмину, коју је појачавала чађава и паспаљава, већ црвоточна дрвенарија од које су били направљени воденица и све у њој – сем, дакако, каменог жрвња. Кроз прозорчић, управо прорез не већи од добре педи у квадрату, на левом дувару, над поточићем, продирао је кос и згуснут сноп сунца на паспаљиву мучницу – баш тај јарки сјај као да је и замрачивао воденицу.

Али очи су се навикавале и Инга убрзо сагледа, огољену, сву страшну беду у којој се нашао: ту је креветић у левом углу, који је Димче био застро лишћем и травом и покрио шаторским крилом, био не само једини колико-толико прикладни кутак, него и једини траг свежег, живог људског боравања.

Воденица је сасвим сличила дрвеној колибици, мало већој од оних које је Инга виђала у виноградима за излета у Фрушкој Гори и око Београда – без таваница и патоса, без преграда, с дашчаним кошићем у који није могло стати ни стотинак кила жита, с невиђено малим млинским каменом и с мучницом не већом од кућних сандука за брашно. Лево од врата је било малено огњиште, давно и давно угуђено – без главњи, с прегршћу пепела и неколико угљенчића. Даље од огњишта, у углу до прозорчића, на побијеним розгама биле су постављене три поднице – узане причне које је Димче настирањем и утуткавањем преобразио у прикладан пољски лежај. Он је – додуше не баш беспрекорно – био почистио читаву воденицу, тако да се у њој бар могло кретати без веће бојазни од прашине и паспаља.

И боравање у воденици – бар на то су наводили први Ингини утисци – било је нешто сасвим друго, него украј ње. Споља гледана, воденица је остављала чак мио утисак – као махом мале, па још старе ствари. Иако творевина за насушне људске потребе, она је на пасишту, у врбљаку, у огромној зеленој котлини, била играчкица, љупка и ненаметљива. А унутра, у њеној црвоточнојнутрини не само што је простор нестајао, него је био и наситно одсечен њеном смркнутом тескобом. Све је било надокхват – дуварови, кош, мучница, чак и делови испроваљиваног крова, и биле су неотклоњиве бојазни од прљања и отуцања.

Обзирући се – иако није имала шта да види, а нити где да се смести сем на креветићу – Инга зауми да предложи Младену напуштање воденице и одлазак у шетњу, куд било, упркос ризицима којима се излагала. Али Димчино ликовање успехом, а готовоу Младенова наметљива готовост да ту остану – он одмах баца сабљу на креветић и, севши на њега, пружи укаљану чизму, налажући Димчи да му је свуче – потпуно су Ингу осамљивали и обесхрабривали.

„Па, очисти чизме како знаш – не могу с таквима никуд. Немој само да их класиш – н онако су тесне”, заповеди Младен, опирајући се о тло изувеном ногом. „Знам већ, господине поручниче”, стењао је Димче свлачећи и другу чизму. „И ово”, додао је Младен, придижући ноге на кревет као да је с посилним насамо, у свом стану, – „немој да улазиш док те не зовнем, односно, можеш кушнути кад уредиш чизме, а иначе – не улази”... „Разумем, господине поручниче”, одговори Димче, држећи чизме у левој руци и стојећи ни вољно ни мирно.

Млађа прилеже, с рукама под затиљком. А кад Димче већ отвори вратанца, он се присети: „Немој никог да пушташ унутра! Нико нек се и не примиче. Хе хе, војна тајна – тако реци, или реци шта хоћеш, само – одбиј!” „Разумем!” „Разумеш? Е па кад разумеш, да знаш да ово није нека – како да се изразим? – нека, знаш, од оних: мораш да ћутиш и пазиш како се понашаш”. „Ја увек ћутим и лепо се понашам, господине поручниче”. „Па, јесте, нећу да кажем. Али ово је фина госпођица – ту мораш нешто нарочито. А познајеш ли госпођицу? „Сви познају госпођице Угринов – то су најфиније госпођице у вароши”. „Сад можеш да излеш и – добро отвори очи”. Димче поздравил, цакнувши потпетицама: „Можете бити без бриге – отворићу очи, господине поручниче.”

Димче се окрену у месту и изађе напоље. лагано притворивши врата за собом. Младен поче да раскопчава блузу, башкаречи се на кревету. „Ено тамо, на вратима, клин: обеси је, жива била, да не предазим у чарапама”, рече он, пружајући блузу Инги која се још огледала са снебивањем.

Она обеси блузу и оста стојећи где се затекла, малко увређена његовом заповедничком немарношћу. Али Младен је зовну, живахно лупкајући по креветићу: „А сад седи крај мене”. Инга слеже раменима „Некако ми је неугодно – у првоточини, под стражом... А ти заповедаш и мени...” Али ипак приседе крај њега.

„Заповедам?” – зачуди се он. „Можда. А ја нисам то ни приметио: одомаћујем се на тебе и средину. Тако треба и ти – ни ја не сматрам ово дворцем. А што се тиче страже – па како бисмо друкчије могли, а да нас неко не узнемири? Знаш, и мени је као официру незгодно – ти си кћерка председника суда, још такорекућ малолетна... Збиља, колико ти имаш година?” „Шеснаест. Зашто је то важно?” „Шеснаест или у шеснаестој?” „Напунила сам пролетос шеснаест, кад баш хоћеш тачно да знаш.” „Ето, видиш – са шеснаестогодишњом кћерком председника суда... Чак и ја, војничина, морам да пазим: командант не трпи скандале. Да си ти од оних што са сваким... Мада, што се мене тиче... Него, ми двоје опет почињемо с расправама, као да смо због тога дошли овде...”

Он приседе и неочекивано, али благо је привуче к себи. Наслоњивши је на своје придигнуте бутине, поче да је љуби пажљиво и нежно, час у дланове час у очи. Али она се држала одсутно, непри-

брана, неприлагођена... Још у сећањима на кућне незгоде и – нежељено и веома негодно – на Станка ојађеног и Голуба мртвог, ту близу у градињу. Особито је осећање Голуба било живо и непосредно: јављао се једино каквог га је видела пре два дана – живи леш који се с огорчењем на све борио за последње дахове живота. Већ смирен, непомичан и безосећајан, с ојађеном својтом око себе, али у њеном сећању и представама – разјарен и сатрвен а да није спознао ни једну коначну сласт живота. Ако и није могла кривити себе због такве његове судбине, ипак га је лишила, у умирању његовом, чак и нада. Штавише, пред њим – сад скамењеним и безбедним – испадала је себична и сујетна, чак бездушна: отишао је с овог света неозарен, непомилован ни осмехом њеним. Падало јој је на ум да је то кајање – ако се кајањем могло назвати, пооштрено, а можда и изазвано контрастом с њеним садашњим доживљајем и припремама око њега – тим смишљеним уређивањем колибе, стражарењем Димчиним, а поготову Младеновим безбрижним задовољством. Узвраћајући Младену пољупце неодлучно, скоро из пажљивости која ју је више зграњавала као могућности у љубави него као непосредна и непобитна чињеница – Инга је слутила да се те море смрти и кајања неће ослободити све док о томе с њим не поговори: тако се, кад је била мала, морала изјадати неком од укућана, а касније макар хартији у дневнику. Али за то није било повода, а прибојавајући се да Младена не одалечи ако о томе почне с неба па у ребра – Инга намерно прореди и охлади своје пољупце и безвољно се препусти његовима...

Као што је и очекивала, Младен јој се ускоро обрати: „Шта је то с тобом данас? Као да су ти галије потонуле?” „Па, не знам како да ти кажем – некако сам...”

Али то је већ био разговор љубавника који разумеју једно друго. И вртећи дугме на његовим грудима, она настави: „Знаш, док ми ту... један мој знанац из школе је прошле ноћи умро, па сам га се сетила...” „А, то ли је? Ја се не досећам, а читава варош бруји да је био заљубљен у тебе! Је ли ти га жао? Можда си га, ипак, мало волела? А?” „Не говори глупости” Не, нимало га нисам волела. Он је био неприступачан – затворен и надувен. Бар таквим се приказивао, Али ми га је жао – премлад, без икакве радости...”

„И породица му је погођена: јутрос ме пробудило нарицање – ја станујем, као што знаш, прекопута њих. А и у граду га жале – већ школоваи, јединац... Али ти реагујеш као дете: он тамо мртав, а ти се овде љубиш! Па такав је живот. Кад би се човек обзирао на смрт – не би ни могао да живи. Ја сам омирисао мало рата – био сам премлад да учествујем у борбама, али у беканији... Ту, у рату, најбоље се види како су смрт и живот неодвојиви, како се смењују и преплићу: сласти живота најпохлепније кусају баш они који су малопре убијали и који очекују да ускоро буду убијени. А кад се рат сврши, махом су бивши ратници у свему најнезаситији. Тако је и тако мора да

буде. Ту нема другог излаза него – једноставно се препустити живо-
ту и жељама. Живи, заборави! Овако, видиш ли, а?"

Извукао ју је на лежај, па је – будући да је лежај био и тескобан
– притиснуо је својим телом и окувао ручетинама, тражећи њена
уста.

„А један друг.. његов и мој, молио ме је да носим венац на
његовој сахрани”, прошаптала је Инга. „Шта ти мислиш о томе?"

Али његов дах ју је већ палио, а његов поглед зрачио страсну
одсутност. „Водимо се,” прошапта он. Она га загрли нестрпљиво као
у очајању и шапућући: „Али смрт је страшна, страшна, драги,” –
отвори усне жедне и устрептале за његовима...

9.

Тонући под његовом тежином у самртно слатке дубине, Инга
се, истовремено, узносила у светле, ванпредметне просторе. У забле-
снуте пределе сећања и свести, с другим стварностима и вредности-
ма – с родитељима и школом, с прошлошћу и бригама, сабили су се
и Станко и Голуб већ ни вреднији ни значајнији од било чега
другог... Насладна омама је постајала неизрецивом и недокучивом
стварношћу у којој је све друго – самим тим што је она бивала
једином – морало да се истопа или пред њом да ишчили... То не чине
његове руке и прсти и усне, него се њено тело само огољава, подмеће
пипању и подјаривању оних својих делова чије осетљивости једва
ако је слутила, а сад је суновраћују у неиздрживо уживање. Има у
томе и радозналости. Али не само радозналости свести и тела, коју
је и раније опажала и која ју је, уз све друго, ту и довела, него –
радозналости жудњи и страсти које, лишене телесности, хрле недо-
кучивом крају, незамисливим могућностима.

Али и стид и чедност су били још неодрживи – управо и не
они, они такође беху потиснути, него беше несавладано сазнање да
они треба да постоје, да она не сме да буде без њих. И чим његове
руке и његово тело, почеше да освајају делове тела и делове сазнања
које је она наслеђем сматрала и још памтила као забрањене – у њој
се јавише отпори: и она га је отискивала, с грубошћу и оштрином
неочекиваном и за њену наглу худ, али чији се последица за њихов
однос није нимало плашила. И то хрвање и борба били су слатки. И
она скоро цикну, извлачећи се у тренутку кад његово тело доби
неодступну тежину, а његове руке самовољу: „Ох, драги, обећао си
да ћеш бити добар – да нећеш чинити што не будем желела..."

Седајући на кревет, дотерујући косу, сав у постиђеном заносу,
он одврати: „То се увек обећа и – и увек изнова чини.” Инга скочи с
кревета: „А ту је и Димче – сваког тренутка може да донесе чизме”.
„То је најмањи разлог – он неће ући. Уосталом, могли бисмо за-
клучунати врата. Разлог је у теби!” „То је истина”, сложи се она,

закопчавајући блузу. „Ужасно си ме изгужвао – мораћу чекати
смркавање да бих се некако увукла у кућу”. „А што се не свучеш?
Видиш, овде смо сигурни – под стражом, а доста је и романтично – у
воденици, на селу.”

Инга се обазре по воденици, смешећи се: „Па, и није ружно као
што ми се учинило у први мах. Има нечег једноставног и – интим-
ног. Бар не смета ничим, мада је тесно”. „Напротив, тесноћа и јесте
предност ове зградице – упућени смо једино на себе. Све ми се више
свиђа овде.” „Можда имаш право”, приседе она крај њега, додавши: „А
сада лепо да попричамо”. „Добро. Шта ти смега да се сасвим не
препустиш – како да кажем – љубави, миловању? Држим да је
уклоњена она препрека – онај умрли, односно онај преклани
младић?”

„Ти говориш као лекар, или као трговац. Зар би такво што
могло бити стварна, трајна препрека? Има хиљаду већих препрека –
једна оде, друга дође... Него сад ми паде на ум, па да тебе припитам:
хоће ли бити неке буне, неког покоља муслимана? Ти то сигурно
знаш боље но други. О томе се, знаш, толико прича. И мој тата се у
све то добро уплео – видим да су он и мајка забринути. А и брат – и
он нешто петља: његов клуб се поцепало око тога и јуче је било
повуци-потегни. Таман смо се били некако средили – оградиле
гнездашце у дабарској дивљини. А сад, наједном...” „Покоља може да
буде – можда га већ и има... Али буне, праве буне – ми војска, нећемо
такво што допустити. Нек се истребљују тамо у брдима, ако им је
баш до тога! Муслимани нису баш невини”. „А шта би били криви?
Нису ваљда сви пуцали у тог... Булата!” „Не кажем да су криви, него
– нису невини. Булат није обичан човек – он је вођа, па ако је убијен
по наговору муслиманских првака... Ја сам Србијанац – нама Срби-
јанцима су племенске деобе и верске кавге туђе. Али ни ми не бисмо
остали равнодушни кад би нам неко убио таквог човека. Аустрија је
заратила због убиства Фердинанда – то је повод, разуме се. Зашто и
Булат не би био повод?” „Повод – чему?” „Превласти, пљачки,
обрачуна.” „Па зар то није буна?” „Јесте, али није права. Неће бити
буне међу Србима – то нећемо допустити... А сад, пошто је међу нама
двома и та препрека уклоњена...”

Он је обухвати око рамена, преваљујући је на кревет. Али баш
тада се зачу тихо куцање у врата. „То су чизме!” повика Младен и
додаде, као у чуђењу: „Али тај клипан као да прислушкује!” Он
припоможе Инги да стане на тло, замоливши је: „Прихвати, де-
војчице, чизме!” Али пре него Инга отвори врата, он скочи с кревета
и сам их отвори, вичући: „Слушај, Димче, немој да се примичеш
ближе од десет, од двадесет и пет корака! Лепо изброј, и то да ти је
круг око кога обиграваш.”

Инга поправи косу, обрису лице као да је тиме могла да уклони
руменило и забуну с њега и, протуривши руку кроз полуотворена

врата, прихвати чизме. „Разумем, господине поручничче“ одреза споља глас у коме, како се Инги учини, беше и ироније.

Младен се поврати на кревет и увређено добаши Инги: „Молним те, закрачунај врата: човека заиста паралише и сама помисао да су врата отворена. Чизме потури под кревет, па се и ти изуј. Скини и сукњу и блузу – није хладно, да се забављамо не мислећи бар на одевне препреке“. „Како ти то једноставно решаваш? Је ли то због тога што си војник?“ „Не, него сам због тога војник. Има и у војсци, не бој се, доста сентименталаца и компликатора. Али такви су тамо случајно – због плате и каријере. Ја сам у војсци зато што волим војску, а волим је зато што сам такав каквог ме видиш. Него брже мало!“

Као по заповести, Инга се поче раздевати. Али се колебала, али се још опрала речима: „Страх ме од тебе, кад тако говориш. Страх ме – не знам ни сама од чега. Страх ме од свега. Понекад помислим да сам и ту дошла из страха. Страх ме је што сам ту! Погледам око себе и питам се: Зашто си ту? Где се то налазиш?“ Младен узврати смехом грубим, канда и простачким – као да опсова или се подругну подређеном: „Е, ако сам ја и за шта кадар, онда је то – растеривање страха. Растеривање и утеривање страха је моје занимање! Ако још имаш неки – брзо ћемо га отерати...“

Његова грубост потраја и док ју је привлачио за руку и заваљивао на кревет. Али је поче миловати нежно – као да је стрелео да је не поломи, и тако умилно и тихо да јој шапће биркане љубавне речи – као да је желео да је успава. Баш то је у њој будило избезумљено пожудни створ, који дотад није познавала, нити се још усуђивала признати његову моћ над собом. А и онај груби, прости војник је из Младена ишчезао и он се преображавао у биће које је њене заносе не само покретало и разгранавало, него су, на неки начин, они њим и оно њима и постојали. Инга је, дакако, већ познавала мрачну и опојну силу жудњи. Па и сада је, макар на трен, била кадра да појми њихову моћ и својства – ако су за такво шта могућна икаква мерила изван сећања и непосредног доживљаја. Али ово је било нешто толико друкчије да се – иако се могло сврстати у већ знана страсна шацавања – није дало упоређивати ни с каквим другим доживљајем. Јер ту је био присутан он, Младен – његово тело, његова тепања и миловања и његови пољупци што су, гдегод би додирнули њену кожу, будили и уносили нова, још радоснија залуђивања. Она је опајала његово тело не више као његово, него као и своје – његово је оно било једино у њеном сазнању, а њено у њеним опајанима и доживљавањима. То је било као неко удвајање – али већ не чисто мушко удвајање, њеног властитог тела и њених страсти. Младен као да је наслуђивао, као да је знао шта би она могла пожелети – којим покретом и поступком и с каквом њиховом снагом ће је заносније узбудити, па је баш то и чинио. Његове длакаве груди, у раскопчаној белој кошуљи, неком чаролијом су постале-

и она је у њих зарањала своје лице, своју њушкицу омамљену чудесним, нагорко опојним мирисима, чији је траг – стрепела је – могла сваки час да изгуби.

И она се уносила у то тело, искушавајући га миловањем – као и властито у самотничким предвечерјима или блудним сновима. Али сада је то уживање било не само вртоглаво помножено, него је добило и оправдање и смисао – оправдање и смисао дакако недокучиве и необјашњиве, али веома поуздане и непобитне. Јер њена миловања, мада несмишљана, пружана с истом нежношћу и пажњом као и његова, наилазила су на његове исто такве устрептале и спремне одзиве. Све је испадало ненамерно, заносно и неупоредиво, чак и уплитање прстију у његову густу и тврду косу и напипавање чворича по глави – као што је њој некада радила мајка, или мирно одмарање на његовом рамену – као на очевом после грдњи и неуспеха. И стид се одвојио – искочио је из тела и миловања што су се предитала и понстовећивала, и скрчио се, следно се у свести – негде ван њих двоје, на стражи будној и неугодној.

И кроз приливе страсти, у ковитлацу заносног поистовећивања, она је препуштала његовим миловањима делове тела које је тренутио пре тога сматрала забрањеним и за своје помисли. Јер ни њено тело није било више само њено. И шта су стид и срамота, ако њен драги у томе ужива, ако то продубљује и открива дубине и зрачења нових уживања? Падало јој је на ум: то, свакако, доживљују и други, али не с толиком насладом, с таквом подударношћу. Јер због чега би се, иначе, мушкарци и жене тражили, волели, узимали? Због чега, ако не због тога? Није ли све људско, није ли све у свету подешено да дочара лепоту и радост спајања полова?...

Али опет се истргла из сплета њихових тела и заноса – у тренутку када се он, понет страшћу, одвојио од њеног тела баш тиме што је покушао да се коначно споји с њим, дакако на начин који је њој био познат – из причања, из медицинских књига, из игара кад је била девојчица. „Обећао си, драги, да ћеш бити добар“, промуцала је она, настојећи да изгледа што ожалостњенијом и закопчавајући своје чарапе.

Он се скупил на кревету, раздрљен и црвен, погледујући је с тако дивљим презиром да она скрену свој поглед и гумено дугме на чарапи погрешно закопча споља уместо изнутра. То као да није био малочашњи нежни Младен, а ни онај допадљиви и – упркос скандалозном изражавању – љубазни официр. Истина, нимало се није плацила његовог гњева ни његовог гађења, упркос жестини којом су се исказивали из његових прижмиренних очију, стиснутих вилица и повијених као од гнушања натеклих усана. И када он засикта: „Ти си једна брбљива мала завратница, коју би најпре требало ишибати!“ – она није била ни увређена ни ожалостњена. Јер то као да и није било упућено њој, него некој другој, или само оном делу ње који је то донекле и заслуживао, самим тим што је у једном тренутку

изневерио ону дивну спојеност њихових тела и њихових жудњи. Било јој је жао, па и криво, што је тако морала поступити. У телу јој је остала неутешена празнина, али се истовремено поносила својом сналажљивошћу и присебношћу.

И то као да је било све. Јер ни из њега није говорио човек којега је знала и, бар у миловању – сад је го могла себи признати – чак и волела, него избезумљени и увређени мужјак. Он још није рикао нити се раздирао за женком која му је измакла. Он то неће ни учинити – јер је човек, разборит официр. Али она се не би ни зачудила ни упрепастила кад би се и то догодило. Чак и кад би заиста почео да је шиба и врећа као последњу дрољу. Свакако, ако би он тако поступио, она не би више тако ни мислила ни осећала. Али сада је било тако – и она прибрано изговори: „Ти се с правом љутиш. Али шта могу кад сам таква – кад још нисам за то спремна? То би било, за мене, нешто ужасно...” Он је прекиде, закопчавајући кошуљу: „Ужасно? Да гадног ли ужаса! Љум би потекао на југ, а Дабар се помбисао што је још једна шипарица изгубила невиност.”

Гледајући њега, тако измењеног и толико отуђеног, она примети и промену на воденици: она црвоточна и чађава тескобност њена била је – док се миловала с Млађом – као и све друго, потиснута у сећање и чак се преображавала у чаровити закутак... Баш је лепо – сећање и чак се преображавала у чаровити закутак... Баш је лепо – помишљала је тада, повремено примећујући кров и дуварове воденице – што се њихова љубав, њихово миловање догађа у овако неизвештаченом, лишеном и украса и ствари скровишту. Њихова љубав се баш због тога приказивала неометанијом и слободнијом – сводила се на саму себе у највећој могућој, замисливој мери. Била је, захвална због тога Младену и дивила се његовој једноставној сналажљивости... Али сада, кад су се истргли из загрљаја и почели препирати – то је опет била она трула, прљава, чак увредљива колибица. Могла је и она, с правом, пребацити њему што ју је довео ту, а поготову што ту тражи од ње оно што једном даје жена и што би – као што и јесте у срећним временима и подеснијим приликама – требало да буде свештени чин у дивним ложницама, уз брујање песме и музике.

Али није му ништа пребацила – да не би испала ситничава и неодважна да разговара баш о оном што је њега тиштало. Узвратила му је, навлачећи блузу: „Немој да си зао! Кажем: имаш право! Али то би било ужасно за мене – не би било сасвим по мојој вољи. Добро, и да се приклоним твојим жељама, али зар ме ту нису довели и страхови од несрећа? Буди добар са мном! Ја још и не знам како све то треба да буде...”

Он спусти ноге на земљани патос, узме чизму и поче, стезући, да завлачи ногу у њу. „И ово је једна поука! Други пут ме нећеш тако лако намамити. Најпре ћеш ми морати обећати да ћеш ми се дати, па ћемо се састати”. „Али ти се обећао...” представљала је она, скидајући сукњу с клина. „Јесам, и држао сам се оног што сам обећао. Али твоје, али наше миловање је било такво... Уосталом, шта да петљамо око

тога? То није роба, па да пазарујемо. Ова игларија ће ме барем натерати да вечерас потражим неку од дабарских певачица или удовичетина.”

Смејао се, безочно, навлачећи и другу чизму: „Тако је то с тим финим госпођицама! Човек се понада да је нашао нешто стално, или бар трајније, а оне – чекају да им поп благослови ложницу, Али им то не смета да се иживљавају – да стичу искуства с којим ће привезивати и варати мужа. Али, цурице, можеш бити сугурна – то ти понављам! – да мене нећеш упецати за нови састанак док не будеш спремна да пода мном дигнеш те твоје ногице...”

„Ви сте одвратни!” цикну Инга. „Сви сте ви официри – проста-ци” Како сам само могла запасти ту? За вас је жена као кобила или лумперајка!” „Па”, поче он мирније, наслањајући се леђима на врата, с нескривеном намером да је не пусти док јој све не изговори, „у неку руку имаш и право: жена која није и кобила – која се добро не јаше, није за мој сталеж. Ти ћеш такође бити добра кобила – већ си згодна ждребица, али ја, тада, на жалост...” „Гаде!” плуну Инга. „Склони се, да изађем”. „Још нисам све рекао. Немој да се плашиш – и силовање би морала од мене измолити...” „Никада, никада се ником нећу понудити! Никада ником дати сем својом свесном, слободном вољом...” „Судијска кћи – одлично владаш терминима...” „Пустите ме!” упре га она у раме, тресући и себе и њега.

Није га ни померила. А није га ни гурала са жестином и снагом које су избијале из њених речи и њеног израза: додир његовог тела ублажаваје је њену јарост и обуздава њену снагу. А он је зграби за запешће, чврсто, али не грубо и, прижмиривши очима, прошапта шаљиво и страсно: „Инга! Дивна си! Волим те, лудице! Мило, чедно, гордо моје девојче! Зар да се тако растанемо?”

Опазивши да њено отискивање и дрмусање његовог рамена јењавају, он је одлучним, али нимало наглим покретом привуче на своје груди, обухватајући је левом руком око струка и шапућући јој у уво: „Све су го глупости. Нерви. Ми смо створени једно за друго...” „Али ти...” поче она, готова да заплаче на његовом рамену.

И заплакала би да је он једним махом не узме на руке, тако да се нађе, сва, у његовом загрљају, понета безбрижном и лако радомшћу. Он је придржа тако неколико тренутака – јер није ни имао куд да је носи, па направи она три-четири корачића и спусти је на кревет, не одвајајући се ни за трен од њеног тела.

Миловао ју је снажно и плаховито. Али баш такав, не баш нежан начин, одговарао је њеној још непресахлој увелености и болешљивој нежности. Насупрот његовој згуснутој подивљалости и ватрености, она је уживала да му одвраћа меком, благом податљивошћу и тихим шапатима. И сама се топила у властитој, самосвесној женствености, притискивана, загушивана и ломљена његовим тврдоћама и опоростима. Ништа више није измишљала – ни речи, ни покрете, него је све настајало само од себе, из чудесног споја њених

суптилности и његових заслепљености. Неком слутњом, неким сазнањем које није требало ни распредати ни помињати, опажала је не само да иду задовољавању оне исте жеље коју му је малочас ускратила, него и да му се она више неће одупрети, и то не због тога што то не би била кадра, него што су умах, откад ју је узео на своје руке и понео у ову чудну и дивну ложницу, ишчилели сви разлози суздржавања и страховања.

У том истом њеном сазнању, не беше јој он ни ближи ни даљи него малочас, а једва и него јуче. Није била ни сигурна да га воли, а било јој је сасвим јасно да он није онај толико сањани мушкарац: памтила га је као неблиског, далеког, а био јој је близак и нужан као и властито постојање. Али у овој несмишљеној игри једино је он неизбежном силовитошћу испуњавао слушене, незасите празнине њеног тела и њених жудњи.

И ништа није било неприродније, па и смешније, него настојање њеног отуђеног сазнања на оној њеној вољи и свесности као предуслопу коначног телесног спајања с њим. Јер се није ни радило о томе о угрожавању или пристајању свести и воље, него о нечем што она није могла, а ни требало да схвати, а камоли да изрази: у то нешто нескуд ју је вукло све њено биће као к свом властитом довршавању и потврђивању. Била је присебна, у слаткој омами свога тела и преданости своје удесу.

„Буди што нежнији са мном, драги“, прошаптала је прихватајући га својим жудним и клонувим рукама. „То је само тренутак...“ шапнуо је он. „А онда ћемо заувек, заувек бити срећни...“

И Инга је, тако, за трен нестала у болу и срећи.

Потом, док је он нежно љубио њене усплахирене и уморне очи, чија су удубљења била пуна суза, сетила се да су и он и она обучени и да се није ни иначе припремила за ову прилику. „Хоћеш ли ме сада волети – увек, једино мене?“ упитала је клонувих удова и рањенс утробе. „Увек, само тебе!“ рече он, али гласом који је неочекивано био његов – сувише знан, сувише обичан.

Али то је није узнемирило: и сама је већ била знана, обична. Пожелела је тако, док је он седео крај ње, с шаком у његовој, прибирајући снаге и узалуд трагајући за смислом и значењима свога поступка. Удахнувши, покренула се најзад и рекла: „Немој ме гледати, док се спремам“, и одлучно устала, дохвативши своју школску торбицу искрај горњих ногара креветића.

У свом својем стешњеном и кукавном сиромаштву, колиба је имала нечег људског и предусретљивог и она се ослони шаком на брвно, као да је желела да у њему и утехе нађе. А Младен је, гледајући кроз прозорчић, причао озбиљно, скоро пословно: „Болуцкаће те пар дана, а за то време ћемо смислити шта да радимо и како да се налазимо. Ја сам свестан своје одговорности, мада је то природна ствар – кад-тад си је морала обавити. Наиме, хтео сам рећи, ја у

начелу нисам противан ни да се узмемо, уколико прилике и твоји родитељи...“

„Ох, не говори тако, преклињем те! Биће како ти будеш желео. Али не говори тако – то што се десило за мене је важно као... као живот или смрт.“

Али он не ућута, очито желећи да је смири: „Не, то је природни, неизбежни тренутак у животу...“ „Знам, знам. Али то је као... као живот или смрт.“

Не чујући више шушкање њених хаљина, он се окрену и стави јој руку на раме: „Зашто цептиш? Све ће се уредити. То је само тренутак.“ „Знам, драги! То је само тренутак. Све ће се уредити!“ изговори она и покри лице рукама, заривавши на његовом рамену...

Кући се пратила у сутон, ушуљавши се кришом у своју собу, док је из трпезарије допирао жагор, из кога су се издвајали звонки глас Естерин и сито хохотање Бојовићева: њих двоје су се били, у међувремену вратили из Замарја. Инга се журно прокрала да се пресвуче, бојећи се светлости и огледала: знала је да се променила, али да остали, ако се буде понашала као што треба, то не морају да примете.

Велико изненађење те вечери било је Бојовићева званична просидба – у ствари је то више било саопштење да жели да се венча с Естером. Инга је то унеда, исте вечери у дневник. С невеселом насмешеношћу се присетила како је њено питање Младену да ли да носи венчац на Голубовој сахрани – остало заборављено, без одговора. Ништа није записала ни о свом предвечерњем доживљају с Младеном у воденици. Бурна утисака и мисли још се није била стишала у њој. Желела је, чак сматрала важним неизбежним, да поразговара с Ругом, па чак и да јој се повери, уколико ова покаже икакве склоности за то. Јер Рута јој је била и најближа другарица – једноставна, а свакако и искусна у љубави и љубавним недаћама. Поврх свега, Рута је познавала Младена – он јој се и малко удварао, као и сви официри из гарнизона Шта ће Рута рећи, шта ће је поучити?

Али Руте није било – ни на веридби, ни на вечери. Ни касније, кад се Инга будила устрављена и уздрхтала од месечине и сећања. Вратила се с неизразитом, хладњикавом и још модрикавом јутарњом светлошћу, за коју је Инга у први мах помислила да је месечина засењена облаком. Намерно се свукла и бацила на кревет, покривши се преко главе.

Долазећи к себи, Инга се присетила своје жудње за разговором с њом и својих узнемиренних ишчекивања њеног повратка. Сада, очито, није био тренутак за разговор: Рута је уморна, неиспавана, а мораће на посао. Инга зажеде да је бар загрли – да јој тиме искаже љубав и наговести своје бриге.

Али кад спусти руке на лаки вунени покривач, напила дрхтаје и зачу загушене јецаје. „Рута, мила, једина, што је с тобом?“ тихо цикну Инга, грлећи је кроз покривач. Рута се откри одједном, до

појаса, лица изможеног, очију подадулих и сухих као у грозници.
„Ох, Ини, остави ме, ти то још не разумеш! То је судбина. Не брине,
све ће то да прође. Све...”

Уз неодређену напомену да се зближила с Младеном, Инга је те
Рутине речи записала у дневник, примајући и њих као властите.

Крај друге књиге

ТРЕЋА КЊИГА

КОБИ

Први део

РУХО СТВАРНОСТИ

1.

„Младићак би могао да схвати...” – започињао је Мирковић као да довршава, отресајући пепео живахним дупкањем кажипрста по цигарети.

Али Сава Недић не беше вољан ни да саслуша свог колегу: „То сам баш и хтео: да схвати!” повика, устајући и дижући свој затубастасти, од дувана пожутели кажипрст. „Да, баш то! Свима и свакоме мора бити јасно да ћемо се и супротставити настрадању на муслимане. И мада сам се колебао у погледу нашег држања – сада се више не колебавам: било би бедно да нас претичу и воде наши ученици. Вечерас је баш од њега – од тог Србе, добила добру лекцију наша учаурена, јалова човечност.”

Ненад Мирковић је добро познавао навике свога колеге: он ће тако походаги, истутњати се у живахном говору, па сести – да ублажи, ако не и промени своје мишљење. Истина, Недићу се дешавало да буде и друкчији – одлучан и коначан, кад год би се његова гледања упростила и пројаснила до те мере да с њима може да усклађује своје поступање. Тада, једино тада, Мирковић би се и прибојавао Недића, јер овај није умео да се заустави, чак и да је хтео.

У њиховим личним односима – ако су ти односи икад били искључиво лични, никад није наступио сасвим такав тренутак, али у њиховим идејама и опредељивањима таквих момената је бивало и превише. У тим сукобима Недић се гризао, али и ишао у нетрпељивост и затезање свих односа, чак и оних најконвенционалнијих. Истина, једино је једаред, одмах после рата, дошло до такве напетости која би се завршила можда и раскидом, да их неприлике и сродности у гледањима нису опет зближиле. Разлози тога сукобљавања, иначе, нису били безначајни: студентско удружење, у коме су по повратку из рата – Недић из одметништва а Мирковић из заро-

блеништва – обнављали младост и идеје спелељене светским пожаром, нашло се под ударом десничарских организација и државних органа, те су се гледања његових водећих чланова оштро сударила око даље делатности. Већ из гимназије другови и суборци против цетињске аутократије, Недић и Мирковић су се нашли и у том удружењу, и то с видним улогама. Одмах се поставило питање отпора, односно – даљих облика рада. При томе – као и увек кад нешто треба започети – није било спорно да ли се треба одупрети, него – којим начинима и средствима. Недић и Мирковић су припадали најужем, најактивнијем језгру и слагали су се – бар тако је изгледало у почетку – и у циљевима и у начинима. Али се убрзо баш између њих почео разгоревати потмули и неразрешиви спор око тога да ли даље деловање треба отпочети одмах, на своју руку, или по налозима виших форума и у складу с активностима на ширем плану. Мирковић је био противу ма каквих чекања и усклађивања: он је то – свакако имајући у виду пометње и неодлучности у револуционарним струјама – називао опортунизмом и кукавичлуком, па је почео с припремањем директних, терористичких акција. Иако противан, и на челу бројније групе, Недић је узео учешћа у Мирковићевим подухватима и то у оним најрискантнијим – добављању бомби и револвера преко другова из бившег одметништва. Радио је то с пригушеном резигнацијом – као решен на све само да би избегао моралне приговоре. Али Мирковић је сумњао да он солидарношћу и одважношћу, упркос свом неслагању, жели да добије препагу над њим, поготову ако се подухват сврши неуспехом. Између њих, у њима, напореда с грозницом завереничке, најживотније солидарности, отвара се чудовишна, нељудска празнина – као да се не само нису ни познавали ни волели, него се и спремали на самртнички обрачун у истом рову, у истом гробу. Срећом по обојицу, све се свршило боље него што су замишљали: нова држава је обиловадала незадовољницима сваке врсте – друге терористичке групе су биле предузимљивије од њихове и с првим њиховим иступима, поразнијим уколико су били успешнији, почело је не само осипање под безобзирним налетом противника, него и критичко сагледавање безизгледности и штетности терористичких подухвата. Време и разум дали су за право Недићу. А Мирковић, мада се са шаљивом постиђеношћу присећао својих подухвата, никада није пропуштао да дода како су они били спонтано и неизбежно реаговање на збуњеност и пасивност у одговорним врховима. Недић се прећутно слагао, утолико пре што се та половична самокритичност једва односила на њега. Али, будући да се никад није о томе до краја изјаснио – у Мирковићу су се наталожиле сумње и да он то неће да учини због тога да би сачувао предност коју је тада задобио. Све се то оложило, касније, односима између Ненада и Мире, тада девојке Недићеве. Наиме, Недић је – како због својих политичких задужења, тако и због сукоба с универзитетским властима – већ идуће године

напустио београдски универзитет и прешао у Загреб, а у Београду, између Мире и Мирковића, дошло је до интимних односа, на шта у њиховој средини и у том времену није требало да се гледа строго и суревњиво. Али њихов однос, премда започет као из враголасте шаљивости и порицања „предрасуда“, продужио се неколико месеци – читаво време Недићевог одсуствовања, добијајући видове очајне, неутољиве страсти и због тога што их је властита средина, која се на речима олако односила према сексуалном неверству, почела изоловати и прогонити. И да Мирковић није морао да оде на војну вежбу, можда се он и Мира не би ни разишли. Али баш тада се вратио Недић и односи између њега и Мире су се обновили. Мирковић никада није докучио – затекавши, по повратку с вежбе, Саву и Миру венчање – како су они све то расправили и средили. Ни Недић, ни Мира нису никада говорили о томе – и то је била још једна Недићева предност над њим, утолико већа што су се и гледања на ту врсту односа већ мењала. Мирковић је, дакако, био спреман да се брани, не само свом довитљивошћу своје логичарске речитости, него и – у складу са садашњим гледањима – искреношћу својих ондашњих осећања према Мири. Али Недић је као да је то слутио – бар тако се Мирковићу чинило – ћутао упорно, премда су се виђали свакодневно, откад је Мирковић пре месец дана постављен на службу у Дабар. Супрузи Недић су, пак, дошли у Дабар већ прошле године, и тако су се сви троје обрели у забитој, патријархалној паланци – осуђени на усиљено пријатељевање и горду интелектуалну самоћу...

Али Недић вечерас беше не само бујичаво говорљив, него и набрушене мисли. Он се наједаред, као да се нешто предомислио, обрати Мири, која беше прилегла на отоман у левом углу, замолити је да им припреми кафу. И одмах се окрену Мирковићу, издижући отворену десну шаку до висине главе – као увек кад је хтео да каже нешто важно: „То је питање савести! Да, савести! Мада атеисти, не можемо порицати јављање савести... Е сад, замисли: тај младић зна да ми исповедамо људско братство и равноправност, а овамо – кад треба учинити нешто стварно да се избегне верски покољ – стојимо по страни и перемо руке.“

Приметнаши надмоћно ироничан осмех на извијеним и чулним уснама Мирковићевим, он засече шаком и настави, подигнувши свој једнолично тврди глас: „Знам шта хоћеш да кажеш! Разуме се, ми немамо никакве везе ни с једном ни с другом страном – обрачунавање има религиозни вид и на чело обеју страна већ избијају најмрачније, најназадније снаге и личности. Али збивање је већ ту – ми морамо признати реалност каква јесте, па се према томе и одређивати. Исповедање било каквог хуманизма било би празна прича ако не би значило и активан отпор покољима невиних људи. Зато ја и говорим о савести! Савест је поступање у складу са својим уверењима...“ Мирковић се безгласно насмеја: „Таква дефиниција је бремени-

та вулгарним релативизмом: и они који кољу поступају у складу са својим уверењима...”

Недић заста у ходу и речи, али се одмах прибра: „Није битно шта је савест и да ли постоји! Али ја знам да не бих могао од стида да се појавим пред тим младићима – својим ученицима, ако им не бих пружио подршку и помоћ.”

Мира поче да меље кафу у жутом млинчићу који је чврсто држала међу пуначким бутинама. Мирковић пружи руку, преузе од ње млинчић и поче – као да усклађује брзину и тон речи с вршењем коленасте ручице: „Са савешћу је као и с Богом – она се јавља кад треба оправдати акцију, он постоји за оне којима је нужен. Човек будућности, у људској заједници која неће знати за угњетавања и забране – неће бити осећања греха, па ни савести... Ми још живимо у свету борбе и зато условно можемо и говорити о савести: савесно је оно што крчи пут нашој идеји – оно што одговара интересима угњетених. То је, дакако, упрошћено изражено. А моментално би било и споредно кад сама пракса – наиме, оно што ти предлагеш! – не би откривала да се твоја свест још није отарасила религиозних накоса. Допустити! Ти говориш о савести као о нечем датом, априорном, а не историјски условљеном...” „Утолико уколико човек још не може а да не буде друштвена животиња...” „Да, та такозвана савест је увек друкчија самим тим што је поступање друкчије. А поступање је добро или лоше због добрих или лоших резултата за идеју, за општу ствар. Израз „савест“ мирише на убуђале појмове о апсолутној правди. Адекватнији су обични, чак банални изрази „правилно”, „неправилно” – правилно–неправилно у зависности од резултата који се постижу. Због тога нас не сме запањити никакав злочин: владајуће класе су – ти као историчар то још боље знаш – кадре на све у борби за своје привилегије и свој опстанак. Није правилно наше држање одређивати из згражавања над овом или оном врстом злочина...”

„Ипак: квантитет у квалитет...” „Да, јасно: од одређеног тренутка, од одређеног поступања назадњака – односи почињу да се мењају! Али док то не наступи, нас не сме импресионирати...”

Из левог угла се, с кључањем воде, јави Мира својим муклим, тамним гласом: „За мене се ради о врсти: нешто могу да отрпим, а нешто не могу – прекипи, што’но каже народ... Пружи ми млин, ако си готов...”

Ненад устаде и, додајући млин, одврати: „Тачно: прекипи! Кипљење и јесте прелаз квантитета у квалитет. А да ли је већ наступио тај прелаз? О томе се и ради...”

„Ниси ме разумео!” настави Мира мешајући кафу у цезви. „Одређени, непредвиђани злочин и учини да мени прекипи: на пример, клање оног младића јуче...” „То је из основа погрешно!” довикну Мирковић, уперивши прсте у прсте да им врхови побелеше. „Из тебе говори жена – непревазиђена женска сентименталност! А сем тога, узимаш један чин као апсолутан, као преломан за поступање...”

„Не ради се о поступању!” узврати Мира, разливајући кафе на столу. „Прелом наступа у мени, већ при помисли на одређене врсте злочина: мада ми не можемо бог зна шта учинити, ја већ сад знам да морамо учинити нешто ако се то и то догоди. А да ли је то наслеђе или идеализам, или чак мистика – мало је важно...” „Кафа неће бити као што треба: ти волиш јачу, а Сава слађу – у складу с гледањима”, казала је, осмехнувши се борицама око црних, размакнутих очију које су својом крупноћом давале њеном белом и округлом лицу израз будие, прерано зреле умности.

„Обрнуто!” насмеја се Мирковић, вадећи цигарету из сребрне кутије. „Савина гледања су слатка привидно. А шта се тиче твојих – сентименталност и страхови од греха...”

Као да прати њено пажљиво придржавање тацне, Сава је упорно гледао у Миру. Она се збуни, затрепавши, али скоро у истом тренутку се и прибра, обраћајући се даље Мирковићу: „Модим те, цигарету – увек заборављаш да понудиш! Али упркос што је теби све јасно или ће будућима као што си ти бити јасно – ја се не стидим да будем и сентиментална.”

Недић се неодређено насмеши: „Какво изненађење! Први пут се вас двоје препирете...”

Наста тајак. Мирковић се осмехивао подругљиво. Али и збуњен више због неочекиваног Мириног отпора него Савине примедбе. Јер он се према Мири држао, понајвећма, с великодушним разумевањем: Нек и она каже шта мисли – сваког треба саслушати... – А сад се, ето, она ускопистила. Он је кафу пио споро, уживајући у дувану, чије је густе димове истеривао кроз широке носдрве крупног, повијеног носа. Ни Мира се не обазре на Савину примедбу, иако јој је, очито, било нелагодно његово ћугљиво, ако не и двосмислено држање откад је почела распра између ње и Мирковића. Први пут не само откад су се нашли у Дабру него и откад се измирила са Савом, није била сигурна да он неће отпочети с Мирковићем разговор о оном што се десило између ње и њега – у троуглу који чак ни овде, у дабарској чамотињи и њиховој обречености на стално дружење, није искакао нити позлеђивао. Мирковићево обимно знање – сем класичних језика који су му били струка, он је добро владао и са сва четири модерна светска језика – било је увек полемичарски живахно и, за њу, запањујуће непознатим несудним појединоцима. Али сада – због губљења мисаоне везе с мужем и бојазни да он криво не схвати њену набрушеност према Мирковићу – она настави с одважношћу у којој као да је желела и утопити своје устрепталости и недоумице: „Ја бих хтела мира и тишине, али не ову дабарску чамотињу и издвојеност. Јер ми је дојадило да гледам те накокоћене главаре, те колеге удворљиве полуписменим полицајцима и те гомили млигавих, трпељивих грађана и дивљих, сујеверних сељака. Напросто ме дави баш та сурова и суморна непроменљивост. И сад, кад је почело да се нешто догађа, макар и горе него што јесте, ја треба да

филозофирам о апсолутном злочину и савести! Пустите ме бар да мрзим – да се поштено, људски насладим над људском чудовишношћу!...”

Она је пушила нестрпљиво, пуштајући да јој дим сам, лагано и проређен, излази између танких усана. „Треба мрзети, разуме се”, прихвати Мирковић. „Мржња је велики, неизоставни инспиратор, чак услов сваке промене.” „Може да буде и племенита!” узвикну Недић, устајући. „Најстрашнији, најузвишенији тренуци Његошеве поезије су мржња. Жртва има право да мрзи целата, а с коца се не може очекивати ништа друго до клетва или псовка?... Самим тим што поступа, човек мора да има и савест: пре или после сваког чина он мора да се упита...” „Пре или после!” нацери се Мирковић. „Мора да се упита! Сам израз „савест” је погрешан. Индивидуа, разуме се, мери своје поступке, али – друштвеним мерилима која су постала део његове личности. Потпуни склад између јединог и другог наступа једино онда када је оно што индивидуа чини поистовећено с идејама, с осећањима, с интересима – с животом његове социјалне заједнице. А то се догађа једино у револуционарним чиновима. Црногорце није пекла истрага Потурница, иако се бар за њих не може рећи да не знају за Бога и за савест. Ни Хомерови јунаци не пате од савести. Тако и нас треба да „савест запече” тек оног тренутка када наше идеје и наши циљеви буду изневерени или угрожени... А сад је прилика, разуме се, изванредна за демаскирање злочиначке, чудовишне природе владајућих група! Разуме се, злочинство треба унапред осудити, па и супротставити му се. Али како, кад, ради чега? Побуне извај наше борбе, ма какве да су – остатак су патријархалне, усађене моралности и воде у неуспех. Ми можемо победити једино као покрет тотално затворен у себе. Због тога суштина наше тактике и у овдашњем замешатељству јесте искоришћавање супротности међу нашим противницима: разоткривати као мрачну и нељудску природу једних и других, скретати оштрицу против јачих и тако постепено прикупљати снаге за властиту афирмацију. Јер они ће направити оно што одговара њиховој духовној и социјалној суштини без обзира да ли им се неко супротставља. Ми треба да у крвавом кркљанцу – ако до њега дође, а доћи ће ако не данас а оно сутра! – будимо људску тежњу к апсолутној слободи и, истовремено, налазимо излаз из датог, конкретног зла. Оно што мене, Недићу, буни у твом ставу – Мирин став је претежно емотиван, па се на њега и не осврћем! – оно што ме, кажем, буни јесте твој апстрактни, моралистички прилаз: ти би улетео у гужву ако се и не би виделе користи за нас. Разуме се, без акције, без упадања у гужву нема ни користи. Али тактика наша мора бити разрађена, противници процењени, привремени савезници одабрани. А код тебе је главно – морално згражање!...”

Недић се застави у чепукању. „То је тачно!” узвикну он. „За нас се неће ни створити изгледа ако не буде очито – онима до којих нам је стало, да ми, несебично и убеђено настојимо спречити

злочинства и верска поклања. А то значи: надахнути се макар и наивним идеализмом тих младића око Србе Угринова. Наиме, није довољно држати их на окупу, убеђивати и евентуално бацити у борбу, него сместа бити део њих – постати ненатруњени, исконски занос који њих креће и носи. Борити се за поштено и праведну ствар макар и без најмањих изгледа на победу! Ја не могу друкчије да схватим ни целовитост личности ни истинитост идеје!”

„Читава поема!” насмеја се Мирковић, снажно прштећи пикавац. „Да то долази од Мире као наставника књижевности – ни по јада! Али код тебе, прокушаног борца – па толика распеваност! И још већа догматика! Ти улећеш у гужву – да би спречио злочинство, а ја да бих га окренуо против оних који га чине. Ми треба, ми морамо иступати противу злочинства пре него се догоди – ту се ја с тобом слажем. Али морамо и бити свесни да за спречавање злочинства немамо за сада силе, а није нам баш ни у интересу да га спречимо док за то не будемо јаки. То је дијалектика! Јер каква смо сила нас троје и преопрезни Степа Сингер? Ми нисмо власт – суд и полиција и странке. Нисмо ни црква. Нех се они добро уваљују у своје крваво блато. А ми – ми ћемо баш на њиховом злу градити своју правду и слободу. Јер ми смо свет за себе и једино као такви и можемо успевати...”

„Али има нешто што спаја...” отпоче Недић, палећи цигарету. „Мирина мржња или твоја савест?” прекиде га Мирковић, устајући и завлачећи палац у целић прслука. „Да ми доконамо: прикупљати младиће и друге присташе и бацити их у борбу када то буде одговарало нама – нашим циљевима...”

Недић се с гневном онемелошћу обазре по соби као да тражи подршку. Али пре него он смисли одговор, Мирковић скиде наочари, поче да трља очи – то је код њега увек био и знак премислања, поново седе и отпоче као да дотад није ни речи проговорио: „Мислио сам да свратим до „Америке” – ту мора да су већ пристигле најновије вести о посвећењу Молоха замарскога и о светом походу Замараца. Занимљиво је чути премудре и родољубне главе дабарске шта о свему томе мисле, а треба и вечерати – сада је већ пола девет. Али најважније уклонити нејасноће и разлике међу нама.”

Мира се усправи из угла где беше, на подици, оставила шољице: она заусти да нешто каже, али је Недић претече, дижући своју шаку ка глави: „Нема нејасноћа! Али има разлика! Ја сам решио – и то док смо слушали Србу како опрезно и молбено излаже своје клубске недаће – решио сам, кажем, да се сутра, или још вечерас повежем са свима који су противу одмазде над муслиманима. Већ се оцртавају лица и фронтови: председник Угринов...”

Мирковић поче нервозно натицати наочаре: „Којешта! У ствари: да! Да, уколико нас такав фронт, такво уједињавање јача и примиче к циљу. Јер никад не смео сметнути с ума да је Угринов производ аустријске правне педантерије, а да прота Милош и кад би

хтео не може одустати од верских..." „Али ово" викну Недић, покочивши, „ово – мислим на убијање нсвиних – премашује оквире ове или оне идеологије или личности..."

„Општељудско не постоји – бар не у политици: то је једна од наших ноторних, основних истина", очита Мирковић као ученицима. „Уосталом, зашто, о чему се ми препиремо? Истина, више нас не веже страначка дисциплина – странка је наша, авај, забрањена и разбијена. Али смо везани нечим обавезнијим – истим погледом на свет. Када наступамо с онима који нису истоветни с нама – увек морамо знати због чега то чинимо и предвиђати докле ћемо у томе ићи. У пракси се ја и ти нећемо разликовати, бар не за сада: никакав принцип не омета нашу сарадњу у овом или оном питању с Угриновим, протом, Цукићем... Али ти си за сарадњу у спречавању покоља без обзира – да: без обзира! – да ли ће то ојачати нас или проте и судије?..."

„Па шта?" окоси се Недић. „Моралност једино може опстојати као догматична. Ускратити савести и моралности догматичност то чине људи једино када желе да скрију или оправдају властито морално срозавање!... Мира се, унезверено, одби с врата, на која се беше наслонила, поправљајући појас од тканице на свом струку: појас је био њена модна досетка и својом ширином и стезањем не само што је извлачио њен и иначе висок струк, него је посредно наглашавао и њене малене дојке и уске кукове. И Мирковић севну наочарима и очима, обухвати погледом Миру и Недића, па шмугну лицем у склопљене шаке. Недић за трен примети на Мири и Мирковићу нелагодност својих речи: њих двоје су, нарочито кад би седели овако у троје, били до те мере преосетљиви на све што би се могло односити на њихове раније интимне везе, да је Недић морао изоштравати пажњу како му се нешто не би омакло. Али он одмах настави, као да се ништа није десило: „За мене је небитан исход. Битно је моје учешће – мој став према реалности, односно према самом себи. Најпростије речено: доследност. За мене је идеја све, или бар – оно најважније."

Мирковић расклопи шаке: „Идеја је средство мењања реалности или – тлапња. Свет је схваћен уколико је промењен нашом акцијом: у тој мери смо и његови господари, уосталом." „То је тачно... мада..." примети Мира неодважно, опет се наслонивши на врата. Мирковић се и на њу окоси: „Шта: мада? Ако хоћемо к циљу – не можемо бирати путеве! Ми у ствари понављамо речи Светог Августина. Наш циљ је, дакако, друкчији: царство небеско треба створити на земљи..."

Благо се њишући у куковима и вртећи својом звонастом суњом од црне свиле, Мира приђе столу ходом игривим улрков широких, скоро мушким потпетицама. „Молим те, цигарету", обрати се она Мирковићу, пружајући своју мршаву шаку с прстима оштрих и румених врхова. Припаливши цигарету о шибицу коју јој Мирковић немарно поднесе, она изговори с наглом одважношћу: „Али, Ненаде",

– она је Мирковића увек звала именом, а свога мужа презименом, као и у почетку студентског познанства с њима – „Ја нећу да се слажем ни у чему са спецем, макар то био и Августин... да не треба чинити ништа што не би имало бар минималне изгледе. Али, као и Недић, не могу саму себе, – а поготову своје ужасавање злочинствима, подесити искалкулисаним циљевима. Ја сам данас, у „Америци", разговарала с Цукићем. Знате већ какав је он – мешавина шеретлука и пакости, умности и разједености. Узео ме за руку и – док ми се удварао детињасто и буљехи у мене као мачак – с најискренијом, с очајничком увереношћу говорио ми о властитој несрећи уколико би се ту, пред његовим, пред нашим очима догодило покољ муслимана. А он није човек страначки, а идеје су за њега рухо којим се скрива, најчешће, гологиња ружних тежњи. У његовом ставу једва да има нег до најобичније, најбаналније човечности – ако такво што постоји, ако може да се уклопи у твоје хегелијанске тријале. Он је напустио, он је порушио све националне и социјалне митове – да би очувао своју личност. Данас сам у њему – у Цукићу, осетила и нешто свељудско, властито. Ја сама не знам шта треба учинити, чак ни да ли треба нешто учинити. Али као да бих издала себе, ако бих се у овом збивању нашла по страни..."

Недић се усхода, с осмехом неодређеног задовољства на лицу. Умност његове жене, мање склоне анализирању и доказивању него уобличавању и стварању, долазила је до израза на начин који је Мирковићу био мало, а можда нимало познат. Те fine и привлачне умности, у којој је налазио уживања помешаног с оним које му је несуздржано пружало њено змијасто, нервозно тело, Недић се и прибојавао као страже која је, бдијући, могла да се сваки час окрене против њега. Сада је и Мирковић – изгледа први пут – био у мрежи њене подругливе разиграности. А истовремено је Мирковићу – Недић је то и опажао и знао – Мира измицала читава: и умом и устрепталом сензибилношћу, који су се, уосталом, код ње спајали и преливали једно у друго. У свом победничком, намерно пакосном уживању, он се нађе ожалостен кад она престаде, па повика: „Настави, молим те!"

Али Мира се осмехну, слегнувши раменима, чију детњу оштрину нису могли да сакрију наборани шавови тамноцрвеног цемпера, с белом крагнишом из које је вирно њен вратић. „Па, готова сам", смерно је прошаптала. Он промуца: „Али ниси до краја..." Мирковић се мукло нашери: „Ти би хтео да она моја гледања до краја распреде својим... својим мачјим извијањем. Јалов посао! Ја нећу – у то, Сава Недићу, можеш бити сигуран! – изостати из оног што смераш. Али, коло у које се хватамо не може, не сме бити друго до увод у наш даљи..." „Е, да!" пресеца га Мира, нервозно гасећи цигарету. Теби је то само средство – да би се успињао из кола у коло остављајући оне којима понестане дах или ти се испрече. А мени је главно – са свима који се у коло ухвате..."

Мада се на покретљивом, дугуљастом Мирковићевом лицу окаменио подругљиво јетки осмех, Недић застаде, удубљујући се у женине речи, које су се исказивале сада, као она будна, наругушена стража. Мира примети промену на мужу: држала је да је то један од оних тренутака када код њега наступа застој у мишљењу – затечен, он тада смишља нешто олако и горко. Она му прискочи, узимајући га мазно под руку: „Кад већ рекох коло – да ли ћемо ми ноћас изићи? Ја бих желела...”

Увек је она пред Мирковићем избегавала да испољи ма какву женствену нежност према мужу. Вечерас је и у томе била неочекивано неспутана. „Па, ја не бих имао ништа против – нешто касније”, неприбрано одврати Недић. „Али ми бисмо најпре вечерали – уколико и газдарица није одмаглила на противмуслиманско сашаптавање...”

„Добро”, устаде Мирковић, дохвати шешир са столице и, набивши га, поче да заглађује подужу, косу око њега. „Онда у хотелу – уколико наиђете...”

Али баш тада се зачуше кораци уз дрвене степенице: „Сингер!” повика обрадовано Мира, журнувши к вратима. „Они ће знати све тајне овог света!”

Она широм отвори врата, док је Мирковић изговарао као да рецитује: „А тајну његову нико кадар знати није...”

2.

„Јесам ли рекла?” повика Мира уводећи за руку, као да жели да га прикаже публици, повисоког коштуњавка, на коме се нарочито истицала глава, угласта и као испечена, без капе, с ретком, плавкастом косом.

„Ко би рекао? Па ти, Сингер никад ниси био тако озарен!” пружи руке Недић к придозлици. „Заиста: лисица се претворила у вука”, нашали се разметљиво Мирковић, повраћајући се к столу. „Дај да чујем, пре него што кренем!”

Сингер дође до стола неспретно, јер не беше удесио корак с Мириним. Али лице му је било разгаљено широким, мада тврдим осмехом, који је откривао читаве његове зубе, жуте и дуге као у лобање. Он беше, као и увек, одевен педантно и безлично као лутка у злогу: сив раглан мантил, пругасто тегет одело, пругаста кошуља с лептир-машном и жуте, угланцане ципеле с шиљатим врховима. Изблиза се видело да његово лице, а нарочито чело, изгледају испечени због флека, које су покривале њихове знатне површине. Пришав светлосном извору – стоној лампи са зеленом ширмом, – Сингер унесе раздрагано ликоване, какво код њега нико од њих није ни наслућивао, а камоли видео. „Па јасно!” закрешта он уњкавим гласом. „Седите ту и дискутујете – као да од филозофирања има

вајде. Имате ли ви појма шта се догађа? Па они само што се нису исклали међу собом!”

Он их редом погледа упорно, очима неразговорне боје – ни зелене, ни плаве, ни кафенасте, али са сугестивним златним преливањима. „Што се тиче филозофирања, Стевице”, узврати Мира, пролазећи к отоману, „овде си једино ти недостајао.”

Сви се насмејаше, чак и Стева Сингер – још занетије се исцериши. „Али који су то они?” упита Мирковић, враћајући се к столу, и не скидајући шешир. „Муслимани и православни никад и нису били у некој љубави.” „Почињи већ, Стево, богати – немој да се правиш важан”, с шалливом нестрпљивошћу прихвати Недић, завлачећи шаке у џепове панталона, што је чинио увек када је премисљао или се спремао да неког пажљиво саслуша. „Најпре седи, а затим – причај.”

Али Стева не седе, него их опет редом важно погледа, унапред уживајући у ефекту свог саопштења. „Кад кажем они – мислим на њих, на газде и главаре, свеједно које су вере: е, они су се закрвили...”

„Ниси јасан!” узнервира се Мирковић. „Свађају ли се муслимански главари са српским, или и српски међу собом?”

„Стевице српе,” с лукавом нежношћу се опет огласи Мира, већ прилегла на отоман, „немој да нас мучиш – ходи, седи ту крај мене и сместа казуј шта имаш.”

Мира је неговала са Сингером блискост у којој је било другарства, старатељства и кокетерије. Уосталом, она се једино и спријатељивала с мушкарцима и муж јој је замаерао што она интимно, подвесно презире жене, а ове њу мрзе због сифражетизма и плекања у мушке послове. Њена блискост са Сингером се, пак, разликовала од оних с другим мушкарцима баш тим помало шалливим покровитељством: Недићу је, због тога, тај њен однос понајмање сметао, мада ни на друга њена пријатељства с мушкарцима није обраћао нарочиту пажњу...

Стева Сингер је, сем тога, својом личношћу и живљењем давао повода таквом Мирином држању. Био је он несхваћени, несхватљиви паланачки самотник, којег је већина грађана сматрала шашавим, „удареним”, а власти водиле озбиљан и незграпан надзор над њим, упркос томе, или можда баш због тога што се ни с ким није дружио и упорно читао дебеле расправе, које су му доносили путници из његове бранше, а кадкада и ретки сумишљеници. Није пио ни пушио, а није био ни жењен. Штавише, није показивао никакво видно интересовање за жене, што су паланачке враголанке искоришћавале да га драже и чикају, на увесељавање чаршије и доколичара. Имао је некакву трговачку школу и заступао продају шиваћих машина „Сингер”: то му је донело надимак по коме је и био познат, иако је био из познатије црногорске породице. Био је педантан и ажуран, као што могу да буду усамљени фанатици – свакако је и то допринело да му је позната фирма поверила заступство. Такав,

Сингер би тако живео још многе године усред града – од идеја логично, непобитно доказаних књигама, – попут испосника у пештерама од утвара и молитава да се у Дабру нису, са сличним судбинама и истинама, обрели њих троје. Одмах по њиховом доласку – на њушивши се брзо и лако попут истоврсне дивљачи у шуметинама – они су се здружили, мада он није баш био одушевљен што с њиховом појавом губи од своје необичности. А они троје су се пријатно изненадили што у таквој глухоћи налазе човека сличних нада и уверења. Али су били запањени, ужаснути збрком идеја у његовој глави: он је успео да свом том галиматијасу удари логичке оквире и равнотежу и да постојано стоји иза њега. То је била мешавина модерних превратничких учења с исконском жудњом за правдом и једнакошћу и с вером у човекову способност да буде добар. Али он је брзо прихватио и учио – најтеже баш оно што је требало да буде најлогичније и најједноставније, чему су најдуже и највипреније распре вођене с Мирковићем, а најсавладивије с Недићем, који је, насупрот широкогрудости у приватним питањима, у илејним споровима учас постајао заједљив и прек. Мира је, пак, у односу са Стевом одабрала – ако се то могло назвати одабирањем, јер је било више израз њене животности него њених уверења – пешкаву шаљивост: кад год би распра добила безизлазан вид, упала би она са својим полуозбиљним шалама, које би размрсивале или бар стишавала спор, ако никако а оно тиме што би га гурнуде у још већу апсурдност: Е, брате Стево, ти би могао мирне душе да се закалуђериш! – А ти би, Ненаде, побио две трећине људског рода – да би преосталу трећину усрећно! – Ти си, Недићу, у стању да учас претвориш – револуционара у доушника... – Баш је Мира, имала највећег успеха у преображавању Сингеровом, које се и није толико састојало у ишчишћавању његових гледања, колико у његовом у саживљавању – макар и спором и уском – с људима и враћању у живу средину... И већ су, мада у много чем разнородни и несложни, за остале били група од које су многи зазирали, али је и сматрали саставином градића и његовог живота. И на Сингера су све мање гледали као на чудака, и он се све мање држао као прогнаник и отпадник – мада је понекад из њега избијало негодовање против обичности новог стања. И девојке су га већ загледале с озбиљном радозналошћу, а будући се примишао тридесетој, Мира га је подстицала на љубавне доживљаје, утолико шаљивије што није загарантовано да ће његове идеје победити пре него што за жене постане неупотребљив...

Смиривши своје славодобитно, сумануто церене у постићен и доброћудан осмех, Стева Сингер послушно пође к отоману, седе испод прикупљених Мирних ногу и својим уњкавим гласом издекламова: „Па јасно! Срби су се међу собом шчепали: већ им се туку деца из најимуннијих, најугледнијих породица. А ви ту...” Мира га лупну по рамену! „Ех, изневерно си ме! Ја очекивала нешто велико,

а ти – причам ти причано. Па оде је пре сат, сат и по био Срба Угринов и поднео најаутентичнији извештај...”

Стева с неверицом погледа по њима и сневеселено слеже раменима: „Значи: већ све знате!” „Ако је то све”, нацери се Мирковић, нестрпљиво се померајући на месту. А Недић додаде, вадећи руке из целова и почињући с ходањем: „Већ се гложимо шта да ми подумзимо. А има ли неких новости са сахране Булатовљево?” Поћутавши, Сингер одврати разочарано: „Откуд бих ја то знао!” „А и ти га питаш!” љутну се Мира. „Као да је државни телефон у његовим рукама!”

„Не, мислио сам – процурило нешто”, застаде Недић. „Јер нити су то власти које би баш умеле крити, нити новости које се могу сакрити и прерано је – њега тек ако су око подне сахранили.”

Заћутали су, погледајући се са стидом и жалошћу што се, ето опет у трену, нађоше у својој издвојености, за коју су били поверовали да слаби, макар и не њиховом заслугом. „А ништа”, примети Мира, с тугом исто толико глумљеном колико и стварном, „ми ћемо се проћи и без тога – ни досад нам нису Булати често гинули. Је ли тако, Стевице?”

Сингер је већ био повратио свој уобичајени суморни израз. „Па јесте, нажалост”, прихвати он. „Али сад сам се сетио: не знам колико је то важно, али они се спремају да изврше притисак на Угринова – не на сина, него на оца, – на председника...”

„Па што то не причаш? То је важно, страшно важно!” усхода се Ненад, с рукама у цеповима, док се Мирковић једио: „И буди прецизан, сметењаче: ко, кад, шта! Непојмљиво! Мора човек из њега све клештима да чупа!” „А он то не воли”, додаци подсмешљиво Мира, уздижући се на наслон. „Пустите га на миру. Какав је то враг у вас ушао?”

„Ствар је у овоме:” поче опрезно и живахну Сингер, „они – посланик Ракић с братијом, спремају се да уцене председника Угринова. А знате због чега? Па јасно, Угринов се ускопиштио – ђаво би га знао чега ради, јер и он спада међу њих и шраф је у њиховом систему – Угринов се ускопиштио да брани муслимане...” „Правне скрупуле блаженочивше Аустрије!” додаци иронично Мирковић. „Коментари – пошто прича буде испричана”, заједљиво му узврати Мира и додаде нежно: „Напред, Стевице!...”

„Па јасно, зар не?” настави Сингер живахно. „Ја сам то дознао од брата – он је трговац, као што знате, а дружи се с трговцем Лазовићем, братом Лазовића, главног пајташа Ракићевог. Е, па тај трговац Лазовић је испричао причу свог брата моме брату – баш се овај излану, кад сам полазио – како су се већ договорили да ућуткају Угринова, јер да им је он, веле, најопаснији: председник суда, ванстраначка личност, доста је и познат и с везама у Београду. Да њему не могу да нађу никакву зачкољицу, сем да му запрете премештајем. Али зато могу да му запрете хапшењем сина због изазивања нереда

– то би повукло његово истеривање из школе. А главно им је – разваљивање веридаба Угриновљевих кћери, особито средње – Руте, тиме што би разбубали неке њене авантурице. И тако, у том смислу – сплетке, подвале, искоришћавање малограђанских предрасуда...”

„Невероватно! Одвратно!” узвикну Мира, спуштајући ноге с отомана: њено и иначе бледо лице се скамени, а крупне очи, укочене, узалуд тражаху Недићеве, јер је овај ходао брзо, гледајући преда се. „Типична радикалска папазјанија”, примети Мирковић, не скидајући иронични осмех с лица. „Због чега би се ми ужасавали? Нек се само они глођу...”

„Али то је страшно!” јетко ускликну Мира, више за себе. „Ја добро познајем ту девојку – средњу Угринову, јер често одлазим на пошту и тамо увек поразговарамо. То је једино веома мило и самостално створење. А што је мало слободнија – Боже мој, па то је њен проблем!... Какв је то луди, изопачени свет у коме живимо?. Она, напола Немица, која до јуче није ни чула за Дабар, мора својом чашћу и нарочком да подмирује рачуне и обрачуне дабарских и црногорских главара!”

„Ипак је кћи свог оца”, наметљиво примети Мирковић: он очевидно беше схватио да се Мирино огорчење делом односи и на њега – њено вечерашње држање било му је, очито непријатно: „Али чему толике сентименталности – према нашим идеолошким противницима, који би сутра...”

„Немој мислити да је то тако јер се ради о жени!” повика Мира, скидајући ноге с отомана. „Мала није случајно да се окомљују баш на жену!...” „Све то прегоњење између вас двоје нема ни везе ни смисла!” љутито добаци Недић, дижући отворену шаку ка глави. „Треба нешто учинити или... или ја не знам шта... Или се увући у мншју рупу и признати да си нико и ништа!...”

У недоумици да би његова љутина могла потицати и због одбране Руте Угринов као „мало слободније”, јер га је то могло опоменути на њено пребрзо, преслободно успостављање љубавних односа с Мирковићем – Мира се за трен заклони иза фразе: „Ваљда имам и ја право да изложим своје мишљење”, и одмах, прибрана, настави: „На страну идеје и циљеви и интереси – њу треба заштитити, или бар упозорити.”

„То је гачно, мада није ни битно ни најактуелније”, одсечно изјави Недић. „Ту се очито ради о нечем већем: они хоће да неутралишу, да сломе Угринова и Цукића, а можда и проту који није склон да благослови покољ. Ми морамо отворено бити на њиховој страни: упозорити још вечерас Угринова, састати се с Цукићем и видети ко би још долазио у обзир...” „Којешта!” пресече га Мирковић, поцрвевши и скидајући шешир. „Ништа ми ту не треба да радимо, све док се коло не заврзе. Заправо, не баш ништа, нешто и ми треба да чинимо – да прикупимо те младиче и још покога, да објашњавамо, разобличујемо... јер они – и Угринов и Цукић и Бојовић, сва та

слободно мозгаторска и квазидемократска старудија – они су једно, а ми друго. Зар ти не пада на ум да би наше прерано упозорење могло чак и да их смири и помири? Јер ничег се они не боје као појаве оног трећег – класно свесног пролетаријата, макар што је он данас слаб и раздружен: та њихове газде у Београду прогоне чак и радићевце, а некмоли...”

„Молим, ако је могућно, да се сва та питања одвоје од Руте Угринов!” и Мира устале, дохватајући цигарете са стола. „Њена личност можда не заслужује посебну пажњу, али ја, ако ни у ком другом својству, дужна сам као жена...” „Дођавола с твојим женским и женственим и женским проблемима и проблемчићима!” скоро се раздра Недић. „Ту приватна осећања и приватне иницијативе једино сметају. А ти уз то, драга моја, тиме као да браниш себе од нечега за шта те нико не оптужује. Сви смо навукли по сто маски и кријемо се иза њих, показујући увек неку од њих место правога лица! Изјашњавајте се о томе – да ли ићи или не ићи Угринову, да ли сарађивати с њим и с Цукићем или не! И то сада, из ових стола – вечера нек се хлади и нек је ђаволи једу!”

„Ја не знам... Ја се слажем како вас тројица решите”, не без увређености одврати Мира, палећи цигарету. „Али ја бих желела да упозорим Угриновљеву. Она би требало да се вери с приправником Марковићем чим се огласи веридба њене старије сестре с директором Бојовићем.”

Она приседе на отоман, пребацивши ногу преко ноге. Израз јој је био увређен и ојађен, и то не само што се прибојавала да се распра између Мирковића и њеног мужа може преобразити у свађу из које би избиле нагомилане и заташкане нетрпељивости, него већ није била сигурна ни докле ће Недић у свом пренагљеном изражавању ићи према њој. И као да се хвата за сламку, она прекорно изговори: А Стевана и не питате шта мисли!” „Није нем! Нико му не брани”, скоро истовремено повикаше Мирковић и Недић.

Затим Мирковић, после кратке паузе, настави с блаженом подругљивошћу: „Нећемо се ваљда, нас четворо, играти парламентаризма. Има реч уважени... Свак може да говори кад хоће и, нажалост, шта хоће... Допустите: суд је, као што се зна, орган насиља оних који владају. Свако повезивање с његовим представницима – пре него се они сами почну одвајати од својих наредбоваца и институција које представљају – неспојиво је с нашим начелима и нашим циљевима. То је бар јасно: ко се не побуни против господара – нема права ни на слободу. Угринов се није – како то каже Сингер – ускопиштио због слабења, него ради јачања суда и владајућег правног система. Он је – за сада, а вероватно ће такав остати и доживотно – противник ексцеса који ремете постојећи поредак. Далеко од тога да бих био противан да се то искористи – понављам: искористи! – јер су неслога и кавга међу властодршцима предуслов не само наших успеха, него, по свему судећи, и нашег властитог јединства. То значи, треба да их

пустимо да огрезу у мржњи и крви толико да више не могу испливати, а да при томе јачамо властите редове. Истина је у овоме: нити ми можемо ојачати без њиховог распадања, нити ће се они распасти без нашег јачања. Није битно с ким сарађујемо, него да из сваке сарадње изађемо ојачани. Због тога ми не смемо спасти ни на чије погледе, ни на чију тактику. Због тога ми не можемо спасавати једне од других: у овом конкретном случају – преносити Угринову зломисли његових противника, јер би то могло зауставити гложење међу њима – нашим противницима. Ми јесмо и морамо увек бити свет за себе, јер иначе не бисмо могли ни створити свој, нови свет: у томе не може бити компромиса и то је услов нашег уплитања и неуплитања у читаву гужву...”

Он седе за сто, обесивши преко наслона десну руку са запаљеном цигаретом из које поче да цури увис вијугав димчић, Био је, очито, решен да седи и да се прелире – до краја. И Недић седе, припаљујући цигарету. „Добро”, рече он, одбијајући дим. „Да видимо шта мисле Степа и Мира.”

Њих двоје, на отоману, хутке погледаше једно у друго. Али не наштавши заједничку мисао, Мира одговори, не гледајући ни у кога и с приметном горчином: „Ја немам одређено мишљење, сем у оном – о Руги Угринов, о чему сам већ говорила. Не верујем да ми – оволико колко нас је и какви смо – можемо ништа учинити сем се солидарисати с онима које прогоне и онима који прогончење заштићују.”

Сада је и Сингер морао да се изјасни и он се накашља: „Ми не можемо остати равнодушни. Угринов је, истина, чувар данашњих светиња, али је поштен човек.” „Шта то значи – поштен човек?” мукло се исцери Мирковић. „Нико не тврди да је Угринов друмски разбојник или лупеж. То нису ни Церовић, ни Лазовић, ни Милић! За Перишу Ракића се ни такво што не би могло тврдити, мада је и то од споредне важности. Важна је улога у друштву! А ти, другар, ниси ни јасан. Јеси ли ти да се обавести Угринов или ниси?”

Сингер је Мирковићево излагање пратио с напрегнутом пажњом – са страна његовог изоловано спеченог чела избише модрикасте жиле. Чим Мирковић заврши, он устаде и, подигнувши квргама искрпљени кажипрст изговори с оштром одлучношћу: „Као личности – Угринову треба саопштити, као представнику власти – не!”

Он задовољно седе, али Мирковић га испрати кезењем: „Сад знам мање него пре! Латини су говорили: Да си ћутао – остао би филозоф. Ти си, напросто, конфузан! Личности – да, представнику – не: као да је то двоје могућно одвојити. Нек Сава размрси твоја гледишта, будући он једино и може имати разлога да добије твоју сагласност.”

Али Недић мрзовољно закључи: „Очевидно – не можемо се споразумети! Ако бисмо истеривали на чистац Сингера, он ће се на

крају одлучити за тебе – жртвоваће личност Угриновљево! То бих, уосталом, и ја учинио на његовом месту. Па ништа, ја ћу одустати. Пратићемо развој – ко зна, можда се ништа значајно и не догађа, него смо и ми пренапрегнути. Ја ћу, ипак, колико сутра, информативно разговарати с Цукићем и осталима. То би могао и ти, Ненаде. А и Мира – има ту жена...”

„У томе нема спора”, прихвати Мирковић, устајући и гасећи цигарету снажним притиском. Он поново навуче шешир и, заглађујући косу са страна, додаде: „Али ово: не треба им све говорити – треба водити политику према њима. Хоћеш ли ти, Сингеру, са мном?” „Да, идем и ја. Али боље је да идемо одвојено – ја ћу иза куће, па низ поље. Јер ако нас они виде – могу посумњати да се договарамо...”

Опростивши се, најпре изиђе Мирковић, мало касније Сингер – а да нико више није проговорио ни речи.

Недић отвори прозор и, гледајући низ улицу, искомадану сенкама – њихов стан је био у једној од новоизграђених кућа на врху вароши – јетко проговори, као за себе: „Сингер се изгуби, а онај оде. Тешко се договорити с Ненадом. Он се према мени увек постави као да сам му нешто криво учинио или се испречио испред његовог циља. Ма о чему да се ради – он се тако постави! А можда му и јесам криво учинио: можда ти и јеси била жена за њега и једино је стицај околности... Можда он има и право, с његове тачке гледишта... Ђаво га знао... Страшна страст га је раздирала. И њега и тебе. Трагови се виде и сад – у таквом његовом држању и у твојој опрезности и потиштености... Ја се не бих, можда, ни напола сложио с њим – с необавештавањем Угринова, да није свега тога. Увек имам утисак да ће он рећи: Аха, ти заузимаш тако непомирљив став према мени због оног што је било између ње и мене... – Ми смо се некад водели јаче но и браћа, а сад као да смо крајности у истој идеји – крајности неизбежне, испуњене отровима који се потиру. Немој мислити да је то љубомора! Не то је... То би Грци назвали судбином!... Требало би превладати све то – све те остатке властите и власничке прошлости. Па и превладали смо – зар не? – већ поодавно и поприлично. У оном што је главно – заједно смо у идеји. Нисмо могли, ваљда – а данас би то још мање смели – подлећи личним страстима и наслеђеним, гледањима. Идеја је била јача. Или љубав према теби? Или и једно и друго – ђаво га знао!

Наједном га шум у соби натера да се окрене: Мира се беше спремила за излазак – већ је увлачила у гајке опасач тренкота. На његов упитни, запрепаштени поглед – док је намештала беретку гледајући се у огледалу, она одсечно одговори: „Договарајте се ви штогод хоћете, ти до ујутру поричи своју љубомору као предрасуду – ја из ових стопа идем да обавестим Ругу Угринов, макар јој то много и не користило... Ти вечерај – не чекај мене, мада се не мислим

дуго задржати: надам се да ћу Руту наћи на пошти – причала је да сада дежурају. Уосталом, где је нашла да нашла...”

Он хтеде да викне за њом: Зар сама у оно доба? И ради чега – у оваквим приликама? – Али она већ беше изишла и он се врати на прозор, да погледом сачека њену појаву у светлој, неразговорној празнини и испрати је низ светлом и сенкама изранављену песту.

3.

И тек кад Мира потону низ песту у хладну светлину, Сава Недић се грже с прозора због тога што ју је пустио саму. Брзо дограби тренчкот с чивилука у углу – обоје су носили тренчкоте од сличног материјала и кројене слично, шалећн се да то није мода него истицање равноправности – и изјури на улицу, одбојну у њеној самотној белини.

Испред поште, гвирнувши кроз застакљена врата с гвозденим пречагама, Недић примети две жене – Руту и Миру, како пригнуте разговарају кроз шалтер. Рута је приметила његову контуру, јер баци поглед к њему. Али га није могла препознати, будући је био у сенци и хитро се уклонио – да их не би ометао. Успокојен што је Миру нашао лако и у неспорним околностима, он поче да шетка испред поште. Доле, из хотела „Америка”, као увек се пробијала светлост, ублажена завесама и блештањем месечине. А кад би се отворила хотелска врата светлост би у трен престрла улицу, с гласом неког од говорника или с дивљим жамором: тамо је, очито, вођена жестока дебата, док је он овде чекао жену – опет завољену кроз самоћу и мисаоно допуњавање. Ни он ни она нису предвиђали садашња збивања, а поготову своју улогу у њима. Па ни овај тренутак – да је он сачекује у забитом, разјареном градићу, док упозорава девојку, до јуче такорекућ незнанку, о завери коју противу ње снују моћниши из својих побуда. Недића је обузимало једно од оних ретких, муњевитих доживљавања у којима се човек запањује светом и збивањима око себе. Био је готов да узвикне: Зар сам баш ја овај човек који шета и чека ону жену с коврцавом тамном косом око беретке, долуталу у мој живот и ову пошту из непојмљиве стварности?...

Он јој одмах и исповеди то своје осећање. И обрадоваше се једно другом – он што се, обухватајући је преко леђа све до испод пазуха, у трену ослобађа отуђености од себе и реалности, а она што неће морати да се враћа сама. Но њу је још више обрадовало што је пажња према њој надвладала у њему негодовање, изазвано њеним поверавањем Руте, које се могло тумачити, унеколико, изневеравањем договора с Мирковићем и Сингером... И она не одоле, управљајући га низ Чаршију: „Хвала ти, много ти хвала што си дошао!” А он, као да прича њој одсутној, замишљеној: „Чим си ишчезла у месечини, било

ми је несносно, незамисливо: луташ самшијата по вароши обамрлој од досаде и страве, на тим тлојим крхким ногама. А може ти се десити да сретнеш њега, Мирковића – да ти досађује својим доследностима, скривајући иза њих...”

Мира се нагло отрже од њега и одмах приби мажно уз његову мишицу: „Ох, зар он мора бити присутан у свему нашем? А ја сам знала да ћеш доћи! Да, знала сам поуздано чим сам угрезла у самоћу... А можда нема смисла да се сад враћамо кући на вечеру, и онако смо обећали да свратимо у хотел...”

„Али, право да ти кажем – мени се сад тамо не иде. Опет ћемо запасти у љутита мудровања. И то сада – кад желим да будем с тобом насамом.” „Као увек кад је нешто неизглеђено”, насмеја се она, окрећући га благо натраг.

„Можда и то, кад баш хоћеш!” одушеви се безразложно он, хватајући је око струка. „Али – мада ти може изгледати смешно – жељан сам и блиског разговора. Истина, једино и причамо. Али све су то празна, безлична мозгања! Вечерас се први пут разговарало о нечем стварном и учинило ми се да се и нас двоје удаљавамо. А сем тога, то твоје саопштавање Руте – било би ми незгодно да се сретнем с њим – с Мирковићем, а да му то не кажем. А то би захтевало објашњавање, можда изазвало и распре које се не могу водити у хотелу – тамо треба да се споримо с другима”. „Ништа њему о томе не треба рећи: то је, рецимо, моја приватна ствар. А што се тиче разлика између нас двоје – но, па зар те то толико мучи? Ја у ствари још и немам мишљења. Све су то комбиновања и нагађања – ништа се још није догодило...” „Али догађа се већ – ако нигде, а оно у нама. Ми не можемо без предвиђања, макар то биле и сањарије – ако нећемо да нас стварност прегазе.”

Пођоше лагано ка кући, прибијени једно уз друго упркос туђењу које се јави међу њима. „Теби је жао што не идемо у хотел?” упита он. „Не, није ми жао. Једино не видим разлоге због чега бисмо се повлачили – као да смо криви или у неслози. Али кад ти желиш...”

Наставише ћутке до суда, држећи се десне стране, мекше пошљунчане и обрасле травом. „Ипак је то, макар и посредно, саопштавање и Угринову”, примети он. „Па шта? А како бих друкчије могла њој да јавим? А зашто бисмо морали да се држимо једног непаметног несучебног договора?”

Он прећута њено питање, јер би могло да изазове спор за њега принципијелан, а самим тим и недокрајчив с њом: да ли имају право да изневере договор с друговима, макар и не били убеђени у његову оправданост? Можда би се и она сада, после жестоких препирки, приклонила његовом гледању – више убеђена страхом од свађе него ваљаношћу аргументације. Јер она је само да не би дошло до свађе лако подносила и претурала највећа понижења с његове стране, – у самој њеној природи било је нечег што није трпело огорчења и ломове с блиским људима.

Ипак Недић упита, кад већ мннуше зграду суда: „А она, Угри-ноплева, како је примила ствар?“ „То је тешко одредити“, узврати Мира, опет блиска. „Она је, знаш, разборита и самосвесна, али и веома осећајна и срдачна девојка. Мислим да ју је погодило – пошрвенела је и запрепашћено узвикнула: Али, госпођо, јер је такво што могућно? – Али се убрзо прибрала и тражила да будем конкретнија. Ја нисам имала богзна шта да јој кажем, па смо почеле заједно да комбинујемо. Она се, изгледа ми, забављала ту с неким, а сада приправник Марковић има озбиљне намере према њој. Незгода је за њу што не познаје менталитет наших паланки, па никако не може замислити да би је могли компромитовати. А ја нисам хтела да је узнемиравам мојим хипотезама. Али ми је било пало на ум да је замолим да не говори своме оцу. И то ми се чинило ружним, нељудским: зар неко може тражити од кћерке да не упозори свог оца?“

Слутећи да је баш то најспорније међу њима, Мира усклади корак с његовим, тако да су им се бутине приљубљивале, окрену своје широко бледо лице и пожури да шапне: „Али ти си ме тако пријатно изненадио – баш си диван што си дошао за мном...“

Њено изневеравања договора с Мирковићем тиме се, наједном, откри као посредно, ненамерно, и он нежно и озбиљно, прихвати: „Бојао сам се за тебе. А хтео сам и да разговарамо, о нама двома... Заправо и не о нама, него... Никад о томе нисам разговарао с тобом, али чини ми се да се ти бојиш – да: баш бојиш! – упула Мирковићевих гледања на тебе. Због тога му и противуречиш, чак и безначајним питањима. При томе је најчудније, најпоразније што тебе толико и не заблешћује његово знање и оштрина аргументисања, него... него, као да се твоје мишљење осећа немоћно – немоћно до пузавости и постићености! – пред његовим. Мени је незгодно да пред тобом ма шта ружно говорим о њему. Штавише, ја и немам лоше мишљење о њему – ми смо више од различитог ткива, него што се гледањима разликујемо. Његовој одважности и памети се нема шта замерити. А што се скоро увек нађемо на супротним позицијама чим се ради о нечем стварном, о некој акцији – то је више због различитог поимања људи и живота, него због различитости уверења. Но шта сам оно хтео рећи? Ах, да! Не могу да објасним, а нити да подносим, ту твоје самоскривање умне подређености према њему. Откуда она? Шта то значи, после свега?“

Она је ћутала, поникнута, као замишљене главе. Заборавила је и на усклађивање корака. Он није могао ништа да прочита на њеном лицу, озелењеном и с густим већама, које она није чупала због тога што су јој биле од природе запете као лук и додавале њеном бебастом изразу силовиту, скоро грубу женственост. Он настави, суздржавајући нагласак: „Немој моје речи да схватиш као љубомору. Не ради се о томе – никада се ја не бих подао једном осећању које није достојно нових људи, какви ми морамо бити. Али не могу да

замислим да ма ко од нас буде ма коме подређен на такав начин, а камоли ти – моја жена, моје друго ја, како се то каже!“

Већ су се примицали кући, тек беленој – неподношљиво блештавој на сурој позадини. Била је и самотна последња кућа с леве стране, одвојена од чатрљица пољанишом, преко које су већ прелазили. Мира заста и, ухвативши га за ревер, испречи се преда њ. Почела је пузети танушним шакама к његовом врату: почетак њеног страха од свађе, поистовећеног с трептајима пожуде у које је спонтано умислала. „Али зар то има неке важности? Ја сам самостална у мишљењу, као и ко било од нас, ја не волим ни с њим да се препирем, него... Него – то је чудно – он почиње да ми бива непријатан, чак мрзак.“

Она покуша да га загрли, додирнувши његову браду уздрхталим уснама. Али он скоро грубо скиде њене руке, узвикнувши: „То се не може решити пољупцима – ми се морамо објаснити...“ Мирино лице се згрчи као у детета пре плача: „Боже, зар ћемо се опет расправљати? Па ми смо о свему томе већ толико говорили! Зар се нисмо одвојили и изостали из хотела да нам ова ноћ буде лепа и наша: погледај само како све зрачи, као у сну... Одморимо се, смири-мо се, драги, једно уз друго...“

Већ су били спрам угла куће и он заста: „Не, то не може тако! Ништа ми ниси објаснила. Боље ако прошетамо. У оним нашим собицима ћемо се сада једино гложити.“ Она уздахну: „Ох, кад бар не бих знала како ће се све одвијати: дуге, ужасно принципипијелне свађе, онда ћу ја попустити – али, ево, унапред све прихватам! – па ћемо се измирити, већ уморни и измршварени. Једноставно, ти си љубоморан, мада ти ја за то не дајем никаквог разлога.“

„А тако!“ цикну он, одскочивши у страну. „Никад ми такво што ниси рекла. Колико сам љубоморан – ја то не могу одмерити, мада ћемо и то расправити. Али да си ти у односу с њим мисаоно подређена – то ја видим боље од тебе! Ти знаш да ја не могу оставити међу нама нерешеним никакав, а поготову овакав спор. Вечера нам је пропала – охлађена, вољу за јелом смо изгубили. Проходајмо и поразговарајмо: на месечини нам неће сметати знане ствари и тескоба.“

„Ја сам већ изгубила вољу за јелом, али ми се и не шета, иако је ноћ чаробна и угодна. Знаш ја тебе: ако не пођем, поћи ћеш сам, лутати из ината до зоре, можда нећеш ни доћи пре школе и – тек тада би настале распре међу нама, јер би за њих имао и разлога у мојој грубојсти. Буди добар ноћас са мном, ако ни због чега – због племенитог дела за које тако ретко прилику налазимо. Загрли ме бар малчише, уместо великих принципа, па – можемо и прошетати, под условом да све изгладимо.“

„Никад ниси говорила са мном с таквом отвореном личицошћу и нежношћу“, уздахну он и млако је загрли. Као да не примети њен порив – он избеже њене усне и пољуби је у чело,

изјавивши са шаљивим једом: „Изгледа да сам те – што но се каже – погодио у живац. „И јеси“, одврати она, размињујући кућу. „Тебе, очито, нешто мучи – мучи те већ одавно и ја знам да је то мој и Ненадов негдашњи однос, премда сам ти га објаснила колико сам знала и могла. Сада је избио спор међу вама и – ти си све пренео на мене, ни криву ни дужну. Ја те волим, верна сам ти, пажљива, добра према теби...“ „То су фразе...“ „фразе: веран, добар...“

„Да, фразе, чим не значе унутарњу недвосмисленост и постојаност. Ти си увек била лукава, дакако на мио начин – измигољевала се трпеливошћу и љупкошћу из тешкоћа. Али сад се не ради о томе! Ти наместо лукавог трпљења подмећеш фразе, односно тривијалне супружанске врлинице које ти сада нико не оспорава, и – смишљено, подмукло насрћеш на мене. Па нек сам и љубоморан! Шта, зар ниси за то дала повода? Зар не дајеш и сада, вечерас – својом интелектуалном запањеношћу пред њим? Да ти, почем, не искористишаваш моје подређивање осећања принципима да би дала маха својим потајним жудњама и оптужбама? Ја не желим да ти пребацујем за оно што је било. Али кад ти истичеш у први план моју тобожњу љубомору – онда је то само израз твоје настојања да се не говори о оном што је стварни проблем, и то твој а не мој, односно кроза те и мој – наш проблем...“

Били су већ поодмакли од куће, одвојили се од цесте и скренули пољанином између угарених стрњишта, ка реци. Мира га опет ухвати за ревер и стаде преда њ. И њено лице доби онај дечји израз још жалостивнији и намрешканији на месечини. Али она је ретко плакала – никада у њиховим свађама. Увек је над њеном ојађеношћу, макар колико обујамном и потресном, стражарила њена разумност, пријемчива и осећајна. Таква је била и у страстима: она је знала да су оне заносне и пријатне и одавала им се одмерено, свесна да тек тиме постиже пуноћу уживања. „Али то не значи“, прошапта он, „да ми те није жао – и ти си овде туђинка, из Србије, неповратно на мене ослоњена...“

И он јој завуче шаку испод косе и крагне, питајући пршљенове на њеном прату – то је био неуговорени, навикнути знак његовог крављења и нежности. Сад је већ поуздано знала да је жуди – да ће је ноћас, после свега, љубити с огорченом страшношћу, дајући јој се сав и истржући је из њене свести и њених снова. Али до тога је требало – и то је знала – прећи дуг и мучан пут узајамних испитивања и мучења. Ипак се она понада: „Тако, мили...“ прошапта тужно и обрадовано. „Увек треба једино да се волимо. Ти си, у ствари, увек добар према мени. Малчице нетрпелив кад неко други треба да учини нешто за тебе – твоја несебична себичност: не даш ми да те волим, мирно и радосно као што бих хтела...“

Он је нагло привуче на своје груди: „То је просто несносно колико те волим: те наше свађе и долазе од тога. Али ово није свађа – ово није једна од оних наших бесконачних препирки што исцрпљу-

ју ум и трују душу. Ово је нешто друго – нешто страшно, пресудно, нешто што ни сам не могу да докучим. Ја и он смо се сукобили – управо се и нисмо сукобили, него се разликујемо нијансом у подухвату који тек може да дође. Али наш спор се одвија кроза те. Први пут имам утисак да морам да се борим за тебе – за твоју душу, за истинску тебе! Јер пошто си пошла с њим, ја те нисам звао да ми се вратиш – вратила си се сама. А сад те ја зовем, тражим, иако си ту са мном. Јер он је још у теби – у твојој уму и твојој крви!...“

Стигли су на обзрив – над реку која се као здробљени, живи лед отимала из светлих безмерности, шкргућући о шљунковиту обалу. Мира погледа мужа очима испуњеним безразличним мрачним страхом: „Шта хоћеш од мене? Већ сам ти рекла све што жена може рећи!...“

4.

„Али какав је он – као мушкарац?“ викну Недић, повукавши је пољаном, уз реку. „Чиме те држао толико дуго? То није био тренутак самозаборава – краткотрајни занос и драж промене! То није била седмица или месец, него читавих шест и по месеци! Шта је то у њему чему се ниси могла одупрети? Зашто се и сада повлачиш пред њим, немоћна и постиђена? Шта се догодило, каква је то моћ те ниси кадра, а можда ни вољна, да се отргнеш његовом притиску?...“

Холао је брзо, корацима неприродно дугим, али застајкујући да је попрочека. А говорио је у простор, не обзирући се да ли га и она чује. Његово дугуљасто лице, избраздано борама продубљеним на месечини, добило је, сем свакодневне напрегнутости ледену укоченост. Мира га је добро познавала и у сваком тренутку наслућивала све што би почело да се у њему закупава. Али сада је скоро крикнула, истржући руку из његове: „Шта ти је? Не могу да те познам – као да те успомамила месечина и сва она распра и сва та узнемиреност... Зашто се не бисмо вратили? Сешћемо и лепо се објаснити, ако баш мора и то да буде.“

„А не!“ дрекну он, не смањујући ни брзину ни дужину својих корака. „Тамо, у соби и међу знаним стварима, ти се сналазиш боље. Тамо се ти увучеш у мене и мрсиш ме својом попустљивошћу и податљивошћу. А овде – овде смо неометанији и неспутанији. Али ти се вараш ако мислиш да бих ја ноћас тамо, у стану, заборавао на оно што се истурило као зид између нас и о чему сам те питао: чим те подчинио, зашто си слаба пред њим? Ми више не можемо утећи од сагледавања истине која је у теби, у нама! Сутра ћемо се ја и он можда разићи, сукобити. А где ћеш бити ти? Расцепљена, разорена до дна између мене и њега! Тако не може остати – тако не можемо живети ни једно!...“ „Ти знаш да ја не подносим свађе – и сукоби с њим су фиктивни...“ „Ха ха! Хтела си рећи: као и са мном! Свако

упоређивање између њега и мене – мада ја то опажем у теби већ поодавно, већ од обнове нашег односа – свако такво упоређивање мора да разори наш однос. Може се изневеривати телом, на тренутак, из жудње и радозналости, али припадати могућно је само једном створу другог пола! Ту се ради о оданости одуховљеној – оној која извири из основа нашег бића и нашег постојања! Ево, погледај мене: ја бих и умирући понео тебе у сазнању и у крви својој – то није могућно ни изменити ни изневерити... Зато ми не говори о твом тренутном заносу – о томе како је све почело као из игре, из другарске присности, делом и због неконвенционалних гледања и непридавања значаја телесним вредностима. Све то знам! Све смо ми то расправили и – пречистили. Ни ја у Загребу нисам био теби веран! Али шта остаје од неверства ако си сећањима, жељама и помислима везан за оног кога изневераваш? Никаквог то трага није код мене остављало, јер си ти живела у мени неутоешношћу мојих жеља и несмиреношћу мојих мисли. Али шта се с тобом догађало? Шта се с тобом сада догађа?...”

Када је Недић полазио у Загреб, Мирковић и Мира су га испратили на станицу. Смејући се шаљиво и изазивачки, Мирковић му је добацио, пожурујући за возом с Миром која је избацивала у страну немишићаве листове: А њу ћу ја утешити, не брини! – Недић је с угушеном горчином одвратио: Ако она жели да се утеши – немам ништа против! – И кроз пару је смотрио Мирино дечје лице по коме су текле сузе, док је у марамици и усиљеној песници угушивала јецаје... Одатле, са станице – према њеном каснијем скиданом причању – њих двоје су свратили у Мирковићеву собицу, на крају једног од оних стрмих дворишта око Зеленог Веша, низ чију калдрмисану средину су се сливале помије и око чије чесме су се неизбежно сусретали сви житељи. У ту собицу, као махом у дворишним становима зиданим иза рата, улазило се кроз кухињу, у којој је живео закупац стана – обућар са женом. Закупци, па и већина станара из дворишта, познавали су Миру и Недића – они су често навраћали код Мирковића, понашајући се попут вереника. И те прве ноћи њиховог растанка – Мира и Мирковић су се сјаранили у преноћили у тој собици, да се ујутру сусретну на чесми с осталим станарима и извуку испред низа прозора начичканих очима радозналих домаћица и дечурлије. Недића је баш и мучило како се то догодило – шта је навело, нагнало Миру да већ прве ноћи, такорећи још топла од његовог загрљаја, пренебегне стид од људи који су је знали као његову, напречац се прилагоди стварима и средини у којима се није одвијала њихова љубав и пода се човеку који је био и њен пријатељ.

Најпре је Недић држао да је баш то пријатељевање утроје, уз ласкивне шале и гледања на сексуални однос као на „чашу воде”, помрсило њихова мерила. А можда је Мирковић, најпре као из игре, а затим обузет страшћу и његовом необузданом склоношћу да разара

дата стања и проверава властите могућности, искористио Мирину обамрлост и изгубљеност због растанка с вољеним човеком – јер Недић никада није сумњао да је њен бол био и стваран и дубок.

Али та ноћ није била једина, нити је то могло бити све. Месецима су се њих двоје састајали у тој собици – затварали се у њој читава поподнева и ноћивали многе ноћи. Штавише, она је Мирковића упознала и са својом породицом – браћом и мајком, и он се с њом појављивао пред својим оцем, кад је овај због пензије долазио у Београд. Поврх свега, отац их је и затекао једног јутра у собици – у оном једином бело офарбаном плехнатом кревету с месинганим јабукама на наслонима. За све јаде, Мирковићев отац је знао – из једног свог ранијег доласка у Београд – да је Мира нешто као вереница Недићева.

Тај отац, старовременски главар, који је не само својатао друга свог сина, него познавао добро и читаво његово братство, био је Недићу посебан, можда најжешћи ожиљак Мириног и Мирковићевог неверства – он се није дао загладити и замирити одлучношћу у рушењу преживелих односа и гледања. Ако је за Мирковићевог станодавца и дворишне житеље Мирковићево и Мирино сјарањивање било голицава распусност, а за заједничке другове олакост и необзирност, за тог старца – Мирковићевог оца, то је било нешто што никако није могао сместити у своју чворновату главу, упркос све љубави за сина и настојања да се, ради њега и кроз њега, помири с новим временима. Старац је вртео главом, брундао и трпео. Па и Мири је то било најнепријатније, упркос томе што није поимала круту, непомирљиву моралност старинске Црне Горе – увек би јој запрле речи кад би се десило да проговори о Мирковићевом оцу.

О тим и таквим појединостама Недић никада није расправљао с Миром – било га је стид љубоморе и било му је жао да њу мучи. Уосталом, није их ни сазнао одједном. Јер кад се он вратио из Загреба – већ је, пред повратак, био обавештен њеним писмом о њеним и Мирковићевим односима – премда раздиран јадима и огорчењима, био је решен да се с њом и не сретне. Али она је дошла сама, онемела и упрелашћена – испијеног, неиспаваног лица и избуљених, устрављених очију. Трпела је ћутке његову тврду одбојност и треперила од његових речи, а кад јој је рекао да треба да оде, замолила га је: Пустите ме да останем код тебе, да се смирим – то те ни на шта не обавезује.

Тако је преноћила код њега, испаштајући, исповедајући се грозничавим, муклим загрљајем. Недић се тиме ухватио у властите доследности: није могао после тога да је одбаши, утолико пре што није тражила ништа сем много страсти и мало пажње, изгубљена и понижена у самој себи. А уколико су се поново зближавали и она потискивала срам и јаде, множила су се оправдања њихове везе новим гледањима и његовом великодушносту. Навикавали су једно на друго, у узајамном помагању и нежности. Мирковић – невиђан,

помињан једино као апстрактни, апстраховани саборац – тонуо је под притиском њиховог саживљавања у гмини мучне, неугодне прошлости.

Најзад су се Сава и Мира и венчали – да би се нашли у истом месту службовања.

Мирковићев не баш неочекивани долазак у Дабар – његов отац је преко веза у Београду радио да му син добије службу поближе, а и Мирковићу се службовало у завичају – ничим није пореметио већ одређене, уходане односе између њих троје. Не дић га је, заједно с Миром, већ првог дана повео на вечеру у хотел, упознавајући га с месним и школским приликама. Мирковић је изгледао веома задовољан не само што је другарство очувано него – канда још више – што је наишао на склад и на предусретљивост супружника.

И ништа се није пореметило међу њима – све до погибије Булатовљеве – до вечерашње распре у стану Недећевих...

„Знаш већ шта се између мене и њега догодило”, започе Мира, после подужег ћутања. „Али ја не умам, ја не могу објаснити због чега је то било. А зашто и да ти објашњавам, кад ти то не би схватио, или схваташ боље од мене?... Кроза те сам открила сву заносност љубави, ти си побудио у мени, паланачкој интелектуалки, визије света без мржње и беде – тај свет и та љубав су се, тада, поистовешћивали с везаношћу за тебе. А онда, кад си отишао – чинило ми се да се све то руши и да ћу се и ја сва растворити и нестати, ако не побегнем, ако се склоним из те самоће. Тебе, знам, занима како се то десило! Немој, драги! Мучиће те то после читавог живота. Десило се, ето! Зар то није доста? Он ме није завео! Ја сам била очајна – сећам се тога, и само су ме пука случајност и жеља за другарском утехом довеле до његовог стана. Некаку улогу су играле и идеје о слободној љубави, које су тада колале међу нама – у мени самој била је већ здробљена паланачка патријархалност. Ох, била сам неискусна, иако не тако млада, и ужаснута што си отишао – што си прогнан из Београда и мог загрљаја. Откуд сам – тада, таква – могла наследити горчину греха и неизлечивост неверства? После сам навикавала на однос с њим и – било ме чак и стид да се вратим к теби. Надала сам се да ћу односом с њим угушити, убити тебе у себи. Можда бих у то и поверовала да он није морао отићи – да нисам поново остала у ужасној празнини. Нисам имала куд, нисам знала шта ћу са собом сем – к теби! Сад смо ту и морамо остати заједно. Чему да се мучимо, кад ни једно ни друго нисмо кадри да изађемо из властите залараности љубављу и идејама?”

Он је успорио корак. Охрабрена његовим пажљивим слушањем, она је наставила живахно, хитро бирајући речи и уносећи у свој говор, неприметно и ненаметљиво, и присенке ведрине: „Сада сам твоја – више се од мене не можеш отети. Таква каква сам: грешна, заблудела, покајана – о, већ одавно те религиозне изразе осећам као отровне и отврдле чворове у себи... Можда ће ти бити смешно и

чудно, али без тог сагрешења – можеш ли схватити? – не бих ни постала свесна колико сам свим поривима спојена с тобом. То је као после неког страшног слома – људи тек тада постају свесни оног што су изгубили... Да ти нисам бар рекла све те појединости! Знам да ти у томе – у тој мојој искрености, видиш лукавство. Па нека! Кад бих само могла да будем најлукавија на свету – ради нас, љубави наше! Да ти се увучем у крв, у душу – да испирам све талоге и разгоним све мракове твоје! Знам ја добро да би ти био калар да ме оставиш. Али сам се прикопчала уза те и – остајем. Под овим небом – немам никога до тебе! Ако сам и лутала – нашла сам своје уточиште. А ни ти бољу од мене наћи не можеш макар по целом свету тражио!...”

Град је већ нестао иза њих, ишли су стазом изнад лугова, испод села које је остало под терасом десно од њих, укривено у баште паперјасте и модре од месечине. Сребрило кључање реке се одде – онде пробијало из црног шибља, а бела нит цесте се увлачила у нестварне баште и извлачила из њих хитра као гуја. Сава је застао и, погледав унаоколо, узео је за руку. „Никад нисмо били овде. И никад ниси била тако лепа јаво да те носи! Нестало је свега сувишног, сувише знаног – и на теби и свуд око нас.”

А затим је кренуо, не испуштајући њену шаку и убрзавши корак, али не с малочашњом јетком узнемиреношћу, него као човек који се запуђује некуд далско, па граби да за свеже снаге скрати простор. „Ја те волим како те никад нисам волео”, отпочео је он уверено као да се његове речи опредмеђују пред њеним и његовим очима и сумагличастом, сањаном пространству. „Али то не може ни за длаку да помери или измени оно што хоћу да сазнам; прво, због чега си се била одрекла мене и, друго, чиме те он још увек држи под својим интелектуалним, ако не и психичким упливом? Ово је пресудно – ноћас па заувек! – за мој и твој однос и – за мој и његов однос. Та напрегнутост, та неразјашњеност твог и његовог односа! Ја не могу да живим у различитим световима – једном емотивном, а другом идејном. Ја сам калар само за један, јединствен и усклађен свет. Онога дана кад би се мој свет сукобио у самом себи – био би разорен, за мене, и ја бих морао побећи у неки други – ако други постоји, или уништити и самог себе... Мени се не ради само о томе да спасим тебе – за себе и за нас, него и шта ћу сутра чинити – повијати се за Мирковићем или ићи својим путем. Можда је случај хтео да се вас двоје сљубавите – да ме обоје изневерите, да бисмо се нас двојица – поникли из гротла истог! – издвојили у посебности и супротности. Да, да се он није баш у неверству потврдио оним што јесте – како бисмо се, будући са истог стабла, тако брзо и коначно раздвојили? Зар би и један од нас знао ко је и шта је да се није између њега и тебе све то – и то баш на такав начин! – одиграло? Рећи нећу: Нашто би се нешто друго. Можда, свакако – ако нас живот не би бацио далеко једног од другог. Али трвила си се баш ти – биће и за мене и за њега изузетно. А у томе је и језивост твога удеса! Обе-

зличујемо те, претварамо у бојни циљ – као да и сама ниси личност, и то умна и осећајна. То је сад и стварност, политичка: у оном што ће се збити у Дабру – ако се ишта збуди – за те неће бити два пута, него – мој или његов! Због тога ту ни за тебе не може бити двоумљења. Али то сада не може бити избор мене или њега, него – мог или његовог света, мојих или његових метода и мотивација. Због тога те ноћас нећу – због тога те ноћас не могу пустити да се измргољим! Али да се разумемо: нећу се ни свађати нити ти претити раскидом. Ако усхтеш, можеш се без речи вратити, чак ћу те и допратити до стана, а ја – ја ћу својим путем!... Ти ћеш сама ноћас здробити наш однос, или ону себе која још тавори у спојој удобној сујети. Кажем ти, макар и језиком цркве: Ти се мораш прострети у прабини! Али не преда мном, него пред оним чим горе наши умови и што светли у нашим визијама! Не може се неко неочишћен, нерасветљен, борити за нешто чисто и светло!... Да поновим: зашто си ме се одрекла, чиме те он држи под својим упливом?...

Сада су ишли напоре, усклађених брзина. Али она је истегла прат жалосно и беспомоћно, као да се извлачи из глиба. Вукла је ноге одрвенеле, премда није заостајала. А он је ишао с ушилином мирног чак равнодушношћу – не само премаћан, него и свестан да се његова премоћ преноси на њу, даваћи је и стешњујући. Ишли су тако подуже, можда десетак минута, преко ливада с гомилама требљеног камења, а да нису проговорили ни речи.

Стигли су, најзад, на корито пресушиле речнице, која је баш ту увирала у Љум. „Како би било да се вратимо?“ одважила се она, сударивши се с белином шљунка и грднобом истуреношћу облућа.

Али он јој и не одговори, него пође путљажицом између облућа – тек пошто прече корито – заустави се, севши на засечену обалу. „Радије седнимо, ако ти баш није стало до враћања. Једино се бојим да би теби могло бити хладно...“

Она ћутке седе крај њега, али ни толико близу да би га додиривала, ни толико далеко да је он не би могао обухватити око рамена или струка. Љум је протицао на неколико метара од њих, жаморни блиско, на махове и живље – као да жели заплъуснути њихове ноге.

„Град се и не назире“, примети она. „Колико смо далеко?“ „Па, једно пола сата – не више. Ова речница треба да се зове Бистрица – многе наше реке нису биле толико личне да добију друго име, или наши пређи нису имали много маште. Е па, ова Бистрица извире из планина, пробија се кроз живописну клисуру с безброј неиспитаних пећина, али сељаци из равнице је лети сву разведу – овде всћ нема ни воде ни Бистрице...“ „И ја сама сам се сетила где би требало да смо стигли. Али ми се чинило да смо много даље – можда сат, чак и два...“ „А мени се време згуснуло – не бих га ни приметно да га ти не спомену и да река не мења свој шум...“

Заћутали су, удубљени у себе и у шум реке. „Сами смо“, проговори најзад она, као из огромне даљине. „Да! Сами смо и иначе – увек

немо бити сами“, одговори он, опажајући како се даљина између њих избриса. „Нисам то мислила. Мислила сам да бисмо се могли миловати... кад не би било тог неспоразума међу нама...“ „Да, то би било лепо – таква осама и таква месечина. То би било лепо – овде, сада – са сваком женом. С тобом најлепше. Али ти знаш да је то мени сада немогућно...“ „Знам. Изрекла сам само своју жељу, помисао...“ „Јер спајање с тобом – увек је за мене спајање читавом својом личношћу, а понајвећма с твојом свешћу, с твојим умом. С тим умом од чије страже стрепим, али који је и окрепа и поуздање! То је чудно: као да је споредно што си женско, најбитније је оно што си и мимо тога...“ „Ја сам у свему жена. И у мишљењу...“

Он нагло упита с хладном забринутошћу: Али зашто ти називаш то – мислим на овај наш ноћашњи разговор – неспоразумом?“ „Ти ноћас врашки памтиш све! Па ето, желела сам да ублажим тешкоће, да омекаш оштрине...“

Опет су слушали реку, несуморну, непоколебљиву у свом жуборењу и одмеравању њиховог, стварног времена у нестварним плавкастим просторствима. Она је напипала сламчицу и пажљиво ју је провлачила кроз прсте: ти њени покрети, то убијање чаме подсећало је на сељанке када се, притиснуте бригом, поигравају чупкањем лиша с гранчипе или откидањем комадићака трешнице. Али сламчица се прекиде, или јој испале из руку и она се јави молећиво, мрачним гласом, не налазећи у озареној празнини испред себе тачке на коју би задржала очи: „Сатрећеш моју личност, понизићеш у мени и жену и човека – ако ме будеш терао да ти све говорим...“ „Ништа твоје ја не желим да сатрем, а још мање да понизим. Хтео бих да ти помогнем да се ослободиш – признање би само растеретило и тебе и мене...“

Тада га она погледа, с мрачном неверицом и озареном молећивошћу: била му је близу, окренута к месецу и у њеним очима и на лицу могао је – први пут откад су се среди пред поштом – да прочита њена осећања у њиховој крајњој, потресној огољености. Али он издржа њен поглед с хладном, победничком одлучношћу: засељеност његовог отвордлог лица ометала је њој – он је тога био свестан – да уочи ма каква његова двоумљења и ухвати се за њих. Двоумљења није ни било: он се окрену к светлости: не нашав на његовом стиснутом лицу и у његовим безразлично црним очима ничега сем камене непопустљивости, преко њених очију се превуче светла скрама, у њима никоме сузе и потекоше низ лице озарено одрицањем и несрећом.

„Па, добро“, поче она прибрано и с меком, неувређеном потиштеношћу. „Рећи ћу све што знам и – умам... Ти си, истина, увек истицао да те твоје идеје чувају од роварења по мојој души и да је битна наша духовна веза и другарска повезаност, а не тренутна лутања мога тела. Али позивати се на то сада – било би гого изврдавање с моје стране. Све је, очевидно, безпредно и безначајно

сем мог разголићаванја! Па добро! Шта друго и могу? Јер ја сам већ и твој, свој свет!... Да, ти си то набрајао по тачкама – као што је и ред у нашем покрету... Али нема, драги, тачака, нема реда!... Он је друкчији од тебе – у томе је сле. Он ме узимао – ми смо се узимали! – с таквом жестином, с таквом безобзирношћу да сам увек стрепела да је то крај и да ће ми он потом умаћн. То сам доживљавала с њим не само у постељи, него и преко дана – стрепела сам да, незадовољен, не оде код друге. Он ми није тиме претио, али ја сам то видела у његовим очима, у његовом осмеху кад би разговарао с другим женама... Веза с тобом је нешто друго – то је и пријатељство, настало из заједничког сазревања наших младости и наших гледања. Ја и он смо били мужјак и женка – једино то, у свој махнитости и бесрамности. Ја нисам ни слутила ужасе и сласти једног таквог односа. Искрпљивала сам се, да бих још махнитије јурила за њим. Он је био јачи од мене, можда баш због тога што се нисам штедела, што сам се сатира-ла у жудњама. У бујичавом слагном мутљагу сам хтела да угушим и себе и њега и тебе. Није лепо што ти то казујем, али ја сам уживала да пред свима истичем каквог сам се мужјака дограбила. Уживала сам кад бих приметила да се он пред другима прси што је задобио такву љубавницу. Можда сам му била и досадила, на крају. Али чим сам се одвојила од магије његове мушкости – нијанства је нестало и занос је јењао. Остали су стид и срамота – пред тобом... Казивала сам ти да нас је сећање на тебе у почетку прогонило – да сам настојала убити то сећање све дубљим, све непромишљенијим урањањем у однос с њим. Хватала сам се за сваки повод с твоје стране. А кад није било новода, измишљала сам га – да бих оправдала своје безумно неверство. Можда се сећаш како сам искористила неки безазлен прекор из твога писма – да бих ти одговорила оштро и престала да ти се јављам? То није било лепо, ни поштено, доиста. Али зар би и могло бити тога све незаситијег и бесмучнијег уживања с њим да нисам давила, убијала тебе у себи? Али као ни своју савест, нисам успела тебе до краја уништити. Можда сам се због тога толико и огорчавала на тебе и гражила за то поводе и оправдана? И можда бих била срећнија да сам у томе успела? Хтела сам да се одвојим, да побегнем од тебе, макар што сам могла да замислим живот одвојен од њега. Да, живот. Али нисам могла замислити себе као женку без њега – све док ми је био на дохвату. Јер он је засићен мноме једва чекао да оде – примећивала сам то и с ужасом се отимала о последње тренутке... У мени је остала пустош иза њега. Он све то зна. Али он ме зна само као жену – сву, до дна. Ти ме такву не знаш и – нећеш никад ни сазнати. Јер ја и ти смо и један свет који постоји само у нашој машти и надама. А он ме увек држао на глу – у бруталној, али неотклоњивој и незамењивој реци живота. Он зна своју превоћ – моја понижавања и малодушности за његовим загрљајима. Он се сада не одважује – никад ми се није обратио неким наговештајем. Али он није заборавио реалност и бит нашег односа. Ја сам за њега

податљива жена, као и толике друге. И вероватно то и јесам – сем за тебе... Шта још да ти кажем? Шта да ти испричам? Ако желиш и то како смо се – кад би његов отац или неко од његових другова морао да преноћи у оној дворншној собици – како смо се узимали по грађевинама и капијама или шибљашима на Малом Калемегдану, стрепећи од ноћних естражара и разбојника! Све је већ довољно истина, довољно мучење и без тога! Зашто да конкретним сликама шибаш своју машту... Али ако ти је баш стало... Питај, само питај, драги..."

Задње реченице је изговарала с уживањем толико хладним да се Недићу могло учинити – кад не би видео њено ишибано, мокро од суза лице – као да она говори о личности коју мрзи и презише самим тим што мора да се на њу подсећа. Али он није одговарао, као са страхом погледајући у њу, и она се окрену од њега, покри лице шакама и крикну: „Сад си добио дивну, незамисливу прилику да покажеш своју великодушност и – високу свесност!..."

Он положи руку на њено раме и лако је дрмајући, изусти не без злобе: „А ти сад немој да се кајеш што ти се омакла искреност. То је неизбежност, као и све друго, или би морала да се вратиш к њему – у своју прошлост, а то би те разјело..."

Она скиде руке с лица и упита га јетко и запрепашћено: „Мрзиш ли ме? Презиреш ли ме?" „Мислим да су то погрешна питања. А не ради се ни о мом праштању. Мени је сада једино тешко. Пусти ме, да се средам..."

Она се скуп и ничке паде до његових ногу. Али он то једва примети, усцептао и обневидео. Почео је да трља слепоочнице, жмиркајући као да се светлост наједном појачала. „Да, то је тешко! То је, то је ужасно! Али ја ћу се извући, ми ћемо се извући", шапутао је и не хајући да ли га она чује...

Постепено су се блиски предмети – камење и жбуичићи, и даљине – трепераве и плавкасте, враћали у своје природне, стварне облике. Приметио је и Миру, која је нагло устала и почела да стеже појас на мантилу. „Ето", прозбори он, „Ти си пала ничке пред моје ноге, а у мени је отпочело страшно, сумрачно рушење. Једно и друго нема везе, ухвагљиве. Али шта с чиме има везе, ноћас? Ето, ти дотерујеш мантил, нешто журиш него обично, а ја почињем да опет примећујем ствари и простор. „Ја одлазим", рече она гласом у ком није било ишчекивања.

Њено лице беше сада обузето не само хладном мирноћом, него и нестрпљивом решеношћу, какву он код ње не само није видео, него ни слутно. „Седи још", молбено рече он. „Помози ми – осећам се као да сам умро..."

Она седе – заправо приседе на три метра од њега, на ивици, с ногама полуисправљеним, одупртим о овећи обли камен. Лако се стресла – од хладноће или као да одгони некакву мору. Ћутали су – ненамерно, неизбројно ове ноћи: она би могла престајати тако чита-

ву ноћ, чекајући његову наредбу, као што би и он пробдео, очекујући да се нешто знано, живо покрене у њој... Он прозбори као за себе: „Намучно сам те. Себе можда још више, А, у ствари, нисам чуо ништа ново, ништа чему и сам не бих могао да се досетим...” „Нисам ни имала шта да ти откријем. Хтео си истину – да изврнеш дно моје личности. Сад ми није жао што сам ти рекла – нећу више стрепети од твојих питања и његових притисака, а нити од својих недоречености...”

И опет ћутање. И опет његово јављање, из горке даљине: „А шта сад мислиш? Да останеш са мном?” „Не знам да ли си ти јак за то – да ли ћеш ме моћи примити кад знаш каква сам.” „Таква си била и док те нисам оволико знао. Можда си се променила, можда ћеш се сад променити?”

Она се окрену и погледа га с мирном, јетком тугом: „Свакако, свакако сам се променила. Ако останем с тобом – а то сад зависи само од тебе – бићу ужасно зависна од тебе. Роб! Не твој, јер ти ћеш ми увек доказивати, па чак и понашати се као да сам слободна, равноправна – бићу роб односа с тобом. Тамо, с њим, нисам била роб – била сам једино опчињена за времена. А с тобом – то ће бити на цео живот и читавим бићем. Можда бих била срећнија, ако одем. Али ја немам воље, па ни разлога за то. Где, с ким би ми било боље? Ја више ничим не припадам средини из које сам потекла – чак сам се и од породице откинула: у томе је онај однос с њим био можда преломан. То отпаѓање се обављало поступно, упоредо с уклапањем у нове односе и гледања. Ја немам снаге, ја нисам грађена за нагла отпаѓања. Иако сам решена да се борим и трпим, ја жудим за миром, за обичним радосним животом – муж, много деце, удобности... Могу отићи једино ако ме ти одгурнеш. Али не к њему – и он је ноћас дотучен у мени... Видећу шта ћу чинити кад се, ако се растајање с тобом догоди...”

Он је устао и пришао ближе њој, опревши се о шљунак који зачегрта под његовим стопалима. „Увек се можемо растати, ако ... Помози ми – не могу ни да се изразим како бих хтео!... Ако... ако не превазиђемо остатке страног у нама...” „Немој да ми говориш из моралних убеника! Превазиђемо остатке старог у нама! Шта је то старо? Ни ја не сумњам да ће наш, будући свет бити бољи од овог који је нама наметнут: но и тада ће се наћи људи у оваквим ноћима, с оваквим очајима... Слажем се – да опробамо: морамо да живимо овакви какви смо. Али без великих речи и апсолутних мотивација! Стрепети целог века да не прекршиш правила света који сам саздајеш! Непрестани чувар своје свести и целат својих осећања! Али све друго што бих била кадра да изаберем – много је горе. Уосталом, ја више и не бирам – сама сам се обрекла...”

Рекао јој је, одахнувши: „Препород је могућ – жртвовањем идеалу, доисповеђивањем с идеалом. Али нећу да ти говорим „велике речи” – ни ја нисам за њих, у овом тренутку... Као да имаш право,

иако је то страшно: човек мора да живи. Волим те кроз моју и твоју патњу и веру нашу – то је све. Ако сам све разумео, а чини ми се да јесам – немам шта да ти опраштам, макар ожилпи и занавек остали...” Она се осмехну, подругљиво и с ружном кокетеријом: „А сад би требало да се пољубимо...”

Увек је она настојала да се свађе заврше пољупцима – пољупцима страсти су коначно односиди мутљаг ружних речи и опаких мисли, па и читаву атмосферу и реалност из које су настајале. Сада се она изругивала и томе – горко, гордо помирена с оним што ће он учинити. Његово се лице згрчи: „Шта чиниш од нас, Мира?”

Зграбио ју је око рамена и бутина и понео, тетурајући, преко корита речнице, док су се његове молбе и клетве преображавале у крикове и јецаје. А она му је овила руке око врата – да олакша и себи и њему, док су се ожарено небо и месец, камење и жбуњаци, жубор реке и његови поклични смешали у болни и пријатни вртлог.

Изнео ју је на другу обалу и неспретно, мада пажљиво, спустио на ливаду, држећи руку као узглавље под њеном главом. Наднео се над њу, унесрећен и устрептао, и она га погледа самилосно, очију заслепљених тугом и срећом, небеском плавети и месечинином...

5.

Премда неиспаван – Мира и он су се вратили тек пред зору, измоджени исповедањима и грђењима – Сава Недић се сутрадан, у школи, мање осећао као болесник после прележане болести, него као прегалац коме се све снаге, пробуђене, прикупљају и окрећу у жељеном правцу. Већ на путу за школу он наложи Мири – помодрелој и избуљеној од неспавања и изгарања – да се на згодан начин повеже са Србом Угриновим и извиди шта се дешава међу њима. Он и Мирковићу, сустигнувши га на дворишту и узевши га лако под руку, скоро заповеди да у разговорима с наставницима иступа отвореније и даје подршку противницима одмазде над муслиманима, без обзира на њихова гледања и дотадање држање. Мирковићу у првом тренутку као да збуни такво Недићево држање: он напрегнуто слушање навлачећи свој пажљиви и подругљиви осмех. Али пре него је он стигао да направи икакву примедбу, Недић појури к проти, који лаганим и дугим корацима, као и обично у уредном црном оделу, изби на двориште. Мирковићу је морало упасти у очи како Недић и проту узе под руку, али некако дубље и чвршће: улазећи у школу, он их ошину својим изразом у коме је било нескривеног чуђења и подругљивости.

Трећег часа Недић није имао предавања и запути се к Цукићу: међу њима се кроз честе, мада успутне, шаљиво-заједљиве препирке већ била изградилa интелектуална трљивост и радозналост. Тврдећи за себе да је скептички емпиричар – гледање, по Недићевом

схватању, колико апсурдно и противречно толико и разочарано и озлојеђено – Цукић је Недићев поглед на свет کاریкирао као изгубљену веру у царство небеско, истовремено му проричући успехе, будући људски род ништа тако слатко не прежива као апсолутну идеју.

Али данас, у већ рушевној згради иза начелства, у својој канцеларији, утутканој нилимичним и стварчицама – Цукић је очито волео удобности, он дочека Недића с мање сарказма – ведрије и озбиљније. Недића, пак, највише изненади што Цукић не само не показа никакво чуђење што га у невреме види код себе, него чак као да је и очекивао његов долазак. Он одмах засу – као жељан да се наговори и то баш пред Недићем: „А ту су код нас сад наступиле свакојаке пометњице у граду и – као што знате – у школама. У мојој школи чак и личне несреће: прошле ноћи је умро син колеге Голубовића, једног веома уштогљеног човека, али одличног просветног радника, па морам ићи да му изјавим саучешће у име школе. А иначе свуда – борба о душе! Да, баш о душе, односно о савести. Требало је да видите синоћну представу: чудим се да Вас није било у хотелу... Богами, онај ваш другар – Мирковић, је д'ла? – да, тај Мирковић је био напросто моћан. Говорио је мало. Он је малко друкчији од Вас: он само привидно наступа у име чистих идеја. А Ви, Ви сте унапред осуђени на пораз и батине: сви који стварно поверују у идеју неизбежно то доживе, на овај или онај начин. Он је прави вођа – али тек пошто Ви изгорите и прокрчите му пут. Јер он је више од овога света... Ја у вама гледам себе – у друкчијем духовном руху, разуме се. Моја идеја није била толико апсолутна да би ме потукла – постарала се за то реалност која се идејом покрила. Да!... Али сте добродошли, бар што се мене тиче. Баш због тога што сте такви какви сте – на нас се човек може ослонити. Додуше, Ви имате и неке циљеве, макар магловите и далеке – они Вашег пријатеља су јаснији, али за мене, баш због тога, неприхватљивији. А ја, ја немам циља! Ја једноставно настојим да не дође до покоља између људи које су живот и историја осудили да живе заједно. Даље од тога ја не идем – не желим ни присташе ни положај! Мени је довољно да се изругујем људској глупости и пружам деци знања... Ни Стеван Угринов нема циља: он је честит човек и савестан судија, па настоји да спречи злочин – да не би морао бити његов сведок, односно саучесник. Истина, он се као заноси да тиме поправља стварност: којешта, стварност је непоправљиво зла и с покољем и без покоља муслимана! Он, у ствари, поправља себе – оптерећен савешћу, док су други оптерећени похлепом за новцем или сладострашћем. Његови изгледи су, значи, никакви! Али његове енергије – неистрошиве. Да!... А Угринова месе ли месе: био сам малочас у суду, па ми послужитељ рече да је заузет. Јуриш тешке коњице – Ракић, Лазовић, А како сваки има и гују у недрима – ту је и Милић! Угринов неће поклекнути, јер има једино себе – нема ни тла ни циља. Али могу да га измуче и помету. Не зна

он њих. Ни ви их не знате, упркос свим Вашим беспрекорним анализама – нисте кадри да схватите да је у њима, сада, вечно и неискорењиво људско зло. Можда ће они нападати и на мене, али – ја сам дебље коже и длакавијег језика. Морамо се зато сви сабити око Угринова – и због његове личности и због предрасуда. Наиме, свако друштво има фетише које нерадо оповргава: некад су то били попови, сутра ће бити нешто друго, а сада су – судије. Него, ми можемо да поразговарамо и успут – ка Голубовићу. А било би лепо и ви да свратите – у смрти смо сви заједно...”

Он узме своју жираду и штап, издаде на ходнику неку наредбу дебелом послужитељу, заустави проседу румену учитељицу и замоли је да га замењује, па се весело обрати Недићу: „Имате реч, поштовани мучениче људског напретка!”

Већ на улици, Недић одврати: „Ви сте ме предахитрили! Ја сам и хтео да говорим с вама о заједничком ставу, заједничкој акцији. Ја не видим шта би нас подвајало – у овом конкретном случају. Па бих Вас молио – а то ставите на знање и господину Угринову – да рачунате на мене и моје пријатеље – онолико колико нас има. Могу вам рећи и то, да има ђака, омладине и да...” „Ми не водимо политичку акцију. Да ли бисте и ви пристали да се ње одрекнете – у овом конкретном случају?”

Он се смешкао, очну још враголастије прижмирених због сунчане припеке која се одбијала од прашине и зидова. Недић завуче руке у џепове, озбиљно премишљајући: „У сваком случају”, рече он, „бићу на Вашој страни. Ја се једино бојим да Ви не будете кратког даха.” „То ћемо бити – унапред Вам кажем. Чим опасност од покоља прође – ја се враћам у своју љуштuru. Веће зло су страсти но интереси, мада су најчешће здружени. И нас – мене и Угринова с братијом, и нас носи некаква ђаволска страст човечности!... Уосталом – нек сваки врши своју дужност!... А јесте ли разговарали с протом? Јесте. То је добро. А и запањиће родољубне помамнике: поп и безбожник! Треба да посетите и муфтију – и ја се спремам, колико поподне. А довече у хотелу – на поприште!...”

„Шта Ви мислите да се учини?” упита Недић после ћутања, кад већ разминуше пошту. „Ништа. Ништа не мислим – чекамо догађаје, подухвате супротне стране. А оида – апеловати, протестовати...” „Од тога нема много вајде...” „А од чега људског има велике вајде, сем од мрвица љубави и тренутака разумности, којих не можемо скупити ни прегршт кроз читаву људску историју? Но те мрвице и ти тренуци се памте и преносе, кроз мора зла и несреће.”

Кад прођоше Чесме, Цукић промени тему: „Мој и Ваш атеизам нису истоветни. Ја и нисам у завади с вером, него с Богом. Моје безбожништво је плод уверења, а Ваше – Ваше је затворени систем у борби за власт. Ја нисам ни тако поуздано уверен у примарност материје, а ни и у човека као највишу творевину. Људски ум највиши облик – то је само наша људска конвенција! У васељени, у

вечности нема ни вишег ни нижег. Мада има гордости и лепоте и нечег божанског у томе што је једино нама људима дато да све то можемо претресати..."

Недић није стигао да дође до речи, а није се ни старао – нехатан, данас, према Цукићевој филозофирању. Ипак припита: „А да ли би Угриново било неугодно ако бих се састао с њим?" „А зашто би му било неугодно? Ви сте државни чиновник, као и он. Е, кад можете да нађете заједнички језик с протом... Мада, кад се мало боље размисли – и протин свет је коначан, али већ неодбојан..."

Кад стигаше до угла пред Голубовићевој кућом, Недић засташе. „Двоумите се? Нећете да свраћате код познатог конзервативца?" скоро с љутитим презиром упита Цукић. Недић заста, узвикнувши: „И то! Мада за мене, у оваквим случајевима, то није битно. Него... Једва се и знам с њим, а увек ми је неугодно сусретање са смрћу, са жалашћу и мртвацима: то су једини тренуци кад ми све људско изгледа – како бисте Ви то рекли – невредно људског напора." „Баш због тога и свратите: никад није на одмет омирисати смрт. А јесу такви призори мучни: свест је ипак кадра да се ограђује од бола и несреће..."

Кад су ушли, код Голубовића, Цукић одважно потресе руку убеућеном оцу, а кад загрли мајку, која клону на његове усахле груди, он – на Недићево запрепашћење – и сам поче да плаче беспомоћно, старачки – као што би плакало и дете...

У подне, за ручком у хотелу, Мира поче да замера Мирковићу – без уобичајеног притајеног огорчења – што је на Србу Угринова и још неке њаке упливисао да се држе по страни од протје, Цукића, па и од председника Угринова, будући ови нису спремни ни на шта сем на кафанска надметања и апеловања власти да буду одлучније у сузбијању насиља. Мирковић ју је посматрао с пажљивом неверицом, док се његово црнлурасто лице час наливало љутитим црвенилом, час осећивало од њега, постајући бледо, укочено. Недић је, зелајући од умора, у почетку расејано слушао, верујући да Мира, због његовог присуства, у ствари глуми мирну одлучност. Али будући да је она све мање бирала прекорне речи, све отвореније гледала Мирковићу у очи и махала кажипрстом – гест који је једино примењивала у школи – њега поче да занима њен нагло измењени став и однос према Мирковићу. „То је нелојално!" закључивала је она. „Договоримо се колико синоћ једно, а ти већ јутрос спроводиш своје! Имам утисак као да ти је страшно стало да добијеш утицај над младићима. А требало би да наступимо једнодушно – замишљај каква ће забуна настати у главама тих дечараца кад осете нашу подвојеност..."

Мирковић ју је саслушао до краја, иако су његов израз и бледење шака на чукљевима откривали жељу да је сваки час прекине. „Ми више нисмо партија, а још мање комитет", започе најзад он, подижући изнад оквира наочари своје и иначе извијене веће, „да би се

наше јединство заснивало и на дисциплини. А чак и да није тако, мени се не би могло оспоравати право да утичем бар на оне који нам у ствари још не припадају ни по идејама ни по свом социјалном положају – све су то деца трговаца и виших службеника. Било би супротно и мојој личности и мојим гледањима да се срозам на гране поповске, чак ако и морам привремено с поповима да сарађујем... А ти, Мירו, ти би морала мало дубље да сагледаш у властите поступке. Јер чудно је што се замера мени да спроводим своје, а ви сами – свакако ни твој муж, друг Недић, није у томе чистих руку! – ловите те исте младиће... Уосталом, какав је то начин да ме вребате с ким се састајем?..."

Недић је хтео да одговори, али га Мира претече, нагло црвенећи: „Не знам шта мислиш под тим дубљим сагледањем! А што се тиче вребања – нико те није вребао, него сам ја, на великом одмору, распитујући се за Србу, да бих преко њега дознала шта се збива у старијим разредима и око њега, чула од његових колега да је он у Даниловом стану. Кренула сам тамо и – шта видим? – отуда најпре излазиш ти, па он и Данило." „Ја и не кријем да сам разговарао с њим: нећемо ваљда препустити њаке хушкању погромаша. Нашао сам и згодан начин: удварам се помало сестри Даниловој, па је сусрет испао као случајан... Ни сами се још нисмо организовали, а већ – борба о превасти, о престижу, о своје концепције..."

„Ти увек подмећеш – извини за такав израз! – ти увек уображаваш да други мисле и намеравају оно што се у ствари збива у теби", настави Мира, без имало једа. „Због тога се човек пред тобом увек осећа као кривац..."

Недић тек тада, коначно и не без задњих намера, схвати да не треба да се меша у распу између њих двоје: то је Мирковића очито једило. Он је упитно, молбено погледивао у Недића, а увређено у Миру. Али из Недићевог поспаног, прецеђеног лица није могао ништа да разабере, а Мира отворена одлучност га је збуњивала. Својом оштром пронишљивошћу и сложеном, сумњичавом осетљивошћу, он је слутио да се између супруга саздала супружанска солидарност или, чак, неки договор. Он чак и набаци своје сумње, истицањем да у оваквим питањима људи не треба да се одлучују према личним везама, него према принципима. Али будући су његова закључивања била тачна само једним делом – брачна заједница између Недића и Мира била је само оквир и повод много сложенијег слагања, у коме је прелом извршен у синоћњем исповедању крај реке – Мирковић је морао да се довија и праћака као у процепу, слутећи да Недић мирно и тупо ужива у томе. „Ако баш морамо да улазимо у тако фина психолошко-интелектуална међусобна анализирања" закључи Мирковић, „и ја бих могао понешто да кажем. У сваком случају ја сам отворен и немам намеру нити да одступам од својих ставова, нити да другима подмећем ногу. Ако треба да смо јединствени – а морамо то бити, ако хоћемо да значимо и деламо – онда се

морамо и договарати, споразумевати. Пребацујете мени оно исто што сами чините! Зар и ти, Мире, ниси хтела да се обавестиш код Србе, што је само други израз за утипање на младиће? Ја све могу да разумем, али да ми се замера недругарство, групашење...”

„Групашење и почиње присвајањем права на властиту непогрешивост!” секла је Мира својим танким кажипрстом с руменкастим и негованим ноктом. „Свето јединство цркве!” зацерека се Мирковић. „Али ко му је заточник? Да се почем не преобразиш у свету Магдалену, после свега!... Ви као да имате нешто лично противу мене...”

Адузије с речима „после свега”, церекане, упоређивање с Магдаленом Покајницом, таласи преморености и напетости, који су Миру запљускивали од прошле ноћи – тек све то њу тако набриси да она откомандова: „Молим те да будеш јасан и недвосмислен! Ако је нешто остало нерашчишћено међу нама двома – стојим ти на услузи. Али незамисливо и недопустиво је да ти имаш једну, а ми другу тактику! Да причамо различите приче младићима, а важимо као јединствени!...”

„Говори тише!” примети Недић палећи цигарету. „Већ обраћају пажњу на нас.” И додаде строго: „Они који говоре о личним нетрпељивостима, у ствари желе да прикрију принципијелне разлике.”

У „Америци” се у подне нису водиле никакве дебате, чак ни у најужем кругу – тада је кавана била пословна, трговачка просторија, у којој се брзо обедовало и келнери јурили на све стране. „Па, мени није била намера да вређам”, одврати Мирковић неочекивано меко и помирљиво. „Ја се извињавам уколико... Занста нисам имао намеру да вређам, а још мање да правим адузије. За сваки израз могу дати посебно објашњење...” „Ти све можеш да објасниш!” подругну се Мира. „Да, посебно објашњење за сваки израз! Света Магдалена – прекрасни симбол понижења и уздигнућа жене! Уосталом, манимо све то! Кад и где да се нађемо вечерас? Или већ поподне? Јер довече треба бити овде. Да, и ви синоћ обехасте доћи, па...” „Били смо уморни”, прекида га Мира, наизглед помирљиво. „А и касно...” „Јер овде се дознају све новости – ту се као у клоаку слива и одатле излива све. То је у Дабру једини друштвени и духовни центар, па смо присиљени да се и ми ваљамо у том малограђанском брлошчићу. Дакле?”

„Ја сада журим да придремнем макар пола сата”, изјави Недић устајући и, пригнувши главу к Мирковићу, прошапта: „А поподне, после часова идем код муфтије: муслимани су већ затворили саме себе. Треба га обихи – ако ни због чега, а оно из човечности.” Мирковић га ухвати за ревер, као да се бојао да му не умакне: „Па дабогме: ништа није ваљано ако није посољено и човечношћу. То може да буде занимљиво – и ја бих ишао радо.” „Добро. Договорићемо се у школи.”

Супрузи Недић већ беху код излаза кад Мирковић скочи и довикну Миру. Затежући појас на мантилу, Недић изиђе и, чекајући, кроз стаклена врата виде како Мирковић узбуђено шапуће Мири, док она важно и ужурбано клима главом.

„Шта хоће?” упита је Недић, кад поћоше улицом једно поред другог. „Ма ништа – глупости! Незгодно ми и да ти говорим. Каже: Ја разумем све – не пада ми ни на крај памети да реметим ваше односе, али не могу да поднесем да ме ти потцењујеш.” „Неки нов начин удварања!” „Не, апсолутно не! Не ради се о томе.” „А о чему?” „Ја мислим да је он навикао да ја будем као подређена, па му је сад необично моје ново држање.” „Ново држање?... Ниси можда требала тако наједном...” „Молим те, без рецепата! Ја то чиним исто толико спонтано колико и намерно. У мени се нешто срушило. Но ја сам већ смислила израз и оправдање за то, па кажем: преломило! Да, преломило! Е, па, мене нешто гони да тај прелом потврђујем макар и на овакав, критичарски начин. Чак ми то причињава и уживање...”

Ућугали су. Мира га узе под руку тек пошто разминуше пошту. Он примети с неодважном хладноћом: „Ипак не би требало бркати личне ствари с општим.” „Опет рецепти!” узруја се она извлачећи шаку испод његове мишице. „Стално нека подвођења ситуација и зађевица под велике идеале. Зашто не бити и обичан – промишљен, осветољубив, непомирљив и суревњив? Желим понекад да имам и нечег од србијанских паланачких опајдара” „Не бој се оскудице у томе.” хладно се подругну он. „Нажалост, није тако: ја сам опајдара једино кад се шалим. Али, шалу на страну, ти немој ни помислити да ми се Мирковић удвара. Он је – ја га познајем боље – превршише проишљив а да не би осетио промену у мом ставу и односима између мене и тебе. Њега сад то копка, јер зебе да више неће играти главну улогу између мене и тебе, а поготову не у нашој малој заједници.” „Мислиш да је он амбициозан чак и кад се ради о таквим безначајностима? Велика ствар – први између пет-шест занесењака, чак између троје!” „Не ради се о амбицији, или не само о њој. Њему је у природи – зашто говоримо о томе? – да господари људима. Како ти се само наметнуо да иде код муфтије – као да се боји да он не остане на цедилу! А овамо говори о срозавању на поповске гране! Ја му не бих ту посету ни споменула...”

Недић зевау, после подуже ћутње: „Опет гложења унутар секте! А ја сам се, право да ти кажем, надао да ћемо се бар у овој дабарској глухоћи отарасити фракцијских гложења” „Изгледа да глухоћа томе и погодује. А није то ни тако лоше: ишчишћава, изоштшава...”

„Нисам те слутио такву, мада твоја жилавост и животност...” примети Недић, пребацујући јој руку преко рамена. „Нисам ни ја знала себе таквом: откриле су ме прилике и – све што се збило између нас троје. Важно је – каква јесам. Зато Сингера и препути

мени." „Шта значи то: препусти мени?" „Ти расправљај и распредај с Ненадом, али Сингера ћу ја да убедим."

Недић застале, пре него ће скренути на ливадицу, к њиховом стану: „У шта да га убедим?" „Ни у шта одређено. Треба га навести да сам увиди како би било ружно и бесмислено да се одваја од нас – од тебе..."

„Ти као да сада хоћеш да се осветиш Ненаду. Али ја то не желим!" љутну се Недић, пожуривши испред ње. „Којешта!" довикну Мира за њим. „Ја нећу драги, да се ти изолујеш и – то је све. А то – због прошлости и става Мирковићевог – изгледа као да ја желим да се осамосталим од њега... Ја и ти смо супротности – али такви, ми смо јединство, веома моћно. Мирковић, пак – у његовом опсегу има места једино за травку која би се одрекла слободног растења."

„Измучили смо се синоћ", рече Недић на улазу у кућу, прихватајући је благо за шаку. „Да, било је безумно и разорно. Али је било и нечег лепог, после свега. У сваком случају – коначног..."

Дан се још не беше угасио на тамним крововима, а сумрак се већ расипаше из башта кал Недић и Мирковић ударише звекиром на муфтијину калију. Тешки, звонки ударци бронзе извукоше и окаменише тишину у дворишту и кући. Обзирући се, Мирковић изјави с пакосном радозналешћу: „Ако нас приметете – биће то права сензација за Дабар... А не мислиш ли да ће муфтији бити непријатно што долазимо? Муслимани су и иначе заплашени, па сад и ми!"

„Можда ће му бити непријатно", мргодно одврати Недић. „Али, ми вршимо своју дужност – како се то каже. А што се тиче сензације – ако нас неко и види неће раструбити: ово је муслимански крај. Једино ако би нас случајно приметио неко од православних – читав Дабар би већ ноћас брундао о томе. Али, изнутра се ништа не чује: сад нас сигурно мотре кроз мушебаке – можда мисле да смо погршили кућу..."

Он удари поново звекиром – краће и оптрије. И олет се одазва још дубља, тврђа тишина. Пријатељи се погледаше: негде у каменој утроби куће као да се нешто помери. Обојица затим погледаше уз кућу: на горњем спрату се отвори прозор и раздешен и опор женски глас упита из уоквирене таме: „Кога тражите? Ово је кућа муфтијина, диздарска." „Баш и желимо код муфтије", одврати Недић: он хтеде још нешто да дода, али се прозор затвори.

Тишина потраја минут-два, па се у кући зачу ходање, спор тутањ низа степенице и, кашљуцајући, најзад муфтија провире кроз калију. Он загледа посетиоце као да се присећа њихових имена или ликова.

„Недић, суплент Недић", представи се Недић. „А ово је мој пријатељ Мирковић, такође суплент... Па смо мислили, ако вам није непријатно... А и Цукић нам рече – он је Ваш добар пријатељ..." „Ја, ја Цукић... Јесте, пријатељ – сваки добар човек ми је пријатељ... Ја, ја, сећам се нас, господине Недићу, ми смо се упознали..."

Старац је лизао румена уста, очевидно се с муком присећајући или глумећи заборавност. „На Чаршији", допуњавао га је Недић. „Цукић нас је упознао. После смо се сретали више пута..."

„Ја, ја", слагао се старац, отворивши мало више крило капије, али не толико да би посетиоци могли схватити као да их позива унутра. „Сјећам се, сад се сјећам... Па, овај, које добро, добри људи?"

Недић ошину погледом Мирковића, али не настав на његовом лицу треперае подсмешљивости, одважно се окрену к муфтији: „У ствари, никаквим послом! Хтели смо, једино, да Вам изразимо своју наклоност: прича се свашта, па да знате да нас има који мислимо да би требало спречити сваку освету над муслиманима због погибије Булатове..."

Недић очеку, али место муфтије се јави Мирковић, круто и истовремено с усиљеном удворљивошћу: „Није крив народ муслимански! Колико смо у стању – ми ћемо да га штитимо!..."

Муфтија се помери из своје брижне укочености, иступајући једном ногом на праг: „Хвала на пажњи, најљепше вам хвала! Ако вјере морају бити различите – судбине довијека не морају. Али ја нијесам политички човек – нас муслимане води Спахић, Мехмед-бег Спахић. Ако је он кадар да с вашим главарима, а ја... Ми нећемо да се замјерамо никоме – чекаћемо шта нас снађе. Наше царство је прошло – моје је да чувам вјеру и вјернике. А вама хвала, као људима..."

Недић није налазио речи – муфтија својом помиреношћу са судбином и одбијањем помоћи стиша и сву његову, још неуобичену бујицу мисли и реченица. Мирковић, међутим, коракну напред, па се чак и ослони десном шаком на довратак: „Да ли сте нешто дознали? Јесу ли учињена нека насиља, има ли каквих гласова од Шабовића?" упита он с одмераваном наметљивошћу. „Не, ништа нијесмо чули", одговори муфтија мрштећи се и повлачећи ногу назад. „Откуд бисмо ми могли и знати? А није ни важно – миримо се с вољом Алаховом. Биће што мора бити..." „Ипак се не треба мирити," наваљивао је Мирковић – „у питању су људи, народ. Ми се нећемо помирити с насиљем над народом муслиманским. Желите ли да вам јавимо ако шта дознамо? Ми, знате, имамо своје људе, крећемо се, чујемо..."

„Не, не треба", одарати скоро мрзовољно муфтија. „Ми нијесмо криви. Нек нас снађе што снађе – и тако и тако немамо куд. Ако треба што – видите са Спахићем, с Мехмед-бегом. Нек вам је хвала, као људима и – збогом..."

Он не затвори врата сасвим, очекујући да му они отпоздраве. Мирковић се, као уморно, одби од довратника, а Недић скоро збуњено одврати: „Збогом!"

Капија се тако лагано затвори па се једва чу шкрипа и позвекивање звекира. Не гледајући се, Недић и Мирковић у недоумници постојаше, послушкујући меки ход све док се стиша у дубинама замрле куле. Онда Недић скоро јетко пође назад, очекујући замерке,

на чак и подругилања Мирковићева. Али овај га узе под руку са срдачном и баш због тога непријатном наклоношћу. „Свако искуство се плаћа”, одбруси Недић, предухитрујући Мирковића. „Нити је искуство – нити имамо шта да платимо. Пробади – не иде. Могли смо то и да предвидимо – он се у ствари плаши.”

Недић успори корак – да не би испало као да жели да се истргне из Мирковићеве шаке: „Ја мислим да је обратно: он се ни мало не плаши. То није страх, него... Сви су се муслиманн повукли у куће и фаталистички чекају.” „То н јесте страх – мирење са судбином.”

Недић застаде, ослободивши се тиме његове шаке и погледавши га с неразумеванем. Али Мирковић као да то не примети, него настави са живахношћу која је прожимала читаво његово лице кад би покретао нешто ново: „Али, се слажемо да Спахићу не треба нићи. Бег, реакционар, политикант...” „А, то би било сасвим бескорисно. Он би то сматрао и медвеђом услугом: ако му затребамо – он ће већ наћи начина да нас потражи.” „Вероватно. Но суштина је у томе да би он пре пристао да буде преклан него да нађе с нама заједнички језик. Има једна законитост: чак и они ретки појединци – отпадници и јеретици, који смогну снаге да се отргну из своје социјалне средине и свог времена, не само што много чим остају у њима, него ови и даље полагају право на њих. Чак да се муфтија, или неким чудом Спахић и ишчупају из својих услова – средина би их и даље држала приковане за себе, ако ничим а оно тиме што би их сматрала лудим.”

Бећу већ на раскршћу – лево је водила некалдрмисана улица с кућама и баштама сиромашнијих занатлија и трговчиња, а право се излазило пред начелство и кафану Раковића. „Код муфтије је ствар нешто сложенија: свештеник и – како се чује – веома душеваит човек”, примети Недић. „То је споредно – класа, класна припадност је основна!” закључи Мирковић.

Недић застаде, а будући Мирковић то схвати као његову жељу да се растану, јер му је одатле било најближе до стана, он и сам заокрену улево, опет узевши за мишицу свог пријатеља. „Хтео сам нешто да разговарам с тобом”, поче он прегласно и с паничношћу у гласу: „Одавно ми то лежи на души, како се то каже...”

Иза њих је још буктало небо над поцрнелим крововима, а пред њима су мракови из башта наваљивали на узану, изугибану улицину. Премда је помислио да му Мирковићеве лице, поготову у судару различитих осветљења, неће открити његова преживљавања, Недић га ипак погледа – запрепашћен, уздрхтао, али решен да отрпи све неугодности. Мирковићев израз је био напрегнут: опазивши на себи Недићев упоран поглед, он испусти његову мишицу, чак га погледа с молбеношћу, али се ништа друго не измени у његовом држању.

„Ако то сматраш сада толико важним”, примети Недић најзд.

Мирковић подиже веће изнад оквира наочари и, тражећи по цепу сакоа цигарете, поче утихлим, скоро измученим гласом: „Ви-

дим да знаш о чему хоћу да говорим. Да! Баш сада је и важно и неопходно да о томе поговоримо.”

Он упали цигарету, заборавивши да понуди Недића: сва та радња око цигарете му је очито послужила за прибирање мисли: „Јер сада”, одуну он дим, „сада кад морамо ићи заједно, упркос разликама које избијају између нас – морамо потиснути и све лично што би могло бити сметња на заједничком, на општем путу.”

Недићу паде на ум пакосна пошалица: Ми смо били на заједничком путу када си ти, братац, њу смувао и повалио у кревет! Али баш та и таква пошалица, која му раније не би ни пала на ум, наговештавала му је да је све оно што се десило између Мире и Мирковића, од синоћ, за њега споредно. Мирковић то није могао да зна, а објашњавати му то значило би не само поновно увлачити страног човека у властите брачне интимности, него и откривати му моћ и предност које су, већ у Мириној препирци у хотелу, збуњивале и обесхрабривале Мирковића. „Ти удараш на отворена врата.” изјави с одважном мирноћом Недић. „Јер ја нисам бркао личне и опште ствари – ни пре, ни сада. Ако немаш ништа друго да ми кажеш – то питање би требало занемарити или бар одгодити. Мислим да ти моје држање није ни до сада давало повода за покретање разговора о томе. Ваљда нећу још ја теби да се извињавам?”

Мирковић се стисну у раменима, усукујући се и опружајући корак – као замишљен или озлојеђен. Одбаци тек начету цигарету и завуче руке у џепове сивог штофанога мантила: то његову усуканост и озлојеђену замишљеност повећа. „Све је то много сложеније – то сам хтео да ти кажем”, изусту он. Недић стаде: „Не разумем...” „Па, није то био разврат. Већ сама чињеница да се то вукло месецима и да ни ја ни она нисмо могли да се ишчуламо...” „Хоћеш да кажеш да сте се вољели? Мислим да знам каква су била и докле су ишла њена осећања. Можда си ти њу волео? Можда је и сада волиш?”

Али Мирковић није био човек који радо одговара на питања. „То је свршено, разуме се,” изусту он, гледајући некуд далеко – у мрак већ посребрен дослушивањем месечине. „Али је било сложеније и искреније него што данас изгледа.”

Недић пође, суздржавајући се од журбе: „Због чега је важно да ја то знам? Зар наши односи и без тога не могу бити добри? Зар нису и досад били добри?” „Па, хтео бих да буду и бољи, чистији – да не мислиш да је то био чисти разврат.” „Ја и не знам шта је чисти, а шта нечисти разврат! А чудно је да ти – кад се ради о теби – правиш нека префињена разликовања између чисто телесних и нечисто телесних уживања! У ствари, ти мени сада сугеришеш: ви сте се вољели и ја немам право не само да се због тога љутим, него ни да ваш поступак оцењујем као ружан и недругарски. А ко ти каже да га ја тако, баш тако процењујем?”

„Не, само сам мислио... само сам хтео рећи да није тако једноставно...” скоро простиња Мирковић. „Властита слабост никад није једноставна!” с нескривеним уживањем пресуди Недић.

Заћутали су, одмакнути један од другог с мржњом, уздржаваном, али која је расла са сваком кораком. Тако већ стигоше на врх улице и, прескочивши плот, запутише се преко њиве ка стану Мирковићевом, беласастом у озраченој сивоћи.

„Мислим да смо се сложили да те личне ствари не би требало”, поче Мирковић, заостајући, кад већ дођоше надомак куће. „То је неоспорно – рекао сам већ”, настављао је Недић с тврдоћом. „Испала је увреда – а нисам хтео да те увредим.” „Ја те ни због чега не окривљујем. Имали сте право на односе какви су вам одговарали. Али због чега сада ја морам да претресам све то?” „Па ради нашег личног односа: треба да се дигнеш изнад...” „Па ја сам већ изнад! Али ти, ти ниси!”

Застали су на углу куће. Горе, у стану Недићевом горела је лампа. Мирковић дотаче Недићеву руку: он је застао, с очитом намером да га Недић позове у стан. Али Недић му оштро пружи руку: „Довиђења у хотелу!”

Мирковић задржа руку. „Опусти ми! То је ипак било другачије него што ти данас може изгледати.”

Неколико тренутака се Недић предомишљао. Осмехнувши се, он више саопшти Мирковићу него што га позва: „Уосталом, зашто и ти не би свратио? Повечераћемо, па ћемо сви троје у хотел. Нек ти и то буде потврда да сам све лично потиснуо, макар и не био кадар да ништа заборавим.”

Стегнувши и протресавши Недићеву шаку својим широким и хладним шакама, Мирковић га ошину севом наочара и подрага смешкањем у коме је било необузданог тренутног дивљења, али и постојане умне подругљивости.

Други део

УЦЕНЕ

1.

Бојовић и Естера се вратише из Замарја у понедељак по подне и – после краћег одмора и дотеривања у стану Бојовићевом – око шест часова обретоше се код Угринович. Супрузи Угринов, према су се спремали да изиђу у своју уобичајену шетњу, не само што се обрадоваше посети и повратку Естерином, него као да једва дочекаше што вече неће морати да проведу сами.

Бојовић беше обучен у ново, светлосиво одело, које га је, тиме што је за нијансу било тамније од његове косе, чинило упадљиво млађим. Стајало је као саливено на њему: вештина кројења се, уз друге занате, у Дабру преносила с колена на колена, а Бојовић је имао однегован укус. Био је свеже обријан, намирисан и узбуђен колико намерно, толико и спонтано: деловао је младачки наметао младост и свежину.

Чим Угринови уведоше Бојовића у трпезарију, он се поврати и с веселом и фамилијарном строгошћу довикну кроз отворена врата: „Ести, забога, сад си нашла да се изгубиш? Богами те ја нећу чекати!”

Естера одговори нешто неразговорно, што Бојовић протумачи: „Па, добро, нек се она спреми. А ми ћемо за то време попричати. Ја сам пун утисака, а већ Естера... Нисам стигао ни с ким у вароши да поговорим: овде се, ваљда, није ништа догодило?”

Супрузи Угринов – госпођа Елиза застала крај врата, очито спремна да изађе и уреди што је потребно за госта, док је Стеван засео у врху стола према Бојовићу – погледаше се детимично и с болним разумевањем, па муж, наизглед нехајно, одговори, устурајући се и укрштајући ократке, већ наборане прсте: „Не, у граду се ништа није догодило. Ништа значајно.”

Госпођа Елза изађе, а Бојовић узбуђено настави, прекрстивши руке на грудима, као што је чинио, кадкада, и на почетку својих јавних говора, у очекивању да се публика стиша: „А ми смо тамо доживели свакојака узбуђења – него бих хтео да и госпођа Елза чује. Путовали смо иначе добро – малко ломни, малко неиспавани, као увек после пута. За Естеру је већ само путовање било изванредан доживљај.“ „Да, она се ту и превише – како да кажем – улежала. Било је крајње време да некуд мрдне. Ја и сада, уколико ми допуштају посао и средства, настојим да што више путујем: ако ништа, прошетам сваког дана.“ „Да, путовање је сазнавање: у Атини су и филозофију у шетњи... Ах, да! Ви то, уосталом знате боље него ја...“

Заћутали су, погледујући се у сумраку, као да напињавају мисли један другом, Између њих су се – свакако и због невелике разлике у годинама и интелектуалног разумевања – брзо и лако успостављали додире, тако да никад нису оскудевали у темама. Али сада се и на Бојовића преносила та узнемирена и збуњива атмосфера ћутања и суспрегнута, чак усиљена радост. Ипак се он одупре, ношен изузетношћу тренутка ка коме је стремио: „Ви ми остављате малко уморан утисак“, примети он. „Или сте можда имали неких непријатности?“ „Свакако има и умора“, одврати Угринов и додаде, погледујући кроз прозор: „А непријатности – томе човек увек мора да се нада, поготову у олаквим временима.“ „Да, свако време – своје време. Но држим да је најгоре време – послератни хаос и разноврсност државе, ипак за нама.“ „И ја бих хтео у то да всрујем,“ одврати Угринов с јетком шипонашијом, која Бојовићу није била нова уколико се односила на општенационална, политичка питања.

Тек сада су заћутали – ћутњом непремостивом, у сутону који се пробијао кроз прозоре сурим руменилом и жарно њиховс очи. Бојовић је чекао госпођу Елзу – да почне своје приповедање, а Угринов очевидно није имао воље за разговор – он чак није упитао ни како су путовали, него је Бојовић морао да му то сам казује...

„Време је изванредно“, одважи се најзад Бојовић, такође погледујући кроз прозор према себи – и брда потавнела, с још руменим облим врховима. „Да, време је изванредно“, сложи се расејано Угринов. „Јесени су овде, видим, увек лепе. И у Војводици, мада друкчије.“ „Тамо су богаије и, држим, топлије.“ „Топлије су једино ноћу. Овде прија баш та нагла, чиста ноћна свежина.“ „Да, ту се мешају морска и планинска клима: море се осећа у небу, у сунцу.“

И опет разговор запе. Али тада уђе госпођа Елза, корачајући као да се боји да се не спотакне: носила је порцеланску лампу, ишарану цветићима и с трбушастим млечним ширмом. Сутон ишчила, али у одаји још трајаше непријатно, аветињско укрштање различитих светлости. Упркос томе, Бојовић устаде – чим Елза стави лампу на сто и седе у чело, на своје уобичајено место – и отпоче с појачаним унутарњим жаром, држећи се шакама за наслон и љуљајући столицу напред-назад: „То је чак и за мене био необичан, прејак доживљај –

помахнитавост гомила од мржње и освете, традиционални начини жаљења узнети до завета. Ни ја нисам слутно каква све огорчења и мракови, заноси и инспирације леже у тим припростим и епичним горштацима...“

„Као и у свим људима“ – додади мукло Угринов, „ради се једино о облику...“ „Да, сва ствар и јесте у облику!... Наиме, у оплакивању Булата спојило се више елемената. И зато је то било потресно и за мене, премда није било ниједног појединачног елемента који би ми био нов: та ја сам један од скупљача тужбалица, а немоли да их се нисам наслушао! Па и Естера, која све није ни разумела, била је ужасно узбуђена. Онда никакво чудо што се таква опијеност, комбинована с престижем главара и политичким интересима, морала завршити правом најездом брђана – махом мојих Замараца, на муслимане. Да будем искрен: подстицаји на то су тако тамни, толико пранародни и праљудски да се ни ја не бих отсо да није било Естере. Да, Естере! Мени се под њеним утицајем – управо тиме што се енергично успротивила, чак ме зграбила око струка – наједном разданило. Било ме, затим, напросто стид властите обеспамећености. Разуме се, ја и да сам пошао – у злочинствима не бих учествовао. Но признајем да је и само присуство учествовање – охрабрује оне најгоре и најзанесеније...“

Он наједном преста, приметивши како га супрузи посматрају с хладним чуђењем, у коме као да је, чак, било и потајног страха. Најчудније је било што је у њиховим очима – у златастој продорности Елзиних и браонкастој тврдоћи Стеванових, био тај израз истоветан – као да су се недокучивим начинима договарали не само о каквоћи него и о подједнаком дозирању тог израза. „Да“, примети Угринов, као да жели да прикрије и своју и женину запањеност, „познато је да се на појединца веома лако и неспрметно преноси психологија гомил... Или је истина обрнута: појединац у гомили тражи уочиште...“

Бојовићу је било пријатно што Угринов тиме ублажава и прикрива и женин и свој израз, али га је истовремено вређало што га третирају као појединца из гомиле, утолико пре што то ничим није било тачно: „То је упрошћено гледање“, одврати он, наслонивши се скоро читавом тежином на столицу. „Верујте – сасвим упрошћено! То треба доживети! Свакако да појединац – ма ко то био! – веома лако губи себе у гомили и поистовећује се с њом. Али ја сам осећао и нешто сасвим друго! Усколебале су се и узвигале основе мога бића: као да једино могу да остварим, да одбравам и испољим своју личност – да, баш личност! – подајући се исконским поривима који су покретали те људе, а који су истодобно – тако ми се чинило – бит нашег националног, па ако хоћете и људског постојања на том тлу и под тим небесима! Баш тако! Одвајање од тих људи – од гомиле! – чинило ми се издајом властите личности – издаја своје прошлости и својих нада. А зар та гомила није била скуп различитих појединаца?

Потребни су неки ђаволски услови да би се сви ти појединци спојили у један занос и једну вољу и били – гомила! Не, доиста, то је много сложеније...”

Бојовић помери столицу и седе за сто, па, осмехујући се мало постиђено, додаде: „Ви сте, ваљда, једини човек с којим о томе могу тако да говорим. Све је то трагично. Мени није први пут да видим таква зла и насиља. Али увек се тада у мени јави нешто што чини да се застидим онога што ми је најсветлије – самог српства!”

„То није неко национално својство”, примети Угринов као да га теши. „У сваком народу, у сваком човеку...” „Не верујем да би Немци”, упаде Елза полагајући на сто своје кошчате и лепе шаке, „не верујем да би Аустријанци били кадри за такве ствари. Ту огромну улогу игра – ја и Штеф се стално око тога препиремо – култура, државна организација, вођство...” „Свакако”, прекиде је Угринов. „Али шта, ако вођство није противно? А култура – њом је фактички обухваћен танак слој, а у њој самој нема ни подстицаја ни запрека насиљу. Сем тога, није тачно ни то за Аустријанце. У Србији – у Мачви, четрнаесте и петнаесте аустријска команда је уништила најгнуснија зверства. Мржња према Србима као таквим – као племену и језику, била је државна доктрина. А кад до тога дође – нађе се и оних који претеривањем доказују своју ревност и скривају своју промашеност.”

„Овде, у Црној Гори, аустријска окупација је била релативно човечна – по војним законима, без икаквог насиља над нејачи”, додаци Бојовић с очитом намером да код Елзе ублажи утиске Стеванових оптужби противу њене народности.

Елза, међутим, не беше тиме погођена. Осмехнувши се, она изјави: „Можда, Штеф, ти имаш право. Али ја не могу, овде, у туђој земљи, да признам да су и моји Аустријанци као и други.” Она се затим обрати Бојовићу, с пажљивом, пријатељском наклоношћу: „Него, нисте довршили: да ли су брђани већ пошли, да ли су већ учинили неко зло?” Бојовић се устури на столицу и суморно изјави: „Кренули су већ синоћ, у току ноћи. Свакако су већ починили много зла.”

Настаде ћутање: супрузи Угринов опет добише онај запањен, престрашен израз, пред којим се Бојовић збуњивао као да је саучесник у поменутим злоделима, негде за брдима.

„Мора нешто да се догађа”, изјави Угринов, загледајући се у своје шаке као да их препознаје. „И овде се осећа комешање.” „Какво комешање? О чему се ради?” упита Бојовић, нестрпљиво се вртећи на столицу, као да се спрема да поново устане.

Али у том тренутку у трпезарију уђе Естера у плавој и тесној хаљини и црним лакованим шипелама, нашминкана и очешљана као за свечани излазак. Бојовић скочи тако нагло и неспретно да једва ухвати столицу да се не преврне, затим притрча Естери, која га очекују затварајући лагано врата, и узме је за леву шаку. Они посто-

јаше тако неколико секунди, осмехнути, па приђоше Елзи, која, црленећи од груди ка грлу, лагано устаде. „Новост сте вероватно очекивали,” рече Бојовић, док је Стеван неспретно и збуњено устајао, „али за нас је најлепши тренутак и најзначајније што баш вама најпре саопштавамо: ја и Естера смо коначно решили да се узмемо.”

Он је, очито, говорио речи унапред смишљене, али с толиким заносом да се не само он усплаши, него се узбудише и збунеше и супрузи: Стеван поче да пипа десном руком по столу, мрдајући уснама као да тражи речи, док се оно споро руменило нагло разли по Елзином лицу и ушима: она пружи руке и стави их на рамена Бојовићу, снебивајући се шта да чини.

Бојовић се снађе први и, испустив Естерину шаку, дограби Елзину, пољуби је и, погнут, стави на њу најпре један, па други образ, као да жели да их тиме смири и расхлади. А кад он подиже главу, Естера је подрхтавала у тихом јецају на очевим грудима.

Загрлили су се и Бојовић и Угринов, лако се додирнувши образима, па се сви скупише у врху стола. Госпођи Елзи се завртеше сузе. Плакала је на начин баш како је то Бојовић замишљао: краткотрајна овлаженост очију, уз шмрцање носом као да је нешто пали и уз стидљив осмех на буцмастом, већ омлохавелом лицу. Али она се исто тако лако прибра и позва их да седну, ускликнувши: „Боже, па то би требало некако прославити! А где су остали? Рута, Срба! Па ни Инга није ту...”

„Требало би прославити,” сложи се Угринов у недоумици, док Естера одбојно заврте главом, а Бојовић надопуни Угринова: „Али у овим приликама...”

Госпођа Елза устаде и крупним, пословним корацима пређе собу, отвори врата и довикну: „Марија, Марија! Дођи брзо, да чујеш новости!”

Марија уђе без журбе за својом госпођом, бришући у кецељу руке, иако јој не беху мокре – тако је чинила увек, кад год би морала да ступа у ближи додир с гостима или да саслуша неку необичну новост. „Ми смо се верили,” изговори Естера и снажно је загрли. „О, Боже, госпођице, како је то лијепо!” повика Марија, поправљајући мараму.

Бојовић, осмехнут, поднесе Марији образ: „А земљака?”

Марија га пољуби кратким, праскавим пољупцем којим сељанке љубе стране, угледне мушкарце и, измакнувши се, додаци с враголастом веселошћу: „Не знам што сте и досад чекали!”

То унесс веселост и грају, за тренутак. Затим се Елза обрати Марији с намештеном молећивошћу: „Али, да није прекасно за мало бољу вечеру – макар и уз невешту помоћ.” „Вечера се спрема – никаква помоћ није потребна.” „Али побоља!” усплахири се Угринов. „Ипак се то, Марија, мора прославити! И сви се морају искупити!” „Спрема се – боља и побоља! Чим сам ја видјела господина

Бојовића овако обученог и уиграног, а госпођицу Естеру дотерану и узбуђену – сјетила сам се да ту има нешто...”

„Али где су остала деца?” упита Елза, у наглој, неочекиваној тишини. Марија одврати свадљиво: „Е, то ја, госпојо, не морам знати: траг им се ухватити не може, особито од кад...” Она погледа по свима, малко се збуни, али се одмах прибра и одважно упита Бојовића: „А је ли било лијепо тамо? Јесу ли га барем како ваља ожалили?” Бојовић предусретљиво одахну: „Да, јесу. Не памти се да је неко тако ожаљен...”

Марија ступи корак-два назад, заустивши да изговори нешто значајно, али се предомисли и тихо прошапта: „Опростите што ја само о томе... Госпођица Инга се баш вратила. Срба је обећао да ће доћи на вечеру. А за Руту – она није ништа рекла, али треба да дође. А ја морам да журиш и – не треба ми нико, сем око послуживања...”

Чим она изиђе, Бојовић се домисли да је сада згодан моменат да наведе разговор на јучерашње инциденте у којима је Срба био један од главних учесника, ако не и виновника: наиме, на путу ка Угриновима, Бојовић је скокнуо у гимназију да се распита код свог заменика професора Јововића, о стању и тамо дознао шта се збило. „А Срба, Срба баш у оваквим приликама закашњава?” подвуче он. „Да, то је најновија тешкоћа – да је бар једина,” преко воље одврати Угринов. „Сигурно си чуо и за јучерашње сукобе – чак је и жандармерија морала да посредује?”

„То је врло, врло незгодно, поготову што сам ја наставница, а сад и Ви зет,” примети Елза стиснутих усана. „Главно је да није било мртвих и рањених,” усиљено се нашласти Бојовић. „Нисмо ни ми били бољи. Кад сам ја учио гимназију у Солуну – свакодневно су избијале туче између нас Јужних Славена и Грка и Турака: несрћни француски наставници били су на муци да заведу ред. А, ту је већ и моја миљеница!”

Бојовић поскочи, приметивши Ингу на вратима, бледу и сугестивну: иако ју је Марија обавестила, Инга, зачудо, није стрчала необуздано, него се ушуљала, глумећи нехатну достојанственост.

„Шта си се укрутила?” повика госпођа Елза, пре него је Инга и загрлила Естеру.

Али, кад је грлила Бојовића, Инга искрено, грчевито заплака. „Од ње увек треба очкивати – неочекиваности!” настављала је госпођа Елза с негодовањем.

„Баш је то код ње најдивније!” повика Бојовић, устајући и одводећи к прозору Ингу, обгрљену преко рамена. Шапутао јој је: „Е, сад смем да кажем све: да ниси премлада, да ми ниси ученица, да ниси Естерина сестра – ја бих се у тебе заљубио...” Затим гласно: „Боже мој, каква лепотица у њој пупи! Већ се Дабар за њом окреће, а кад се расцвета – мораће бедеме око града да зиђу да би је сачували.” И опет тихо, у Ингино уво: „Сада ћемо нас двоје бити одлични пријатељи... А што си ти вечерас... тако одсутна? Опет нека љубав;

несрећна? Ваљда ниси била заљубљена у тог Голуба...” „О, не!” зајеца Инга. „Ви и Ести! То је тако дивно! А ја... просто не знам – тако сам изгубљена!...”

Бојовић ју је тешио, миловао јој вреле образе и брисао прстима сузе, док су око стола родитељи и кћи тихо разјашњавали Бојовићеве намере око рокова венчања.

„Естери ће морати да мења и веру,” приметио је Угринов. „То је чиста формалност,” стигао је да добаши Бојовић, заглађујући Ингину косу и настављајући да јој шапуће: „Шта се догодило? Мени можеш да кажеш. Све. Да, све. А?”

Она га погледа дивљим, помало огорченим погледом, одмичући се и забашајући главу. „О, да, Вама бих могла да кажем!” прошапта бледећи, са суманутом одважношћу. „Можда само Вама! Али... Не! Не сада! Све је то тако сувишно, тако неизбежно... Ја сам тако мало важна, сада, кад Ви и Естера...” „Говори ми ти – свуда сем у школи,” уливао јој је у уво Бојовић, погледујући је са загонетним разумевањем. „Ако ти буде требало – искуство и пријатељство...”

Он је доведе за сто и посади поред себе. Наста ћутање као кад се спајају две групе дотад заузете различитим разговором. Погледавши жену и схвативши њено обарање погледа као одобравање, Угринов рече тоном много старијег и забринутог, каквим дотад није разговарао с Бојовићем: „Појединости ће се још морати утаиачити, мада видим да сте ви двоје већ... Елза и ја ћемо се сложити с оим што вас двоје... Али ја ћу морати још вечерас с вама – но, с тобом! – да поразговорам...”

„Зашто не бисмо после вечере сви пошли у хотел?” упита Бојовић, с полетом и неочекиваношћу за коју је једино он био кадар. „Ја бих то хтео и пријатељима да саопштим. Треба, најзад, пресећи и свакојака говоркања о мени и Ести...” „Идемо!” ускликну Естера, пружајући Бојовићу руку преко Инге. „Идеја је дивна! Желим да се појавим, упркос умору. То ће бити мала сензација, зар не? Најзад се и Бојовић жени – улецала га Швабица...”

Супрузи Угринов се опет погледаше тамном стравом, чији је смисао канда једино њима био докучив. „Не знам, можда ће вечерас због тих догађаја,” сумњичаво примети Угринов, „бити тамо напето...” „Баш зато!” ускликну Бојовић, „Хоћу да будем друкчији од осталих! Живот има и штошта друго сем смрти и мржње...”

2.

Копрена измаглице, потулив блештање месечине, беше затамнила боје и загупила оштрине ствари. С тим умекшањима као да се усклађивао и глас Угриновљев, док је причао Бојовићу о свом јутрошњем доживљају и тешкоћама у које је упао...

Одмах после вечере, њих четворо – супрузи Угринов и вереници Бојовић, кренуше у хотел. Али чим пређоше јаз пред кућом, Угринов скоро заповеди жени и кћерки да пођу напред, а он узне будућег зета под руку.

Угринов није довољно познавао месне прилике и односе, па му је мишљење обавештеног и наклоњеног човека могло бити драгоцено. Али Бојовић се није могао отети утиску – чак и да Угринов није то изричито истакао – да му он не би све то поверио, бар не ноћас, да није било вечерашње веридбе. Угринов га је већ сматрао чланом своје породице, па тиме и себе обавезан да упозори на неприлике које, макар и незнатно, могу и Бојовића да погоде. На моменте се Бојовићу чинило, нарочито кад би застали и Угринов се, причајући живахно и тихо, загледао у њега безразлично тамним погледом преливеним грозничавим сјајем, као да има посла с човеком уплахиеним, али и решеним да, упркос опасностима и страховима, устраје у својим отпорима.

Наиме, данас изјутра, одмах по доласку у канцеларију, код Угринова су се обрели посланик Ракић и поседник Лазовић. Угринов није био, интимно, изненађен њиховом посетом – то је Бојовићу отворено признао. Али се правно да га њихова посета чуди, упркос – како се пред њима изразио – свој пријатности и частн коју му причињава. Уз то им је – такође смишљено – подвукао да је заузет, мада нема суђења. На то му је Ракић без двоумљења и изазивачки одвратно да су државни послови и њему светиња – и сам је ризиковао и дао за ову државу колико и господин председник суда. Затим је Ракић с мирном тврдоћом додао: Али баш због тога што се ради о држави и државним стварима, које премашују значај сваког личног канцеларијског посла – господин председник може мирне савести жртвовати део свог радног времена, па и одложити конкретни посао, ако већ нема ко да га замени. – Угринов је наставио да се ишчуђава, качећи се за формалне разлоге: ако га господин посланик посећује због таквих разлога, он не види због чега би господин Лазовић – личност коју он цени и чија му је посета сама по себи пријатна – као незванично лице имао удела у државним, и то важним стварима...

„И знаш ли шта ми је на то одговорио Ракић?“ уплахирио се Угринов, стајући пред Бојовића. „Гледа ме безочно и каже: Где Ви живите? Па зар Ви не знате да богатство и политика иду заједно? Моји политички марифетлуци и Ваше правне зачкољише не вреде ни лишљива боба без економске моћи. Па ко финансира моје изборе? А коме ја треба да обезбедим војне диферације? Лазовић је најимућнији човек, председник Среског одбора моје странке. Без њега се не може – не сме направити ништа, ни добро ни зло, у овом крају!... – Баш тако, дословце тако, скресао ми је посланик Ракић...“

И Бојовић се зачудио, најпре, што Угринов запањено прича о свему томе – као да му то и раније није било познато, као да и сам није био „шраф“ друштвеног и државног... „Лазовићевог и Ракићевог“

механизма. Он примети: „То ти је Ракић тачно рекао, „Лазовић је драматор, иако је дозлабога глуп...“ То скоро огорчи Угринова. „Па то сам ваљда и ја знао! Али не говори се о томе тако! Све, ваљда, мора имати неку форму!“ „Форма је важна, мада одве, поготову у оваквим приликама...“ „Форма је пресудна увек!“

Бојовић с неверицом погледа Угринова: „Не могу ни замислити да си и ти аустријски бирократа, предан законском формализму и затупљен њиме. Зато и кажем: Не разумем те добро! Јер ја држим да садржина...“ „Разуме се! Садржина је важна чак и више. Али у мом случају – ја сам судија позвац, заклет да штитим закон! – форма је пресудна. Форма је савест! Једино зло не познаје форму! Док год се лоштују форме, односно прописана или обичајна правила – ја сам спокојан.“

На обали, над реком узмућеном бледим одсевима, чекају их Елза и Естера. Бојовић се побоја да ће им се оне придружити и да ће Угринов – јер тек беше почео с казивањем – да их поново отера и тиме изазове неугодну распру са својом супругом. Али и госпођа Елза и Естера су нешто живо и тихо причале и – чим их опазише и то баш на подстицај госпође Елзе – њих две полако продужише ка граду.

„Настави“, рече Бојовић, узимајући Угринова лако под руку. „О, да! ускликну Угринов. „То не треба развлачити! Али морао сам, морам да ти пренесем! Да ти пренесем ту атмосферу бруталне, насилне отворености с којом се све одвијало. Без ње не би могао ни суштину да схватиш“. Сложи се Бојовић и упаде као за себе: „А ја сам о форми мало мислио – сем у поезији. Али изгледа да је форма и сама нека врста садржине – нимало безначајнија од садржине самим тим што је исто тако неизбежна...“

„То је можда истина.“ јетко се осмехну Угринов. „Али сада је сувишно улазити у такве нијансе. Тек, да сам се јутрос нагутао голих садржина. Али да пређемо на ствар...“

Иако се Ракић у почетку олако понео према Угриновљевом радном времену, он сам ускоро потом изјави да нема намеру да губи време и да се превидише цифра: Дошао сам, – рекао је, – да Вам, упркос Вашој прошлости и баш због те прошлости, саопштим да ћу употребити сва средства да бих омео сваког оног који би на ма који начин у овом тренутку ометао обрачун с муслиманима. – Ракић је подвукао речи „сва средства“ и „у овом тренутку“: из тога је Угринов закључио не само да ће убеђивање, начелне дискусије и слична интелектуалска и парламентарна довијања бити одбачена и у даљем разговору и у самој пракси, него и да Ракићев став према муслиманима не потиче толико из предрасуда или исконске мржње колико из тренутних политичких потреба, које је он успутно, мада и уверено, аргументисао историјским и судбинским разлозима...

„И Ракић ми је одмах, без двоумљења читао,“ – настави Угринов с горчином, „да ја нама – то јест: њему – не само најнеобјашњи-

вије, него и најнепријатније наше – то јест: моје – држање. – Споредно је нама – вели, – шта разни анархистички и анационални елементи мисле и смишљају. Али ви иступате из наших недара! Па чак и горе – из савести наше! Шта ће рећи прост свет, тако подложен губљењу и буђењу савести, ако види да председник суда не одобрава нашу акцију? Та обични људи од искона таворе, неизлечиво, у правди и правичности! Ни бриге нас није лупетање ексцентричног Цукића – свет је на његове јалове шинизме већ свако, а положај његов у друштву је такав да му одузима сваки значај сем код дечурлије и шачице просветара! Али Ви, Угринове, већ сте друго! Око Вас ће се преконоћ окупити куси и репати! Барјака немају – баш тако је рекао: барјака! – а Ви сте за то као поручени: мучени и учени Србин!...” – Угринов се исцери, наизглед безразложно, али толико да му се мени израз измени. „Али то је споредно,“ настави он умекшано, „јер мени се данас ништа слично не може десити: оно чиме сам Ракићу неугодан – штити ме од сваког физичког насиља.”

„Ти си му – разуме се – одговорио?” „Да, наравно. Не би ме спопао такав јед да сам заборавио на уобичајену форму. Упитао сам га: је ли то претња или уцена, или и једно и друго? – Не, – узвратио ми је Ракић – ни претња ни уцена. То је реалан однос – на нашој страни је сила, а на Вашој право. Друкчије речено: на нашој страни је исконска, живота тежња нашег народа и вере наше, а на Вашој – писани закони и људска савест. Ви нам можете подметнути клипове, али нас не можете зауставити: ради се о застрашивању муслиманске опозиције у читавој држави, а у овом крају – о коначном сламању муслиманске кичме. Они, муслимани, – рекао је, – морају коначно схватити да смо ми националисти – или како се то из пуних уста каже: ми Срби – спремни на све и да је одзвонило њиховом очијукању с нашим непријатељима. – Упитао сам га: Шта мислите подузети противу мене ако ја, ипак, задржим свој став? – Ракић ми је одговорио да му мој став, сам по себи, не би сметао, премда он лично сматра да је став једино оно што се јавно исказе – што се овако или онако преображава у чин, у акцију. – Штавише, – убацио је, – било би чак лепо да се чује како председник суда ни сасвим сагласан с незаконитостима, али – да на томе и остане...”

Већ на низбрдици ка Сточном Пазару, Угринов узме Бојовића под мишку: „А сад долази оно најважније! Ракић ми је хладно, али у једном даху, читао: А што се тиче наших могућности против Вас – оне су многобројне и, дакако, зависне од Вашег – то јест: од моје! – држања и развитка прилика. Пре свега, можемо удесити да Вас телеграфски преместе: Дабар је, истина, Богу за леђима, али Ви сте овде за три године окупили и на овлашњој јефтиној лепих парица уштедели. Јер Ваша кћи и жена такође раде, мада – имајте то такође у виду! – немају одговарајућих квалификација, тако да их можемо кољико сутра отпустити. Ваш син је јуче изазвао јавну тучу, а ми имамо већину у наставничком савету – можемо га, по потреби,

избацити из школе. Чак и Вас с читавом породицом можемо из стана избацити! Јер Ви станујете у кући нашег страначког пријатеља: у Дабру је оскудни станова – лако је добити другог кирајчију. Као што видите – имамо могућности... Али све то, – додао је, церећи се, – није оно најглавније. Ваше две старије кћери тек што нису испрошене. Учинићемо што можемо да то ометемо. На приправника Марковића ћемо деловати на тај начин што ћемо му уверљиво доказати да он – немојте се врећати, али то су чињенице! – да он није први дабарски љубавник фројлајн Руте. Нове генерације, истина, много не држе до женске чедности: али Гојко Марковић је сујетан и тешко да ће пристати на брак пошто се о госпођици Руте све то раструби. Истина, он и сад то наслућује. Но, знате, једна је ствар слутити женину неверност, а друга – доживљавати због тога свакодневно подругивање и указивање прстом на њеног љубавника... – Тако Ракић!... Чак је спомнуо и тебе. Али је и додао: На Бојовића, на жалост, не можемо много утицати, али не због тога што припада другој странци: демократи су у процепу – између принципа и потреба и, зато, у конфузији и неефикасности. Ради се о личности! Адвокат Бошковић је поља демократа, али он је већ малодушан и изгубљен – добар знак за нас да делујемо. А Бојовић, Бојовић је рођени романтик, а то значи – неизлечиво начелан. Муслимани су му залутала браћа: с тим бих се и ја сложио, али Бојовић их пушта да „лутају” кроз сву вечност против браће своје! Е, то више не иде, драги – он ме чак „драгим” назвао! – драги мој Угринове! Него, драги мој Угринове, будући се Ви размећете савешћу као некаквом искључиво Вашом специјалношћу, не би требало да сметнете с ума да не носите само бреме властите судбине – таква бремена баш и пије тешко носити! – него и судбине Ваше породице, жене и деце. То бреме баш и не можете тако лако одбацити, ако имате и трунке савести!... Да, замисли: он ми скреће пажњу на савест баш кад ту савест купује! А додао је и ово: Нико, па ни ја не жели да буде нечовечан. Али тражити од неког, кад се ради о његовом бити или не бити, да се придржава ван животних формула – то је исто што и предложити му пропадање и предају. Политика је опстанак – мударачки је закључио он, – а опстанак је „с оне стране добра и зла.” Јер ми, ми који смо пре свега Срби, нисмо крварили из слих жила по Балкану у три узастопна рата да би нам сада поражени кројили доламу...”

Већ су се биди спустили у раван и Угринов застаде, уплахирено очекујући Бојовићево реаговање. Али овај једино брижно климну главом. „Но, па шта кажеш?” ухвати га Угринов за ревер. „Шта да кажем? Не изненађује ме Ракић, него... него што се баш на тебе околио. Али и то је сад јасно: суд је у свести народној истоветан с правдом и истином, а они га немају на својој страни догод ти...”

И Естера и госпођа Елза беху застаде. Бојовић крену, повукавши лагано Угринова. „А шта Лазовић?” упита он. „А, Лазовић! Па,

он је наступно наизглед пажљиво, рекло би се молећиво: указивао ми је на породицу, на прошлост и заслуге." „Да, он није борац – он финансира и зарађује..."

Али Угринов, као да пречу Бојовићеву примедбу, настави, опет заставши: „Но Ракић се побојао и такве, лазовићевске мекоће. Прошлост је прошлост, – пресуђивао је Ракић и Лазовић и мени, – и за политику је важна једино у колико је може искористити у стварној, текућој борби. Прошлост је садашњи поглед уназад, а свака странка гледа друкчије. Штавише, колико историчара толико и прошлости! – И Ракић није пропустио да се подругне и већима од мене: Наполеон је изгледао бедно и смушено у тренутку слома, а од Вилема Другог и Рахзбурга су остале једино успомене – мрачне за Србе. – И ту се Ракић наперио: Ви у кући, драги Угринове – уз сваку пакост додатак „драги"! – Ви у кући говорите немачки, још увек једете наш хлебца, али Вам наш језик звучи паорски! А зар не би могло, драгн Угринове, да се прочита у штампи како сте били осуђени грешком – због аустријске преледантности, па да и Ваше спрезање с муслиманима није ништа друго него варијантиша аустријске подршке потурчењацима против Срба? – И опет мудри савет за мене – то јест: за њега: Нечија прошлост је значајна и часна једино док подржава победничку стварност..."

„И то је крај?" упита Бојовић, заставши и угризавши доњу усну. „Углавном," нерасположено изјави Угринов и додаде, крећући: „Још и ово: био сам и код начелника Церовића – да га упозорим на озбиљност прилика и његове дужности. А било је – ако је то важно – и препирке са судијом Милићем... Али шта ти, забога, мислиш о свему томе?"

Бојовић убрза корак и одврати без премишљања: „Нашим дамама је, сигурно, дојадило застајкивање. А ја сам ти у ствари одговорио: сада си ти, и нехотећи, централна тачка отпора. Ипак си се показао наивним – прерано си им открио своју доследност." „Можда. Али је чистије тако – отвореним картама." „Од чистоће је мала вајда – у оваквим стварима, с таквим људима. Чудим се како то ниси из тих распри закључио, како те неко није обавестио..." „Руга ми је нешто јутрос натукнула: синоћ јој је саопштила пријатељица – наставница код тебе, држим да се презива Недић, саопштила јој је, дакле, та пријатељица да ће ме уцењивати и притискати. Очекивао сам, а ипак ме згромило и изумило кад сам саслушао Ракића: није он ма ко – он законе доноси! Драгн мој Бојовићу, увек је све друкчије кад се догоди, јер начин не можемо предвидети..."

Ушли су у Чаршију, за женама које су сваки час застајкивале, сачекујући их и тихо разговарајући. Било је тек око двадесет часова, а градић је већ био утоную у засењену глухоћу, кроз коју је песак под њиховим ногама шкрипао непријатно – да притајене житеље упозори на шуњање злочинаца и отпадника.

„Сами смо, а збивања су опасна и мучна!" прокука Бојовић. „Што се мене тиче – Ракићева процена је доста тачна: као демократа и националиста – и ја сам у дилеми, али као човек, па и као Србин – више нисам! Могу ми плунути под прозор" – и Бојовић плуну гадљиво ка својој кући. „Могу ме и преместити: жао ми је школе – ја сам је такорећи подигао, али Естери би добродошла промена средине – у већу пустињу запасти нећемо. Али шта ти, Стеваие, мислиш да чиниш?" „Ништа. Баш ништа. Чекаћу. Поступати према приликама – по унутарњим импулсима." „Према приликама – по импулсима! Хтео си рећи: „по савести", па ти је то изгледало разматљивим. Но свеједно – импулс или савест, али је у питању нешто најнеодредљивије, најспорније. И Ракић поступа по савести – према приликама. Не би ли, ипак, могао да се притајиш, прићутиш? Твој положај овде, као јабанца..." „Шта значи – притајити се, прићутати? Па, разуме се да бих могао – то и чиним, у ствари. Али како ћу се притајити – не само ја, него сви ми, читав Дабар! – ако на наше очи, с нашом прећутном сагласношћу, почну да убијају невинне људе? Ја се сам, дакако, не могу томе одупрети. Али ја сутра могу бити позван и да сведочим и да судим. Мој положај је специфичан – председник суда..."

Бојовић га заустави широким покретом своје огромне шаке. „Мени се чини да је твој судијски положај изговор за те твоје импулсе – за унутарњу неодредљивост. Ког си ти врага одговорнији него друге судије, или него ја као васпитач нових покољења, младих душа? Твоја функција је ту сасвим споредна. Па за бога милота, и ја радим по неком реду и у име неких закона! Ти, у ствари, не можеш да поступаш друкчије и заклањаш се за судијско звање, за светост закона. Ракић има право! Има право што том звању придаје значај једино као предрасуди која му смета код обичних, неполитичких људи..."

Угринов заста, погледавши га тупом помрчином из опустошеног лица. „Можда је заиста тако," изустуи он с пригушеним запрешањем, али се његов глас брзо трже, оштар и звонак: „Можда сам ја и судијско звање изабрао по својим унутарњим склоностима! Утолико горе – по мене. Јер, ја нећу моћи друкчије! На крају крајева, свако је функција неких сила – друштвених, властитих, судбинских..." „Да, али ти си у најнезгоднијем положају..." „Незгоднијем од чијег?" „Па – Цукићевог, противног, чак и мог..." „Па шта? Зар бих могао да се од вас одвојим?"

„Све зависи од околности," с размишљањем рече Бојовић, узимајући Угринова под руку. „Злочинство се, Угринове, већ чини – ноћас, сад, тамо иза брда. Можда до злочинства овде неће ни доћи. Па тако, ако га не бисмо видели..." „Да, ако га не бисмо видели..."

Заокренуше к цамији и горњој Чаршији – к женама које их очекиваху, окренуте к њима. „Јесте ли већ готови?" упита госпођа Елза. „А ви као да нисте желеле да будете насамом?" прекорно одврати

Угринов. „О, не! Било нам је баш лепо самима – зажеделе смо да се поперимо једна другој. Али нећемо, ваљда, саме ући у хотел?“

Пошоше учество, али тако да Угринов беше крајњи лево, до њега Елза, па Бојовић и Естера. Естера се толико снажно приби уз Бојовића, стежући га за мишицу, да се он трже из свог невеселог размишљања, помисловавши њену врућашну шаку. „Мама ми је све рекла,“ шапну му Естера у ухо топлим дахом.

Одмакнувши се, као случајно, корак-два од госпође Елзе, Бојовић се нежним шаплатом нагну Естери: „А шта она, мама, каже?“ „Ништа. Узнемирена је, очито. Али ће, као увек, бити уз њега. Као и ја уз тебе...“

Естера чак поскокну, понета заносом своје изјаве. А Бојовић се насмеја, најпре нечујно, у себи, а онда гласно – због њене супружанске, с детињском непосредношћу изражене оданости.

3.

Чим осмотри хотелску салу, Бојовић се окрете Угриновима са снисљивом ожалашћеношћу која је непобитно откривала његово кајање што их је довело у хотел.

Сала беше нешто пунија него обично: четрдесетак људи, али, упадљиво, без жена – Бојовић не примети ни једну, чак ни супруге Цукића и Милића. У првом тренутку му се учини да су он и Угринов својим уласком прекинули неку важну, скоро поверљиву распру. Али већ док су ишли ка столу до левог зида, где је Бојовић обично седео и који је и вечерас био резервисан за њега, његов утисак се мењао, заједно с расположењем у сали: допрати их плусак хладних, чак и презривих погледа, док се он нелагодно смешкао и стезао вилице. Ипак запази и неколико погледа с подсмешљивом радозналешћу, па чак и с наклоношћу, али су одбојност и нетрпелјивост упадљиво превладавали. Штавише, неки Бојовићу једва и отпоздравише, круто и немо климнувши и ошинувши га погледом као бичем.

Али Бојовић је и те како умео да пркоси, нарочито на јавним местима и очитим неправдама. А сада је био погођен и тиме што га завичајни град дочекује у пресудном тренутку његовог живота. Јер Бојовић се сматрао, с разлогом, да му је Дабар обавезан, ако ни за шта – за заснивање и одржање више гимназије, а поготову за добијање кредита за ново здање и организовање радова на њему. И да све то није учинио, задужио је Дабар бројем бесплатних предавања о смрти председника Вилсона, светом Сави, Његошевој годишњици, Видовдану и дану Црвеног крста, борби против алкохолизма и чистоћи улица, организовањем забава и прослава, чак и сахрана и подушја, увећивањем и мољакањем око уређења града, обнављања мостова, продуживања цесте низ Љум. И такав дочек – баш кад треба

да објави своју веридбу, на прагу свог новог, срећеног живота. Његову пркосну тугу није умањивало сазнање да дабарска госпоштина нити зна, нити може да зна за његову веридбу: очито они не желе да мисле, да се досећају због чега је он ноћас у хотелу у друштву кћерке и њених родитеља. Па ни мудрост, из властитих искустава – да ништа није неоправданије и бесмисленије него очекивати захвалност, није могла ублажити његове поздеде: град – најугледнији грађани, од којих су га многи посећивали, тражили и добијали од њега савете и помоћ, дочекују га као одреда у трену његове среће и бриге за њих – за њихов мир и име...

И Бојовић, пошто смести даме – Естеру лево, а госпођу Елзу десно од себе, седе до зида, тако да читава сала дође према њему. Он је ту и тако увек седео – да би могао оком и речју да узвраћа на разне стране. Али сада је то било за њега и пркошење – празно и јалово додуше, али и многоструко: Ето, изостао је из похода рођака и земљака и седи ту, пред свима, с тим већ прогођеним Угриновима, узима Угриновљесву кћер, напола Швабицу, упркос лепшим и богатијим удавачама које, такорећи у свакој другој кући Дабра, прижсљкују да им се обрати...

Испред њега, удесно, био је ето професора Недића и његове жене – с њим је седео и новајлија Мирковић, који се ни иначе није одвајао од њих. Бојовић их беше приметно већ с улаза, али тек сада опази на њиховим лицима и у погледима суздржану, мада и наклону радозналост. Лево, у том истом реду до зида, био је адвокат Бошковић, са својим пријатељима. Иза тог реда – пошири пролаз од улаза до шанка, на ред столова. Најзад, задњи ред од шест столова, у чијој су средини, око три састављена стола, седели судија Милић, професори Јосимовић и Јововић и збијена група људи који нису имали ничег заједничког: Бојовић их досад није ни видео скупа, бар не у толиком броју и тако мрачно и раздрагано компактно. Десно од Бојовића седели су посланик Ракић и председник Лазовић, сами и повучени као у тајно договарање. Лево је пак седео Цукић, једино са женом, а иза њега – празан сто, на који су келнери и сада остављати послужавнике. Цукић очито беше нечим разљућен: црвене пеге му беку избијале по ћели и он се чак ни Бојовићу и Угриновима не јави с уобичајеном живахном подруљивошћу.

Али баш кад Бојовић – пошто разговор око столова живну, а она непредусретљивост поче да се смирује – науми да устане и, у инат, објави своју веридбу, Цукић изговори горопадно да га је читава сала могла чути: „Препоручио бих свакоме да не чачка у туђе ствари! А они који не могу да се окану те лепе наваде, траба да знају: и сами имају прљавог веша да га ни три Љума опрати не могу...“

„Приватне ствари се не могу одвајати од јавних, сем код оних који се јавним пословима не баве,“ узврати професор Јововић, прекасно, али балели на ивицама усана. „Ми смо сви, хтели – не хтели, ми смо сви не само јавни радници, него и захваћени судбинским вртло-

гом нашег народа... „Вртлог нашег народа, па још – судбински!“ пожури саркастично Недић, „Чиста мистика, коју би колега требало да разјасни – макар самом себи. Ради се, првенствено, о врло прозачним, опипљивим стварима: треба застрашити муслиманске вође у Београду, а овде се домоћи гласова, имања, трговина...“

„Вн можете тако говорити једино о себи и својим циљевима!“ удари Јосимовић својом мршавом шаком по столу тако јако да му цвикер слете с носа. То изазва смех чак и за његовим столом и, канда, појача његову одважност: „Ми који имамо високе принципе...“ „Високи принципи убијања невиних људи!“ добаци Цукић без церења. „Недостаје, бар за сада, категорички императив! А да ли оне које већ убијају, интересују ма какви принципи? Да ли жртве и крвници уопште знају за принципе?“ „Они не морају ни да знају!“ једио се Јосимовић, намештајући цвикер. „Али то не значи да принципи нису пресудни. Прости људи такође делују по моралном нагону... Нико не тврди да су, као појединци, муслимани криви, али као колектив...“

Јосимовић није могао, у љутњи да удесн цвикер: и цвикер као да се љутио – подрхтавао је и спадао с носа, тако да судија Милић преузе реч: „Да, као колектив! Право не признаје колективну одговорност. Али шта је рат него колективно разрачунавање? Људске заједнице бивају у рату попут врста инсеката! Никома од нас у рату није падало на ум да убија одређеног Мују, Фрица или Пишту него – силу турску, аустријску, мађарску... Историја и судбина народа се и стварају негирањем принципа личне одговорности.“

„Ја не желим ни такву историју ни такву судбину! Ја ћу се из њих искључити.“ добаци Цукић, с пркосом коме је, намерно, додавао и нечег детињастог. „Као да ће те за то питати.“ подсмешљиво се јави посланик Ракић: једним ухом он је, очито, пратио распру. „Јер ако се ти не бринеш за политику, брине се она за тебе – док ти кожу не одере!“

У сали наста смех, чак грохотан, док се Цукић, презриво осмехнут, загледао у своје кратке шаке и доштаптавао се са женом, чије лице, дотад залеђено у безизразној гојазности, наједаред живахну ситим смејањем и благим руменилом: Бојовић се досећао да јој је Цукић доштапнуо неку масну доскочицу, па се и сам осмехну.

Неочекивано, за себе, Угринов прошалта: „Да, заиста: не питају, коју одеру...“

Ипак Бојовић зауми да искористи тренутну ћутњу и објави своју веридбу – он чак положи руке на сто, као припрему за устајање. Али Јововић устаде пре њега: „Хтео бих да одговорим колеги Недићу. Не ради се ни о чем мистичном, мада никаква наука није кадра да обухвати и рашчлани целокупност човековог, а камоли народног бића. Кад би наука и разум могли све – не би било нужде за идеолозима и партијским вођама: они су, данас, оно што су у древности били пророци и законодавци. А шта се неписмених горштака, који столећима чувају своју веру и теже за својом држа-

вом, тичу конкретне политичке спекулације? Већина од њих и не желе да напусте своја крда и прљуге, али једна чекају да виде своју земљу ослобођену од стране вере – стране цивилизације. Још није обављен прелом у српској судбини! Још није обезбеђена аутохтоност српског начина живота, кретања Срба из властитих унутарњих склоности и према властитим могућностима. Ето, о чему се ради!...“

„Сјајно! Мада ни националну мистику не треба сасвим одбаци-ти.“ довикну Јосимовић, безразложно се и даље љутећи. „У томе је инспирација, занос – без мистике нема ни неодолних покрета ни великих идеја. Чак и руска револуција, коју су, као и француску у своје време, повели рационалисти...“ „Руску револуцију оставите на миру!“ упаде јетко Недић. „Шта ви знате о њој и њеним вођама? Нисте прочитали ни циглу речеициу од Лењина и Троцког, а овамо суверено пресуђујете...“ „Не треба ми ни да прочитам! Јер оно што они чине није ништа друго до казна за грехове царизма и православља! Берђајев који је недавно емигрирао...“ „Којешта! Берђајев, као и Ви – варијанта контрареволуције!...“ „Господине Недићу! Бирајте речи!“

Наста врева, у којој је било и подругљивог добацивања – чак више на рачун Јосимовића – због његове осетљивости и његове необузданости у истицању свог знања.

Елза дошапну Естери: „Он је збиља веома начитан и тако лепо говори немачки.“ „Да, знам – била сам једном код њега.“ узврати Естера нестрпљиво. „Али његове књиге – све сами немачки филозофи, и то они најзамршенији...“ „Не верујем да их чита“ тихо се подругну Бојовић – „новцате и одлично повезане.“ „Чита их,“ прикључи се Угринов, „али је питање колико их схвата.“ „И је ли их данас, поготову овде, могуће схватити?“ озбиљно примети Естера, на шта јој мајка узвратн прекорно: „Ести, како можеш да будеш тако површна?“

Госпођа Елза – Бојовић је то знао – не само што није читала класичне немачке филозофе, него је била уверена да их једино могу схватити стручњаци мушкарци. Али то су признати врхунци немачког духа и немачког доприноса свету: госпођа Елза није прихватала порицање утврђених вредности, поготову од њене дече и у страниој земљи.

„Слава Богу!“ славодобитно је довикивао Недић Јововићу. „Бар што се тиче позивања на недовршеност српске судбине. Али“, и он значајно погледа околу, „али кад бисте додали: материјални и друштвени услови одређују ту судбину – ми бисмо се срели, макар и не продужили истим путем...“ „Не, ми се с Јововићима нигде и никад не можемо срести,“ промрмљао је суплент Мирковић, нагињући се према Мири.

Мирковићево мрморче заустави Недића: он се такође пригну к Мири. За столом судијиним наста комешање – шаљиво и озбиљно: тамо су задиркивали Јововића што се, макар и напола, Недић слаже

с њим, док је он то оповргавао, постиђено и љутито осмехиут. „А ја,” јави се Ракић, „не полим с ђаволом ни у цркву да идем.”

Недић се галантно поклони, као да је био почашћен том изјавом.

Бојовић нестрпљиво устаде – свакако доконавши да вечерас неће ишчекивати повољнији тренутак: „Пријатељи! Госпође и господо!” поче он, док, му се грло стезало, а груди напињале.

Узбуђеност и спутаност Бојовићевог гласа изазва радозналу тишину. Та тишина, пак, појача Бојовићеву пометеност: први пут у животу, и то у тренутку за себе најзначајнијем, он није био кадар наћи велике, изузетне речи. И на лицу му се видело напрезање: протурао је по свом мозгу, али – мозак је био пуст и пресахао, а глас, његов моћни глас га је издавао... „Па, ето, добри људи,” изустри он док су му сузе навирале, „па ето: ја и госпођица Угринов – ох, извините, хтео сам рећи Естера, Естара Угринов – ми смо се верили. Вечерас. Да, вечерас. Тако, средли смо се, иако многим изгледа да смо у свему различити. Шта да се ради – живот не трпи правила! Не знам шта да кажем, шта још да кажем! Можда сам и супише срећан у овом тренутку. Можда није требало ништа – приватна ствар. Али ја сам се осећао дужним да вам то саопштим: Дабар ми је и дом и род.” И обухвативши погледом салу, додао је с унезвереном шаљивошћу и с очима пуним суза: „Ни ја нисам издржао до краја у – бећарству...”

Никад Бојовић није одржао толико кратак и тако обичан говор. Но упркос недостајању незаборавних речи и полетних мисли, он беше потресен баш том спонтаном једноставношћу свог саопштења. Он одмах опази да је његово иступање и њих узбудило као и њега. Али су, зато, њихова суздржљивост и критичност били друкчији него код њега: он је био незадовољан обичношћу свог иступања, а они самим иступањем – у ствари, веридбом између њега и Угриновљеве кћерке, поготову у оваквом тренутку. То нико није исказао. Али се то опажало – по живом згледању, у коме је било једа и ироније и муклог, злоковарног споразумевања. У свакој другој прилици Бојовића би дочекао вал аплауза и узвика – премда је он прецењивао своју омиљеност. А сада га дочека бедем ћутње и подозривог, подмуклог згледања по сали.

Притисак те злослутне, завереничке атмосфере био је толико неодољив да се не снађоше ни они од којих је очекивао срдачне честитке – Цукић, Недић, адвокат Бошковић. Истина, њему су тек вечерас, од уласка у салу, Цукић и Недић наједном постали блиски – начином којим су га погледивали, а и ставом у распри. Али Бошковић му је био страначки пријатељ а сви присутни у сали добри знанци, срдачни с њим на овај или онај начин. Тако, Цукић и Недић беху обузети радозналним очекивањем – први с мирним цинизмом, а други с благом иронијом. Бошковић главе пригнуте да се не сусретне с Бојовићевим погледом, а сала, а десетине очију из сале – језне и хладне. Бојовићево лице издужи горка, бесмислена жалост.

он чак протре чело – као да се сала пред њим њише и увија. Али он је знао да га држе за поноситог и отпорног човека: и он уздиже своју крупну изразиту главу, прекрстивши руке, као да се спрема да одржи говор у ком би изружио и проклео завичај и суграђане.

Али баш тада се јави Лазовић, наकाшљавши се: „А ја помислио да ће он да нам прича о сахрани Булатовљевој, о походу Замараца...”

Примедба је била толико злобна и глупа – упркос Лазовићевом лукаво доброћудном смешкању – да у сали, чак и код већ окорелих противника Угринова и Бојовића, изазва постиђеност и мрзовољу, чак и гунђање. Лазовић, најзад, опази своју ружну неспретност, па пожури да је исправи, устајући: „Но упркос томе – треба честитати...”

Али њега претече Мира – која се у два-три лака корачаја створи код Естере, иако су се једва познавале, срдачно је загрли, а затим, сва румена, пружи руку Бојовићу. Овај се нашали с горчином: „А мене нећете да пољубите? Бојите се идеолошке заразе?” „О, врло радо!” одврати Мира смејући се својим малим устима скоро од ува до ува.

Загрлила га је и пољубила нечујно и озбиљно, а Бојовић, блистајући од узбуђења и црвенила, зграби њена уска рамена у своје шачетине и пољуби је у леви, па у десни образ с таквим праском да читава сала живну и узврати му, с разних страна, аплаузима, мада оретким и слабашним.

Стежући руку Бојовићу, Лазовић га поталаша по плећима: „Божим се да ћеш бити прави папучић – ми старе нежење бивамо такви...” „Већ то јесам,” узврати Бојовић, у заносу заборављајући малочашњу Лазовићеву пакост, и додавши раскалашно: „Али ногнице лаке и лепе.”

Затим приђе Цукић, приметивши: „Па, искрено се радујем, мада ти не заслужујеш такву жењу.”

А госпођа Ана, Цукићева супруга, чак се расплака, тако да њеио бело и отешчало лице сину руменкастим и одуховљеним сјајем: Бојовић јој се – тако се причало – удварао, и то не баш без успеха. Он јој добаца, али не толико гласно да би чули и даљи столови: „Ипак се тиме не одричем бар удварања лепим женама” – на шта се госпођа Ана, онако сузна, насмеши лепим зубићима и попрети му пуначким прстом.

Салу захвати покрет, ни живахан, ни бучан. Почеше прилазити, групиша за групицом. Честитали су и Угриновима, који такође усташе. И Бојовић кроз жагор – мало из наставничке навике да једним ухом прислушкује ђачка дошаптавања, а мало из радозналости како ће се држати Ракић кад се буде руковао с Угриновим, јер око њих се, очевидно, иако се они нису мешали, вртела читава распра – зачу како посланнк, пропињући се ка судијиним уву, тихо упита: „То је, значи одговор?” „Не, то нема везе с нашим разговором,” одврати суздржаног гласа Угринов.

„Све има везе – нема ничег што се не би тицало политике...“ скоро љутито прихвати Ракић, одмичући се. А Угринов, с усиљеном мирољубом: „Схватите како хоћете, али ја остајем при своме: нити је то одговор, нити ће одговора бити. Какав ја одговор могу да дам, кад то није ни било питање, него – Ваша претња, Ваш налог... Уостајом, ништа се не догађа...“ „А откуда Ви знате – можда се нешто и догађа! Могу ли да схватим, да се Ви нећете мешати?“ „Па, уколико ме догађаји не умешају...“ „Догађаји! Свак има свест и вољу!“ „Тако и мислим да поступају...“

„Утолико боље,“ закључи Ракић, окрећући се Бојовићу и пружајући му своју кратку, длакаву шаку: „Е, па са срећом, стари вуче! Знао сам ја да ћеш ти умети лепо јагње да одабереш.“

Разговор између Угринова и Ракића је био предуг, али тих и пострани, а како није био ни јасан – сем Бојовићу и Угриновима који су били у току – није привукао пажњу, бар не у толикој мери да би изазвао коментарисања или промену расположења.

Изгледало је да ће распра, из чнајег се апстрактног интелектуализма ширио отвор нечег ужасно стварног и злокобног, смирити или чак распљинути. Али Бојовић у највећој гужви – као да је вребао, а можда и увребао тај тренутак – у салу се ушуљао Степа Сингер, с оним својим шиљатим испеченим лицем, скинувши шешир и померајући главу као да разбира мирисе људи. Пришао му је танковијасати црномањаст келнер – или му је Сингер дао знак да му приђе, нешто су прогунђали – дуже него је уобичајено између келнера и госта, па се Сингер, не намирисавши тражену дивљач – нли се задовољивши с оним што је већ открио, косимише исшуљао напоље. Јер Бојовић није могао на Сингера да гледа само као на особењака – што је овај био, него и као на завереника – што овај није био, премда је уживао да такав изгледа. Бојовић је приметио и како је келнер с којим је разговарао Сингер пришао столу Недићевом и – нечујно и опет предуго за келнера – саопштавао Мири нешто што су њен муж и суплент Мирковић такође слушали, лако пригнувши главе... Али Бојовић је, понет властитим заносом и променом расположења у сали, умаћ заборавао тајанствено појављивање Сингера и повикао: „Господо! Молим вас, частите се на мој рачун – шта ко жели, разумете се! И све вас унапред позивам на свадбу, коју ћемо ускоро обавити: таква је моја и Естерина жеља, а и мама и тата с тим се слажу“ – речи „мама“ и „тата“ је Бојовић изговорио с нагласком у коме је било пркосне ироније.

У сали наста живахан жагор, кроз који су се пробијали изрази похвала за Бојовићево чазбезништво, али и опрезне замерке на неуобичајено, расипничко прослављање веридбе у кафани. Но и у тим прекорима било је нечег што је Бојовићу ласкало: он веридбу прославља како никоме не би пао на ум – у хотелу, чашћавајући све одреда. Макар било и пијаних, у Дабру ће се задуго причати о његовој чудној веридби и његовом штедром чазбезништву. Бојовића

разгали брзина с којим се келнери – под командом дебелушкастог власника, који и сам приђе да честита – разлеташе на све стране: он се устури и обгрли Естеру, која је притискивала груди шаком с чипканом марамицом влажном од суза. Као никад, Бојовић је вечерас оскудепао у речима: плавило га је радовање, једноставно и топло попут Естериног блиског и примамљивог тела. И то своје радовање је излагао – да га сви виде и осете, макар куснули и од мириса Естерине коже, који је напињао његове ноздрве и пунио му очи притуљеним, жутиим сјајем страсти и власничке гордости.

4.

Али устаде суплент Недић, очевидно узрујан и без ичег свечаног у свом држању: Бојовић у првим мах помисли да Недић не кани говорити, мада је по његовом ставу – он нервозно заглади своју глатку косу – било очевидно и да не намерава прићи ничијем столу или изићи напоље. „Господо! промењеним гласом повика он. „Молим вас, господо!“

Жагор се пресече, све главе се окренуше к њему – чак и келнери засталоше са својим оловкама и нотесима.

„Али, забога, Недићу,“ довикну Јосимовић, „све ћемо то већ расправити – пустите нас и да се провеселимо!“

Недић, као и да га не чу, настави гласом повишеним и толико зашиљеним да је продирао кроза све на шта би наишао: „Господо! Док ми сада и овде водимо академске распре, у нашем граду – знате ли ви то, господо? – у нашем граду се обавља ужасно, срамно безакоње? Да, безакоње – преблага реч да би се њом то окарактерисало! У нашем граду баш сада хапсе невинне муслимане – муслиманске прваке, као кривце за оно што јесу. Да, њих хапсе, а ту, на окупу у принципијелној распри седимо ми – професори, судије, адвокати! Ствар је једноставна: да ли је ико позван да штити законе кад они већ постоје? Ето то сам хтео да вам саопштим! И да вас позовем да разговарамо о томе – о безумљу које, на овај или онај начин, погађа све нас...“

Недићево саопштење се учини многима, па и Бојовићу, до те мере невероватним, да неки почеше да се смеју, с изразом добродушне подругљивости. Чак се зачуше и усклици неверице: „Хапсе муслимане! Лоша штала! Странацка смишлица! Којештарија!“ А на лицу и у очима Угриновљевим – Бојовић и да је хтео није могао избећи сусрет с његовим изразом и погледом, јер је овај седео право пред њим – изби сумрачно, оловно злосуде.

„Али откуда Ви то знате – мимо свију нас?“ узвикну професор Јосимовић, „То је бесмислица! Ми смо млада држава, али – закони постоје.“

„Мене занима, господине Јосимовићу,” добаци му Мирковић с победничком подругљивошћу, „шта ћете Ви и Ваши сумишљеници рећи ако се покаже да то није бесмислица него неизбежно и смишљено дело датог поретка и дате средине.” Јосимовићеве очи се смрачише поколебаношћу: „То би могла бити само забуна...” „Или халпшење осумњичених због убиства Булата,” додаде Јововић.

„Али сумњивих може бити два, три, пет, а не – десетине имућних и угледних!” изјави с огорченим прекором Недић, још увек стојећи.

Зачудо, нико се није присећао да упита судије иако су сви они – с председником Угриновим – били присутни. Био је, штавише, присутан и државни тужилац Максимовић – за столом адвоката Бошковића. То занемаривање судија, коме су се и они сами приклонили тиме што су се поистоветили с осталима – баш то понајвећма и умах учини да Недићево саопштење дочекаше са запањеношћу или равнодушношћу – као најаву рата или природне непогоде, који се не могу ни поправити ни зауставити, у којима људском створу не остаје друго од јадања и помагања сапатницима док се мрачне силе не истуће... Зачуђена отвореност Угриновљевих зеница није била нимало разговетнија од стврдиуте тмине испод густица већа Милићевих. Једино је Цукићев поглед зеленео од јетког уживања: он, канда једини, докучи обезличеност судија и позлобно добаци сали: „Па, ту су судије, тужилац, ваљда би они требали да знају о томе – ако се већ не питају.” Затим он настави, као на предавању: „Кривични поступак – колико знам – налаже да државни тужилац буде обавештен у року од три дана. Да, у року од три дана – премда за три дана могу трипут да их ослободе и трипут ухапсе и триста и три пута уморе: ако и у чем, ми смо мајстори у изигравању властитих закона... Него, господе од закона, знате ли ви ишта о томе?...”

Из снебивљивог изгледа Угриновљевог свака је могао прочитати да он о томе ништа није знао: Цукић се не беше обратио непосредно ни њему, ни ма ком од судија. Полицијске власти су – као што је Цукић и поменуо – једино биле обавезне да у року од три дана прибаве судско решење о притвору: тродневни прећуткивање и скривање халпшења могли су полицајци правдати својим неисцрпним изговорима о прикупљању доказа и спречавања бекства. Али у овом случају се није могло радити ни о једном ни о другом: није могло бити ни полицијских изговора, ни надлежности суда и тужилаштва. Опажајући да се многи погледи окрећу к њему, тужилац Максимовић изјави, бежећи погледом унаоколо: „Ја о томе ништа не знам – то и не спада у моју надлежност...”

Подуже ћутање проби гугутава женствени Јововићев глас: „Али, Недићу, откуда Ви то знате. Можда су то само гласине...”

„На вашу радост – нису гласине!” пожури Мирковић, црвенећи. „А откуд ми то знамо – то је наша ствар.” „На жалост – истина је!” прихвати Недић као да се љути на самог себе. „Ја сам то дознао

пролазећи Чаршијом: приђе човек у мраку и рече ми...” „Којешта!” одмахну Јововић. „А човек у мраку!... зашто нам то пре нисте рекли?” Мирковић претече Недића с усиљеном збурадошћу: „А, занимали су нас и Ваши ставови пре и после тога. Но, шта ћете сад рећи о свему томе?”

„Сви смо ми видели”, прегласно и попридижући се јави судија Милић, „сви смо видели кад се ваш сумишљеник Сигнер сашаптавао с келнером Цаканом, а овај, затим, с госпођом Миром... Но то је мало важно, у овом случају. Ја сам сигуран једно: чак ако је и истина што Ви говорите – то ни у ком случају не значи да смо ми, наш народ, противници муслимана због њихове вере, него што су они туђе месо – народ то зове: дивље месо! – у нашем телу. Ако неко муслиманске прваке хапси – а ја не верујем да се то догађа! – онда то чини по иечијим заповестима, па самим тим и по одређеним прописима. Нема никаквог разлога ни да се бринемо, ни да се узрујавамо – нека спак врши своју дужност! У здравље твоје, Бојовићу, и – твоје веренице! Нек се српство множи! Са срећом!”

Он ископи чашу вина. Његова здравица, остала би упамћена по театралној срдачности да Цукић, с неуобичајеном сталоженошћу, не узврати: „Честитамо им сви ми који смо се ту задесили – свим срцем. Но ја – макар и у овој прилици испао закерало! – не могу да не приметим: овде нема ниједног муслиманског првака – то никог не чуди, нити иког од полицијске феле – то множина намерно превиђају! Значи: муслиманске прваке и полицијске шефове је здружила и издвојила нека невоља – законска или незаконска...”

Бојовића подиже ненадна и необузdana љутња: „Па ти си, Цукићу, немогућ! Зар баш сада мораш да откријеш оно што сам ја – и не само ја! – успевао, несвесно, себи да прикријем? Зар и ово моје и Естерино вече мора да буде замрачено огорчењима? Пријатељи, земљаци, зар ћемо се допека закопати у своју таму и злослуће?...”

Бојовићева искрена и срдита патетика поклопи салу те у њој не оста живог сјаја ни дашка. „Да!” јекну Јосимовић. „Да, Цукић и Бојовић исказују болно сазнање од кога се ми укривамо у измишљену народну изворност и у моралне и метафизичке схеме. Да, они то исказују, мада ни они не дају објашњење наше националне судбине и људске метафизичке трагике...” „Све – свет и нација и човек, све је довољно објашњено да би могло бити промењено!” заједљиво се прибра Мирковић, на шта му Јосимовић одврати на исти начин: „Али ако неко не жели да га мења, него само да га објашњава?...” „Тај је осудио самог себе на јаловост,” насмеши се трпко Недић.

Као да је баш очекивао западање мноштва у огорчену збрку, председник Угринов се наже поред Елзе к посланику Ракићу и упита га с усиљеном нехајношћу: „Знате ли Ви, господине посланиче, нешто о томе – како да га назовемо? – халпшењу?”

Али скоро читава сала то примети и напрегнуто заћута, а Ракић, као да је прижељкивао њихову радозналост, устури се на

столици и изређа мирно, али довољно гласно да га је свако могао чути: „Разуме се, ја сам о томе обавештен. Саопштење овога господина” – он се одавно познавао с Недићем, али намерно избеже да помене његово име или презиме – „у основи је тачно, премда, дабоме, драматизовано његовим интересима и погледима. Јер не ради се ни о каквом хапшењу: споља изгледа као хапшење, а у ствари није! Муслимански прваци – биће их, мислим, педесетак – склоњени су под заштиту власти, да би се избегли самовољни исподи противу њих, који не би требало да зачуде никога, па ни дотичну господу,” – он опет упери поглед на Недићев сто – „ни оне који се из тобожњих хуманистичких побуда врте на муслиманском репу...”

Сала одахну и живну жагором одобравања. А Ракић подиже кажипрст. „А што се тиче законитости, нико од њих није принудно доведен у дотичну зграду – то и није затвор, него хан Матовића. Али нико од њих није ни одбио да се повинује – зна да би сам сносио одговорност за своју кожу. Јер држава не може имати толико жандарма да сваког муслимана појединачно заштити... Српски живаљ оправдано негодује: Булат није био само главар него и национални, митски јунак. Села су узрујана, Замарје је устало на оружје – Бојовић би о томе могао најлепше да вам исприча: под таквим околностима, заиста се не би ништа мудрије могло ни предузети...”

Из сале су већ избијала и сумрачна двоумљења. Али Бојовића је носило још неугасло светлуцање првотног одисаја: „Ипак се све на добро окрене,” дошапну он Угринову. „Да, могло би и на добро да се окрене,” суморно одврати Угринов, „мада је и то – то „склањање” знак велике несигурности...”

Естерино тело, блистајући заруделом белином и примамљивошћу, наже се к Бојовићу, али Цукић већ намерним кашљуцањем, прекиде њено упитно поверавање. „Допустите”, поче он нестрпљиво, мада су сви ћутали, „допустите – с обзиром да се ово већ претвара у неку врсту парламента – да господину посланику поставим исто питање које је Јововић малопре поставио Недићу: А зашто Ви нисте то раније саопштили?”

„Па ти, Цукићу, заиста закераш!” засу га Јосимовић силовима варница из уздрхталог цвикера. „All is well that ends well – као што кажу Енглези. Господо, као Србин можда нисам задовољан таквом бригом о муслиманима. Али као интелектуалац, као Европејаш... Заиста не треба ситничарити...” „Ја ћу одговорити,” пожурџи Ракић, с меканим, чак љубазним тоновима у свом дубоко опором гласу, „мада питање то не запређује. Но имајте у виду да ни ја не морам све да знам, односно – ако све знам, да све могу и рећи. Био сам обавезан да ћутим – да се не би, превремено и безразложно, изазивало узбуђење. Не постоји и друга страна тог питања – на њу је већ указао овај господин” – и он одлет показа к столу Недићевом: „занимало ме како ће ко да иступа пре и после тога. И на крају, залуд би се и влада у Београду и читаво српство улињали да угоде његовој ћудљивој

памети. Јер он хоће неко идеално српство, а ми смо оланак и десетерац усред механизоване и интелектуализоване Европе!...”

„Браво! Сјајно!” запенуши Јововић, плешћући. А Јосимовићево светлуцаво покликвање се проби кроз плесак већине: „Јер макар је ово први пут да муслиманан као маса нису криви...” Али Цукић раздубри својом хрлавом виком и Јосимовићев занос и аплауз: „Али муслиманима, као и свакоме, довољно је један једини пут бити невин да би ми, као и свако крив, били заувек кажњени и постђени...”

Аплауз, растурен, поче да се преображава у сиктав рев. Али се баш тада широм отворише спољна врата – стакла на њима зазвечаше, а госпођи Елзи се оте запрепашћено „Ах!” И Угринов и Бојовић погледаше за њеним очима: у салу је улазио песник Матовић, као увек гологлав, али зачудо, уредно обучен – у испегланом сивом оделу и с краватом. Још чудније: он очевидно беше трезан – ишао је поузданим, лаганим кораком, јављајући се знанцима без оне злобне и изазивачке неселости као кад би био припит. Израз му је, додуше, имао нешто мрачно и љутито, али истовремено и патничко: стезао је своје истакнуте вилице с кратком, неразвијеном брадом и у два-три маха угризао доњу усницу, као да смишља нешто важно и одлучно.

Пре две ноћи, у суботу увече, Раде Матовић је – Бојовић је стигао и то да чује данас после подне – направио скандал у овом истом хотелу. Због тога га и дочекаше непријатељски погледи па и повици: „Бараба!” „Шта ћеш, стоко, ту?” „Гнусно!” „Торњај се!” „У своју јазбину!” „Ово је за људе!” Али он се није ни на шта обазирао: озбиљан и суморан, лако се клањао, пруживши руке као да крчи пролаз. Матовићево држање било је одмерено, а његов израз исувише озбиљан, чак и ојађен, да би му могло пасти на ум да понови прексиноћу безобрашћину.

Бојовић се одавно знао с Матовићем, а поврх тога је имао према њему наклоности – и сам се бавио књижевношћу и повремено, до одређене мере, уживао у боекству. Те његове наклоности једва ако је реметило то што га Матовић није сматрао писцем, него писменим професором и што се подсмевао његовом глумљеном с мене на уштал боекству. Подржавање даровитог несрећног песника Бојовић – професор књижевности, ђак Скерлића и Богдана Поповића, сматрао је и својом обавезом, поготову у дабарској забитости. „Раде! Матовићу!” повика он с несигурним одушевљењем. „Хајде овамо, да ти представим моју вереницу – свакако се већ познајете...”

Сала обнеме у језном очекивању да Матовић приреди скандал самом Бојовићу. Али Матовић пређе оних неколико корака с лаком напрегнутошћу – лазећи да не закачи нечију столицу или чашу. Он се предубоко, галантно поклати Естери: „Драго ми је, веома ми је драго! Из виђења се знамо, разуме се...” Затим се, осмехнут, обрати Бојовићу: „Ни ти, стара лоло, ниси одолео! Да, тако је то... И ја сам,

brate, tako nešto smišljao, koliko juče, pa... uostalom, sve neš veš čuti... Nego, zbiља mi je drago i – vi hete biti zaista dobar par... Mađa moје mišљење o браку, o раћању деце – но то није сад важно...”

И тада, изненађен, он препозна госпођу Елзу, па се и њој поклати постиђено: „А ја сам, госпођо, оне вечери испао пред Вама страховито ружно... Али то је моје нормално стање, при оваквим околностима. Мада Ви и Ваш муж понајмање заслужујете такво поступање... Опомињали су ме, сећам се, али у таквим тренуцима то ме само још више раздражује. Сад, што је – ту је! Не могу ништа сем да Вас молим за опроштај, премда је то – извините ме због таквог изражавања, али о себи имам право да говорим како хоћу – премда је то једна од мојих безначајних свињарија...”

Бојовића није могла заварати неуобичајена, претсрана Матовићева учтивост: он је њега препознавао и у њој, нарочито у пригушености интонације и суспензности гестова. Матовић, очевидно, није био пијан, али је био у напрегнутом стању, у каквом га Бојовић никада није видео. То стање је највише личило на оне тренутке душности, који повремено наступају код пијанца – код Матовића су они означавали и оштру надахнутост – тако да они, истргнувши се из безумља и телесне поремећености, сагледавају предмете и проблеме с појачаном продорношћу и разборитошћу. Али сада, за разлику од таквих његових тренутака, Матовић је испољавоа неуобичајену и, дакако, неспретну наклоност к друштвености, чак и к лепим манирима. У недоумици, трисци напрегнуте погледе читаве сале, Бојовић даде знак келнеру да Матовићу донесе столицу, штавише, Бојовић сам намести столицу до Естере, која се повуче к њему, па понуди Матовића да седне и испије ваљано за срећу вереника.

„Пио бих – ужасно сам жедан,” одговори Матовић с природношћу болном баш због тога што ишчезну она његова унутарња напрегнутост. „Али не сад – не сад, молим те! Нисам дошао због пића. А ни због скандала! Не, не ради се сад о томе. И ја сам грађанин овог града: ако ништа – ту сам се родио. Дешавају се страшне, одвратне ствари: Ти неш се, Бојовићу – у то сам ипак сигуран кад си ти у питању! – ти неш се зачудити кад чујеш да ја говорим о страшном и одвратном. Ја који живим у прижељкивању пропасти овог прогивљудског света и у гадостима као извору насладе и надахнућа! А ето, догађа се, када живот превазиђе грозоте маште и отуђивања...”

Матовић је говорио Бојовићу, бар тако је почео. Али он је поступно заборављао на Бојовића, а самим тим постајао гласнији и обраћао се сали. Из његовог тона, па и речника, нестало је пренадражене огорчености његоле поезије и изазивачке поспрдности његових иступања: као да се, пред свима, појављивала личност неодолјива у својој отпорности и несрећи... „Ја нисам ноћас овде због тога – због пића и скандала!” почео је он, као да се правда. „Штавише, кад се не бих бојао да то може бити схваћено као нова упрета и измота-

вање с моје стране, био бих спреман да се извиним свима – свима скупа и сваком појединачно. Али зар је то важно и потребно, у тренутку који превазилази сваку личну увређеност, па и несрећу? Ја долазим из хана мог оца – хана Матовића. Хтео сам да вам саопштим да се његово двориште пребрзо пуни муслиманима, под веома несјасним разлозима...”

Из сале се зачуше повици да је то већ познато, а Јосимовић поче да брише наочари и мирно објашњава: „Ради се, песниче, о обе-збеђењу од сељачке стихије...”

Негодовање у сали према Матовићу видно се кривило. Томе је, свакако доприносило Бојовићево покровитељство: Бојовић је сијао намерним осмесима и с разумевањем климао кад год би Матовић изрекао неочекивану учтивост или разборитост.

„Утолико боље,” сложи се Матовић с Јосимовићем, „нећу вас мучити сувишним новостима. Али сам сматрао својом дужношћу – ето, и код мене се појавило не само обично, чак банално сећање, него с тим у вези, и банални, чиновнички начин изражавања – дакле: сматрао сам својом дужношћу да вам то саопштим. Слутио сам, уверен сам да Дабар, да наш град, треба да спречи да се у њему догоди оно што се догађа у Црнишу и у селима око Шабовића. Не поричем: људи, незајажљиви у својој тежњи за срећом, морају да се мрзе и убијају! Али мора да има граница које се не смеју прећи и начина који се не смеју допустити – да људи не разоре своје национално, класно, лично – какво год хоћете али људско – постојање. Човек мора ради човека бити брана човеку”. Јер једно је мислити да људски род можда и не заслужује да постоји, а друго суочити се са стварношћу властитог обешчашћивања и тоталног деградирања...”

„Будите конкретни!” добаци Мирковић у застанку и сала се грохотом насмеја.

„Да, збиља, запао сам у филозофирање!” спрмно се сложи Матовић и настави: „А дошао сам вама због нечег веома конкретног – ни за грам више мог но вашег: већ од јутрос горе села по Црнишу и око Шабовића. Тамо су јутрос – како то народ каже – закукурикали првени петлови на крововима! И то није све! Тамо људе извлаче из постеља и одвлаче с њива – да би их побили у потоцима. Без рата, без суда, без крилица! Не држе се више ни црногорског правила да се побије све што може пушку да дигне, него истребљују, убијају све што је мушко. Као да има људског семена без мушкараца! Нико не може срести главе с плотова уз путеве с лешевима чобанчади по пасиштима, нити спрати гар и смрад црнишких пелелишта са свести и судбине наше. Али да бар у Дабру, овде где већ столећима опстојимо заједно...” „Али откуда све то ти знаш, Матовићу?” повика Лазовић погрвенелог врата, треснувши златном прстенчином по столу. „Откуд ли који немате везе с властима дознајете ствари које ни службена лица?...”

Али њега прекиде жагор језе и љутње: сви су, из најсупротнијих побуда, желели да чују Матовића. Јер не само што беху потисли његов прекисноћњи испад него као да беху нестрпљиви о злу да чују – можда баш због тога што не беху у могућности да га окушају властитим искуством.

И Матовић настави: „Откуд све то знам? Какво питање – као да ја имам разлога да ишта а камоли такво што кријем! Мој отац је, као што знате, био газда – купио је био и чифчијско село од бегова Диздара у Црнишу. Па, дошао је отуд сељак, бивши чифчија, који није прекидао да мом оцу доноси поклоне – мед, сир, вуну, и ако га је аграрна реформа ослободила свих обавеза. Чудан сељак: држи се – по људској и социјалној инерцији – и даље се држи неких својих обавеза према бившем господару. Зове се Танасије, Тањо Аранђелов – памтим њега и његовог оца откад знам за свет и себе. Човек домаћин, задружан Србин староковни: у његову причу се не може сумњати – он се боји да не сагреси речима колико и чином. То што прича – видео је рођеним очима. Душа му се, каже, згрозила, па се пробио – јер путеве су запосели побуњени Црногорци и жандарми, а ни једни ни други никог не пуштају – па се пробио да дојави, не би ли се нешто подузело да не страдају невини, макар и Турци били: то су његове речи и разлози, разуме се. А то је и мене овде довело, иако колико јуче не бих ни помислио да тако поступим...”

Матовић обори главу, заћутавши. Сала се заледи тишином коју пробуди звек кашичице неопрезно испуштене на тањире. Бојовић се није, неколико секунди, одважио да у ма ког погледа: кад подиже главу, затече у сали бројне знанце који су такође избегавали да се погледају. Једино су се Лазовић и Ракић нешто договарали, више очима него шапутањем.

„Такво нешто се могло очекивати,” примети као за себе судија Милић. „И кад се један такав догађај изолује од својих узрока, онда он не може а да не делује грозовито...” „Такве догађаје једино и има смисла посматрати независно од узрока,” прихвати суморним, неизазивачким тоном Цукић. „Јер ко може докучити узроке убијању невиних људи? Тражење узрока је зачетак оправдавања и квасац нечег још грознијег.”

Милић поцрвене, притиснут тишином: „Ја нисам намеравао да оправдавам,” поче он, али га као с катедре прекиде Мирковић: „Ето до чега доводи примена једне застареле форме борбе! Борба противу Турака, односно противу муслимана као представника Турске и феудализма, била је некада праведна и напредна. Данас – то води у верска поклањања угњетених за интересе...” „То је пре свега страшно, несхватљиво!” ускликну Мира као за себе. „Несхватљиво!” „Свако зло је ирационално,” добаци Јосимовић. „Али смишљање зла није ирационално – за оне који га чине,” добаци Недић.

Бојовић устаде као да жели да каже нешто значајно. Али он поново седе и, трљајући чело као да се присећа, саопшти: „Доиста је

у Замарју огорчење било велико. Ипак се није могло очекивати – бар што се тиче главара – да би се такво нешто могло догодити. Било је збора о томе да се попали нешто кућа и можда убије неко виђенији – глава за главу, како се то каже. И плачка – без тога такви подухвати, поготову код нас, нису инспиративни. Али све одрасле мушкарце, па чак и дечаке...”

„Идући пут ће мирне савести убијати све од реда,” примети јетко Недић. „Ви сте национални нихилист!” довикну Јосимовић и неодважно додаде: „Зло се може сузбити и зауставити.” „Једино злом – организованим, присебним насиљем!” повика Мирковић.

„Зло ради зла, зло из зла... Из зла у горе... Зло, вечито зло...” мрмљао је за себе Цукић.

„Господе!” повика Ракић, опирајући се шакама о сто. „Јесу ли ово задушнице? Треба, разуме се, сузбијати самовољна, бесциљна претеривања. Али треба да смо и свесни да народи, у борби за своје место под сунцем, морају искорачивати из правила која су сами прописали. Муслимани су и сами криви – нити они могу надаље бити свет за себе, нити ми њиховим тврдокорним вођама можемо допустити да утичу на нашу судбину играјући игру с Хрватима и другима. Не мислим да се претеривање може објаснити, а још мање оправдати. Али не може се порћи да револт људи из народа потиче колико из нашег стољетног хрвања, толико из нашег животног тренутка. Циљ намеће средства: ко не нађе адекватна средства – циљ изгуби! Укратко, хтео сам рећи: треба да сачувамо мир и поверење у националне снаге и државну власт. Због тога – мање згражавања, а више националне свести и збијености око националних вођстава!”

Сала га саслуша ћутке и с више послушности, него одушевљења. Једино се јави Бојовић, предважним и циктавим гласом: „Мир и поверење – да! Али недвосмислено против оног што Ракић назва претеривањем, а што бих ја назвао кршењем закона!”

Лазовић се насмеја тврдим смехом свог меснатог црвеног лица: „Е, брате Бојовићу, ти се пребрзо упреже у тастова кола! Кршење закона! Ове горе не трпе регуле! Шта ће бити од тебе док троје-четворо дече накотрљаш?”

На његову шалу се нико не обазре, сем што Бојовић севну очима пут њега. Суплент Мирковић се окрену к Ракићу, поцрвевши од некаквог унутарњег напрезања и с лаком подругљивошћу на лицу: „У реду: циљ намеће средства. Али шта, ако су циљеви различити, чак супротни?” „Драги младићу,” одврати Ракић с висине, „онда одлучују силе скупљене око тих циљева.”

Мирковић важно климну главом, док Цукић изјави разговетно, али за себе: „Да ли има стварних, остваривих циљева? Циљеви су као вре, али које не покрећу брада него гомиле. Зар има ико с лошим циљевима? Нама ни под Турцима није било зло због њихових циљева!”

И његов збор, превећ мудар, просу се узпразно. Једино Јосимовић као да једва дочека да се надовеже на Цукића: он устаде, скиде цвнкер и, лагано га њишући, поче као с предавањем: „Страховити несклад између догматског хришћанског неомирања злу и историјске нужде, натерао је врхове католичке мисли и хијерархије да прехутно прихвате аксиом: циљ посвећује средства. Сушта супротност томе је Кантов категорички императив који уздиже човеково поступање на ниво природног закона: Ради увек тако као да твој поступак треба да буде општеважеће правило. Никад ништа племенитије и умније није изречено. Али, иако томе треба да тежимо, морамо бити и свесни да као народ и као друштво живимо и још морамо да живимо у мржњи и насиљу. Оно што би хтео Цукић – лепо је, али нестварно. Треба се борити за што хуманија средства, али се никада не одришати циљева.”

Он седе, а Ракић му домахну руком у знак одобравања. Цукић промрмља: „Филозофијом се најчешће мотивише тривијалност...” Недић се окрену к Јосимовићу и добаци: „Лепо сте почели – да се сложим с Вама иако нисам кантовац. Али сте на крају...”

За све то време Матовић је седео мирно, премда прекинут у свом излагању. Он лагано устаде, обуздавајући унутарњу напетост грчевитим стискањем наслона столице. По његовом затуреном, проћелавом челу изби лака влага. „Али, људи, чему мудровања?” захрипа он. „Међу нама се разигравају демонске људске силе – треба нешто учинити! Свестан сам и ја да зла и несреће мора бити – човек без њих не би човеком ни постао! Али зар можемо – јер нисмо само од зла и несреће – да гледамо толике патње око себе?...” „Конкретније!” добаци Мирковић, а Милић, као да се одазива, надовеза: „И краће! Време је већ и кућама да се иде – нас сутра чекају послови...”

Мешкољење у сали је откривало жељу већине да се окончају разговори о насиљима над муслиманима. Али нико се не насмеја на бритко добацивање Мирковићево, нити на подругљиво и разборито Милићево допуњавање. Матовић се, пак, држао као да није чуо њихова добацивања. Сада је он први пут говорио одређеним људима, а не неким имагинарним људима или самом себи. Због тога није знао, а нити марио за додир са слушаоцима – додир Бојовићу добро знан и докучив. Стрпљиво стежући наслон и склапајући очи као да се одмара, Матовић је чекао прекид да настави: он је ухватио контакт са салом, па су му, можда, и упаднице Мирковића и Милића добродошле да се среди и још непосредније повеже са слушаоцима, мада махом ненаклоним.

„Можда ја наступамам превећ из личних побуда,” настави Матовић јасним, премда узбуђеним баритоном. „Па нека, ако је то моје лично тренутак вашег живота, навештај истине и срама! Уосталом, зар има жртава и несрећа које не би биле жртве и несреће сваке личности?... Учиниће вам се смешним и незобилним – признајем и сам да тако и јесте! – ако вам кажем да сам имао намеру да се оженим.

Но знам сада, као што и ви знате, да бих тиме једино унесрећно биће за које ми се – у тренутку помамног отпора реалностима, па и свима вама! – учинило да га волим. Али ако женидба не би била срећа ни за мене ни за њу, можда је сама та жеља, сама та назови жртва била за мене тренутак очишћења, а за њу издизања из понора беде и понижености... Гледате ме чудно, видим! Питате се: Шта ће, напо-слетку, овај босомучни безобразник да извади? Али сада вам говори из мене један од обичних – ако таквих има – грађана вашег града. Без позе и патетике, уколико је такво што могуће човеку коме су то начин живота инспирације... Па, о чему се ради? Ето, девојка – Циганка Хатица, певачица коју сви ви знате а коју сам ја био увртно себи за изабраницу – та девојка је јутрос у зору, пред очима рођеног оца, силована, највероватније од грађана овог тихог, Богу иза леђа градића, који се успављује веровањем да су заувек прошла времена сејмена и башибозлука... Споредно је, већ и за мене, што се ради о девојци којом сам, макар за трен, зажегао у себи имагинарне вагге. Поготову је, из ваших углова, неважно силовање циганске певачице, која се и без тога запутила у скитњу и продавање. Но то је, авај, и једно од лица наше стварности и нашег града... Можда би се Хатицина веза са мнош, да је до ње дошло, за њу свршила горе и од тога што су јој насилници причинили. Но насиље над њом је отворило у мени поноре из којих се више нећу извући. Урлао сам досад на свет и људе, али то је, у ствари, било клање са самим собом: желео сам да будем бољи и племенитији. А сад су се утулила небеса на која бих могао погледати. У шта да верујем, чему да се надам? Зашто су устрелили птицу за којом сам и ја летео ка сунцу? Дабрани људи, вратите ми моје јале, моје мржње и надахнућа! Нисам ли и ја дечак с кандрме Дабра и из вирова Љума, па су ратови, пропадања, насиља... А она, Хатица... Она не плаче, не куне и не жали се – њеној раси припадају понижења. Сад је и она увидела своју судбину: преобрази-ла се у тупу, сурову похлепу за новцем и срамотом. – Губи ми се с очију – рекла ми је – ништа ниси бољи од њих, јер ја сам црна, прљава Циганчура над којом је све дозвољено. Плати па ме узми! – рекла је. – Јер ја нисам просјакиња да се сажалиш, но циганска лепојка за забаву намерника... – А можда ја и не жалим њу, Хатицу, него себе – оног за кога сам веровао да сам га угушио и разорио, а он се, јавља, да ме мучи тугом и срамотом... Људи, браћо, чему све то? Што срамотимо свој лик пред собом и животом? Ја немам позива ни поруке – заронио сам у дубине несреће у којима човек престаје бити човеком. Људи, Дабрани, не зарањајте тамо – отуда повратка нема!...”

Матовић је негде у средини говора проплакао. Али његове сузе су се изливале благо и ненапорно – без јецаја, чак без трзаја на лицу: као да су у истом била два Матовића – један који је склапао реченице течне и мање егзалтиране него кад је био при пићу, и други из чије јенутрине куљала нездобива ојаћеност. Можда је баш та двојност – те немотивисане, необуздане сузе на лицу које је казивало своје

неверице и јаде с једва усплахиреном разборитошћу – и чинила његово иступање неодољиво потресним: чак и они којима није било у вољи његово јадање осталоше неми читав минут пошто он заврши и, севши, постиђено зари главу у шаке.

Најзад Лазовић гурну лактом Ракића – овај се трже из замишљености устаде и протеже задригло, жудно кретања тело: „Заста немио догађај! Али без тога, на жалост, не бива; у судбинска збивања самовољници уносе своје гадости. Ми морамо жалити несрећу девојке – бол нашег песника је наш и свелудски. Морају се спречити такви испади. Али то не сме да нас заустави у испуњавању аманета предака, односно воље историје.” Он застаде – главе уздигнуте, истурених груди, ваљајући крупне, огњевите очи под тешким већама. Сала је ћутала – устрављена. Он се тако премишљао неколико тренутака, па извади из џепа прелука златан сат, погледа га и заклопи – чу се како поклопац квркну на резини. Најзад изјави мирно: „Свему томе нема краја, а већ је прекасно – десет и двадесет. Време је разилажењу, бар за оне који имају ноћас још посла и за оне који рано устају...”

Почеше и други да се дижу. Устаде и Цукић, дижући руку као кад се захтева тишина. Људи с мрзовољом застадоше. „Шта ли ће сад овај?...” дошапну Бојовић Естери, која се по навици дотеривала пред огледалом на унутарњој страни поклопаца ташне. „Господо, молим Вас!” повика Цукић прегласно, али неузбуђено. „Има несрећа и несрећа! Али су нам свима заједничке несреће које су, како се то каже – од Бога. Чули сте да је умро син јединац учитеља Голубовића. Требало би да пођемо на испраћај сви – и ради она и ради сина. Полазак на сахрану је од куће покојникове, сутра у двацест. Умало нисам заборавио да вам то саопштим – прегоњења бивају важнија од дужности...”

„Како је све то замршено, страшно и неочекивано,” чу Бојовић како госпођа Елиза дошапну мужу, док јој је овај придржавао мантил. „Да,” одговори суморно Угринов. „А то још није све! И нема мере, нема цене...”

Матовић као да све то није примећивао, иако је престао да плаче чим је завршио говор. Он је блудео погледом, као да суграђане не препознаје – опет се враћао у свој тамни вилајет. Бојовић му стави руку на раме: „Па, хоћемо ли, Раде?”

Он погледа Бојовића с пронишљивошћу која се у тренуцима нагле прибраности оштро исписивала на његовом осетљивом челу: „Да, треба или – све је свршено. Али ја нећу с вама. Ужасно сам уморан. Идем да се напијем, а потом – добро испавам. Доста је ачења: сутра почињем свој стари живот...”

Када Угринови кроз скоро испражњену салу изиђоше на улицу, придружи им се Цукић. „Идем и ја с вама – жена ми је на бдењу код Голубовића. А не волим ни да идете сами, у ово доба: има свакакве поганије, па може нека бараба, пијана од српстла... Зато ја увек носим

револвер – да ме бар не срамоте” – и он повуче чантру с наганом на свој трбушчић. „У томе сам био и остао стопостотни Црногорац и мислим да то треба и сваки човек да буде: бар се заменити, да се не сладе...”

Испред хотела се спонтано построји њихова мала поворка: напред Цукић и Угринов с госпођом Елизом у средини, а за њим Бојовић и Естера, с Матовићем у средини. Сенке облачића су остављале за собом уцакљену калдрму и односиле набијену мору из хотелске тескобе. Бојовић рашири руке: „Ах, каква широка и свежа ведрина – засипа се из нас у безмерна пространства и отуд опет у нас улива! Чак и твоја суморна самотност, Матовићу, доприноси да снажније и топлије опажам и Естерину близину. Зашто и ти не би продужио с нама до стана Угринових, па да те ја, после, испратим на спавање?...”

Али Матовић му, већ занет у себе, одговори тек пошто стигоше наред Житног Пазара: „Па, ја сад идем својим путем – код Тоде. Шта ћу ја с вама? Кад год сам морао да будем с људима, увек се завршило тиме што сам закључивао да је најбоље бити сам. Госпођице Естера, поздравите маму и тату – да их не гњавим с праштањем. И нек ми госпођа Елиза опрости за испад пре неку ноћ – то настаје из очајне самоће...”

Он пође журним, жустрим кораком, каквим га Бојовић никада није видео да иде – Матовић је обично ишао, било да је пијан или трезан, раскречено, ваљајући се и не водећи рачуна где се налази. „Је ли његов таленат бар колико делићак његове несреће?” упита Естера испраћајући га погледом и припијајући се уз Бојовићеву мишицу. „То је тешко рећи: нема мере, нема цене – као што би рекао твој отац. Али јесте даровит. А ко зна да ли би то и био да није несрећан?”

Код Чесама пристиглоше Угринове: госпођа Елиза је по навици застала да послушне жубор воде, а затим пошла да пије из дланова. С дробним роњењем допирале су и хрпаве и злочесте речи Цукићеве: „Чиста савест – којешта мој Стеване! Чим припадаш некој људској заједници, а не можеш да не припадаш, она ти намеће себе, а тиме је готово и с чистом савешћу. Због тога су побожњаци и бежали у испосништво и самоћу – ако не припадеш никоме, ниси ни грешан. Јер самим тим што смо људи – осуђени да не будемо чисти и праведни према свим људима и свему људском. А они – сва та братија фанатика и крволока, морају непрестано и све суровије да своју савест убијају: несрећа и величина људска је и у томе што је савест неуништива – подстиче, осуђује, разјарује...”

Опет су пошли. Бојовић страсно дошапну Естери: „Опажам те све присније: тобом се умножава и кроз бескрај шири мој властити живот.”

Повукао ју је у сенку и, у ходу нашао својим уснама њене свеже од месечине и жудне од очаја. Баш тада се зачу запевка из дома Голубовића – пригушена, истрошена: „Такав је живот,” рече Бојовић

и додаде: „Да, такав је живот – премда сам ту реченицу чуо, прочитао и сам изговорио безброј пута...”

5.

Оставши сама, на путу к пошти, Рута се у први мах покаја опасног и недепог задатка којег се малочас прихватила...

Тек што се растала с оцем пред поштом – не стигавши да зажали његова погурена леђа, пришла јој је наставница Мира Недић и засуда је бираним речима, напрегнуто погледујући окол: Извините, хтела сам да Вас замолим за нешто... нешто ужасно важно и веома поверљиво... Али где бисмо ми то – туда пролазе, познају нас... – Повукла је Руту у црквену порту и наставила одважним полу-мушким гласом, у коме је било и лукавости: Синоћ, кад сам Вас упозорила на претњу Вашој породици, нисам то знала. Али ноћас... Spreма се, већ се догађа нешто страшно – покољ невиних... Ја не знам Ваша гледања, али имајући у виду да Ваш отац, као слободоуман и савестан... Ви бисте могли да нам помогнете... Ваша улога је можда најважнија у спречавању злочинства... Требало би да се укључате на телефонску линију са срезом и војном командом и да ме обавестите о њиховим разговорима...

Рута није могла, у почетку, доћи себи: синоћ ју је та иста госпођа Мира упозорила на уцену и претње, а сад је од ње захтевала прислушкивање разговора између Дабра и других места, а нарочито Дабра и жупаније на Цетињу. Чак је узвикнула: Али ја немам везе с политиком! И то је строго, најстроже забрањено...

Али је ипак пристајала, зачудивши се лакоћи своје одлуке, мада је за њу, чим ју је изрекла, већ могла набројати безброј разлога: због оца и брата који су се већ уплели у све то, због Гојка којег су онаке прилике и још гори људи навели синоћ да на мучан, чак на ружан начин прекине с њом, због надања и поверења Мириног у њу и, не напоследку, због отпора властитој ојаћености и згражања над нерелима...

Договорила се с Миром и да се нађу на Чаршији, при тобожњој куповини млека и кајмака. Штавише, Мира је извукла из Руте, или јој је Рута исхотице поверила, ненадани, необјашњиви Гојков разлаз с њом. Мира ју је загрлила с продорном блискошћу: Ви сте храбри – савладаћете, а ја, ја сам у тим стварима ужасна кукавица – упрепастим се и при помисли на најмању слаћу... с вољеним човеком...

Двоумљења као да су ишчезла са стављањем слушалица на уши: бесмислени а прихватљиви спој звуке жица и бола из осећања пре је, зачудо, изоштравао него слабио њену прибраност. Сад се и њен лични удес обасјавао стравичном светлошћу злочинења: исти људи који су сновади истребљивање иноверника, растурили су и њену љубав. Умало па да гласно каже себи: Пази да те не опхрва

умор од свега оног с Гојком и ноћи непродспаване: мораш отворити стотину очију – да те нико не примети, да се на најмањи шум искључиш из везе... Није ти први пут: колико си ноћи провела у напорним успињањима – да би дочекала свитање на самотним врховима? Понашај се као да се пентраш по стенама, кад омишање најмањег камичка или попуштање бусена могу да те сурвају у провалију! Буди мирна, непогрешива, ведрa и једноставна! Каква си била! Каква ћеш опет бити! Буди Угринова – у тмини и помама дабарској! Кни свог оца. У инат болу и злу! Нек те јад и чемер држе крепком, прибраном!... Па и то је живот – тај задатак, примљен од Мира, и све што се везује за њега. Живот – задатак уједно с болом и несрећом. Неуништиви једно поред другог, једно у другом... Живљење је многострукост зала и радости – а ти о томе досад ниси ни мислила!...

И у напетој пажњи према послу свакодневном и задатку прихваћеном опседаде су је грозне речи и повредљиви призори из прошлоноћњих гложења с Гојком... Као да је било насладе, болесне, у проживљавању свега тога напореда с напрегнутом жељом да се у подне појави пред Миром с обављеним задатком...

Гојко је јуче – био је понедељак – око десет часова, пре него се по повратку из Замарја и пресвукао, свратио на пошту да је поздрави и да се договоре где ће се наћи увече. Опажала се на њему расејаност, која је могла потицати колико од утисака са сахране – њихова силна и непојамност избијали су и из његове распричаности о сахрани – толико и од ревњивости да се прихвати послова код свог принципала. Рута, такође у журби, истрчала је из своје канцеларије да га испрати до излаза – да се договоре и да га страсно стегне за мишицу. – Онда, најбоље код мене у шест часова – рекао је он, док му се мишица напињала под њеном шаком. – Да, било би лепо да најпре прошетамо, – узвикнула је она, већ на улазним вратима... – Он се безочно насмејао, откривајући своје дуге и ретке предње зубе. Најпре шетња! А после?... Она је волела тај смех – казивао јој је његову свесну жудњу за њом. Поуздано је знала да је том смејању био повод њено подвлачење речи „најпре” – наговештавање властитих жеља за осамљивањем и миловањем с њим „после” шетње: његово уживање у њој, уосталом, било јој је не мање пријатно од властитог у њему. И она је наставила да га прати очима низ Чаршију – све док није ушао у хотел, уживајући у срсима које је у њој изазвало лево-десно њихање његових широких рамена.

Тако је јучерашње поподне провела у страсном, али ненапрегнутом ишчекивању. Изградила је била и читав мали план: да прошетају, затим да на брзину вечерају и, најзад, да се милују у његовом стану, али не на „његов” плаховит, него на „њен” одмерен, „шпапски” начин – као што јој се он подсмевао. Јер, одморност тела и неистрошеност жеља били су за њу и нешто културно.

Али требало је да синоћ буде кући око девет, девет и по часова: Естера и Бојовић су се враћали из Замарја, а отац јој натукнуо баш

оно на шта ју је Мира синоћ упозорила: код њега су тог јутра били „неки људи“ да му припрете, па да и она треба да буде на опрезу и не окашњава. Није се, ипак, могла домислити ко би, а поготову на какав начин, могао угрозити њен и Гојков однос. И устрептала је, зачуђена, када се с Гојком не само не сретне – као што су се били изјутра договорили – на кратком одстојању од поште до његовог стана на Чаршији, него јој он довикну с прозора – очито ју је згледао – да се попне горе и да неће никуд шетати.

Већ док се пела уз мрачне дрвене степенице, које су и овог пута непријатно шкрипале – сетила се, при томе, Гојкове пошалице да су дрвене степенице и шкрипави кревети несумољиви непријатељи љубавника – она је слутила да се нешто неугодно догодило, баш њему: глас му је био не само прек и једак – такав је већ познавала, него као задављен унутарњим горчинма. Чула је своје срце како усплахирено, прогонено зебњама и мраковима из дотад непримећиваних буцака, скаче уза степенице и с трудом носи њено тело, оловно својом обамрлошћу. Но пробила се, одважно, кроз шкрипу и мрак и кроз своје бојазни и бар наизглед раздрагана – улетела у његову собу.

Гојко је ишчекивао крај отомана – у тропрозорској ниши, преображеној у њеној свести у гнездо њихове љубави. Лампа не беше упалена, иако се смрачивало, а како је леђима био окренут прозорима, његово лице се слабо разазнавало. Била је смислила, хрлећи уза степенице, да га загуши пољупцима и да обујамном врелином својих удова растопи сва његова огорчења и сумње.

Али он оста тако неприродно искривљен и наперен да она заста крај врата. И пре него је и заустила да прослови, он ју је дочекао с хладном заједљивошћу: Госпођица се може вечерас одрећи шетње, као и сваког јавног показивања са мном.

Затим се он окренуо од ње: зуррио је напоље, уз Чаршију, а његов профил, оивичен вечерњим рујем, постао је – тако се њој учинило – мученички изоштрен, поготову када је он с смишљеном, али неизвештаченом мирноћом наставио: уосталом, овај састанак није онај који смо замишљали: сада си ту једино ради тога да бих ти рекао неке истине и да би ти сама из њих повукла консеквенце, уколико си за то кадра. А уколико ти не будеш кадра или нећеш – ја сам консеквенце већ повукао... – Не схватам, нећу да схватам такав начин разговора, а још мање такав дочек! – одвратила је Рута увережено, али понашајући се као да ју је најсрдачније дочекао: једним махом је положила мантил, шеширић и ташну на кревет, па прилегла на отоман, крај Гојка. Али он се – већ док је пролазила поред њега, као да се бојао њеног додира – измакао до сточића уз леви зид собе. Могла је, бар, да сагледа његово лице: то лице, одавно знано као насилна, смишљена маска његове личности, било је опустошено неслућеном, болесном извајаношћу сваког свог делића и очајничком заблуделашћу свог израза.

Гледали су се мукло неколико тренутака – Рuti се чинило, на тренутке, да је гледа човек који се ужасно напреже да из сећања извуче њен лик. – Гојкане мили! – шикнула је престрављено она и у два скока се нашла крај њега, зграбивши га око врата. – Шта је, Гојкане, с тобом? Шта ти је, једини мој? – љубила га је она у избеумљеном заносу где год би стигла, пропњући се да досегне његове усне.

Оскивала је да ће је он отискивати и скидати са себе њене руке, али тако да их никада не откине – тако је чинио кад год би се покошкали. Али синоћ се то није догодило: он је остао здрављен и затворен: обујмивши је, најзад, око рамена – али не као њу, чак ни као жену, него као предмет – повео ју је натраг к отоману с таквом упорношћу да јој се она и нехотице покорила.

Говорио је: Нећу рећи да ме твоји пољупци прљају и да ми се гаде – нећу да те понижавам. Али више не могу да их примам, чак ни као пољупце уличарке – не допуштају ми то оним што су и какви су за мене били! Ствар је једноставно у овоме: сем некаквог официра, који ме не занима сем уколико се и то збивало у Дабру – ти си била наложница Мила Војводиног. Чуо сам био да се о томе говорка, али сам то сматрао оговарањем, верујући да би ми ти сама рекла све што би могло бити од значаја за наш однос... – Завукао је руке у цепове капута – био је одевен за излазак, из чега је она закључила да све до последњег часа није био решео да не поћу у шетњу. Погледала га је са сажаљењем: Ето, и ти си као и други: чим су ти указали на одређеног мушкарца као мог љубавника – све великодушности, сва слободоумља опала с тебе као политура...

Прекори су тргли његово лице, али он се загледао преко ње: А хоша иде у памтију – да отпева акшам. Увек ме обраћање Богу муслиману у исто доба дана подсећало на виши ред, на неизменљивост у људским судбинама. А ето, није тако – нема ничег што би било стално, ничег лепог и великог без заметка распања и незаконитости... Још јутрос ми се наша веза, наша љубав приказивала исцељењем од свих гадости и луком свих лутања, а већ вечерас – суноврат и проклетство! Све се изокренуло! Људи највише – као да досад нисам живео у људском роду... Док се ми двоје гложимо, а могли смо исто тако да се љубимо – на сто метара одавде, код Лазовића, они снују како ће да побију недужне суграђане, а на двадесетак километара одавде већ их и убијају. Нема светиње и лепоте које би власнике и властодрице сустигле од злочина! Тек сад и себе сагледавам у свој прљавштини и нискости! Зао и прљав у злом и прљавом свету! Да је у бестрв сатрти и свет и себе – макар ништа боље и не изникнуло... Хоша – погледај и ти! – тек што није почео с молитвом. Ха ха! Зашто се моле злу и пропадању? Рута! Зашто си морала бити таква? Зашто то баш мени да се деси? Зашто ме ниси упозорила пре него сам те заведео – пре него сам ти се предао у љубави?...

Рута није стигла, није се снашла да му одговори, а хопа је почео да позива – стишаније и муклије него обично. – Прелао се, шерет! – заперкао се Гојко. Позивље из дужности, из морања! Настоји да буде што негласнији – да не узрујава узрујане православце! Хтео би да угоди и Богу и људима, а угађа једино свом бедном опстанку и још беднијим илузијама...

Он се ухватио за главу и затетурао по соби. Мада га никада није видела с таквим наглим променама у расположењу и толико озлојеђеног и разочараног – Рута његову наглу ожалошћеност, поготову после његовог филозофирања, схвати као попуштање у свађи с њом или бар скретање у личне јаде. Скочила је и узела га за руке: Али, драги, чему толика мучења? Зар сам ја прешутала ништа сем оно што би могло повредити тебе и нашу љубав? И чему тражити живот друкчији него што јесте? Чему толико мозгања о животу? Живимо – у оном што јесте и какви јесмо! Па и да је истина све то што су ти набрбљали – бољу и оданију нећеш срести!...

Није се, већ, бранио да га она загрли – чак је и пригнуо главу, и она је с живахном похлепом нашла његове усне. Западала је, пренагло, у сласну омаглицу – када ју је он, неочекивано, одринуо. – То је ужасно! – повикао је Гојко. – Видим њега, Мила Војводиног, уместо себе, униженог, упрљаног! Као да му подводим и тебе и себе! Не дотичи ме се! Ти ниси моја! Нити никада ни била! Све је то била самообмана!

Рута се врагвила на отоман. У соби се већ слабо видело, а напољу се хватала скрама месечине. Кровови и крошње су се већ нестварно наклили, а унутра се Гојко, неразговоран, помамно домагао између обезобличеног намештаја: као да су у разбијеној лађици пловили затеђеним просторима. Рута је стресла главу и рамена: Твоја огорчења и утваре се и на ме пренесе!... Зашто већ не упалиш лампу? Врло је неугодно, овако... – Одвратио је горко: А ја мрзим светлост, вечерас. Никад нисам ни волео много светлости. Уосталом...

Он је почео тражити шибице по шеповима, а она навлачити вунене завесе боја тмастих – као и све чиме се дабарска крајина одевала. Тренуци потпуне тмине били су неупоредиво пријатнији од оног болесног сумрача по коме су се погонили самотни и као суманути. Охрабрена мекоћом таме, у којој утонуше његов бес и очај, Рута је дошанинула: Ја те волим. Никог нисам тако водела. И нећу – осећам, знам то! Ти ниси први – нисам то крила, али ти си једини – с тобом је све било коначно. Пала ли ти и то на ум у твој мозгању? – Ох, да! О томе највише и мозгам! И верујем ти, све. Али не могу друкчије! Како да останем с тобом кад знам ко је он? Кад то зна читав град? Па и они без којих не могу – мој брат Марко, а сутра и отац и сви други?

Она је пружиала руке у тмину: па зар морамо остати у Дабру? – Али он не прихвати њене шаке, тобоже замајан око шибице и срце с

лампе. – Замарје и Дабар су свуда! – јекнуо је, палећи лампу. – Свуда – чим су у мени. Јер једно је слутити, а друго знати – живети с нечистом прошлосту вољене жене... Срушила се, Рут, нешто међу нама, у мени. Разурила се заједница коју су чинили породица, Замарје, Дабар и ти. Сад нема до развалина, у мени!...

Какве ја, какве ми везе имамо са свима њима? – запомагала је она. – Ми ћемо изградити свој дом, свој живот. – Има везе! – вриснуо је он. – На жалост, има везе! Кад би ти знала, Рут, како је стравично било у Замарју, на тој сахрани! Као да се преврће утроба ове земље и овог народа откад постоје! Нестало је добро и зло, све је нестало сем – ваљање људских гомила у заносу умирања и обнављања... Но те сељачке гомиле су ношене бар проклетствима прошлости и нада. А овде, у Дабру, то исто али мало друкчије – крвава шићарења и бесрамне калкулације заодевени у програме и идеје – у филозофије. Овде ништа није оно чим се приказује! Зар бисмо могли избећи да не будемо у свему томе? Нема кутка, Рут, који би био само наш! Гротескно је, али је тако: да није било тог убиства и да се нису померили и заштрили односи због хајке на муслимане – они исти који су ми рекли за тебе и Мила Војводиног, заклињали би ми се да такво што није истина и свесрдно ми честитали на срећном избору веренице!...

Можда је тако, – прошапутала је она – Али то се може, то треба превладати!...

Превладати себе и стварност! – прекинуо ју је он узвиком. – Да! Али то значи – изменити себе, разорити дату стварност. А ти, ти си такође оно што треба мењати, разарати! Ти си ја, ти си та стварност... Зашто, зашто ми ниси све рекла пре... – Али ја не знам ни сада шта је требало да ти кажем! Шта су ти напричали? Ко ти је напричао?

Он је поћутао, затим оштро креснуо шибицу. Из светлости се појављивао Гојко, леп у поноситости и ојађености. Рута је заборавила шта га је питала и ускликнула: Ох, како те волим! Љубав моја ће залечити, потрти!...

Али ти не знаш! – крикнуо је он згрчивши лице. – И твоје речи су шибе кроз које већ од подне пролазим! Ко ми све није скренуо пажњу! Шта ми све нису кобајаги поверили! Најпре начелник Церовић – тобоже кућни, братољев пријатељ! Скренуо ми пажњу на твоје владање и твоју интимност с Милом Војводином! Реаговао сам оштро: шта се то њега тиче. Није се дао избацити из ложишта: Не, – вели – ја то само као пријатељ: одлучи ти сам, али је добро да све знаш пре него одлучиш... А кад сам излазио из Церовићеве канцеларије, моја снаха Гроздана... Ти већ знаш да је ја не подносим... Мислио сам да је и она у завери, мада је она ишајој вези наклоњена. Али не! Она је ослушкивала или се досетила или сам ја изгледао узрујан, успомамљен. Завртеле су сој се сузе од жалости, од јела: То они, – рекла је – и љубав вашу, твоју и Рутину, у своју прљаву игру убацују. – И тада ми је постало јасно све и ко све иза тога стоји... Они

то притискају и поткопавају твог оца, а рачунају да успут мени утрапе неку од својих дебелогузних миражника.. А кад сам изишао из начелства – као да газим у ђубришту и давим се у смраду: Дабар је паланка првенствено зловна и прљава – живи ситним себичностима, подвалама и доскокицама. Чинило ми се да сви већ знају где сам био и шта ми је саопштено. А можда су многи, ако не сви, већ и знали. Ипак се нисам мирио – памет моја није била кадра да појми срамоту! А они баш то знају – стално ми по души чепркају!... Свратио сам, за инат, у хотел – пошто сам се намучио да придремам после подне. За инат, мада сам слутио да ми колач спремају! И шта, главом он – Мило Војводин, пре једног сата, пред два пуна стола у хотелу, хвали се како си му била љубавница. Да... Све је то било удешено да бих ја чуо. Чак су и смислили како да ме тамо домаме – наговорили су мог принципала да ме позове, тобоже ради разговора с неком странком. И онда Мило развезао, док се они сладокусачки цере: А та средња Угриновљева, Рута – није баш zgodно да причам, важи она за девојку још – та зна знање! Нема места и времена да она не би била спремна за љубављење. Али највише воли заподињке на висовима. Измори се човек пењући се за њом, а кад се на њу успентра – не пушта га док му на свакој длаки зној не избије. Пробао сам све расе и све узрасте. Али од Рутине нисам имао слађег, прождрљивијег парчета. – Тако Мило, а остали се кесере мени у лице и само бале што им не нду. Да, тако Мило – однегован, фин, из најугледније породице... Хтео сам да га ударим. Али они су такво нешто и прижељкивали – само да је бруке и насиља што више. Уздржао сам се и издржао – као да ме се не тиче, а видим да сви виде моје претварање... И замисли, кад сам одлазио – за мном мој принципал Бошковић, кобајаги се извињава: Нисам знао, – вели – да они такво нешто спремају. Али брука се не би даље ширила ако бисте Ви утицали на Вашег будућег таста... – Замисли! Да ја, осрамоћен, будем оруђе противу твог оца! И то саветује демократа! Слободар! Видим лепо шта Бошковић мисли: Стајаћу по страни, нек они почисте муслимане – гласачи ће се окренути к мени. – Стрепи за своју кожу и потајно се нада да ће крводоци и пљачкаши раскрчити тло за његову слободу и демократију!... Ишчуђавај се сад: Што си такав? Ко ти је напричао?...

Тиме се завршио први – исповедни део Гојковог раскида с Рутом... А Рута се отимала, Рута се уносила у разговор између начелства и жупаније. Линија је била беспоговорно ослобођена: с Цетинња, из седишта жупаније, јавља се важна личност, ако не и сам жупан. Био је то заповеднички, мада дубок и ошрезан глас. Из Дабра је одговарао начелник Церовић, кратко и с усиљеном сигурношћу, гласом храпавим или циктавим. Гласови су познавали један другог и намерно избегавали да помену своја звања. Но уколико је Церовићев глас за Руту био и личност – онај коштуњави, нервозни службеник, који се лепо одевао и држао по страни, онај други глас је био безличан – из незнаног простора и времена. Али баш због тога

је, тако обезличен, тај глас био уверљивији – зглоб тајанствене, али стварне силе која наткривљује и људе и ствари. И Рута се удубљивала у њега не би ли проникнула у његове намере – оне које је крио и од Церовића, а које, можда, имају недокучиве, али стварне везе с њеном несрећом и њеном судбином. Дубоки глас жупаније је настајао: „Рекли сте синоћ да су прваши смештени и да су под стражом: има ли каквих новости у вези с тим?“ „Нема никаквих. Све је изведено мирно и примљено добро – уз уобичајену сумњичавост муслимана.“ „Добро. А од Шабовића, отуд немате никаквих новости?“ „Не, немамо. Подузео сам све да се до подне успостави веза.“ „Ми смо добили вести посредно, преко Сарајева – Београд је обавештенији него ми. У Шабовићима су немири узели прешироке размере: истргло се испод контроле. Вести су нејасне, изгледа да горе читава села. Настојте на обнови везе и одмах известите...“

Ту је Рута морала да се ископча – зачуо се бат неког службеника: плица синоћњег раскида с Гојком опет се, у сећању, уздизала...

6.

Изгледало је с одмицањем ноћи, да ће се исцрпсти Гојкова јадиковања и мозгања. Али љубавни јади су, као и љубав, непрелвљиви и неисцрпни: он је навалио да она призна своје односе с Милом Војводиним – мада је, очито, већ био решио да се разиђе с њом, па њено признање или порицање није могло имати битног значаја за њихов даљи однос. Све дотад, као и увек, Рута га је одобровољавала ојађеношћу и непобитном, пажљивом нежношћу. Али сада се из ње отела плаховита и самостојна личност – личност коју је она увек слутила, чак и изграђивала, али ју је увек држала на узди. Усходала се, засипљући и њега и себе: Шта ти хоћеш? Да ти се исповедам, да признајем оно што ни једна жена која има самопоштовање не може да призна! Кад би бар од тога вајде имао? Ниси ли и сам малочас рекао да ти знаш – да: знаш! – и да ти никаква уверавања и објашњења нису потребна? Ниси ли – сећаш ли се, на планини, пре него смо се договорили да се узмемо? – пристао да ме никад не питаш о прошлости? Питам ли ја тебе о твојој прошлости? Имала сам свој живот пре него сам тебе упознала – живот добар или лош, али мој, и он се никога не тиче! А што Мило по кафанама издаже своје мушко достојанство – ја моје нећу, нећу ни по кафанама ни пред тобом једним. И сам знаш да је то уцена мога оца – цена коју ја морам да платим да отац не затвори очи пред злочинствима! Али нека буде шта буде – ја нећу признати да сам била нечија наложница, макар ме у томе затекао сав Дабар наред те њихове Чаршије!... А шта ће теби баш сада све то? Да и то није нека цена – да би ме задржао као љубавницу, а можда ми се и смиловао и узео ме за жену? Ништа ја ником нисам дужна – колико узела толико дала!... А тебе

сам водела, не знам ни сама због чега – можда права љубав тек наступа кад јој се разлози не знају! Сазрела сам, сазнала себе у љубави с тобом! Зашто тражиш од мене оно што разара и мене и љубав нашу?...

Ти у ствари и не поричеш – одлучно, категорички, да си била његова љубавница! – упитао је или потврдио он, седећи на отоману с рукама склопљеним у крилу, али с хладним једом у очима и изразу. – Не поричем – јер – нећу да се правдам! А не, драги мој, на тај лед ме нећеш иавући! Треба се осећати кривим да би се нешто порицало или признало. Шта ти, шта сви ви – и ти и они који уцењују оца, хоће од нас, од мене? Јер и ти си део њих – спориш се с њима, мрзиш их! А ја сам изван свега тога – заробљеник рата у коме не учествујем!...

Гојко је стезао шаке да су наизменице црвенеле и бледеле. Али кад је она завршила – његове шаке су се опет опустиле и он се лако устурио. Признање твоје би могло бити пресудно: довело би нас у положај да сагледамо колико је дубоког корена оставило у теби. То би, бар, обећавало да ме у будућности нећеш изневерити. Па ако би твоја прошлост једно време и притискала као мора – будућност би изгледала чиста. А овако... Да ме криво не схватиш – ја те не присиљавам ни на шта, а најмање на признање. А што баш то тражим – доказује да се још нисам тебе сасвим одрекао. Како ћу, ако ишта скриваш, знати да њему ничим, да једино мени сва припадаш? Како да се ослободимо од оног што нас тишти ако га не обелоданимо, ако се не поверимо? – Али мене ништа не тишти, – насмејала се Рута, колико доброћудно толико и љутито, и додала: Мада, због нашег досадашњег односа, кад бих могла мењати прошлост избегла бих штошта... – Шта, шта би избегла? Реци већ једном! Зар ти је празна гордост драга од љубави и снова наших? Рут, ово је тренутак који одлучује сву нашу судбину!

Гледао ју је – као никад – с очајничком молбеношћу. – Ох, ја бих све учинила за тебе, за нас! – усклинула је она, док су јој сузе навирале. – Али свако признање – како ти то зовеш, било би само почетак неразмрсивих патњи. Тебе би, затим, мучиле појединости, улазио би у ситнице, распредао би моје доживљаје! А зар бих могла све то да ти пружим, чак ако би данас и постојало у мени? – Да, можда би то био само почетак разголићавања твоје душе преда мнош, – сложио се он безвољно. – А можда баш то мени треба – да бих загосподарио с тобом, да бих се заувек спојио с тобом. Душа ми твоја треба, Рут – да допрем до њеног дна, да је сву преријем и уверим се да ничијег талого није остало... Какав је то мрак у мени? Нестајем, губим се какав јесам, а не налазим, не назирем себе каквим бих хтео да будем... Може ли човек, Рут, да не буде оно што је био? Зар смисао живота није бежање у будућност?

Очи су му блистале и лице подрхтавало, на ивици риданја и безумља...

И Гојка, таквог, распаљеног унутарњим мраковима, Рута је стишавала, драгала у себи – док је нестрпљиво повезивала начелство среза са жупанијом. Линија смирено зазуја, отпоче разговор између среза и жупаније. Али Рута није могла да прислушкује: некакав дебели бркајлија, напола народски обучен, распитивао се кад је заказан његов разговор с фирмом у Сарајеву. Чим га обавести и испрати са званичним осмехом – Рута се уколча и зачу онај знаци, чак блиски, самопоуздани глас жупаније: „Значи – тако! Лоше, врло лоше. Ако би се и могла занемарити хумама страна, опште прилике постају такве да се то никако не би смело допустити. Таквих подухвата нема без организације – неко ће морати сносити одговорност! Шта раде, постоје ли власти у Шабовићима? Када, рекосте, да сте сазнали?“ „Пре двадесетак минута“ – одговори отресито Церовић, „пошто смо успоставили везу са Шабовићима...“

Али Рута не успе да сазна шта се то тако важно догодило: у њену просторију уђе управник поште, женскасти средовечњак, врло нестручан, али утолико намељивији својим преопширним и очинским бригама. „Раде ли Шабовићи?“ упита он. „Да, већ двадесет минута“ понови Рута Церовићево обавештење. „Добро да сте везу успоставили: из среза су већ двапут распитивали. Датна, истрошена централа, а они...“ „Али квар није код нас...“ „Знам, драга моја, али може да наступи: треба пазити...“

Чим управник изађе, Рута зачу жупанију: „Стално нас обавештавајте! Распитајте се за појединости! Читава села спаљена, стотине побијених! Немојте потцењивати: има их који и у Вашем срезу желе слично коло да заиграју.“ „За сада нема таквих знакова, таквих покрета на нашој територију“, одврати циктаво Церовић. „Зар искључујете да се део побуњеника странпутицама запути к Дабру?“ „То не, али...“ – изврдавао је Церовић. Али мекани, неземаљски глас је проверавао: „Какве су вам снаге?“ „Вод јандармерије.“ „А војска?“ „Војска је на граници. Овде је остало само...“ „Знам: чета. Видећу шта се може учинити у штабу дивизије – то није пода мнош. Јавићу вам. Наредите у моје име да вас Шабовићи тачно и детаљно обавештавају. Нека се јаве и нама. Не разумем, како су могли да се најпре нама не јаве? Уосталом, и ми ћемо их звати – преко вас и других линија...“

Тајанствени, стравични разговор невидљивих и далеких саговорника се прекинуо. А онај у Руте – сићошњи између ње и Гојка, оживљавао је, све злокобнији и замршенији...

Гојко је већ клечао на поду, грлећи њена колена, тако неспретно да се она, бојећи се да је не обори, придржавала руком за наслон кревета: то је сцену чинило гротескном, али није умањивало њену потресност. – Признај, исповеди се, Рут, – преклињао ју је, – ради љубави наше! У питању су речи – шта се догодило, догодило се! Зар ти је жао речи које би могле да нас поново споје, да нам врате веру у нашу заједницу? Зашто мучиш и мене и себе? Па то ће и теби олакшати!... Сваки твој осмех, сваки мишић твог тела сам упио у

себе, занавек. Сву тебе! Рут! Зар да због твоје охолости – због неколико речи, Рут! – пропадне оно што смо градили и сновали за неог живот?...

Гојков дивљи, очајнички занос је полако прелазно на њу – на њене руке, у њене груди и утробу. Стезала му је врат, провлачила прсте кроз косу, откопчала кошуљу да помилује његове чврсте, глатке груди. Грозничава страст, болно неодолјива, нагло ју је гушила и распинала. И кад ју је он узео у наручје, пошле су јој сузе од бола и среће, док га је грлила и обаснпала пољупцима. Он је спусти на кревет и она се, по навици, препусти да је он разодева.

Али он је прошаптао, прстију сметених око дугмади њене блузе: Признај, исповеди се! Кад помислим да је и он...

Одгурнула га је и скочила с отомана, увлачећи блузу у сукњу. Ох, како сам и на трен могла помислити да би се у наслади могле истопити сумње твоје и немри моји? Чак и овакав тренутак покушаваш да преобратиш у средство изнуђивања!... Ти више ниси кадар да ме узмеш нити ја да ти се дам!... Али зар не можеш да се уздржиш, док бар тај тренутак – ти си га сам назвао светим! – док бар он не прође?... Нећу да те тиме уверавам или разуверавам! Ни у шта! Чула сам већ – љубавници се мире преко кревета. Али не ја! То је, за мене, нешто што не сме бити ничим засењено ни условљено – ма с ким да сам интимна! Разумеш ли – ма с ким?...

Уредивши одећу, почела је да хода собом. А он ју је погледивао јетко, настојећи да сакрије ожалошћеност остављеног мушкарца, нервозно доводећи у ред своје одело: он се – упркос свој својој страстности увек стидео видљивости своје мушкостн. Говорила му је: Схвати једном заувек: нисам се зближила с тобом да бих изгубила самосталност. Ако сам ја и имала неких односа пре тебе – остала сам слободнија но с тобом. Оно што ти од мене тражиш, уколико те не подстичу љубомора и удређени понос – али зашто се онда њима подредити – чиста је бесмислица. То теби ни у ком случају не би донело ништа, а мене би унизило, обезвредило у мојим властитим очима. Ја нисам маштар, али свака мора себе некаквим да замишља. Ти би ме тиме убио и ја бих се тиме убила! Ја сам те и малочас до бола страсно зажелела, али не да бих те обманула или разуверила! Сад знам: велела сам те и нећу ни жаљити ни постигнети због тога. Ето, надала сам се да ћеш бити „мој човек“ – како се Дабранке изражавају: сачувајмо бар чисту успомену једно на друго... У шта нам је протекло пет часова? – ужаснула се гласно за себе и додала с тужном постиђеношћу: Ади то није оно за чим треба жаљити.

Он се, наизглед, примирно – чак је ишчилео с његовог лица и онај огањ мужјачке удређености. Устао је, прошао собом и сео према њој на кревет: Иди, прилегни, – рекао је благо – нећу те више узнемиравати ни мучити. – И пошто је она прилегла, наставио је: У ствари, имаш право: каквог значаја има ако признаш? Тај значај сам ја измислио! Управо и нисам га измислио, него уобразио – не бих ли

тиме спасао и преокренуо наш однос. С тиме би ми се пружила прилика да ти опростим – да се себи покажем великодушним, или да ти не опростим – да добијем јаке разлоге због чега сам те напустио. У сваком случају – некорисно и непоштено... Ти и не слутитиш какав сам ја – несрећан што не верујем у Бога, ужаснут од саме помисли да у њега поверујем! Битишем тако између греха и кајања, савести и живљења. И ја, такав, тражим од тебе искупљење! Човек који ником није био веран, који је јуче – буквалио јуче! – учинио све да и тебе изневери! То је као проклетство неко: са срхом Замарја васкрсло је у мени и зло мог зачињања, мог постојања. Носно сам те, опажао сам те јуче, на тој сахрани, као слатко отежање, а довијао се како да се спарим с двама женама! Да, с двама – с девојком чедном, за коју сам поверовао да је наложница мог оца, па ме неки ђаво вукао да напаостим братоматом јарцу и да куснем од његових сласти, и с невестом – у наслади с њом као да налазим своју младост и Замарје. Али девојка је чак потражила заштиту и окрепу од мене, а она друга, невеста – за њу су сахрана Булатовљева и нарицање над њим такви свештени чиновни да за такво што није била кадра... Све је то, Рут, дубље и мрачније! Мрачно и дубоко до безумља!

Али зашто ти то мени говориш? – с љутитом узрујаношћу упитала је Рута, ћипнувши с отомана. – Па ја ти ништа не замерам, немам шта да ти опраштам... Тебе је све то – то убиство, та верска помама, толико узрујало да... – Али ја знам, Рут, зашто ти говорим – зашто би требало да ти кажем, иако ти нећу рећи! Можда ја властиту прљавштину, властите грехове – замисли: безбожник говори о греховима! – желим да оперем твојим покајањима! Да, као да је то могуће! Вреба м прилику – ако сам нисам кадар, да бар натерам тебе! Јер ја умем једино да разарам – најревносније баш оно што властитим напорима подигнем!... Људи на овај или онај начин, у име овог или оног хоће да господаре – друго је све споредно! И ја тражим робињу и робовање, јер ни сам нисам слободан... Замарје! Ничег дражег, ничег ужаснијег од њега! А ја тамо, јуче, умало и сам нисам огрезао у злочинство: све што се збивало тамо заносило ме и страшило!... А ти и немој признати, кад ти се неће. Али ја те не могу примити такву – упрљану његовим рукама и њиховим мислима и речима! Сви су они судионици страшног злочина и страшнијег пропадања. У том колу смо и ми – и то с твојим здрављем, сигурношћу и одмереношћу...

Тек је десет часова: из Шабовића зове привидно енергичан глас, Рут даје везу са срезом у Дабру, јавља се Гроздана – снаха Гојкова, коју дјевер не подноси, мада није јасно због чега. Гроздана говори обичности, али предуго за секретарицу, па везу добија начелник Церовић: говорници се препознају одмах, и не само препознају, него су и блиски одмах – ако то већ одавно нису били из коцкања, лумповања, ортаклука... „Па ти ћеш, бре Терзићу,“ – шали се Церовић са шабовићским колегом, – „па ти ћеш, како је тамо код тебе кренуло

– остати без становника.” „Нек је земље,” узвраћа начелник Терзић, „људи ће се наћи: Црна Гора свијет насели – себе не расели. Него, јеси ли обавестио жупанију? Сигурно тамо тутње громови – Цетиње не може без њих да буде?..”

А Рута је усклинула, дрмајући Гојка за раме: Не говори тако! Ја знам да ти ниси зао – ти сам ствараш зло да би се кајао и противу зла борио! А ја сам рођена за грађење, за рањање. Али с тобом не могу, а без тебе не желим – сама и пушта занавек! Јер с тобом радовање може бити потпуно или – никакво!... Искајала бих се, ради љубави наше, кад бих се осећала кривом. Како неко може бити крив ако се забављао пре него је и познавао оног ко му је суђен? Јер нити сам ја курва, нити ти љубавник. А ти би ноћас то хтео да будем оно што нисмо...

А Церовићев глас из дабарског начелства цинично настави: „Још се није јавио велики старац.” – свакако је мислио на жупана – „него гњави један од доглавника. Није јасно шта хоће – изгледа немају инструкција. За сад траже податке. Дај их сумарно – то не можеш изврдати. И траже да им се јавиш: то и учини, после разговора са мном.” Шабовићски глас, шаљиво-озбиљно: „Па, као што сам рекао: Шабовићи су се претворили у збег и у тор – муслимани из ближе околине су и са стоком добежали. Знаш како је: муслимани су осетили да не можемо дозволити пљачку и убијање пред нашим очима, па се згрнули око мене. Али и Црногорци су около – крећу већ к теби. Свим путевима и беспутицама. Јер овде немају посла: прваке шабовиће су укебали синоћ на путу к теби и побили их на муслиманском гробљу – неће рођаци морати да их скупљају и носе далско. Пелесет и два. Умакао један једини – Хасан-бег Цидић: увек неко умакне, никад без ока за сведока...”

Већ је била минута поноћ, а Гојкова страсна подругливост није јењавала: Понадај се само да ти они забораве и опросте! Увек ће те они сматрати курвом: не курвом што се продаје, али – курвом. Можда би они били и у прању – кад би имали ма какву другу тачку гледишта сем уцњивачку и њифтинску. Јер ти се подајеш: такве су најдоброћуднија, најживотнија бића. Али те ја, баш због тога, више не могу прихватити! Ја једино у немирењу и одрицању могу наћи и оправдати себе. А ти, ти си сушта супротност немиру и разарању...

„Али зашто ми, забога, Терзићу, ниси то саопштио у прошлом разговору?” – љутнуо се Церовић. „Они из жупаније...” „Нисам још био све извидио.” „На крај варошице, а ниси извидио!” „Ти си, Церовићу, почео да гулавиш! Извидети не значи само бројати побјене, него – јесу ли се Црногорци већ запутили к теби. Сад знам да јесу. Зато и све остало могу да ти јавим – већ није страшно ако неко и чује!” „Јасно, јасно, схватам. Јави се жупанији, обавезно,” закључи Церовић.

Успостављање везе између Шабовића и Цетиња трајало је подуже: требало је искључити читав низ станица и водити распре с

десетак телефонисткиња. А тај разговор није могао ни бити толико важан – Шабовићски срез је давао жупанији обавештења већ позната – да би потиснуо мучнину распре с Гојком која је, и њега и Руту с одмицањем ноћи, одвлачила у туђе, несагледиве просторе.

Можда бих, временом, – резоновало је Гојко, – и потиснуо из сећања привиђање оног што се догодило између тебе и Мила Војводиног. Али мој став, моје држање у свему томе потврђују да се наши животни путеви разилазе. – Не, ми друкчије примамо стварност: – приметила је Рута – за тебе све, све ново има неки судбински значај, а за мене су то само епизоде – добре или лоше, у животном трајању. – То би значило – осмехну се он невољно – да ја идем и за неким великим циљевима, а ти да их у ствари немаш. – Па, тако некако. Ја сам за догледне неконачне: муж, деца, много деце комфор и забава. А ти, ти у ствари немаш циљева самим тим што су ти они коначни: ти би у ствари хтео да учиниш људе добрим и срећним, а будући да за то нема начина – пригушио би у њима људско и учинио их робовима...

И нехотице су се нашли на отоману, једно крај другог – као толико пута у љубавној занесености, али синоћ, у глухоћи поноћној – паралисани и одаљени. Чак и кад јој је он узео шаку и резигнирано приметио: Наша распра добија филозофски карактер – нисам се приметио да ти имаш смисла за такво што... – Рута је узвратила с хладном разборитошћу: Па и немам! На такво резновање ме нагнала ноћ ова – ти са својим сумњичењима и огорчењима, с разарањем изгледа какве сам с тобом замишљала. То и нису моје мисли – моја је узбуђеност и пометеност, а мисли су махом Цукићеве – Мирка Цукића, управитеља основне школе, пријатеља мог оца. Све до ноћас ми се Цукић чинио злобним фантастом, а сад ми се, наједном, открива као добар, чак и мудар: он ми је и рекао да сам рођена за обичан – ни срећан ни несрећан живот... Преболећу ја, Гојкане, и тебе.

Полако је извукла шаку из његове: погледао ју је тужно – због извлачења шаке, скочио и јетко узвратио: Цукни! Шта ти мени објашњаваш ко је он! Цукић се разочарао у један идеал – у национализам, па се сада брани цинизмом од празнице. А ја, мој идеал? У сваком случају, рушење поретка у ком су разуздане такве чудовишности једини је начин искупљења поштених људи... – Али то и није тако лош поредак – за оне који не траже више него што да им пружа свакидашњица. Помисљала сам, а сад сам и уверена да тебе распиње и на то гони нека страшна, нека демонска сила... – Он као да је једва дочекао: И гони ме и распиње! Не могу о томе ни теби да причам, али ја сам учинио иска прегрешења! Управо, и нису то толико прегрешења, колико разарања основа на којима сам до тад опстајао. Тако је морало бити: хтео сам да уђем у неки нови живот, нови свет, а – они ничу једино из грехова... У Бога, као што знаш – не верујем. Али не само због тога што се већ и не усуђујем, него...

Такав хаос и толико зло били би немогући ако би Бог постојао... Ако је Бог индиферентан – онда он за људе као да и не постоји. Или је Бог хаос и зло! Онда – људима не преостаје друго него да се противу Бога боре!... У ствари, тражим и ја, као и толики други, свој и изгубљени рај – нешто чега није било, нешто у шта морамо веровати да би могло бити...

Седи! – рекла му је Рута с невеселом озбиљношћу и наставила, не обзирући се на његову ухотаност по собици: Ово свакако нема везе с тим што ти говориш, али – ја сам веровала да сам нашла тебе. И баш кад сам те открила – губим те! Сад ћу тражити само саму себе! Је ли то тај твој рај? – Да! И рај и пакао – једно и друго је у нама! Сви сукоби са спољашношћу су истовремено сукоби у нама самима – ту им је корен и крај...

Напетост и узбуна на телефонским линијама мрсе сећања, појачавају у Руту будност... Жупанија је звала истовремено Шабовиће и Дабар и наређивала да читава линија буде отворена до даљега. А кад је све то обављено из жупаније су јавили да лично жупан жели да говори: читава линија је онемела у напрегнутој стрелњи.

Жупанов глас је био старачки трошан, али непопустљив и строг. „Чујете ли ме?“ упита он, а кад му и Церовић и Терзић одговорише потврдно, он настави, као да му нису одговорили и као да говори деци: „Чујте ме! И добро памтите! Сместа спречите све инциденте, сузбијте сваки поход и напад на муслимане! То је прешло сваку меру! Десетине спаљених села, стотине невиних побијених! У Београду, на највишем месту, веома су забринуте и – срдити! Ви знате да највише место нису ни партије ни министарства: наредбе примите као строге и изричите. Добијам утисак да сте и ви под упливом неких месних, ако не и виших странаčkih махинација. Вас не треба да занима висока политика, него – закон. Очекујем да ћете лично уложити крајње напоре да државни апарат поступа непристрасно и по закону...”

Жупан је уживао глас одважна и правична човека. Дуго је патио по тамницама црногорског кнеза – борба против апсолутизма и за уједињење са Србијом га је и довела на тако висок положај. Рута је једном видела тог старца с брадицом, кад је обилазио установе у Дабру: говорио је мало и пошалио се с поштанским службеницама. Сада је Рута притисла левом шаком груди – да жупан и начелници не чују како јој срце бије...

Жупанове наредбе, жупанове намере биле су недвоумне – насупрот неодлучности и нејасности његових доглавника, а поготову среских начелника у Дабру и Шабовићима. „Ми чинимо и чинићемо све што је у нашој моћи!“ одговарао је Церовић, као на команду, иако је у жупановом гласу мање било војничког него очинског заповедања. „Ја сам учинио и чиним све!“ понављао је Терзић. „Али с двадесетак жандарма, уз наредбе да избегавам проливање крви...”

Из безличне даљине брижни глас високог старца је неумитно поручивао: „То што ви чините – није ништа! Од вас се тражи да учините немогуће – ако хоћете да одговорите својој људској и службеној дужности! Прливање крви – да, то је последње средство! Али ако треба сузбити оне који проливају крв, онда – ко мачем сече, нека од мача погине!... Издејствовао сам код команданта дивизије да се јединице дабарског гарнизона хитно врате назад: сад нико не зна ни како ни зашто су упућене према Албанији и албанским племенима, кад ови нису тангирани сукобом с муслиманима наше народности. Булат је знаменита личност и смрт његова је велики губитак. Али спомен на њ би био још већи ако би се заједничким – и муслиманским и хришћанским, напорима открили стварни кривци. Но без обзира на то – ако не власт, ко ће да се придржава закона? Вршите своју дужност, нек се врше закони...!”

Рута је прекинула с прислушкивањем: зар би и после тако мудрих, и одважних жупанових речи могло – као и у животу – да надође нешто ружно и ситуиљаво? Али је опет – као и у животу – настављала с прихваћеном, већ својом дужношћу: укључила се у разговор и жупанов глас је попут чудесног руја, вечерњег или јутарњег, смиривао свет помамљен у дабарским срцима и умовима: „Говорим вам не само као подређенима, него и као деци својој: крв невиних поткопа и најбољи поредак, крв невиних разара оне који су је просули. И дужност и савест нам налажу да се зауставе паљевине и крвопролића...”

Било је већ прошло једанаест часова: понета сазнањима из жупанове наредбе, која су заблеснула и њена безнађа. Рута је устала и чак почела да поправља блузу – да истрчи и дојави Мири и оцу – и оцу, дакако, мада к њему, у суд, није згодно ићи – да никаква опасност више не прети ни Дабру ни муслиманима, ни оцу или било коме. Погледала је кроз прозор: воћњаци су треперили ватрометом топлог поднева. Млади сјај је продирао и у најмању рупицу њене тескобне и влажне, дворичне собице с излизаним сточићем, са шалтером и месинганим утикачима, усјактаним употребом, из којих су струјали односи, мисли и ћуди знањих и неслућених људи. Али Мира још није стигла на Чаршију, а отац – отац је, највероватније, на сахрани оног младића, Ингиног удварача с птичијим именом...

И Рута је присела за сто, навукла слушалице и утакла се у прислушкивање. Ћутња је још зујала замрлим гласом жупановим. Али нагли удар је прожео све хелијце света и уздрмао малочас овековечени спокој: из начелства среза Церовић је цикао: „Ко то саботира на пошти? Молим вас, госпођо Гроздана, саопштите већ једном тим поштанским саботерима да без одлагања дају везу!...” И густ, кристални глас секретарице Гроздане Марковић: „Госпођице Рута, најдража, треба нам хитна, најхитнија веза са Шабовићима... Са срезом у Шабовићима, разуме се...”

„Чуо си шта каже старина,” фамилијарно поче Церовић, чим Рута успостави везу са срезом у Шабовићима. И с усиљеном безбрижношћу: „Да ли је то његова мудролија или оних из Београда?” „Можда су у Београду на путу да се споразумеју с муслиманским вођама,” већ безбрижно одговори начелник Терзић. „Али наш старац је и без тога такав – старинског кова, без смисла за савремена струјања.”

„Баш сам због тога и хтео да поразговарам с тобом,” узвратио је Церовић и додао с тврдоглавим двоумљењем: „Значи, овде би могло бити и прекасно за уређивање послова као тамо код тебе.” „Којешта! А међувреме – пре него се споразум склопи и Београд покрене? Па чак да су у Београду и склопили споразум – овде још могу да делују силе инерције. Уосталом, наш старац је мало моћан. Ко други да ми спроводи његове жеље? Све зависи, драги мој, од оцене односа снага: наш старчић је остатак прошлости...”

„То и ја помишљам. Но најважније је да се ја и ти сложимо и договоримо: ти држиш други крај ужета у својим рукама. Но нема смисла да ми о томе говоримо! Дај тог што чека! Је ли ту? Мој је овде, да! Нек се они договоре...”

Јавно се други глас из дабарског начелства: обујимао је податљивом мекотом и Рута одмах препозна у њему поседника Лазовића, средовечног, још допаљивог нежењу из разгранате и имућне породице, који је покушавао да се и њој приближи. Онај други је имао и сладуњав и опор глас – таквим говоре нагло заобогатили или нагло завлашћени.

Али ни Лазовић ни његов саговорник с друге стране не казаше своје име.

„Слушај, Бога ти, кад да ти упутим волове?” питао је Лазовић чим су се дозвали и по гласовима препознали. „Аха!” као да се досети и обрадова сладуњава – опори из Шабовића. „А колико си их уторио и јесу ли за клање? Јербо се не исплати труд око мрша и шуша...”

Рута је замрла – у недоумици о чему говоре ти људи: Лазовић истина, гаји и препродаје крда, али досад се није користио државним телефонима, нити на њих може имати право...

И Гојко ју је, касно у ноћи, гурао напоље – у још једном, задњем тренутку њеног, већ колебљивог настојања да му се приближи и да сле изгледе: Иди у свој грађански, здрави свет! Шта ћеш ми неискрена и самозадовољна? Где да сместим твоју неоткривену блудну прошлост? – Идем! Отишла бих већ давно да ме ти ниси задржавао: надао си се да ћу пузити пред тобом! А ја прошлости једва ако имам – живим садашњошћу. Нађи жену без мрље – у твом имагинарном царству! Али ти си једино кадар да себе изгубиш! Збогом, Гојкане! И хвала ти за све! Не жалим, не кајем се – било је лепо, незаборавно...

„Ма то је стока што бити може!” дерао се подсмешљиво Лазовић. „Него не зановијетај – кад и где да ти је пратим?” „Прати је одмах, чим се добро умрачи – нек путује по ладовини. Ноћ нема

свједока. А чобана ти много не треба – што мање, то боље. Него, колико грла имаш – да се касали спреме?” „Осамдесет и неколико. Нек касали буду чили и окретни!” „То је мој посао – знаш ме да сам бар у томе вјешт. Лако је наћи касале – дај ти само марве.” „Знам, али видиш и сам – ово пазарење је већ несигурно, сваки час се може изјаловити...”

Разговор између Дабра и Шабовића се, очито, односи на људе: волови су били уговорени израз за људе – за похапшене муслимане. И људе чекају касали – убише, као и похапшене прваке у Шабовићима. Све се мрси, све ошамућује непојмљивом и тешком стравом. Где се то догађа? И да ли то прислушкује, да ли то поима она – Рута за коју је постојање самосвесна живахност? И зар и Гојко нема права, са својим огорчењима и негодовањима?... Ето, он је скинуо десну руку с њеног рамена, а леву с кваке. Рута је наставила: Бар да се поздравимо, као људи! А не да ме избацијеш као дроњак на улици, пре него је и свануло. – А он: Чему и то? Чему ишта, кад је све већ готово? – Ставила му је руку на раме: Али зашто тако мора да буде?...

Глас из Шабовића се смеје: „Оно, све се може изјаловити – код скањерала. Него, грабите ви док се ја нијесам полишманио – доста смо стоке и овамо заграбилн. У Шабовићима и Црнишу нема ни јунца да рикне!” Лазовић суревњиво: „Добро, гледаћемо да не одоцимо и – да не заостанемо. И ми смо дужни да своја пасишта уредимо...”

Гојко је прихватио Рутину опружену руку: Мора тако да буде, јер си ти таква... Неизмењива... Нема избора: из ових ужаса једино је могућно изићи чист или се у њима утопити... – Морала бих измислити неки несвој живот, ако би се, драги, приводела твојим уображењима...

Неодлучно је отворила врата Гојкове собице – у дубоки мрак степеница, али које је познавала и навикла да се уз њих пење и спушта у свим околностима...

Знаници на телефону се шале, церекају: уговорили су да у клисури испод Дабра – у њој ни волови ни људи немају куд умаћи – обаве своју грозовиту трговину...

Рут се окренула са степеница: Гојко ју је погледао с болиом молбеношћу, намрштио се због тога на себе и одлучно затворио врата. Напољу су по хошковима и сокачићима вребаде тмине. Зажелела је да потрчи и што пре стигне дому – да побегне од заједништва с Гојком, да нађе саму себе. Али се сетила да је неко може сусрети усплахирену и својим чилим и кратким кораком је одважно загазила у тмине... Док јој је срце тукло, као и сада, престрављено властитим оквирима. А из телефона веје смрт злоковарно осмишљена – какву једино људи људима приготовљују... Још једна љубав њена – најболнија и најдубља угасила се. Примиче се подне. Рута је устала и дотерала блузу и косу: треба пожурити – к Мири и к оцу.

С мало наде, без имало радости...

Трећи део
НАЈЕЗДА

1.

Ја – Станко Марковић забележио сам најзначајнија казивања мојих знанаца о оно што су чули од муслимана добежалих у Дабар пред црногорском најездом. Али најпре ћу препричати оно што сам ја чуо од Танасија – Тања Аранђеловог, у кући песника Рада Матовића, утолико пре што је то казивање најцеловитије и, као такво, увод осталима.

То је било у понедељак, касно после подне.

Био сам се запутио к Матовићу; брат Гојко ми је испричао о насиљу над Хатицом, па сам – растрзан читавог дана око сахране Голубовљево – био забринут како ће на то реаговати Раде.

Али на Раду се, зачудо, ништа није приметило – чак помислих да он можда и не зна шта се Хатици догодило. И он и његов отац – газда Симо, седели су на трему, који се испред стамбених просторија пружао дуж читавог десног зида: тај трем је требало да буде изграђен око читавог дворишта хана, али ратови и онемоћност газде прекинули су послове, па су остале греде и диреци, а просторије предвиђене за госте служиле као магаци и хамбари. Било је чудно и што отац и син седе заједно – на асури и јастуцима, јер је Раде не само избегавао вечерње седељке газда Симове, у којима се много пушило и сањарило и мало говорило, па и то махом о прошлости, него их је и исмејавао као оријентално убијање времена. Није било никог од варошана – сурврсници газда Сима су испадати из живота и, као и он, свикавали да вечери проводе сами. Али ту је седео сељак, према коме је газда Симо испољавао поштовање као да је угледни варошанин, а у његово приповедање су се били унели и отац и син.

Добро да си дошао! – обрадовано ме дочекао Раде. – Побојао сам се да нећеш ни наићи – чуо сам за Голубовљево смрт. Само седи,

молим те – тек је започео с причом, па ћемо нас двојица после у моју собу.

Сељак ми се – кад се нађох с њим лицем у лице, и он ме загледа жутикавим, истовремено хладним и топлим очима – учини одавно, одувек познатим, премда се иисам могао сетити кад и где сам га могао сусрести.

Био је повисок и поширок. И глава му је била покрупнија, а шаке потешке с повијеним ноктима, испод којих се било накупило црно, као махом код трудбеника. Лице жућкасто-тамно и понегде рошаво, бркови занемарени и боје такође неодредљиве – пепељаве. На врху носа имао је брадавицу – мрдала се док је причао и учини ми се такође веома познатом. Био је већ времеинт, позгурен и прогрушан, поспорих кретњи, али брза, мада обуздана ума и језика. На глави капа од војничког сукна, али – ни фес ни црногорска, а на ногама опанци, али – пођоњени. Бесумње сељачка одећа, али кројем већ слична војничкој и варошкој. У њему је било толико заједничког са свим сељацима да ми се – како сам се касније досетио – због тога и чинило да сам га већ срео, а можда и јесам, на неком друму или пазару...

Глас сељаков, храпав и таман, потекао је с непресушном равнодушношћу... И у том простору обзиданом и урамљеном првоточним гредима и испуцалим зидовима, с небом исеченим, отуђеним из облачасте бескрајности, што се љескало на углачаном облуду дворишта, засутог сеном и коњском балегом – нестало јесени с врштаким бојама и мирисима и Дабра разракољеног у улежаном диму и измаглици. И нечујно, као да жели да буде своја сенка, увукла се с цезвом кафе и ибрикчићем ракије безуба, болешљиво младолика служавка Хабиба – и она ванвремена у својој робској оданости...

Тања је смишљено причекао док су се сви уместили и газда Симо повукао дим из сребрног цигарлука с ћилибарском јабуком, па испричао:

Гдје оно стадох? С чим почех?

А да! Добри газдо и лијепа дјело, почео сам био причати о нескитању данашњему: прије но зазори банула је војска црногорска – све Замарац, крајишник љути... Из помрчине и шума – пијетлове претекоше. Пси узавреше, а ја лакосан – недаћи наредан, искочих траповијесан на праг. Кад, имам шта и видјети! Оправила војска куће, а над војском мјесец, умјесто барјака. Издвоји се на коњу врлану човјек голем – као познат ми, ама не могу да дођем себи од сна и од чудества. Није да сам зло снιο, ни да имам чега да се бојим – држава је наша и ред наш, али ја и мој друг, зебемо кад и својој сили и ордији глас чујемо, а немоли кад нам праг притисне. Не пита, но сијече јунак с вранца: Јеси ли ти то, Танасије? Јеси ли још кмет од села овога? – Уколико он изусти утолико и мени памет дође: познадох у њему барјактара замарскога Томаша и дође ми мањи – онај

који јесте и каквога га знам од давнина: Видиш да сам ја, Томашу, – као љутнух се ја – ја Танасије, Тањо Аранђелов! Но какви су то злodusи у тебе ударили, те угониш којекакву страву у народ који зазире од силе и на сјајну сунашцу и бијелу данку, а некмоли у вампирско доба ноћи? – Правим се ја невјешт – као недосјећам се куд је Томаш с војском наумио, а већ и гора гори дојављује о погибији Булатовој, а муслимане, сневољене и скамењене, већ коб обиљежила – Хајде не прави се луд, Танасије, – вели ми Томаш – но се обуци, ваљаћеш ми – хоћу да палим и робим турско Присоје...

Не рече Томаш: Лијево Присоје, како се зове она друга половина села нашега, на лијевој обали Љубиње. Но баш: турско! А мени би то мрско и криво: јесте да онамо живе муслимани, али се до једно: Десно и Лијево Присоје и вазда смо ми Присојани заклањали једни друге од туђих братстава и од војски. И чујем већ треску и кукњаву у Лијево Присоју – а ја не знам које ми је око потребније и која рука тијелу ближа. Но видим и вријеме какво је: удара вјера на вјеру, па угаћам и себи и Томашу: Комшије су ми, иако су туђа вјера – како ћу им сјутра у очи погледати? – А он: Нећеш им више ни гледати – тако ћемо им памет у главу утјерати да ће се сами раселити. Сад ће бити згоде и за вас – да се њиних земаља дограбите: но вама не баста – рајетинлук вам је у срж уљегао да га изагнати отуд не можете док се сами турске крви не напијете... Но се ти опремај – путовођа нам треба!...

Да не дуљим: повратим се назад, а фамилија ми се узмутила, и синовн – рођена крв моја, кавже се би ли се Црногорцима придружили или своју дружину скупили... Па ми реци, лијепи газдо мој, да свој пород знаш! Вријеме је наше минуло, ми смо минули – ми души мјеста хватамо, а они се прегоне како комшије да робе и плијене!... Ућутках синове колико ми ријеч саслушаше, па се обукох и – пред Томаша, а све се мислим: Па боље и да идем с њим – могу бити с руке комшијама иноверним.

Кренусмо – ја пред коњем, а он на коњу за мном, замислио се. Гледам, Танасије, – рећи ће он, – ове звијезде, па се нешто мислим: Види ли се са њих до нас ноћас? – А ја се досјећам да га пеку његово јунаштво и људсковина, па му велим: Не знам за звијезде – чуо сам да учени људи веле да су оне ватра, па биће да је и тако. Ама Бог зна и види, барјактаре: Бог је свуд гдје су људи и човјек од њега никуд умаћи не може. – О Богу ми – вели он – сад не збори: ти то хоћеш да савјест моју пробудиш и да ме на гријех опоменеш. Ја да нијесам јак да – док гријешим – савјест своју ућуткам – не бих овамо ни кренуо. Ако Бог и види – не би Турке трпио пет стотина година, кад би се у људске после плео! – Па и пропали су Турци што су се о божју огријешили. – Ти то, Танасије, опет на мене циљаш. Али ја за то не хајем: чим је Бог осудио нас да смо Срби, а њих да су Турци – досудио је и да војујемо док се једни не затру на овим земљама. Но да о томе

више не зборимо! – па ме поче распитивати о кући и љетини – о чему већ сељаци зборе и умују.

Причамо тако нас двојица, војска промиче и ноћ измиче, а ум је и мени и њему на другој страни – у Лијево Присоју и ономе што му се спрема. Ама ја мислим своју, а он своју: ја незнани мравак међу мравима – како да заштићујем муслимане, а Томаш барјактар и један на крајини – како да на Кемал-бегу, кад га је већ запало, искали српске и своје јаде.

Јер су обадва пола свога вијека провели у четовању – оба се огласили око Маре, вребали се и тревљавали, ама ни једнога не послужи срећа да другоме главе дође. Оба мало млађи од мене – присукали педесетој, ако је нијесу и прешли: још јаки и лаки, а памети дозреле. И оба гледни и од рода гласита. И танки и високи, јака врата и гњата – барјактар сумрк, а бег оплав. Бег изгубио силу и богатство, а барјактар није ни имао никад ништа до гладнога јунаштва. Од младости моје, гледао сам бега како се уздиже и пада као звијезда над планином и слушао како буде Томашем дјецу страше.

Једном су се и загрлили: ја сам то мојим очима видео – Дванаесте, пошто Булат заузео Дабар и Шабовиће. Господар црногорски опрости турским четовођама и што су и што нијесу чинили – преби зло њихово за црногорско, па Кемал-бег из одметништва дође у Шабовиће, као слободни поданик новог господара. А ту се десио и барјактар Томаш – сједи пред механом с дружином, спустио капу на оне његове вјеће-крило гавраново, па оком и исуканом сабљом сијева на бега који се, нагиздан, испред њега кречка и кокоти. Виде људи да ће бити белаја, па дојаве Булату. А он скочи, призове их и окупи главаре српске и муслиманске, па удри да грди – да учи, Бога би свемудрога. Нагна их да се помире. Боже свемоћни, све ли можеш! А мени, онако маломе и незнано, чинљаше се да су и брада околу узиграла од среће људске и слоге српске... Али вријеме и људи граде и разграђују – опет се закрвнше вјере и крајине, па и бег и барјактар. Кад Аустрија окупира Црну Гору, муслимани почеше да се прибијају уз њу, а кад Аустрија пропаде – Црногорци им одмаздише пљачком и понекима убиством. За Аустрије је Кемал-бег упадао у Замарје и грабио барјактара Томаша, али се овај бјеше одмстнуо. А за слома аустријског бег је морао да се крије по шумама – тако је промјенљива људска судбина у овим крајевима и овим временима...

Од Десног до Лијевог Присоја нема више но цигара да се понуши – раздваја нас Љубиња, речица бистра и падовита. Око ње благе стране, пашњаци и њиве – као да си јабуку располутио, па не знаш која је пола слађа, која лепша. Цигара дувана – а као да ја и Томаш путујемо сву ноћ боговетну! И мислимо о истоме – а не знамо шта ко мисли. Он ћути, а ако га шта припитам – нешто промрнђа. Тек кад ућосмо међу муслиманске куће, прозбори: А да се почем,

Танасије, потурчило Десно Присоје умјесто Лијевог, јутрос би војска по њему харала – А ја му одврати: Причао ми је покојни дјед – дуго је живио и много памтио, како је некакав насилник Селман-бег за вријеме буне – биће да је то у Карађорђево вријеме било, захваљивао Алаху што се Десно Присоје није потурчило – да има шта да улљачка и војску своју нахрани...

Свуд око нас писка и рика, лавез и кукњава, а већ забијеле зора на висовима. Једни Црногорци изгоне и скрћују стоку, а други доводе домаћине и затварају у доњи бој Кемал-беговог чардака. Сјаха Томаш пред чардаком и поче да се издире: Стоку да не дирате, лупежи невалјали! Нијесмо ту ради пљачке, но ради освете – оцрнићете име Булатовљево, при вам образ као што и јесте! – Али га слабо слушају. А он не би лијен, но првога за нос и бркове, а другоме – бјеше тај улљачкао земљане чанкове, чанкове о главу разби, а псује како то само Црногорци умију – да с мало или нимало срамних ријечи нагрде девет кољена уназад.

Стаде пљачка и уразуми се војска црногорска.

Но шта да вам причам за моје Десноприсојане и за народ муслимански!

Вишина мојих Десноприсојана – ево сам са њима састарао, а упознао их нијесам! – као да су цијелога свога вијека чекали згону да се напљачкају комшија муслимана. Дошао крај Турцима и турскоме – боље ми но други! – правдају се међу собом, а ја лијепо видим да би тако чинили и с браћом једновјерном – нех их само неки љаво подвоји. Кумим и богорадим, а Томаш ми се смије: Покупише и црно испод нокта – боље и ти, Танасије, да пљачкаш но што ту зановијеташ... – И нећете ми вјеровати – како наваљује у пљачку и старо и младо и гонилају се ствари пред кућама, моје срце постаје све лакомије на добро комшијско, па се браним ријечима што су од старих остале: отето је проклето...

У то се обдани н изиђе сунце над гору, а Томаш на гувно Кемал-бегово. Изведоше бега пред барјактара. Вели му Томаш: Милије би ми било да смо се прије утревили – оба под оружјем. Но боље и овако но никако. – А бег: Милије ми је да погинем од твоје руке но да умрем на душеку поред хануме. Но што затвараш дјену и ћутуруме – што срамотиш и себе и оружје? – На то Томаш: Не брини – узеху једино мушкарце што могу пушку понијети...

И нареди Томаш да изводе затворенике и да везују оне за које бег каже да су изнад петнаест и испод шездесет година.

И тако се ради, док бег не рече: Имам два сина, оба имају изнад петнаест година – остави ми јенога да ми се сјеме не затре... – А Томаш се мисли, мисли па смисли: Хоћу – тако су наши старци радили, иако није такав договор између нас главара. Али ми мораш једно обећати: да неће проћи ни година а твој син – онај што га на дом оставимо, одселиће из наше државе. – Обећавам ти, – одврати бег – нех ми је син жив, па гдје било у свијету бијеломе. Али не могу ја

да одабирам којега ћеш узети, но бирај ти, барјактаре... – Барјактар се опет премисли, па пресуди: Нех иде старији – теби је жалост једна, а ја ћу мање бити крив пред главарима... А поштедићу тако и јединце – да се никоме лоза не затре...

Потом барјактар наложи бегу да покаже главне куће – да се западе.

Али бег не мога одредити ни куће: Учинићу криво, – вели но, – свако држи своју кућу главиом. Но пали, барјактаре, како ти се чини најбоље и најправије. – Погледа Томаш по селу, па пресуди: Нех изгоре оне најбогатије – да што мање заклоништа остане, да се што прије одселите откуд вам је и вјера дошла... – А бег припита: Хоћеш ли ме пуштити да ја запалим своју – да се нико мој ту више не кући? – И одобри му Томаш – њему јединоме, једини он то и пожеље...

Свашта сам у свом вијеку видио, а нијесам кад се домови људима пред њиховим очима пале... Елем, хрву се жене с војницима, лијегају старице на прагове да изгоре, а дјеца и мал до неба пиште. А кад црвени пијетлови на крововима запјеваше – све се укочи од страве и невјерице. Жене се прометнуле у вучице – улијећу у огањ и избацију дјену и ствари, а повезани домаћини проплакаше.

Попрње небо од дима и гара и прождрије пламен сунце, а барјактар нареди да се креће. И чуда: нико не заплака за сужњима – толико огањ свако срце следн и свакоме памет узе.

Кренусмо, а за нама дим и мирис паљевине и нарицање народа и марае. Кемал-бег невезан, испред Томаша на коњу, пред цијелом поворком. Стално се обзире. Он и Томаш стално разговарају – о свачем, само не о оном што долази. Ја се домишља: бег смишља да побјегне, па Томаша причом заваравам... Али бегу то није било ни на крај памети, чак и да нијесу били око њега пушкарци црногорски што бију зеца у трку и орла под облаком. Јер кад стигосмо на дно долине, прије него ћемо ући у клисуру, рече он истиха Томашу: Ако си наумно, као што јеси, да нас побијеш – онда овдје, на погледу селу нашему. Ако нас побијеш у клисури – у оној тјескоби, то је као да си нас у јаму бацио. – Ја сам мислио, – одговара Томаш, – у клисури – да вам не гледају фамилије како умирате. – Боље овдје, – додаје бег, – на овој заравни изнад пута – да погледамо своје село прије смрти, а фамилијама је најпослије свеједно...

Нареди Томаш да скрену сужњево за заподињак изнад пута – одатле до села нема више од пушкотега и лијепо се све село види. И војници и сужњи ћуте, али схватају и намјештају се једни према другима. Бег приупита, прије него ће отићи међу своје: Хоћеш ли ме убити ти, Томашу, да знам да од јунака гинем? – Нећу, – каже Томаш, – закleo сам се да својом руком ненаоружаног не убијем, на'ко би ми на част нагазио. – Па лијело и то, – слаже се бег, – најпослије је свеједно како се умире: нех и мени буде као мојима... – И бег се смјести усред својих и нареди им да се Богу моле и рече им: Тако је суђено: доста је наша вјера и владала – дошао је ред на њихову...

Томаш пречека да се молитва сврши. А ја држах да ће бег и његови одужити с молитвом – да макар који трен дуже поживе и нагледају се својих брда и ливада и домова у огњу и диму и парода свога сјаћенога на дну села. Али њима као да се жураше – као да не могаху ишчекати док се са смрћу загрле. А ја, иако сам знао шта ће се за који трен догодити, не вјероваш у то н зборах себи: Не, неће можда... – А чини ми се да ни Томаш није вјеровао, иако је знао шта мора да учини, него н он чека да се шта било покрене па да нареди палбу.

И догоди се – нађоше се они којима је живот од свега милији. Најпре један постарњи рођак бегов клекну на колена и, склапајући свезане руке, повика: Аман, прећи ћу у вашу вјеру – само ми живот поштедите! – А за њим се поведоше два младића, а почеше се скањивати и други. Али бег дрекну: Црн вам образ – никоме не требају који за своју вјеру умријети кадри нијесу! Удри, Томашу, посветила ти се!...

И Томаш нареди плотун, те попадаше као откос. Једино бег оста стојећи – ухвати се за прса, заусти да нешто каже, али не дорече, него и он паде ничке. Дотуците их! – нареди Томаш и окрену главу. Тројица заређаше од једног до другог – приблијају и живе и мртве. А за њима иду други и прегурају цепове – ваде крвавим рукама шигарлуке, дуванске кутије, бритве... Мени грозовито, као да их тек сад убијају и душе им отимају: свака ствар је своја и као жива, а мртваци као да копне на крљу натопљеној ледини. Томаш не брани пљачкаше мртваца – можда држи да имају и право да понешто узму, кад су се већ помучили око спровода и убијања, а можда му се то већ и не чини важно. Каже мени: Знаш, Танасије, кад у боју убијаш човјека – као да га ни убио нијеси...

Наже војска Томашева – као да бјежи од лелека што с димом црним наткрили долину. Кренух и ја – и мене срамота и страха понесоше. И сви ћуте. Ћути и Томаш. Док не уђосмо у клисуру. Томаш се смјешка и вели: Њима је сад криво и стид их што су учинили, па причом и вревом затомљују муку своју. А знаш ли ти, Танасије, чиме се оваква мука најлакше затире? – Хтједох рши: Постом, молитвом. Али одвратих: Не знам, барјактаре, и нико мој не зна! – Треба опет убијати – другог лијека нема. – А докле тако, барјактаре, болан не био? – Док можеш или док тебе не убију. И ово да знаш, Танасије: коме не баста убити – ту човјека нема...

Тако збораше Томаш барјактар – као да он бјеше из некога измишљенога времена, а војска му из истинскога – из овога...

Идосмо сат и изиђосмо из клисуре, на још питомије долине и заравни. А све црње од кукњаве и све тјешње од гара. И на свим путевима крда стоке упљачкане. Кад то виђе војска Томашева, поче се растурати – да и она нешто упљачка. И кад стигосмо до Доброга Дола, села богатијега и удеснијега од Присоја – не оста уз Томаша нико до синовца му младића и некаквога старца Шћепана. Идите и

ви у пљачку – шта чекате? – љутио се Томаш. – Ја ћу, стриче, гдје и ти, – каже синовац, а старац се крсти: Шта је ово, Томашу, јесмо ли кренули да поганску вјеру чистимо или да крда крдимо? – А Томаш се насмија: Е, мој стрико Шћепане, не иде једно без другог! А гдје нема боја – нема ни војске. Добро те убисмо Кемал-бега – да ми се не смије због невојске моје и грдила нашега. Но гледајте и вас двојица да здипите негдје вола или краву – да вам се остали последије не ругају. – И они обојица окренуше упријеко, а Томаш се обрати мени: А куд си ти наумио, Танасије? – Идем, барјактаре – ама ми немој за зло узети – да јавим муслиманима, гдје год стигнем прије ваше војске, да се склањају. – Можеш, – не љути се он, – али ти је залуд: све је већ војска притисла и испресијецала, а они се не бране – нигдје пушка не пуче, нико сјекиром не замахну нити умаче. Виде, зар, да је дошао крај и њиховој вјери и њиховом животу. – А можда виде да у вас душе нема, па су се од тога устравили и све у њима умрло? – Па то је једно те исто, – придода барјактар.

А ја га не схватих и ни сад га не схватам, али га упиташ: А куд ћеш ти, барјактаре? – Идем натраг у Црну Гору. Ја сам обавио договорено и науљено, а да сам знао на шта ће ово окренути – ни мрднуо не бих. Мислио сам да ће ту бити боја барем мало. А овако – људи нијесу брави, Танасије, мучно их је клати без одбране...

Ту се расталосмо и загрдисмо. И рече ми Томаш барјактар на растанку: Лијепо је бити јунак, Танасије – цио свијет ти је под ногама. Али је боље – не натрунити воду никоме, радити и њивити макар незнан отишао са свијета...

Тањову причу је баш тада прекинуо судар гвожђа и даске на врху степеница: сви смо знали да тандрка гвоздени штап слуге Остоје, па ипак смо се сви обазрели к њему. Јер тај звекет, тако знан, одудари од Тањовог причања, чији ток су притко прекидали и појачавали вртлози, пресици и таласања. Газда Симо се намршти брижно и мучно. Он се, чак и помери, као да ће нешто да каже. Али тамо, на врху степеница, Остоја се, неразговорно проклињући самог себе, пресамити у удубљење степеница да дохвати штап, тако да се видела једино грбина његових леђа у избледелом гуњу од сељачког сука.

Ја сам се сетио да сам већ у почетку Тањовог причања чуо звекет Остојиног штапа у дворичу: он је, очито, начуо шта Тањо прича па се ишуњао на врх степеница. Изменили смо погледе, обузети зебњама и непријатностима због Остојиног присуства. Али нико није ништа рекао, чак ни пошто се Остоја издигао с крупном, плаво проседом главом и штапом, усветљеним од сталног преметања у његовим храпавим шачетинама. Приметивши да га посматрамо, он се збуну, а затим се пркосно испери коњским зубима испод оретких бркова. Седајући на под, с ногама низа степенице, он промумла, као да се извињава: Ето, чуо и ја... Мило ми чути – срце мн се слади... Причај, брате Тањо, само причај...

Ако ти се слуша, – изусту најзад газда Симо, – а ти слушај. Немој да прскидаш. – Ја мислим, – примети Раде, – да за Остоју није добро да ово слуша.

Уврећеност згрчи Остојино лице. Али Симо одмахну руком, а Танасије продужи.

Гаје оно стадох? Аха, стигао сам до Доброга Дола и растао се с Томашем...

Добри До није разлијељен ријеком на двоје, но се сав дао у поља, лијевог обалом Љубиње. И питомији је и богатији од Присоја. И покор сам грђи у њему затекао: што даље низ Љубињу, у питомине и богатства – све немиллија смрт и прђи покор!

У Добром Долу нема православних кућа: кад је било дошло вријеме да се губи земља или вјера, онда се вјера српска сачувала махом у планинама и прљугама. А што су се у то давно вријеме поисламили и они из мојега Лијевога Присоја, учинили су то јер је турској власти требало да је и неко брани од хајдука из планине. Па колико су Лијевоприсојани крајишници и бојовници, толико су муслимани што се иде даље низ Љубињу – мирнији и раденији, са све мање горштакче дивљачности и бистрине. Добродољани немају комшија православца – да их штите или пљачкају, као у Присојама. А ни Томаша барјактара ту није било, но некакав Вујица, за којег сам од Томаша услут чуо да је био четни благајник у војсци црногорској и да је сад некакав закупац, накупац, прекупац, трговац у Замарју.

Нема два човјека једнака. Али никад нијесам видио никога ни налик благајнику Вујици. О, ја не знам шта је с памећу мојом, те су ми данас палични сви људи – и знани и незнани, и Црногорци и муслимани, и убице и убијени! – сви сем барјактара Томаша и благајника Вујице! Ја затекох Вујицу испод села, на раскршћу, под крушком, на сенади опљачканој из памије, како пописује и дијели стоку и плијен, док село букти у пламену: гледан, плећат, али мек и у салу обрастао – обикао на оласно и масно. Свашта би се од њега могло истесати, а свашта и јесте: готован и трудбеник, дерикожа и чазбеник, добар и зао – како човјек и мора бити.

Нигдје не виђох погибаоца. Но, видим и да нема мушкараца, сем дјечака и дјечараца. А како се село сјатило под брдом, разјарила се таква јара да жене и дјеца и старци не могаху кућама прићи, скупили се на главичицу испод села – чекају да се ватра стиша и дим разиђе, па да се врате на кућишта. Понеко плаче, понеко кука, понеко се Богу моли. А како је пожар према истоку, гдје се, кажу, и Мека налази, сви су окренути к њему – као да се и огњу моле.

А око Вујице парба међу Црногорцима и смутња међу стоком измијешаном. Јер ништа није теже но пљачку праведно подијелити – свак истиче своје заслуге. А нема жалосније збрке но кад се крда измијешају: више сам по тој помућеној стоци наслутити невидовно зло Добродољана, но по преживјеломе народу... Јербо, може ли бити

бика да не боду и да на воловотке не скаче? А јутрос у Доброме Долу бикови као ушкопљени, а пастуви као уштројени! И овце изгледаху курјаке – од жалости за својим чобанима и јагањцима...

Вујица дијели стоку и покућство по воловима и десетинама – свакоме подједнако. Но нађе се понеко и да Вујици одбруси: Дајеш најбољу стоку и најскупље ствари рођацима – тако си и благајну ратну за себе приграбио! Али се он на то не љути – не чује, не види. Љути се он што су неки Добродољани умакли и што су буле накит и посуђе посакривале. Он образлаже: Спискови су ту – исправићемо у Замарју, ако је што неправдо...

Опази ме Вујица – њему ништа промаћи не може. Нити ми Бога прихвати, нити ме шта упита, него: Ово ће, људи, бити Турчин – надјенуо српску капу да се прикрије! – У то га ја препознах – и овога је прољећа долазио да купује мршаву стоку по селима да је у јесен, утојену на планинама, препродаје. А видим да и он мене препознаје и да му сва та прича и сумњичење треба да би ме застрашио и са мном се пониграо. И понигра се! Почех се правдати и доказивати му ко сам и одакле и откуд се познајемо. А што се ја више правдам – он све више тјера своје, тако да се почеше око мене скупљати и загледати ме очима намјерним да ми живот узму. Почех се обзирати – не да побјегнем, јер се не може између толике војске утећи, него да нађем кога познатог да ме оправда. Видим двојицу из Томашеве чете: Ови су били са мном у Присоју, – кажем. Али им Вујица намигну, а они у глас: Не познајемо га! Нијесмо га видјели! – и би ми жао, ако погинем, што нико мој неће знати ни како ни због чега, а можда ми се ни гроба неће знати. А тада се и Вујица насмија: Шалим се ја с тобом, Танасије, познајем те као стару пару. Него мишљах да ћеш показати да нијеси сунечен – да се мало насмијемо. – То сам, – рекох му, иако се тога нијесам досјећао, – оставио за најпоследње, кад већ људска ријеч и памет не помогну. Ти се љутиш, – смије се он руменкастим уснама и стругом између бијелих зуба. – Шала је од Бога остала, него причај куд си кренуо и како је прошао Томаш барјактар у Присојима?

Ја га слагах што се мога пута тиче – и заборавих на то уколико слагах. Али му истинито испричах шта је Томаш барјактар урадио. – Е то на њега и личи: – каже Вујица, – њему је главно да све испадне чојски – по мјери и реду. Ни ја не кољем дјецу у кољевкама – обрукали бисмо се пред страним свијегом и узели на душу више но што подијети може. Видиш, и ја имам мјеру – друкчију од Томашеве. Томаш мисли да је ово рат, или барем старо црногорско четовање противу Турака. А од тога ни помена! Ово је покољ туђе вјере, каквог никад није било у овим странама. Зато се Томашева војска и распаде – шта ће војска гдје рата нема? А мени и Томашева прилази – ја заводим ред у пљачкању и не звоцам им и на грам не мјерим ако пролију крви мало више но је уречено...

А ја, да бих дознао шта је с мушкарцима и да му се мало улажем, додадох: Чини ми се да си ти блажи но Томаш, иако се њему ругаш – нигдје погибавца не видим. – Хе, – насмија се Вујица, – ја сам вјештији: не остављам трагове, нити дајем будама да наричу око љешева по три дана и да граде гробља погибавачка. Јер што нема спомена – то се и заборави. Скупно сам их све у једну појату изван села, па тамо потукао и појату западно. Истина, ту је могло бити и грешке – да заглави понеко младић од петнаест или старији од седамдесет годнина: нико од нас није Турцима на бабинама био.

У том тренутку се опет јавио Остојин штап, али живахно и оштро – као да прикива, да притврђује задње Тањове, односно Вујичине речи. Сви смо га поново ђутке погледали. И поново га то збуни: он се згури, увлачећи главурду у кошчата, повијена рамена: Ја, газда Симо, тако... не могу друкчије – Турци су ме ископали. Народ збори да су ми и памет узели! Ја не знам... Ја тако... – Не прекидај човека, – љутну се газда Симо, али више на Остојино реаговање него на прекидање казивача. – Ми те лијепо пустили да слушаш, а ти... – Па, нећу више. Не знам, само ми се омакне... – увлачио се Остоја у смиривање и посрамљеност.

А Тањо се накашљао и наставио:

Сваки пут кад ме неко прекине, морам се упитати: Гдје сам оно стао? Е, да: похвали Вујица војску своју, што му се на окупу држи. Мени не даде ђаво, но га упитах: А шта би било да сад однекуд припуца? Ехе, – нацерио се Вујица, – прво треба да нешто буде, па да знам шта би било. Но муслимани и не мисле да се бране – узели им се и памет и руке. – А откуд то, иако виде да ће газде погубити? Томаш мисли да је то због тога што виде да је њихово пропало и да немају куд. – На то Вујица, озбиљено: Откуд бих ја то знао – нијесам у њиховој кожи? Ја не могу себе замислити да не нападам, а немоли да се не браним! Имаће Томаш право унеколико: опажају они да губе досадашње благовање, па су се смели с ума – не разликују смрт од живота...

Питах га још: хоће ли његова војска даље низ Љубињу, јер да ми је мучно самом ићи – могу набасати на непознате Црногорце, који неће много распитивати јесам ли муслиман или нијесам. – Даћу ти написмено, – обећа ми он и поче да пише, – јер један дио војске с плијеном шиљем одмах у Замарје, а други мора ту прво да руча, па преко брда – да робимо друга села. – И тек тада видјех на ливади поред ријеке војници већ доже ватре за пешива и деру двизад објешену о јове.

Баш у томе, док ми он пружаше хартију, искочише из кукурузишта два младића Црногорца и два дјечачића муслимана: кукурузи једри, још необрани, па су они дјечарци шмугнули у њих и притајили се, док младићи, које је Вујица улутно у потрагу, нијесу на њих набасали. Чим му приступише, Вујица поче да се подругује: А што сте их довели? Хоћете да вам их ја држим, или да вам ја пушку

окидам – руке вам се смрзле дабогда! – Старији младић убљиједио и правда се: Чини ми се да немају петнаест година! – А младић, црномасти збојак, зајапурио се: Зборио сам му ја да их не доводимо – да нас не бручиш, а он запео: Немамо право ако немају петнаест година...

Она два дјечарца – један смеђ, други риђ, појмише о чему се ради – људи ништа брже од смрти не поимају! – па навалише да се закљичу: Немојте нас убити кад није по наредби н уредби! Све село зна да још немамо петнаест година!...

И мени се сажали, па се обратих Вујици: Грехота је да газиш закон који си сам одредио и прихватио. А погледај их – очи чисте, чела ненаборана још, за грјех не знају, а ти хоћеш да им душу узмеш! Замисли се да су то синови брата твога или твоји синови!...

Зачу се болно јетко мумљање Остојино. Али пошто нико на то не обрати пажњу, Тањо настави:

Ти браниш Потурице – гори си од њих! – љутио се на ме Вујица. – Ја нећу да газим свој закон, али не могу ни њима да вјерујем – можда имају и по шеснаест година. А што се тиче синова мога брата или мојих синова – ја замишљам да су они допали у руке потурицама и ови им већ пресудили: ја сам осветник а не милосник. Него, нек буде овако: ова два Турчета нек бјеже, а ова двојица нек их гађају – па шта ко понесе...

Свидје се пресуда Вујичина двојици-тројици улизика око њега, па је чак почеше и хвалити и распредати: Досга је Турчадима да се спасавају хитрином, а за момке црногорске је добро да се вјежбају гађањем у живо...

Младићи се – по Вујичиној наредби – поставише насред ливаде, дјечаци двадесет пет корака испред њих, ка ријечи. На Вујичину команду младићи су могли да пуцају, а дјечаци да беже к ријечи – требало им је до ње да претрче педесетак метара, а затим су могли да се сруче под обалу и бјеже уз камениту врлет, која се, прошарана жбуњем и бусикама, дизала из ријеке. Уз ту врлет без заклона требало се успињати читавих сто, ако не и више метара, док се доспе до густиња: дјечаци нису имали никаквог изгледа да се спасу, сем ако би неки од младића намерно промашио.

Ја покушах још једном да уразумим Вујицу, а црнопомоше ми и још два-три старија Црногорца. Али већина толико жуђаше да виде трку и гађање да заграјаше на нас. Заборавих вам рећи: кад дечаци и младићи пођоше заједно к својим белегама, чух како онај дежмекасти младић говори смеђем муслиманчету, скоро пријатељски му стављајући шаку на раме: Ти си мој, ја ћу да гађам тебе – гледај да трчиш што брже и врлуаш што вјештије... – А договорили су се, чекајући команди, између себе и дјечарци и младићи – први како да бјеже, а други како да их гађају.

Војска црногорска се укипи, а на главици пред селом муслимански народ се сав окрену, слутећи шта се догађа. Отуд се отискоше и двије жене, уједајући запомагањем и травку у коријену.

А он, Вујица, устаде, извади револвер и – опали као на каквом било тркању.

Дјечаци јурнуше укосом један од другог, а младићи опалише с кољена, скоро истовремено. Они изметнуше по три метка и чињаше се да ће дјечаци здраво и весело стићи до обале. Али се зачу и четврти метак збојитог младића и над обалом се заљуља смеђи дјечак. Но и он успје да се стрмоглави скоро кад и риђан ускочи.

Према Вујичиној одредби, младићи су могли да трче до обале за дечацима. Они то и учинише, мада се видјело да онај бледи дугајлија то чини преко воље, неспретно држећи пушку ободену цијевљу. И ми сви полетјесмо обали.

Оба дјечака бјеху прегазили ријеку – риђан је повлачио смеђега, претуривши његову руку преко својих рамена и придржавајући га десном око струка. А баш кад им пристигосмо на обалу, смеђи цикну: Спасевај се, Мујо, брате! – и клону на обрив.

Тако дознах да се онај други, риђи дјечак, зове Мујо. Тај Мујо на трен погледа рањенога друга, па поче да се пентра уз стрмен, хватајући десно–лијево.

У то пристигосмо и младићи и клекоше на обалу. Мој је готов – кликну дежмекасти, – само да га притучем. – И збиља, смеђи дјечак бјеше низ глатку и мокру плочу склизнуо ногама у воду, издужен и окренут лицем к нама. Ту нема више од тридесетак метара и ја сам му видно очи и лице којима као да је преклињао да га што прије дотуку.

Дежмекасти младић је нишанио полако и пажљиво – зебао је да се не осрамоти пред толико јуначких и стрељачких очију. Пуче пушка и смеђи дјечак склизну у Љубињу – да се у њој занавијек разхлади.

А риђи дјечак је бјежао, иако је блиједи пуцао и пуцао. Дјечак препентра више од половине врлети и понада се, и он, да ће се дохватити густиша: већ преморен, окретао се – заматрао кад младић пушку пуни да би предахнуо.

Бјеху пристигле и оне жене – мајке дјечака. Једна, кукајући, отетура к ријеци, а друга чучну, стиснута у се и забленута у риђана који је измицао уз врлет. У један мах она дође себи, скиде мараму и сави је око ногу Вујичиних: Не пуцајте, добри људи! Нема петнаест година! – И још је ридала да јој је он један од седам мушкараца остао и нудила да га у нашу вјеру преведе – мртав ничијој вјери не требају, а материна жалост је код свију живих иста. И Вујица као да се гану. Тек он – из стида да се не покаже слаб пред подчињенима или да му се војска не размекла – тек он одмота мараму, хушну је и викну: Свакоме се може прије повјеровати но мајци! А ни ваши нашијема нијесу праштали ни године бројили! – Па се издра на блиједога

младића: Црн ти образ – умаче ти! Није то зец, но човјек! – цикну блиједи младић и баци пушку.

А онај дежмекасти – онај што тек уби једнога, не сачека Вујичино одобрљење, него клекну и нанишани – пажљивије и дуже но кад дотуче смеђега.

Опет пуче пушка и дечак се закопрца, држећи се рукама за коријен жбуна. Пуче и други пут и он се спузиу, живолазно као да је то и жудео и меко као да нема костију.

Тако се гађе! – честита Вујица дежмекастом. Честиташе му и други.

Оне двије мајке загазише у ријеку и кукњава им се изгуби у шуму воде и врви војске. А ја кренух за својим путем.

На излазу из атара добродољског, гдје се долина сужује, над самом ријеком се био окућно старац самохранац Смајо, којег је народ из спрдње звао бегом: Смаил-бег! Откад знам за себе, памтим и Смаја и његову подлеушицу, но нико не би умιο казати ко је од њих старији, а нити их је ико у памети својој одвајао. Мало ко и памти кад се Смајо однекуд ту доскитао и на утрини подигао дрвену кућишу, у којој је путник–намјерник могао склонити главу, а у ранијим врменима и добити зоби и сијена за коња. Смајо ако није прешао осамдесету – нема мање ни дана, а како је и онемоћао, бавио се још једино риболовом – давнашњим и најмилијим занимањем. Сада је код њега мало ко и навраћао: киријања је нестало откад је Аустрија пробила колски пут и старца би можда и смрт притисла а да нико не види.

Некад је и Смајо имао породицу, па ударила болештина и све покупила – остао сам као суво дрво у гори. Увукао се у себе и осамио, али – није свијет омрзнуо, но се саживио с водом и гором, с травком и мравком. Патња и самоћа га омудриле, па је и мени вазда било мило навратити к њему. Тако и јутрос, поготову јутрос – бјежећи од паљевина и погибија, од онога лова на дјечаке.

Али зло бјеше брже од мене: пресрете ме буктиња – упаљена кућица Смајова. А Смајо се измакао, сједи на камену. Чим ме виде залупка лулом о кољено и закука: Упало ми нешто кућу – док сам врше прегледао! Грна украса ми оста у кући – код толиког огња не могу ни лулу да припалим! – Видим: подјетињно, не зна ни шта се збива, те му попричач, савјетујући га да се прикрије док најезда мене. – Он ме гледа замућеним, обневидјелим очима: Ко убија? И што убијају? Зар ова земља нема цара и закона? – Растумачих му потање и испричач укратко шта сам видио, а он клекну и захвали Алаху и пророку што нема никога од крви своје и рода свога, те не мора јутрос да гледа просуту њихову крв и како у огњу горе.

Оставих старца да се моли крај згаришта па продужих куд бјех наумио...

А Смајо? А лула? – узвикну Остоја, с напрегнутом присебношћу. – Тањо мирно одврати: Смајо оста – нема куд од својих врша

и виров. А луда? Не знам за луду – можда сам му је припадио. – Требало му је и њу башити у огањ! – јетко одбруси Остоја. – Причај, море, даље! – рече Раде, осмисливши наглашавањем речницу „море” тако да се Тањо не обзире на Остојине упадише.

Опрости сам се од Смаја, је ли тако? – настави Танасије. – Е па, ништа – одатле и нема села читав сахат хода, све до Лука. А Луке су десетак заселака – по удољцама и пристранцима: нити сам имао времена, нити сам могао све да видим и да сам за тим ишао.

Засеоци не бијаху запаљени, али писка и рика се сливаху у заглушну јеку – из неба ли, из земље ли? Право рећи, ја сам једино видно шта се збива у Луци Хасанбеговића: гори хан крај пута – над читлуцима равним и богатим као славска треза.

Ту војском управљаше капетан Новица Марковић: чујао сам за њега, али га до данас гледао нијесам. Окошт, жућкаст и – и обрадован ни сам не знајући чиме. И колико барјактар Томаш бјеше од реда и разлога, а благајник Вујиша немаран и пуст – капетан Новица поступаше по свом уму и науму. И војници стрепљаху од њега као од грома небескога. Он стајаше на гувну испод чардака Хасанбеговића, оштро пријетехи двојици војника прстом и још оштрије ријечима цијелој војсци – оној што чујаше и оној што га не чујаше. Учиних се да не видим и не чујем, не бих ли, недужан, проминуо као да сам кривац пред српством и војском црногорском.

Али ме пристиже војник и изведе пред Новицу. – Ко си и куд ћеш? – пита ме Новица као да ме чита и сравњује оно што ћу рећи. Казах му се и да идем у Дабар. Поменух и тебе, газда Симо – да се заклоним за твој глас и име. – Хоћеш да дотуриш глас муслиманима? – упита ме строго Новица. Заумих да га слажем а – казах му истину. Па то само чифчијска душа и може да чини! – Викну он. – Робовање је убило у вама све што људе и Србе чини људима и Србима! Требадо би да те мушкетам – и бих, да је ратио вријеме. А залуд догласујеш душманима нашим: наши су већ прије тебе опколили Шабовиће, а што се тиче Дабра – па власти већ знају шта се догађа а муслимани – знали не знали, немају куд до да чекају шта ће их задесити...

И већ кренух али се на штап из чардака извуче старица, мајка Селман-бегова, а из ахара почеше да изводе позатваране Хасанбеговиће и њихове комшије: било их је тридесетак – од голобраде момчади до оронулих стараца.

Добри ти пут, Селим-беже! – изговорила је старица а да јој се ни очи не овлажише. – И држи Хасанбеговиће на окупу око себе – да неки не обрука вјеру и кољено Хасанбегово! – А онда се поклонила Новици што је дубље могла: Капетане, видим да људсковине имаш, иако си крвник и од вјере погане! Западо те, немој да их мучиш – не нагрђуј себе и оружје своје! – А Новица благо: Хајде ти, бако, у кућу – код снаха и унучади. Никога нико мој није мучио – а нећу ни ја. А што бити мора – мора!

Поведоше Хасанбеговиће, а испратише их старичине скамењене очи, запљевка жена и писка дјецe – жалобитније бјеху једне, суве очи старичине но све то кукање на које би се и камену станцу ражалило.

Онда се Новица обрати мени: Причај де, шта су у горњим селима учинили барјактар Томаш и Вујица...

Испричах му са двије ријечи а он ће, прије но заврших: И ја сам тако смјерао – тако смо се договорили. Али сам се предомислио: запалио сам једино хан – то му дође као установа. А друго ништа – требаће ове куће Црногорцима. Муслимани ће напуштити ове земље – видим то по томе што никаквог отпора не дају. – А што не дају, капетане? – упитах га и додадох шта о томе мисле барјактар и Вујица. – А он: И ја сам очекивао отпор, а кад га не би – домишљао сам се што га не би. Истина је што кажу барјактар и Вујица, али има и нешто друго: не бране се јер су на правди нападнути. Чим је човјек прав – не очекује напад, праведноме је доста што је праведан – више од тога не може ни да тражи. – А ја се преисвољих пред капетаном Новицом: Ја сам човјек незнан и незнатан – роб од памтјевака, како и сам кажеш. Али ћу те упитати: зар можеш побити људе праведне? – А шта бих друго? – зачуди се он. – Ти то не схваташ – душа ти је рајетинска! Како ће се човјек, како ће се народ домоћи бољитка ако не сатире и праведнике? Кад год се тревн да бирам Бога и спасене своје или Црну Гору – бирам Црну Гору, макар с њом били и ђаво и пакао: што бити мора – мора!...

И док смо ми тако разговарали, капетан је издавао двојици писара наредбе како да се плијен подијели: дијелио је правично – сваком војнику и старешини подједнако, а за себе ништа, ама баш ништа. А имао је своју правду и за муслимане: није дао да ма чија кућа остане без краве и хране, или да се пљачкају кокошке, и суђе и хаљине.

Новица оста да још уређује и распоређује, а ја заокренух низ друм. Но не прођох ни триста метара, а зачух натезање у котару изнад пута. Сит сам већ био онога што сам видио, ама ни радозналости нема краја. Обретох се код котара. Имам шта и видјети: два средњовечна Црногорца извукли из навилка булу, па се натезу с њом.

Кад ме видјеше, мало се постидјеше, па ће старији, већ просијед: Дошли по сијено, а – нашли булу. Па, кад се тако већ тревило – да пробамо каква је она ствар у буле. – Чули смо, – кесери се млађи, кривоносице, – да су буле слађе но наше женске. – Једнаке су а буле, а наше, – кажем ја. – Но све сам могао помислити, а да ћу затећи Црногорце како насрћу на жене – то нијесам. А знате ли, срам вас било, да ће вас капетан Новица гране учинити ако дочеује? – Вели млађи: Јесте срамота, него он... А и мене спопало: као, нијесмо их ни посвојили ако њихове жене не пробамо. – Ништа онда, – каже

старији, – пустићемо је – ништа није ни било. Него је добро и не видјесмо!

И он откри буду изнебуха, кад – младић, лијеп уписан, тек га трнула наусница – А то ли је та була! – дрекну младић, скиде пушку с рамена – Не! дограбих га ја за пушку. – Видите ли да нема ни петнаест година – Има и осамнаест! – скиде пушку и старији. – Ако га убијете, – сину мени, – пријавићу вас капетану да сте прво хтјели да га силујете држећи га за женско... Кад се већ тако десило да у срамоту нијесте упали барем му премладом живот опростите. – А ко си ти? приупита ме старији. – Ја сам сеоски кмет из Десног Осоја – добар знанац нашега барјактара Томаша, а од данас и капетана Новице. Него пуштајте момче или ћу сад вихати капетана!

Богами, они стукнуше. А ја момка преда се – заклањам га тнјелом, па на пут. – Нешто си ми познат – који оно ти бјеше? – припитам га. – А он: Ја сам најмлађи Хасанбеговић, Идриз-бег. Пресвукао сам се, па између жена – у кукурузе. Него почеше претраживати кукурузе, па ускочих у котар и завукох се у сијено. А оно кад хоће несрећа – нађоше ме и ту! – А кад те сад срећа послужила – бјежи колико те ноге носити могу! Најбоље – низ ријеку, па се хватај шуме...

Ускочи млади Хасанбеговић под обалу, а она двојица из котара гледају, врте главом – криво им...

А но шта но криво? – зајаука Остоја ударајући својом гвожђурином по огради. Танасије се нелагодно промешкољи, а Раде подвикну, одважно и благо: Слушај, Остоја! Ти јеси страдао од турских насилника. Али кад је то себе било! И сад се већ смири – не даш човјеку да нам исприча шта је чуо и видио...

Сви сте ви ... Потурчењаци! – регну Остоја Има право тај Новица, капетан: убило нас ропство. И мене је убило! Нит што знам, нит кога да ме подучи...

И он поче да плаче.

Раде чучну крај њега, ставивши му руку на раме и тихо му тепајући. Али он је и даље шмрктао, бришући испуцалим надланицама слине и сузе.

Остоја се убрзо смирио. Враћајући се од њега, Раде нам је дошапнуо: Не знам ни како ни откуд, али оваква узнемирења се на њега лако преносе. И чудно, тада постаје разборитији и опакији – као да му се памет вратила... – Да, – сложио се газда Симо шапатам и додао: то га је било ухватило и кад је Турска пропадала. Најбоље да га ти, Раде – тебе слуша, наговориш да оде – да нешто ради...

И Раде се поново врати Остоји. Остоја приста, али тек пошто се Раде закле да ће му препричати све што чује од Танасије. Одлазећи, Остоја се поклати дубоко – као што су се сељаци клањали властели у прошлим временима, па се сломата низа степенице, не пропуштајући ни један басамак да га штапом не потврди. Звонким звечањем по

камењу његов штап објави и његов силазак на двориште и споро удаљавање преко њега.

А Танасије настави: Неста млади Хасанбеговић у дугу а ја продужих падом. Ишао сам тако и пола сата кад зачух – баш кад сам улазио у Питомине, село крај Шабовића – зачух плотун иза себе: поби капетан Новица Хасанбеговиће и њихове сељане. А ја, не знам шта ми би, скидох капу и прекрстих се за душе њихове...

А Питомине су селце, али у кругу – саће медено. Са сред села се виде и прве куће у Шабовићима – нема до њих ни четврт сахата. Чуди ме пушњава у селу: Шта ради власт у Шабовићима? И сјетих се оних ријечи капетана Новице да власти знају шта се догађа – сјетих се а вјеровати не могах.

Ту се никаквог реда не знађаше: неке зграде већ спаљене – диме се кућишта, а друге се бијеле у баштама нетакнуте, као невјесте у руху свадбеном. Укрћену стоку већ јаве пут Црне Горе, али се по голетним странама виде и пуштене овце и говеда. Тако су и људи убијани: кад је ком убици пало на ум и гдје је кога метак стрвио – старац на прагу, младић насред ливале, тројица на њиви, а двојица, у бијелим кошуљама, високо у брду. На раскршћу осам погубалаца – сви без главе, па се не зна јесу ли млади или стари. Нека чељад скићу путевима, а нека се мувају око кућа и мртваца. Војници дуњају по кућама, око амбара и кокошињаца. Насред села, при брду, беговски чардак: отуд се чује пуцњава – пуца оријетко једна пушка, а одговара јој нескладно десетак, искрај воденице.

Звиждук метка угна и мене у заклон, иза воденице. Ту бјеше засио и некакав учитељ – дознах да се зове Борђије. Пут ту пролази између воденице на два витла и прошане ограде око улишта – двадесетак кошница, које је гајио воденичар Хајро, па их измакао под страну, да пчеле не сметају путницима. Ту сам се и ја, као и други намјерници, заустављао да погледам кошнице и да поразговарам с Хајром, човечуљком ситним и рошавим, оптерећеним грном дјецом и још грним сиромаштвом. Јер иако сам неук и прост, кад год гледам пчеле – утврдим се у мисли да ни ја нијесам залуду и без неке на свијету. Чардак и млин је бег продао начелнику Бошку – оном истом који је допао тамнице због учешћа у поклању међу црногорским главарима. Хајро је најамник начелников у млину, а кћи му и жена и дјеца надниче на читлуку и послужују на чардаку. Зато се и понадах да Хајра као раденика на имању начелниковом – начелниковица живи и сад у чардаку – нико неће дирати.

А дочекаше ме дванаест глава набијених на кољу – међу њима и Хајрова. Бјеше међу тијем главама голобрадих и с бијелим брадама – све крвљу умрљане. Пред улиштом десетак разваљених кошница, по ледни пчеле барутом спаљене, у воденици – јаукање заборављених празних витлова. И колико Насова глава на храстовом прошћу, бјеше љепша но што је била жива – толико пчеле бјеху

ружније и гадније: набрекли, поцрнели први без крила и ногу: такав погиб пчела испамети више но Хајров и толиких људи.

Десетак војника лежаху испод јаза и пуцаху – више насумице, а десетак сјеђаху иза млина и једаху мед. Хајрова обезглављена трупина лежаше пред воденицом и заломаше загуљеним вратом за главом: познах га по паспаљавим шакама и босим ногама – вазда је ишао бос, па и сада бос бјеше. Крај Ђорђија сјеђаше госпођа начелниковица, кошчата и укрупљена – пријечаше се судом ако њене кошнице дириу или ако јој разбију ћерамиду на чардаку, јер да она није крива што се Насо, зет Хајров, затворио у кућицу до чардака, па пуца и не да прићи себи. Учитељ Ђорђије, мрка људина изукрштан кајишевица од дурбина и револвера и препасан фишектаром, сјеђаше на трупини – на њој је вазда Хајро сједио, и одобраваше главом у шубари, једући мед из дрвеног чанка – из истога је и Хајро јео своје злехуде оброке од проје, лука и посиога сира. Облизује Ђорђије длакаве прсте и отреса мртве пчеле, а из раскопчане крагне му се шири знојава, биковска вратина. И зломисао ми дође: Како ли би тек Ђорђијева вратина кукала за својом главом? То ми паде на ум, а знам: не кука ни Хајров врат, нити може да кука. То кукам ја! И за Ђорђијем бих закукао! Рајац сам ја од памтивјека. Роб! Робу је жао свега живог, а неколи створа људског!... Јер не памти се да је ико од мог рода убио човјека. Истина, у мом роду се слабо и памте пређи – живе, раде и умиру на исти начин. Памти се да је дјед Мијајло пао с подине, струнио се и од тога умро. Нема знаменитости, па ни памћења. Ко старији – ни млађи. Неко вазда мора земљом владати а неко земљу радити. Ето, кад се обазрем на Булата – одројио је мимо икога у двијема крајинама, а смираја никад имао није и његова смрт, најпослије, би нечувеном злу покретач!...

Тако ми је свашта падало на ум, гледајући Ђорђија, а некаква поскитала псина се извуче из јошја и поче да њушка и лиска врат Хајров. На то се нико не осврну, па се ја баих каменом на псину. А Ђорђију синуше зуби као од кремена: Што га гониш? Овоме што лежи свеједно је, а пас мора нешто да једе... – Затим мени, увријеђен: А ти се, рајче, ишчуђаваш због глава одсјечених: и моји стари су главе сјекли...

Не рекох ништа – не хтједох по трну жито да сијем. А у то се поспрдно и госпођа начелниковица: Ево му и кћерке Шемсе – нек га она брани од кучака – ако јој се брани...

Погледах за госпођиним погледом од чардака – из ривине силази була, једра и откривена с дебелом плавом плетеницом низ прси и с колијевком на плећима.

Куку, бабо! – заплака Шемса, потрчкавајући с колијевком у којој дијете прокењка. А онда видје главу, па крену к њој. – Не дирај главу! – грмну Ђорђије и одмах доладе: Хоћу главу! Онога разбојника што ми двојицу рани! Хеј, ви горе, чујете ли: хоћу главу! Видите ли да један колац кука за главом? – И ја погледах: поред

Хајрове главе стоји један колац празан – бијели му се зашиљотина. И сјетих се – а можда је и Ђорђију у ум пробило из бајке – сјетих се бабе-вјештице од које је колац тражио: Дај, баба, главу! И рекох Ђорђију: Шта да жалиш колац! – А он: Ма није ми, будало, до коца, но је нескладно да је један без главе. – А неко од војника из ривине одговори Ђорђију: Како ћемо му узети главу кад не даш да се кућица запади – да не изгори чардак! А Ђорђије: Види, будале! Још би чардак упалио! Хоћу главу!...

Шемса приђе очевом трупу, црвврну га, опружи му руке и ноге, затим скиде мараму и покри врат – да крвав не стрши као у ћурета: Хајро се учини мртав, а Хајрова глава се осами на прошћу. А Шемса се прибра, па вичући: Излизаше се жрвњи – жито није засуто! – потрча у млин.

Чудна народа! – примијети Ђорђије, бацајући чанак. – Ту јој погубљен отац, онамо ће јој убити мужа, а мисли на млин – на кору хљеба! – Таква је она: – прихвати начелниковица, – грамзива, лукава, покварена. Траг им се утро, макар ја надничила! – Тада се ја сјетих да је то она Хајрова кћи за коју се причало да је живјела с начелником Бошком, прије но су га затворили – кад је купио читлуке и чардак и њу је приузео.

Витловн стадоше. И би претихо, иако пукоше двије пушке. И би јадно и жалосно: више ни воденица није жалила воденичара. Чуло се како у воденици Шемса пуни кошеве житом, тешко запињући и дахући. Убрзо она пусти уставе и жрвњи забрундаше – као да се живот поврати у смрћу избезумљену долину.

Шемса изиђе, сједе на праг и, закошена, поче да доји дијете, прибав и колијевчицу уз груди. – Јели ти то мушко? упита Ђорђије, отресајући руке, које тек бјеше умио на јазу. А мене спопаде страв: и у мојој памети се Ђорђијева зла намисао јави. А и Шемса напипа ту намисао – не одговори му на оно што је пита, него уздахну и расприча се: Још није ни проходило. А слабуњаво се и родило – тек да је живо. Нема кад око њега ни да се забавим...

Јави се и начелниковица, тресући главом на укоченом врату: А што кријеш гадуро? Мушко јој је – множе се злотвори! Можда јој и није од Наса – она је таква... Тек Турче јесте чим је од ње и његовијем се именом зове...

Шемса је ћутала. И потраја то тако – све мучније, све стврднутије. Најпослије се Ђорђије смрачи и – као да жали, а и храбрећи Шемсу – рече: Забрањено нам је да дирамо иеомћне и дјещу, макар била и мушка. Шемса одарати, потурајући колијевку: Драго му – нек и с њим буде што буде, ако ће ми Насо погинути! А нек ми је Насо жив – народићу му још десеторо... – Начелниковица успи уснама и тресну главом: Утјешиће се већ она – с другијема...

Зебње нешта, а све обузе ишчекивање. И видјело се, лијепо, шта чекамо: да неко јави погибију Насову. Не знам колико је то трајало: може бити мало, а чињаше се предуго – и онима што Насову

погибију прижељкиваху и Шемси што за Наса стрепијаше. А и мени: нек буде што прије – кад већ бити мора...

Одједном, пушке учесташе, Шемса скочи, притрча к Ђорђију и обисну о његове ноге: Не дај да га убију, да си ми побогу брат! Узми мене и дијете за робинју! Остави га живог! – Ђорђије је гурну ногом: Олди, будало! Не узимљу се данас робинје! – Шта зна она – сем да се подвлачи под мушкарце! – добаци начелниковица.

Шемса се, одгурнута, прибрала и почела да шика колијевку. И рекла је као за себе, одговарајући Ђорђију: Па, ако Насо мора погинути – нек погине! Свакоме може бити на понос да онакву главу скине!...

Уз то из ривине изби војник, дречући: Побјеже, пасји син! – Ко, бре, побјеже? – скочи Ђорђије. – Онај, непокорник, Насо! – Како, кад? Тек тада опазих да су пушке престале и да се војници у пристранку разкомођују. И војник задихано исприча: Насо је искористио смењивање опсаде и од кућице до чардака, од чардака до кошева – дограбио се потока и умакао уз честар. А Ђорђије је клео: Црн вам образ, као што вам је! Нека штете но бруке! А да их је било тројица као Насо – разбјежали бисте се да вам се стрва не зна!...

Начелниковица одведе Ђорђија на ручак, у чардак. Војници почеше да кољу браве и скупљају дрва за ватру.

А Шемса остави колијевку, скиде очеву главу, намјести је на врат, па поче да иариче. Али не као што иаричу Црногорке – да узноси покојника и што је и што није, а нити као наше рајетинке – да кука због тешког будућег живота, него причајући му да не брине за кућу, за дјецу, за свој гроб...

И ни ја више немах шта ни да видим ни да чиним, па пођох даље. На улазу у Шабовиће, пред крчмом, жандармеријска стража. Не пуштају никога у варошицу – не хтједоше ни мене, док не припитају старешину. Али жандарми и наоружани Црногорци се нуде дуваном и надмудрују.

Чекајући дозволу за пролаз, уђох у крчму: Крчма пуна Замараца. Међу њима сједе мајор Војин – знам га већ од рата с турском, и капетан Јанко – и њега сам гледао. Већ успут сам чуо да су мајора Војина Замарци изабрали за старешину најезде. С њима сједи полншијски писар и дјеловођа општине Шабовићке, пијучкају ракију и мезе и нешто се тихо препиру.

У Шабовићима сам, послвије, видео прваке муслиманске – њих педесетак, прикупљене у дворишту начелства; неко каже – ради заштите, а други неко – да би их спровели у Дабар. Да им то не буде смртни спровод!... Истина је што је говорио капетан Новица: власти све знају, ако и не шурују с коловођама! Тако су се – не било примијењено! – турске власти држале кад су били покољи народа српскога. Нити знам нити разумијем! Тешко нашем народу муслиманскоме!...

То је био крај Тањовог причања, а и дневне светлости. Прича и светлост нису имали везе. Али је смрачивање можда утицало на Тања да скрати – у Шабовићима и на путу до Дабра није се догодило ништа што ум не би могао прећутати и заборавити...

Газда Симо задржа Тања на конак, а Раде се обрати мени: А нас двојица хајдмо код мене.

И док смо ишли к његовој соби, он ми стави руку на раме, заста и – промаљајући главу преко балкона – примети: И ноћас ће ноћ бити ведра. Надајмо се и сјутра – ради сахране твога пријатеља. Али, јеси ли приметио нешто? Све се то ускомешало и сви су се ти ужаси догодили због Булата – због његове погибије – а њега – то се види из Тањовог причања – нико више и не помиње. – Нисам на то ни помислио, – одвратио сам, такође загледајући у модрикану запламљени квадрат неба. – Нисам ни ја – сад сам се сетио, – насмејао се Раде. – Испале – Булат је томе само повод. А ипак је он, макар и делимице, присутан у свему томе. Мада он – ти знаш да га ја нисам ни марио ни подносио – никада тако нешто не би ни урадио, ни допустио...

2.

Из причања Руте Угринов:

Пожурила је да у подне изиђе прва из поште – да би избегла придружавање колега и да је Мира не би чекала. Али најдубљи разлог те журбе било је ужасно, несхватљиво знање из телефона да су побијени притворени муслимански прваци у Шабовићима и да се, бесумње, такво нешто спрема и овима у Дабру: то није могла трпети у себи, то је морала дојавити госпођи Мири и оцу. Гласови из слушалица, знани и незнани, и даље су заглушно одјекивали, из баште, из душе. Бежала је из тескобне, сумрачне и влажне канцеларије, бежала из себе – из непроспаване ноћи, из кошмарног раскида с Гојком.

Јер увек је налазила мира у спољњем свету – у сунцу и води, у планинама нарочито. Већ само ходање у слободном простору ослобађа нагомиланих двоумљесња и мучних снова и спаја с простором и предметима – са њом самом. Па и тад, чим изиђе из поште, сунце је заблешти тако потпуно да оии гласови из слушалице и они судари из ноћне распре с Гојком ослабише и распршише се по неслућеним закуцима. Скоро насумице је направила неколико корака и, са зебњом, почела да распознаје куће, столове и људе пред каванама, врапце на прашњавом коловозу. И ти предмети, размештајући се појединачно, истовремено су се спајали у запамћену, а нешто друкчију улицу с мекано плавим небом и облачинима над њом. Тако су се и у њој сређивале и спајале мисли и намене – тек гад примети: дотад растурене и замрачене.

Била је радосна што опет корача – што је свет остао какав јесте и што опет у њој налази своје место, а она спојеност с њим. Али је знала да то опажање властите крепкоће, да то пренагло радовање потиче и из жеље за заборавом на све што је доживела, чула и слутила: била је изнутра, још рађава – није смела то сметати с ума да је не би нешто непредвиђено омело у већ својој, несравњивој дужности.

Упркос томе, ипак је било лепо, лепше од ичега надати се да ће, чим се сретне с Миром, немири јењати и обновити се покидане везе у њој самој и у спољњем свету, као и између ње и реалности.

И тако је, напрегнуто изгледајући госпођу Миру, док су њена стопала насладно гњечила шкрипави шљунак а листови се са самосвесном лакоћом одазивали тежини тела – тако је прешла оних триста метара до памије много брже него што је очекивала. А дошав до памије, приметила је жену, задубљену и чучнулу на калдрми, у углу који су чинили памијски зид и дрвена продавница воћа и поврћа. Дечурлија беху направила круг око жене, а застајкивали су и одрасли пролазници, добацујући и расправљајући међу собом. Жена је казивала нешто, гласно и певушаво као слепице: помисли да је то нека од варошких просјакиња, али запази да је одевена сељачки и боље и шароликије него варошка сиротиња.

Но морала је што пре осмотрити и доњи део Чаршије, па пожури умах заборавивши на жену и на њено запевање. Али Мире не беше на свој дужини Доње Чаршије, па се полако врати назад, и опет се нађе крај жене. А да би што мање упала у очи – први пут у животу радила је нешто тајанствено, чак недозвољено – као случајно се придружила гомили радозналаца и даље, тобож нехајно, осматрајући Чаршију.

И почела да разабире женине речи, које забубњаше као из глухоће. Наричем, а не знам ни коме ни рад шта! Свијет ми је тамница, а земља ме не прима! Али хоћу, али морам – нек крвници чују како је срцу ишчупану и виду утуљену, дому спаљену и опушћену! Нек чују вјере и стари и млади, на све четири стране! Проклета ура у којој виђех свијетло и дан у којим ме свати доведоше! Проклето сјеме што ме оплоди! И ти, утробо моја, што заче, што рађа! Проклета земља по којој идох и проклето суне које ме огрија!...

Већ је имала прилике да чује нарицање: оно на њу није оставило утисак ни приближан сазнању да је оно прадавно поимање загробности као живота. Али ова жена и није нарицала, него причала гласом и тоном тужиље, запевајући кад би се непосредно обраћала... И нехотећи, уживљавала се у хрпава, промуклу звучност и у ојађени, обесмишљавани смисао њених речи. Пролазници су добацивали – једни да је треба отерати, други да треба сазвати читав град да је чује. Али жена, по плему судећи средовечна, ако је то и чула, није поимала: задубљена, обезличена, седела је чучке, е

непомичним сељачким шакама на калдрми као једино опажајном, једином свом свету. Можда је баш та њена одсутност од свега и Ругу повукла да слуша њено јадање. Јер то се догодило и госпођи Мири, коју и није приметила док је није узела под руку, узвикујући: Боже, како је то ужасно! Али морамо је саслушати...

И слушале су је, мада нису све чуле. А и она је причала неповезано: ко може исказати дивотни и мукотрпни ток живота, ко схватити његово насилно прекидање? Целину њеног јадиковања саздало је и очистило Ругино сећање...

Кукај, кукај, кумрија из Доброга Дола! О, да ми је док је свијета и вијека да не самукнем – над пепелом дома мога и мушкараца мојих! И над Мујом, што га потоњег згодише пред очима мајчиним – усред зеница мајчиних! Био ми је потоње јадање, па ми се сад чини да ми је био најмилији. А зар мајка, а зар жена може памет да дијели, да комада срце на милије и немилеје, миље моје, дјело моја и мужу мој!...

Ја једна женска глава у кући пуној мушкиња: свекар, муж, ђелер Халил, брат Бефир и три сина – три зорњаче! Побеше их све, Муја потоњег – Мујо сине, с тобом ми сви још једном изгибоше! Па ми рекоше друге и хоца што га болест и старост спасише: Иди, Кумро без свијета, казуј по свијету како је небу без звијезда, а људском створу без дома и без рода!... О, што нијесам плоча ола – да не знам за се...

Откуд да знам ја, женска глава, кад наши паметари не знадоше рад чега војска село притиште, рад чега на село леже ноћ без осветка? Увече су причали домаћини да је некакав главар црногорски погинуо – неки га и пожалили и пожељели му лаку црну земљу. Поспали и моји мушкарци уморни, тврдијем сном трудебничкијем. А ја јадна снијевала: ударила Љубиња мутна с брда у брдо – тресу се брда око ње а пролама се небо над њом, држим се за гранчицу врбову да ме не однесе и нигдје живе душе до што чујем глас Мујов – и он се негдје за шибљиком ухватио. И онда загрмље – не чујем Муја, будим се у сграви, а на вратима бију да их обију... Што се грана моја не претрже, што ме вода мутна не однесе?...

Кућа нам је била наред села – згариште усред мога срца! Чујемо вреву и цинку и писку и понеку пушку: кад пушка пукне све замукне и јења – да огушња и живе још црњим јадом.

Или је стрес ил пожар? – вели мој муж. И свекар, нагљув и слијеп: Рат није – ничија граница близу није! – Хтједох ја да изиђем – мним: Ако се нешто и деси женској глави – мања је штета. Не даде ми муж: скочи, а прво пита: Који сте и шта хоћете од робља недужнога? – А споља бију кундацима и ријечима: Отварај, пасја вјеро, док ти није запјевао црвени нијетао на шљемени!

Муж отвори: раздањивати почело – несвануло, као и што неће! Упадоше у кућу, пребројише мушкарце, па се оглашују старешини: Овдје, хвала Богу, пуна кућа одраслих мушкараца – седам изнад

петнаест и испод седамдесет година. Мним: Гонс их на работу! – И вичем: Нема овоме, Мују, још петнаест година, а дјед је прешао седамдесету – нијесу за рада тешкога! – Војник се руга: Нијесмо их крштавали – да им знамо године! – А старешина се као шали: Неће на тежак рад – гони све!...

Стрка свукуд и све црвено – од зоре, од пожара...

Да причам о мужу – срамота ми је о њему зборити и име његово поменути! А суђено ми с њим вјековати – у раду, и јаду, до смрти и по смрти... Обећали нас малене – тако се тада женило и удавало. Откад смо знали за се – знали смо да растемо једно за друго. Знадосмо се по причању, миловасмо по рукама, грљасмо даровима. А кад му постах невеста – као да не бјех чула за њега: плакала сам за дјевојаштвом, за незнатом ког сам знала незнатог и ког не знам познанога... Луда ли сам, шта бесједим?... Али саживјесмо се – сависмо гнијездо, омиљесмо једно другоме. Смијеших се ноћи што ми га доноси и мргоћих на јутро што га одводи. Рађала сам и сахрањивала: роднија би моја утроба но што смрт гладна бијаше! Минуше војне и помори – од деветоро претекоше и снаге се дохватише три сина – три младике из љубави и трпљења нашега. Помишљасмо већ на уру кад ћемо нас двоје отићи са свијета – да другима мјесто учинимо. И смирено – срам је рећи! – омиљесмо једно другом бригом и пажњом. Бивало је, и сад, да он плане и замахне, али чешиће да на самку помилује и потсла: Кумро, Кумријице, жељо неражељена! – Умјела сам и ја да засикћем – од рода љута и поносита! Но свијем се, потом, око њега – бршљан око стуба свога! Дала бих га прије но кога из дома и рода – пристоји се, веле, тако. Но празно је од памети па до неба без мушке главе. Нико не зна нит ће знати што нас двоје! Мужу мој, доста крисмо љубалђење – да закукам пред свијетом за животом неповратним, над гробом ти што га немаш!

Запријечих врата собом и шапнух, викнух мужу: Бјежи! – А он, јадан: А ти? А дјеца? – Уклони ме с врата, искочи на двориште, раздрљи прси, па подикну: Ја сам домаћин ове куће – друге не дирајте! – Дочека га посприша старешине: Гле, јунака! Чуј, мудрака! Ко нас учи – у оваквим пословима!...

Имала сам и дјевера, нежењена – не дали ратови и сиромаштво да се ожени кад треба и како треба. Таман дјевојку заручио – не позна му, злосретниша, снагу и доброту! Веле: дјевер је брат! И био ми је. – Ријеч на ране, мелем на јаде...

Мек, неречит, дјевер се тад одважи: Па, да бјежимо – сад или никад!

Искочи он кроз прозор, а ја пред кућу – да видим хоће ли умаћи, да му се нађем на помоћи. Он суну преко купусишта под кућом – ломко лишће озаде га, диже војник пушку, ја за пушку! Одгурну ме друга пушка, пуче трећа пушка – превјеси се дјевер Халил преко плота, а на кошуљ, под лијевом плећком, бљусну крв, бљуну. Погледах на мужа, а њега вежу с комшијом – нема помоћи у њега.

Потрчах к дјевсу и узех га под пазуху, а он тежак – земља га вуче. Некако га искобељах и положих, а он ме погледа су два ока, као два извора, заусту нешто да каже – уста му се смрзосхе, извори прекалише. О, дјевере, о, поносе, што не рече ријеч задњу – да је чувам, да је памтим до самртис уре моје?

Обазрех се на кућу и на мужа: пред кућом се мој најстарији син Цемо хрпе с двојцом, а мој брат Бећир отима пушку трећему. Хтједох да се разгачетворим – да се нађем и њима живима и дјеверу мртвоме. А не стигох на помоћ ниједиоме...

Не то што сам му мајка – лијеп ми је био Цемо, гарав и стасит на браћу моју. Двоје сам била закопала, четири године нијесам рађала – већ држах да ми се утроба скаменила и зборих мужу да иночу доведе. А онда се он роди – на милост мајци и на дику опу. Размазио га отац – и сам се уза њ размекшао. Зборио ми: Кад си ми Цема родила – све ти просто! – Канили смо, чим се дјевер ожени – Цема да женимо, већ смо му и младу били намијенили – снахо недочекана, замјено несуђена...

Знала сам ја да муж не може Цема прегорети – онако везан у коноп сегну на крвника. И ја потрчах, а саплићем се о купусно лишће што луца пода мном. Ја и не стигох – нигдје не стигла као и што нећу! – а један измахну пушком и удари Цема по глави. Цемо крикну – не крикну но рикну! – и поклекну, а отац клекну крај њега и поче да му тепа – да плаче и да га дозивље. Придиже се Цемо, вјеђа крвавих – везаше га уз оца, псујући му мајку турску. А ја хтједох од јада, од стида у земљу да пропаднем: знам како је Цему што ме пред њим руже, зна како је мени што га преда мном муче. – Ништа, мајко, све ће то проћи!... – рекао ми је. – Све је прошло, сине, и ништа није остануло – ништа до мука ваших и мајке ојађеле!

И брат мој Бећир клону и поклекну под кундацима, те и њега везаше.

А Бећир ми је брат потоњи од шесторице – остале покупише војне и болештине. Волио се с мојим мужем као да су их једна прса одхранила. Тек-тек, па наиђе жељној сестри у походе. Сједе синоћ он и муж и дјевер мудре њихове ријечи стијене би отвориле, а од љепоте мога брата сва долина засијала – мјесец сишао у башту за нашу трпезу! Тако се и сад тревно – како ће ми се и дом и род утулити... У шта ће се сестра заклињати? Нит је сунша нит мјесеца! Шта ће ми и онај свијет – не било га! – кад се на овоме сјеме и мог дома и мог рода затрло!

Довикну ми брат: Барем смо ја и Цемо помогли да се дјечаци спасу! – Досјетих се, утрчах унутра: нема Муја, средњега ми сина, ни Ибра – Ибрице мезимца мајчинога. Тако је на селу, у јаду и чемеру: ако омаши један урод, други неће. Па и ја: гушим се од јада и срце ми се комада, а зборим себи: Опет је добро, Кумро, доста си родила, па ће ти доста и останути! Утрча и војник, па казује старешини напољу: Онај момчић и онај дјечарац су умакли! Но шта ћемо са старцем?

Јер сам имала и свекра – дједа Адема. Ни он није знао колико му је година: казивао је да памти кад је некакав Омер-паша ударао на Црну Гору – Бог убио и паше и војводе што рад вјера земље пустоше и народ црни истребљују! Никад предобар, прозлио се откад је омагувио – све му фали, све му смета, сви му криви. Но штовала сам га – ради оног што је био и родио, ради дома и мужа, рад старости своје и мјеста души својој. И знала сам, кад умре, да ћу га оплакати – зажалити за бригом својом око њега и за мјестом његовим празним за огњиштем и трлезом. Да барем он оста – имала бих се око кога савити и с ким покукати! Већ незнавен од старости – ти би, свекре, знао тугу моју, тугу своју! Благо теби, куку мени!

Изведи и старца, ако није престар! – заповиједи старешина испред куће. – Откуд ја знам је ли престар? – одговара војник и вуче дједа. Али дједу однекуд дошла памет и снага – ухватио се за довратник собни па неће напоље. – Нећу, – вели, – из дома свога – подигао сам га и у њему ћу умријети! А ви сте душмани и невјерници! – Не могу му ништа – снажна дртина! – довикује војник. – А што не додаци пушку рукама – осушила ти се! – кори га старјешина.

Војник се измиче и окрену пушку у дједа. Обискох о војникову руку, но пушка пуче прије но руку војнику скренух и дјед се срза низ довратник, а из бијеле браде, на прсима, крв његова провре. Дограбих дједа – он ме и не погледа, и положих га насред собе. А чујем, муж ме зове. Хоћаш опет да се расцијепим – ка мртвоме, ка живоме. Истрчах, а муж пита: Убише ли дједа? – Убише Бог му душу простио! – рекох и заплаках. А он се осијече на старешину: Срамотна војско!

Старешини као да би криво – не на мужа, него због убиства дједа: А што није изишао? – Па нареди да и дјевера мртвога унесу у кућу и кућу запале. Тако и би: кућа плану с четири стране. Потјераше везане, а ја остах сама на дворништу, пред домом запаљеним.

Ја сам из планина, од љутога соја ратничкога, па ме браћа, јединицу, дала у питомину – да не обијам дрвље и камење и да имају и сами гдје увратити кад их чести путеви ка долини одведу. Туговала сам најприје – за врховима и јелама, за овцама и снијегом. Али временом обикох – лијело је уснити и посјетити планину, но лагодније је у равницама. Свака травка ме већ знала у Доброме Доли и већ ми је и гробље на дну села било омиљело. И кућа нам се на мјесту трвила – насред села, па кад изјутра изиђем на авлију загрле ме брда травна и баште с обе стране, а простру се преда мном њиве и ливаде до Љубиње. Гледам гору, чујем воду – земљу жудим, небо милујем. Лијело ли је живовати и на миру умријети!...

А јуче гори дом – гори шио живот мој усред села, у зору рану. И све село већ дим дави и притиска. Опет се расплутих – да избацујем ствари, или да спасавам мртве дједа и дјевера из огња. И којег а од њих првога? Довукох дједа до на праг, па се повратих за дјевера – да га у диму не изгубим. А чујем, напољу, људи они зборе о гађању.

Истрчим – црна слутња ме изагна. Имам шта и видјети: згурила се два војника иза хамбара, па један наговара онога што нишани: Немој промашити – никад љепшу крушку нијеси гађао! – Нек гађају – мислим, а у себи стријепим: Није њима до тога да на крушку метак троше! Жао ми што ће крушку ранити: ја и муж смо је као младенци садиле, под њом су се теферичи сазивали, саживјело се и село с њом као с чељадетом. Но велим себи: Нек раде што им драго – чељаде није.

Пуче пушка – паде зрела крушка! Но не треска тако крушка: погледам, а мезимац Ибрица – тек му је дванаеста година, лежи под крушком. Потрчим, подигнем га, а мозак ми се његов изручи на длан. Клонух, обезнањена. А војници ми га отргоше с крила. Чујем, вели један: Срамота, грехота: дијете! – А други: Баца га у кућу – да се траг не види!...

Чујеш ли, народе: остаде ми памет Ибричина на длану: барем то од њега да сахраним. Казују паметари: У глави су душа и свјетлост! Да сачувам душу Ибрице – сунца мајчинога!

Тако не стигох да икога из куће изнесем – одагна ме огањ дома мога од дома мога. И понадах се – као да то нијесу људи зло смислили: Зло неће све сатријети – Мујо се негдје жив крије! Јер семично је, јер претврдо је срце материно! Срце мајчино стално пуца – никад да препукне. И док је иједно срце од срца њенога живо – срце њено живи. Проклета љубави материна! Све несреће си у се покупила! О, што знадох за радост и наду!... О, што се ова плоча у ме не претвори! Лакше би подносила да је газе, била би тврђа, нежалосна!

Кренух да тражим мужа и сина и брата и комшије – да их бар мртве нађем и оплачем. А не знам куд идем – гоне ме дим и ватра и воде кукњава и бјежанија.

Тако се нађох на брежуљку под селом, с осталим народом. Гори село и тијесно је под небом – од дима, од несреће наше. Старац хоца – на поњави су га донијели – клечи и чита молитву према домовима запаљеним. Нико молитве не разумије, а знамо: чита молитве од којих је и Богу страшно и зазорно. Казују паметари: добар је и милостив једини и свемоћни Бог. Да барем зло дође од њега, да му вичем: крвниче, душегубниче! Затријесмо се – ни лист се на грани не помаче, нити имам кога да прокунем...

Но инсан је немоћан и заблуђен: и ја се с другима Богу помолих – да сачува живе, да олакша муке мученицима. А усред молитве ме штреца, па питам, шапатом, другу покрај себе: Гдје су мушкарци наши? – У појати хоциној! – одговара ми она и молитву шапће.

А појата, у пристранку, гори као зубља. Али није пламен од зубље, но црн и модар – јауци га људски извијају и небо њиме лижу. И мени се памет узне – те се не могах више ни молити, гледајући како горе Добродољани, суђеник мој, род мој и крв рођена моја...

И гори све – све што чим сам живјела, што сам памтила и пјеровала: из изгореле штале потече маст – у њој и снага мојих мушкарца. Но срце женско трпи и нада се док мушкога сјемена траје: не хтједош нарицати – да не кобим Муја, но се прибрах и помолих: Опрости, Боже, што сам грешно мислила! – И хоца, клонув на поњаву, из памети извади: Смилуј се погинулима и спаси живе!...

А онда препирка, крај ријеке у војсци црногорској. И проби се ријеч: И Мујо Кумријин! – Погледам: стоје на дивади син најближег комшије, до њега Мујо, а према њима два Црногорца клекли, с пушкама у рукама.

Потрчасмо – двије мајке, која ће прије.

Мајка има нада и кад га нема, па трчим да премолим: Људи добри, проста вам смрт свију шесторице – њега једнога ми оставите! Ни по вашем закону није право да ми га узмете – нема још петнаест година. И ваши стари свјетују: Нема горега гријеха но свој закон погазити. Помислите на онај свијет, ако већ овоме служити морате! Ако је до вјера – смиловаће се он мајци – вјеру превјерити и вашу вјеру узети. Мртвима је Бог исти, а живима мајке! И ви знате за Бога и срце материнско – дајте га мајци живог у вјери вашој...

Но ми не стигосмо до бјелеге, а наша дјеца потрчаше и пушке грунуше. Не умијем казати колико и како су пуцали – пуцало је у памет моју. Но очи су злогледнице: видјех како се комшијски момчић затетура – јауком му се одавала мајка здосретна. Узела сам је за руку и соколила: Не клони, мртвице, тијелима ћемо их нашим закрити – ако се не смилују на мајке, штреснуће од закона свога!

А мој соколић – срце материнско, прелетио је диваду, нестао под обалом и почео се пети уз брдо. Стигле смо до обале – ту сам пуштила комшиницу да трчи к сину, палом на другој обали, а ја... Ја нијесам имала више куд да трчим – гдје ћу ја, женска већ временита, за њим уз гору? Молим се Богу и људима, гори и води: Што прије не остах без очију? Што не уста, водо, да га заклониш, што се не слеже горо, да те мине?...

Мој Мујо умало па да се шуме дохвати – чињаше ми се да ћу све јаде заборавити ако умакне. – Не пуцајте, људи добри! – зашћвила сам и савила мараму око ногу старешине: Нема петнаест година! Закон ћете свој погазити! – А старешини као да би криво што ће се пред војском умилостивити, па одгурну мене и мараму и укори ловца на мога сина – на срце мајчино што уз брдо умицаше.

А ловац што већ улови једнога сина, клече и – понадах се да ће ми срце прелући од чекања или се од страве земља податном бомбисати – напишани он полако као да спасава свој живот, а не да узима туђ.

Не реците ми: Можда би и неки од твојих мушкарца тако ловио Црногорце – можда тај исти твој Мујо што уз брдо испред метка бјежаше! Зна мајка то – зна све! Мајци не требају науке и поуке. Убијају људи једни друге откад је свијета и вијека и убијаће

док је свијета и вијека не могу да живе без тога, у томе су им вјера и народ. Али мајци је невино дијете њено, сестра заклања брата, жена брани мужа свога. И кукаће мајке и сестре и љубе док је свијета и вијека – судбина је то њихова, немају оне ни вјере ни народа... Не кунем ја ловце – гдје бих ја слаба женска, могла промијенити свијет који су вишње силе уредиле! Кукаам мајка за сином својим, нарочем жена за кућом пуном мушкарца својих!... Проклет свијет! Уклето срце материнско!

Пуче пушка и Мујо се ухвати за коријен и приљуби уз брдо – уз груди материне. А ја цикнух и скотрљах се низ обалу. Загазих у ријеку – нећу ли га жива затећи. Није вода дубока, али ми се напунише димије, па ме занесе, а кад изгазих, сплиће ми се тканина око ногу. Кад стигох до њега и прихватих га у руке – он још топао, гледа ме, али – очи му укоче. Не обазнах ни да ли ме видио – лакша би му смрт била у наручју материном. А дланови моји – ови дланови, пуни његове топле крви, живот његов истече кроз моје прсте – ове прсте...

Шта још да казујем? О, што и ријечи са сузама не пресахну – да сам чемер пречишћени, мрак у мраку, јад у јаду!...

Помогаше ми жене – изнесосмо Муја и сахранисмо с оно мало мозга Ибричина и шачицом пепела из колибе у којој изгореше Добродољани и моји мушкарци...

Легох на гроб. Но жив створ се гробом не спаја. Од гроба ме одвојише и у свијет упутише – да казујем добродољске јаде. А ја не знам, не умијем! Како уклет да прокуне? У свијету без свијета!

Претврдо је срце мајке, opak свијет за човјека!

Куку, људи, знате л' ко сте? Гдје си, Боже, има ли те?...

Жена је устала, најзад, подигла широке отврдле шаке, црне око ноктију и у борама од стврднуте, прашињене крви. Баш тала искрсну наредник с белим брковима и поче да виче: Разилазите се! Зар не видите да је луда? – Откад то луди паметне подбуњују? – приметила је изазовно госпођа Мира. – Не знам ја, госпођо – наредба је да се спречи свако скупљање! – једио се наредник ни сам не знајући због чега.

Гомила се, без гунђања, разилазила. А жена викну кроз црну фересу – из мрака у коме се једино она налазила: И уста ми завежите! Шта ће ријечи ако инсан нема коме да их каже?...

Мира је Руту повукла неприметно ка сокаку на супротној страни. Успут је прошаптала: Задржите смо се преврше – сада треба нешто чинити, сада треба бар нешто учинити...

Рута је рекла неку реч слагања и тек тада приметила, недалеко с леве стране, оно истурење на Гојковој соби у коме је проживела многе сате и вечери љубави. Али све то би, наједаред, незамисливо далеко, далеко – све сем те жене. Упитала је Миру, сметено: А шта ће бити с њом? – Шта ја знам! – слегла је Мира раменима. Али се одмах распричала: Ако је жандарми не отерају или не притворе – понавља-

је своју причу ту до мрака, било коме, самој себи. А можда и по мраку – док је хладноћа не отера у какво склоништа или се неко на њу не смилује и призове у кућу. Но она сад није важна – апсолутно није важна! Ја морам, ми морамо ужасно да журимо – да нас противници не предухитре. – Да, морамо, сложила се Рута, мислећи своје: то није била мисао, него – слушање, чак опипавање властите судбине у стравичној жени у шареним сукненим хаљинама, чији је мукли, брундави и циктави глас и даље прогонио, обујимао и вукао к себи...

3.

Из причања Стевана Угринова:

Тога дана – био је уторак после Булатовљевог погубљења – немила збивања у самом Дабру као да су потврђивала стравичне вести које су градић са свих страна засипале, продубљујући немире у мојој породици и кидајући већ затегнуте односе међу грађанима.

Већ сам озлојеђен стигао на ручак: прекинуо сам, нерадо, посао да бих присуствовао сахрани сина учитеља Голубовића, а тамо над раком дошло је до говорничког двобоја између – калуђера Милентија и мог пријатеља Мирка Цукића.

Као што сам и наслућивао, мој син Срба не дође на ручак: свакако је прикупљао своју дружину ради заштите муслимана. Најмлађа кћи Инга је, такође, одлутала – у саму себе, побледелог осмеха и загледана у празнину. Најстарија кћи Естера се већ била обукла за излазак – код спог вереника директора Бојовића, па је и то појачавало напрегнуту мук и отуђеност. А моја супруга Елза, не баш ћутљива – ћутала је изазовно, као да вреба тренутак за распру и свађу.

Служавка Марија већ је скупљала посуђе кад улете Рута и – не водећи рачуна или не примећујући да се и Марија налази у трпезарији – узрујано, прегласно саопшти: Оно се догодило! – Шта? – оно? Једва је дочекала, црвенећи, моја супруга Елза. – Чак си и ти – као да нам није доста Србиних и Ингиних заврзлама – почела да се изражаваш у загонеткама! Но било шта било, ја не примам да се ишта догодило, да се ишта може догодити што би оправдавало толику нервозу или твоје закашњење – барем данас ниси дежурна...

Али Рут – Рут која се никад није препирала и све увек прихватала – као да није ни чула мајку, а Естера је, већ поправљајући шминку пред огледалом на зиду, погледала сестру неразговорним „крваљим“ – као што је говорио Срба – погледом, којим је изражавала своје чуђење: Збиља, Рут, само нас све збуњујеш...

Умешао сам се и ја, благом примедбом, премда сам се досећао да је Рутини саопштење у некој вези с јутрошњим њеним састајком с наставником Миром Недић и, дакако, с одмаздом над муслиманима. Ипак, Рут, бар теби никад нису недостајале једноставност и тајност...

Али Рута као да ни мене није чула. Ужасно сам уморна – исцрпена тим и свачим! – рекла је она, пребацивши мантил преко наслона и седајући. И одмах, изненада, изјавила: Побили су оне – притворене у Шабовићима...

Мукла запањеност трајала је неколико тренутака, па се јавила – опет прва и опет свадљиво – моја супруга Елза: Толико од јуче слушамо о убијањима да се већ не сналазим где се и шта се догађа. У сваком случају, нас би све то требало много мање да узрујава – сами смо, у дивљој, заосталој земљи... – Али то је нешто сасвим друго, драга моја! – почео сам да јој објашњавам, огорчен њеним несхватањем или самом вешћу. – Они су били у рукама власти!... Али откуда си ти то, Рута, дознала? И о чему се тачно ради?

Преко телефона – службен разговор: госпођа Мира ме замолила да прислушкајем, – одвратила је Рута као да се ради о било чему. – Али ти то ниси смела!... – повикала је Елза, а ни ја нисам одолео: Рут, па то је строго, најстрожије забрањено!

Али Руту није узнемирила наша узрујана брижност. Спустила је кашику и – на моје питање какве појединости је чула – одвратила охрабрено: Све је доста оскудно, али – непобитно. Извели су их изван Шабовића, у договору с побуњеним Црногорцима – тамо су их ови сачекали и... Побили! – довршио сам ја. – Да, – прихватила је Рута. – И не само то: договорили су се и за ове овде. На исти начин. Извешће их доведе, у ноћи – тобож да их склоне. Оне из Шабовића су тобож спроводили у Дабар...

То ја никако не могу да схватим! – устала је Елза кршећи шаке. – Добио сам јој, јетко, већ отрцани прекор: Ти си превише Аустријанка! – Али сам одмах с озбиљном нежношћу додао: Или нешто још горе: превише нормалан, обичан човек – некадра да разликује добро и зло – све док те зло не тресе по глави...

А Рута је, опет смиреном увереношћу, одвратила на моје припиткивање да то није био неки приватан, неозбиљан разговор: Не! Сасвим сигурно – не! Разговарала су начелства из Шабовића и Дабра. Начелници. И још неки непознати. Било је и разговора са жуланијом – жупан је противан свему томе, мала и у жуланији, колико сам могла да схватим... – О томе не треба причати! – прекинуо сам је. – Никоме, бар засад. Већ сам рекла, – насмешила се она. – Госпођи Мири, разуме се?

Уместо одговора – Рута је наставила да лагано срче супу, ја сам гек тада приметио да је Инга стругнула. Естера је значајно приметила: Добро да сам чула – Бојовић треба то да зна...

Убрзо сам кренуо и ја – да се иђем с Цукићем. Али Елза је изјавила с изненадном, упорном мирношћу, која је – за разлику од њених бешњења – није лако остављала: И ја ћу с тобом! – А ја сам резигнирано одбрусио: Нек иде све дођавола!

Одједном се Марија испречила пред нас: мени је било пало на ум да је незгодно пред њом разговарати о таквим стварима, али тек

тад сватих сву њихову тежину. – Господине, ја... – почела је она неодлучно, чак замуцкујући, – ја сам мислила да ће то бити некакав рат, некакво јунаштво, а – мука ме спопада кад слушам како убијају народ који се не брани. Мени нијесу мнли муслимани – траг им се утро, дабогда, откуд су се и створили! Али како вашем дому зло помислила – тако се моме рођеноме случило дабогда!

Хтео сам да јој кажем: Ми нисмо ни помислили да би могло бити друкчије! – Али сам се присетио да то није сасвим тачно и да моја жена такву изјаву, поготову сада, може схватити као моје, уобичајено, размазивање млађих: потапшао сам Марију и изишао за Елзом.

Чим смо прешли поточић пред кућом – између нас је избило неслагање. Ја сам се јетко опирао да ме она прати, будући Цукић може бити у хотелу, а Елза – код ње су се, поготово тих дана, расположено нагло мењала – привијајући се уза ме, тврдокорно је настојала: Ја нећу да ти сметам ни у чему – немам ни прапа на то, уморна, увела већ. Али нећу, не могу ни да ти будеш сам. То никако! У овој дивљој, у подивљалој земљи!

Жеља да је убедим, жаљење ако је отерам, навели су ме да прешетам с њом, у правцу супротном од намераваног – ка мосту и Острву.

А већ пред гимназијом, чим скренусмо низ Љум, сретосмо гомилу муслиманских избеглица. Било је највише, било је много деце: тапкала су по прашњавој цести, држећи се за руке матера, с радозналим страхом вртела су главицама из антрешела. – Најжалостивија су, као увек, деца, – приметила је Елза као да се то не односи и на ту децу.

А ја, погружен у бриге и дужности, нисам узвратио на њену примедбу: потресни изглед избеглица би утулио наше прегоњене и без те моје ћутње. Елза се још грчевитије припила уз моју мишицу.

Тако смо стигли надомак гомилице која се, радознала, окупљала око неког на саставу цесте и мостовних подница: тај неко није могао бити просјак – пред њим би застајкивали једино уделиоци, а нити болесник – већ би га однели или бар склонили са сунца.

Лагано, у пролазу, прикључили смо се групици свакојакних пролазника – већином ђака и шегрта.

Тада смо и разабрали да се гомилица скупила око кошчате, изборане и главате старице, која је с подавијеним ногама седела на ирамчету. Била је одевена у богату муслиманску ношњу – чак и сеоски делови те ношње били су украшени свиленим и златним везовима. И мада је та накинђуреност одударала од старичиног положаја – седења у прањини на прометном месту, полут просјачиње – била је у складу с њеним подвучено, али и природно достојанственим држањем.

Било је немогуће одредити њене године, као што се – у првом тренутку – тешко и разабирало шта говори. Свакако је имала преко

осамдесет година: коса јој је провиривала испод шамије, – по врату и рукама су искакале жиле и видеде се модрикаве вене, а кожа јој је била исецкана ситним борама. Подочњаци су јој висели, а и доња усна, низ коју је цурила пљувачка, коју би она повремено – кад је опази по бради – брисала крајичком шамије. Није имала ниједног зуба у глави, а очевидно је и слабо видела – избледеле очи су јој се безизразно задржавале на стварима, а десном руком је сваки час напипавала углачан јаворов штап крај себе, који као да је за њу био некаква драгоценост, па се бојала да јој га неко не узме док је на кошчатом колену савијала пигарету из кутије такође јаворове и углачане. Старица већ није управљала ни памећу ни речима – причала је како би јој шта пало на ум, често се прекидала усред речеице или би јој речи запеле у грлу и сећању.

Зачудо, мада ни мени није било сасвим разговетно оно шта је старица причала и мада је њен говор киптео провинцијализмима – Елза ми се ниједном није обратила да јој нешто протумачим или преведем. Држећи ме под руку, зајатурена, она је гутала старицу чудно светлим, скоро појудним очима као да је гладна и жељна њених речи, па се боји да неку не пропусти...

Ако нико досад није чуо – говорила је старица – нек сад свако чује:

Благосиљам крвника, крвничкога убицу што уби мога сина Седман-бега, моје унуче и моје праунике. Нека му и Алах и Бог буду на помоћи и у боју и на починку, нек му пејгамбери и свеци пут покажу и по дневи и по мраку – не затрије сјеме Хасанбеговића као што је могао и као што други угулише крљуљу друге оиаке!

Згодила га стријела правовјерска и посјекла сабља газијска – као што и заслужује! Но ко ће га згубити, кад јунака није? Мрцино ли се упуштише, срамотно ли главе погубише! Крвинче Новица капетане, да би да устане који од старих јунака Хасанбеговића: лијепо бих твоју главу уредила – опрала млаком водом и сапуном, очешљала и бркове јој завијушила, па је натакла на рог од чардака – нек се види са четири стране, нек се суши и опада! И питала бих те изјутра и извечери: Како ти је на чардаку Хасанбеговића? А ти би узвратио – не би ти ништа узвратио, но бих ја рекла мјесто тебе: Лијепо је вазда јунаку у јунака!...

Чуј, крвинче изгубниче! Хвала ти и на овоме и на ономе свијету! Јеси човјек јунак. Зборио је мој рахметли свекар: Ни човјека без јунака, ни јунака без човјека! Да ми се умити у крви твојој – прогледале би очи моје, смирила се душа моја! Коло бих повела, подмлађена, с убојницима и трудбеницима Хасанбеговића усталим из гробова – с онима што су падали за вјеру и султана од непамтвијека и онима што их ти поби изнебуха без замијене!

Гдје сам то? Сахат који је? видим да је сунце, врви народ српски: биће да је потоње вријеме чим свијет може без дјеце пророкове. На њуприји сам. Но која ли је то ријека? А хтјела сам да останем на

чардаку – шта ће ми живот у нигдини, у безљуђу? Но ме повукоше снахе: Бјежмо, нано, да бјежимо – доћи ће гори од Новице, траг по трагу истражити!

Сву ноћ смо ишле, ишле преко свијета – придржавали су ме, опирала сам се на штап што је остао од мога рахметли мужа, а носио га мој син Селман-бег!

Селман-беже, и ти си рахметли! Кад те убише? Једном је сунце од тада обиграло: јуче, јуче изјутра су те убили. А као да си ми погинуо прије но сам за себе знала! Може бити и јеси: мајка памти једино јаде! Овај штап си ти у рукама имао: ту су руке твоје, очи твоје – очњи виде!...

Лажу, не жали те мајка! Живио си чојски. Ја да плачем? Да насладим душмане! Седам сам их одњивила – изгибоше, несталоше по свијету бијеломе. Да ме, сине, твоје руке барем у гроб спустише! А давно се гроб преда мном отворио. Прогутај ме, гробе мили! Дочекај ме у наручје, Селман-беже, мој соколе из гнијезда соколскога!... Гдје ти бише, очи твоје – очи моје извађене? Гдје ти бише крила твоја – лакокрила на крајини? Сабља твоја посјеклица – бритка сабља Хасан-бега?... Да се барем замијени – превари те крвник из мрака, из небуха. А зар си се понадао да ти харамije и хајдуци Црногорски ударе по дану и гласника пошаљу? Док су Хасанбеговићи живјели на пшци и сабљи – гинули су, ама су се и замјењивали... Раскомотили сте се, размекшали сте се поред жена, понадали у закон невјернички!...

Новица капетане! Гдје си да си, чуј утробу из које су се излегли Хасанбеговићи: хајал ти млијeko мајчино што надмудри, што згуби такве оаковиће! Прекрвнице, диндушманине! Има ли јунака турскога да те згуби – да ми ране ублажи? Да ми те је мртва видјети – утроба би ми се подмладила и рађати почела!

Хтједоше снахе и унукe да ме одведу – да починем у конаку некога од пријатеља. А ја не хтједох, велим им: Идите ви, а ја ћу сјести овдје ту се крајина и народ везују, да казујем о Хасанбеговићима и њиховој погибији. Нек чује народ турски – нек памти! Нек чује народ српски – одмазда га чека! Није био рат – мора се невинна крв платити макар у деветом кољену. И Турци и Хасанбеговићи су тако убијали – платили су! Нека су платили Хасанбеговићи – само да су се осветили! И овај дуг ће српска вјера да плати. Тако је вазда било: дуговању краја никад... Ох, што ми се утроба скаменила те не даје дину убојнике!...

Има душе у Новице капетана – у крвника крвничкога! Рече Новица ријеч људску: Поштећећу, ханума, све мушко што је испод петнаест година. – А нема ни зла Новичина на свијету – доладе ријеч душегубну: Ама да се обестрвите откуд вам је вјера дошла! – И обећах му снахе и унукe моје. И одржаће што су обећале! А ја му не обећах: куд са земље своје – из вјере своје?... Душманину нити вјеруј нити обећавај! Двоврхи мач је међу нама! Боље нек се затремо! Ко ће

пјесме наше да поје, ко да нашим јадом јадује ако са своје постојбине, испод свог сунца одбјежимо?

И нељудска ријеч се омаче капетану Новици: Хоће ли се ко покрстити – да му живот опростим? – Можда је он то само искушавао. Но не нађе се Хасанбеговић да вјером пољуља: мријети је свакојако – умријети као људи у вјери својој. Не зборим ја то што сам живота сита, нити да бих се Алаху умиљела. Него, промијени ли се вјера – и памет, живот цио се промијени. А Хасанбеговићи се не могу промијенити – могу изгинути. Изгибоше као што се и ваља – за пјеру, за жидљење своје. Ми смо вјера права – крвљу и огњем прана и препрана у хиљаду бојева, кроз три стотине година!...

Нек иду снахе и унукe и дјеца њихова куд хоће! Ја нећу и да имам кувета кога немам. Куд ће гроб од гроба свога? Дјецо моја, плаче земља ваља за вама! Кука крајина, крајишници! Ту су гробови ваши – у њедрима овим!

Родиће се осветник из земље ове! Рађао се вазда, с мучеником! Тешко, Срби, вјери вашој! И ви ћете себе искобити! Утулиће се сунце над земљом овом – изагнасте људе који су је знојем оплодили и крвљу натопили!

Сустигла сам сузе – ријеке кржаве, да се душмани не сладе, да ме гробови моји не коре. Теже би им биле сузе моје но све погибије Хасанбеговића. Запјевала бих, да умијем! Запјеваху и ако не могу – да се у тамн вјечној ограштите, да узлете нови тићи из гнијезда Хасанбегова. Мудар је Новица – оставио је сјеме осветничко да ни његово јунаштво не омекша и не јења. Но мало је Новица – да се клетва и коб скину!...

Колико Хасанбеговића лобише? Ко да броји звијезде своје утрнуле! Бојим се да ме памет не остави, будем ли их набрајала – будем ли их се присјећала. Нек се множи војска мученика за вјеру и живљење слатко!

Али знам колико их остаде – једанаест праунука. Све макање – једно другом до ушију. Умријећу, злосретњица, прије но их мржњом и осветом задојим. Јер су ми снахе меке и питоме – као да нијесу за Хасанбеговиће. Над ми је у Идриз-бега, унука најмлађега. Он је у гору умакао – помогао му неки Тањо из Присоја што није заборавио како је лијепо вјерна раја бити. Идриз-бег ће да се освети – хоће, из постељнице је Хасанбеговића. Удри, Идриз-беже – чујеш ли како шкрпне кости из дједовских гробова, видиш ли крв провзелу из гробова браће и рођака?

Но можда си и ти, Идриз-беже, омекшао – можда ће крст надбити и затамнити подумјесећ? А ја се шабе соколим – да срце од јада не бих себи ишчупала, рукама што ни штап држати кадре нијесу. Можда је већ потоње пријеме? Па ако! Гршћу дрвље и камење, овако безуба, док не цркнем на вјетрометини, а сузу пуштити нећу. Идриз-беже, боље и ти да си погинуо – ако нијеси лоза Хасанбегова. Грешна, грешно ли зборим! Већ ни за грјех не знам – род рођени

затирем! Све љепши од љепшега, пали око Селмана мога – ни у мртва лица им погледати не смијем!...

Алаху, људи, реците ми што ми досад обзнала нијесам: или је вриједнији живот или вјера?

Што ћутиш, Новица капетане? Ти то знаш – толике животе си рад вјере узео. Што ћутиш, Хасанбеговићи? Ви то знате – вјеровали сте да живот за вјеру дајете! А може бити се и крвник и жртва вјером покривају, у лудој нади да им боље буде? Једино луда тако збори! А јесам ли ја луда? Јесам и нијесам. Много несреће и за снаху Хасанбегову! Да ми се је исплакати! Но не могу нити смијем – љутиће се мртви, биће криво јунацима Хасанбеговићима...

Сјен сам ја – сјен из гроба што још у гроб није уљегао! Нек живе живи, како живе и могу да живе! Чувај главу, Идриз-беже! Бјежи с њом у свијет бијели – чувај сјеме Хасанбегово! Грешна, опет грешно зборим! Исто сјеме свуд не рађа – нема Хасанбеговића до на читлицима њиховим у крајини овој клетој!...

Нити знам шта ћу ни куда ћу! Зна Новица – не хтјесе све да побије, а чупа нас из постојбине! Знаш ли, доме Хасанбегов, знаш ли, Новица крвнице, без Хасанбеговића неће крајина бити што је била? Ко ће носити понос, ко причати славу? Ко наслиједити чазбеност и љепорекост? Један извор ће пресахнути – утулиће се једно коло звијезда на небу вашем... Пустинја сам сагорела – суза немам, моћи немам...

Зборио је рахметли свекар, кад је омудрао: Добру и злу на свијету мјере и границе нема. А ти Новица капетане, крвнице љући од зла што си направно, ти нађе мјеру свом злочинству. Боље и крвничке терације но никакве – дај, крвнице, мјеру мржњи и освети мојој!... Гдје су сабље осветнице, где ли муње убојнице? На шта спадоше Хасанбеговићи – на мој језик! Зар ријеч моја онемоћала да вишње силе замијени?...

Ријеке сам суза оставила! Плачи, земљо проклета, ридај небо немилосно! Пригрли ме, смрти слатка! Прихвати ме, сине Селим-беже! Да подворим свекра свога, да се дјечи обрадујем! Бјежи ми с очију, сунце криво – нијеси што си нити што си било, но Новица капетан црногорски!...

Старица се пригнула, заронивши очи и лице у своје бледомодре, удубљене дланове. А Елза, очију у огњеној влази, шапнула ми је: Каткада ми се чини да је луда, а каткада... Не, није луда! – прекинуо сам је. – Него се, каткада, у њој нешто подмлади. Али ја сам се већ превише задржао...

Журно сам кренуо назад, скоро вукући Елзу, која није испуштала моју мишицу. Ћутали смо, све док не стигосмо на реку, наспрам куће и јабланов. Тада је Елза, малко задихана, прошаптала: Иди, иди ти – можда ћеш нешто и учинити...

То је било оно исто место где смо у петак увече, на дан Булатовљевс погубије – тада су и почели немири у мојој породици

и нереди у дабарском крају – предано утиснули једно другом пољубац. Али не верујем да се она тога у том тренутку сетила, иако сам је пољубио уврх чела, удахнувши у неизмењеном мирису њене косе сву љубав и трпљења заједничка: не обзирајући се, Елза је скоро потрчала преко цесте – ка кући, док су јој обешена, изморена рамена и отежало тело подрхтавали јесајем...

4.

Из причања Естере Угринов-Бојовић:

Тих дана, нарочито после сахране у Замарју, Естера и њен вереник Драгутин Бојовић су се усплахирено прибијали једно уз друго. Уз то је Естера према њему – после његовог приволевања да не иде у поход на муслимане – осећала и сажалјиву драгост супруге према супругу измученом малодушношћу у нечем одсудном. Већ и због тога, чак и да није била уговорила састанак с Бојовићем, журила је к њему после Рутиног саопштења, на крају ручка, о покољу у Шабовићима.

Но и тог дана, прелазећи Житни Пазар, слутила је да малограђани, у доколици, „мераче“ њено тело, наједрало и зарумењено сочним дневном топлином ране јесени. Но и тада је с гибком лакоћом пренела то своје тело на високим потпетицама и нехајно отворила капијицу Бојовићевог дворишта.

Али тек што је ступила на први басамак, из суседног дворишта, с леве стране, отвориле су се вратнице на тарабама и отуд је искочила крутуњава, покрупна жена покривеног лица, у шареним шалварима. Одмах је започела с мољбеном престрављеношћу: Госпођо! Добра, лијепо госпођо! Кумим Вас Богом јединијем!...

Није познавала ни жену, ни остале укућане из тог дворишта, иако их је, долазећи код Бојовића, неретко примећивала. Наиме, тарабе које су одвајале кућу – властелинску кулу с хошковима од бојаног тесаника, пружале су се сублизу степеница којима се успињало у Бојовићев стан, па се с ових видео и део дворишта по коме су се играла деца, а каткада и пословале две жене, које би се повукле или закосиле ако би са њом био и Бојовић. У почетку је и прижељкивала да завири, ненаметљиво, у живот тих жена које су пековале затворене и скривајући лице од страних мушких очију. Сличну радозналост је, рекло би се, примећивала и код тих жена према мени. Али ништа се није мењало ни у дворишту, ни у односима између Естере и њих, па се угасила и та узајамна радозналост: већ једва ако би оне и погледале док би прескакала неколико горњих степеница, с којих се једино и могло погледати у двориште, а она је већ и заборављала да погледа. Но дознала је, поступно, од Милуше и Бојовића, да кула припада бегу Кајовићу с којим живи – као сувласник или гост – и његов зет Рахмус-бег. Једном приликом јој је

Бојовић, сусревши се с њима на улици напоменуо да су они станари те куће која јој се у почетку чинила чудном, а временом се наметнула својом припростом, суровом разметљивошћу: у њеном изгледу је било нечег од пркоса и дивљине господара и кметова који су се – према Бојовићевим причањима – стално хрвали и истребљивали на опом непоћудном тлу. Бегови су, пак, били различити, чак супротни – један пун и подбухао, а други витак и лак. Али, иако их је и касније виђала, није сазнала, јер то нико није истицао, који је од њих зет, а који шура. Гласови и ликови жена, пак временом су јој постали познати, премда није знала имена којима припадају.

Ваљда зато, тек кад је зачула женин глас, Естера га је у свом сећању спојила с пребелим, гојазним и већ увелим лицем четрдесетогодишњакиње, коју је виђала у дворишту и која је, очито, била као домаћица, јер је заповедала млађим женама и карала децу. Нашавши се, неочекивано, тако близу са том женом, стишала је своје изненађење, досетивши се да су муслимани у неприликама и да, ето, и њу, као кћер судијину и вереницу Бојовићеву, хоће да замоле за неку помоћ или заштиту. Јер је било очевидно да су из куле изгледали њен наизаказ: жена је изишла и обратила јој се пре него је Естера стигла на врх степеница, где су је жене гледале и једино могле умотрити. Ипак ју је узнемирила престрављеност жениног обраћања: мора да се житељима те куће, која је спајањем у себи летњиковца и тврдиње одударала од интимности околних кућица, догађа нешто страшно. И она се будући неуплетена и несналажљива, обазрела за помоћ к врху степеница – к Милуши и Бојовићу.

И збиља, горе су се отворила врата: на светлост је искочила Милуша, кошчата и наднета попут изгладнеле птичурине. У њеном изразу било је предусретљиве удворљивости, али и нечег претећег у стегнутим уснама и прижмиреним очима, чији поглед немилосно пређе булу и врати се, омекшао, на Естеру. – Драго те чека – већ се усходао по соби, – прозбори она трпко и значајно се осмехнувши.

У недоумници, Естера је показала Милуши очима на жену која је још држала шаке склопљене на молбу или у грчу бола. Започела је: Ја, ето, не знам... – Али је прекинуо женин још потреснији, загушени глас: Преклињем Вас, госпођо, свратите на час да вас нешто замолимо...

Сећа се: кренула је низ степенице, али пре него што је стигла да каже Милуши како, ето, не може одбити такво запомагање, изнад ње је изронила Бојовићева глава. Домахнувши јој руком, он је скоро заповедио: Па сврати кад те моли! – и враголасто добацно: Али не заборави да те и неко други очекује с друкчијим жељама...

Насмешила се перенику, опажајући да црвени – из стида због Бојовићеве врагодије пред страном женом, чији израз није видела да би могла успоставити непосреднији додир с њом. Али је, упркос томе, без двоумљења, чак полетно, кренула за женом.

Без речи, подигнувши вео, али се при томе не осврнувши, жена је пресекла двориште и заобишла угао куће с предње стране: нашла су се прел лицем куће – пред засвођеним вратима с алком. Ороноуло дворишне ограде, сатрулоост кућних врата, опале боје на хошкловима и изглављени канати опоменули су је, превећ уверљиво, на пропадање и недопузимљивост власника. Али изглед саличаног дворишта показивао је да њихове жене изнутра одржавају ред и чистоћу.

Тек кад стигосе до кућних врата, притворених и покованих чавлима четвргастих глава, жена је пропустила напред. Прекорачивши излизани каменни праг, обрела се у мраку из којег су непријатно и стравично стрчали неразговетни облици: то приземље је морало бити мрачно, чак и да није ушла с јарке светлости, јер је – сетила се – уместо прозора имало пушкарнице, већ запушене крпама, паучином и свакојаким старудијама. Жена се очевидно досетила Естериној забуди – благо ју је ухватила за шаку да би је повела. У том трену она беше окренута светлости и тик уза Естеру, тако да је могла уочити пеглице на њеном носу и маље на њеној горњој усници. Она беше смеђа, а не – као што се чинило због убељености њене коже, док ју је виђала с Бојовићевих степеница – црнокоса. И лице њено беше млађе, али и увелије него издалека: Естера се сетила причања како муслиманке, да би биле беле, употребљавају средства која им прерано испошћују у нагризају кожу. Али најупечатљивије су на том болесно белом лицу, испод оцрњених и чупањем извијених већа, биле очи, округле и с ролском грозничавошћу у њима: Естера као да појми, наједном, сав живот те жене иза ограда и затворених прозора – живот потресан раговима, бунама, болештинама, губљењима имања и угледа, рађањима и умирањима, мужевљевим занемаривањем и пијанчевањем. И закључи: мора да је нешто страшно, неслућено и невидовно, нагнало ту жену да се обрати – туђинки и иноверки која без зазора одлази у стан мушкарца и одева хаљине које излажу мушком роду њено тело...

А жена, као да је ступила шта Естера помишља, прошапта молећивом понизношћу: Опростите, кућа је давно грађена. То су стубе. Чувајте се, слатка моја!...

Привикнувши донекле на тмину, Естера примети уокло некаклу бурад, обручеле и гомиле неодређиве старудије, а право пред собом степенице. Али степенице не беху толико тесне да Естера и жена нису могле ићи напоредо. Било је пријатно да остави руку у жениној, мада за то није било одређеног разлога. А и жени као да је то годило, па се лагано успеше.

Прелаз из степенишне таме у собну светлост био је благ и угодан. Естеру је опчинило, у трену, богатство пригушених боја и обиље посуља, махом од бакра и коситра, у полицама и на долапима. И соба је била пространа, сва застрта вилимима месне израде, с претежно угаситним бојама. Дуж зидова су били дивани, такође застрвени, с јастуцима за наслањање. Ништа није стршало или оду-

дарало – чак и светлост, која је улазила кроз четири одређена прозора, била је умерена мушкетарима и завесама. Све је било старо, издизано и издизано, али се у свакој ситници, а нарочито у савршеној чистоћи и удобности, утолико јаче и ненаметљивије опажао негдашњи сјај и богатство.

Чак су и жене – у први мах јој се учинило да их има читав чопор и да су се искупиле и дотерале да би је дочекале – шумели димњацима као ноћне птице крилима, зрачиле неком исцуденом профињеношћу, биле одмерене у покретима и речима и једва чујне у чарапама. Ни једна није ничим испољила нестрљивост, а камоли неприличност, него су се опходиле с одмереношћу, у којој је било стиљности и пригушене радозналости.

Све су оне, дакако, биле различите и ношњом и изгледом. Али у први мах, а и касније у сећању, као да су се сливале у једно – у меку, миришљаву белину и тамни сјај покорних очију и тешких плетеница. Помислила је да је упала у харем. Али је водиља Естеру убрзо разуверила: представила јој је једну по једну, казивањем имена и сродства. Било их је једанаест и сем домаћице која је Естеру и довела – Мериме, супруге Селман-бега Којовића, и супруге Селман-беговог зета Рахмус-бега, остале су биле жене њихових комшија и пријатеља. Сем једне – њу је, уз Мериму побоље запамтила због њеног причања, које је сваки час проткивала сузама и пригушиваним јецајима.

Звала се Фатима – име доста често и, по нечему, значајно међу муслиманима. Према објашњењу домаћице Мериме, Рахмус-бег је био Фатимин ујак, па је и добежала код њега. Била је веома млада, удова, незрелих, али с прекрупним дојкама на узаним грудима и с црним очицама на округлом, убледелом и измученом лицу. И мада је плакала, једино она није изгледала престрашена и забринута, у усплахиреном јату које је тако мало знало о спољњем свету и стрепело од његових удараца. Али то је било због тога – то је Естера тек у току разговора схватила, што је Фатима већ преживела несреће којима су се остале тек нададе.

Чим је села између прозора, испред Естере се на патосу начинио полукруг од жена, с ногама подвијеним и погледима пажљивим и молбеним погледима истоветним с погледом домаћице на кувном улазу. На неки приметни знак, две млађе жене су истовремено ушле сахан с поћем и пиће у филшану. – Послужите се, – понукала је домаћица, – колико ради обичаја: ми не можемо, а и не унемо да вас угостимо...

Пиће је било слатко и мирисало на руже и док га је лагано пила, домаћица јој изложи оно што је Естера и предвиђала: будући је кћи највишега судије – Мерима га је назвала кадијом, све оне моле да се код њега заузме за њихове мужеве. Успут је поменула и Бојовића – да се и он, као угледна личност, за њих заузме. Али је у њеном излагању било и изненађења: споменула је да су научиле како

је Естерин отац противу одмазде над муслиманима. Није се могла довити, а ни Мерима јој не хте или не уме казати – којим начинима и путевима је до њих, издвојених, продрло сазнање о ставу Угринова, у који ни Естера није била поуздана. Још чудније је изгледало што су оне држале да су њихови мужеве похапшени да би их увече одвели и предали побуњеницима – да их ови побију. Да, то је било утолико чудније што оне још нису знале за погибију притвореника из Шабовића, о којој је Естера тек била чула од Руте.

Лагано се подижући на колена, Мерима је завршила, показујући очима кроз прозор: Њих – наше мужеве, синоћ, кад је све послало, спровели су из начелства – нема тамо мјеста за толико људи. Сад су онамо – у хану Матовића: ми одавде гледамо и чекамо кад ће да их одведу, а ничим им помоћи не можемо. Ето, лијепа госпођо, видиш и сама како нам је!...

Естера се окренула за њеним очима и приметила како на супротној страни трга, на обема странама капије хана Матовића, штају два наоружана жандарма: црне слутње жена нису биле безразложне. Али је изгледало неприличним да се и Естера пача у све то, поготову да продубљује страховања жена оним што је малочас чула од Руте, па је погледала Мерими у очи и лагано и мирно изговорила: Они нису ухапшени, него – бар тако сам чула синоћ у хотелу – под заштитом власти. Ја ћу оцу, разуме се, рећи о вашим бојазнима. Али не верујем да он може богзна шта да учини – то је у рукама полиције...

Држала је да је тиме у ствари разговор завршен, иако је усиљено ћутање и погледивање жена казивало да је остало нешто још недоречено, можда и незначајно, али за њих несносно. Ми не знамо ко се пита, – прихватила је Мерима, обарајући поглед. Али чуле смо да је Вац отац праведан човјек, па – просимо заштиту гдје се надамо... Ми нећемо да Вас остављамо, али ако имате имамо времена – почујте сами, милоснице наша, шта се ради...

Естера је већ била узела ташну, спремајући се да пође, али је љубазно одвратила: Ја истина журим, али ако имате још нешто – поседују и послушају. – Хајде, Фатка, – обрати се Мерима Фатими, додирујући јој руку. – И немој дужити! Немој ни плакати – немој да милу госпођу растужујеш...

Фатими су, очевидно, рекле да ће доћи једна важна госпођа, која може помоћи њиховим мужевима и њеном ујаку, па да она треба да исприча што је сама доживела. Због тога је, на почетку, у њеном причању било бојажљиве и напрегнуте високопарности, али која се убрзо истопила у њеном болном самозаборавању.

Прича Естерина није трајала дуго – једва двадесетак минута. Али у мом сећању је заузела дуже, неодмерљиво време: причање се испрелело и смрсило са стварношћу – с мужевима, намењеним погибији, ту близу, са сустегнутим плачем жена и загушеним ридањем Фатиминим...

Удали су је прсклани, премладу у шеснаестој години, за Омера, у гласиту кућу Хасанбеговића. – Омер и ја смо били – напоменула је Фатима, – од малена намењени једно другом. Од малена смо то знали – били смо као брат и сестра, а постали муж и жена. А како су Хасанбеговићи бројни – нас младенце нису свели у чардак, него у колибицу у врху баште, која је раније служила као млекар. Омилело нам је ту, па смо и преко зиме ту остали – млади гријали једно друго. Ту бисмо остали и од ове зиме, с пиленштом нашим – синчићем Хасаном што нам се лани родио...

Ту их је и затекла најезда. Уморну од работе, од материнства, од миловања, Фатиму је пробудио лавез пса и два пушња – пас је скикнуо и замукао. Онако у кошуљи провирила је кроз враташца и, буновну, запањила ју је месечина. Али смотрила је наоружане људе, већ размилеле по селу и око чардака, – обазнала је да свиће као и сваке друге зоре, зачула пој птица у баштама и гајевима. Омер је волео да приспе изјутра и тешко се будио, али је у трен дошао себи чим му је шапнула: Устај, не кукао! Војска некаква притнела село...

Али Омер је одбио да бежи, иако је још могао умаћи уз поток. – Рекао ми је: Чим је војска не треба да се бојимо: свака војска има ред и закон. И шта би мени – као да сам ја неки главар? А не могу ни да се одвајам од осталих Хасанбеговића... – Бос и у кошуљи запутио се к чардаку, а Фатима за њим, с колевком под мишком и забрањена до очију.

Тако су Омера затворили у приземље чардака, где су скупљали Хасанбеговиће и њихове суселане, а Фатима је убежала у чардак, код осталих жена.

Онда је, – причала је Фатима, – дојездио на зелену коњу старешина црногорски – капетан Новица, и кад су из приземља чардака изводили Хасанбеговиће упитао је, али као да се подсмјева: Хоћете ли се покрстити, па да вам се све опрости? – А наш старешина, мој прасвекар Селман-бег му је одвратио: Нема шта да нам се опрости, па нећемо ни вјеру мијењати. – И капетан Новица се умилостиви женама и нејачи, али да сви морамо да се у Турску иселимо: Ако се Црногорци поврате ни Бог их неће уздржати да вас све не попрште и попале... – А међу нама женама – Алах нас наградио као што неће! – неслога, као кад страх и несрећа притисну. Нешто нам из нас збори да ће сви изгинути, па рече Зулфа, моја заовица: Па не би марило и да се покрсте – ако могу главе да спасу. – А моја свекрва јој посули: Па некад смо и били хришћани и – некако живјели. – А ја се исаметила за Омером, па рекох: Ја ћу, боже, да наговорим мога Омера да вјеру промијени... – Но прабаба баба Бегуна – ено је, сад на мосту љумском своје потомство уклиње! – Бегуна прабаба пуће на нас грдњама и клетвама те се од страха њезинога прићутасмо...

Та прабаба Бегуна – у њој се већ угасило све до трунчице старе славе, та прабаба је и уклела Хасанбеговиће, кад су их одводили, својом заклетвом да вјеру чувају. Но ја и заовица Зулфа се искраемо

од Бегуне, па за капетаном Новицом. Стигосмо га на пади, иако је хата јахао. Питала га ја: Је ли истина, капетане, да ћеш опростити живот ономе ко се покрсти? – А капетан се мисли, мисли па срочи: Што рекох – не поричем! Али морају одмах да се покрсте – имам ја и попа са собом...

То досуди капетан, а ми га двије разминусмо – трчимо душе немамо да миле затекнемо и да их наговоримо. А мене гризе, па питам Зулфу: Зулфо моја, чинимо ли гријех? – Чинимо, – вели Зулфа, – али нек гријех иде на нас, само да их спасимо! Што да кријем, грешна? За живот, за главу Омерову и вјеру сам своју хтјела оставити! Мислила сам се и сад се домишљавам: Куд ћу ја без њега? У Турску? Тамо је други говор и народ други? Зар да мој Хасанчић не чује ни збор оца свога – да не види горе и народ његов, нити да пије воде које је он пио? Чинило ми се да ни преживјети нећу Омера мога. А ето, госпођо, колико је проклет инсан: преживјела сам и преживјећу – да се свега вијека патим у незабораву за њим и одржим у Хасанчићу крв његову...

Фатима и Зулфа су затекле Хасанбеговиће и њихове комшије иза оуке, на лединици над путем. Фатима је почела преклињати Омера а Зулфа и Омера и друга два брата, Мехмеда и Халила, да се покрсте. И Фатима је ту причање сузана залила: А Омер мој ме отура руком: Не могу, Фато душо, мимо осталих Хасанбеговића, не могу док ми дјед Селман-бег не би посулио. А Мехмед се хоћаше покрстити, него му не даде брат Халил: Не, Мехмеде, црн ти образ, да обрукаш Хасанбеговиће – једном се мре, а брука живи довијека... А ми двије несрећнице знамо да ће их капетан побити чим стигне – неће он чекати док ми прекузимо Хасанбеговиће. Па се сависмо око ногу Селман-бега да им посули покрштење. А њему тешко, снебива се како никад није. Најпослије претури преко уста: Нек чине шта хоће – кад се ради о вјери и животу сила и старјешинства не вреде...

И тако нас затече капетан. – Јесте ли шта, буле, учиниле? – пита он. – Пушти нас још мало, капетане – неће ли се сажалити на тугу нашу! – преклињемо га нас двије. – Војска не може да чека! – прекиде капетан и придаде: А не би ни држали тврдо вјеру српску, чим се одмах нијесу предомили... – Нас скрајнуше, а он нареди војницима да их плотунима покосе. Није их капетан мучио – као што је био и обећао. Ама сам ја видјела да је мој Омер, за оно неколико декика док му зрна нијесу живот прекинула, пренио колико да је ударен на жестоке муке којима краја нема. Прозборно ми је: Његуј Хасана, опрости, Фато, не заборави за живота љубав нашу! – И гледао ме, док му мрак вјечни није очи заклопио, а ја сам разумјела – знам ја шта говоре очи његове! – да жалост непреболну у земљу односи што ме не може послушати...

Све што се касније догађало, Фатима је испричала у три-четири реченице: дошле су друге жене – прабаба Бегуна е њима, па с кукљавом однеле погибаоце на гробље. Једино прабаба Бегуна није

ни сузе пустила корила је Хасанбеговиће што изгибоше без замјене и заклињала дечачиће да запамте њихову погибију и да их освете. Предвече се пронео глас да ће доћи још гори и побити све одреда – у сусједном селу су убили неке дечаке, па су многе жене с децом почеле да беже к варошима.

Фатка није имала више шта да прича и Естера је устала да иде. Али она – Фатима, наједном је усред Естериног сметеног опраштања са женама, пада ничке и почела да нариче између руку испружених на патосу: Мој Омере, зоро моја без сванућа! Зумбуле из младости моје утргнути! Душо моја изгубљена, срећо моја неслућена! Нећу друге постојбине, сем крај твога гроба леденога!, О, Омере, лудо момче, што ми даде пио свијет од исхода до захода? Куд ћу сада, самотница? Пружи руку, из те црне помрчине, поведи ме у ноћ своју – из живота без живљења! Куку љуби твојој и на овоме и на ономе свијету! Куку, куку, куку!...

Почела се ударати у груди. Али су је жене дограбиле за руке, корећи је због детета – млијeko ће јој се претргнути и узљутити. Кориле су је и због Омера – жао ће му бити што му љуба није тврђа...

Фатима је престала с кукњавом, загривајући се јечајима и сузама. Плакале су и жене, нутке. Засузила је и Естера: била је и пре тога доста чула и још више наслутила, али је друкчије кад прича неко ко је доживео...

Низ степенице, држећи је опет за шаку, Мерима јој је жалостиво рекла: Измучиле смо вас, себичнице! Чули сте шта се ради, госпођо мудра. Побиће и мужеве и браћу нашу...

Обећала јој је што је умела, чак и не приметивши да је из кућних полутмина прешла у двориште узаврело светлошћу.

На капији јој је пало на ум да загрли Мериму. Али она већ беше спустила ферецу, па јој се то учини неспретним и неприродним. У истом тренутку се сетила Булатовљеве сахране: била је тамо чак и дубље потресена нарицањима црногорским. Сетила се и Булата мртвог – намргођено осмехнутог: њега је морала пољубити – ношена таласом жалбеника и властитом потресеношћу. Отело јој се, док је дотицала руку Меримину: боже мој, зашто су људи овакви? – Добра, лијепа моја госпођо! – одвратила је она, затварајући капијицу.

Милуша дочека Естеру на врху степеница с истим удворно-претећим осмехом: Нијесу се умјеле довити – да тебе моле! – примети она. А Драго је већ двапут припиткивао – идиш ли...

Бојовић лежаоше на кревету, с рукама под главом и потпуно обучен. Он одмах скочи, да је загрли: била је обрадована што свом тежином својих груди и главе може налетети на њега. – Сигурно су те молиле за интервенцију код тате, код мене? – припита он. А она као да је једна дочекала да му то призна: О, да! Боје се за своје мужеве и браћу. Има много убијених – причала је једна невеста која је све то доживела... Све време сам мислила на тебе, на нас. Како је добро што си овде, што смо заједно... И Рута је чула на телефону – али то је,

знаш, службена тајна! – да су муслимане скупљене у Шабовићима предали побуњеницима, а ови их побили!...

Зачудо, Бојовића то није зачудило, иако се ужаснуо. Он је журио у школу – да се и тамо нешто не закува. Узео је ташну и, обгрљивши је око рамена, повео је напоље, иако сам желеда да будемо заједно, насамо. Јер смо већ бити толико блиски једно другом да нисмо имали нити шта да кријемо, нити чега да се стидимо...

5.

Из причања Србе Угринова:

То је моја сестра Муневера и она – Зулфа Хасанбеговићка. Не обраћај пажњу, – објаснио је Муниб. Моја сестра зна да си ту – оне нијесу покривене па ће и остати тамо. Али моја сестра не може да је умири – она још није прегорела: код нас муслимана сестре су везане за браћу као и код Црногораца, ако не и јаче...

А Срби је било као да се јадала река пљускањем о шљунковите обале, као да су цвилели млади врбљаци, повијајући се љубичастим косама на поподневном струјању. Јер је све било близу и смршено: река, лугови, плач и узајамно тешење девојака, сеновитост старог ораха и небо побледело од сјајне припекe. Љум је ту раздро баште и повртњаке и наврo право ка граду, у авлије и прозоре, а девојке су седеле уза сами зид под прозором, невидљиве и тако блиске и разговетне...

Али ко је она – та Зулфа? – упитао је Срба, ослушкујући плачно, полутужбаличко казивање, прекидано меким и неразговетним тешењем Мунибове сестре...

Био је први пут у Мунибовој кући. Мунибови укућани, као и остали старинци, поготову муслимани, нерадо примају у кућу туђинце, чак и кад су њихове вере. Али је морао свратити – утолико радије што је желео да потврди своје немирење с хајком и своју оданост самозатвореном другу муслиману. Окрњена управа мог фудбалског клуба „Тафран“ била га је задужила да се саветује с Мунибом, такође чланом управе. Наиме, противничка група око Миша, искористила је окрњеност управе и недељни сукоб да већ сутрадан затражи сазивање скупштине – дакако, ради избора управе од „непечатча“ „достојних“ циљева клуба.

Али био је и један други – нужнији и најнепосреднији разлог Србине посете Мунибу – после синоћњег договора с госпођом Миром, иако о њему није намеравао да обавести Муниба... Срба је Недићеве посетио у недељу вече, а већ сутрадан му је госпођа Мира у ходнику, за време великог одмора, дала знак да пође за њом. Онако у ходу му је дошапнула да довече, у седам часова буде на путу који од стана Недићевих води у засеокe под брдом... Да није знао где и кад ће срести госпођу Миру, не би ни приметио како се она, потрчкава-

јући, издаваја сива из сивог тла. Па и да није било тајанствености разлога и места, само састајање са својом наставницом, умном и лепушкстом, изазивало је у Срби полетна расположења. Први пут је у њој, упркос свесном опирању, доживљавао и жену, веома необичну и самим тим на посебан начин привлачну: розикава месечина је испирала из његовог сећања њену бледу, интелектуализовану чулност и необјашњиво се поистовећивала с њом. И баш та новооткривена њена женственост појачавала је привлачност тајновитог договорања с њом... Госпођа Мира, већ обавештена о збивањима у клубу, настојала је да Срба и његови сумишљеници наговоре своје другове муслимане да долазе у школу, али да им организују пратњу. – Они треба да се врате у школу, у живот! – скоро је заповедала она, застајући и севајући танушним кажипрстом. Пратећи је укорак и утувљујући њене налоге, био је збуњен неслагањем између ње и Мирковића, који му је, за време задњег одмора, такође дошануо да сврати после школе у његов стан... Мирковић је становао у трећој-четвртој кући испод Бојовићеве и код њега се могло ући с Доње Чаршије или из улицице у којој је била Тодина крчма: Срба се одлучио за први улаз, баш због тога што је био више на погледу, да не би когод, сумњичав, помислио да чини нешто тајанствено и забрањено. Задржао се код Мирковића око пола сата и он му је иза стола и шака склопљених као за молитву скоро налагао да се чврстије групишу ради отпора и обрачуна с мрачњацима и шовинистима... Дакле, ни речи о приволевању муслимана да дођу у школу и о њиховој заштити. Штавише, слушајући савет госпође Мире на путу између њива, потопљених у плаветну измаглицу, Срби се чинило да су настрјаи на муслимане Мирковићу више повод него разлог за акцију. Али госпођи Мири није рекао ни да је био код Мирковића, а немоли о разликама између њих – било му је неугодно – боже испасти свлетка, утолико више што још није био сигуран у своје запажање. Али је решио – пре него што се близу стана Недићевих опростио од госпође Мире – да прихвати њене савете. И кад је њена неразговорна прилика, преклизнувши белину цесте, ишчезла иза њихове куће, Срба је осетио дотад неслућену, полетну радост – можда и због преображавања малочашње жудње према госпођи Мири у срчачну оданост према њој и њеном мужу...

Тако се сутрадан, чим су се свршили часови, обрео код Муниба и изложио му ставове госпође Мире као своје – она га је упозорила у два-три маха да би било веома, веома незгодно ако би се обазрало о ма каквој њеној или Недићевој умешаности у груписање и делатност њака.

Ја ћу сигурно сјутра доћи и – никаква ми пратња није потребна, – одговорно је Муниб расејано и увређено, нагињући се преко стола да затвори прозор. – Немој затварати – хоћу да их чујем! – оteo се Срби узвик и чак је дохватио Муниба за руку.

И мене је занимало, кад су јутрос стигли, – рекао је он, раскриљујући прозор. – А сад – иста прича, иста кукњава. Зар нам није свеједно како се и где се гине – ако се мора погинути? За Зулфу је ипак боље што су јој браћу и рођаке побнили изван куће а не на прагоима и за софрама... – Да, – прихватио сам и додао, ослушкујући: А ми се већ расправљамо око тога где је боље погинути, и тако прихватамо саму погибију...

Испод прозора, у пегама сунца и сенки, зеленом шумору лугова и реке, Зулфино јадање поста разговетније или Србин слух опазнији. Јадала је. Куд ишла да ишла, она се у камеи и у воду претворила несрећница безбратница, од браће се растати не могу, и да хоћу – дихом дихом њиховијем... Шта је бршљан без литице? Откуд воде без извора?... Што ме, браћо, остависте да се потуцам и отуцам од немиле да недрага?...

Глас оне друге девојке – сестре Мунибове, опет ју је тешио, с нежношћу једва издвојеном из шалутања таласића и лишћа. – Али заборавио си ми одговорити ко је она, – присетио се Срба с безразложним нестрпљењем. И ко су Хасанбеговићи? – Нијесам заборавио, – скоро се увредио Муниб, – него ми се чинило важијим оно због чега си дошао. Јер ту и нема шта много да се прича: побили јој браћу, па шта би друго но да кука? А Хасанбеговићи су позната, најпознатија породица из околине Шабовића. Растурили су се свукуд, али им се био одржао тамо коријен – пола сељачки, пола беговски. Дјевојка је, иначе, премлада – шеснаестогодишњакиња. Побили су јој стричеве, оца, деда, рођаке, али она њих и не помиње – сва жалост јој се скупила за браћом. Имала их је двојицу – младићи, младији је мој вршњак. Убили су обојицу – с њима је живот започела па не може да их заборави...

Напољу, наједаред, толико тихо – учинило му се да чује капање суза незнаних девојке. Али знао је да је Љум ту раздро баштине и да то он, иза жбуња јоргована, љубка глатко камење. А Муниб је жмиркао смирено, кафено-каливастим очима испод кридастих већа и сеновитих трепавица. – Зар је Зулфа колико прексиноћ очекивала смрт своје браће? – упитао га је, наљућен његовом резигнираношћу. – Је ли ти био кад код њене куће?

Али се опет јавило туговање испод прозора: Како, једна и пометена, мртве да их подвајам, кад их ни живе подвајала нијесам? Ко да бира од два крила? Један ми је добар и милостан, а други не да вјетру на мене вијати, вазда готов да за ме ватру грће рукама. Не зна срце кдето ни шта му је милије ни шта му је жалтије. А и кад би срце било кад ро само себе да располуту – у свакој половини би опет остала браћа моја нетакнута. Само би се једи моји умножили, као што се множе што више кукам и за себе не знам! Одњивила сам се на њиховим длановима и разрасла у њиховим наручјима – моје руке опустјеле, моје груди скамењене!...

Умерханим збором, Мунибова сестра је устављала своје сурвавање у очај, узлетање у пречисте и вртоглаве висине бола. – Она тако поприча, – приметио је Муниб, зауставивши споје сезање к прозору, – па опет кука – дозива браћу, чупа косе и удара се у груди... – Поћутао је, погледајући у Србу, као да га је стид што Зулфа нариче: Временом се то стиша – у ствари се и не стиша, него помањка у себи моћи за јадање...

И споља су, доиста, провалили крикови: Куку, браћо! Дом помбисан из темеља, полом, покољ усред срца сестринога!... Тепате ми плачем мојим, мазите ме јадом мојим! Куку, браћо мој уресу, мој уресу и поносу! Куку, куку!... Куд ће сестра бездомница, слава дома? А куд ли ће безбратниша од газија?

Запала је, опет, у јаукање и ударање, праћено плачним тешењем и пажљивим обуздавањем – свакако јој је Муневера сустезала руке.

Био сам код њихове куће, – започео је Муниб, као да је очекивао баш тај тренутак. – Више пута, с оцем, кад сам био мали. И љетос, с мојим најстаријим братом – њему су Хасанбеговићи табина, па су нас позвали у госте. Живјели су у изобиљу, сељачком: воћњаци-шуме, пчелињаци-градови, ливаде – не знају које су њихове. Свуд су гинули и расељавали се, све су им осамнаесте опљачкали, пода их је тада помрло од шпањолке, а – ништа им се није познавало! Ни ово неће њих затријети, ако сви не оду у Турску – тамо би се одмародили и растурили. Увијек су држали до себе и издвајали се – спој ратника и домаћина: и у њеноме нарицању се олажа та њихова гордост, њихова особитост. Пазили су и од кога се жене и коме дају одиве. Има и код њих тањевине, разумије се. Али ти се живи не чују – Хасанбеговићи су оно што су по пркосницима и усташцима. Тако и њихове девојке: жестоке у свему – у вјерности и у пркошењу. И Зулфа је таква – цијелога вијека дужна да се свачим опомиње браће и да свачему утискује спомен на њих. Ако се она икада уда, дјеци ће својој дати имена своје браће: то није само љубав, него и аманет.

Из сенкасте тишине баштенске пробило се грактање врана. Муниб се пригнуо кроз прозор, као да га веома занима да ли ће опазити јато, па – као да тамо смотри нешто неугодно – поврати се назад и немарно упита: А шта кажу наставници за недолажење нас муслимана? – Ћуте, већином. А они који говоре – хушкају или правдају. Мислим да је била грешка што сте изостали – дат је разлог противницима. А да сте остали у школи – питање би се поставило и решило, овако или онако...

Муниб се опет пригнуо кроз прозор и, вративши се отуд, уздихнуо: Сад се као примирила: њири туло преда се – у себе, у погинулу браћу. Него и ја мислим да смо погрешили. Али то наши старији – слушају хоће и Спахића. Рачунају да запање Београд – муслимани не могу ни школу да похађају. А испада – изазивање и затварање у себс. У ствари, нико наш и не зна шта да се ради – чекај, трпи и уздај се у власг у коју нико не вјерује... – Има људи, – прекинуо га је Срба, али

опрезно, да се не изрекне, – има људи, и то не мало, који би се опрли прогону муслимана.

Муниб га је погледао с опрезном неверицом. Његово округло лице, изједено богињама, почело се руменети и пролепшавати. – Па ми сами нећемо да се опиремо! – узбунио се он. – Нико не спомине опирање, сем суманути и – Бећир Никитић! А ни Бећир зато што је муслиман, него – пуштахилук и Есма! Но сад је свеједно – мнозина му се диве и шапућу о њему. А сви остали – покорно на кланицу! Као да је дошао кијамет! Једино су жене живахне – из очаја...

Опет су се зачуле девојке под прозором – неразговорно жагорење сливено с жуборкањем реке и с устрелталим поподневним шаренилом воћњака. – Је ли Зулфа лепа девојка? – упита је Срба исочекивано и за себе и сетно се свог синоћњег жуђења госпође Мире и хладне и замамне белине њеног лица на месечини. – Је ли бела или плавуша?

Муниб је размислио, осмехујући се с чедном подругљивошћу: Како се узме – сељачка лепота. А што ће ти бити најчудије – нимало не личи на свој плач: једра, чак пегава плавуша. Нимало на Хасанбеговиће – на оне којима се њихов род прочуо. Они су махом окошти, беле коже и црне косе: Црногорци родом – памте братство и племе, али ја за то нијесам хајао. Но било како било, сад их ископаше Црногорци, можда баш од рода њихова: најслађе је – говоре ваши и наши стари – убити рођенога код вјером преврне... И ово: Хасанбеговићи су махом учили школе помало – држим да је и Зулфа била у мектебу, или су је код куће браћа учили...

Срба је добацио, полушаљиво: Ти би могао да се ожениш њоме – мислим по вашим законима? – А он сасвим озбиљно прихвати: По законима бих могао. Али се избјегава брак међу сродницима – по крви ништа мање но код православних. – Ја то као у шали, а подстакнут њеном судбином. – Тако сам и схватио. Мој средњи брат је нежењен, али сад никоме такве ствари ни на ум не падају: сад нам је она као у аманет дата... А чудо, она сад уображава да браћу издаје ако не плаче и кука за њима. И код нас сестра у себи род и браћу чува и преноси, а браћа над сестром бдију и милост јој чине. Сад је Зулфа нама сестра. Као у причи о Влацићима: јунаци спасли од змаја дјевојку, па кад се нијесу могли погодити коме да припадне, постали јој браћа – сад свијетле око ње на небу...

Он је опрезно провирио кроз прозор. – Примириле су се, – шапнуо је, враћајући се, чак јој моја сестра показује нешто на ћерћефу...

Журио је – код Николе и осталих, па устаде. – А ти мораш да идеш, – примети Муниб с нескривеним жаљењем. – Да, морам обићи дружину: ми смо се уплели, о томе се прича, па не би ваљало да сад...

Из баште је поново продрло Зулфино жаљење: Да су штогод згријешили: да су ружни, да су дужни, да су у крв угазили, да су образ оцрнили – бар се сестри памет не би окренула! Јад ме на зле и

на грешне мисли наводи: боље што су изгинули чисти и недужни – нек је жалост непрежална. Све се воде замутише – мој ће извор, пресахнуо, вавијек чист остати. Све се у крв и несрећу претворило сем сјећања на њих. Куку души мојој грешној, благо сестри непостидној!...

Оћутала је – пред кукњаву, свакако. А Муниб је, погледајући постранце кроз прозор, увријеђено приметио: Њена браћа нијесу ни лијепа ни безгрешна како њој сад изгледају. Један – мислим: старији – није се на стрелану ни држао као што треба – хтио је да се превјери. А онај други изгубио главу и рођенога брата почео да ружи и плује. Смирио их је некако дјед – најзад су лијепо изгинули. – Лијепо изгинули! – отело се Срби. – Зар није свеједно како се гине? – Не, није! – дочекао ме Муниб. – Једно се мре и то је важно – важније но како се живи. Ето ја: не држим до вјере, а не бих тада вјером преврнуо – не бих поклекнуо пред крвницима!...

Ту жаљка Зулфина се пробила прозрочном звонкошћу: Да су пали у боју – поносом сестра да се тјеши! Или да их Алах узме – да се на њ срдим, прегрешница! Ни за шта да се ухватим до за зло и за јад голи! А куд се год окренем, у свему их видим: сад ми се чини да ће ми се они јавити на облаку, а сна се бојим да њих у њему не изгубим. Ни крвнике више мрзјети не умјем! Кад се сјетим на њих – на крвнике, мисао ми к браћи скрене – осмјехују ми се тугом и поносом, погледујући у цијеви уперене. Не дају ни мртви да сестри зломисао на душу падне! Хоће да их сестра памти љубављу пречистом којом их је и у гроб отпратила. Жедни суза, жељни јаукања сестринскога!... – Ћути, несрећнице! И њима ћеш у гробу дојадити! – повикала је молећиво Мунибова сестра.

Али је Зулфа наставила, са смишљаним и, зато, још очајнијим жадањем: Гроб сам сама обојци – раскопани, бесамртни! Један ми је бор с литиша, други соко са тимора! Гром бор виги саломно и сокола сажегао! Расти, боре, из мог срца! Узнеси се, о, соколе, из кукања сестринога! Свуд тијесно сем у јаду, свуд смркнуто сем у рузи. Благо мени, браћо моја – бар вас грлим са сузама, бар дозивљем риданјима!...

Заридала је молбено и сестра Мунибова: Немој, мила, нек несрећници бар мало почину!

Бујиша плача и јаука је јењавала у тешену и исповедању. – Сад су се сигурно загриле, – приметио је Муниб и јетко додио: А ко зна, можда ће и моја сестра колико сјутра оплакивати брата најстаријега, и њега су позвали и задржали у хану Матовића?...

Било му је неугодно да оде – док се плакање напољу не смири у светлом и зеленом жамору, док се Муниб не поврати из огорчене неверице. Али он сам отвори врата, слежући раменима: Па иди! Ништа ново овде чути нећеш: Зулфа ће тако до мрака – док је не исцрпу глад и несаница. – Али ја нисам одолео да га не охрабрим:

Зашто би се твом брату или ма коме зло догодило? Ипак је ту власт, закон...

Знам, – рекао је он, придржавајући врата. – Али, од кад су их затворили, ја сам размишљао: та власт није и наша – муслиманска. Јер закон не важи за све подједнако. Ни у турско време није важио. Да ли игде на свету важи? Има народ право: ни Бог не суди једнако. Срба се насмејао, усиљено, заставши на прагу: Зашто мешати више силе у земаљске ствари?... Цукић каже: Човек је Бог. Али, због чега је, онда, човек Бога изумео? – Никад нисам до сада размишљао о Богу – прихватио је Муниб, пратећи ме низа степенице, – примао сам веровање како сам га наследио. А сад размишљам, питам се – нема одговора, а очекујем несрећу од људи. Слично Голубу Голубовићу – нисмо ни проговорили о њему, а данас су га сахранили: и он је, чујем, почео у болести да сумња. Него, да те не задржавам – ово моје и оно Зулфино краја нема...

Да, морам да идем. Уосталом, ми ћемо имати кад о свему да причамо. – Хватајући се за кваку, Срба примети да је празнина, која му се наметнула откад је овде ушао, остала неиспуњена и да би требало нешто да учини – баш сада, јер ће бити касно и упадљиво ако то буде радио док га Муниб буде испраћао.

На капији, као и при доласку, Срба је зажелео да загрли Муниба. Али је био далеко од њега – ништа није био учинио за њега, потонуло у сумње и страве и у бол Зулфин. Изрекао је, у необузданом заносу: Ја бих радо њој – Зулфи, преко тебе, упутио саучешће и поздраве. Али, да ли би то она примила од – иноверца?... – Без размишљања, погледавши га с патничком мирноћом, која је била његово најупадљивије својство, Муниб је одвратио: Она то не би схватила, нити би то сада за њу ништа значило...

6.

Из причања Инге Утринов:

Седи, – шапнула је Пола и повукла Ингу к себи, на врху степеница. – Кад слушах шта прича – заборавим да је муслиманка.

Показала је очима на босоногу једру жену, повезану и у димијама, која је у дворишту Дошином разастирала рубље на конопцима.

Код те жене су баш та босотиња и једрина и биле најупадљивије. Стопала су јој била широка, црна и испуцала: очнто је махом ишла боса, иако је уз бошчу, крај шупе за дрва, имала ципеле, грубе, али чисте и скоро нове. У борам задигнутих димија од кафенастог иша с белим цветићима, скривали су се облици њених ногу, али се, по опаљеним и мишићавим листовима и широким куковима, наслућивало да су складно стамене. Струк јој је био крутуњав, а уз читава леђа су се јасно издвајале полутнице, које су се шириле и стапале у моћним раменима. До средине тих подугих и снажних плећи спу-

штала се дебела, гдеде плавкаста плетеница са сребрним паришама на крају. Дојке су јој биле тешке и високе и понгравале су живахном самовољношћу чим би се она покренула. Читаво то наливено и гипко тело расцпаставало се у руменим образима с високим јагодишама из којих су, као у споменка, светлуцате урасле модре очи.

Учинио јој се да ју је већ видела: било је много жена сличних њој и овде у граду, међу праљама и надничаркама – прирасле за рад и земљу, намењене плођењу и тежбама. Подоста од тих жена било је и у Марији – једино је она била промућурнија, а у Инги се често јављала nelaгодност, чак и грижња пред тим женама: Можда су им, тако уморним, оне друге – нераднице као и сама што сам – покрале финоћу жеља и сложеност мисли...

Била се понадала – због тога је и свратила код својих другарица – да ће тамо затећи Младена; није га било ни на стану, ни у касарни, ни у хотелима. Јер се у школи, у граду, у кући, сав дотадањи ред суновраћивао исподношћиве неизвесности, а она... Она већ није имала с ким, сем с Младеном, ни да поразговара о тим опаким превирањима: чак је и Рута била избачена из својих неизметљивих животних зглобова... И тело Ингино – после јучерашњег непредвидљеног и жељеног љубавног зближавања у млину – било је узрујано, прожето лаким боловима и оданом жудњом према Младену: имала је сада своју тајну – чак телесну, као такву непобитну али и неотклониву – која је обавезивала да се поново одреди и према свету и према другима. Јер је сада и телом, можда и више него умом, обазнавала да је јуче доживела нешто изузетно, памтљиво занавек у свим појединостима – нешто што отвара живот у свој његовој несагледивој мукотрпности и лепоти и чини је женом која ће, као и друге, имати мушкарца, кућити кућу, рађати и умрети: све до јуче то није било тако јасно и непобитно...

И ако су се муслимански добези са села већ били размислили по Дабру присуство те жене је било за Ингу исочекивано и непријатно већ и због тога што је одударало од њених хтења и чежњи. Било је непријатно и што се Доца није видела с врха Полиних степеница, него с прга приземне собице се могло чути њено припиткивање, које је својом гугутаваошћу, упркос њеној ражалашћеној радозналости, откривало да је она и после јучерашњег љубавног доживљаја с Младеном сасвим различита од Инге.

Та жена не испољи нимало интересовања за Ингу: једва је и погледнула к њој искоса, не престајући да намешта веш на конопцу при дну авлије. Наставила је с причањем невидљивој Доци – као да је остали не виде и не чују: Откуд бих и знала шта се дешава код млина? Нијесам могла никуд из куће – није ми дао муж Насо док нијесу утврдо обећали да се могу уклонити с дјететом. А где би, болна не била, присебну инсану и на ум пало да људи убијају старца којег само што кашиком не питају као дијете? Својим очима вјеровала нијесам: на кољу пред улиштем сусељаши и међу њима – глава

мога оца. Окрену ми се свијет око главе! Смуди ми се да је колац мој отац. А крај коца, крај оца – други колац без главе, а учитељ Ђорђије виче: Хоћу главу! – Жао му, што други колац чами без главе! А ја лијело знам чију главу ишту Ђорђије и колац! Кукала бих за оцем – једну је мене имао. А онамо млин јауче – оша убили а млин зауста-вили нијесу. Ту је била жена начелника Бошка – онога што је затворен кад су се између себе побити главари црногорски. Али њу спопала мржња на мене и на муслимане, па на млин главе не окреће...

Доца, невидљива, упита нешто жену, на шта је ова застала, осмехнув се с тужним враголанством, и одвратила развлачећи чаршав на конопцу: Што ме то питаш, болна била? Као да ми је сад до тога! Начелник Бошко је добар био и оцу и мени, а чим неко земљом господари и жене су му подложене. Ја сам жена раденица и сиромашница: ко био да био господар, моје се зна – да надничим док могу и да земљи нове руке рађам. Све што сам од начелника добила – овим сам рукама одрадила, а ништа ми није учинио што ми од воље било није. Он човек још држећи и добростојећ, а она – начелниковица, сасушила се као притка и стисла као оскоруша. Она је била опазила да ме он мило гледа, па чекала, чекала и јуче дочекала да ми се наслади! Злогука позлобница – без престанка је учитељу Ђорђију у уши уливала: те да им не умакне мој Насо, те да нам краву узму, теле закољу, кућину запале. Нећеш вјеровати, милосна лепојко, а она је натукњавала и да ми синчића закољу – имало је више коља но глава у питомниама... Но ту бјеше неки душеван сељак из Присоја он ме бранио – без одбране не био! – те се може бити од њега сустегоше и побојаше. Тако скапуласмо ја и дијете – за себе се нијесам ни бојала много: Црногорци још нијесу спали на то да прште жене, а ако би се и нашли поганци да ме осамљену напаствују – женско и земља освојена све пренијети морају, а Насу бих још милија била чим зна да то с мојом вољом не би било...

Већ разастревши рубље, обрисала је мокре руке једну о другу, погледала к Поли и Инги са снебиљивим осмехом и замакла к Доци. – Да пређемо код њих, – предложила је Пола, устајући са скањчића. Знаш, кад им због Булата пријетимо не изгледа страшно као кад они причају шта им се десило...

И Инга је устала. И мада јој се ишло к Доци – у нади да ће Младен тамо наићи, успротивила се: Толико већ слушам о свему томе! И никако не могу да схватим због чега људе привлаче причања о смрти, о убијању... – А Пола, скоро увређено: Не ради се о привлачности, него... Ни сама не знам – слуша ми се као да, тада, неку страву из мене извлаче...

А Доца их је чула и повикала: А, ту је и Инга? Па што већ не долазите, забога?

Пола јој је ставила руку на раме и прошаптала: Извини, говорим глупости... Све то – петстолетно одрвавање, косовски завет,

окупљање српства – све је то велико и само наше. Али кад се чују њихова страдања – све би то требало некако друкчије... Зар се баш мора србоваги срамотом и злочинством?...

Али јој Инга није одговорила: српство је за њу било стварно једино кроз очево страдање, њене мисли су биле на другој страни, а већ су биле и кренуле, гуркајући једна другу да би – у тескоби бадкончића и степеница – ишле напредо.

Прешав у Дошино двориште, њих две су сале уза зид, на клупицу, док је жена остала крај врата, опустивши поцрвенеле шаке, и нерадо знало погледујући у собицу.

Сада да ручаш... – проговорила је Доца изнутра, звецкајући посуђем. – Морам најприје дијете нахранити, – одговорила је жена нехајно и запутила се широким, чврстим кораком к шупици с дрвима, међу којима тек тада приметих колевку.

Жена тамо седе на дрва, с колевком на крилу, и поче да доји дете. Прегладњело је. – рекла је као за себе. – А и млијеко ми се укандуло – од пута и туге... – Сад ће три сата, – приметила је Доца, с прага. Трбало је прво да ручаш. Но ти: Док свршимо, док свршимо...

Доца је спустила прел праг чанак с јелом и комадом хлеба и упитала, као да разговор није ни прекидан: А шта је послјије било – како сте се спасили? – И наслонивши се уз довратак, као да ослушкује сисање детета или цуркаће обзиданог баштенског јазиха, додала наклано: Немој да причаш ако ти је мучно...

Не померивши се, жена је прихватила: А што би ми било мука? Што је било – повратити се не може. Једномах су на Наса пупали: бојала сам се за њега – таквога више не бих нашла... Знаш, он је служио код начелника Бошка – био му као десна рука. И њега су затворили кад и начелника Бошка, па га пуштили – нијесу га нашли крива. Начелник Бошко га је из затвора молио да се насели код његовога чардака и ради му и надгледа имање. Насо је с планине – нико од плаништака није вјернији кад се триви вјеран. Насо јесте плаховит – плаништак је он, док сам ја трпелива – можеш по мени дрљачом влачити. Но ни сад он не би пушку дигао да нијесу приста-сале мушкарце убијали одреда и да га начелниковица није одала да се сакрио на тавану. И у оној бризи и невољи понудих се учитељу Ђорђију да ме узме за робинју – само да Наса поштеди: узели су ме на спрдњу – не узимљу се више робинје. А ја бих и сад робовала – служила, радила и све чинила само да Наса спасем: сила дође и оде, а живјети се мора. Но пушке одједном замукоше – допаде глас Ђорђију да Насо умаче у гору... Нијесам ја, полегуша ранвничарска, за змаја таквога! Но он ме замилова и узме, па сам уза њ и ја узлећела гдје ни у сну нијесам била!...

Наврле су јој сузе и док је брисала очи прстима, правдала се, са широким осмехом: Ето, на жалост ми дође радост – кад помислим да је Насо из онога покора и покоља умакао... Ја сам се још једном

удавала, па оставила мужа – мртвик, слаботиња. Тек сам с Насом заживјела како ваља: сложили се као и вода и ливада...

Ето, – дошапнула ми је Пола подругљиво – није ми ни падало на ум да и они, муслимани, умеју да се страсно воле. – А ја сам јој озбиљно одвратила: Није ми мени то падало на ум, али нисам ни помишљала да би могло бити друкчије.

Шемса је приметила да се дошаптавамо о њој: осмехнула се и – да нам не би сметала – потепала је детету. И ми смо се ухутале у сунчању тишини кроз коју је протишао јазих и пробијало се сласно сисање детета. У то Доца изиђе из собице, стави пред њих сахан крушака и чучну на праг. Затим се расприча, али тако да је и жена чује: Она је дошла рано јутрос – ту код комшија муслимана. Кажу нам: Има једна жена са села – радила би, само да се прехрани. Онда ју је моја мајка зовнула да припомогне око веша – нијесмо се надале да је тако вична свему. Не знам, само, где ће да ноћи – ништа о томе нијесмо збориле... – О то је најлакше! – насмејала се Шемса одвајајући дете. Могу ја ту код дрва – сад није хладно... Опет је мени боље но моме Насу...

А гдје јој је муж? – упнта Инга. – И је ли тај Насо њен муж? – Да, – потврдила је Пола, а Шемса додала: Он, мој Насо, сад је у хапсу: прокрао се шумом, па се сам пријавио.

Затим је спретно положила дете у колевку и почела да га повија, наместивши се тако да су и оне, радознале, могле то посматрати.

Белокосо дете је загугутало, забављајући се својим прстићима. – Нема никакве муке с њим, – објашњавала је Шемса, спретно провлачећи повој кроз прорезе на ивицама колевке. – Живио се не чује ако није гладно. Но, ја бих вољела да је живље – да је више на Насо...

Девојке су се поиграле с дететом, све док није почело, дремљиво, да трља очице. А жена је почела да једе, с чанком међу коленима. Јела је полако, али није мљацкала, као што то обично чине сељаци. Пазила је да јој се хлеб не мрви, а сваку мрвицу купила из крила. Дете се утишало – једино је чаврљао јазих, сам са собом.

Шемса је наједном засузила, лагано шмркћући и не престајући да једе с оном истом пажљивошћу. – Што плачеш сад? – нежно је добацила Доца. – Поједи бар то на миру...

А Шемса је узвратила, кроз сузе: Сјетила сам се оца. Мајка ми је маленој умрла – он ме подигао и хљебом одхранно и добру свјетовао. А ето, нијесам од њега ни ријеч потоњу примила, ни придржала га на умору. Сахранила сам га – друго ни кадра нијесам била, а и не треба му више... Кад је Насо умакао, више Црногорци марили нијесу хоће ли колач добити главу, па сам и очеву скињула. Умила сам је – глава се обрадовала, ставила сам главу на трупину – трупина је постала опет његова. Најлакше би ми било да сам му ту крај пута и гроб ископада, но сам се сјетила да људи зазиру ноћу од гробова, па сам га однијела, са женама што су своје сахрањивале, на муслиман-

ско гробље – нек ни мртав никоме не смета. Лијепо сам му гроб подзидала и побусала – мило би му било погледати, неће му бити хладно у кући вјечној...

Дјевојке су ћутале, свака удубена у своја размислиња и Шемсину несрећу, а Инга се сетила да је дошла због Младена – нечег неупоредиво важнијег, па се огорчила на саму себе што је то макар и на трен била заборавила. И Шемса се умирила: престала је с причањем о оцу истовремено кад је и довршила оброк и спустила чанак. Устала је, одахнула и отресла с крила невидљиве трунчице. – Могла бих сад да оперем суђе? – припитала је, окрећући се Доци. Доца јој је наложила: Узми из собе лонац – на шпорету је, па донеси воде с чесама – да прво воду угрејемо.

Шемса је ушла у собицу, изнела црвенкасти емајлирани лонац и приметила, смешећи се: Једва се снађох: ми лонцем називамо земљани суд...

Прошла је испред нас тапкајући по набијеном стазици широким стопалима, док су јој се извијале леђне полутисе из корена струка. – Морам да признам, – рекла је Пола као да саопштава нешто веома значајно, – свиђа ми се та њена непосредност у свему и та њена оданост мужу... – Да, – неодважно се слагала Доца, – она је због њега и дошла у Дабар – да би зарађивала и помагала му док је у затвору. Каже: Сваки ми је залагај грк – он тамо не добија ништа сем хљеба и воде. – И што је најчудније, – наставила је Пола, као да није ни чула Доцу, – она као да није ни потресена свим тим. – А Доца, опет неодважно: Да, као да није изненађена – чак и на околицу преноси мирноћу и сигурност. – Најзад сам и ја приметила: Као... као да су јој смрт и живот подједнако блиски и знани...

У то је зашкрипала капија: ушла је Шемса, носећи лонац пажљиво као да је лун вреле воде. Притворила је ногом капију и опет прошла испред њих, кршна и непоколебива. Зачуло се убрзо из собице како скида рингле, а затим слаже дрва у ложишту. Доца је приметила, такође за себе: А чудно – не могу јој се одредити године. Кад је погледам у лице и снагу – не бих јој дала више од двадесет, двадесетдвije. А ноге и руке и читавих тридесет! У ствари јој је двадесет и седам: стар изглед у шакама и стопалима и послуштеним раменима дошао јој је од теретног рада, мада се она на то не жали... – Да, она се ни на шта не жали, – закључила је Пола – опет као да је открила нешто значајно и, самим тим, том нечем указује велику част и пажњу.

И Шемса је изишла и чучнула пред праг, али тако да има на оку унутрашњост собе – шпорет с ватром и лонцем. – Па и немам шта да вам причам, – започела је она, непитана, – све друго је о Насу и мени. Избацила ме начелниковица из кућице – није чекала ни оца да сахраним. Вели: Сад кад се одметнуо Насо, крвопилац српски, а ти и јеси која си била, бегните се с мога имања – и начелник би вас изагнао да је ту! – Шта би радио начелник – откуд бих ја знала? Но

онако недушеван не би био: Црногорци су ми на њен наговор избацили ствари и поломили оно суђа што смо имали, те се нађох на голој ледини. А пошто сам оца сахранила – примркла сам, јер сам помагала да се и други укопају – мене обузе жеља да се нађем с Насом. Досјетих се да му тетка живи испод Шабовића – кућа им је спутна, те да ће он сигурно тамо ударити. Бјеше ме већ ноћ ухватила кад стигох у Шабовиће: није ме било страх – мјесечина као дан и врви путем бјеганија од жена и дјете. Но из Шабовића не пуштају даље. А ја не буди лијена, него се с још три-четири жене поврати назад, па – између кућа – у њиве и ливаде. Обиђосмо оно вароши – а и нема ту више но триестак кућа. Богами не знам бјесмо ли се или не бјесмо пребациле на паду, кад испред нас загрокташе пушке а иза нас, из вароши, се на то одазва кукњава жена и писка дјете. Препале се моје жене, хоће да се враћају, али их ја узбих: Шта ће ко нама женама? А није штета за наш живот кад толнике мушке главе падају и искорјењује се из ове земље народ муслимански? – Ишле смо тако не више но би добра музиља краву помузла, па се сучелисмо с гомилом Црногораца: журе, смркнути, као да од нечега бјеже. А ја велим женама: Ови су, малоприје, људе побили. – Присјетила сам се да је гробље десно, на утрини над Љубињом. Кад стигосмо тамо – тројица Црногораца претражују гробље, а њих седам-осам уз ограду ћуте и махом пуше. Ми ближе – они тројица не претражују гробове, но преврћу мртве, а они искрај ограде нас оставише: Ко сте? Откријте се да видимо да нијесте мушкарши. – Открисмо се, иако је срамота, само да прођемо без грдила. Наредише нам да чекамо док водник претресе мртве – не смједоше нас пуштати без њега. Присједосмо ми крај пута. Водник им се – како чусмо – звао Манојле и ишао је од погибаоца до погибаоца: двојица претресају мртве и што нађу трпају Манојлу у торбу. А Манојле је пресијечао петне жиле мртвацама – као убијеним воловима да се не окопијере. Понеки погибаоц, још жив, јекнуо би а Манојле би своје прекорио: Јесам ли ја зборио да има живих – не вјерујем ја ником до својим очима и рукама. – И додао је, као да је нешто велико изгубио: Тако нам је и Хасан-бег утекао: да сам га ја везивао – сад би он ту своју крв докао... – И приклао би Манојле живог, зборећи му: Е што си јечао јечао си – ја ћу те сад мука ослободити... – Ту је било више од педесет погибаоца, па је потрајало и уру док довршише претраживање. Ми ћутимо, а војници причају мало – и све о нечем другом, а не о ономе што се ради пред њиховим очима. Кад су били готови с претраживањем, Манојло сједе на траву крај пута, истресе торбу на прострту кабаницу нареди оној двојици помоћника да сложе крај њега посвлачену одјећу, па сазва дружину. Рече Манојле: Сваку пару, све ствари морамо подијелити поштено и праведно као браћа рођена, а уколико је неком тугаљиво да узме крваво и с мрпа – нек прода или остави, јер вада има оних којима то не смета... – И све праведно и брагски подијелише. И бијаше оних који не узимаху

хаљине и шећер. Али други узимаху и, смијући се у инат, крпаху шећер, правећи се да им је слађи – а може бити им је и био – но да га први пут кушају. А кад с диобом бише готови, Манојле упита: Шта ће ту те буле? – Војници му рекоше. А он приђе, сваку нас пажљиво погледа, груди нам опипа – али не као што мушкарци женске пипају, него као кад се пипа витам кравима. И ми смо, заробљене, пустиле да ради шта му је воља. А онда он рече: Кад нијесте мушкарци, можете ићи куд хоћете – моја војска женскиње не дира...

И Шемса је заћутала и ускочила у собицу – отуд се зачуло како отвара шпорет и потаркује ватру. Девојке су се погледале с немом стравом.

Прва се пренула Доца: Није баш пријатно све то слушати, али – тако је око нас и нема вајде ако се очи затворе. – А ја сам мислила, – рекла је Пола, – да се такво нешто могло догађати једино у прошлости – кад су људи били непросвећени и заостали. И нисам веровала да би и Срби могли бити такви... Не знам како да их назовем! Ето: тако заслепљени!...

Инга није ништа рекла: мислила је на Младена и питала се: Да ли би он тако убијао?... Да, морао би. То је, такорећи, његов занат: њега уче да убија и он учи друге да што боље убијају. Но такви су и други – кад дође до рата. Можда људи слуте, да без те работе не могу, па унапред спремају војску – оружје, офицере, војнике... Али Младен ипак не би убијао тако – одреда, невинне људе. А можда и би: нареде му, и он смиче. И не би се осећао много ни кривим: наређено му, у име отаџбине, краља и идеја у које и сам верује. А не може да не верује – чим је човек мора у нешто да верује... Жиле свакако не би пресецао: опипао би им пуле или дах и – притупао их. То би морао – иначе није извршио задатак. И шећер не би крцкао – али би им запленио добра, ако би му наредили... – И мада између њега и Манојле постоји само различа – баш она, та различа чинила је да се – док је размишљала о свему томе – није ужасавала Младена, него саме себе, и то због тога што јој је бивао драг, чак дражи него дотад, и што је неодољивије него кад је ту приспела вукла је жеља да га види...

Али такве мисли се нису дале домислити, него је Шемса изишла из собице и поново села на исто место и у исти положај. – А куд си се последије девала? – упитала је Пола, наслањајући се на зид, склапајући очи на сунцу – као да ће слушати дугу, занимљиву причу.

А Шемса је наставила као да није ни прекидала: Скренула сам с пута у брда и нашла Наса код тетке. Стадосмо се договарати шта да чинимо. Он пресуди: ти се склони куд било, а ја нећу ни дан од власти да се кријем – идем да се предам у Шабовиће. – Какве Шабовиће, црн ми дом с тобом! – вриснух ја. – Затворенике из Шабовића су власти предале Црногорцима те их побили на гробљу варошкоме.

Какве власти! – тргнула се Пола. – Па власти су позване... – Шемсино лице је отврдло – као да ће се ућутати, али је тихо рекла: Јесте, власти су их скупиле – тобоже да их заштите, а онда им рекли да их воде у Дабар – тамо је ками сигурније, па су их, чим су изишли из Шабовића, предали Црногорцима. То свакако знам: и ми смо видјеле како се на гробљу чашћавају дуваном жандарми и Црногорци. – Али ти нам ниси рекла то о властима! – узвикнула је Пола, прикупљајући ноге и одбијајући се од зида. – Шта ја знам? – одговорила је Шемса као да је крива. – Пола је довикнула, љутећи се на себе: Па причај даље! Зашто је онда твој Насо одлучио да се преда?

И Шемса је наставила, узданувши с олакшањем или ожалашћеношћу: Није хтио да ме послуша. Ускопистио се: Дабар је веће мјесто, тамо су војска и суд – предаћу се па шта ми буде... Знате, он је био са законом и државом, па у њих и верује. А шта ја проста женска глава знам и могу? И тако се договоримо да ја идем падом, а он шумом и странпутицом поред мене, па да се пред Дабром нађемо кад сване – он без фсса, као да је српски сељак, а ја у чему сам. Но морали смо прије прећи мост на Љубињи, па се договорисмо да ја прво извидим да нема засједе црногорске и звижлукнем њему у грмљу. Тако и би. Но таман кад наступисмо на мост, зачусмо разговор с друге стране, те ми, немајући куд, ускочисмо под мост. Одонуд дође десетак људи и застадоше на мосту – чујемо договарају се на коју ће страну у плачку. И тада ми се дијете пробуди и поче да кењка. Видим да ће проплакати и открити нас, те ја окренем колијевку и притиснем дијетету уста шаком. Насо ми дошаптава: Не, удавићеш га, несрећнице! – А ја њему: Ако, ја сам га и родила: опростиће ми Алах – од невоље љуте то чиним. – Опет Насо: Изићи ћу, нек ме убију – боље по да дијете рођено удавимо. – А ја још олуважније: А ја ћу с дјететом у Љубињу – нек се ни нама стрва не зна. – Може бити и не бих скочила у ријеку, но се предомислила, али можда сам мислила тако и тако му шаптала. А Насо зна – кад ја нешто кажем са свега срца могу то и да учиним. Богме се он ућута, а све гризе усне зубима. А ја опажам како се дијете трза и дави под шаком, па му попуштам помало – да душу поврати, па опет уста зачепим. Није мени Насо милији од дјетета. Али, као да бих га ја издала, ако би га дијете из моје утробе одало... Шемса поново заплака, али гласним и дубоким јецацима: А жао ми га је било – срце ми пуца, кад се и сад помислим... – Но све се срећно свршило, – прихвати Доца овлажених очију. – Немаш разлога да сад плачеш. – Знаш да немам, али кад се сјетим...

Али како сте се снасили? – упитала је Пола, зајапурена наглим узбуђењем. – Никако! Ријека је жуборила, па нас не чуше, него убрзо окренуше својим путевима. Послије смо лијепо ишли, све док се нијесмо у зору састали пред Дабром. Насо се јављао звиждукањем мени из шума и ливада. Онда смо отишли у срез и он је испричао шта је било и због чега је крив. Као да им не бјеше мило што се

предао, али су га притворили – закон је закон. А мени су рекли да идем и да могу да му долазим сваке недјеље и доносим што треба.

Шемса је неочекивано скочила. – Узаврела је вода! – викнула и додала, озарених и сузних очију: Опет је добро! Спасди смо се сви троје!... А сад морам да оперем суђе...

Поседела сам с другаришама – завршила је Инга причу, – напрескок одговарајући на њихова питања, све док Шемса, оправши суђе, није изишла и пошла к дрвљанику. Тада сам и ја устала. – Куда? – упитала ме Пола увређено. – Па нисмо ни проговориле!... Али ја сам се изговорила задањом, куњом и не знам чим све не – јер сам жудела, јер сам слутила да морам наћи Младена...

Док је Инга излазила на капију, зачула је оштре ударце секире крај дрвљаника и онај загушени, гугутави смех Доцин, којим је и без по муке брисала туге и неверице.

7.

Из причања Гојка Марковића:

Баш због тога сам и дошао, – одговорио сам му и довикнуо: Хоћеш ли ти, Бећире, да се бориш, или да се ту издежаваш и стичеш славу коју ниси заслужио?

Бећир се намерно пуњастим нажутим зубима и показао ми на китњасто одевеног човска у жутим чизмама, уваљеног у сено, с рукама око колена: Можда би се он борио – за ислам! Можда је и дошао да купи верничку војску! А ја нећу ни за ислам, нити за било коју перу. Борио бих се једино за богатство, за сласт, за живот. Мени је свеједно ко влада и како влада. Ја сам самом себи довољан...

При томе се Бећир намерно поигравао развијеним мишићима на грудима и рукама. Али он се досећао да ја знам како он више држи до своје сналажљивости, премда одређеног занимања никад није имао, него до своје снаге и извезбаности. Због тога је додао: Људи као што сам ја никад ни у чем не оскудевају – вада је неко вољан да наше умеће и нашу снагу плати. Знаш и сам, ја умећем свачим да се бавим сем њфтинлуком – нисам за занатлију, чиновника, трговца...

Ја сам слутно такав одговор. Али нутрину ми је испразнио раскид с Рутом, а пометеност и узрујаност у граду је била тако велика и свеопшта да сам допустио наваљивању суплента Мирковића и, ето, покушао да укључим Бећира у евентуални окршај с подстрекачима најезде на муслимане. Истина, задњих година смо се ја и Бећир ретко и накратко сретали. Али се и у таквим сусретима међу нама обнављала срдачност из детињства – непатворена, сазлана док је мој стриц Новица становао у кући Бећировог оца, после потискивања Турске 1912. године: тада стриц Новина није испољевао садању нетрпељивост према муслиманима – они су били обезглављени и црногорска круна им је била признала право као и другим

грађанима, а сада сам ја – и по мом и по Мирковићевом схватању – био најпогоднији и да пронађем и да наговорам Бећира.

Мени је било лако пронаћи Бећира – преко његове стрине, будући да је и његов отац био притворен с осталим муслиманским правцима. Али нисам био убеђен да је Бећир од користи, а још мање да је погодан. На то ме – као што поменух – подстакао, чак навео Мирковић, који је, очито, сматрао борбу важнијом од ликова бораца. Мирковић ми је био стари занац, мада никад нисмо били преблиски. Али пред дабарском помамом, наказнијом и од оне замарске, и у личној сметености због Руте – приклонио сам се Мирковићевим разлозима у толико лакше што ми је он једини и наклоност показивао: после гадости о односима Руте и Мила Војводиног, који су у хотелу „Америка“ преда ме и на ме изручили најугледнији представници Добра и читавог краја – Мирковић је устао иза свог стола, сустигао ме и чак под руку узео, објашњавајући ми друштвену неминовност увреда и притисака којима сам био изложен...

Стрина Бећирова ме замолила да припазим – и Бећира би власти могле призвати, поготову што се замерио у прексинаоној тучи с Миланом Раковићем, али ме без двоумљења нацутила у сенару – у јарузи укљиченој измјеху Сељачког пазара и доњег дела Криве улице. Тако сам стацио уз јаз, у залеђу кућа, већ око девет сати доспео пред црвоточну зграду рину која је некад била на ливади, а сада служила као остава за све и сванита, али понајвећма за бадњеве у којима се киселио купус или превирала цибра.

Баш заостали мирис непостојећег киселог купуса, одурно нагњо, дочека ме пре него сам закуцао на врата сенаре. И врата су се отворила пре – чим сам подигао руку да откуцам уговорени знак: преда ме је из тмине искочио Бећир, у црним вуњеним гаћицама за купање. – Чуо сам шкрипу вратница, па сам те приметио, – рекао је он обрадовано. – И добро дошао – у хајдучку јабину! Али ако мислиш да су овде хајдуци – вараш се. Он би и хајдуковао да има прилике, а ја – прилике би било кад би било воље.

Бећир је оставио врата полуотворена, објаснивши весело: Нема опасности да ту неко дође – није време кисељења купуса: А нама је баш базд од купуса најопаснији, иако овај витез вјере пророкове мисли друкчије, – и Бећир је уперо кажипрет на туђинца, којег сам тек тада, привикавши на тмину, уочио у сену...

Бећирова циркуска веселост ме и навела да му, пре него сам сео или се упознао с туђинцем, без икаквих увода кажем због чега сам дошао. А пошто ми је без двоумљења узвратио да та врста послова одговара више јабанцу него њему, Бећир се ненаглашено вратио у своју циркуску веселост, ширећи десну руку к странцу: Бећир Никшић, победник у седамдесет и седам боксерских мечева без рукавица и тридесет и три слободна хрвања, засудник у водењу с дабарским бивољом Миланом Раковићем, незасити гутач ватре и властитих речи и снадмашни играч на конопцу и људској глупости, има

част да вам прикаже живог газију, то јест хероја вјерс пророкове – истина, шљема шљивку и дреши димије булама, али Коран забрањује једино вино, а газија више не поседује чифчијке да би њима под сукње запиривао... Где сам оно стао? Аха... Живога газију и шехита из славних битки за веру пророкову – ти, Гојкане, можеш да сам уметнеш те битке, будући боље знаш историју... – Али странах га је прекинуо, опустивши руке и исмехнувши се тужно: Немој болат, доста ми је и своје мукe! Ја сам Хасан-бег Газијић. Из Шабовића, до јуче кућић, а сад, безбеди, нико и ништа док сам на ове гране спао... – А шта ти овде фали? – дочекао га је Бећир. – Одспавао си и поручао, опасност ти ту никаква не прети, а што се тиче грана – попусти тинтару па никакве гране ни видети нећеш...

Хасан-бег је скокнуо на ноге протежући се: Тамница је то страшна! Не ово – ова стаја, него – не можеш ни прстом маћи за вјеру своју и народ свој. Како можеш, Бећире болат, да се ругаш с тим? Знаш ли да је нашој вјери и народу нашему кисмет дошао?

Тек тада сам осмотрио незнанца у читавом обличју и накићености... Био је он леп тридесетогодињак, али доиста старински у оделу и држању, па чак и у лику: румено и бело лице, с црном кудравом косом расутом по врату и ушима и с брковица опуштеним, али уредним и уврнутим. А свеже снапрегнуте усне и дугуљасте беле шаке одавале су неструдбеника навиклог на удобност у планинским свежиницама. Његова одећа је појачавала и усклађивала старовременску лагодност којом је читав одисао: свилен појас око танког струка, долама од црвене, а димије од модре чохе и некакве ципеле до сред ноге, – тек тада приметих да то нису чизме – завинутих и оштрих прстију и широких, посувраћених грла.

Бећир је, дакако, приметио моје радознало дивљење и док се, онако наг, шелурио око нас, убацивао је своје лакрдијаштво и присен стварне, тужне завидљивости: Одећа и тело и душа бега који више није бег! Паун! Али пошто се у нашим горама те птице више не легу – петао! А шта сам ја? Оваквог каквог ме видите – то је мој најлепши изглед: обичан пеливан! Пеливан и петао! Чудим се и оном ко нас створи и оном што нас састави! И још једна велика разлика: он кука што се није родио у неком давном давнопрошлом времену, а ја – ни једно време не бих заменио за ово, јер не могу ни да га замислим. Иначе смо ја и он у сродству преко стрина теткихних тетака, мада он држи да смо близу – само што нас једна мајка није родила. А и он је за Есмом кукурикао. Али је преуранио, као и многи други. Једино сам се ја у прави час њеног ужета дограбио и на њему ћу се – уздам се у се и у луде прилике – и одржати...

Хасан-бег је, док је Бећир говорио, отресао сламке с одеда, па кад је био готов, обрисао је руковетом сена сандук, сличан онима у које се пакује шећер, и сео на њега, пребацивши ногу преко ноге: Ето, – извинио се, као намерно уздахнувши, – у сијену морам да спавам – код чардака и свилених душека!...

Бећир је узвратио, као да је очекивао да бег каже баш такво нешто: Да га, Гојкане криво не схватиш – витез се изразио у песничком народском стилу. А у ствари је одијело на њему дедово – облаче га свадбару или умрлцу: и умрлац би га морао вратити кад би могао, а будући не може – прикраву се ноћу и откопају му гроб, свуку и одијело врате у скрињу, где му је и суђено да борави док га не изгризу мољци. С чардаком је побоље: црвоточна зградаца од једног собичка и два полусобичка, пуна стеница као шипак коштица. А свила су му поњаве и пустине од најгрубље вуне – уколико је заменио коњску ћебад која су ушла у моду после црногорских добросуседских посета осамнаесте, односно с доласком србијанске војске, чији су се четни наредници дотичних артикала ратосиљавали испод руке, свакако из патриотске гордости, будући су била француске израде. И нек те не изненади газијин отмени и чак учени начин изражавања: учио је нешто школе. Али од тога он има више штете но вајде: сасвим се залупао у Коран, у вашљиву спахијску погоспоћеност и у приче о јунаштву пређа као у истине које мора опонашати ако неће да буде одрод и издајца. Но ја га сувише оцрњујем – биће он сам у томе вјештији. Изводите сад Ви наставити, племенити господине беже! А мени нек буде опроштена оволика опширност – млади господин је мој пријатељ, али махом ван Дабра и зато недољно обавештен о стварном положају Вашег стадежа и лично Вашег господства!...

Господине! – завапио је најзад Газијић. – Утичите Ви на њега да ми се не руга! Као да је мени и до чега сем до голог живота! Напутили су ме овамо моји и његови рођаци. Кад сам се ушуљао пред зору – спавао је, па сам и ја легао ту – овакав каквог ме видите. А кад сам се пробудио – увелико обданило. Дао ми је, мртвом гладном, да једем. Ја се понадао да ћу му се пожалити и појадити – а он ударио у лакрдије...

Ја сам се нашалио: Доиста чудна дружина – један се смеје, други кука... – Такав је живот! – упао је Бећир, нагло се сагао и почео да хода на рукама, настављајући: Док једном не смркне – друго не сване! Све је лакрдија – људи, борбе, идеје! Најлепше би можда било живети на глави – увек би се видело небо. Једино жене без димија би биле толко привлачне – видело би им се све! А шта ви мислите, крвава газијо? – упитао је, враћајући се у нормалан положај и отресајући дланове.

Бећо, брате, чуј ме! – јекнуо је Газијић. – Знаш ли ти да сам ја са стрељања умакао? Био сам с другима узет под тобожњу заштиту власти па су нас синоћ извели из Шабовића и предали Црногорцима: све су побили, њих педесет и два – све до мене једнога!

Бећо га је укочено гледао и ја приметих да му се мишићи на лицу и на читавом телу опустише, па нагло напрегнуше. Затим је погледао у мене, као да тражи потврду својој неперници. То и мене збуни: Нисам ништа чуо, – изјавио сам, – мада... Сад се сећам:

суплент Мирковић ме малочас срео и испрчао ми да се у Шабовићима нешто страшно догодило. Ја сам био на сахрани Булатовљевој – слутио сам да ће бити паљевина и плачки, а и понеко убиство, али такво што...

И ја сам погледао Хасан-бега с пажљивом неверицом. Али он поскочи, цикнувши: Истина је! Жива истина! Побили су све прваке шабовићке – Шабовићи немају више ни главе ни душе. А по селима, где су стигли – побише све што пушку дићи може и што није подјетињило! А ја сам умакао: надао сам се да ћу затећи на слободи наше прваке у Дабру – не би ли што на вишем неком мјесту подузели. А ето, и њих су позатварали – иста судбина и њих чека...

Он је ућутао, уздигнув своју лепотанску главу, с очима пуним суза: Остало ми је да плачем као самохраница!... – А ја почех да тешим њега и завравам себе: Могло се знати да ће разјарене гомиле Црногораца... Али да власти...

Бећир се свалио у сено, хватајући се за главу: Мој отац је затворен! Зар је то могућно? Је ли збиља све то тако било?

А Хасан-бег је почео чепукати и причати, са шакама у појасу.

Кад га је јуче изјутра стражар пробудио и саопштио му да одмах иде у начелство среза, он је помислио, најпре, да можда има и десет сати – засео се био синоћ с пријатељима, испијајући ракију на месечини и домишљајући се шта би Црногорци могли подузети због Булатовљеве погибије. А онда је закључио да га, најзад, и ова власт призивље ради смиривања узбуђених, уплашених муслимана. Умио се, свечано обукао, попио на брзину каву. Али кад је изишао на једину улицу шабовићску – дошао је себи, опазивши да се сунце тек помолило и да се у трави између камења ивичњака блиста зора. Извадио је из силава старински сребрни сат, који се навијао кључем и на сребрном ланцу му висео о врату, и утврдио, запањен, да још нема ни седам часова, иако канцеларијско време почиње тек у осам. Приметио је, тада, да и други домаћини журе или су се већ скупили испред начелства: очито, догађало се нешто веома озбиљно.

Кад су се искупили, изишао је писар и саопштио да се склоне у двориште иза начелства, јер да постоји опасност напада Црногораца: жандарма је доиста било премало и за таштиту варошице с околином, а неколи појединачних домова, чак и да се шабовићски Црногорци нису већ прикупљали и домућавали. – Послушали смо хоће и прваке, иако се никоме у тор није ишло. Већ су нам силе биле клонуле а да то ни знали нијесмо: нико ни ријеч противљења не изусти, нико ништа и не упита...

Поставили су, убрзо, страже око њих. Некима је то било сумњиво, али други су их разуверавали. И тако су остали подвојени међу собом. Али нико ништа није подузимао: И најгора судбина нам се чинила сношљивом – под влашћу и законом...

Али прекодан се поврати повјерење и онима који су сумњали да су похапшени: пристизале су избеглице – са својим ужасима, које

је родбина кроз ограду дојављивала, а увеличавала их повремена паљба из оближњих села. – Час смо били пресрећни што смо још живи, а час смо из малодушности и страха смрт прижељкивали. А бивало је и да нас, иако смо то крили, успали жудња за осветом. Тако се и у мени будио род мој – кад смо гинули, сјекли и робили за вјеру Пророкову, за султана, за господство своје. Такав је човјек – у све прије но у своју смрт повјерује... Сунце је залазило споро – као да никад више изићи неће. Но са смрачивањем смо бивали све тиши и све отуђенији један од другог – у свакоме се успавани страх пробудио, свак је о свом јаду и о својим обавезама премишљао. Но у мени побиједи крепкост – науи да бјезим па куд пукло па пукло...

Голем мјесец је забродило над долином и небо се испунило свјетлошћу: никад Хасан-бегу није мјесец био тако велик и тако свој – ближи од људи, од истоверника и рођака, Постројили су их у четворне редове и повели низ долину поплављену светлом измаглицом и набијену модром стравом. Пратила их је расплакана родбина, а Хасан-бег и ловачка керуша Лиса... Али родбини не дадоше изићи из града. – Једино се извуче моја керуша Лиса – ако је и слутила наша људска зла, није од стража зазирала. И чим изиђосмо из варошице – дочека нас умамљива тишина – као да у туђину упадосмо. Могли смо се разбећи – шта су шест жандарма на педесет и три човјека на смрт обречена? Али нико, па ни ја, није могао, није хтио да се отараси вјере у власт у закон...

Ишли су тако десетак минута – до близу гробља, па је наједном из жбуња и удолина, из месечине и бескраја изникла чета Црногораца и склопила се око њих: Наши стражари су тобож негодовали, па се почастиди дуваном с Црногорцима и склонили у ноћ.

Ћутке су се погледивали, док су их Црногорци везивали телеграфском жицом. Већ нико никог није корио ни за шта: Свак је настојао да утјешу друга – да у туђем смирењу нађе своје. – Једино су Црногорци били узнемирени, чак љутити: Чинило ми се више на саме себе него на нас – криви смо им били што морају да нас побију... А Лиса је тужно цвилела крај мене. Један Црногорац – чуо сам да се зове Радојица и да је неки рођак старешине – ринуо ју је ногом: Лиса је скикнула, одскочила и чучнула крај пута, чекајући да кренемо. Црногорац је окренуо пушку на њу. Лиса моја је знала да пушка убија – померила се, врднула главицом да не гледа у цев. Али није ме оставила Пушка је планула, Лиса се склупчила без скика, а старешина се раздрао: Што пуцаш, пас ти се меса напотезао? – А Радојица: Убиј пса да не шњува за нама! – Старешина се наругао: Будало, пас не умије испрчати што види! – А ја више нијесам двоумио да ће нас побиги и да морам пробати да побјегнем – и Лиси мојој би било жао ако не бих покушао. И мржња ме обузе, какву ни из четовања и окршаја с Црногорцима знао нијесам: сву бих Црну Гору здружио – да се не зна гдје је била...

Чим су стигли до гробља – ни километар н по од градина, наредили су им да уђу нутра. Били су везани по двојица, па дуж читавог низа пружена жица. – Док смо ишли, било ми је лакше што смо тако уједно скопчани: Ето, – велим себи, – каква је судбина осталих, нек и моја буде! Но тиме сам се само тјешо, као и другим измишљањима и домишљањима. Али кад стадосмо према Црногорцима, који се такође почеше постројавати и пунити пушке – ишчиље и та утјеха. Чак ни ујчевића Хамид-бега, с којим сам се договарао да бјежимо, више не опажах ни као људског створа ни као рођака, него, ето, као некакву ствар за коју сам привезан, иако с њом немам ништа заједничко. Истинна, у памети ми се јави све моје живљење, а и све оно што нас муслимане чини особеним и што нас је, ето, и довело пред пушке црногорске. Но знао сам да је и то заваривање и тјешење – као и јуначења свакојака што смо их шапатом један другом удељивали и гласна молитва хоџина: нек је рахметли – вршио је своју дужност до задњег трена, али ја сам знао, за себе, да је и то заваривање, најприје самог себе, па онда свију нас. Но и од тог заваривања је лакше, па нек је и хоџи хвата. Мислио сам... Не, не знам на шта сам мислио... Ступио сам био у неповрат, гдје нема ни људи, ни вјера, ни ствари – ничег што ми знамо и чим живимо. Сав свијет ми се бјеше промијенио да већ ни себе познати не могах, него се чуђах: Откуд ја ту и због чега? – И остали бјеху друкчији – смрачени, у се уљегли: неко непојмљиво заборављање свију зала и праштање чак и крвницима што пред нама стојаху. А и Црногорци се бјеху сви у лицу измјенили – њих само боље и видио, онако мјесецу окренуте: и узрадовани и озлојеђени, али не због нас и наше вјере, него им као неугодно што то морају да чине, па се подјарују ријечима и памћењем присјећају шта смо им од памтивијека криво чинили. Био сам мало-помало размотао жицу, те сам руку извући могао, али сам с осталима стајао као узет. А онај Радојица што је Лису убио поче с доњега краја да завирује заробљенике, па кад дође до мене – био сам у задњем реду, кесерећи се, вели: Тебе и тражим: гледан си човјек – није ми мило да убијам сваку шушу, а због твоје кучке ме и командир избручио! И стаде према мени, с пушком прско руке, чекајући да се други припреме и команду добију. Можда ме то и трже из оне обамрлости, па шапнух Хамид-бегу: јеси ли се одријешио? – А он, изгубљеник: Могао бих извући руку, но можда нас само страше...

Иза њих се дробно пресипала Љубиња, а одозго мјесец чивитастим блештањем извлачио из ствари и људи страственост и благост које дан дробни и растаче претераним јасноћама. Али звонкоет вјечите, рођене ријеке се мешала са шклопотањем затварача и пуњењем магацина и све лепоте су бледеле и обезвреживале се саме од себе. Хасан-бег Газвијин је већ био наумно да бјежи у Љубињу пре него дигну пушке на готовс – био је и шаку извукао из омче. Али је и даље стајао – узет пред „својим“ Црногорцем и пушком његовом. И закључивао да га Црногорац не може промаштити с десетак метара –

али и тај закључак је био тешење. И то тешење га је заваравало тако што му се чинило да има још дуго, још доста времена – док падне команда: Нишани!, па команда: Пали!, па док Црногорац повуче окидач до краја, чак док ударна игла шкљошне, док барут плане... – Тако бих и погнуо сметен као и други – да се не деси што се десило, што се дешава вазда кад насилно умиру људи: неки почне да преклиње, неки да кличе својој вјери и своје цару, неки да ружи крвнике, а неки се најпросто испамети па вришти и урла. А нађе се и таквих који се предадну бјегству – савладавању стварних препрека, умјесто ужасног, недогледног ишчекивања свога нестанка с овога свијета... Да, деси се што нико није предвиђао: на горњем крају нашега строја зачуо се молбени врисак. Био нам се придружио суманути бескућник Лутво – да буде међу првацима, а тада ни њега махнитога није поштедио ужас од помисли да ће бити убијен. Елем, он је забогорадио: Не, не, ја крив нијесам! – И дошла му памет, да објашњава: Ја сам луда сиромашна, не спадам ја међу њих! – Међу Црногорцима наста мала пометња – неки и пушке спустише, а мој Црногорац – Радојица, јурну к Лутву и, онако у ходу опали у њега. То покрену неуједначен плотун, а ја падох, непогођен – слутио сам и да међу бити погођен чим ме не нишани мој Црногорац – правећи се смртно погођеним. Тако сам се нашао напола под двојицом погибаоца: један на мојој лијевој ноzi, а други – мој ујчевић Хамид-бег, главом на мојим грудима...

По лицу и рукама Хасан-беговим је бризгала топла крв. Он је опажао да крв није његова, али се прибојавао да му очи не залије. Могао се лако искобељати, али је вребао тренутак – да га не опазе и убију. Око њега, међу гробовима, јечали су и јаукали рањеници: тек тада се присјетио и да су ту, крај њега, сахрањени њихови и његови пређи: И било ми је лакше од те помисли – као да сам се вратио међу живе...

Лагано је отворио очи – да би се снашао. Али је видео једино небо загушено месечином и зачуо, као из себе, жубораво скакутање Љубиње, које јауци и појединачни пуцњеви нису били кадри прекинути: живот је сладак – пало ми је на ум – и вреди старати се и борити око њега до задњега даха...

Већ се уздао да може побјећи: требало је да претрчи двадесетак корака, пазећи да се не спотакне о гробове и нишане и да стремкне у густину под обалом. Али старешина је наредио да се чета сакупи и зовну Радојицу да му приведе коња. А Радојица је оћутнуо, као кад неко двоуми. – Шта се скањераш? – подвикнуо је старешина. А Радојица се увриједио: Ама не! Но сам хтио да видим је ли онај мој мртав. – Има ко да се о томе стара! – љутио се старешина и довикнуо: Манојле, ти си сам понудио, а и вјешт си томе – да дотучеш неуспрћене. – Одговорио му је прозукао, али поуздан глас: Не брини капетане: не велим да неће устати на Судњи дан, али жив неће

претећи који доспије у моје шаке... – И ја разабрах у оном трупкању и причању гомиле и кораке Радојичине – удаљавао се од мене.

Хасан-бег није видео Манојла, али му је био довољан и његов глас да га спозна – сигурног у своју вјештину и своје руке. И све што је рекао Манојле, потом је о докусуривању и претресању мртвих – као о послу важном и неодложном. Па и кад би се љутнуо или подвикнуо на помоћнике, било је то једино због тога што ваљано не претресају побијене или што му не помажу спретно да их прикоље. Једио се и на рањенике – али и на њих што му копрцањем и дреком право на клање оспоравају. Тако је једноме што га је преклињао рекао: Све бих ти друго учинио, али живот ти опростити не могу: какав бих ја човјек био кад не бих извршио оно што сам се обавезао и Богу и људима? – А једном своме помоћнику, младићу Грујици, који се грозио да прикоље рањеника па опалио пушком у њега: Није то исто, ћетићу – пушка или нож! Кад убијеш пушком, па и сабљом – убио си га на даљину, не опажаш да је пао од твоје руке. А нож је друго – он носи руку као да је за њега саздана. Нож и рука су једино откад се за људе зна! И једино кад њиме узмеш живот – знаш да си га узео: тек тада си се с људском смрћу вјенчао – друга убијања су као кад би љепотицу наспремасе гледао...

Слушајући Манојла како обавља свој посао и како ми се причине, сјетио сам се једног нашег муслиманина – Ибра Челебије, кад је једном – то је било крајем петнаесте, у повлачењу србијанске војске пред аустријском – заклао три изнемоћала и залутала србијанска војника. Ја сам се тада грозио, а Челебија – као да се тиме хвалио како не преза ни од чега кад се ради о диндушманима. Ручао сам иза тога с Челебијом: стално ми се отимао поглед на његове руке – помишљао сам да би он био кадар и мене онако да прекоље кад бих се против вјере окренуо или кад би му старији заповиједили. Но то сам убрзо заборавио и шали се и дружио с њим као и с осталима – док није ускоро погинуо у окршају наше дружине с Црногорцима. Но тек сам синоћ, слушајући Манојла и очекујући његову руку с ножем, схватио да је Ибро Челебија био што и Манојле, строг према себи и другима у обављању свог страшног посла. Чак ми је кроз Манојла и Челебија постао јаснији: можда је Манојле, као и Челебија, своју вјеру и народност прије помињао, али док је обављао своју дужност није ни о једноме ни о другоме ни проговорио. Манојле је волио да истиче сигурност своје руке, као што се Челебија разметао безобзирношћу, попуњавају у себи неку пустош, ужаснију од смрти. Језа ме подилази кад се сјетим, а најједном су ми и Манојле и Челебија, док сам лежао ту међу гробовима и побијенима, постали јасни, схватљиви и – нимало грозни: као што сам могао погинути, као што сам се надао да ћу побјећи – тако су они обављали своју задаћу...

Хасан-бег је послушковао сваку речцу и сваки покрет, спреман да у сваком тренутку скочи. И вријеме му није било дуго, као оно кад

се пред пушкама смрт чека. Већ је био начисто да ће покушати бекство – чак је тај тренутак сам и спремао: кад је чуо да су они заузети око неког што је запомагао, свалио је са себе рођака Хамид-бега, још живог. Манојле је начуо то комешање и добиаци: Деде, Грујица, припази с пушком да неки не нагне бјежати! – А Грујица: Везани су, а нема ни једног да барем рањен није. – Рањен зец је најбржи, – подругнуо се мудрачки Манојле...

Хасан-бег је причекао док су се они замајали, па је пажљиво извукао ногу испод мртваца. Били су му већ близу – над њим се већ наднела људска сенка. – У скоку сам гурнуо младића на оног другог – биће да је то био Манојле, мада га нијесам ни разабрао. Јурнуо сам укос к ријечи и сручио се у густиш обрива кад су и двије пушке праснуле за мном...

Потрчали су двојица обалом низ реку. Али Хасан-бег их је пропустио, скривен у густишу, а потом прегазио на другу обалу и дохватио се шумнате стрмени. Запутио се низ реку, к Дабру: А за мном је остао сав мој живот – с Манојлем на гробљу и с невјеришом у мом срцу да сам се из смрти ишчупао...

Хасан-бега властито причање беше смирило. Он се осмехнуо пуначким уснама, као у недоумици: И ово: нијесам дошао да се бијем и светим – за то би се држао шуме и богаза. Но кад сам све то доживио – сад ми свака освета и крвопролиће изгледају суманути и бесциљни. Сви ти мајстори смрти и не слуте шта је смрт: пред смрћу би се и сам Алах уставио и поклонио...

И као човек који је рекао све, Хасан-бег је искочио – у светлост која је кроз полуотворена врата одсјецала полумрачну мекоту сењаре од јарке тврдоће спољног света. Тек тада у свој оштрини изби на видело остарелост и отрцаност његовог одела: чоке избледеле а злато опало, тако да су се видели одроњавели кончићи. Било је и мокро и прашњаво, а димије на два места издрте – свакако драчом док је бежао. Али зато бег изгледаше још лепши, у својој поноситој изгубљености и невеселој смирености. И као да је на светлости постао свеснији и своје лепоте и своје осиротелости, он се чедно осмехнуо, раширивши руке, и повукао се у полутаму.

А на светлост је, скочивши са сандука, као на позорницу иступио Бећир. – А ја ћу да се бијем, беже! – повикао је он без имало театралности, иако веома узбуђено. – Али не ни за какву вјеру, него – за оца: не дам, док сам жив, да га предају у шаке крвницима! Ти, беже, а рекао бих и ти, Гојкане, не можете схватити: ја немам, не памтим никога до оца, нити хајем и за кога до за Есму! Е па, ја циркусанер, безочник и безбожник, за њих сам у стању да се бијем и да погинем: у њима ми је све оно што немам – све несреће мога рода и све наде да и ја будем оно што нијесам! И ја, ето, имам неке светиње и идеале, макар ми нико не веровао!

Из тмине је Хасан-бег настојао с благом упорношћу: Треба, Бећире ствар погледати разумно: шта можемо ми муслимани – своји

у земљи која никад није била наша? И шта ћеш постићи ако и убијеш двојицу—тројицу, отимајући оца? Куд ћете потом и ти и он? — Облачећи нестрпљиво панталоне, Бећир је љутило стењао: то ћу бринути кад до тога дође! Има нас пет—шест дустахија — неко сатару, неко маљ, па кад крену да их воде из вароши, ми ћемо пречицама пресрести стражу...

Покушао сам и ја са смиривањем: Треба најпре учинити све да до тога не дође — утишати на власт... — Пеливан да утиче на власт и политичаре! — ражалашћено је регнуо Бећир, увлачећи кошуљу. — Но не чудим се теби, Гојкане, него бегу — он је све то преживио и својим очима видио! — Баш зато! спремно је забобоњао Хасан-бег. — Зло води у ново зло, а ми муслимани тиме само још више зло на се навући. Треба истрпјети, саживјети се са земљом и народом с којим јесмо: и ово ће проћи — као земљотрес, као болештина... — То је за далека покољења! — повругнуо се Бећир излазећи на светлост у плавкастој кошуљи с кратким рукавима: његове мишице и прса, полуоткривени, као да посташе још чворноватији и набрекклији. Облио ме снажним осмехом и загрлио око рамена: Но ако се што може учинити, Гојко брате — чини! Хвала и за оно што сте твоји и ти већ учинили...

Обећао сам му да ћу чинити што могу и обавештавати га о збивањима. А Бећир се јетко зацерекао: За чињење — хвала по сто пута. А што се тиче обавештавања — ехе, па мене муслиманска шегртарија и надничарке муслиманске држе за хероја и обавештавају о свему: знам шта се и у срезу ради и смишља!...

Смишљао сам, на поласку, речи дирљивог охрабрења за Бећира. Али на светлост изиђе Газијић са својом осмехнутом тамом у очима: сетио сам се да су те очи синоћ гледале у пушчану цев, па сам само потапшао пријатеља по рамену, а бегу се наклонио. На дворишту ме дочекао блештави запањ, а у сећање су ми се усадили осамљеници, онакви какви су ме испраћали — бег посагнут, с руком на грудима и Бећир дрско и шеретски осмехнут, али у очима и с невеселим жртвовањем, које дотад нисам ни слутио у њега. — Није ли то иста она самилосна туга обречених, коју сам први пут видео данас, у Хасан-беговим очима? — питао сам се, у недоумици на шта пре да мислим и чега пре да се латим...

Четврти део

Б Д Е Њ А

1.

Ја — Станко Марковић, овим довршавам своја записивања о догађајима у Дабру поводом Булатовљеве погибије. Ни овдје нисам могао избећи своје доживљаје и данашња размишљања о свим тим збивањима, макар што је моја улога у њима била споредна и безначајна: ти догађаји су — као што сам већ истакао — и на ток мога живота имали уплив већи него што сам онда и слутио.

Ја сам се, као што сам већ записао, растао од свог пријатеља песника Рада Марковића касно у ноћи између недеље и понедељка, после састанка у кући оца Хатнице Циганке. Своју сам собу био уступио Есми и њеном синчићу Цаферу, па је требало да спавам у очевом кревету, у соби родитеља у приземљу. Напилавши кључ на рагастову прозора, увукао сам се што сам тише могао. Али мајка се покренула из свог угла и упитала: „Нема те! Да се није шта догодило?“ „Не, ништа.“ одговорио сам. „Задржао сам се с Матовићем.“

Веровао сам да мајка нема, нити може, у спојој сељачкој ограничености, имати одређено мишљење о Матовићу, па ме зачудило кад је рекла: „Тако фин и мудар — све би му било на мјесту кад се не би опијао.“

Ја се и сад питам како се мајка довинула до таквог — изузетног и у бити тачног гледања на Матовића. Али, нашав се најзад у постељи, у топлој и меком загрљају вуне и памука — ноћи су већ биле прилично захладиле, а ја био обучен као за дневну топлину — код мене се не само јавила жеља за сном и одмором, него су ми и мисли бркате, па једино приметих: „Мило ми је, мајко, да и ти то видиш.“ Али сам се присетио да не би било лепо ако се не бих, макар и посредно, заинтересовао за Есму, и припитах: „А онде нема ништа ново?“ „Не.“ одговорила је мајка, уздахнувши. „Шта би ту могло да буде? Зебла сам да Грозда, због Есме... А испало је боље но бих

пожељела: сједјеле су и причале до неко доба – као да су заједно расле. А да нијеси срео Руту – да Гојко није телефонирао?" „Не, нијесам. Он се сигурно задржао код стрица Новише или код брата Марка.”

Мајка је одвратила с тврдом поузданошћу: „Не, код стрица није: стриц сад негде – не дај, Боже! – чету води. Него ти спавај – не лијегаш ни једну ноћ кад треба, а ујутру те пробудимо таракањем у кухињи.”

Али ни мајка – помислио сам, усправљајући се – мајка не заснива „кад треба.” Несане ноћи су код ње биле честе, иако нисам много размишљао шта би могло да је мори, а ни данас ми то није сасвим јасно. Да ли се сећала помрле деце – три кћеркише и два сина? Или детињства, у планинском селу окруженом албанским братствима, где се радило, спавало и светковало са залетом пушком? Или је будност била њен однос према животу, прошлости, самој себи? „Требало је” да разговарам с мајком. Али обузимали су ме топлина и дремеж и ја сам се окренуо к зиду – од сјаја месечине и од мајке...

Из мог сањања и дворишног жагора пробио се расплакани глас Невене, сестре мог болесног друга Голуба, за кога сам синоћ чуо и у том трену обзнао да му се стање сасвим погоршало. Моја свест није разабрала Невенине речи – била је то јецавост боја и прелива њеног гласа. Али и нисам се двоумио да се на мене односе мајчине разговорне речи: „Сад ћу га пробудити.” – премда сам се понадао да ће она с лукавом прекорношћу додати како сам се касно вратио. Али уместо тога, она дометну: „Присједи, несрећнице моја, докле га зовнем и док се спреми. А кад се, рече, представио?” „Ноћас.” одговори Невена, зачуло свакодневним гласом: више није могло бити сумње да је то она. И она додале, већ ојаћена: „Испред зоре. Јуче му и није било тако лоше, али од синоћ...”

Скочио сам с кревета – мајка ме затекла како већ обувам шипеле.

Блискост између мене и Невене, која се развила тек задњих дана Голубовљевог боловања, није прешла оквире уске и хладне пословности. У породици избезумљеној и обезглављеној с примицањем Голубовљеве смрти, једино је Невена држала све конце и копче присебности и неминовности: свесни тога и уздани у њу, Голубовљеви родитељи су се такорескућ безбрижно предавали свом очајању и беспомоћности. А мене је одбијала баш та Невенина смишљена и ситничава сналажљивост, која се и појачала у несрећи. Иза те моје одбојности је у стварн, стајало и нешто друго: била је старија од мене три године и прехутно ми је увек стављала до знања да ја нисам, нити могу бити прилика за њу, мада ја нисам ни помишљао да би друкчије могло бити. Али, ето, она је том својом сујетном и ситничавом патријархалношћу подјаривала моју одбојност према њој. Због тога сам, облачећи се, и био у недоумици не само како да јој приступим – да је по обичају загрлим, него и шта да јој кажем.

Али свега тога нестало чим се сретох с њом пред кухињом.

Њене очи су биле преблистале, али присебне, лице измоджено, али отврдло: чим ме виде она принесе очима шачицу с чипкастом марамицом – да покупи из углова сузну влагу коју је једино она опазила. У ствари, једино беху измењене, опустошене њене усне: упамћене као танушне и веома нежне, сада беху испуцале и натекле, до крви изгрижене. И у осталоме се видела њена присебност: црна ташница чврсто под мишком, коса и одело уредни, као увек. Она ме и извуче из недоумице како да јој приступим: чим сам застао на прагу, изустила је: „Треба се побринути око сахране и свега – тата и мама су просто главе изгубили! Мислила сам да ми ти помогнеш. А и он је...”

Сама је прекинула свој збор, запљуснувши ме погледом у коме је било колико молбености толико и неодољивог прекора. Неодовршена реченица се, разуме се, односила на Голуба: схватио сам да су се заувек свршиле све несагласности између мене и Голуба, али сам остао у недоумици да ли прекор Невенин потиче из њеног резоновања о неспоразумима између нас двојице или неке његове самртничке поруке.

Ваљда и због тога прекорно одвратих, пролазећи у кухињу да се умијем у лавору. „Учинићу све, него шта! Требало је да ме још ноћас обавестиш...” При томе приметих да је тек свануло – башта утуткана измаглицом, нарошена росом и првим блесцима с далеких врхова. На спрату су још спавале Гроздана и Есма и њихова деца, градић су тек будили ударци ковача са острва, а улицу врева врабаца. Али мајка беше већ поставила црну каву: на моје чуђење, Невена ју је попила без опирања и самопрекора: ја сам с посрамном злудраошћу помишљено да њена жалост и није тако велика чим каву пије.

Али такве помисли су биле колико ружне толико и нетачне: пијењем каве је Невена, уз друге начине, подржавала своју присебност, у пометњи која је са смрћу Голубовљевог захватила читаву родбину. Јер чим изиђосмо на улицу и запутисмо се преко моста, из ње провали плачно и раздрто казивање о смрти Голубовљевој, иако је ја нисам о томе упитао, нити она, иначе, била говорљива...

Голубу је јуче било боље – из њега је зрачила блага, скоро ведрата замишљеност, а није се ни жалио ни на шта, сем на болове од лежања на ребрима и седалима. То лекара, разуме се, није заварало, а ни посетиоце искусне са самртницима. Али лекарево упозорење је код оца Павла имало супротно дејство – подстакло га да докажује како лекари не знају, како су се толико пута преварили и да то не би био ни први ни последњи случај самоизлечења. Очева подетињалост је Голубу, канда, утврђивала у оном што је у себи већ слутио, па је своју благу замишљеност и безболност почео и лукаво да истиче. Чак се и шалио с оцем, а мајци обећао да ће – кад оздрави – ићи с њом у њен род на планинско летовање, о чему је она сама сањарила, враћајући се у сећањима свом чобанском девовању. Она то, дакако није издржала, него је побегла напоље да се исплаче. Но отац је

остајао упоран – чак се и пољутно с неким рођаком, када је овај рекао да се треба уздати у Бога а спремати најгоре. А како се навлачио сутон – Голубу је бивало ложије. Али он је и даље уверавао и себе и укућане да му је добро, изговарајући се да је то уобичајено предвечерње погоршање. Нестало је оне његове унутарње озарености и благе, самосвесне мирноће и то се није дало сакрити: чак је и отац Павле, узнемирен, почео доказивати Голубу и осталима – у ствари самом себи – како се ради о уобичајеном погоршању, много незнатнијем него ранијих вечери. „Ја сам видјела да ће то наљутити браца – ужасно ми је било да би он могао умријети са срибом на оца, а отац увријешен испратити његову душу. Најгоре је било што они, иако је сукоб из трена у трен нарастао, нијесу били кадри да то увиде, па ни пристајати да се раздвоје. Лекар је долазио свака два сата и – наиђе баш кад је изгледало да ће провалити братовљево огорчење, па му ја у дворишту укратко објасних о чему се ради и замолах га да нешто учини. Он је, као и увијек, прегледао браца, нешто преписао и обећао да ће ујутру доћи. Између доктора и браце се био успоставио полубраћински однос. Али браца се на лекарево обећање јетко насмијао: Па и право је – треба потписати умрлицу, послјије толико лечења. – Доктор је примио жаоку за шаљу: За сада се још не ради о томе, али ако наставиш да се тако изглађиваш малим количинама хране и још ревносније опијаш високим температурама – дабарске госпођице ће прибећи неком резрвном изабранику. – Брацо је хутао, осмехнувши се чудно, тек да нисам могла докучити да ли га је доктор заваро. Али нас јесте, чак и мене, бар на тренутак. А повео је и оца собом ради лекова, јер сам ја морала да спремам вечеру...”

Отац се од лекара вратио преображен – блед, онемео, одрвенео. Он није могао ни да погледа у Голуба, а да га сузе не облију. Због тога је сваки час излазио напоље, а истовремено је хтио да буде уз сина – да га макар гледа и руку му дотакне. Чак је и мајка почела да се прибира пред несрећом и очевом несуздржаном жалашћу.

Молила сам оца да прилегне, а да ћемо ја и мајка бдјети. Отац је својим држањем откривао брацу у каквом је стању, – но ни тиме га не бих убиједила да му заваривање није било једино уздање. Отац није прилегао у својој соби, него сио на стеленице, тако да га брацо не може видјети кад се врата отворе – ту је, скутрен и бдио. Мајка се уместила у фотељи испред брацових ногу, а како смо од ње ја и отац крили докторо обавештење, она је придремала. Бојала сам се да то може браца озлоједити – умире а мајка му није будна, али нијесам могла ништа учинити. Узела сам ћерђеф – он ме замаје и њим изгледам најбезбрижнија; и самој ми се чинило да то не заварам и њега и себе, него да га, занемоћалог, као и вазда дворим...”

Око десет сати увече Голубу је већ било веома тешко. Дошапнуо је сестри: Мени је, Неве, тешко како ми никад није било. Али немој рећи оцу и мајци. И дај ми да пијем – нешто кисело, слатко. – Невена му је донела сок од малина, који је увек волео. Али он је

пијућу само гутљај и затражио јој да га уздигне. Када је то учинила, он је склопио очи, док га је она, везући, кришом замаграла.

„Дисао је често и хрптаво, а по челу му је избијао зној. Узех мараму да га обришем. Али кад му се примакох, приметих како се на његовом лицу, кроз муке, пробија она јучерања озареност. Учини ми се да спава или да је потонуо у некакав угодан дремеж, па се повукох назад одсутна и некадра и иглу да забодем: а пред мојим очима ми је умирао брат јединац, и жалостила ме више његова патња и његова младост ненамладоване, но и што ћу га изгубити. Ридало ми се – над њим још живим. А нијесам смјела – морала сам бдјети и правити се да ништа и не схватам...”

Голуб је тако дремао петнаестак минута, а Невена га гледала – читала у његовим мукама и блаженству сав његов и свој живот, о коме дотад није ни мислила. Чинило јој се да он и неће умрети, него увек живети такав несрећан и озарен – на њу се потупно преносило његово грљење са смрћу и опраштање од живота.

А кад се пренуо, погледао ју је мутно и с неверицом, као да се враћа у туђи свет. Али се одмах прибрао и осмехнуо с меком немоћношћу: Ти не везеш? Гледала си ме? – Невена је, затечена, просузила: Јесам. Занела сам се – мислила о теби, о нама: живот је ипак био лијеп до твоје болести и – опет ће бити...

Он ју је прекинуо, подигавши кажипрст на покривачу: његови прсти, који су поподне стално нешто чупкали и тражили, били су се ужутели и, смрешкани, већ смирили. Али Голуб није прекорео сестру што га заварива причама о будућем животу, него је изговорио мирно, мада помало суморно: А ниси ли се досетила шта сам ја мислио? Учинило ми се као да си то бар наслутила... А мислио сам баш о томе... И домислио да и није тако страшно одвојити се од живота – муке престају, споредности се потискују, а сви онда виде само оно што је било добро и лепо у покојнику... А потом сам задремао и сањао... сањао сам да сам на реци – није био Љум, него река слична њему, али много већа и... и као без обале... Има обале – виде се, али чим се у њих загледаш или хоћеш да се на њих опреш – нишчиле у некаквој плавети. И вода хладна, стално се пење уз ме – табани па стопала... Страшно хладна вода – не осећам ни сад ноге као своје... А на другој обали су она, она и Станко – смеју се, зову ме, прскају се водом. Ја се напрежем да се одазовем – глас не излази из мене и ужасно ми је због тога. Мучило ме: зар сам толико онемоћао да се ни огласити не могу? И није ми толико криво што то раде, него што не могу к њима: бојим се студени – да ме грч не зграби, и наједном сам заборавио да пливам... А горе небо, осунчано, али без сунца – радујем се небу, као и води и њима двома, али ми страшно што сунца нема. Где је сунце? Зар ико може да склони сунце? У томе ужасавању сам се и пробудио...

Он је покушао да се уздигне, а још дубље је утонуо главом у јастику, склопивши очи. – Да те подигнем? – пригла се Невена над

њим. Он је похутао, па изустио, тешко дишући: Опет видим реку и њих и сунчано небо без сунца... Подигни ме... Мрачи ми се... Хоћу да гледам тебе, собу, ствари... – Невена му је споменула, подмећући јастуке испод њега: Бар ти до снова нијеси држао! – А он се с храпавим уздахом пожалио: Али тај сан... Зашто сам сањао баш тај сан? Сада!

Бришући му чело, она га је опипала: ватра му је била спала и зној је био хладан. Дисао је с муком, разјапљених уста. „И – ружно је што то кажем – страшно је заударало. Била сам на то свикла, али било је тако јако, иако је прозор био отворен, да ме спопала мучнина. Он ништа није приметио – уздржала сам се и поново узела ћерћуф.“

Голуб је опет склопио очи а Невену је обузео страх – он ће видети нешто страшно и баш од тога умрети. Зовнула га је, мада није знала шта да му каже. Он ју је погледао као из сна или бунила: Губим се. Нема више ни оне реке, ни њих двоје, ни оног неба без сунца... А ти реци њима – Инги и Станку, да се не љуте за оно... Кад је то било?... Прексиноћ. Зар је то тако важно? Они не могу да се наљуте на тебе због онога... – Нек забораве... И... хтео сам да кажем: нека се узму... Али зар ја да саветујем? Све то што зборим – сада нема смисла. Знам једино да ми је жао... Станко ће ти помоћи око моје сахране. Он је сада љут на мене. Али ја знам њега: кад чује да сам умро... – Невена му је ужаснуто зашаптала: Брацо, забога! Зар ти није жао мене кад тако збориш? – Али он је наставио: Не, никога ми због таквог збора није жао. Ах, не, нисам то хтео да кажем! И јесте ми жао – знам да ми мора бити жао. Али ја, тако... Све је око мене туђе, непознато, а не видим, не осећам ништа што бих волео као своје... Чак ни вас укућане, ни њих двоје! Знам: требало би да ми буде мило, чак и важно, да се они узму... А у ствари ми је свеједно – као да ни њих не познајем. Тако је све туђе и пусто... Иако све знам, све... И све што сам хтео... Ја знам све, све...

Наједном је престао, а Невена је мислила да се уморио. Захрптао је и, као никад, погледао је мрачно и одсутно. Склопио је очи, а она уплашена, пришла да му тобож увије ноге, а у ствари да му их опипа: биле су охлађене, мада су се на њен додир покренуле. Кад је она подигла главу, он је уздрхтао и протегаво се снагом које одавно није имао и погледао мимо ње – негде височије.

„Чинило ми се да је његов поглед јасан, иако одсутан и непомичан. Тихо га зовнух, ужасавајући се да би он могао тако и умријети а да ја то и не примјетим – да му се како било не нађем на помоћи у том часу. Али он се не одазва, непрестано онако гледајући. – Брацо, шта је с тобом? – повикала сам и скочила к његовом узглављу – да га тргнем, да му тобож јастук поправим... Али он је био мртав. Глава му је клонула и чело му се већ хладило. Не знам шта сам урадила – вриснула сам, позвала оца. А најстрашније ми је, ето, што је умро тако – да нијесам ни примјетила и нашла му се... Иако знам да му помоћи нијесам могла...”

Невена је застајкивала у току причања. Али једва ако је и сузу пустила: једино је сваки час марамицом брисала углове очију.

А кад смо стигли на мост над матицом Љума, зажелех да застанемо – сетио сам се мојих и Голубовљевих зурења и сањарских разговора баш ту, преко ограде. Али Невена је била завршила причање, а наше самотно и неусклађено тупкање и поцикивање војника на чесмама ниже моста били су неподношљиво стварни.

Тако смо и прешли мост ћутке и ушли у празан паркић. А тада ја, ожалостан што је младост прошла неприметно и неповратно – ето: тек ме мост живо опоменуо на друговање с Голубом! – почех да испитујем Невену о пословима око сахране и да јој о томе изнесим своје предлоге.

Доконати смо да ја преузем спољне послове – венце, говорнице, ред поворке. И тако стигли до њихове куће, скоро заборавивши да је Голуб умро и да се ради о његовој сахрани. Она се чак пожалила што ће немири око Булатовљеве погибије омести племенике из брда да у већем броју дођу на сахрану. И закључила – као да предвиђа неку добру прођу – да ће Србе варошане ти немири подстаћи да дођу у још већем броју: „А што се тиче муслимана – муслимани православнима, као и ови њима, не иду ни на весеље, ни на жалост...”

Голуба још не беху спремнли, а како је било и рано – није се чула никаква запевка. Али су се по кући и дворишту мотале у црно забрањене жене – оне што прве нањуше мртваца, жељне плача и тужбалица, а и гошћења и зараде.

Али ја нисам обраћао пажњу ни на шта, напрегнут пред сусрет с мртвим пријатељем. Чак ме не запањи и не порази ни сусрет с мајком Драгињом, рашчупаном и зацењеном, коју две жене одвођаху из Голубовљеве собе. Зар би мајка и могла да друкчије изгледа и друкчије се понаша? Али ни Голуб – на моје чуђење – не остави на мене улечатљивији утисак, нити ме запањи сусрет с њим. Он је још лежао у постељи, покривен као и док је боловао, доње вилице повезане марамом, чији су углови као репичи стршали из чвора на темену. То је његовом увоштеном, непојмљиво измршавелом лицу и још усиљенијем изразу давало ружан, чак смешан изглед. Постао је сићушан и као преплашен. Без одређеног, чак без икаквог унутарњег израза. Постојао сам минут-два и окренуо се да идем.

И тек тада сам минута његовог оца Павла: седео је у десном углу, као заборављен, обешених дугих руку, израза сличног Голубовљевом, али преплашенијег. Ја сам очекивао – када нам се погледи сусреташе – да ће он устати и пружити ми руку да прими саучешће. Али он оста седећи, занет, и ја му приступих, тек тада приметивши да он нешто шапуће. Узех му руку и изустих најбаналније саучешће – прве речи које ми падеше на ум. Али он ми не одговори, него ме погледа – мени се учини да ме тек тада препозна – и прошапта: „Још ради гроба његовога живим...”

Његова рука испале из моје. Али он диже леу, у којој је била марамица, и принесе је угловима очију – као што је то чинила и Невена. У мојим грудима се у трену скупиле и завезале чвор потајно припремане и одгађане туге и, зајечавши, ја клекох и обузех његова кошчата колена. Он ми стави руке на главу и, кроз мој плач и његово шмрцање, разабрах: „Све је готово, још само да побусамо гроб његов...”

2.

Исто онако како су ми сузе лако и изненадно наишле, тако су ми и престале и ја сам се, олакшан и прибран, запутио на послове око сахране.

Град се будио, а с тим и узбуђење. Тако је било чудно: од синоћ се ништа није догодило, баш ништа што би Дабрани сазнали, а осванули су узнемирани и подвојени. Занет и погођен Голубовљевом смрћу, једва ако бих то и приметио да чак и они с којима сам већао око сахране нису одмах скретали разговор на најезду црногорску, односно на освету или одбрану муслимана.

Али натоварио сам на себе чудо, преузимајући спољне послове око сахране Голубове. У градињу без погребних предузећа, без устаљених друштвених организација, чак без швећа – сахрана јединца из угледне породице, најбољег ђака из прве послератне матуре, испољи се безмало несавладивом. А трошкова и дозвола за сахрану – као у каквом великом граду: и у Дабру је смрт била сложен и заморан посао за живе.

Одмах сам увидео да нећу обавити ни десети део посла и да ће – јер ће други радити мимо мене – доћи до збрке. За сахрану таквог значаја очито нису били довољни родбина и пријатељи. Изгледало ми је и разборито и сарховито да се обратим судији Милићу, као председнику соколског друштва које је било нова, али једина значајнија организација. Милић предузимљив и угледан, а поврх свега Голуб активан соколаш.

До почетка рада канцеларија био је још читава сат и ја се запутих у Милићев стан, наспрам хотела, поуздан да ће ме изузетност случаја извнрити што узнемиравам тако рано њега и његову породицу.

Милић се бријао у кухињи, према огледалу на кваки прозора, отвореног према љумским луговима и пожутелим брдима изнад засека. Кућа се будила мирисом ватре и тек разгнуртих постела. Полуселачки одевена, буцава шипарица је пословала око шпорета, а из собе с улице допирао је дечји плач. „Чему извињавање?” – срдечно ме дочека Милић. „Чак и да се не ради о таквом случају – моја врата су увек отворена младим људима. Ти сигурно ниси ни доручковао? Видећемо уз доручак шта може да се учини – та смрт

погађа све нас, чак и да није у тренутку испробавања виталности и вредности наше расе...”

Он се с уживањем испљуска водом из лавора и, бришући се пешкиром настави: „Разуме се, мора се створити одбор – без организације и вођства ништа не иде! Соколска управа може бити језгро – треба обухватити школе, занатлије... Ти свакако познајеш млађе људе, а ја ћу са своје стране...”

Брзим и искусним покртима намаза се колоњском водом с длана, сласно сопћући од љутине и мириса. Машући пешкиром пред лицем, он погледа кроз прозор и рече као да се ради о берби кукуруза или изласку на увиђај: „А време је, срећом, одлично – сви ће радо доћи на сахрану. Главнину треба ипак да чине оmlадинци. Сада је то и важно, веома важно – искупити се над својим мртвим другом... Знаш, појављују се неке мутише – јуче је чак дошло и до сукоба у некаквом дивљем клубу. И с ким? Са сином председника суда!”

Сели смо затим за сто и – док је служавка постављала доручак – он извуче из блузе кожни нотес и поче да бележи тананом сребрном оловчицом, разглабајући: „Одбор... Најпре да видимо ко би био председник... Нека познатија личност. Голуб је био агилан члан нашег друштва?... А шта ти мислиш?” „Па, будите Ви!” изустих уплтивисан његовим гласним размишљањем. „Оно, могао бих и ја. Али то не би било најзгодније, у овом тренутку. Ја ћу припомоћ, дабоме. Треба неко ко није сувише експониран у овом сукобу с муслиманима: ово су дани нашег духовног националног чишћења... Него пређимо на ствар! Ко да буде на челу одбора? Бојовић? Он нема смисла за организацију. Угринов? Туђинац – то не смета, али њему су туђе наше несреће и наше омразе...”

И тако смо смишљати – у ствари је смишљао Милић са самим собом, док не доконасмо да је најповољнији професор Јосимовић: „Нервозан баш колико је потребно подумљивости, довољно угледан и национално постојан, премда ошамућен европском филозофијом.” – закључио је Милић записујући Јосимовићево име.

Даље је све ишло брзо и лако – Милић је дописивао угледније личности из појединих слојева или струка. А кухињом плину онај топли и лењи мирис разгнуртих постела: нечујно уђе госпођа Олга, у плавој кућној хаљини, и ослони се брадицом на мужевљево раме: мирис је извирао из њених пребелих и складних, овлаш покривених облица. Муж јој објасни о чему се ради. Она се усправи и, поправљајући игле у пући, изјави с лаким уздахом: „Штета! Тако даровит и пристојан младић! А и очекивала се његова смрт.” „Очекивала – то је истина,” подсмехну се Милић. „Али нама је свима мисао на Булатовљевој погибији, па се сад мора све радити навраст-ианос.” Омамљивао ме је мирис сите разблудности, а будући сам већ био ушао у схематику Милићевог склапања одбора, мени се оте: „Али зашто Ви, госпођо, не би ушли у одбор? Зар не би било добро да и нека госпођа?...” Госпођа Олга ме погледа с кокетном захвалиошћу, а Милић

се кушну оловчицом у чело: „Тога си се, момче, добро сетио! То није свакодневна смрт, поготову у оваквој ситуацији... А шта ти, Оља, кажеш на то?“ „На нас се увек заборавља!“ севну Олга зубима који су чврстом згомиланошћу одударали од њеног овалног лица и чинили га изразитијим. „Могла бих ући, мада сам заузета око детета...“

Тако и госпођа Олга уђе у Милићев и мој одбор – односно у предлог одбора, који су касније сви његови чланови без приговора и прихватили. Никог од муслимана није било у одбору, и мада то мени паде на ум – не усудих се да споменем толико изазовну бесмислицу. Али као успут споменух управитеља Цукића – можда сам се њега сетио и због тога што се већ било рашчуло да он штити муслимане. „Цукић? Цукић би био погодан,“ одврати Милић с опором иронијом. „Али – једно велико „али“! – не у овом тренутку. Он је напросто неурачуњлив с његовим целидлачким хуманизмом! Но неког из основне школе ипак морамо узети. Радовића, Јована! Па да! Он се синоћ доцкан вратио са сахране Булатовљеве и чуо и видео тамо штошта... А у вези с Цукићем бих додао ово: познаје одлично људе и прилике, има језичину за тројицу и – то је најгоре – скрива се иза своје националне прошлости – камо среће да га Турци нису затварали и мучили! Каткада помишљах: увртео је себи да се истакне макар и порицањем читавог свог живота и преобраћањем у сушту супротност самом себи. Јер и то се дешава, код таквих настрањака – утолико чешће уколико су интелигентнији...“

И док је Милић, обалаторно доручкујући, разуђивао Цукића, а госпођа Олга са слашћу јела хлеб намазан маслом и опрезно облизивала широке усне црвеним језичићем, – Голубовљева смрт је бивала у мојој свести нестварна – нешто обично у реалностима дабарских збивања, замамљивих мириса из одаја супружника Милић и мог пробуђеног апетита. Голубовљево тело, усахло под покривачем и са смешно завезаном главом, бивало је стварно једино у својој сувишности и коначној неживотности: предмет важан, накратко за родбину и мене – његовог пријатеља, а канда и за дабарске односе и дабарске моћнике. Било ми је жао и гризао сам се што је тако, али сам и био свестан да читав дан морам провести у трчкарању и обављању непредвидљивих последица око погребца.

Тако је и било. Једино сам стигао, у српцај, да скокнем до песника Рада Матовића: ту ме причање Тања Аранђеловог о црногорској најезди на Црниш бацило у вртоглаво, сулудо догађање.

Било је доцкан кад сам се из хана Матовића запутио, а био сам и прегладнио: нисам стигао да свратим к својима од доручка код Милића.

И тад, на том путу ка кући, не дужем од десетак минута живог хода, већ на мосту, наједном ме – из мени недокучивих разлога – запрепасти безљудност око мене, необична у ране ноћне сате. Та опустелост била је утолико уочљивија што се у граду, по каванама, па и по улицама, опажала појачана живост и што река зашуме својим

ванвременим, ванљудским постојањем. Но најчудније, најзапањивије је било што ту безљудност као да неко или нешто намерно удеси, и то баш кад мене пут нанесе...

У простудном пространству, омеђеном поплавелом сумутношћу брда и поклопљеном стврднутом небеском модрином, једино се ја и река сретосмо као стварни и чујни. И мене обузе престрављеност – као да се нађох крај гробља или међу утварама из прича. Досећао сам се да је томе повод, ако не и узрок, Голубовљева смрт. И мада ми то није силазило с ума стајало је негде по страни у памћењу и осећању, а неодољиви су били свеобимна самотност и тмине властитег постојања и судбине.

А кад се запутих преко Острва – простор поче одзвњати мојим корацима и из њега са свих страна стаде допирати, пригушеније и тајновитије, као оно исто шапутање реке, али чији носилац вода бесумње већ није била. Мада сам прекодан у три-четири маха навраћао кући Голубовића – да се договорам с Невеном и да је обавештавам шта је подузето, код Голубовог одра нисам бивао и у мом сећању је он још увек био онај јутрошњи – ојађен и завезане главе... А сад се свемир, са сваким мојим кораком у звонку и шалутаву празнину, испуњавао Голубом, баш њиме, али не оним стварним – живим и мртвим, него неодредљивим, поистовећеним са замућеношћу предела и озареним бескрајем. Језа је попуштала, самоћа јењавала и ја се, као и спе, спајао с тим нестварним и свеprisутним Голубом – у ведрој, скоро предасретљивој мирноћи и мутнини. Читавим телом и свим чулима опажао сам како, с благом студени, он продира у мене и обраћа ми се, ослобођен бола и некадар, ненамеран за ма шта зло и пакосно, али сувишан, па и неодобан као свеобухватан и за ме неминован. Шљунак ми је скрипао под ногама престварно и ружио реметио његово општење са мном – пређох на травну ледину поред пута – његова присутност поста стишанија, али и необзирнија. Вратих се на цесту с нестрпљењем које ми је одузмало дах, настојећи да се дограбим малочашње равнотеже између себе и њега, односно себе и пространства. И то ми успе, премда чаролнија ослаби – јења голубовљевска незлобива и ненужна присутност.

Све је то трајало кратко – Острво није шире од три стотине метара. Али је било као да сам дотакао ненаслућивана, недосегљива пространства и трајања или звуке неслушане и светлости невиђене. Но то је тешко, немогућно описати већ и због тога што сада покушавам наћи објашњење у замору, у потиснутим веровањима у духове, у жалости за умрлим и осећању кривице према њему, у помама због Булатовљеве погибије и, најзад, у својој преосетљивости. И онда сам ја на све то помишљао, али и знао – да: знао – да то нису узроци том мом доживљавању, него... него да нема узрока и да то пулсира нека идентичност мене, Голуба и свега што јесте и што нико може замислити...

И то је трајало у мени, бар као осећање, чак и кад прекорачих праг кухиње, у којој су мајка и снаха Гроздана седеле, а Есма брисала посуђе, очито већ привикла на нову средину.

Разговор с њима се кретао око Голубовљеве смрти: мајка и Гроздана су прећуткивале новости које је брат Гојко донео с Булатовљеве сахране, а ја оно што сам чуо од Тања Аранђеловљевог – да не бисмо узнемирили Есму. Али кад поћох, мајка, као да ме прати, изиђе на улицу и засу ме стравним шапато: „Јеси ли ти што дочуо? Зао глас је бржи од гласника: злосрећни Замарци спаљују и кокошињце и убијају све живо што се јести не може!”

Потврдох, укратко, њена злочувена оним што сам ја чуо и додадох: „И отац је тамо – не може да се одвоји од Замараца. А стриц је – рече ми Гојко – један од старешина.” „Такав је он,” уздахну мајка, „најсрећнији је кад самога себе на живе муке меће! А добро је што њој – Есми нијеси ништа нагукнуо – доста јој је и овако злослушења... А као да није Туркиња: ни дан није ту – а као да се знамо десет година.”

И мајка ме, мада јој то није била намера кад је кренула, испрати до краја моста на отоци. И то је било угодно, иако сам прижељкивао да се, макар уз језу и нелагодност, што пре спојим с Голубовљевим и својим бескрајем. „Треба да се вратиш,” приметих, „да се не би Есма опсетила.” „Хоћу, а да шта ћу!” сложи се одмах мајка. „Хтјела сам само да чујем је ли оно зло истина. А ноћи код некога – најбоље код онога Рада отац му је газда и поштењак. Зли људи одсвукуд вребају, а нечастиви су свуд око нас.”

Вероватно сам обећао мајци да ћу је послушати, присетивши се, са смехом, да из ње, чим се нешто догоди, као воде из бездани покуљају пословице, узречице и празноверице.

Црногорске мајке не показују превелику нежност према деци – нисам упамтио ни мајчина миловања ни пољупце. У том тренутку сам тако нешто пожелео – због страве у коју сам улазио и због брижне умилности мајчиног погледа. Али она ме једино дотаче руком по рамену и крену кући. Застао сам, ослушкујући како лупа тешким шипелама по даскама као уморно кљусе и – да бих одагнао ту нелепу слику – упорно погледах за њом: згурена прилика неизречииво знана и драга, полако се стапала са светлим и засењеним пегاما позадине.

Ступих у своја пространства и маштања. Али ничег, сем сећања, није остало од утисака када сам, туда – ни сат није протекао отада! – ишао кући. Свакодневан у помодредим и замагљеним недогледима непобитно сам ишао цестом ка својој дужности. И Голуб је био мртав, али стваран – престрављен и гротескио повезан марамом. А кад стигох на крај моста и зачух жагор војника и звекет порција које су после вечере прали на Чесмама – неста чак и мојих усиљених призивања смрти свеприсутне и, због тога, безопасне...

У кући Голубовљевих родитеља већ се беху скупили и они које је одбор за сахрану одредио да дворе покојника прву половину ноћи. Својта и пријатељи су то и тако и тако обављали, али одбор, у својој претециозној савесности, није хтео да пропусти улогу у том древном обичају, који се обавља без ритуала, али му се од памтивека придаје нарочити значај. И реч „дворење!” је чудна: данас се употребљава за блење код покојника и за стајање младе пред свадбарима, а некад и за службу на дворовима: у њој сам ја, тада, налазно и страшну симболику: живи дворе мртвог као господара, пред његов коначни одлазак из њиховог света.

У дворишту Голубовића затекох госпођу Олгу Милић како доји главато дете, које је буцмаста девојка – она, коју сам изјутра затекао у Милићевој кухињи – догурала на колицима. Заносећи се да би заклонила дојку, госпођа Олга ме дочека проблеском презбијених зуба из црљеног расцвета њених округлих усана: „Вас нема, а овамо сте најважнији – секретар одбора! А ми обични смо ту већ од смркнућа!”

Ја нисам био једини Дабранин, поготову млађи, којега је заплушкивала топла и бела, пригушена лепота госпође Олге – утолико више што су ту лепоту допуњавале њена срдачна кокетност и говоркања о њеној склоности к потајним и пробрајним неверствима. Али никога, поготову младиће, госпођа Олга није ничим наводила на дубље и грајније заносе – уплив њен је био тренутан и необавезан. Због тога ме збуни, чак и зачуди, неодољивост њеног осмеха и продорност уобљеног, меког изговора, који као да је звучио повторавао складне, голубије облике њеног тела. Али сам се правдао пред собом: месечина, моје мисли растурене и размекшале, а она тако белопута и свакако прохладна и млака од росе и страсне снаге. И било ме стид свог заноса, макар тренутног: из куће се чуло јецаво опирање мајке Драгиње – свакако су је наговарали да прилегне, а поред нас су промицале забрањене покајнице.

Зато и почех да се правдам због закашњења, распитујући се да није у чему недостајала моја помоћ. „О, не!” нечујно се засмеја госпођа Олга. „Ја се то само шалим: ви садашњи младићи сте преозбиљни и – уображени.” „Али и ви сте премлади за старију генерацију!” – „О, да! Али између мене и вас је ипак толика разлика да ја знам много више. После рата младићи су постали озбиљнији, старији. Кад сам ја била девојка, мада је био рат, мање смо мислили на озбиљне ствари, а више на забаву и љубав.” Пружајући дете девојци, она доладе, нежно увлачећи дојку у прслуче: „Али и озбиљни могу бити привлачни као и веселјаци – кажу да су они страственији.” Затим се обрати девојци, поправљајући загаситу блузу извучену из појаса: „Немој више да га доводиш – нек спава. Подојнићу га кад се вратим, а мој муж ће доћи по мене.”

Дете загушта у колицима а притуљено јецање мајке Драгиње се стиша. Ја и Олга смо стајали ћутке једно према другом, док је она,

с укосницама у устима, премотавала своју светлушаву тешку пунђу. Тек тада приметних да је она средњег раста и да ју је складност њених облика и боја чинила мањом, грацилнијом. „Незгодно ми да идем сама ноћу,“ расприча се она док је девојка одвозила дете, „а жао ми да пререди дојење. А мој муж бистри политику у „Америци!“ – И гурнувши ме у раме с изазовном лакоћом: „Мораћемо и ми унутра, чак и да није с вама озбиљним опасно остати насамо – кад изгубите главу не умете се зауставити... А и та смрт – кад само помислим да све нас то чека!“

Она пође напред вркавим, али одмереним кораком, на високим потпетицама сва пролета и дојки уставасаних и као одвојених од поузаних прсију. Приземље беше поспремљено и осветљено и тихо су жагориле собе у њему, које су служиле као кухиња и остава. Пењући се уза стрме степенице, Олгино тело доби још више полетности на ногама из чијих листова избише дугуљасте мишићи. Онај јутрошњи млаки, разблудни мирис се ширио испод њене звонасте сукње, а под њеним коленима смотрих рунице, умекшане свилом црних чарапа: био сам овеселењен што блискост мртвог друга, и недавно слућење смрти не само што нису затомљивали, него као да су и разјаривали жеље и страсти.

Госпођа Олга скрену с врха степеница у лево – Невенину собу, а ја десно – у Голубовљево, на којој врата беху широм отворена. Пламен свеће крај покојникове главе повијало је струјање ваздуха, а будући су се светлости месечине и лампе потирале, лица су била нестварно дрхтава: једини изузетак је био Голуб, ваља због тога што му је свећа била преблизу, па га осветљавала оштро и кратким трептајима. И соба и покојник били су друкчији него јутрос. Из собе је било изнето све сем Голубовљевог кревета и неколико књига, положених крај његове главе. Дуж оба зида, спрочу кревета, биле су постављене клупе застрте ћилимовима, на којима су седели жалбеници у тихом разговору. Голуб је дежао на кревету, измакнутом наред собе, обучен у ново тамно одело и новчате ципеле, на чијим потплатама су се белели дрвени клинчићи, непријатно опомињући да он није стигао да обује нову обућу – или да су му их купили за сахрану и да никад и неће у њима проhodати. Голубовљево лице је било неповезано, сасвим жуто и без јутрошње престрављености. Његове густе веће, јутрос помршене, биле су дотеране и додавале његовом равнодушном изразу самопоуздану достојанственост. Али и он и све на њему било је непобитно мртво, чак и коса – усветљана бриљантином, и нокти – дотерани и ушилиени као и док је био жив. Био је нужан напор да тог тако дотераног, одсутног младића човек зажали, и ја се, постојавши кратко испод његових ногу, обазрех на присутне, у недоумици како даље да се понашам.

Али, премда ме сви беху приметили – у соби је било десетак особа, нико не обрати пажњу на мене, па седох до госпође Ане Ђукић, уз горњи прозор. Очито, ни тад ни у току читавог блења,

нико ни на кога није обраћао пажњу: разговори су се зачињали и гасили случајно, сваки је излазио и улазио како је хтео и седао на слободно место. Једино је строго поштована тишина и лажено да се свећа не угаси: у соби је било загушљиво и накисело, па су прозоре на кратко отварали. У редовним размацима, улазиле су комшинице и рођаке, у црно одевене и намештено ожалошћеног израза, ћутке послуживале каву и дуван, ракију и колачиће. Али и то је обављано с крајњом ненаметљивошћу и неприметношћу.

Разговарало се о чему било, сем о насмешљивим темама или прегласно. Помињан је чак и Голуб, али – као да га није он који ту лежи и због којег су се тако окупили, него неко далек, из богзна каташњег времена.

Десно – до госпође Ане, седео је прота Јосиф – свакако најзначајнија личност на тој страни: он је бдео као пријатељ, а своју свештеничку погребну дужност требало је тек сутра да обавља. Удесно од проте је седео професор Јосимовић, а даље два грађанина и старији рођак са села: они се ничим нису истицали, а још мање мешали. На супротној страни, у средишту је био Јован Раковић, коцгуњав и смећ, упадљиво жућкасте боје коже и дубоко усечених бора – као изједан тајанственом, неизлечивом бољком. Ту своју унутарњу горчину он је и сам нехатно изгубио, гадљиво заврћући горњу усну, на којој би се јсжили поткресани, већ проседи бркови. Већ је био прошао четрдесету, косе проређене над високим округлим челом и обележене на слепоочницама. Иако није играо већу улогу у предратним борбама за уједињење Црне Горе и Србије, истакао се после 1918. године у окршајима с противницима нове државе, па чак и био и ранен из заседе. И мада одметника више није било, а у Дабру никада ни значајнијег отпора уједињењу – револвер „наган“ му је стално надизао блузу отпозади. И мада је у опхођењу био суздржан, чак љубазан, његова горчина, а још више набуцитост његове млађе браће – јер се знало да они ништа не подузимају без његовог одобрења – чинили су да од њега зазиру и његови рођаци, а нектоли јабанци. Око Јована Раковића су седели угледнији грађани али који се, такође, нису ни уплитали ни истицали. Најпознатија и најзначајнија је била Милуша, сестра директора Бојовића, за коју је то била добра прилика да представља свог брата и свој род. И она је била повучена, јављајући се једино кад би углед њеног рода могао бити занемарен. Но будући је била и жена, седела је до врата, како би могла скокнути до жена – да нешто не буде занемарено и пропуштено.

Ту су били отац Павле – на столици у углу, где сам га и јутрос затекао, и престар, али држећ сељак – касније сам дознао да је то Павлов деда Тадија, о чијој урођеној мудрости Голуб је често приповедао. И ако је Тадија већ имао око деведесет година, груди су му се истурале неоронулом чврстоћом а његово лице, још руменкасто, изгледало би врагослато да му бели обешени бркови нису наметали

озбиљно спокојство. Старац Тадија је седео до главе Голубовљеве, усекујући grubим прстима свећу, при чему је напипавао њен пламен: био је, очито, прилично обневидео. У два-три маха је – у току мог бдења – опипао руке Голубовљеве, да се случајно нису размакле: и то је чинио с пипавом, чак равнодушном увежбаном шћу.

Мада ме приметио, Јован Раковић је наставио своје излагање као да ни ушао нисам: „Верс су ту само обележје националне провалије: кад би муслимани хтели да буду верни Срби, нико им не би замерао што су добри муслимани... И чему, Јосимовићу, приче о нужности? Немогуће је бити Србин и признати нужност. За онога који радије иде на колац него се одриче своје народности – нема нужности. Та ваша нужност – то је Европа, демократија, стотине година непрекинуте властите државности... Шта је нужност за Замарце? Они имају своју истину, која није европска, у бити ни хришћанска, али њих је одржала у оном што јесу...”

„Без православне цркве се српска држава не би обновила,” с уморном одсутношћу примети прота. „Он није говорио о томе!” побуни се Јосимовић, уз светло подрхтавање цвикера. „Он не пориче значај цркве и вере, него нужност – бар уколико се тиче нас.” „Да, баш тако!” – с усиљеним осмехом потврди Раковић.

Разговор беше застриано: дворење не допушта превелико удаљавање од умрлог, као ни непосредно причање о њему. У умуклости, једино старац Тадија, купећи растопљени восак, рече као за себе: „А мртвима је свеједно – тамо се сви изравњавају и измире.”

Служење каве продужи тишину – она би се и продужила до неког догађаја, али госпођа Ана не одоле: „Зар баш никог није било да обузда Замарце? А што нисте Ви, господине Раковићу, као угледан, уз то учитељ...” Раковић је спремно дочека: „Мањ да се трвио Ваш муж”... А ја, мада нијесам Замарац – с њима бих на поход да нијесам овдје истог завјета заточник...” „Па да знате, мој муж не би ћутао!” узјогуни се госпођа Ана. Али Милуша добаши: „Не буди луда, Ано! Ако твог Мирка не би каменопали, у Замарју би га јуче сматрали за лудог.”

Сви се погледасмо, с искрицама подсмешљивости у очима. Једино је старац спокојно поправљао свећу и отац Павле седео тупо у свом углу: лице му беше сасвим омршало и занеобријанило, плаве очише утекле у главу, али израз – запрепаштен и одрвенео, не беше му се од јутрос променио. Дворбеници су се, бежећи од својих размишљања, поводили једни за другима – ваљда зато почеше за мном погледивати у Павла. Најзад прота примети: „Павле, треба да идеш да се одмориш – сутра те чека још тежа дужност.” „Ја не знам... Нијесам уморан,” одврати Павле и увелено додаде: „А шта ме горе чека? Сјутра, данас, занавијек...”

„Такав је обичај,” беспоговорно изјави Раковић. А старац Тадија додаде као за себе, откривајући тиме да будно прати разговор: „Ње-

гова душа је жељна починка: ништа што је преко Божје – није добро...”

У том тренутку уће госпођа Олга на врховима прстију и саопшти: „Невена је прилегла, али госпођа Милена...” „Па и због ње, Павле, морате поћи,” прихвати Јосимовић, устајући и трљајући очн. „Па ја ћу да идем, кад велите,” послушно устаде Павле. Он затетура на скоцашеним ногама, Раковић га зграбн за мишицу и поведе. Али кад стигосе до врата, Павле се окрете и погледа у Голуба: „Идем, идем... А кад ћу се њега нагледати?...”

Он зајеча, али Раковић га неодступно, мада и обзирно, поведе напоље, док је старац казивао: „Павлу се сад стално у памет враћа да он није ни умро. Знам ја то добро – многе сам овако испраћао. А кад Турци некоме главу уграбе – е тада нијесмо себе заваравали да би се могао повратити...”

А госпођа Олга седе до мене и исприча: „Невена је благородан створ: чим сам јој рекла да је сутра очекује најтежа дужност, одмах је легла. Придржала сам је за руку – сад спава као јагњашче. А госпођа Милена није чак ни изгубљена – сите смо се наплакале, али њој од тога није било лакше.”

Тек тада пажљивије погледах госпођу Олгу: очи су јој биле светле, чак срећне од скорашњег плача. На њеном лицу, иако га је дотерала пудером, назирали су се трагови суза, али је и оно било озареније и још нежније. Била ми је сасвим близу и мирисала је јутарњом млакошћу задовољних супружника, али помешаном са свежином ноћи и месечине, којих се нашла њена беличаста пут. Она ми узврати постићеним смешком и једва приметним слегањем рамена, као да је хтела рећи: Шта ћу, кад сам таква! Била је умиљата и замamna, с том својом питомом, отвореном ћуди и са светлом, неспутаном путеношћу и више ме нимало није било стид пред собом што је видим и опајам таквом, док су нам се лактови дотикали, а старац Тадија причао: „Свак жали према себи: отац може да жали више но и мајка. Ама је мајчина жалост дужа – у мајчину памет не може стати да и њена деца могу умријети... Ја сам сахранио шесторо од мога срца и најжалије ми је било – кћеркицу од пет година: чак ме тјешила и жена моја – одавно је и она покојна. Но њој су и дању и ноћу шта радила да радила, била помрла деца на уму и то свако одвојено – гроб до гроба, сваки другојачији. А мени је најмлађега унука Стевана, кад је погинуо под Скадром, било жалије но све дјече и браће. Нас Голубовића је тамо у три дана погинуло седам: погибије превршиле, а он сав искомадан на мјим рукама умире... И овог ћетића Павловог ми је жао. Због Павла – с њим му се гаси сваки над, а и због њега – младости се не нанесе, а држави требају учене главе...”

Старац ућута, батргајући се прстима око свеће. Прота Јосиф као да се пробуди: „Човјек мора да се покори вишој сили.” И Јосимовић,

као да га није чуо: „А кад би човек могао до краја схватити нужност и повезаност живота и смрти...”

Заглађујући профелаву лобању, уђе Јован Раковић и чим седе на своје место поче да завија цигарету. У паузи прозбори Милуша: „Шта је човјек? Ето, Булат – земља се тресла од њега, а кад га закопаше – као да га никад није ни било.”

Раковић пружи цигарету Тадији, упитавши: „Хоћеш ли и ти да запалиш, стричане?” Али како старац поче да пипа по празнини, Раковић устаде, уметну му цигарету међу прсте, па, палећи шибицу, изјави изазовно: „Којешта! Свак, па и Булат, нестаје као особа одређеног склопа. Али као дјело и идеја – он ће дуго да се памти и још дуго да живи.” „Илузија!” – сеану Јосимовић наочарима противу дувије. „И највећи човек умире свим својим кад умре: наслеђе, свеједно какво, око којег се споре његови наследници, открива његов значај, али и доказује његову пролазност.” „Све што је људско на овоме свијету – пролазно је,” јави се прота, зевајући. А Милуша убаци пословично: „Живио је Булат мимо друге, па му је и смрт мимо друге...”

Разговор би поново сасвим замро да се не јави госпођа Ана, уздахнувши огромним, као ускислим грудима: „Јадни народ – он све плаћа!” „А ко други може да плати?” с притајеним једом упита Раковић. „Народ који не жртвује – не може ни да добије. Но ако Ви, госпођо Цукић, мислите на муслимане – они су се однародили и нису ни кадри за жртву, него за несрећу.”

Тадија се придуже и пружи кутију к Раковићу, а кад је овај прихвати, он извади из њепа кресиво и – док су га сви с чуђењем посматрали, јер је свећа била пред њим – украса труд, окренувши се од Голуба. Труд пријатно замириса, а старац изјави: „Сви су народ! И муслимани – нијесу зар стока? А што се наш народ и њихов крве међу собом – то су вјере. Вјерама је под небом тијесно...”

Тајак је потрајао можда и пет минута, па се Раковић с опором насмешеношћу, обрати проти: „Чујеш, оче прото, шта каже човјек из народа, који памти кад су главе црногорске на скадарској пијаци плаћане по дукат? Вјерама је тијесно под небом! Збиља је за чуђење како ти као слуга цркве која је очувала српску државну мисао и сам толико гањан од Турака...”

Тиме опет поче неизмењива, недокрајчива распра о муслиманима као одродима и браћи, коју је једино обуздавала присутност Голуба, свечаног у својој непорцивој смртности и савршеној дотераности за сутрашњу сахрану.

Али госпођа Олга се није упитала у ту распру. Чак и кад Раковић покуша да је увуче, позивајући се на ставове „људи угле-дних, учених и од закона” понут њеног мужа – она се извуче шаљењем: њен муж најбоље зна шта ради, као што је она, пак, вешта кувању и неговању сина. Ипак је додала: „Ја сам Дабранка – не схватам многе срибе црногорске.” Она је и иначе мало говорила, и то

махом о домаћим и комшијским бригама и ситним варошким новостима. Задивљавала ме онајвећма њена спонтана спалажљивост у избегавању судара: Како се нисам пре сетио да она није ни с ким у вароши у сукобу, чак ни са својим најљућим олајавачицама? Замерао сам себи: Како да нисам бар наслатио унутарње лепоте ове жене? Како сам могао гледати на њу као на лакоумну и лукаву – као на умну једино у неусиљеној кокетерији и отворену у излагању својих дражи? Ја и она се спонтано – поготову што је седела покрај мене с чаровитошћу тела и доброћудношћу нарави – почесмо обраћати једно другом и полако издвајати у наш кутак умамљиве срдачности и неочекиваног разумевања.

Шапутали смо тако скоро сат, скачући с теме на тему и једним ухом ослушкујући распру о муслиманима. Наше ћуворење убрзо оде толико далеко да ме она упита, неприметно мрднувши обрвама ка Голубу: „А то, између њега и најмлађе Угринове? Није ли се ипак могло удесети да му она посетама и наговештајима учини задње дане лакшим?”

Дивео сам се: Ето то је госпођа Олга: једино њој, мени и Невени тако нешто је пало на ум. Зар и то не потврђује оссћајност ове жене и неку њену сродност са мнош? – Поверих јој да сам навео Ингу да га прекјуче посети, али и како се то завршило. Она ожалостљено примети: „Закаснили ст: то је требало поступно и много раније – док је у њему било истинског жара...” „Да, закаснили смо,” сложио сам се ја и нехотице.

Она ме погледа с благом упитношћу – као да је наслутила, а тиме и пробудила у мени помисао да је до тог закашњавања дошло онајмање због Инге, а онајвећма због моје заљубљености у њу и због односа између мене и Голуба, смршеног притајеном љубомором, надувеном увређеношћу и младићком запањеношћу пред смрћу и животом. Већ се приклањах мисли да јој то некако објасним, ако не и да то признам њој – једином живом створу. Она примети моју сметеност, дотаче ми шаку прстима и прошапта: „Ви ту нисте ништа могли – све је, најзад, зависило од њихових, нарочито од њених наклоности.” „Да,” пожурих ја, „она га није нимало волела: одбијало ју је од њега – ту је тешко рећи шта, мада су у ствари слични.” „О, да! То је неопредљиво – као и привлачење. Ето, ја и мој муж смо различити, али се слажемо.”

„Откуд Ви све то знате?” упитао сам је изазовно, али и да бих забашурио оно њено продирање у срж односа између мене, Голуба и Инге. „Ја не знам – ја тако мислим,” одврати она подижући дурљиво нагло отврдлу горњу усну, по којој засветлуцаше маљице. „Нисте се увредили?” „О, не! Али зашто мушкарци, чак и тако неискусни, желе да сазнају све о женама? Ето ја: никада нисам свог мужа упитала о његовој прошлости.”

Све се учас промени између нас због тог недомисљеног изазова. А распра, као у инат гласнија и разговетна, отежаваше нама двома

повратак у онај топли додир који нас је ограђивао од тих људи, од смрти, а поготову од Голуба. Немоћно и ожалошћено сам смишљао шта да учиним, док ме, за пакост, спопадала мисао на Голуба, чак на моје сагрешење према њему, а сукобљене речи из распре се насилно забијају у мој слух и моје памћење.

Али се опет јави она – баш кад сам мислио да је помута, коју сам сам изазвао, однела варљиве мостиће што их је наш случајни сусрет, у средини обома туђој и неугодној, међу нама био поставио: „Ми жене смо љубопитљивије. А одговорите Вам и на оно што сте ме питали: Ја сам, баш због тога што сам жена, присиљена да знам и оно што нисам искусила. А зар и Ви немате неких тајница и жељига које ником не казујете?“ Прошаптао сам образовано, заборавивши где се налазим: „Разуме се, имам! А Ви, Ви сте дивни!“

Она се осмехнула, дупнувши ме прстом по шаци: „Пет! Зар не знате где се налазите?“ А затим се гласно обратила Милуши: „Чује се да је најстарија Угринова била на сахрани Булатовљевој и да је чак и плакала?“ Милуша потврди и наода: „Тако је непоиошљива и сусретљива – разговара са сељацима као да се у Замарју родила“

„Све Угриновљеве су дивне!“ ускликну госпођа Олга. „А што их средина не схвата – и то ће се временом променити.“

Тако разговор скрену на саживљавање Дабра с Угриновима, на сећања како су они у почетку изгледали чудни и смешни. И Раковић искажа неколико похвала о њима, да би завршио: „Али ни Угринови, чак ни господин председник, не схватају наше навике и услове.“

Прота поче да га разуверала, али он не заврши, а поноћну глухоћу куће провалише кораци уза степенце. Сви немарио погледаше к вратима, на којима се указа Мило, син војводе Вука, с тренчком преко руке. Он заста, лако се наклонивши дамама. Осврнуо се где би оставио мантил, па кад не спази вешалицу лако га пребаци преко столице на којој је седео Павле. Застао је испод ногу Голубовљевих, немо пригнув главу и скрстивши шаке на дну трбуха. Постојао је тако скоро минут, избравши тренутак – када пажња и шутња досегнуше врхунац – да прошапће: „Спокој души његовој!“

Милуша устаде, да би му направила место до Раковића, али је Мило поврати покретом руке и обазре се на моју страну. Ја устадох нерадо, али Мило и мене поврати покретом. Затим он узе столицу на којој је био оставио мантил, принесе је до госпође Олге и изјави, седајући и заглађујући густе обрве: „Послао ме тата. Али ја сам, по свом обичају, закаснио. Укућани су се свакако поукли?“ „Да, они су мало прилегли.“ објасни Раковић и додаде, устајући: „Добро је што сте навратили: ја и Јосимовић се спремамо да кренемо – и да није службе и сахране имамо обавеза читавог дана.“

Мило извади сребрну табакеру и, лупкајући врх цигарете о поклопац, упита Олгу и Ану да ли може да пуши, иако је соба била пуна дима а старац Гадија извучио из свог кратког чибука колутове љутог дима: сви тек тада приметише да је загушљиво и задимљено.

Све је било складно и самопоуздано у изгледу и држању Миловом. И све се промени, чудно живахну у соби: Милуша притвори врата, госпођа Ана отвори прозоре, уз примедбу да је веома загушљиво, распра се угаси док се Раковић распитивао за здравље поједино, а Јосимовић и прота за напредовање његових мемоара. Донеше и кафе нетражене, с особитом пажњом услужујући новог госта.

Мило се ретко и нехатно мешао у разговор, с лакоћом избегавајући трења. Повремено се обраћао и госпођи Олги, речима које сам све ређе чуо и изразом лица и очију које сам све теже схватао: расипала се сва она блискост, тако ненаметљиво испредана између нас двоје. У почетку ми се то чинило природним обзиром на појаву новог и тако значајног лица. Али ми више није успевало успостављање додира с Олгом – она се чак и одмакла, тако да нисам могао ни шапутати с њом. И даље ми се радо и срдачно обраћала, али се у њено држање увукло нешто ропско према Милу – погледивала га је с мрачним грозничавошћу и зборила му пригушеним, запањеним гласом.

Премда нисам био спознао жену – већ сам био засењен, поражен као мушкарац. И био сам тужан и једак, упркос свим напорима које сам улагао да схватим и опростим.

Зато се обрадовах када госпођа Олга – под изговором да обиђе Невену – полако изиђе, док ју је госпођа Ана пришкрињујући прозоре испраћала дувањем кроз нос и подругљивим погледом. Ја сам помислио: То је њен – Олгин, начин да се извуче из његове – Милове, опчињености, да се, можда, врати поново мени. И она се врати, промолваши се опрезно кроз врата: „Морам остати код ње – пренула се и сад је сва усплахирена.“

Разговор се вукао и даље, као да се ништа није догађало. И можда и није – ни за ког сем за мене, док сам се потајно радовао што се она, ипак, није њему вратила. Ништа од тог разговора нисам ни слушао ни памтио – речи су падале у празнину и, неповезане у смисаоне целине, распрскавале се као капи кише о глатко камење. Не задуго потом изишао је и Мило, извињавајући се да има заказан телефонски разговор и да ће се убрзо вратити. И опет сложено манипулисање прозорима и вратима – да се свећа не би угасила, уз пухтање и ждракање госпође Ане.

Изишао сам и ја – да се прођем по башти, али гоњен зебњом да би он могао да се с њом случајно сусретне, подстихан жељом да ћу се можда ја с њом сусрести.

Ослушнуо сам на степенцима, понадавши се да би се Олга могла помолити из собе Невенине. Отуд се ништа није чуло, а чекање је било безразложно. И ја изиђох у месечину залеђену на дворишној калдрми и свиласто распредену небом.

Покајих се што сам изишао – можда се Олга већ вратила из Невенине собе и сад бисмо седели једно до другог, у узаврелом сашаптавању. Али свежина и живост безмерног сјаја предочише ми

загушљиву тескобу из које тек што бејаш изишао. Поврх тога, уверавао сам себе да нисам ни изишао искључиво због Олге, па се реших да мало прошетам. Било ми је глупо да у то доба – чак и да нисам могао затребати блеоцима – луњам улицама : науних да шетам по Голубовића башти. Али и ту дође до двоумљења: у воћњак – тамо где смо прекиноћ седели с Ингом, или кроз густиш јоргована и јасмина иза куће, међу леје лука и поврћа, које је отац Павле обрађивао у доконим часовима? Густиш и леје ми се учинише предусретљивим: већ сам и спонтано почињао да избегавам све што би могло подсећати на Голуба и на доживљаје с њим.

Поћох дуж кућног зида – стазицом кроз траву увек свежу од капавице с крова. Али чим доспех до густиша – с оне стране, десно од мене на пет-шест метара, приметих Олгу и Мила, застрте мрежом грања и месечине.

Нити сам тако што очекивао, нити бих спао на то да их уходим. Али њихова појава је била толико неочекивана, а моја неискусна радозналост толико јака да застах, премро. Нисам могао ни да се вратим – могли би ме чути или видети, иако сам био такорекућ загнурен у шибље.

Тако сам све видео и разабрао шаптање, одгонетајући неке речи кроз њихове покрете, изразе и држање...

Она се опирала – док јој је он љубио очи и руке, али тако да га је све више привлачила себи: „Немој, драги, незгодно... Та смрт...” Он је зграби за шаке и пиљсћи јој у устурено лице, у очи, наднет над њу као грабљивца, грозничаво шапта: „Баш сада... Најдража... Слађе него икад...”

Израстајући из тла заједно с њим, она прирасте уз његове дуге ноге, ломећи се у струку и одбијајући се грудима и лицем од њега – намерно излажући своју лепоту, недокучиву и позивну насмешеном занетошћу. Он страсно јекну, зграби је за потиљак и браду, скоро грубо отвори њена уста и загуши се пољупцем у њиховом понору, док су му руке клизиле к њеним боковима...

Већ сам био решио да се повучем, али сам – омамљен жудњама, завистима, радозналостима, згражањима и ко зна чим све не – стајао и подрхтавао, као да су се њихова уживања претакала из тла у мене. Он ми је био окренут леђима – силуину његове страсти сам разабрао из грчења његових рамена и врата, из халалљивости руку, а најпуније из повијања тела, које се, читаво, све преданије и нестрплјивије спајало с њеним. Када се њихове усне најзад одвојише, њен лик беше измењен: била је до те мере прожета насладом да је месечина на њеном лицу меко, блажено сијала... У прекидима између пољубаца блескале су њихове речи – усклици, којима, у узбуђењу, нисам ни тражио, ни био кадар да одредим смисао или творца, иако се њено гугутаво покикивање још оштрије разликовало од његовог циктавог мумлања...

То није трајало дуго, мада нисам био кадар да га временски одмерим: једно несхватљиво дуго и друго застрашујуће сажето – два времена су текла истодобно, изукрштана и сплетена: жудео сам да се све то продужи, а истовремено и да престане. Јер ја сам, непобитно, и сам дивље жудео за Олгом, одуховљеном у њеној страсти, и завидео том мушкарцу, поживинченом и обезличеном у мојим представама...

Он је поведе удесно к башти, обухвативши је око струка... И она се повијала за њим и његовим кретњама с послушношћу пузавица, премда издвојена својим облицима и лакоћом у неповредиву, скоро бестелесну лепршавост: свака је могао бити тај мушкарац, а једино она та жена – и то је било најнесхватљивије и најувредљивије...

Башту сам познавао до најмањег закутка и у првом трену сам се зачудио куд је он води, када заклонитијег места не могу наћи. Али он је није ни водио никуд – свега пет-шест корака, до крушке – до кружне лединице под крушком. Ушли су у сенку, а будући је шибље заклањало лединицу, учачао сам једино горње делове њихових тела. Он скиде мантил с руке и распростре га ка тлу. За то време је она стајала ослоњена руком о стабло – као да је чекала да се обави неугодан, али неизбежан посао. Онда стадоше једно према другом, он је узе за руку и она се послушно поведе за њим, да би тренутак касније ишчезли на тлу – у сенци и иза застора од густиша.

Хитро и пажљиво – у колико сам за то био кадар, повукох се у двориште. Поумих да побегнем куд било – што даље и од Голуба и од тог безумног и смишљеног сљубљивања мушкарца и жене. Али како објаснити то бекство, чак и да нисам био дужан чекати смену у бдењу код одра? Било ме и страх, наједном, од осамљивања – од доживљаја смрти у замрлим просторима. И згражавање је дивља, то – са свешћу о доскорашњој жудњи према Олги. Уз то сам подрхтавао, чело ми се знојило: морао сам се смирити пре него се вратим код одра.

Нисам ту остао дуго – много краће него што сам држао да ће се њих двоје задржати под крушком. Она се појави сама и изненадно, дотерујући блузу у појасу. Можда ме та њена радња, обављана баш као и после дојња детета, натера да непромишљено узвикнем: „Како сте могли ту, Ви?...”

Она се спотаче, док се блажени занос на њеном лицу прецеђивао у запањено бледило. Гледала ме неколико тренутака с укоченом неверицом, а онда прошанта: „Зар Ви – млад, племенит, школован! – зар Ви да уходите једну жену?...” „Али ја сам сасвим случајно... Управо и нисам случајно – надао сам се да ћу Вас срести... Испало је ружно, стидим се себе...”

Она ме дограби за руку и трже, шапћући: „Хајдемо унутра, заједно! И не грдите себе! Ја Вас схватам, ја знам да ви не можете бити подли!...”

С улаза назрех Милов обрис на стазници: учини ми се да се задовољно смешка, а бесумње је дупкао врх цигарете о поклопац кутије. Али Олга ме вуцну унутра и – чим прекорачисмо праг – загрли ме слободном руком око врата и, пре него дођох себи, пољуби у уста хладњикавим пољупцем, који ми је до данашњег дана остао загонетним: било је у њему незасићености, чак неситости, али и захвалности и кокетних наговештаја којима ме те ноћи стално обасипала. И у том пољупцу – прекраткотрајном за моје жеље и предуготрајном као пријатељском, до краја се исказа и угаси оно искомадано, сукобљено време.

Она пође уз степенице с гилком лакоћом, као и после дојења детета. Запахну ме и исти њен мирис, али – сетивши се да је она малочас била у најконачнијем додиру с једним другим мушкарцем – осетих и један други мирис, горкав и омор, у коме се њен губио. То ме натера да поизостанем. Али кад она дође до средине степеница – ја бејех тек ступио на прве степенике, приметих горе, на огради, пресамићену госпођу Ану, која је зверала с намерном злоћом, па пожурих за Олгом.

„Нас двоје смо прошетали – од дувана и непроветрености просто да прсне глава,” огласи се Олга, немарно пролазећи поред госпође Ане. Госпођа Ана се усправи, да би се изравнала са супарником: „Да, да могу мислити! А зар је он сасвим безазлел и безопасан?”

Али Олга је размину с ћутљивим достојанством и ми двоје уђосмо долако једно за другим и седосмо на своја места. Све је било као и кад сам изишао – једино је Павле седео на свом месту, правдајући се: „Као да ћу га издати, ако заслем... Пустите ме ту – нека нас заједно докле га земља не отме...”

Све је било исто – једино ја и Олга више нисмо умели да шапућемо...

Но већ се примакла поноћ. Дошла је и смена. А ускоро и судија Митић по своју супругу: с раскршћа сам уочио да га она не држи под руку, као што је махом чинила, него иде поред њега – усправна и чврстог корака као да се опире унутарњим клонућима.

Нико није ишао на моју страну и опет сам се нашао у ноћи пустој, с лавезом паса некадним да пустош покрене и месецом на мртвој стражи усред неба. Бели друм и сребрна река претицали су се у недогледу. Као туђе, ноге су ми прегласно шкрилале и тупкале – блудео сам знаном, недокучивом крајином, са суманутом радозналешћу сам се комадао у неуповљивим сањаријама и неогонетљивим питањима о смрти, постојању, уму и бескрају. И о Богу, претрашен што сумњам у њега, ожалашћен што један другом више не умемо да се обратимо... Река се опет јавила, кад сам се на мосту нашао над њеним сребрним сазвучјем. Али то је сада било болно јецање, које се стишавало, али и продубљивало у мени и простору, уколико сам се удаљавао у острвску самотност... Плаче ли то Голуб, или ја њега зазивљем? Да ли збиља овај живот вреди суза, кад се

њега ослободимо? Или тај други живот, бесалнајни и атомизирани, није ништа више милостив? Зар збиља има смрти, зар је ништа упоредиво с радостима живота који се једном живи? Можемо ли се истргнути из себе и бескраја, из стварности и вечности? То ли је људско трајање: усред свечане пустоши смрти – страсти, сплетки и борбе којима нико не може умаћи! Чему онда бесмисао бола и безмерност радовања?

Кад сам ступио на мост отоке и приметрио своју кућу, блештаву и без светиљки, улових себе у разговору са самим собом – с мртвим другом, с реком и простором и с предивном женом – мешавином Олге и Инге, ишчишћене жудности и замућене чедности. Низ образе су ми лиле сузе и ја сам јецао – реком и небом, мртвим Голубом и узбуђеним, затрованим градом.

Било ми је лакше: ожалио сам Голуба и своју невеселу младост – једном заувек...

3.

Премда сам мајци напоменуо да ме рано пробуди, она ме пустила да добро одспавам, тако да сам устао тек кад је снаха Гроздана већ седала да доручкује. Есма је такође била у кухињи, помажући мајци, смирена и свежа у јутарњем одсјају. Али ме погледивала с поверљивом радозналешћу, свакако наслутивши лоше вести из мајчиног и снахиног прећуткивања или из које њихове неопрезне речи. Био сам одлучно, заспивајући прошле ноћи, да јој кажем о притварању муслимана, утолико пре што је и муфтија био међу њима – о Јусуфу ми – при смени на бдењу код Голуба – нико није знао ништа рећи. Али бих разговор о томе с њом обавио после доручка – на миру и без хитње, да ме снаха није пожуривала ради заједничког одласка. Због тога изјавих, не обраћајући се непосредно Есми: „Чух синоћ, на поласку с дворења, да су муслимански прваци склоњени у среско начелство – боје се власти да им се што не би догодило.”

Есма је јела одвојено с мајком, за трпезицом у углу, и ја приметих како јој заста шоља у руци, а залогој у грлу. Настојећи да не прида значај ни њој ни властитим речима, наставих: „Тамо су сигурнији: неки сељак, код Матовића, прича да по муслиманским селима у Црнишу има запаљених кућа и убијених људи...”

Очекивао сам да ће Есма упитати за њене. Али она је ћутала, узнемиреног бледила на лицу. Доручак се настави у напрегнутој одмерености: свак је пазео да нечујно рукује посуђем и оно је, баш зато, реско и узнемирено звецкало. Изрекох најзад „И муфтија је међу њима.”

Али ни то не покрену Есму, све док доручак не би готов. Тада она устаде прва, отресајући невидљиве мрвине с димија на трпезицу.

Изјавила је, не гледајући у мене: „Ти знаш боље, а мене нека сумња обузима...”

„Свакога мора хватати, кад мушке главе около падају,” прихвати мајка, такође устајући. Мајка је опет почињала с пословичним изражавањем, немилосрдним и варавим, те скоро јетко добаких: „Шта је да је истина – нико не каже да овима у Дабру прети нека опасност.”

Већ обикла на љутње синова, како је који пристасавао, мајка оћута, а снаха Гроздана пође у кућу да узме ташну и да се нашминка. Есма застале са скупљањем посуђа, стаде испред мене и – сачекавши да је погледам у постојане и прозирне очи – упита: „А Јусуф? Не знаш за њега ништа?” „Не, не знам,” одвратих, већ постиђен због безразложне љутње на мајку. Она се поизмаче: „А да ја пођем кући – покривену ме нико не би познао?” „А то никако!” узвикнух ја. „Ниједна була не излази, сем старих Циганки и надничарки – оне се и не крију, јер их нико и не загледа. Ја бих свратио код твоје куће него је било дошкан. Неизоставно ћу свратити послјике сахране.” „Добро,” уздахну она. „И сама знам да помоћи не могу, али могу с њима заједно да патим.”

Изиђох пред кућићицу – да причекам снаху, а сетих се – као да ми се то наметну с пространством – насиља извршеног над Циганком Хатицом, о чему ми је Матовић већ синоћ испричао. Повратих се – да притврдим Есму у остајању код моје мајке: „Знаш, једну Циганку – певачицу Хатицу, напастовали су на путу.” Настављајући са скупљањем посуђа, Есма одврати: „Не бојим се ја тога – и то је женска судбина...”

Не стигох да је одвратим од њеног фатализма, јер Гроздана искочи на двориште, нестрпљиво лупкајући по ташни: испрати ме зрачна поверљивост и љубичаста брижност Есминих очију.

Очекивао сам да разговор између снахе Гроздане и мене, чак и ако се буде односио на стравична збивања у дабарској крајини, неће искочити из оквира дотадашњих наклапања с њом. Али чим пређосмо мост отоке, она ме поверљиво узме под руку и полушатапом отпоче: „Знаш, требало би да сте ти или Гојко прекодан у додиру са мном: кува се неки ђаво. Гојко, знаш мене баш не мари, а приметила сам на Рuti да се с њом посвађао. Нас две – ја и Рута, ми смо, знаш, у тајном договору: она прислушкује на пошти, а ја – колико могу – у начелству, па она јавља даље – не знам коме. Немам с ким ни да се посаветујем! Знаш, Марко је на обезбеђењу – он би се, можда, љутио да зна у шта сам се увалила, али ја не знам, ја не могу друкчије – било је и муслимана који су спасавали мој род од насилника...”

Мада нисам био близак са снахом Грозданом, држао сам да би она пре учинила све друго него се уплела у недозвољене радње, поготову ова леђа свом шефу – начелнику Церовићу, којег је поштовала и ревно служила. Као ни у тим тренуцима, ја ни сада не могу поуздано одредити шта је њу на то подстакло и нагнало: људи

су се тада оредељивали не само из социјалних и политичких мотива, него и по недокучивим унутарњим и наслеђеним импулсима... И снаха Гроздана је прешла читав пут до куће Голубовића у стишеном завереничком договарању са мном – повучена и крепка као у смртном жртвовању.

Код Голубовића већ пристизаху жалбеиши и започињаше оплакивање. Али ја, примивши на дворишту налоге од Раковића, пођох у обављање послова по граду: захваљујући раду одбора за сахрану све се одвијало уредно и брже него што се могло и очекивати.

Тај замах не само што покрену школе и службенике да стигну на време, него повуче и грађане, чак и сељаке из најближе околине. Невиђени број венаца – било их је двадесетак, построји се око куће све до раскршћа, очекујући, у побожној шутњи, да крене к новом гробљу на тераси изнад града. Све се одвијало до те мере непогрешиво да звони с варошке црквике јакну у тренутку изношења сандука из куће – да га смени јака манастирских звона кад буде приношен гробљу.

Све је то само појачавало манифестациони карактер сахране, на чему је у одбору нарочито Раковић настојао – свакако у вези с необузданом агитацијом да је то прилика за испољавање снаге и једнодушности православних, односно – Срба. Али ја све то, тада, нисам тако опредељено запажао, па сам и сам настојао, сматрајући то дугом према пријатељу, да погреб испадне што велелепнији. Недоумише и нејасноће биле су, уосталом, толико велике и код много зрелијих, чак и оних опредељених да се одупру налету и завери противу муслимана, да су и они својим љутљивим присуством доприносили утиску о једнодушности. Тако је прота, понет таласом, упркос својим погледима, учешћем хора и свечано обучене слушчаци и својим чинодејствовањем, тако усмерену сахрану заогрнуо угледом цркве и духовношћу вере.

А једини мој стварни и видни отпор је избио кад је Раковић покушао да ми сугерише у ком смеру да говорим – јер су ме одредили да говорим у име омладине и Голубовљевих школских другова. И тај мој отпор није се толико заснивао на политичким неслагањима, колико на мојој песничкој и интелектуалној сујети. Па и то збуњено, недоречено моје противљење било је довољно да Раковић одреди још једног говорника – и то Миша, „провереног” у недељном сукобу око фудбалског клуба Србе Угринова, под изговором да треба да иступи и један ученик. Као и увек, они који су имали циљ и силу и спојили то двоје у једно, успевали су и да се наметну осталима.

Тим намерама је подређен и правац поворке: дотад су у Дабру мртвача носили на гробље најкрајим и најподеснијим путем, а сада наоколо – кроз читаву варош. А како се кућа Голубовића налази крај раскршћа с којег води једини колски пут ка гробљу и манастиру, поворка је, крећући низ Криву улицу и уз Чаршију, морала направити

ти затворени неправилни круг. То данас изгледа бесмисленим, а онда је било и необзирно према покојниковој породици – довели су је пред кућу пошто је дећ препатила изношење сандука из ње, вратили у тренутке с чијом потресношћу се једино равна спуштање у раку. Али тада се нико није опро тој ружној бесмислици – није било „бољег” решења, а Раковић је објаснио Павлу, сатрвеном, нужност таквог кретања.

У складу са свим тим, одабрани су и распоређени говорници: Раковић – Павлов колега и кућни пријатељ, а кадар дати тон читавој сахрами, на раскршћу пред кућом: Мишо ђак, на раскршћу изнад гимназије – на погледу здања у коме је Голуб провео детињство и младост; судија Милић пред хотелом – у центру, да се истакну и говорник и говор; ја на изласку из града – месту најбезначајнијем, али симболичном – како је истакао Раковић – као вези између школоване омладине и „нашег села”; над гробом професор Јосимовић у име наставника најбољем и свом – то је тек сад истицао – најдражем ученику. Зачудо, Бојовића нису одабрали за говорника, иако су до тада биле незамисливе и много безначајније сахране без његовог иступа. Наводило се безброј разлога противу тога, а као најважнији је истицао да је он говорио колико прекјуче на Булатовљевој сахрани – све док није Раковић с опрезном одважношћу пресекао: Није Бојовић најподеснији за ову прилику он натера сузе, а – сузама се бој не бије!...

Толико обиман програм није могао да се стрпа у паузу између преподневног и поподневног радног времена: Раковић је издејствовао да службеници и ђаци престану с радом у једанаест часова – ови први су, додуше, тај сат губитка морали накнадити. Код трговача и занатлија православаца је извршена агитација да при наиласку затворе радње – то су, узгред буди речено, урадили и муслимани из бојазни да се не замере. У ствари, сваки рад је престао нешто пре, како би из канцеларија и радњи могли стићи до куће Голубовића, одакле је кретање уречено за једанаест часова.

И доиста, у једанаест часова је све било спремно за покрет и Раковић с дворишта, где се одбор искупио, нареди некоме у кући, махнувши штапом као сабљом: „Да се креће!” Из куће се разлеже кукњава жена, а убрзо стењање и ломатање рођака који су спуштали сандук низ потесне степенице.

У пратњи двојице ђакона, прота запоја, звоно циликну и кроз припеку прашњавом улицом поворка крену сама од себе, увлачећи у свој ток, као вуну у прећу, обезличене гомилише, расуте по сокачићима и калијама. Одмах иза венца, на раменима шест младића, љуљао се сандук с Голубом затрпаним цвећем до главе, која је жута и тврда као маска, одударала од људске и биљне живости, од кућа, и несталних облачића на ведрина.

Кретање гомила, макар уређених, убрзо доби силу инерције: кад се Раковић на раскршћу попе на стеленице још необељене цигле-

не куће, начини се празнина – сандук с венцима продужи још петнаестак метара, а задњи редови се набише и измешаше с првима. Родбина иза сандука се упрепасти – у недоумици да ли да се одвоји од покојника или прикључи главнини. Ипак остадоше тамо где су, будући се мајка и отац и не померише, као приковани за сандук. Раковић је, пак, био прибран и стрпљив, упркос напрегнутости која је избијала из његовог погледа и укоченог лица.

И кад се празнина испред њега попунила и зауставило појање и слаки покрет – он започе, надокнађујући вагреност прегласношћу. Но у његовом нимало китњастом, а још мање потресном изражавању било је заповедничке силине и напрегнутости. А најуверљивија је била лака, несмишљана логичност којом је он спајао оно што би дотад изгледало неспојивим: судбинске српске несреће и скорашње ратне жртве и постигнућа с Голубовљевом покошеном младошћу и даровитошћу. И за разлику од сељака, у чијим нарицањима митска прошлост добија силу реалности, а реалност тајанственост мита, или интелектуалаца оптерећених националном романтиком и апстрактним идејама – Раковићево излагање је било конкретно и непосредно. Он најпре – као што и приличи – исказа тугу дома и родбине које Голуб у цвету младости занавек напушта, да би убрзо узвикнуо оно што му је лежало дубље у памети: „У овом тренутку, када је наш крај и читав српски народ поразило подмукло убиство Булата, осветника и јунака косовских завета – гашење једне од најлепших нада ове земље, позваних да очувају Булатовљево име и дело, не само што ожалостује и опомиње на дужности...” он није поменуо ни муслимане ни одмазду над њима, али је указивао на одроде и изроде, на пробуђену мисао и исконску снагу који врше пресуду српске воље и српске историје. При томе је преобразио Голуба – оног самотног и чедног младића, у гласношу некаквог очишћеног и освећеног српства, на чији жртвеник је баш ових дана пала једна од најзначајнијих глава...

Претеривања у говорима, нарочито посмртним, сматрао сам већ тада природним, па ме изненадило што већина присутних, нарочито Црногораца, слуша Раковићеве речи с устрепталом пажњом и чак с гласним одобравањем. И мада ме говор остављао хладним – мисли у њему биле су старомодне и изражене немаштовито, а уз то ме Раковић опомињао на свог најмлађег брата – покрет и расположење већине су ме узбуђивали и збуњивали до те мере да сам се повремено питао: Нисам ли и ја један од тих одрода и изрода? – И то је било утолико неугодније што те слушаоце није узбуњивала ни покретала Раковићева речитост, него отварала уста и давала смер, а донекле и меру, расположењима која су у њима тињала ко зна одкад, тражећи повод и оправдање да узбукте. Јер кад Раковић заврши и поворка се љуљну и покрену, овде–онде оживе разговор, учтиво непрегласан, али смислом и интонацијом киван и огорчен: једино су текли својим

токовима појање молитава и јечаји звона, толико ретки да су се једва један за други везивали танушним звучним нитима.

На раскршћу изнад гимназије – опет празнина, изазвана инерцијом кретања сандука и наглим заустављањем поворке. И опет – родбина у недоумици. Празнину повећа и то што говорник – Мишо, не беше ни вичан ни сталожен. Не сачекавши да се поворка среди, он започе прејачко и гласом толико утањеним да се наједаред прекиде у празнини која се ширила око њега и у њему.

Али празнина се попуњавала и он се прибрао, мењајући боје на пегавом лицу... Проговорио је жалашћу за Голубовом младошћу и заклинањима на освету Булата. Код њега није било Раковићевих повезивања, него – као да се присећа, у стрелњи да не заборави нешто што су му сугерисали или што је сам смислио. Али није било ни Раковићеве сувопарности. Ваљда су му и због тога одобравали гласније, нарочито старији људи – као што се одобрава младићима у прегалачком послу, изразима уобичајеним и чак отрцаним: Тако, пиле од сокола! Ха, јуначко кољено! Е, жив био оцу и мајци! Ну, снаго наша!...

Али се међу ђацима – онима из виших разреда, примећивало сашаптавање, чак и подсмехивање: као да то и није погребна поворка, него шаролики скуп којег са спољне силе одржавају да се не растури и сукоби својим саставинама. И мени и мнозини је, тако, упало у очи како самохрани носавко, познат по зеленашћу и ребрењем својим јунаштвом и родом, прети штапом узнемиреној групи ђака. Он им је чак гласно добио: Требало би вам угнати памет штапом по дебелом месу!...

Ипак се и то свршило без испада, иако је напетост знатно порасла. Њу као да нагло појача кретање низбрдицом, која је ту и почињала: поворка се саби у журном ходу и живљим разговорима, љутита на нагиб и саму себе. Нешто јетко и запаљиво заструја из унезверених израза и уситњених, неодмерених кретања.

Но тај се немир, са силаском у раван Сточног Пазара, поче слегати да изгуби замаха на успону у Чаршију. У Чаршији поворка већ доби свој обнемељи и одмерени ток, који се брзо преносио низ њену узгибаност. Чаршија, пак, беше сасвим празна – једино групице забленуте деце, изненађене у игри, или ликови немоћника, разбијени преливима прозорских стакала. Тако је и то мукло и инертно наступање гомила кроз испражњени, обамрли град, иза леша, с примислима на недалеко покоље, саздавало претећу изузетност. Утихли су, повукли се чак и редари и чланови одбора – да не поремете плиму страве... Злокобна шутња прекри неуспомаљене појединце – Ђукића, Угринова, професора Недића, па чак и живахне, незадовољничке групице ђака. Градић замре у стрелњи, раскриљујући своје улише смраченим гомилама...

Пристигосмо тако до хотела, испред којег се, на цементној платформи, судија Милић, гологлав и прбледео, прибрао за говор.

Овог пута се предњи редови не одвојише, него се поворка прикупи и саби испред говорника. Једино се око сандука, положеног на састављене столове, образова округла празнина, пресеца на пригушиваним јауцима жена.

Чела напрегнутог од смишљања и лица погрченог од суздржавања, Милић сачека док се све не умести и смири, па поче преви-соким, непознатим гласом. Он је говорио у име града и соколског друштва, али је – као и Раковић – задирао дубље и досезао даље. Реченице су његове биле тврде и набриђене, али јасне и прешнзне. Није се, канда старао да узбуди и увери – узбуђење је већ било у видљивом успону, а његов став и начин су затирали и помисао да би могло бити друкчије него како он каже.

Град је, – рекао је он, – у двострукој жалости: за најлепшим својим рукосаодом – Голубом, и за својим ослободномцем и живом српском историјом – Булатом. Прва смрт је дело неумитних сила, а друга злоковарних и несмирљивих српских душмана. Али и једна и друга смрт се спајају нашом неутешношћу и нашом вером. Људима није дато да се одупру судбини – они једино у тузи налазе утехе од њених удара. Али наш народ се не подаје ни малодушности помирљиваца ни великодушности тобожњих хуманиста. Увек ћемо се сећати једне прерано покошене наде нашег града, али и потврђивати своје лично и национално битисање са заветима пређа и с кравом борбом за своје место међу народима...

Прешао је, затим, на излагање Голубовљевих врлина, претерујући као што и треба у таквим приликама. Ипак је и у томе могло да смета – мнозини који су знали чињенице и још увек им придавали значај, преувеличавање Голубовљеве улоге у соколском друштву: излазило је на то да је Голуб био један од његових оснивача и стубова, премда је његово учешће било незнатно и скоро случајно. Али већ су малина памтили, а камоли да су водили рачуна о чињеницама: кад Милић, развијајући своју соколску похвалу, устврди да би Голуб, да је жив, био данас у првим редовима заштитника и осветника српства – јавише се први, бројни поклици одобравања. То је тврдио Милић и то је прихватано, иако је Голуб био познат као одликаш, политички незаинтересован, а у односима с муслиманима ни бољи ни гори него други – он у ствари није ни имао пријатеља, сем свог оца и мена. То огорчено одобравање даде полета Милићевој уверености. – Сада би нам – обратио се он Голубу на крају – више него икад, требала твоја неначета снага и твој млади ум – у редовима омладине ниче коров туђинштине и сродњавања са заветним непријатељима...

О Булату се, пак, изразио тачније, сасвим тачно, премда се још мање држао чињеница и збивања. Булата је Милић учинио стварним више његовом насилном смрћу, него његовим делом и личношћу. Рекао је: Не би требало да будемо ни обесхрабрани ни пометени – Булат је из прошлог времена и млађе снаге су већ пристигле на

смену. Али малодушност и забуна су се увукли у наше душе и њима ће царевати догод не схватимо да су меши испалени у Бутатовљево јуначко срце у ствари циљали и погодили наша постигнућа и наше наде – биће наше. То се не да ни заборавити ни опростити а да останемо оно што јесмо – Срби и људи, патња и јунаштво, косовска гробница и национално ускрснуће...

И Милић је, као и Раковнић, величао пробужене народне низине, у којима још живи непатворена, пригушена а неуништива суштина српства: Учени људи и нова поколења не би смели да се откину од својих корена, ако српство жели да претраје и процвета. Али ни речном није споменуо муслимане, нити одмазду за Булату, него: Треба очистити коров, нанет туђим ветровима и размножен туђинском силом на нашим властитим њивама...

Мирнији тоном, али чвршћи смислом, Милићев говор гонио је на промишљено одлучивање: одобравали су му сложније, према мање бурно него на почетку. А они малобројни супротних гледања су ћутали, потиштени и прикљештени: опет сам приметно Цукића, смркнутог, како у правилним размацима боцка шглом пред собом, као да прибија своје и Милићеве мисли једну за другом.

И родбина, чак она најближа – отац Павле, мајка Милена и сестра Невена, поче да поима изузетност трснутка и да долази к себи. Нико од њих није Милићу одобравао, али га није ни плачем прекидао: у њиховим изразима, опустошеним очајем, пробијала се она иста горка замишљеност која је већину обузела. Но у томе су се и њих троје разликовали. Отац Павле се дватрипут живахно обазрео око себе, као да тражи потврду да су та његова трезњења у лези с оживљавањем његовог јединца. Мајка Милена се, пак, присећала да не би смела да се примири: заривала очи у крај мараме, а главу ослањала на раме Милуше Бојовић. Невена, у свој скрушеној прибраности, једно је погледивала час у говорника, час преда се. И кад Милић заврши суморна озбиљност поворке не јења, мајка зајеца а Невена просузи за себе. Отац Павле се обазре: не настав нигде упоришта пустом сну који га је малочас спадао из говора Милићевог – он обриса сухе очи надланицом и подиже главу на ждраловски свој начин, с којим је излазио с децом у шетњу.

Поворка крепу срђе није, али с нечим мрачним и претршним у свом глухом, све збије нијем кретању. Стигосмо брже него што би требало од кућа Голубовића и ту чело – да би се што пре извукло из истог места, тиме и из понављања оплакивања – толико убрза да се, заједно са сандуком, одвоји од родбине и породице. У наставу празнину – док се поворка спајала и прикупљала на почетку цесте ка гробљу – куљну ридање, из ког се изви чисто и неодољиво јаукање Миленино: за њу, за родбину, Голуб је поново одношен од куће. Канда сви за трен појмише бесмисленост те кружне опходње – Раковић чак откомандова: „Брже, брже кад је већ до тога дошло!”

Поворка се уљуља међу проређене градске куће и кукурузе: почех да се огледам и присећам тла, не бих ли нашао узвишицу с које ћу говорити. У недоумици, обрадох се тихо Раковићу: „А где би, молим Вас, било zgodно да ја говорим?” „А, да!” осмехну се он као да се присећа. „Па, где видите неки брешчић или насип – најбоље пођите на чело и сами изаберите.”

Ми смо били одмах иза породице и ја се у тридесетак коракљаја нађох код првог венца. Али ми смо ишли и ишли, а нигде ни брешчића ни насипа височијег од пута. Почех се сукобљавати са тлом, с временом, са самим собом: већ смо се одвојили од града и сви ће се упитати због чега се поворка зауставља усред њива и шта хоће тај младић с кушгравом косом и мамурним лицем! Немајући куд ни с ким, обрадовах се гомили испечених цигала десно од пута – одатле ће ме чути и видети, макар се таквим подијумом нарушавала свечаност трснутка.

Дадох знак челу да стане, па се успех на гомилу: упркос мојој пажљивости цигле су се колебале испод мојих ногу. Поворка се прикупљала и збијала, али нико се ничим не чуђаше што ћу говорити с цигли: Сви су, ваљда, већ обикли на необичности ове погребне свечаности. – И ја почех да стичем мирноћу и сигурност, мада ума испражњеног, већ отуђених смишљаних речеица. И људска лица се обезличили, као камење у калдрми – радознала, али и намргођена гомила. Но највише ми је сметало Голубовљево лице: кроз бледило се пробила некаква плесан и разлио се задовољан, скоро победнички осмех. Мој пријатељ је и изгледом био изван свега, па и изван сећања, метафора и осмишљање што су у мени кључали мимо моје свести.

Но морао сам говорити и знао да је пресудио почети: кад се већ почне, из свега тог кљука ће се, кап за кап, повезати цурак. Цигле се колећуше тако да чух њихово сударање, не избегах Голубовљево зеленкасто подругљиво лице, људи, кукурузи и облаци се смутуше и – ја почех баналније но ико пре мене, јер свако, широм земаљске кугле, тако почиње у сличним приликама: тужни зборе!...

Али нисам говорио ни оно што сам смишљао, ни оно што ми је Раковић сугерисао, него, баш како нисам хтео, како нико није очекивао али је свак прихватао – као младић, романтичан и романтичан јер је млад: обраћао сам се родбини и омладини, који су изгубили врлог члана и друга, али и пољима што их неће пољубити његове етопе и планинама већ жељним миловања његових погледа. Поерамљен, огорчен тим властитим тривијалностима кричао сам за нашом младошћу зачетом у незнању и крвавим тминама ратова, буна и насиља, за младошћу присилно дозрелом разигравањем демонских људских сила на видуку. Продрло је кроз млаку поетичност. Варају се сви они који верују да ће насиљима и разарањима усрећити људе – тиме једино будућа поколења осуђују на још обимнија пустошења, на још безумније напоре. И ако опстанка нема без зла – нема га ни

без истине! – Најзад сам се обратио њему – Голубу: Ти си већ изван нужности да злом браниш живот или правду – чист и чедан, ти си надахнуће и опомена за нас који живимо! Пронећемо те кроз окршаје и страве као наду и лепоту – увек присутне и одсутне у нашим редовима. Јер ти си пој недопевани, ти си, заблудели неугасиви зрачак у мутним хуковима живота...

Вратих се на своје место, тобоже смркнул над собом – нестрпљив неће ли ме неко ословити. И јави се Раковић, чим поворка крену: „Лијепо си говорио, нема шта! Честитам! Али – нема везе с нашем стварношћу.”

Недоуман, био сам обрадован што, ето, никог нисам огорчио. Однекуд се прогура Матовић – он се поворци прикључно тек код Чесама и мој говор је био први који је чуо – и прошапта стежући ме за мишицу: „Сјајно! Поетска импровизација. Наступа нова генерација, рационалнија и несрећнија.” Бојовић му се придружи, шептећи осмесима, уз замерку: „Не заборављај националне вредности, у оваквим приликама!” И Цукић ми је честитао, нацеривши се: „Срећом, није имало много везе са стварношћу.” Једино ме узнела похвала госпође Угринов, премда је била најисодрећенија: „О, он би баш тако говорио – када би био жив и имао песничког дара!” – рекла је она с осмехом, пружајући ми још лепу повенулу шаку.

Поворка се потом успорила, услед узбрдице, све достојанственија изнад разливеденог жутила њива и градића, сабијеног баштама у врано јато... У стрњикама су пушпурикале шеве и јато голубова сину модрином над равницом. Грудбеници у повртњацима су застали, одмарајући руке на мотикама. Звони с градске цркве је замрло – простор би се смирио у благом сјају да гласнији јек манастирског звона не поче да веје тамним опомињањем.

На гробљу се све одвијало без грешке и застоја. Када опело би готово, професор Јосимовић поче да чита свој говор изнад раке с дахом свеже земље и сандука из којега се с киселкастим задахом распадања – упркос шеви и колоњској води. Али Јосимовића, канда, занесе нагло гомилавање света ка раци, премда је започео с гајутешћу наставника за учеником. Он преста да чита, чак пресави хартију и стрпа у џеп, па засу слушаоце – зачудо: без балица на крајевима усана: Ево нас, браћо, пред раком најужорније младости, с тек побусаном гробницом најдичнијег јунака српства и завичаја! Голуб пред нама, Булат у памети нашој! Младић и јунак, нада и историја нас остављају! Наш ум није кадар да повеже увенуће ове младике и погбију Булатовљеву, али их везују недокучиве, необјашњиве силе. Скупили смо се ради оплакивања – плачу нашем краја нек не буде! Али не можемо одолети ни огорчењу! Ожалићемо, одмадићемо!... Јер све што бива – па и смрт од Божје руке, у часу срамоте и опстанка једно је с народом и његовом борбом...

Гомила је јечала и набијала се – да загуши и раку и говорника. И кад је Јосимовић завршио: Лака му посвећена и неосвећена родна

груда! – конвенционални одазив: Лака му!... – личио је на сложни урлик хиљадуглавог чудовишта...

Али сахрана је имала свој ред и извршиоце тога реда: два гробара као да нису ни слушали Јосимовића ни схватили гомилу, почеше да укивају поклопац: убрзо ударци узбудили све суствезане јауке родбине и ромињав плач жена. Мајка Милена крочи к сандуку и обамре на рукама жена. Невена покри рукама очи, као да је тиме могла да затоми звукове који су искивали из свести прошлост и наде. Отац Павле се укњи чело сандука, где се и затекао, с изразом сумануте, чак осмехнуте изгубљености, док су му се низ занебријано лице котрљале сузе.

Гомила се стиша, увуче се у себе. Јер ништа није могло оставити закивање, упоредиво једино с истим таквим глухим одзивањима сандука испуњених лешевима. Истина, ти звукови су потицали од људи, од гробара одређених изгледа – оца ћелавог и већ погуреног и сина голобрадог и витког. Али звукови су били из безразличног времена и простора и, самим тим, прожимали свакога слутњом да то и над њим поклопац утврђују...

И баш усред тог посла, који је онемљивао сваког и који се из самог себе журио да се што пре оконча – на гомилу изроване земље, утонувши у њу до чланака, искочи игуман Милентије и млатарацију широким црним рукавима, поче да виче: „Браћо! Закунимо се над раком овог невинашцета и надања нашег, да ћемо чувати српску вјеру – да ћемо опрати крвљу невјерника и изрода гријехе наше и осветити осветника Косова...”

Гробари засташе с радом – отац с ексером међу уснама, пуним длака ретких сивих бркова, а с ни повлачећи замахнути чекић. Из гомиле, поиздаље, игуману добаци невндљиви Матовић: „Је ли ово сахрана или политички збор?” „Не,” прихвати још подругљивије Цукић иза оца Павла, „ово је сахрана, али – с примитивним кликушама и ученим људоджерима!”

Мукла запањеност – док некакав старац црвене ћеле и накострешених бркова не замаха пут Цукића: „Пуштите слугу Божјег да збори! Живно игуман!”

Игуман севну очнма округ, руку дигнутих пут неба: „Нека је проклет сваки онај...” Матовић већ искрај Цукића, раскречивши своје кратке ноге, изрече с мирном и изазивачком подругљивошћу: „Баш би ми то и био Бог који би послушао таквог богохулиника!...”

Обнемео, игуман замлатара рукавима, а Цукић задреча: „Дајте мира барем мртвоме! Присвајачи вјере и нације!” Али Матовић га прекнде, премда се надовезивао на њега. „Оче игумане! Јакоже и ми остављајем доложником нашим! За хушкање на покољ ближњих својих – три бдења, девет клечања, тридесет посних дана и триста и тридесет Оченаша!”

„Вјера и народ који се не бране, који се не боре против безбожника и одрода...” прибра се игуман, и пропињући се из меке земље, попут птичурине у узлету.

Насташе граја и метеж, у којима је калуђер млатаранем и заклинањима надгорњавао Цукића, присебно подругљивог према њему и љутито осорног на оне који су му претили... „Требало би га...” зачух искрај себе пригушено шкргутане Раковићево. Али ни Цукићу то не промаче: плеснувши се по чантри револвера, он изазивачки узврати: „Душо разгубана! Пробај! Ко нема раоник на трбуху нек не спушта руку на мене!”

Нико не пође на Цукића, иако се подиглоше многи штапови и шаке: Цукић је био познат као човек брз и на част осетљив. „Де де, да вас видим – ко има три чисте?” подругивао се Матовић, а Бојовић се, однекуд, рашири над гробом, вичући узбуђено: „Ту и крвници један другом заборавају! Сви смо ми добри Срби и добри људи...”

„Забога!” придружи му се резигнирано Угринов.

„Пијандуро анархистичка!” довикну Раковић Матовићу, окрећући се од њега и лљујући. И одмах затим се осече на гробаре: „А шта ви ту зијевате? Радите свој посао!” „Никад овог чуда није било, господине!” мирно одговори старији гробар, водећи ексер из уста.

Пометња не мимоније ни породицу – њене јауке и скамењеност прогута вртлог избеумљених поклика и покрета. Али чекићи почеше поново да бију, уз повике професора Јосимовића: „Молим вас, господе, да мајпре предамо земљи што је њено...”

Игуман сиђе с гомиле, заборавивши да отресе ципеле пуице земље, а Матовић се повуче у позадину. И остали, језни једни на друге, устукосе и породица се опет зби око одра.

Мајка Милена сегну за сандуком, који гробари спуштаху у раку, али се срџа на гомилу земље. Невена се, неочекивано и спретно, сручи на сандук, вриштећи: „Брате!” Госпођа Ана Цукић, умусаног и погрченог лица, гипко се сагну преко ивице раке и дограби Невену за мишицу: зачудо, Невена се невољно, али лако подаде њеном трзању и клону на Анине широке груди.

Гробари почеше да силају лопате, а људи шаке земље на сандук.

Старац Тадија нашла мишицу оца Павла, који је отупело зурно у гроб, и плачним, али присебним гласом му заповеди: „Де де, баци и ти! Баци и ти шаку земље!”

И ја усух, јасно разазнајући брботане своје земље од оног које су други истовремено просилали. И то је био незаборавни, неупоредиви звук – опраштање са самим собом, с непролазношћу младости, и снова.

Заузет око сахране, ја нисам ни упамтио ко ми је саопштио да су муслимански прваци скупљени и стављени под стражу у хаи Матовића. И мада сам био улплетен у збивања, очито нисам ни ја, као ни мнозина, придоа посебан, злослутан значај том сазнању – све док ми Матовић на повратку с гробља, на питање где бисмо се предвече нашли, не узврати: „Најбоље наврати код мене, па ћемо видети. Јер ја сам на стражи – надам се први и последњи пут у животу...”

Прибојавао сам се кавге Матовића с Раковићем па га наговорих да се вратимо путљагама између њива: Матовић није волео скупове и гужве, а изгледало је и да се и он издувао после сипања земље на сандук Голубовљев. И тако смо ишли – он напред ја позади, набијеним стазама, прескачући јазиће који су се сваки час пробијали жамором и прохладом из запаре кукуруза и сочности повртњака. Каткада бисмо зачули живахне и одсечите гласове група које су се враћале с гробља. Али мени је било као да смо се већ надалеко и надуго одвојили од њих...

Био сам се извештио у одгонетању Матовићевих бизарности, али нисам могао докучити какву он то стражу држи. Он као да једва дочека да ми објасни, застајкујући на пречестим распутицама – као да је било важно да не скренемо с пута: „Па те људе су – наприлику је испричао он – у ствари ухапсили: не дају ником од њих да изиђе, нити иком да код њих уђе. А јасно је и због чега су их стрпали у хан: затвор у начелству је претесан и затварање у њега би могло побудити сумње. Ја се, пак, користим тиме што је то кућа мога оца – могу да улазим и да осматрам. Јер нешто се ђаволско кува, а човек се најпуније исказује у гадостима и злочинима. То ја и зовем стражарењем – кад се тако десило да сам у затвору као незатвореник! Због тога нисам ни пио од синоћ – после оне моје проповеди и исповести у хотелу. Таман сам се спремао у Годину крчму – а њих почеше да доводе: мој отац је дао пристанак док сам ја био у хотелу, а кад сам се вратио да прибележим неке идејице и изразе – он је спавао, тако да ништа нисам знао. У ствари су их дотерали, спратили и стражу поставили. Врева је пробудила и мог оца, па ми је испричао да су му из начелства такоређи наредили да уступи хан, јер немају где да их смеште... И тако стражаримо од синоћ ја и Остоја – сваки за свој рачун и из својих сулудости. Пробао сам јутрос и да разговарам с неким муслиманима, али унутарњи стражар је то забранио – баш као са затвореницима. Забрањује и њима – затвореним муслиманима, да ћућоре. А они по томе и виде да су затворени – шаптање од уха до уха је код њих врста јавне трибине...”

Доспели смо усред поља – у горкаву и топлу дубину кукуруза. Чуло се, једино, далеко ковање и блиско дозивање надничара. Можда ме та нагла одвојеност од малочашњих збивања на гробљу баш и

подстакла да приметим: „А мени се на гробљу учинило да си пијан? Стојиш подбоден као да једва чекаш да неко одалама тебе или ти њега...”

Матовић се насмејао, с безазленошћу ретком код њега, застао и изложио ми: То је, очито, мислио и Бојовић – зато је и оставио своје удибућене ђаке и дојурио да стишава бркату дечурлију. А ствар је, јединоставно, у томе што се ја људи не бојим. Или не, тачније: ја се телесно не бојим. А људи се и те како бојим! Не бојим се да ће ме убити, ранити, него – могу ми направити зло које нисам у стању да замислим. Рецимо: довести ме у стање да не пишем, не волим жене, не сањарим... Ја патим од свакојаких страхова, а од смрти понајмање... Ваљда зато ноћу и пијем и жене жудим: никад ми дању не падају на ум лудости и свињарије. А ноћу, ноћу треба у себи наћи и надокнадити неискрпну стварност. Мене је уопште страх догађања. Ноћу је мање догађања, па се и постојање тада јаче осећа. А у току догађања, макар и најужаснијег, ја не осећам ни ужас ни страх. Да, страх ме оног што би се могло догодити – страх ме замишљаног! Да ми је неко предочио сукобе с конзервативним старкељама на гробљу – никаква ме сила тамо не би одвукла! Али кад се то почело збивати – нисам хајао! Тако и са силовањем Хатице: ужасно ми је при помисли шта је она преживљавала, али да сам томе присуствовао – не бих се нарочито узбудио... Распиње ме помисао да бих могао изгубити стваралачку моћ, каткада толико силовито да почнем записивати прво што ми падне на ум – да уверим себе како сам још присебан и пријемчив!... Нормални су једино генији – ствараоци кадри да се сударе са стварношћу. Творци делају над понором апсолутног мрака, у непрестаној стрепњи да се у њ стравале, док се лудаци већ налазе у њему... И ја сам на тој ивици, али – без довољно даха и равнотеже: од мене неће остати ништа сем делова поједних песама... Свака кап људске светлости исцеђена је из бездана патњи и зла!... Стварање је демонски, односно божански подухват! Разарање себе и затечених вредности – у нади у нешто боље и у властито претрајавање...”

Матовић је уживао да се емотивно и мисаоно раздрљи. Тог дана је његова отвореност била неразметљива – сведена у одмерене и неупадљиве оквире. Откривао се у новом виду, до тад једва слућеном испод причљивости и позерства. Тог дана ми је био и близак као никада ни пре ни после – чак су нам се и неизражене намере сусретале и спајале у слућеној смутњи дабарској. И тих петнаестак минута до града – пролетеше неприметно, отргоше ме из атмосфере смрти и окренуше према стварности и непосредним дужностима.

И мада ми је од Чесама било поближе до куће муфтијине, ипак скренух поред хана газда Симовог – да погледнем стражу пред ханом и наставим разговор с Матовићем.

Али кад стигосмо пред хан Матовића – два жандарма с бајонетима на пушкама челукала су око капије, – Матовић учас промени и своје држање и тему, обраћајући се заједљиво жандармима: „Молим вас лепо, да ли је грађанима забрањено да станују у властитим кућама?” Старији жандарм, уфитиљених црних бркова збуњено га погледа, али млађи, витак и безбрк, одврати плаховито: „Него шта! Уколико вријећају власт – стан им је у бајбокани.”

Млади жандарм прохода горе-доле, премишљајући се, а затим објави: „Него немој ти да се измотаваш! Знам те и познајем предобро – нико ти није забранио да уђеш!” „То и не кажем – питао сам, онако, уопште,” настави Матовић са заједањем. „А може ли са мном ући и мој пријатељ?” „Ја ти велим да се не измотаваш!” узурја се жандарм. „Имамо ми и за такве лека! Чим је с тобом – може и да уђе. Но не смијете да разговарате ни с ким од оних у дворишту.”

Матовић похута, а затим као за себе: „Значи: моја кућа је само четвртином моја – пола припада моме оцу а од моје половине половина полицији! Колико знам, приватна својина је законом зајамчена.”

Али жандарм му није више одговарао, шеткајући она три-четири корака тамо-амо и попридижући пушку као да му клизи с рамена.

Затим ме он узе под руку – као да жели да ме испрати, а у ствари ме придржавао, говорећи толико гласно да и жандарми чују: „Ипак постоје иека мерила по којима се кривац и кривица одређују. Ови службеници врше службу коју су им старешине одредиле. Али када би у закону писало да они могу халсити људе лажући их да нису ухапшени, односно да могу држати у затвору људе за које знају да нису криви – ови службеници не би били криви. Али, они се праве да не знају – они су затворили свој ум, а тиме истину! Препустили су вишим да знају и њихово знање! Због тога су криви – за нас који знамо шта знамо...” А кад се одмакосмо, тише и блискије: „Него све су то чисте брбљарије! Знаш, чим дођем у додир с новим људима или ситуацијама, обузме ме необузданост брбљања. А ствари су много једноставније: чим је неко на другој обали – крив је што је на њу доспео, а није остао на твојој! Тако је међу људима, сем код понеког филозофа и уметника, који уображавају, а у понечем и успевају, да се ишчупају из дневних и животних невоља и јада... Вероватно су ове муслимане спратили као марву да би од њих нешто изнудили. У томе ће и успети – колико ја познајем доследност Спахића и других њихових главешина... теби се жури, а мени се хоће да на неки начин оправдам – ако већ не могу да објасним! – своју најновију улогу заштитника обесправљених и борца за толеранцију!... У сваком случају, наврати вечерас – одвојимо се од моје трезвности и дабарских нељудских, подљуских, укратко: људских односа...”

Улазећи у сокачић који је искрај његове куће избијао тик испод хотела, чуо сам његов подругљив опроштај од жандарма, а затим

шкрипу тешке капије. Али мени се журило – наједном ме спопала глад, а био сам обећао Есми да свратим у њену кућу и извидим шта је с њенима – за Јусуфа сам се и посебно бринуо.

Чим се одпојих од Матовића – од шкрипе његове капије, у мени се заче зебња као да ме неко прати и да радим нешто опасно и забрањено. Био сам свестан да то потиче од атмосфере мржње и одмазде из које сам се начас истргао. Али упркос том сазнању и вољном отпору сумњичавостима – сумњичавости и бојазни су расле уколико сам се примицао муфтијиној кући, тако да сам се у неколико махова тобож случајно обазирао.

И кад кућних опрезно звекиром – сва кућа и авлија, раскршће и моја свест одазваше се једном престрашеном: Доиста већ радим нешто недозвољено, нешто што свима ужасна звека звекира дојављује. А из куће се нико позадуго не одазва, као да је опустела – једино је мачка замаукала иза капије. Осени ме слутња да је и Јусуф ухапшен, иначе би ми се, жудан новости, одмах јавио покликом из авлије или брзим тутњем низа стеленице.

Ударих опет, мало јаче: одазва ми се метално дупкање у кухињи – машица, жарача, сапака. Убрзо зачух како нануле трескају о калдрму и пљескају о босе ноге. Задиханост, пре него ме упита шушкетави глас старнице: „Ко је? Кога тражиш?”

То је била служавка, која ми је задуго на свако питање одговарала: Не знам, душе ми! – Рекох јој да зовне Јусуфа – она оћута. Замолех је да зовне муфтијину хануму – опет: „Не знам, душе ми!” Видело се – једва чека да одем. Све то појача моју узнемиреност, иако сам се, озлојеђен, већ био помирио с тим да ме ту види или затекне неко од православних. Најзад скоро љутито повиках: „Иди, кажи хануми ко сам и да долазим од Есме!”

Тек тала служавка превали: „Добро, добро” – и поче да се удаљава. Пред кућним вратима нануле заклопараше звонкије – она их је ту оставила и нечујно ишчезла у кући: опет је требало чекати, обзирати се и узрујавати. Било је топло и био сам гладан и узнемирен и ожалостан затварањем Јусуфа – у то више нисам сумњао, али ми је било кукавно, кад сам већ ту, да то не чујем од муфтијинице и да муфтијиници не кажем да је бар Есма добро и да их поздравља.

И брже него сам очекивао – зачух тапкање палуча, праћено знаним лупањем нанула. Жене се нешто сашапташе и капија се отвори са вриштавом, незапамћеном шкрипом. „Па уђи, уђи!” јавну се нови бојажљиви женски глас иза крила капије.

Чим прекорачих праг и оронула служавка затвори за мном капију, надох се у лице са забрањеном, али непокривеном муфтијином женом. Гледала ме с тврдом помиреношћу, очима тавним и премрлим и закрвављеним капшима. „Шта, и Есму сте предали?” сикну она, не одговарајући на мој поздрав: „Јеси ли при себи?” узвратих љутито и прибрано. „Никога ми нијесмо предали! Добро је и она и мали. Поздравила је и пита.. Али шта је с Јусуфом?”

С неизмењеним каменим лицем, муфтијиница склопи очи – кад их отвори биле су и даље тврде, али засузиле. „Хоћеш ли сјести, срећан био?” упита она омењано и додаде, скоро прекорно: „А зар не знаш – њих су одвели! Нијесу баш одвели, но – позвали из начелства: Сами су морали отићи! Послала сам им храну и постељу, а за друго – молим се Алаху и јадујем као и други. За Јусуфа стрепим – млад, плаховит, а старог ми жао – без њега и пажње моје... Но надам се, као и други, кад су у рукама власти...”

Извиних се да немам времена и подржах је у њеним надама, најверљивије што сам, неуверен, умео. То је одобровољи, али и узнемири: „Ах, морам бринути – брига је женска дужност чак и да се не збива што се збива! Но надамо се, кад их је власт прихватила – у окриљу су Алахову...”

Обећах муфтијиници да ћу свратити ако што дознам и искочих кроз капију, не заборавивши да у журби осмотрим уличице. Али спарни дремеж је све био обузео и гране су трудно висиле преко ограда. С олакшањем што се и то свршило, прошибао сам испред кафе Раковнића, погледнувши са злобним надањем нећу ли смотрити Милана са завијеном вилицом и левим оком изгубљеним у отеклини. Али га не смотрих и сручних се још журније низ Чаршију, површно се обзирајући на пролазнике.

Тако не бих ни приметио свога брата Гојка да ме он не довикну испред свог стана. Нисам га био видео од јуче, а како он није био близак с Голубом, нисам се ни изненађивао што га није било на сахрани. Застадох, иако ми се журило, утолико пре што ми он домахну руком. Он се нацери и довикну тако гласно да се могло чути с друге стране улице: „Махнутање се наставља! Као да се нисам баш тога заситио у Замарју! Али оно тамо је исконско, необјашњиво а ово – имитација и странчарство! Умро младић од туберкулозе – стотине их умиру тако сваки дан, па га безмало преобразили у мученика вере и нације! Али ког ђавола ти у том крвавом кркланцу тражиш?”

Он ме зграби под руку. „Ја не тражим ништа,” узвратих увређено. „Голуб ми је био пријатељ...” „Баш зато није требало да учествујеш у каљању његове успомене!” „Нисам ни знао како ће све то да се окрене,” наставих потиштено, док се он поверљиво прибијао уза ме.

Треба још нешто да кажем о односу између мене и средњег брата Гојка. Блискост с њим, разбујала се на крају мог дечаштва, стишана је његовим одласком на студије. И опет је букнула – по његовом повратку и намери да се смести у Дабру – али претежно као интелектуална. Био сам под његовим упливом, нарочито у гледањима на друштво и текућу политику. Он још није био учлањен ни у једну партију, мада је сматрао да политичка и социјална структура морају бити из темеља измењене. Наиме, у његовој свести су народска правичност и религиозни хуманизам били превише живи да би се недвоумно подредио „научним” гледањима и револуционарним

средствима. Штавише, жеравке тог наслеђа се нису, никад ни угасиле у њему, него су, чудним преображајем, подјариле и оправдавале његову каснију делатност.

Ако бих данас, после толико година и његове бесмислено трагичне судбине, хтео да га што јасније одредим, онда бих рекао да је он тежио стварању „очовеченог човека” – нових и неизопачених људи. Откуда та тежња код њега? Откуд и код других кроз читаво трајање људског рода, упркос оповргавању које врше друштвена стварност и сама људска природа! Гојко је, раније, веровао да је човек створен наприлику Бога. Касније је то веровање код њега потиснуто, односно допуњено учењем да је човек производ историјских и других објективних услова. Богочовек и човек–производ, добијали су различите видове и размере, али су остајали код њега константни. То га је упућивало на мењање, односно стварање услова који би довели до безгрешног човека.

Окревнут поезији, ја нисам у гледањима био стигао докле и мој брат. Али у свом држању око Голубовљеве сахране нисам налазио ничег лошег сем небитних недоследности и прећуткивања: испрљен и раздражен свим што сам доживео у тих тридесетак сати – нисам скривао жалост и љутњу, због братовљевих пребацивања.

„Па добро,” узруја се он, управљајући ме у сенку кућа, „зар зблиља ниси чуо на сахрани шта се догодило муслиманима које је у Шабовићима власт узела тобоже под заштиту?”

Не могу да кажем какав је био мој израз, али у Гојковом, прочитах страшну слутњу коју сам дотад носно и крио пред самим собом. „Па да,” настаивао брат, „извели су их синоћ из варошице, тобоже да их преведу на сигурније место у – Дабар, и одмах на излазу тобоже их преотели Црногорци, који су их мало даље – на гробљу муслиманском, побили све до једног. Да, буквално – до једног! Тог једног сам видео и малочас чуо његову причу – код Бећири Никшића...” „То значи?...” Али брат ме претекао: „Да, то значи баш то – слична судбина је намењена и овима у Дабру похапшеним – могли би да их упуте у Шабовиће као у сигурније место! Зато ти ја и пребацујем толико ангажовање око сахране Голубовљеве. Јер стање је сада такво – нико ништа не може учинити а да није за или против покоља! Ти ниси крив – откуд би све то могао да знаш? Али ја сам ти постао страховито осетљив и пренапет због свега тога – као да ми нешто страшно и свемоћно чула и раскида и сазнање је порекло – све...”

Походали смо у погруженој ћутњи, па ја упитах брата да ли је то још коме рекао и напоменуо да би требало рећи Џукићу и Угринову. „То тајна није – чим се догодило. А и да јесте – такве тајне не кријем! Џукићу ћу рећи – и неки професори се групишу... И ја се полако у то упетљавам – због тога сам и био код Бећири: он би се борио – за своје и свој рачун. А што се тиче Угринова – могао бих рећи и њему, мада... Знаш, ја сам с Рутом раскинуо. Синоћ, Коначно.

Она је изванредна жена – у раскиду сам то и спознао. Али такве су околности и такав сам ја!”

Познавао сам брата: чим хвали Руту и куди себе – ствар је озбиљна. Био сам изненађен и ожалошћен: њихов однос ми је био познат у целини и било је изгледа да ће прерасти у брак. Али се истовремено сетих и Инге: Нису ли, сада, путеви к њој слободни? – Би ме стид због тога и озлојеђено упитах: „Али зар је то могуће?” „На шта мислиш – на Руту или Шабовиће?” „На Руту, у овом тренутку.”

Гојко се усиљено закикота: „А зар је пре три дана било могућно да уз благонаклоност, чак уз помоћ власти убијају невинне људе?... Него то нема везе, бар не директне, с односом између Руте и мене. Па, ја сам мислио да могу прећи преко неких Рутиних односа – знаш на шта и на кога мислим! – у прошлости. И можда бих могао: не смета ми толико њена прошлост, него што сви ту прошлост знају!... Замисли, удесили су, јуче у подне, да ми он – знаш на кога мислим! – приђе и саопшти да је Рута бида његова љубавница! С детаљима о њој као женки које и ја знам! Ја сам знао да је нешто било између њих, али – сасвим је друкчије кад ти то саспу у лице! Иза тога се крије, очито, политичка сплетка – притисак на њеног оца. Али то је небитно за наш однос – битно је да је то непобитно и да ми је он то отворено, пред пробраном групом рекао: немам избора – или узети љубавницу другог, или...!”

Његове шаке су се грчиле у песнице: тек тад приметих да је испустио моју мишицу. Завалио сам: „Можда то и није истина! Али ако и јесте, зар због политичке интриге?...” „Не, не само због политике! Али чим је наш однос уплетен у политику – како могу реаговати него и политички? Сутра ће указивати на мене као на ништаарију! Па ни она не би пристала на такав – доживотни стуб срамоте...”

Већ смо били сгигли на дно чаршије и он застаде, показујући ми главом к потоку иза кућа: „Они су ту позади – Бећир и онај бегунац са стрелишта.” И размисливши подругљиво доладе: „А Бећир и даље авета за Есмом – можда ће њој то сада ласкати.” „Али шта се мене тиче,” узрујао сам се, „Бећирова љубав према Есми! Него, ти и Рута...” „Ја и Рута! То је прошлост! Давна, јер је разорена у мени...” И он се нацери с усиљеним лукавством: „Сад би ти могао да се заљубиш у њену сестру Ингу – нико ти више не стоји на путу, одавно је идеализујеш. Него си ти смрзло! Ја, у твојим годинама...”

Братовљев цинизам према мени је био одбрана – мени добро знана! – од властитих горчина и понижења. У мени се јави стваран, искрен отпор и према њему и према мојим прижељкивањима Инге: „Зашто си такав? Зар баш сада да раскинеш? Можда они то баш и желе?...” „Можда, чак вероватно,” сложи се он одмах, „мада њима то није битно, него – да заграју и тиме отпочну с притиском на Угринова...!” „Ја бих баш сада, баш због тога, опростио Руту...”

Брат застаде и мирно, чак благо изјави: „Можда бих и ја опростио – свакој другој сем Рути. Али њој не! А сем тога, она није од оних што се кају и моле: није се удостојила ни да категорички порекне...”

„И шта сад мислиш? А шта она?” упитао сам га усплахирено.

Требало је да се слуштамо к Сточном Пазару, али брат ме задржавао за дугме калута. „Па, мени је њу и жао. Али она је отпорна – више него сам и слутио! Причао бих ти, и о томе и о много чему другом! Али не сада! Сада сам обузет свим тим... А морам и да се вратим – да саопштим крваву шабовићску ујдурму Цукићу и оним професорима... Знаш, ово су потресни, судбоносни догађаји: нико и не слути иа шта су све људи кадри! Нико! Почну насиља, а онда сама из себе црпе сиду и грозоте... Све би то требало изгазити и разагнати – можда би на крвавим крчевинама изникло нешто ново, лепше и боље... Ја не могу овде више остати, чак и да није тога са Рутом. Гледати свакодневно те подлаце што ми се подсмехују и дерикоже и крволоке што се заодевају родољубљем и митовима!...”

Али када се растадох с братом отпоче у мени сулуда игра љубави за Ингу и ужасавања над покољем у Шабовићима. И нисам могао да се застидим што напоредо с избезумљеношћу и несрећом народа у мени пламса љубавно надање. И та страва и страст нису се сукобљавале. Напротив, подјаривале су једна другу, свака текући својим током. Ишао сам као у омама, а камоли да бих што уламтио. Урезало ми се да је на мосту седела старица муслиманка и пред групицом пролазника нешто или неког клепа и благосиљала. И Острво ми се наметну тајанством смрти и пространства – већ као прошлост, макар и незаборавна...

Али ништа и нико не мога задржати Есму, после саопштења да су муслимански прваци похапшени, а међу њима и Јусуф: ја нисам то могао прећутати – поготову после братовљевог саопштења о покољу у Шабовићима и сличне опасности за похапшене – а да она то не схвати као заваривање.

Не обзирући се на моја и мајчина уверавања да она не може ништа помоћи, она је журно спремала, у својој соби, себе и усплахиреног синчића, жадајући се у гневном очају: „Ко сам ја и шта чувам? Ко ми може узети име и образ, ако их сама по блату не повучем? Свијет се наопако окреће, вјера и дом ми се затиру, а ја да ту чувам оно што је срамота једина ономе што га силом узме!...” „Али дјечачић...” настављала је мајка с убеђивањем. „Што и други дјечаци – шта им је суђење! А са чим би сјутра, кад порасте, мајка преда њ изишла – гдје је била док су му дједа клали и стрица и вјеру затирали?”

Дечак је очито наслућивао да се збива нешто толико страшно да се ни плачем није могло омести: погледивао је немо час мајку, подајући се оштрим покретима којима га је облачила, час мене који сам унео страву стварног света, дотад причану и сањарену. Његове

очи су биле – у напору да се докучи тајна – утолико неподношљивије што су изражавале брижну и зrelu мудрост. Нисам се усудио да га помилујем, али сам му дошапнуо: „Не треба да се бојиш – теби се ништа не може десити...” Дечак одврати с једом: „Ја се и не бојим. Ни мама се не боји. Али зашто ће дједа и стрица да убију? И како то убијају?”

Причао сам му да има злих људи – горих но што су чудовишта из прича. Уверавао сам га да добри људи неће дати да се зло догоди деди и стрицу – док је Есма завезивала ствари у бошчу и узвраћала мајци: „Могу барем да кукам над њима живима – нек се злотори самих себе грозе! Ако су друге замукле из страха и незнања, ја нећу, нити могу – рекли би да сам се за проклету љепоту своју препала!...”

На поласку, кад је мајка загрли, она клону за трен главом на њене груди. Брзо бришући прстима засузеле очи, узвикнула је: „Хвала ти као мајци! И Алах један ти платити може за добро и жеље добре...” Затим мени, озарена тужном решеношћу: „Био си ми брат – брату се дуг намирити не може...”

Клекнула је пред дечака – погледала да ли су му дугмад закопчава и ципелице завезане, поправила му тирачиће на раменима и кошуљицу у панталоницама, па га одлучно дограби за руку.

Био сам у недоумици шта да чиним – ни на ручак нисам помишљао. „Иди за њом!” викну мајка. „Иди! Нико је пред тобом неће ни криво погледати...”

Есма је ишла журно, вукући дечака који је потрчицао. Ја сам ишао за њом, а како је била покривена, једино сам из њеног начина хода могао нагађати шта она преживљава. У почетку као да је бежала и јурила к нечему. Али с примицањем вароши и чешћим сусретима – у гимназију су навирале гомиле ђака, њено држање је постајало одмереније и достојанственије.

Наједном, пре него уђосмо у Доњу Чаршију, она заста и откри лице лаким и навикнутим покретом: ушла је у град поузданим кораком и не окрећући се ни лево ни десно.

Нн по чему нисам могао предвидјети да ће она то урадити. Па ни сад ми није докучиво шта је њу навело да учини такав – нечуван и несхватљив гест. Свакако је утицао тренутак: јетка запањеност с којом су је сретали кад ни ухо муслиманско није смело да се помоли, усред пригбтовљених и свћ обављених крвопролића. И да напкоси Чаршији – оној православној, која је једино имала радње отворене. И оглашеност лепотице и осамљеничко удовиштво – ко је и чија је једино је могла показати откривеном лепотом.

Мислио сам да Есма иде кући. Али она, кад прође читаву Чаршију, заста пред начелством, између начелства и кафеане Раковића. Неколико тренутака је стајала у недоумици, па се обазре, молећиво погледа у мене. „Луда ја!” рече она плачно. „Ни упитала те нијесам гдје су они!”

Ја јој казах, а она се осмехну постиђено и истим оним одмереним кораком пође назад, не обазирајући се на њепенке, на врата и прозоре с гроздовима глава, на пролазнике који су зверали у њу с дивљењем и ужасом. Чудили су се откривеној муслиманки, махом се и досећали ко је она – по њеној лепоти и по томе што су видели мене иза ње: већ је било проуњано и раструбљено да је склоњена у нашој кући. А њен синчић, омудрео, ишао је поред ње, чак је и не упитавши зашто не иду ка кући и баки, ка играчкама и домаћим животињама.

5.

Есмино касније казивање наводи на закључак као да је она већ код моје куће не само решила да иде пред хан Матовића, него чак и знала како тамо да се понаша. То се не поклапа с чињеницама, мада је то споредно. Изгледа да је она тек пошто се открила дошла на мисао да се жртвује за ухапшене. Јер откривање је морало за њу бити толико потпун обрачун са собом и средином да се сваки даљи корак, ако и не смишљен, наметао скоро сам од себе. Тиме се она, и не слутећи, дограбила могућности које затарабљеним муслиманкама не могу ни на памет пасти, а мушкарци муслимани се на њих нису могли одважити већ због тога што су баш они били на удару, без икакве одбране.

Ово моје разглабање не би било потребно да Есмин поступак није – и тад и касније – изазвао дивљење и код православних, премда су се они сиили, тога дана, да је прикажу као повукушу која својом лепотом успаљује пријатеље и смућује противнике муслимана. Уосталом, ни то искривљавање Есминог поступка није безразложно: ушавши откривањем у нечувено, она је својом лепотом јечала и надахњивала браниоце муслимана.

То се потврдило већ њеним наступом, у околностима пред ханом које ни ја ни она нисмо ни слутили.

Тамо, пред ханом, стајаху Мирко Цукић, госпођа Елза Угринов и Матовић. Есма није познавала ни једно, па не обрати нарочиту пажњу на њих. И ја – мада је било чудно откуда ту, баш у то време, госпођа Угринов, поготову у друштву с Матовићем – помислих да се ради о случајном сусрету, иако су сви троје били окренути ка хану, и на четири-пет метара од жандарма, који су се врпољили и сачаптавали. Ни они, разуме се, нису познавали Есму, нити су знали да смо ја и она у вези – она је и даље ишла испред мене, па не обратише пажњу на њу.

Есма је застала напоредо с њима, премишљајући и обзирајући се к мени. Први је примети Матовић и његово лице сину задивљеном разблудношћу. И мада он у истом трену угаси безобраштину, ипак се врагосто обрати Цукићу: „Зар и овако нешто, старино, постоји у Дабру?... Ах, то је Есма Диздар или – доказ да анђели постоје!...”

Цукић одмери Есму, пође очима за њеним обзирањем и – тек тада приметивши мене – одврати: „Старачко поимање је недостатно за такву појаву: можда младићко може да је појми.”

Матовић и госпођа Угринов, приметивши ме, обрадовано ми се осмехнуше. „Откуд ти, спадало, с њом?” повика Матовић и, показујући главом на Есму, прнпита: „Је ли то стварно она?”

Ја потврдих да је то Есма Диздар и почех да им објашњавам како се ту обрела, док је она у заносном пркосу погледивала час у нас, час у капију и жандарме. „Есма Диздар!” прекиде ме Цукић, и тихо закључи: „Значи: већ се рашчуло за покољ у Шабовићима... Па нека! Због тога смо и ми троје ту и свако појачање нам је добродошло.”

Матовић поче да грана рукама, као увек кад би се разбрљао: „Моје луцкасто стражарење добија смену не само најмудријих, него и најлепших... Чим сам кроз прозор приметио Цукића како се ту врти – олмах сам се сетио да он ту није без неке. Зачудило ме једино што је ту госпођа Угринов, али сам помислио: Утолико боље, премда су и жене људи – можда све неће испасти шашаво ако се подамо њиховој разборитости. А сад и гласита лепотица...”

„Знате,” упале госпођа Елза, као да се извињава, „мој муж, господин прота и суплент Недић су огишли код господина начелника, да интервенишу. Ја ту чекам мужа и Недића, па – на часове.” „Човек је увек случајно онде где јесте,” осмехну се Цукић, па припита, показујући очима на Есму: „Али шта хоће она? И због чега се открила?” „То ни ја тачно не знам,” одвратих и наставих с објашњавањем: „Она се била склонила код мојих – свакако сте дочеули за то. Ја сам дознао од брата шта се десило у Шабовићима и рекао јој, а она...”

Али ја не доврших а Есма, сва скупљена у се као за скок, притрча капији и поче брзо и нејако да удара алком у њу, пошкучујући: „Отворите! Пуштите их! Нек их код кућа њихових побиију!”

Жандарми се у првом тренутку нађоше у недоумици: ускочила међу њих откривена була – лепотица богато одевена, и уместо да им се обрати, навалила на капију и почела да варош узбуђује. Али млађи жандарм се брзо прибра: он уметну косимице пушку с бајонетом између Есме и капије, дерући се: „Одби! Одби, кад ти се каже!” „Закон... Наређење... Служба...” придружи се старији млађему, отржући Есмину руку с алке.

Есма тек тада поче да вришти на жандарме и дозивље: „Бабо, Јусо! Ја сам, Есма ваша!”

Дечак поче да кењка: „Хоћу код дједа... код Јуска... Дједо, дјелице...”

Есмина вриска и плач детета разјарише млађег жандарма: он преокрену пушку и узмахну њоме, али му врх бајонета удари у довратак, замах се пресече и он отисну Есму, гурнувши је кундаком у груди и раздравши се: „Одби! Кад ти се лијепо каже...”

„Зашто удараш жену, стоко неслана?“ дрекну Цукић и коракну к жандарму и посрнулој Есми.

Жандарм поцрвене и окрећући пушку к Цукићу јетко одврати: „Шта се ви мешате?“ Старији жандарм поче да објашњава, раскречивши се на капији: „Ми смо ту на стражи, а она и не пита, него... Забрањено, строго...“ „На стражи мн, на стражи они – стража стражу стражи да се неко не истражи!“ кликну Матовић.

Матовић прискочи Есми, узне дечака за руку и поче с упадљивом мирноћом да излаже: „То је противу закона – неизазвана употреба оружја... Дођи ти, жено, код нас – нас одавде не могу отерати. Знаш ли ти, господине жацо, да стојиш на мом земљишту? Бајонетом си ми оштетно капију! Злоупотреба туђег власништва...“

„Ја ништа не схватам!“ узрујано је одвраћала госпођа Елза Цукићу, који јој је објашњавао ко је Есма и због чега је ту.

Капија се приотвори, помоли се жандармска шапка и ишчезе чим млађи жандарм махну на њу руком. Есма се измаче, бришући левом шаком навреле сузе а десном тражећи иза себе синчића Цаффера: „Проклетици! Не дате ми ни жељу од њих да узем!“ Дечак се измигољи из Матовићевих прстију и ухвати за мајчину руку, прибавши се уз њу: „Мама, мама, ја ћу их посећи: узеху велики, велики нож из шкриње...“

Иако је госпођа Елза понављала да ништа не схвата, она прва приђе Есми, брижно је узне за леву руку и узбуђено шапћући: „Они не схватају, они су неотесани... Ускоро ће доћи мој муж, ваљда ће он...“ – доведе је међу нас.

Цукић се нестрпљиво обрати мени: „Објасни Есми ти, Марковићу, за бога-милога! Схвата ли она уопште ко су жандарми? И ко смо ми и шта хоћемо?“ „Па то, старино, ни ми још не знамо начисто!“ засмеја се Матовић и настави као да прича. „Ја и Цукић смо се поболи ту – а испада и да је госпођа Угринов с нама! Да, поболи смо се ту да они – не знамо баш који „они“, али они! – да они не би одвели затворенике или им неку другу пакост скували. То су смислили Угринов и Цукић. И добро је смишљено, иако је то Цукићево масло. Угринов, прота и професор Недић – тај им се придружио на своју руку, али то не смета: боље кад је више сватова! – да, они – они „они“ су наши они! – они сад код начелника интервенишу – траже гаранције и томе слично. Угринов и Недић ће нам се придружити, уколико код начелника не успеју – као што и неће. А што се проте тиче – ехе, он мора да води рачуна и о крду Господњему...“

Нашав се уз госпођу која је приви узне се, Есма се ражалости и поче тихо да плаче: „Куд сам злоеретна, но да се и уклин од мене узима! За своје бих јаде лако – искобити, злокобница, свој дом и главаре наше!“ „Никог ти, ханума, искобити нећеш,“ с јетком прекорношћу јој довикну Цукић, „ако их не искобе – чувари реда и закона! Него се ти лепо смири, па нек те овај младић – с њим си и дошла, отпрати до куће...“

Али Матовић се кврину прстом у чело, превесело кликнувши: „Идеја!“ Он се као по команди окрете Есми и госпођи Угринов: „Слушај, ханумице, или како те већ ословљавају, остани и ти ту с нама! Ми смо ту да не дозволимо да их одведу! Биће друштво потпуније ако и ти останеш – нек је бар неко од муслимана с нама! И боље је што си женско – на жене не насрћу јавно! И што си лепотица – бићемо јуначнији уз лепоту! Али ако се плашиш или ти се не остаје – ти иди! Ми смо људи озбиљни и старији – ни ја се не шегачим!“

Госпођа Елза је чипканом марамицом брисала Есмино лице, увређено понављајући: „Ја не схватам! Шта ће она ту? Ја не схватам? Она, она треба да оде!“

Али кад год би се иза госпође Елзе појавиле Есмине очи, зрачне и све прибораније, оне су с молбеном упитношћу погледивале у мене. „Ја ћу остати!“ одврати Матовићу, односно озареним, ожалостеним очима Есминим...

Есма се поодмаче од госпође Угринов, осмехнувши јој се захвалном стилљивошћу. Она извуче своју везену марамицу иза појаса, обриса већ осушене очи и изјави, гледајући преда се: „Дошла сам овамо да се од њих не одвајам!“ „Немам ништа против!“ одобри Цукић и додаде с пакосном шаљивошћу: „То ће, додуше, русвај да повећа! Али ако – нск је коло шареније!“ „Сјајно!“ кликну Матовић. „А било би још сјајније кад бисте и Ви, госпођо Угринов...“ „О, Боже мој!“ узвикну госпођа Елза, притиснувши груди руком. „Ја и заборавила: часови! Господине Цукићу, колико је сати?“

Цукић без журбе извади часовник из прелука: „Три и петнаест... Три и седамнаест. Имате још времена!“ „Морам пре четири бити у школи! Могу остати највише петнаест минута! Но ја и немам намеру да се у све то уплићем. Ја сам једино уз свога мужа – све је то тако ужасно и несхватљиво!“

„Ничег ту, госпођо, нема несхватљивог,“ с ведром мирноћом се обрати Матовић госпођи Угринов. „Можда су Ваши делови и родитељи нешто слично доживели четрдесет осме. Али људи зло лако, олако забораве – да би лакше живели! Ово овде је само епизода из тридесетогодишњег рата – епизода умерена и одмерена! Јер баш зато што су, како се то каже – некултурни и заостали, Црногорци се махом придржавају исконских норми – не дирају жене и нејач. Попрочекајте док се просветле филозофијом и приуче модерној техници!...“

Госпођа Елза је гледала у недоумици – да ли се Матовић измотава или јој озбиљно говори, мада за нас остале није било сумње у његову озбиљност. Цукић прихвати хладећи чело жиравом: „Он је у праву, госпођо Елза! Црногорци су свели рат на његову суштину: пљачка и простор – стално пљачкањс имовине и повремено отимање земаља. Начин живота и револуционисање привређивања! А како су они били мали и слаби, а богатства је држала сила туђе вере, која је

разорила и њихову средњовековну државу – они су своју немоћ накнађивали религијом јунаштва и митовима старе величине. То је једно, углавном прихваћено објашњење. Али има и друго – то и ја прихватам: нема потпуног, нема егзактног објашњења! Црногорци су јунаштву и митовима робовали и више но празном стомаку и скученим њивицама! И без невоља су нишли за визијама из покољења у покољење! Митове потхрањивали и подјаривали вајдицама. Црна Гора је најчишћа, несамосвесна метафизика! А ово што Црногорци данас чине – то је оно што чине сви који се дограбе власти и господства: искоришћавање митова и својих особености за проширење своје моћи. Разиграле су се мрачне силе, које је била пригушила духовност црногорска. Или је то друга – зла страна те духовности? Но једно јамчим: кад извршиоци ових злодела не би били сељаци, који се још придржавају норми из родовских заједница – ми бисмо овде већ посматрали покоље жена и деце у име и српства и хришћанства... А свако објашњење таквих чина је, у неку руку, саучесништво: дужност је одупирање злу – чим се може и колико се може..."

За то време је Есма, чучнувши, шалутала свом дечаку ко су ови људи, где се њих двоје налазе и због чега морају ту да остану. Он ју је слушао пажљиво, јетко погледујући незнање. И жандарми су се смирили, шеткајући тамо-амо.

Матовић с нестрпљењем саслуша Цукића, па се саже, обухвативши дечака око струка: „А ја ћу да ти причам приче. Иха, колико лепих прича знам!“ „Не бој се – добар је он: он воли дједа и Јуска,“ храбрила је Есма сичића.

Дечак се неповерљиво препуштао Матовићу, који се поче обзирати, изјавивши: „Него, мораћемо ми да се ту мало боље сместимо, ако Угринов не успе код начелника – као што неће..." „То се може отегнути – требаће нам столице, вода, ако не и храна и покривачи. Но ми о вуку..."

Али га прекиде госпођа Елза пошккнувши: „Ах, ето и мога мужа!“ Угринов изби из сокачића, гласно образлажући иза себе проти и Недићу: „Нн ја нисам баш убеђен. Али није нам тврдо ни обсао. Увређен због уплитана у његову надлежност, због потцењивања његове обавештености! А није потврдио ни да је обавештен о крвопролићу у Шабовићу!"

Застали су код нас, као да нас нису очекивали.

„Ипак има код њега колебања,“ рече Недић, завлачећи доконо руке у џепове. „Да, било му је врло непријатно што смо дошли, иако је покушао да се нашали: Откуд овако шарено друштво? – Али је узвратио – кад је господин прота приметно да се треба чувати подлегања тренутним нуждама и страстима. Па зар и ја не горим у живој вагри? – А на упозорење господина председника о чувању законитости, скоро се сневеселио: То и јесте најтеже – очувати закон и удовољити потребама..."

Угринов настави, с узрујаном одсечношћу: „То је све врло уопштено! Вечити припев: И полицијци су људи! И увек су они мимо других на муци – као службеници морају да чине оно што не би желели! Као да сви ми то не радимо, сваког дана и сваког сата! А како се ражестио кад смо му рекли да ћемо да стражаримо: Неповерење у власт, подбуњивање грађана! Само што нам силом није запретно!"

„Него шта – ухватили сте га у клопку!" злобно кликну Цукић. Право да кажем – друго нисам ни очекивао! Него да ми развидимо како да се трајније сместимо – већ ме пресекао, а и нешто бих и попио..." „Не знам уздахну прота, осмећујући се борицама око очију – „протиница ће ми се забринути." „И то лебедо!" довикну му Цукић с веселом прекорношћу. „Али знамо ми поповске ујдурме. Послаћемо протиници-гласника, а ти – играј с ким си се ухватио!"

Тек тада приметисе Есму, иако се беше постиђено поодмакла, док се дечак већ држао уз Матовића. Дижући дечака у наручје, Матовић поче објашњавати ко је Есма и откуда ту, а Угринов се насмеши својој жени и, пребавивши јој руку преко рамена, тихо упита: „А шта ти мислиш чинити, драга?"

Госпођа Елза се с нелагодношћу извуче испод његове руке: „Ох, ништа, ништа. Али ја бих морала отићи! Вратићу се, сигурно ћу се вратити код тебе, код вас, ако се све не сврши до тада..." „Ништа се неће свршити!" огорчено узврати Угринов.

Госпођа Елза пође, али се одмах окрете: „А Ви, господине Недићу? Па и Ви имате часове!" „Ја сам један пропустио – нећу да идем ни на остале!"

Угринов и жена су се прекорно и жељно гледали неколико тренутака. Најзад му она притрча, неспретно га загрли, па се, сва црвена и насмејана, наклони осталима.

Испраћали смо је, сви, с ожалошћеним осмехом, док је она, већ погурена, доста лаким кораком одмицала преко Пазара. Тек тада се Есма јави, као самој себи: „Шта ће тек свијет рећи за мене, безочницу?"

Али као да пречусмо њено јадиковање. Јер се, скоро без договорања – уз опаку веселост Цукићеву и брижне примедбе протине – почесмо смештати.

При томе Матовић – свима на чуђење – испољн највише и довитљивости и предузетности. Будући жандарми њему нису могли спречавати улазак у кућу, он донесе отуд две клупице, а за проту столицу с наслоном и, штавише, јастучетом, не пропустивши и да се нашали: „Ви духовници знате шта је меко и слатко баш зато што проповедате уздржавање!"

Угринов је неодступно настојао да се избегну препирке са жандармима. Прота га је у томе подржавао: „Шта су они, сиромаси, криви – тако им је наређено..." Цукић се приводе томе, мада се није слагао: „Наредбе не могу предвидети ни десети део оног што се

догађа у стварности: жандарми се сналазе, али – вазда на штету осумњиченог...” Недић је на то једино приметио: „Као свесна бића, носе део кривице и они када иступају против напретка и слободе...! А Матовић је додао: „Гњев најпре букне против њих – они су на дохвату. Али, будући ми немамо моћи, а њихова савест не сеже даље од кундака...”

Скоро у један глас прихватисмо протин предлог да се сместимо под липом на средини Пазара. Али Цукић се не сложи с тим: предалеко, па тиме стражарење губи на оштрини. А што је, по њему, још важније: леђа би нам била незаштитена. И он одреди да се сместимо уз слепи, испуцали черпични зид кућернице, на левој страни улаза у сокаче – на петнаестак метара од капије хана, са ширином Пазара испред нас. Том месту се нико не успротиви – на протину уздицање већ нико није обраћао пажњу, а на Угриновљево шаљу: „Хоће Цукић – злу не требало – да је близу скута госпо Ане!” – Цукић, будући је доиста становао у сокачету, сасвим озбиљно одврати: „Види ти – нисам се тога ни сетио! Али ни скут Анин није на одмет – нико од нас сигурно не зна с ким и с чим смо се у коштац ухватили...”

Ја и Есма пренесмо клупице и столицу. При томе Есма размаче клупице и постави столицу између њих: прота је за њу био православно муфтија, па је заслуживао почаст. А ја у томе видех и њен смисао за ред и складност.

Есмоино присуство се и иначе одмах показа добродошлим. Матовић је – а да нам то није ни рекао – наручио кафе у кући, па кад газда-Симова служавка Хабиба изнесе на капију цезву и филчане, Есма их преузе од ње, с грациозном лакоћом пренесе на послужавнику – од кованог бакра који се на сунцу разјари као распретано огњиште, и поче да услужује и двори – као ретке госте у дому властитоме. Штавише, она сасвим скиде печу, букнувши својом китњастом ношњом, с тешком враном плетеницом на узбибаном, сјактавом валу кадифе. Све се то у трену преобрази у живахан и свечан доживљај: поседаше, западише – сем мене који још нисам био пушач, разговор скрену у шале и доскочице, Есмоино лице се озари смиреношћу. А Матовић, с враголастом тајанственошћу показујући на жандарме, исприча како му је пошло за руком да – преко Хабибе – дотури затвореним муслиманима цедуљицу с обавештењем да се не боје, јер да су се угледни грађани већ мобилисали за њих. Он не одоле да се не закикоће: „Један од тих угледних грађана сам и ја!... А важно је и ово: Мој отац – газда-Симо, мало због мене, а подоста због тога што му се примакао суд на оном свету, такође изнутра мотри – да смири и упозори...”

То сви примише као малу победу: добро расположење се појача, а Есма стидљиво предложи да ја и она скокнемо муфтијиној кући и отуд донесемо серпадне и филчане како за наше клупице, тако и за муфтију и Јусуфа.

Али Цукић, прећутно прихваћен за вођу, бар што се тиче извршавања, одби њен предлог, мада не ни оштро, ни сасвим: није се слагао да она прелази варош и излаже се добадицањима или нечем још горем, али сама замисао му се свиде. „Биће најзгодније,” закључи он, „ако се ствари донесу из мог стана. А треба јавити и мојој жени – ако ни због чега а оно да ћу се подуже задржати. А могла би се постарати и за вечеру – ако се ово одужи, као што хоће...”

Матовић изјави да би се застирки могло наћи и у његовој кући. Али Цукић примети да жандарме треба што мање узнемиравати, будући веза с унутрашњошћу хана може затребати за нешто важније. Угринов дометну да терет треба делити и на друге – па ја и Есма кренусмо у стан Цукићев... Есмин синчић, већ уживљен у Матовићева измишљања, једва и примети одлазак мајке...

Сокаче, никад осунчано, увек влажно, било је и толико тесно да су два човека једва могла ићи напореде. Није било дуго ни двеста метара али се – будући је било искривљеним и непрегледним с краја на крај – већ улажење у њега иатурало тескобном недогледношћу. Ваљда и због тога мене и Есму, чим се нађосмо у сумрачној и смрадној влази и скоро потрчасмо – као ношени њеном распричаномшћу: „Ух, предивних људи! И све Срби – а крви бих им испод грла дала! Бојала сам се, најприје, онога... онога буљавог, пјесника, а он је најдушевнији. Прото је љепорек и брижан – више но и мој свекар. А онај – кадија, председник, он правду дијели? Алах му је то дао чим је онако mudar и правичан! Онај четврти – чини ми се да је прекрсноћ долазио још с једним пред нашу кућу – и хорда и мелем. Зар да Алах таквима буде данас с неруке? Зар да народ толико помахнута да их узнеслуша?... Ето, живим с њима у истој вароши, а нијесам ни чула ни за једнога сем за Цукића – кажу да је он човјечина, иако је негледан. Било је слатко не знати за друго до за дом и род. Али, ето, дође вријеме, да је и були стидно и грешно остати иза фереце и мушебака... Да сам јуче умрла, не бих, незнавенка, знала да свијет није препун само злицима и ништаријама! Тако је, кажу, писано – да се милет не затре...”

У то време сам већ знао да ти људи нису баш као из Есмоиног заноса: Цукић – ситничар и пакостан, Угринов – надувен и затворен, Недић – прек и амбициозан, прота – лукав и тврдица. Али у тим тренуцима сам и ја те људе – тога се добро сећам – видео и примао баш као и Есма. Чак и да ми је пало на ум да је разуверавам – било би то и грех, док сам држао њену знојну, женски меку и суборачки поуздану шаку.

Тако и стигосмо до Цукићеве капије – отприлике на средини леве стране сокачета.

Носећи у себи већ годинама безизгледну, загушљиву слику сокачића, ја сам и стан Цукићев замишљао као мрачну јазбину. Али чим отворих изгледану и потрулу капију – неста тескобне гњиоће: обреди смо се у невеликом, али цветном дворишту, с граиатом

вишњом у средини и пузавицама по тарабама и уз дирече, који су, десно од улаза, држали резбарен и покривен балкон, по коме су се ређале саксије с каранфилчићима и кактушчићима. Каранфилчићи су најнегованије цвеће у Дабру, али зато кактушчићи, донети с трудом ко зна откуда, казиваху изузетну брижност за живи свет, изузетну живахност у дабарској чамотињи и студени.

На балкон су водиле покривене степенице, застрте смишљено шареним крпама, које су мирисале на свеже прање, и ми пођосмо уз њих.

Али пре него се попесмо, на њиховом врху се појави госпођа Ана, повезана, у плавој кецељи и с папучама на босим ногама. Изгледала је – тако недотерана, млађа и мање гојазна. Иако ме упознала тек на синоћњем бдењу код Голубовљевог одра, па и то веома површно и језна на Олгу судије Милића – она ме дочека срдачно, као старог зnanца.

Укратко јој изложих због чега смо дошли и ко је Есма – она је појали уобичајеним изразима, али пригрли свесрдно рукама чудесно танким у зглавковима и пољуби топло пуним уснама. Ја сам очекивао да ће она почети да праска на мужа, али она нас замоли да уђемо, наједном усплахирена, устрча се по кући, слажући ћилимчад и гласно се присећајући шта би још требало спремити.

Држали су стан од две собе и кухиње. Ми приседосмо у првој соби. Али врата на оној другој соби су све време била отворена, јер је госпођа Ана махом и отуд узимала ствари и настојала да нас забави разговором, па смо видели изглед читавог стана, сем кухиње у диу балкона. Обе собе беху набијене намештајем, модерним и старинским варошким, тако и сељачким, а нарочито свакојаким ситницама – јастучићима, бокалчићима, тепсијама, лонцима, кутијицама, чак и луткама, фрулама и драугулијама којима је тешко било одредити намену. Али прва соба је била мрачнија и строго подешена за обед и седење, док је друга сва била утуткана, обложена ћилимима и полицама пуним књига. Обе су имале по један сто – у првој за јело, а у другој за рад. Али ни у једној није било кревета, него у првој постелине сложене у углу и прекривене ћилимом, а у другој диван: Цукић је спавао тамо сам, или су обоје спавали на патосу, као махом старинци. Али највише и најпријатније је изненађивао склад између тог толико разноврсног намештаја и вештине с којом је био распоређен. Ни једна стварчица није одударала ни сметала и добијао се утисак да су се ту разна времена и укуси изразили у оном што им и јесте заједничко – складна, осмишљена служба људском живовању.

Све је то одударало од представе коју сам имао о госпођи Ани као површно кокетној, па и прилењој сподоби, која се упиње да игра отмену и врлу госпу и држи у шапи свог кичељивога, знатно старијег мужа. Оно што је говорила, лако проносехи своје гојазно тело и спретно радећи негованим шачицама, само је продубљивало тај нови утисак: бринула се што ће њеног мужа на сунцу спопасги мука –

пати од високог притиска, и што може навући прехладу ако буду морали дочекати ноћ – ослабио је на плућима и испремрзао по тамницама и прогонствима. Мора се, – рекла је, – побринути и за његове слабине и иоге – костоболан је и осетљив на бубрезима. А за вечеру јој је лако – донеће сама, зна шта воли Цукић, а шта Угринов. – При томе није заборавила да припита колико је нас осталих и какви су нам укуси. Ниједном речом није прекорела мужа нити се појалила. Али није ни грдила његове противнике или власти: сваки врши своје дужности – он своје, она своје, али се њих двоје на неки начин спајају и допуњају.

Јадала се госпођа Ана да ће нешто заборавити: „И да нијесам заборавна – памет изгубим чим треба нешто урадити брзо и ваљано...“ Али свакојако посуђе се слагало редом и неизоставно у корпи, а простирке једна на другу. Она стиже да нас, у хитњи, послужи слатким од јагода, жалећи се да су јој превише укуване, а за блеоле спакова теглицу слатког од дуња: „Нек се освјеже, иако је боље кад одстоји...“ Мени утрапи боцу ракије траварице, да се не би сломила и просула с осталим стварима: „И мој стари и Угринов воле то пиће, а брзо ће да залади и заладни.“ Убацила је и смотак крижаног дувана и пакетнић цигарет–папира, уз прекор самој себи: „Ух, умало то не заборавих! А то им је, узнервоженим, најпотребније...“

Опазила је суздржану неповерљивост с којом сам је погледавао: можда се присетила да сам сицић приметио неприкривене, простачке изливе њене љубоморе према бившем љубавнику и жени која јој га је преотела – искрај мртвог јединца и његових несрећних родитеља. Јер била је малко збуњена у свом старању и веренички нежна чим би поменула свог „старог.“ „Надала сам се,“ рекла је, „да је крај мојим страховањима за њега, и да ћемо нас двоје спокојно састарати. А ето – усред мира, кад би се човек најмање надао... А шта се може кад је тако? Био гдје био – тек нех се због оскудице не постиди пред људима...“

А о њој сам – присећао сам се – знао што и остали Дабрани – оно што се нашироко причало: неверна, површна, чуварна. И Цукић је неком приликом у хотелу, ваљда побуђен алузијама које су његови противници на њу набацивали, испричао да су имали девојчицу, која је умрла, и да после тога Ана није више затруднела. И та несрећа – канда је то хтео да нагласи – учинила их је нераздвојним. Слагали су се поприлично, упркос његовој напраситости и захваљујући њеној спретности да пред њим прикрије неверства о којима се причало нашироко...

Тако сам о госпођи Ани Цукић у току пола сата – ако смо ја и Есма и толико провели код ње – сазнао више него у току година пре тога, премда је она била родом из Дабра. Прилике су се окренуле тако да ми касније о њој нисам бољна шта сазнао. Тек ју је писање ових редова – присећање колико вољно толико и принудно, извело у моје сећање. Данас ми је жао и што је нисам боље упознао и више

о њој сазнао – као да бих тиме зауставио читав један свет, сложенији и непротивречнији него што сам онда држао, да не потоне у мрачни неповрат...

6.

Вративши се с Есмом из Цукићевог стана, ја не запазих никакву промену ни око хана, ни у расположењима блеоца. Жандарми докато шетуцкаху – ни по чему се не би могло закључити да је између нас и њих било распри и натезања. Цукић, Угринов и Недић мирно расправљаху о правној страни затварања муслимана, док се прота уплитао упадицама о дужности власти да буде изнад дневних страсти и интереса. Матовић је, пак, стајао по страни и од распре и од дружине – играо се с Џафером „школе“, односно „памје“ на прашњавом тлу. Једино су ретки пролазници, измичући са страшљивом радозналошћу, већ згушњавали око хана страву мучионица и страстишта.

Ракија је обрадовала све, мада нико, чак ни Матовић, није попио више од две чашнице: као да су се вратили у свој срећни стварни свет, а Матовић је узвикнуо да не може одолети – према то као свепијућа пијаница не заслужује – да поново не гудне горчине литица и запале дугова скупљене у тој живахној и злаћаној сладости.

Разговор се потом расу с теме на тему. Чак дође ред на мене – шта ћу студирати и кад ћу поћи на студије. А Цукић не пропусти да упита да ли се мој отац већ вратио из Замарја. Било ме стид што ми је отац у походу, па сам одговорио кратко и тобож неодређено. Али се Цукић није дао заварати, него је заједљиво добашио: „Тако је то код нас: ти ту бдијеш над муслиманима, а твој отац благосиља оне што жаре и пале око Шабовића!“ Прота је заинтересовано ублажио Цукићеву опорост: „Није лако одједном се отрести прошлости, пароксијана...“ Цукић није ни њему уступио: „А и који се отресају – отресају се од оног што желе да потчине...“ Али је Цукић у својој злоћудности био половичан: није споменуо мог стрица, према да је знао, будући га је одавно познавао, да он и без благослова „жари и пали.“ Због тога ми се и моје стражарење пред ханом, до којег је дошло онајвећма сплетом недокучних случајности, није наметнуло као неприродно и бесмислено.

Протекли су скоро два сата – ништа се није догодило, па и разговор је почео да се гаси. Назубљене сенке кровова су с незауостављивом подмуклошћу наступале на пренеражене светле равни Пазара и свод неба поче да скупља предвечерње модрине, хладне и узнемирене.

И онда – не знам стварни разлог, ако то не изби из досаде због недогађања – онда се Цукић окосно на протин уздах или примедбу да би довече могло бити хладно: „Ако су попови смрзле више но

други – ти прикупи мантију па у крило попадији!“ То проту толико озлоједи да он тресући брадом, у чије је црне и беле длаке сунце уткивало и своје златне, с љутитом говорљивошћу узврати: „Ти, Цукићу, мислиш да сам ја ту ради твог либералског разметања пред бесловесним крдом како ниси противник цркве и вере, иако си безверац?“ „Ах, не!“ скочи Цукић, тресући трубушчићем над кратким ногама. „Ја то тек онако! А није ми ни мило да нас неко оптужи да чак и духовнике развраћујемо. А у ствари смо се дигли...“ „Ни противу чега се ми нисмо дигли,“ прекиде га Угринов. Уставши нагло, он настави тврдокорно: „Ја не пристајем ни противу чега да се дижемо! Таман би то било – судије, учитељи, попови устају противу законом и традицијама освештаног реда! Ради се једино о заштити тог реда – то хоћу да се стално има на уму!“

„Ипак...“ поче Недић. Али Цукић се окоми на Угринова: „Ништа ти ту правничко изврдавање не користи: дигли смо се, него шта, чим су противу нас они који држе власт и народ. Али да одговорим проти! Знаш шта, оче прото, да не би било љутње: ако ти мислиш да не можемо без тебе и да нам је толико стало до онога што ће мислити твоје празноверно крдо онда лепо сави шипке...“ „Свештеник и човек су исто или нису ниједно!“ одбруси прота. „Али, заиста, и за мој мир и мој углед најбоље би било кад бих могао да се не удружујем с тобом и теби сличним!“ „Мени сличних нема!“ дрекну Цукић. „Бар у Дабру! Свака ти част што си дошао, а још већа што остајеш! Али на знање и теби и свакоме: ако сви оду – ја ћу остати. До краја! И спречити одвођење и убијање невиних суграђана.“

Мене је збуњивала свађа и свадљивост – нисам им знао узроке. Али нисам ни у томе био једини: Матовић, одсутан с дечаком, прекорно добаши: „Који вам је ђаво? И то баш кад би требало да смо најсложнији!“ И помислио сам да је можда једино мени и, дакако, Есми нејасно како Цукић може спречити одвођење и убијање муслимана. Али се јави Угринов, с неумољивом оштрином: „Чиме ти то, Цукићу, мислиш да спречиш? Шта ћеш ти урадити ако полиција дође и саопшти ти да се заједно са свима нама чистиш одавде? Чекај! Знаш шта хоћеш да одговориш: нећеш пристати и пустићеш да те одведу или чак однесу у затвор! А они ће тако нешто учинити, уколико сам не почнеш трчати пред кундацима. И шта онда? Одговори: која средства, какве начине имаш и предвиђаш да спречиш одвођење? Они то, уосталом, неће ни назвати одвођењем, него – пратњом ради заштите...“ „Да, али муслимани не желе такву заштиту!“ наперн се Цукић. Прота се наругуши: „Откуда ти то знаш? Па муслимани су изгуљени и обезглављени! Они и премиру од тога да власт не скине одговорност са себе! И с правом: многи у Дабру једва то чекају! А шта је тек са острвљеним сељачким четатама које још уздржава страхопоштовање пред градом и влашћу?“

Цукић завуче палше у прорезе прсника, смешећи се победнички: „Па, разуме се, кад и вас двојица тако резонујете, онда...” „Молим те, одговори на питање!” наваљивао је Угринов.

„Шта беше твоје питање?” узшета се Цукић. „Ах, да! Шта су моја средства и начини? Причекати и видети, па према томе...” „Наполеон је говорио: Отпочећемо бој па ћемо видети!” смејући се примети Недић. „Питање се не може поставити апстрактно: средства, начини ничу из ситуације, из померања једне или друге силе...” „Ми нисмо сила – нећемо ни да будемо!” с изазовном увређеношћу рече прота. „Да ли је ово добар начин или није – не знам! Али друго не умијем, нити ми је ко шта боље предложио.”

„Ово је добар начин,” јави се Матовић, преставши да скакуће на једној нози у игри с Арифом. „Није ли доста ако оваквим начином онемогућавамо да прикрију своје саучесништво?”

Мене су већ мориле сумње: Шта ћу ја ту? Због чега? – Сем нејаког пријатељства с Јусуфом, благог жаљења Есме и неодлучних и полурелигиозних сањарија о братству људи – мене ту не везује ништа. „Али шта, ако власти то и неће да прикрију?” повиках узрујано. „У Шабовићима се нису баш трсиле да прикрију! Нас могу лако отерати, нико нам се не придружује...” „То је наша слабост и наша снага!” кликну Цукић као с говорнице.

„Страх ме за малог!” поцикну Есма, спуштајући лажљиво боцу у корпу. „Кад сам ишла овамо мислила сам: Нек обоје страдамо – ако је суђено. А сад...”

Есму нико не охрабри. Није се више ни жалила: њене речи се не би ни разабрале у буктању препирке: „Слабост и снага! Голе речи! Речима се ништа не постиже!” „А не, речи у поезији...” „Остави сад поезију! Сучељени смо с најстварнијом стварношћу – с насилним умирањем...” „Чудно да Ви као судија, иако и сами изричете смртне казне...” „Главио је не бојати се – ни своје ни туђе смрти!” „Једино се Бог не боји смрти!” „А и зашто би, ако је бесмртан?” „Не чудим се, Матовићу: од попа и беседа!...”

Есма проплака. Дечак Цафер застаде у игри, улитно погледа у Матовића, па кад не доби одговора, потрча к мајци. Угринов се усхода испред клупица, с рукама у цеповима, објашњавајући више себи него осталима: „С које год стране погледаш – наш положај је бесмислен. Сами нисмо ништа! А ако би се око нас окупили, тек тада би настало зло кавге – ако не и крвопролића! у име законитости и мира! И службу смо напустили – ради стражарења над државном стражом! Зар није било довољно што смо начелнику скренули лажњу? Али, кад нам он није никаква обећања дао! А сад ни отићи не можемо – нека бруке, него би то охрабрило незаконике! Заплели се у кучине које смо сами и измислили! Зар је збиља градић спао на нас петорицу и на овог младића и ову несрећну жену?”

Сви смо га слушали потиштено. Једино се Цукић подсмехивао ћутке, чак задовољно: „Пустите га,” умеша се он најзад. „То је знак

очишћења, а самим тим и охрабрења! Кад год сам у тамницама сам са собом причао – постајао сам јачи, иако ме због тога спадао ужас од луђења” „Ти душе немаш!” цикну прота. „И немам! Ни ја, ни ти, нити ико жив. Душа и дух не постоје – то су средњовековни појмови. И онај који ослободи тих појмова људски род задужиће га више но ико до сад – ослободиће га његових властитих окова. То ослобођење је услов стварне душевности и умности.” „Ви сте много симпатичнији,” насмеши се Недић, „када филозофирате. А право да кажем – тада смо и много ближи.” „Па, и нисмо: моје размишљање није подређено никаквом социјалном покрету, никаквој идеологији. Ви верујете да сте атеиста – у ствари сте једино нашли компензацију за религију.” „Па нек је и тако илак смо ближи. Дати поредак је обојици непријатељ.” „Човеку је свет непријатељ – иначе не би био човек...”

„На мржњи,” приметио је прота после ћутања, „не може да се створи ништа вредно и трајно.”

Али Цукић је необуздано прослеђивао своје мисли: „А шта се створило на љубави, рецимо – хришћанској? Одређени порци су се заогрунули тим плаштом – то је све. Мржња је отворенија и, можда, потребнија. Рецимо – ти си овде из љубави, али ја нисам – ја сам из мржње. Љубав–мржња – ради се о мотивацији, о начину гледања и прилагења.”

Угринов се био зауставио, гледајући Цукића залањено. Он размахну рукама, подижући високо веће: „Не могу, Цукићу, да те познам! Али ја знам да ти ниси такав.” „Ја сам у својој сржи ратник – незаситан ратовања и због тога огорчен. Ценим проту као личност, али кад ми почне са својим проповедима...”

Прекјуче, кад сте били код мене...” јави се прота прекорно. „Прекјуче!” пресече га Цукић. „Прекјуче, драги прото, власт је била власт, а не саучесник у убијању властитих грађана.” „Јесу се прилике погоршале, али ипак, прекјуче...” „Остави то, прото, молим те – као Бога! Хоћеш да кажеш да сам прекјуче био разложит, чак удворљив према теби. А сад, кад сам те увукао у гужву... Исти сам ја, али бој је већ почео!” „Нијесам хтио то да кажем, него – слагали смо се...”

„А мени се господин Цукић свиђа баш овакав какав је,” с опрезним одушевљењем се јавио Недић. „Каква виталност и борбеност у ослабелом, па и остарелом телу!” „Да га не придобијате за нову странку,” изазовно додаци Угринов, – „Дабар је и иначе политички једноличан?” „Ја се томе не бих противио,” са смешком одврати Недић.

Али то сасвим раздражи Цукића – он је најтеже подносио пецкања Угриновљева: „А ја се ничему не чудим него шта ћеш ти овде – с твојим каунда правним скрупулама. Па, човече, судијо, јеси ли ти свестан да си устао противу власти, противу правног и друштвеног поретка? Него шта! Балканска анархија се не уклапа у твоју правничку догматику! Овде, драги мој – тога треба да си једном за увек свестан! – овде, велим, владају друкчије истине: анархија и

ред у непрестаној борби, у непрестаном заједништву. Ми се бар заваравало да нисмо на страни ни једног ни другог..."

"Не треба се ни шалити, с овако озбиљним стварима," љутну се прота и уздахну. „А ко ти па каже да се ја шалим? Истина, пипкам Угринова, колико је постојан и уверен. А што се тиче оснивања странке с господином Недићем – ехе, то је шкакљиво питање. Таква странка, будући би имала апсолутни хуманизам као начело и циљ – морала би бити и за апсолутно насиље... Пре ће прота и господин Недић наћи додирне тачке: царство небеско и савршено друштво, анђели и безгрешни људи варијанте људске нужде за бегством из овог, ни доброг ни лошег, гуравог живота!..."

Прота и Недић истовремено заграјаше на Цукића да их поштеди са својим саветима, поготову у оваквом тренутку, на шта се Цукић зацерека: „Без обзира на тренутак: треба само загрепсти једног и другог испод коже – иста крв, иста срж!"

Умеша се и Матовић, с мирноћом и одмереношћу која је мене, будући сам га добро познавао, изненадила понајвише: „Ово, господе, није тренутак за филозофирање, а још мање за међусобне распре. Опажам: Сатана сиује док се ми препиремо..."

Али на њега заграјаше: Цукић назва његову одсутност и мирноћу неморалном равнодушношћу, Недић му пребаци неосећање озбиљности тренутка, прота укори упоређивање власти са Сатаном, Угринов му замери изазивачку надувеност. И мене је понео тај општи, нескладни јуриш: „Ми се овде довијамо како да помогнемо угроженим људима, а ти..." „Ми – најалост и ја ту спадам – ми се довијамо са самима собом – човек за друго није ни кадар. Јетки смо што смо послушали себе и избацили се из колотечина," – одврати Матовић насмешено, „ох, кад би нас бар похапсили или отерали одавде као псе који им отимљу крдо!..."

„Да си луд – то сам знао," засикта Цукић, „Али да можеш бити толико безобразан!..." „Упоредивање са псима!" јетко се зацрпене Недић. „Где само ја западох?" завапи прота, тражећи најзад утехе од мене. Угринов рашири руке и опусте их тако нагло да му мртво лупише по боковима, а Есма процвиле: „Шта ли сам ја Алаху згрешила?..."

Нисмо ни приметили да су осунчане равни већ освојене сенкама и да се свод над нама продубио модрином. Дечак се увлачио у мајчино крило кмежећи: „Мама, мама, зима ми је!"

Али све то, као и своју завађеност и обесхрабреност, примети смо чим затутњаше цокуле преко Пазара. Четири жандарма – по два из супротних улица, и пети белобрки наредник из сокачета крај Бојовићевог стана, трком се управе ка кули Рахмус-бега Џидића. Тек тада приметисмо и да се испред куле беше скупило двадесетак муслиманки, с децом у поводу и наручју. Капија беше отворена и изнутра су навирале и друге жене, махом у црнини, црним покриве-

не. Оне су ћугале, или су гунђале, док су жандарми противу њих устремљивали претеће наредбе и бајонете.

„Немају право да их разгоне!" повика прота, уставши тако нагло и неспретно из столице да се она преврте: нико и не сегну да столицу подигне. „Ту су њихови мужеви и браћа – и на смрт осуђеним дају да се поздраве с породицама!" И Недић поскочи, понет покликом: „Па то је сјајно! Кажем ја: народ..." Цукић, зурећи, спусти шаке на трбушчић: „Пријатељи," кликну он, „како је дивно што смо овде заједно у овом тренутку!" Матовић је с дечачком занесеношћу нешто муцаво шапутао за самог себе.

А Угринов у једном маху погледа сваком од нас у очи, па блед и спотичући се у журби, крену преко трга – ка булама и кули Џидића. Есма утрапи дечака Матовићу и трком сустиже Угринова, кричући раздртим гласом: „Овамо, друге! Не дајте се, срам вас не било!"

Мада ме било страх као да сам се у детињству кроз мрак примицао гробљима и вештичјим збориштима – понесоше ме стид и суревњивост и ја претекох Угринова, све мање се и у себи обзирајући на његова гласна опомињања. Не сећам се шта сам викао, а ни шта су довикивали други – свакако: клетве, молбе, псовке, пртње, позивање на закон. Али стида и суревњивости нестало чим избих на чело: носили су ме мржња на жандарме и дахтање, топот и поклици субораца. Ни жандарми ни моји пријатељи као да не беху људи, него делови мене и читавог трга – једни су ме бодрили, а други се опирали мом срећном, безумљеном и опасном продирању у непознато.

Али док ја стигох, жандарми већ утераше жене у авлију – оне су се вољко, попут крда, подавале шибану њихових псовки и претњи. Стигох једино да уметнем ногу и раме у капију, коју је један од жандарма из све снаге привлачио, не примећујући ме. Чух како ми други жандарм псује мајку и осетих бесни дах сенке узмете надамном. Али сенка се згужва и ишчезе и глас црвеног наредника ме ожалашћено кориио: „Зар Ви – брат командира жандармерије? Па то је срамота! Шта ће рећи господин капетан?"

То ме баца, учас, у недоумицу: Где ми је место, зашто сам ту? Али Есма ме повуче за руку, куњући: „Бездушници! Умало те није ударио."

„Па ви кршите закон, добри људи!" викао је Угринов, машући кажипрстом пред наредниковим лицем. „Свако скупљање је забрањено, господине председниче!" правдао се наредник. „Да, али те жене су грађани ове земље! Можда иду на посело, на свадбу..." „Знамо ми те њихове свадбе!..." „И ми те чуваре реда!" надовеза Матовић загрижљиво.

Цукић дотапка и, хладећи жиравом ћелу, с веселом подружљивошћу добаца: „Тако и треба да буде, наредниче – да се заведе браћа,

кумови очеви и деца! Тек ће тада право коло да се заигра по нашој срећној Југовини...”

Прота и не пристиже, него заста насред трга, машући шеширом, казујући нешто што нисмо сасвим разумели, али нам је било блиско и схватљиво.

Из авлије се чуло шуштање хаљина и плач дече – буле су одлушкивале шта се догађа. И кад се у једном тренутку стиша наша препирка са жандармима, зачу се ломки женски глас: „Есмо, Есмо! Ја сам ханума Селман-бега Кајовића! Реци нам шта да чинимо! Све ћемо у ватру и у воду, ако нам ви кажете!”

„Све сам мислио, али да ћу после Албаније и Солунског фронта морати да ратујем и са женама...” разочарано изјави наредник, бришући шапку изнутра. Есма упитно погледа у Угринова, а затим у Цукића: овај и не примети њен поглед, него узвикну: „Останите где сте! На окупу! Позваћемо вас кад затреба.” „Ако чујете да их одводе – провалите и не одвајајте се од њих!” довикну Матовић, „Искупите још жена! Још! Још!” допуни Недић.

„То може узети озбиљне размере,” промрмља у тишини Угринов.

Наредник постави стражара пред капију, с наредбом да не пушта никог ни напоље ни унутра. Поздрављајући Угринова, он га замоли да се удаљимо. Пођосмо натраг, док су се Угринов и наредник позади препирали. Есма је поскакивала, стежући ме за мишицу, а Матовић поче да звиждуће неки марш. Цукић узе проту под руку и, мада је овај још глумио љутиту укрућеност, повуче га за собом: „То није победа! Али се закувало. Још ће они нас да моле да смирујемо! Него, био си сјајан! Па ти ме, богати, претече!” „Кратког сам ја даха.” вајкао се прота. „У буквалном смислу!, настави раздрагано Цукић. „Хе хе, ти верујеш у вечност, зато се не можеш ни заморити!”

Вратимо се назад, ободрени и зближени, а Цукић добаци нареднику, пребацијући ногу преко ноге: „Ово није никакво скупљање – седим с пријатељима пред својом кућом, на чистом ваздуху.” „Ја не могу ухапсити председника суда и пречасног проту! Али то је нешто невиђено! Известићу, морам известити у сваком случају!” једио се наредник немарно поздрављајући.

Његови кораци су се губили кроз сокаче, а из авлије Кајовића се зачу двогласна песма. Блиставо свеж и напукао трудан глас певали су о некаквом Исмаил-бегу, кога су водили на вешала између жена и дече, браће и пријатеља. Есма заплака, од жалосне наде. И мени се завртеше сузе, али их прикрих ушмркивањем у марамицу. Матовић је протрљао нос, гунђајући: „Да је бар нека песма...” А Цукић дрекну: „Дођавола! Још ће ме и расплакати. А ја сам – то ми нико не верује – на сузу лак чим помоћи нема...”

Угринов пажљиво саслуша два стиха, па упита да ли ко зна речи песме. Есма чучну крај њега: полако је казивала стих пре него би био отпеван, а Матовић седе дечака на крило и започе да му прича

причу, која није имала краја, јер ју је све изнова измишљао. „Не чудим им се,” примети прота, опружајући се комотно у столицу: „Тужна пјесма храбри из дубине...”

Наша растуженост јења пре краја песме – или певачице започеше нову песму. Почесмо препричавати малочашњи доживљај, шалећи се и похваљујући један другог, док је из непознатих даљина дотицало угодно невесело певање оних двеју жена. Есма послужу ракијом старије, а хладном водом и рахат локумима мене, дечака и – напоследку – саму себе. И то подјари наше хвалисаво радовање.

Али то није потрајало ни пола сата.

Као да их из уличица исплави сумрак, на тргу, око липе као око барјака, почели су се скупљати наши противници. Били су нам далеко тридесетак метара и као да им не бејаше јасно због чега су ту – не беху ни изазовни ни једнодушни. Најпре су изишли Милан Раковић и Синан – први са завојем на бради а други преко чела, окружени бучном групом младих доколичара и ђилкоша. Запевали су, као из досаде, ратничке родољубиве песме: мени се учини да градић стрекну у тмину, премда изронуше у месечину. Песма жена из авлије Кајовића, утуљена, згасну у неповрату. И мада смо све придошлице лако препознавали, њихови ликови су, у судару тмне и модрикавог одсјаја, постајали исцрени и издробљени.

„И то још пали!” отпљуну Недић. „Без маште!” добаци Матовић, увијајући око дечака шал који је госпођа Ана била наменила мужу. „Боже мој, како се све мења!” примети прота за себе. „Да, збиља је чудно,” надовеза Угринов, који се све више разумевао и слагао с протом, „како те песме, које су до јуче н мене запаљивале, сада делују мрачно и убитачно.”

Цукић устаде и заповеднички изјави: „Све је то неважно! Нек се дерњају колико их грло носи! Али се морамо поставити лицем према њима – да не уврте себи у главу да ту нисмо због чега смо.”

Он с таквом оштрином одреди положај клупица да се зачудих што се сев његове шаке не учрта у прашњавом тлу – насупрот бучној, распуштеној гомили. Ником не паде на ум да му противречи, мада се код Угринова и проте осетила нелагодност, у њиховом тромом устајању.

Али још се и не уместисмо, а Милан Раковић искочи и упита: „Јесте ли ви турски шанец?”

Пазар загрохота смејуријом, али је Матовић стиша покликом: „Живели јунаци на везане!”

Раковић се поче тихо договарати са Синаном и двојицом-тројицом најближих. Потом Синан упита: „Збиља, због чега сте ви ту?” „А ви?” узврати Недић. „Скупљање у већим групама је забрањено – бар тако су нам рекли!” „То важи за Потурчењаке!” „А зашто не и за насилнике?”

„Уразумите се, децо!” довикну прота. „Ја сам све вас крстио и родитеље ваше венчавао! Ми смо овдје ради правде и истине Божје.”

„То исто би рекао и муфтија!” одврати гадљиво Милан. „Дајте проти пошу!” викну неко из гомиле и грохот смеха одуши кроз сокаке.

„Не би их требало изазивати,” негласно саопшти Угринов. „Гомила се лако разулари, чак и кад је држи организована сила.” „Нека пробају!” с хладном јеткошћу рече Цукић, па повуче револвер на трбух, откопчававши чанџу. „То су још деца,” јави се прота.

„Ако!” настави Цукић истим тоном. „Деца треба да поштују старије.”

„Што сам, луда, повела Цафера!” потужи се Есма за себе: донста, као да нико не чу њену жалопојку.

Гомила ућута, смрачена. Гутали смо и ми, погледујући се с мрачном решеношћу на нешто страшно и коначно. Рекао бих да је све нас – чак и проту и Угринова, у тим тренуцима обузимало огорчење различито једино према добу, обавезама и људима сваког од нас. И то огорчење је било и необуздано и промишљено због тога што смо били самотни и некадри.

„Већ је прошло шест сати,” шкљошну Угринов поклопом сата, разбијајући тескобу и враћајући и себе и нас у стварније и сусретљивије мисли. „Ја сам научио да ме вређају. Али овако нешто!...” јетко прошапта прота. „Стока неслана!” осорно прихвати Недић, а Есма надовеза: „Крвници!” Матовић изјави уозбиљен: „Нек каже ко шта хоће, али ја мржњу сматрам најснажнијим, а често и племенигим осећањем.”

Једино Цукић сталожено, без имало злоће, изјави: „Треба да се домислимо шта би они могли подузети – видите, стално се коловође сашаптавају. Наше су могућности све мање – морамо бити утолико одлучнији. Очито, код њих је забуна – скупљају се и чекају наредбе. Али какве? Ја верујем да је власт одустала од спровођења муслимана и да ће их препустити гњеву градске руље, а касније њихове домове сељачкој најезди... „Фукара, ђилкоши – па то зову народ!” убаци Матовић за себе, али Цукић настави: „Ми ћемо остати доследни у улози сведока. Да, сведока! Али сведока који не крију да су сведоци – да би сутра могли бити тужиоци.”

„Они ће пробати да нас отерају увредама и псовкама...” надовеза тврдо прота. А Недић нерасположено прихвати: „А зашто не и батине – уколико народ, омладина...” „Ах, то су којештарије! Ваљда не мислите, Недићу, да ми започнемо грађански рат, и то у Дабру?” наједи се Угринов.

Ућутасмо, према гомили мукло најезеној. Али Цукић започе као на седељци или с катедре: „У нашем положају је помишљање на физичке сукобе, разуме се, детињарија. Они који владају – а већина нас ипак припада њима, још су довољно сагласни у обуздавању олује. Али овај наш положај ми намеће мисао да револуције каагод су неизбежне бивају и корисне. Оне су дело мањине, али против још мање, сатруле мањине: поука коју нико ни доучи, ни заборави. Револуције су оправдане као неизбежно зло, а шта оне доносе – нико

не може унапред знати. Но зар нам не би, сада, лобродошло малко силице противу ове обесламећене, подјарене гомиле насилника?”

Нико му није ни одговарао ни спорио. А он и не доврши не баш смирљиво излагање: из сокачета, сопћући и торочући, изиђе госпођа Ана, с огромном плитком тепсијом, пуном чанака и тањира: „Шта хоће они тамо? Чула сам им пјесму – кукали задовијек дабогда! Пожурила сам? Ако! Богме и због њих – умијем и ја да лајем! И чамотно ми самој, у оваквом времену. А знам и да се изгладни у љугини, а богме и пристудило...”

Обрадовали смо јој се веома, мада не баш због жудње за јелом: госпођа Ана с храном чинила је наш положај стварнијим и – што је важније – природнијим. Есма јој прискочи и прихвати тепсију. Прота покуша да устане из столоваче, али она га заустави лаким поклеском и љубљењем у руку, на шта Цукић добаци: „Одвикала би се од јела и постеље, али да љуби попове у руку и да шапће увече молитве...”

Гомила с Пазара жагаори и покрену се: из ње, из њене проређене ивице истргоше се на непријатно жутикаву чистину госпођа Елза и Мира Недић.

Госпођа Елза је ишла тешким кораком, али веома журно, док ју је Мира једва сустижала, упркос своје гипкости и лакоће. И госпођа Елза, пре но и стиже до нас, зачаврља – то је код ње бивало ретко пред туђинцима – те како су се ђаци поделили да умало није дошло до туче у VII б, те како је скокнула кући да се побрине за вечеру, али види да је вечера већ ту, а није ни сигурна да ће служавка Марија вечеру донети, те како је Бојовић – с још трајицом професора пре више од сата пошао у варош да убеђује, да вари и ломи политичаре и власти...

„Били су безобразни – ови ту,” надовеза госпођа Мира, с намерном гадљивошћу на лицу. „Добацују безобразлуке, подмећу ноге...” „Ах, ништа – то је тако мало важно!” насмеја се тврдо госпођа Елза, а мени се учини да и поцрвене – од стида, од раздраганости. „Главни је – сад смо ту, с вама...”

И она, пажљиво скупивши усне, пољуби у уста свог мужа, упркос његовом извештаченом опирању.

7.

На простору испред хана, не ширем од тридесетак метара и обасјаном месечиниом, ускоро пристигоше нова лица: с тим се знатно променише и односи између нас и наших противника. На нашој страни су придружиле Инга и Марија, служавка код Угринових, с грдном количиниом свакојаке хране: Марија се правдала да је толике намирнице донела због тога што ће нам се и други придружити, а Инга навести долазак Србе с тридесетак његових школских и клуб-

ских другова. Противничка гомила је стално нарастала и беше савним затворила прилаз к нама, тако да су Инга и Марија – из опрезности и да би избегле гурњаву – дошле низ сокак који се испред црквике спуштао поред хана. Сем њих, беху нам се придружили суплент Мирковић, мој брат Гојко – они су дошли заједно, пробијајући се кроз противничку гомилу, која је режала на њих псовкама и претњама. Рута, средња кћерка Утринова дошла је сама – такође низ сокак. У противничку групу су, пак, приспели и иступили се напред судија Милић, учитељ Јован Раковић, поседник Лазовић и игуман Милентије. С њиховим доласком су Милан и младићи око њега престали безочно добацивати али напон између нас и гомиле иза њих смрачи се и згусну.

Општински стражар, ситан и спор, упалио је фењер – улево од нас, на ивици узавредог таласа противника. Он је то учинио покретима навикнутим, али крутим као већ у костоболног и временитог. Исти посао он је обављао у турско време, под црногорском и аустријском влашћу и као да није примећивао никакву промену на Пазару, а камоли у градићу и око њега. Ни на њега нико не обрати пажњу. Али пламичак фењера, жут и слабашан, иако не појача видност, унесе присну тугу, тако да људи и стварна посташе окорелији у зеленкастом блештању месечине.

Па ипак ми бејасмо охрабренији, наспрам хучног надлажења гомиле под месецом осамљеним и равнодушним, поготову после пристизања групе младића око Србе Утринова: они се зауставише иза нас на дну сокака, збијени и ћутљиви као покисло крдо. Истина, госпођа Елза заграја да се разилазе, јер да је то хаос и да ђаци по школским прописима већ треба да су у својим становима. Али њу муж умири и нико не придаде значај њеном иступу. Цукић нареди да се омладинцима подели храна и Инга, Марија и Есма се хитро латише тог посла: то изазва живост и збриса збуњеност међу њима, а међу нашим противницима, које већ придолазак нашег појачања беше запренастио, приметних изразе зависти и огорчења.

Тада и ми почесмо да једемо – једино је био јео дечак и он је славао утопљен ћилимом и иљуљкав причањем Матовићевим. Цукић подругљиво добаши Пазару: „Изводите да поделимо, шта је Бог дао!” Али отуд нико не одговори, а Матовић надовеза, али тако тихо да смо га једино ми чули: „Оставићемо им кости, мада тиме не желим да вређам псе.” „Ти си сјајан!” добаши му Цукић, раскидајући још здравим, крупним зубима месо. „Али не узвраћајте калуђеру Милентију: фанатици су попут лудака – највише их раздражује богателисање...”

И једење, зачињено подјаривањем, такође је охрабривало – чинило је стање и односе реалним могућим.

Али истовремено је то охрабривање имало у себи нечег варљивог, и то мање због добацивања и хушкања наших противника, него због неизречених, неизречивих питања и дилема у нама самима:

Шта ћемо радити, ако гомила провали у хан и почне извлачити и убијати муслимане? И како ће разјарена гомила поступити с нама, ако покушамо да јој се супротставимо, с оном шаком младића, неприпремљених и неспремних?...

И у тим непоузданостима, Инга је промицала лака и протегљаста као у мојим првим жудњама по спарним луговима и у хладовитим окриљима букава замарских. Својом напуцелом лепотом, коју је месечина сваки час изнова испирала и извлачила на видело, будила је у мени дозреле, самосвесне жеље и зрачна надања – пред гомилом острвљеном и понетом митским, животним заносима, под мрачним заплускивањем вести из којих је све загушније вејао мирис паљевиња и покоља, у дружини несродној и маломоћној... Она је била блећа него обично – од месечине и унутарњих зебњи, и покрети су јој били заобљени и одмерени – као да дозрева у овој ноћи помале... Погледи су нам се више пута нашли, али сваки пут би сенка негодовања и отпора прешла њеним сустегнутим лицем. Чак смо у два-три маха понешто и проговорили – речи безначајне да би биле упамћене. Али баш зато што су те речи биле такве, остављале су у мени спелећену пустош и неисцеђен јад, кадар да испуни све просторе свести и сећања...

И тако чак осорна према мени, Инга се ускоро изгубила кроз гомилу младића разракољених у сокаку, а да се ником, а камоли мени, није јавила: био је то њен коначни нестанак из мог живота. И мада нисам ни слутио да је то крај, у мени је иза њеног одласка остала као нека сувишност властитих мисли и жеља. И то се јавља све до данашњег дана, кад год се ње сетим – као да би се она могла вратити, као да је некад постојала неконачност живота и неугасивост поезије...

Али с нестанком Инге ми је, зачудо, стварност постала блискијом, упркос бојазни за њу у тој ноћи озареној мржњама и студеној зломисли. Почех и да ступам у жив додир с људима и околностима...

Брат Гојко се препирао с Матовићем – они су се при сваком сусрету сударали мишљњима као сечивима у јуначкој игри. „Ја се слажем с Мирковићем,” говорио је брат Гојко с безразложном упорношћу. „Ово наше седење је израз немоћи: уверавамо себе да нам је до чисте савести! Одатле могу да нас отерају два жандарма, чак ни два – један који би одвукао у бајбокану хуљљивог Цукића и разбарушеног тебе!...”

Лице брата Гојка се прожело грчем који он није могао да сакрије, а пазио је и да му се поглед не омакне пут Руте, погнуто унете у торокање госпође Ане. Матовић му је одвраћао, подбуљен и с иступреном ногом: „Ипак смо их до сад задржали – ваљда због тога што ни тодични отпор нису очекивали. Да, изненађење! А што ти ниси нешто боље смислио? Где су твоји прогресивци?... Ја лично ово и не радим због савести – ако савест и постоји увек пали прекасно. Ја мрзим убијање! Да, баш убијање! Не жалим баш много жртве –

њима је на крају свеједно, него – не подиосим целате. „Гнушам се убилачких руку и још више убилачких мисли. А у овом случају код мене игра улогу и пркошење – средини, достојницима, традицији. Код Цукића и Угринова се ради о другом...”

Између Руте и брата није било ни два метра одстојања – он и Матовић су стајали укосо иза ње и госпође Ане. И Рута се лако усправи, канда у жељи да чује шта ће Гојка рећи. Он то опази – малко се помери и срдито одврати: „Задржали сте их! Јер нису коначно одлучили, или су се појавили нови моменти у преговарању с вођама муслимана у Београду – одмеравају хоће ли превеликим проливањем људске крви угрозити одређени циљ! Али никада не бих помислио да и код тебе може да се јави хваласавост због успеха, у ствари политичког.” „Апетит овдје расте с једењем – мада се ја нисам ни хвалио. Када бих имао снаге да разјурим ту руљу – код мене би се као и код сваког другог јавиле жеље за влашћу. Али, признај, тој игри смо и ми допринели – покренули смо неслагања, натерали их да одгађају, да се договарају...” „Све је још нејасно! Требало се латити одлучнијих средстава. Оружја? То не, мада... Нашло би се и нешто људи! А ви? Чак и то мало омладинаца – ни један од њих не зна због чега је ту!”

Рута се осврну и погледа с опрезним негодовањем у Гојка, али домах окрете главу назад – да им се погледи не би сусрели. „Ми немамо снаге да их ометемо у злочину ако се они на њега одваже,” изјави Матовић као да жели да смири и заустави Гојково огорчавање. „А то није, можда, ни пресудно – ратови, буне и покољи су свакодневне и неизбежне појаве. Али многи злочини, чак и историјски, били би спречени да је на време здерана марама с лица злочинца и указано прстом на њега: то ми, сваки из својих побуда, и покушавамо да учинимо! Ти у ствари – откуд тај преокрет код тебе као прогресивног демократе? – ти захтеваш да ми убијамо ради ометања убијања! Ту се, онда, не види крај убијању! Ехе, то је једина неконанчност којој не бих хтео да се приволим...”

Брат се сасвим окрену Руту, говорећи јој у потиљак тако јетко да се она пригну: „Треба прекинути пулчану врпцу! Очистити себе макар мржњом и насиљем! Одвојити се од све те малограђанске трулежи и поистоветити се с новим идејама, новим светом!” „За оне који у то верују – то није лош избор”, с упорном мирношћом је одвратио Матовић. „Ја пак мислим да нових идеја нема, а свет је стар колико је стар. Због тога сам једино за нове начине, то јест оне које намеће живот. И мада презирем, па чак и мрзим сву братију што се ту срикала – не видим због чега бих прекинуо једну пулчану врпцу да бих се прикључао за другу. Да је наша група – та то и није група, него збир бесциљника! – да смо ми издвојени у посебност, да смо свој – затворени свет, не бисмо могли на њих деловати. Они би нас једноставно збрисали! И то с правом будући да бисмо им били непријатељи а они су много јачи. А овако, остајући делом њих, ми

смо савест за њих, али – савест која не затаји, јер је слободна од њихових потреба и митова. Чак сам и ја за њих таква савест – ја анархистична пијандура! Јер макар им и говорио неугодности, они знају да ми не пада на ум да уместо њиховог стварам свој поредак! А шта тек да се каже за Угринова, Цукића и проту – Недић ми није јасан!... Видиш ли ту руљу – они би с уживањем измасакрирали муслимане и начичкали сваки балкончић обешеним муслиманима, али на нас нису кадри дићи руку а да се у властитим очима не преобразе у злочинце. Ту не може за њих бити самообмане, коју чак и најгори злочинац успева да нађе. Има право Цукић: виши слојевни се држе догод се у њиховим редовима не угаси савест и не замре критичност. То је тако, мада ми ја то нисам знао кад смо се овде скоро случајно сакупили – држао сам да ће послати два жандарма и отерати нас. А видиш, скупио се читав град и – нико не зна шта да се чини!” „Све је то сипање из празног у шупље!” тужно се огорчавао мој брат. „Затворени круг! А ради се о томе да се једном за увек онемогуће насиља и изабљивања – да се на новим темељима изгради човек непорочан, несребичан и искрен...” И Матовић упада, доброћудно се церећи: „Протино царство небеско ми је уверљивије – није на земљи нити скорашње...”

Њихов разговор је био заглашен и развејан новим, значајнијим догађајем. Чак су се и одалечили, понетн узрујаношћу обеју скупила: једино се Рута, прелепа у потиштености залеђеној месечином, није помакла, нити прозборила с братом – ни тад, ни касније... Обе гомиле уздрхташе и зајаморише шапатам: „Војвода! Војвода!” Цукић и Угринов се с радосном неверицом погледаше, скочивши као с врелих седишта. Али никог још нисмо видели и почесмо се обзирали, погледујући једно друго. Нико већ није ни помишљао на старог војводу – а последњи пут га је поменуо прота, под бригама које су претиле јурицима из усутонених сокака. Штавише, Цукић и Угринов су утолико лакше губили наду у долазак војводе што су његовом учешћу на нашој страни давали пресудан значај и што је, макар накратко, његов син Мило био примећен у противничкој групи. Ту неверицу је употпунило и то што је ноћ већ прихладнила и већина православног живља се на овај или онај начин изјаснила противу нас. Војвода је био преосетљив на хладноћу и на мишљење суграђана. Зато Цукић и узвикну театарлно: „Коме ће се приволети царству?...”

Противничка гомила се отвори и између њених занемелих редова, који су се размицали и збијали утврдо као зидови, створи се војвода Вук у полуцилиндру и реденготу, корачајући сигно, чак неодлучно и опирајући се на штап са сребрном дршком. Неко из гомиле повика крештаво: „Живео наш војвода!” на шта Цукић одапе: „Видићемо још чији је!” Неко запљеска и сви, чак и наша група, почеше да плескају. Војвода премести штап у леву руку и поче на све стране да се наклања, скидајући сваки час цилиндар... У начину

његовог поздрављања, као и одевања, било је нечег усиљено старинског, скоро позоришног – можда је то био начин да се истргне – као знаменитост свог времена и свог гледања испод „неевропске“ очеве сенке. И он би – у узбуњеној гомили махом младих, немарно одевених људи – био трагикомичан, да је ико био толико присебан и незаинтересован да то себи призна.

Праћен све млакшим одушевљењем – противничка гомила је ипак нањушила суздржаност својих вођа према војводи – он дође до краја живих зидова и, сучеливши се с Раковићем и Милићем, заста као да неког тражи. Сматравши нашу групу, он се осмехну и подигну шешир. Милић му пружи руку, војвода је прихвати с укоченом љубазношћу. Нешто су разговарали веома тихо, обрађујући се осмеси – војвода учтивим, а Милић ласкавим. Милић му испусти руку, а Лазовић му препречи пут, ширећи руке: „Па то је незамисливо! ви нас обезоружавате! Обесхрабрујете омладину!“ Игуман залепета рукавима: „Кости очеве ће ти се у гробу преврнути!“

Цукић замаха жиралом: „Живео заточеник чојства – војвода Вук!“ Петоро-шесторо из наше групе и – са закашњењем – ђаци из сокачета одазваше се на Цукићев поклик. Војвода забатрља к нама, затим застаете, окрену се к противничкој гомили и учтиво подиже шешир. Одврати му гњевно, неразговорно мумлање. „Можда сте уморни, војводо – и ми Вам можемо понудити столицу!“ довикну Раковић, мада није било јасно да ли се подругује или озбиљно мисли. „Не, не ради се о томе.“ смирено одговори војвода, упирући штап к нама, – „моје место је тамо...“

И догоди се нешто до тог трена несхватљиво и незамисливо: гомила рикну једногласно попут многоглавог рањеног чудовишта. Тај рик избаци игумана пред гомилу: он се пропе и подиже руке, цичући: „Кости очеве му се сад у гробу преврну! Погазио је нашу вјеру, нашу част и историју!“

„Доље развојвода Вук!“ грмну онај исти крештави глас који је војводи кликнуо у почетку. „Дољеее!“ прихвати гомила бесном једнодушномшћу.

А војвода с усиљеном лакоћом приђе к нама, отмено се наклони свакој жени понаособ, а затим се церемонијално рукова с Цукићем. Али њихова церемонијалност потраја само неколико секунди: они се погледаше, па Цукић неочекивано пољуби војводине груди. Војвода га придржа уза се, а кад се Цукић одвоји од њега, брисао је марамицом очи, јадикјући: „Ех, војвода, војвода! Вратио си ме у младост моју и твоју!“

И опет се, мало касније противничка гомила поче размицати, али шакајући радознало. Она се убрзо изви у полукруг, усред чије удубине се обретоше руски емигранти Крестински и Шчербаков... Иако су били једини, свима знани Руси у градињу, нико их никада није видео заједно – чак се ни у наставничкој зборници нису дружили. У високом ћелавом старцу Крестинском, чак и да није увек ишао

у шињелу и шалки, било је лако – по укрупености стаса и оштрини корака, открити официра. А такво његово држање било је сасвим у складу с њим као личношћу уредном и жестоком, поносном на свој позив и род. Увек је носио штап, мада се никад није на њ ослањао, него га прикупљао као сабљу. Живео је осамљенички, у собичку на врху града, у који му нико није навраћао, нити је он из њега излазио сем до школе и ради куповине хране – чак је сам кувао и прао своје рубље. Насупрот њему, Шчербаков је био дебелишаст педесетогодишњак, риђе брадице, трапав и неурдан. Махом се бесциљно клатао по граду, шалућући са самим собом, попут затвореника који су дуго држани у ћелијама. Пси нису зазирали од њега, а дечурлија му је, доброћудном и занетом, мамила новац. Ако су у градињу са страхопоштовањем посматрали самотног и суровог чуцака Крестинског, који се одржавао горчинама и величинама Русије – Шчербакову су приступали с шалјивом наклоношћу, као личности која би могла бити и из дабарске средине када не би с расплаканом несуздржљивошћу повествовао несреће и могућности своје домовине. Грађанима Дабра, чак и оним школованим, били су неразумљиви и несагледиви понори који су раздвајали Крестинског и Шчербакова, утолико пре што се они нису саживели са средином – нису показивали ни воље да српски науче...

„То може испасти гогољевски приказ!“ довикну ми Матовић кад се Крестински и Шчербаков појавише у полукругу гомиле један према другом. И збиља све се утиша, као у тренутку кад се завеса подигне а представа још не започне. Изгледа да и двојица Руса опазеше да су предмет опште пажње, па да већ због тога морају играти одређене улоге: погледивали су се ћутке – Крестински подрхтавајући подбратком и белим брковима, а Шчербаков опустивши обла рамена и снебивљиво осмехнут у брадицу.

Али се жилави и срдити старац брзо прибрав, истргнувши штап испод мишице: он подиже штап увис, дерући се: „Помлатити олош, него шта! Муслимани су за вас што су за нас били Јевреји, Пољаци, Чухонци – они су расточили Русију. И не толико они колико овакви као овај!“ Он упери штап нагло у Шчербакова – овај се поизмаче два-три корака, и настави, ражешћен унапред плашњом да се неки метак не заглави и онемогући му да испали свој унутарњи шаржер до краја. „Либерали, демократи, бунтовци, кадети, есери, меки, беки – ко би сав тај белосветски олош знао да наброји! Они су Русију душу отровали и дух њен разоружали својим брбљаријама о демократији и равноправности! Они су успавали и поткупили њене исконске страже, тако да су антихристи несметано продрли кроз њене капије и оковали је! Такви као овај! Погледајте га – је ли то Рус, је ли то човек? Свиња која лоче, чита Русоа и – квари народ!“

„Нашу мајку православну!“ јави се игуман плачно, а Раковић надовеза: „И славенску – славенство је ипак важно, без Русије славенства нема...“

Крестински, премда мргодан што га прекидају, осмехну се, славодобитно, па опет загресе лигнутим штапом: „Да, мајку славенску православну! А ко?... Браћо Срби, не дозволите да такви као овај...” „Али ми немамо таквих, господине луковниче!” довикну Цукић. „Имамо, имамо! Можда и горих!” дражио је Раковић Шчербакова, којега беше оставила она поспана осмехнутост, тако да он загалми, с живошћу невиђеном и несхватљивом код њега: „Такви као он – такви су помамили Русију да не може до дана данашњег да нађе саму себе! Својим мракобјесјем и насиљем су пробудили демонске људске силе у нашој домовини, толико душевној да је свет премален њеном срцу!... Владали сте деценијама, столећима и – ено вам сада одговора!” Али Крестински га прекиде с таквом жестином да сам био уверен да видим, премда то није било могућно, прскање пљувачке испод његових узлепшаних бркова: „Ах, та ваша слобода – она је Русију и бацила у хаос! Запамти, будало, Русија може наћи своју душу и бити велика једино под дизгинама великог самодршца – тако је увек било и биће! А ваша демократија – то је за Европу, за материјалистички Запад, а не за нас који живимо у Христу и за вечност!... А ти, уместо да захвално једеш хлеб који су ти овде дали – ти и њих трујеш, омекшаваш и успављујеш!...”

И настави се кавга између двојнице Руса, пред дабарским супарничким групама – већ заинтересованим као да су им они били представници.

„А ти, луковниче? Направио си се свецем – то делује на просте и добронамерне, а у складу је с твојим искупитељским мучеништвом! Искупљујете ви Русију тако столећима, а једино она пати! Русија и човечанство се могу срести једино као слободни! Деспотске Русије се сви боје, али је и мрзе и – презиру! Господо, пријатељи! Не слушајте такве безумнике! Свако насиље рађа ново насиље...” „Ах наш преблаги, душебрижни цар! И ваш демократски идиотизам! Па да је ухапшен бољшевички Це-Ка – никакве револуције не би ни било!... И шта ће нам човечанство изопачено, материјалистичко? Ми смо потребни њему – ми ћемо кроз патњу и за Русију и за човечанство поново наћи Богочовека...”

И обе групе се, као из нехата, укључише у „руски” раскол. Ако се добро сећам, најпре се Раковић окосио на Шчербакова: „Ма не бисте ви, господине професоре, морали нама да попујете!” – на шта је Милић љубазно додао: „Ми волимо да чујемо свачије мишљење, али у датим околностима...” „Ја сам као човек дужан да вам изложим трагично искуство Русије,” с уврћеном смирености одврати Шчербаков, а Крестински настави огорчено: „Предочавам вам судбину Русије! Свака благост, непослушност, недисциплина разурдавају силе зла...”

„Ако је реч о поповању – онога маршала смо још ситији!” довикну Матовић полушављиво. Крестински га погледа, у неверици да му се и неко други сем Шчербакова може успротивити: „А, то је

лесник! Разуме се! И то је Европа и демократија! Срби, господо православна, на вама је да на време – време је, господо, најважније! – да на време онемогућите такве!...”

„Није код нас још дошло до тога!” насмеја се Цукић, а госпођа Мира Недић повика, с усиљеном љубазношћу: „Господине Шчербакове! Господине Шчербакове! Изволите код нас! Изволите сести!”

Ишчекивање на обема странама. Шчербаков се запиљи у нашу групу кратковидим очима. Кад он најзад препозна госпођу Миру – одмахну руком и промрља: „Ах, не! Све је то исто тако лудо, глупо, изгубљено!” – па, гегајући се, заобиђе леви крај гомиле и несташе у ноћи.

Из противничке групе покушаше да задрже Крестинског – искрено и упорно једино игуман и Раковић. Али старац одби, с театралном достојанственошћу: „Најпре ла видим вашу одлучност – да ли имате пред очима трагедију Русије православне!” – и подигавши штап прође кроз гомилу, усправан, равномерно и оштро лупајући чизмама.

Баш тада из мрака сокака искочи на светлост Бећир Никшић. Био је одевен у новцато светло одело, тако складно скројено, да га није стезало, наоко су му избијали снажни мишићи испод њега. Он је наступао кораком гипким и чврстим, осмехујући се с извештаченом занетошћу и наклањајући се нашој групи као да смо његови навијачи, а он да излази на борилиште. Кад дође на чистину између нас и гомиле, која запрепашћено зајубори, он стаде мирно, па се поклони дубоко проти, Угринову и Цукићу, који су седели у средини. Али чим проговори, из њега ишчиле сва јевтина театралност, па чак и самоувереност: „Извините, ја нећу да вам досађујем. Ја и сам знам да мени не може бити места међу вама. Дошао сам због Есме – чуо сам да је код вас. Ако се ма шта догоди – на њој ће првој бес да искале. Тамо су и моји пријатељи” – он показа к сокаку, чији мрак презиђиваху неколико младића, наоружани моткама, а двојица чак и касалским сагарамма, којима су махали изнад својих глава – „склонићемо је и бранити док нас иједног траје...”

Из гомиле су узвикивали: „Треба њега!...” „Где је власт?” „Каква власт и трице!” „Изазивање свих Срба!” „Шта чекамо?...”

Али учитељ Раковић их је смиривао руком, а судија Милић узвизима: „Полако! Тишина! Чекајте наредбу!”

Прота и Угринов су, у недоумици, измењивали погледе с Цукићем. Цукић предусретљиво рашири руке: „То је твоја и Есмина ствар, Бећире! А што се тиче твог места међу нама – ако баш хоћеш, можеш и да останеш.”

Бећир се наклони као на бини, а рече природно: „Не, ни иначе не могу. Морам бити с пријатељима ако они” – и он показа на гомилу, „хтедну да побију наше...”

Бећир је и дотад тражио Есму очима, која се беше заклонила иза Руте и госпође Ане: она се више стидела да буде непокривена пред

њим него пред нама. Умотривши је, најзад, он пружи руке к њој: „Хајде, Есмо! Узми и малог. Да те не осрамоте...” Есма се усправи у светлој тишини, забацијући плетеницу: „Нећу да идем. Остаћу ту – свака себe срамоти! А и заклела сам се...”

Есма не каза коме и чему се заклела, али ми смо знали: наумила је да до смрти или ослобођења прати свекра и девера и вође муслиманске. То је, изгледа, схватио и Бећир: онемео, гледао ју је молбено и усхићено. „Рекла сам ти,” рече она, прекидајући напетост. „А ти ако хоћеш – иди, ако хоћеш – остани.” „Мислио сам...” слеже он раменима. „А бићу близу, ако буде до невоље...” „Шта ти можеш? Само крв да пролијеш! Ако ови људи што не ураде...”

Из гомиле су с претњама и псовкама већ искакале песнице и истурале се ноге. Бећир се опет поклати нашој групи. Тек тада, одлазећи, као да примети и зачу изазивање. Он се окрете ка гомили, па се и њој поклати – с театралним ширењем руку и много дубље. Али кад потом рашири ноге – као да их укола у земљу или израсте из ње, и кад изговори: „Нек дође кога је мајка родила!” – био је то онај безочни луталица који није презао од туча с јачим и од непредвидљивих опасности.

Гомила се ућута, ишчекујући. „Је ли мајка родила јунака!” завика Цукић подругљиво и одмах промишљено додаде: „Него боље је без меџана – нек се једном нешто и међу нама Србима сврши без разбијених глава.”

Изгура се напред Милан Раковић, или га гомила истисну. Али он не пође к Бећиру, него се, подвигши чворновату и фластерисану главу, забуљи у њега. А Бећиру су се леђа и врат затезали. Мала Милан није изгледао оран за тучу, било је очито да ће речна или покрет – сви су их ишчекивали, бити довољни да он кидише на незаstraшеног противника. Али Јован Раковић стаде пред свог брата, отискујући га шаком. „То је нама испод части – с једним пеливаном!” изјави он, отпљунувши.

Бећир не одговори, него постоја неколико тренутака, као да очекује другог меџанију, па се окрену к нама, поклати се као после аплауза, а затим пође к сокаку. Гомила заурла, заљуља се и осу за њим. Али он се, не обазирјући се, у три-четири скока узиде у своје пријатеље. Пред тескобним мраком и живим зидом који их је и дражио и страшно, прогонитељи као да једва дочекаше Раковићево упозорење да се не прљају фукаром, док се Цукић церекао, тресући се трбушчињом: „Не нађе се у Србља јунака...”

„Ваша пакост нема дна!” згади се Милић. „Па и нема,” смејао се и даље Цукић – „стално је пуне. Него, могли бисмо већ мирније да разговарамо – мислим да сте се надерњали и најуначили...”

„А ја, збиља, не схватам због чега ће та деца ту,” образлагао је Угринов Недићу. „Већ је касно, наставници ће се љутити, а није било ни најразборитије увлачити их у све то...” „Оно, није наодмет да се види како има и омладина с нама,” примети прота. „Али сад...” „Баши

су испред нас, иако су дошли после нас,” изјави Недић. „Али сада, доиста...” „Ја не видим да се ишта променило у ситуацији!” упаде Мирковић. „Штавише...” „Зависи како ко гледа!” окоси се Мира на њега. „Промена је, Мирковићу, у овоме: присуство војводино онемогућава сваки насилни напад...”

Палећи цигарету и севајући наочарима, Мирковић засу: „Нећу да оцењујем значај војводиног доласка – да се не би помислило као потцењујем његову личност. Али никаква личност, ма коликим угледом располага, није кадра да заустави социјалне снаге у настојањима која одговарају суштини њиховог бића и њиховој улози предодређеној законима историјског развитка. А што се пак тиче ђака, њих сте ти и твој муж – извини на изразу! – ујаловили! Нису они ни испред кога нити испред ичега! Заведени вашим опортунизмом – ћеретају и певају веселе песнице! Зар је таква омладина позвана да мења свет? И зар су противници променили своју природу и своје намере?...” „Ја немам противника!” не одоле Угринов. „Све су то глупи неспоразуми!” Дижун ногу на клупу Матовић прихвати: „А што се тиче природе” – и он показа очима на већ разлабављену гомилу – „њихова природа је истоветна с нашом. Шире узев – тешко да се и у намерама разликујемо...” „Све су то Божја деца,” уздахну прота.

„Није ми намера да полемишем с Вама о Богу!” узјогун се Мирковић, гутајући димове кроз нос. „Али ћу ипак истаћи: кад се Богом не би заклињало и заклањало приватно власништво – можда бисмо ми атеисти и ви теисти могли опстојати напредо. Дакле, они који имају и они који немају, они који владају и они којима се влада – нису исти ни по оном шта верују ни по оном што морају... У целини, ово овде ми личи на сваћу у оквиру породице! Ви сте већ затворили очи пред покољима!” „Молим те!” повика Мира тако гласно да је и супротна група могла чути. „Ко овде брани насиља? Теби, очито, није до спречавања покоља, него до покоља као средства противу...” „У праву сте, госпођо!” прихвати Цукић. „И најмањи неред би био добар изговор да затвореника побију.” Затим, устајући и хватајући Мирковића за ревер капута: „У датом тренутку то ни за вас не би било добро – ваше присташе још нису прекаљене и разбежали би се куд који.”

Мирковић с презиром склони Цукићеву руку: „Да бих вас могао сматрати објективним и компетентним у оцењивању квалитета мојих пријатеља...” – ређао је он, док је Мира прекорно питала свог мужа, неодређено насмешеног: „А што ти ћутиш?” – „ваш поглед на свет би морао бити исти као и њихов...” „То је можда тачно,” прихвати Цукић, уздахнувши. „Наш поглед на свет је једина наша истинска тамница. Али ту се не да наћи компромис: из оног разлога из ког ви хоћете – ми нећемо сукобе. То је тако! Макар то и био старомодни, малограђански хуманизам – за Вас и ваше смишљенике, а можда и за

господина и госпођу Недић. „То је њихова ствар!“ иронично узврати Мирковић.

„Госпођо Недић,“ у инат повика Цукић, „реците деци да се разилазе – уколико се и војвода слаже с тим!“ Војвода се трже из занетости: „Да, да, ја се слажем. Баци! Па да! Шта ће ђаци ту? Ако ми својим присуством...“

Цукић седе, обраћајући се Мирковићу преко рамена: „Свак дела према свом схватању света: ја настојим једино да не дође до убијања невиних људи.“ „Ваљда не мислите да ја то желим?“ изазивачки упита Мирковић, фрљивши опушак. Цукић уморно исправи ноге: „Ви то нити желите нити не желите. Ви нисте ни добри ни зли – јер имате циљ. Ја немам циља и ја сам или добар или зао, у зависности од околности или мог расположења.“ Палећи поново цигарету, Мирковић дочека спремно: „Није ми сасвим јасно шта хоћете да кажете, али бих рекао – немојте се наћи увређени! – да се заиста ради о малограђанским гледањима. Хвалисање с немањем циља само је невешт начин дезоријентисаних малограђана да скрену друге с правог пута. Јер нема нити може бити људи без циља.“

Али Цукић се није дао узрујати: „Хоћете да кажете: и бесциљност је циљ. Па лепо! Ја сам, иначе, мислио ово: самим тим што је за Вас најблигије одређени циљ – свеједно је колико је стваран. Вама мора бити споредно свакодневно људско живљење, које није ништа друго до неразмрсива смеша зла и добра. Прошао сам Ваш пут: имао сам циљ – можда и не идеалнији, али свакако изворнији од Вашег – и памтим колико су ми биле неважне и властите патње и одрицања. У међувремену, искусио сам много што-шта и постао обичан човек, малограђанин – како се Ви изволесте изразити. То је све, ако умете – ако умете, јер знам да сте кадри! – да схватите...“

Бодро певање ђака који су одлазили прекиде Цукића. И из противничке гомиле почеше да певају, „Дивна нам омладина расте!“ довикну војвода. „Човек и не зна каква је док не дође судбоносни тренутак.“ „Сва зависи од тога куд ће бити усмерена,“ настојао је Мирковић. „Дивна је и онако – самим тим што је млада,“ рече Угринов.

Цукић изјави, не обзирући на то што су обе скупине послушкивале песму која се удаљавала к црквици: „За Мирковића је дивна једно омладина усмерена к његовом циљу... Младо жито навијај класове... Него ови наши супарници и супоници су, канда, малко обесили нос... Еј, Раковићу, видим нема вам гласника ниоткуда! Чекате ли нешто или вас је помео долазак војводин?“

„Ни једно ни друго!“ одврати мрзовољно Раковић. „Војвода је престарио и као свака кад престара – излапио. А ми се нијесмо ни сабрали с одређеним циљем, него – да покажемо где су Срби и шта мисле...“

„Где је Инга“ – упита госпођа Елза, свог сина Србу, који с Ружом Тоском приђе нашој групи. Срба слеже раменима: „Баш она

мене пита. Ипак знам: отишла је, чим је поделила храну. Али – не знам куд. Треба да је код Поле...“ „Треба! Куд би могла да оде?“ узрујавала се госпођа Елза. „А зашто ти не идеш кући?“ „Не могу да одем – због вас. А и због – Руже.“

Госпођа Елза се строго загледа у Ружу Тоску, али је ослови брижно: „А зашто ти, драга, не идеш кући? Твоји ће се забринути. Твој брат није овде? Срба би могао да те отпрати.“ „Мој брат није дошао – отац му није дао. А ја...“ и Ружа не доврши, оборених очију.

Неугодност шутње прекиде госпођа Мира, загонетно осмехнута: „Ствар је једноставна, госпођо Угринов: и Ви сте се одлучивали на нешто с чим се ваши родитељи нису слагали.“ „Нисам имала родитеља,“ одврати госпођа Елза, „кад сам стасала за одлучивање. Она треба одмах да иде кући.“

Госпођа Мира одлучно изјави: „Али она не сме кући: њени су патријархални – претућиће је, ако је и приме.“ Поново, још неугодније हुтање, прекиде Цукићево церекање: „Нема друге, Угринове, него – води снаху кући!“

Али нико се не насмеја. Ружа чак зашмиздри, крај намргођеног Србе. „Због љубавних парова!“ довикну Милић испред противничке групе. „Да, заиста: жена има једино међу нама,“ примети Недић. „И то је један од локаза на чијој је страни живот. И племенитост!“

„Девојка може ноћити код нас,“ јави се госпођа Ана. А Цукић пресуди: „Госпођо Елза, нека девојка остане – ово и тако и тако не може грајати до зоре. Ја и Ана ћемо је испратити кући – ја сам добар с њеним оцем.“

„Не треба се плашити за девојке!“ јави се Матовић, прилазећи госпођи Елзи. „Градић је, у ствари, породица у којој се сви знају, воле, оговарају и повремено љуте. Његов мир је пореметило нешто изузетно и јаче од њега, од људи. Али то не угрожава њих, будући да су хришћанке.“

„Ја морам видети шта је с мојом ћерком!“ одлучно изјави госпођа Елза и прекорно додаде: „Не разумем једино мирноћу мог мужа.“

Али, скоро истовремено с госпођом Елзом, уста и Мирковић, објављујући са свечаном љутњом: „И ја одлазим! Свест и савест ми не допуштају да и даље присуствујем! Не желим да се схвати како се поистовећујем... Али сам спреман, госпођо Угринов, да Вас испратим, до куће или куд будете зажелели.“

Они пођоше. Али после десетак корака госпођа Елза заста као да је нешто цимну назад. „Предомислила сам се – остајем са својим мужем!“ рече она и с нежном прекорношћу погледа Угринова. „Уосталом, Инга већ није дете, иако је ужасно ћудљива.“

Угринов притрча својој жени, узе је за руку, церемонијално је поведе и посаци између себе и Недића. Али каза с уозбиљеном нежношћу: „Знао сам да ћеш се вратити – ти једино не умеш да одеш од мене...“

„Кажем: збор љубавних парова!“ опет довикну Милић, праћен грохотом гомиле. Мучљиви Милан Раковић, ваљда понет распусношћу гомиле, извали: „Једино госпа Ана нема парњака!“

Али његово добацивање не одјекну једнодушним церекањем – једва се нелагодно осмехну и његов брат Јован: Цукић је био његов старешина, а испад Миланов је прелазео тек успостављену обзирност. Милан ипак опази зграњавање на обема странама и – баш због тога – пркосно затури главу, усиљено се церећи тврдим лицем. Мирковић је застао, вртећи шешир у руци, с ироничном радозналости на лицу.

Нагла тишина и код других затегну радозналост, брижну или подсмешљиву: и ја сам, са стрепњом, ишчекивао Цукићево реаговање. Цукић се грбио и напрезао. Али он се, најзад, устури и насмеја: „Немојте се распитивати, момци, о вашим мајкама, а ја се кунем да нећу причати – увек сам чувао добар глас жена. Но што се тиче моје жене – е па, она је задружна да читав град насити и да мени превише остане...“

Наста општа смејурија, а госпођа Ана, упиљивши песницу, удари мужа неким дном длана у леђа. „Бог те убио, с твојом проклетом језичином!“

Мирковић се наклони три-четири пута лево-десно и крену, набивши шешир на очи. Одједном искочи на чистину испред нас мој брат Гојко и повикавши: „Чекај! И ја ћу с тобом!“ – такође се наклони лево-десно.

Његове се очи за трен зауставише на Руту, али она је напрегнуто гледала преда се и он се – више невесело него љутито – окрете и пође за Мирковићем.

„Зар и син попа Петра оде с овим – како да га назовем?...“ упита прота као за себе.

Протино чуђење никог не побуди – нису знали чим да објасне одлазак мога брата или томе нису придавали значај. Али ја сам знао – унутрањим слутњама којима је све јасно, иако нису кадре да се изразе. И данас ми се чини да је та одлука мога брата, а још више поглед који му Рута није уделила, скренуо ток његовог живота, па и његов несрећни крај у далекој туђини, коју је себи наметнуо за своју – да би се за њу могао борити са заносом и вером оних који су нашли пут до коначности.

8.

Гомила пред нама се већ била поприлично проредила, а увреде и подјаривања се претвараху у пешкања и надмудривања.

И онда се гомила одједном зби и узавре, па се из ње, најзад, истрже тело, коса и крикови Даре Године. Држали су је за руке Милан Раковић и протегљаста, тамнопути келнер из његове кафане,

док је она, с кудравим бичевима косе по руменом лицу, викала: „Пуштите ме, гадови! Хоћу код њега! Не дам да га убију! Пуштите ме к њему!“

Дари је – као што сам касније дознао – нека була из комшилуча испричала за Есмино откривање, а с тим и за Јусуфово хапшење, за наше седење пред ханом и растеривање була. Избезумљена бригом и љубављу које дотад није познавала – она је јурнула к хану, налетела на гомилу и, у својој узрујаној безазлености, изјавила се куда и због чега је кренула. Одмах су је спадали, вређајући је и излажући као чудовиште...

Дерњали су се: „Турска повукуша! Курва! Курва од курве! Одроткиња! Сунетарка! Обријанка!“ – све и свашта што је распуштена, побеснела памет кадра да смисли и извуче из наталожених омраза и жудњи... Јер Дара је већ била загонетка градићу, а поготову његовим кицошима и доколичарима – враћала је љубавна писма и одбијала удварања. И сада се, у најнепогоднијим условима, открио прави разлог таког њеног држања: чак ни у тренуцима игуманових заклињања и проклињања, гомила није била обузета тако сладострашном и дивљом опијеношћу. Гомила се, најзад, докопала нечег стварног и живог – да се истутњи и наслади. Томе је поговарало и то што су већину гомиле чинили младићи, жудни женског тела и љубави како се то једино може бити у градићима баш у томе најоскуднијим, а предмет увређености и гњева била девојка о чију су се подражљиву лепоту спотници на јави и кидали у сновима, која је заљубљивањем у муслимана изневерила, уз своју веру, њихове страсти и надања: спонтано, с јетком насладом су је засипали баш оним псовкама које огољују и изопачују љубавни чин и љубавне односе, пљували су је, штипали, ћушкали, задизали јој црвени цемпер и црну сукњу.

Било је несмотрено, чак веома опасно подузети ма шта у њену одбрану. Али госпођа Мира истрча и избезумљено завика: „Пустите девојку, срам вас било! Пустите је! Шта се вас тиче кога она воли? Јесте ли људи или скотови?“

И госпођа Ана иступи, такође вичући. Скочио сам и ја – не памтим шта сам викао, ако не оно што и госпођа Мира. Гомила се галасну тик до нас – повуче ме у свој вртлог. Дара нестала у гужви – једино су се пробијали њени крикови. Чуо сам војводу како саветује, Цуклића како псује, проту како преклиње, Матовића како се прегонни и Недића како се надвикује. Нешто је узрујано упозоравала и госпођа Елиза, док ју је Рута смиривала. Ружа Тоска је врискала и Срба Угринов се драо. Председник Угринов искочи на клупу и завика: „Ви ћете за то одговарати! Господине Милићу, забога-милога, што Ви нешто не предузмете?“

Милић се окрену ка гомили, раширивши руке као да жели да је скуп и уручје. Гомила се заустави, збијајући се, и Угринов поче да уразумљује.

Али гомила је дочекивала његове савете урлицима – противу закона и суда, противу муслимана и њихових бранилаца и наложница. Угринов очајнички зазва хрипањем и руком судију Милића: овај се окрену, предомишљајући се. Најзад се он покрену и попе крај Угринова. „Нема смисла да се брукате и прљате на једној...” започе он оним истим продорним и самопоузданим гласом којим је започео и над лесом Голубовљевим.

Гомила се одби од наших клупа: појави се Дара, рашчулана, поцепане сукње и изувена. Држали су је и даље за руке, али је нису ни пљували ни ударали. Она, пак, изгледаше незастрашена, чак и мање узрујана. Њене очи, укочене и дивље, бежу сасвим изгубиле ону топлу занетост коју су им давале полусклопљене трепавице.

Игуманова цика избаци изнад глава и његове прсте, скврчене као канџе: „Обиљежите орјаткињу! Да не може у народ изићи!” Стврднута у клупко и урлик, гомила прихвати: „Обиљежите!”

Нико од нас као да није схватио шта они смерају. Несналажење код мене повећа и појава снахе Гроздане – у пратњи послужитеља, дежекастог браќалије.

Гроздана најпре приђе мени – да ми саопшти како је моја мајка забринута због мог недоласка. И као случајно, она се издвоји да шапатом проћаска с Рутом Угринов. Чим она оде, Рута дошапну нешто свом оцу, овај Цукићу – то изазва немирну зебњу код читаве наше групе. Откуд, наједном, моја снаха, супруга командира жандармерије? И шта значи то сашаптавање... „Али то је невероватно!” – чуо сам запањеност Угриновљеве. „Не, то је вероватно!” узвратио му је, такође запањено, Цукић и додао резигнирано: „Најтеже је борити се противу своје власти када се она не придржава закона. Али ми нећемо отићи! Нек нас похапсе – халсе сведоке, можда ће се предомислити...”

Тек касније, с откривањем тајни око Булатовљеве погибије, дознао сам да је Гроздана прислушкивала разговоре у начелству и дојављала Рuti оно што би могло бити од значаја за подухват наше групе у одбрани муслимана. Изгледа да су у Руту посумњали због њеног оца – зато су је те вечери „ослободили” дежурства у пошти. Али она и Гроздана су остале повезане. У начелству среза су те ноћи радили и Гроздана је – под изговором да мора подојити дете – свратила до нас. Она је донела Рuti обавештење да ће жандарми – одлуком начелства, под изговором чувања реда – растерати и нас и гомилу, па кроз опустеле улице извести муслимане из града и предати их побуњеним сељацима...

А били смо и немоћни: пет-шест младића искочише са стране, да омету ако неко покуша притећи Дари у помоћ. А и ко је могао да јој помогне? Било нас је мало, махом старији и мирољубиви. А нико се – сем можда Цукића – није ни досећао шта калуђер мисли под „обиљежавањем.” Чујао сам да су неверне жене у Црној Гори у древним временима срамотили одсецањем носа, али никоме није

било ни на крај памети да би неко могао и у наше време нешто слично заумити: кад сину кама у руци Милана Раковића мени паде на ум баш то пословично срамоћење... Крикнуо сам: „Не! Не!”, а и други загаламнише... Али Милан уви око прста дебео прамен изнад Дариног чела и у трену га одреза. Он победнички подиже прамен и гомила одахну једним ревом.

Дара је стајала тренутак-два, искренуте главе и избежумљеног израза – као да ју је Милан држао и даље за косу. Осетивши своје руке ослобођене, она покри њима лице и дотетура к нама, у наручје госпође Ане.

Калуђер ожалошћено викну: „Нос, нос је гребало курви откинути!” „Доста је и ово засад,” закључи Јован Раковић, док је његов брат пажљиво завезивао прамен – да га смести у унутрашњи џеп, као прагу успомену.

Не дижући руке с лица, Дара је јецала, окружена миловањем и тешењем наших жена, док је гомила, олакшана, весело жагорила.

„Овога чуда никад није било у народу нашем!” зајеча војвода, ударајући се по колелу. Маговић и као за себе образложи: „Ја сам слутио да ће она неку гадост да ураде да сами себе обележе. А Дара, у ствари, нема разлога да тугује: то јој је признање за љубав и оданост. А косе има толико да треба само да промени фризуру и – ништа се неће познавати.” Приметивши код свих нелагодност због његове шаљивости, он додаде: „Ја се не шалим. Ја се тој девојци дивим: супротставити се судбини, стварности...”

Али га прекиде галама Тоде крчмарице, Дарине мајке: „Гдје је погануља? Тражи Турчина! Због тога он свраћа у моју крчму! Сву ћу је модру учинити! На кога се уврже – још се није ин испилила, а релом врти! И коме!”

Али Тода се лако и брзо махну срцебе на кћер – чим виде њу уплакану и жене око ње ожалошћене и чим јој Цукић добаши да су Дару већ казнили шишањем косе: она заста, учас се промени у лицу и спусти руке с кукова. Онда се нагло окрену ка гомили, па заређа храпавим гласом: „Који је курвић то учинио? Ко нема ни толико образа да срамоти ратну сиротицу? Шта се вас, копилани, тиче у кога се она, млада и незнавена, загледала? Јунаци на жене без заштите! Није чудо што сте се забичили – не подводе вам више очеви мајке да им их бегови опасују! Криво вам је што се није за неким вашим поштењаком поаветала! Не бих ја крмачу под вас пустила, а не кћер, ратни курвари!...”

Из пљуска простаклука којима ју је гомила засипала и на које се она није ни освртала, издвоји се згражавање учитеља Раковића, најзглед добронамерно: „Мјесто да се покрије од срамоте, пуштила језичину!...” Тек то Тоду распојаса: „Ко да се покрије, позлобнице ниједан! Ја? А због шта? Што сам капач од онога што је моје? Што нећу да легнем с тијем мазговом од твога брата! Немој да ти заплјевам пјесме о баби и мајци, о сестрама и женама вашим!...”

„Замукни безочнице!” развикао се калуђер. „Хоћеш ли се сјутра исповједати и причешћивати, проклетнице?” „А ту си и ти, кале?” као да једва дочека Тода. „То је твоје масло, зломислениче ујаловљени! Изглодао си плоче у оној светињи молећн се – људе мрзећи, сотоно испод крста! Огубало ме – као и што би – штогођ из тога путира и твоје губаве руке узмем!”

Тода приђе кћерки, зграби је за руку и осорно јој нареди: „А ти немој да ми се ту пренамежеш! Нијесу ти откинули грб, но дваест длака! А ја ћу ти већ код куће кости намецкати – да се пред овим скотовима не брукамо! Ћути, доста су се сладили!”

И Дара се ућута, гутајући јауке, док јој је госпођа Ана правила раздјелак на левој страни и тспала: „Ништа се неће приметити, љепото наша!”

Приђе им госпођа Угринов, поцрвенела од љутитог заноса, али одмерена и у речима и у покретима: „То је врло, врло ружно! Напасти једну девојку!... Ја сам странкиња – гледам непристрасније... То је врло застарело и врло нечовечно – културни свет више не сматра веру запреком у љубави. А она је још млада и нежна – то је може повредити за цео живот...”

Добацивали су јој, мада је нису врећали: „Ко је тебе звао?” „Коме читаш лекције?” „Ако ти није добар наш хљеб – тражи бољи!” „Твоје кћерке су још горе!” „Видели смо вашу човјечност шеснасте, с пјешалима у Колашину. И четрнаесте – с покољима у Шапцу!” „Пресита је наша памет туђе соли...”

Али госпође Елза је настављала – као да је била уверена да ће оно што им саопшти у трену преокренути њихово мишљење и држање: „Ново време – разум и праведност треба да владају међу људима... Сетите се, какву је пустош у свачијим домовима и душама оставио тек минули рат! Зар се изгинули милиони и зараћени народи нису надали да је то последњи излив мржње и безумља?... Морамо чупати душе и неговати ум деце наше!... Ваш народ је велики у патњи и жртвовању – мора бити такав и у племенитости и разумевању...”

Катуђер заикта, залепршавши над гомилом риком као панистим крилом са фресака: „Инолјерка! Паписткиња! Такви су унијатили наш народ, као што су га Турци турчили! Што слушате ријечи кривовјерне и заводљиве?” „Али ја не говорим ништа лоше – извињавам се због мог лошег српског језика,” правдала се госпођа Елза, нимало збуњена. „Ја поштујем вашу веру, ја ценим народност вашу. Ја сам и страдала с децом због српства мог мужа... Ја сам човек као и ви, као и ко било други! Истина нисам једино толико погођена читавом том несрећном погибијом и због тога...”

Али у том тренутку гневна стиска истури Остоју – сулудог слугу Матовића: „Шпабе, Турци...” он измахну спојим гвозденим штапом и – пре него се ико и снашао – звекну госпођу Елзу по темену. У пориву самоодбране, она беше подигла руке и – држећи их

тако секунд-два – узвикну на немачком: „Боже мој!” па се сроза наузнак.

Секунд-два је потрајала запањеност на обема странама – чак и Остоја стајаше збуњен, као ожаловљен оним што је урадио. Жене зацикаше, закукаше, гомила стукну назад и одазва се урлицима одушевљења и ужасавања: „Није требало!” „Требало је!” „Лудак!” „Србин, ко би друго?” „Ко ју је терао?” „Говорила је поштено, људски!” „Брбљарије европске!” „Њен муж је кривљи!” „Да, могао ју је задржати!” „Па да, он је главни – њим се покривају!” „То је ипак злочин!” „Такав је Србин кад му прекипи!...”

„Ко је пустио тог лудака? Ко га је подбо?” урлао је Цукић, држећи се за револвер. „Луд, али – Србин!” надврискивао га је калуђер. „Злочинци сте ви, а не он – ви сте га подјарили!” драо се Матовић. „Ви сте га изазвали!” махао је штапом Раковић. „Он није могао да поднесе оно што сви ми подносимо овдје има скоро три сата!” „Шта ли се тек теби, подмуклаћу, мота по глави?” довикивала је Тода Раковићу, претећи му шаком, док је Дара укочено гледала преда се, као да ништа није приметила.

Остоја се повуче у гомилу, гледајући свој штап и мрмљајући с њим. Гомила се отвори пред њим – да га окружи узвизима дивљења и плескањима по раменима. А око госпође Елзе и Угринова, поклеклог уз њену главу, већ су се биле сјатиле жене. Срба је јецао као дете крај мајчиних ногу, мрштећи чело као одрасли: „Мама, мама моја!...”

Рута се придиже искрај мајке, држећи њену руку: „Треба је однеи у болницу! Тата, забога, тргни се! Треба је што пре однеи у болницу!” „Да, да, треба,” понављао је Угринов, држећи на длану побледелу главу своје жене, преко чијег глатког чела је цурио млазак крви.

Али служавка Марија разгрну жене и наричући: „Госпођа моја – мајка моја рођена!” подвуче руку под рамена и колена госпође Елзе и с лакоћом је диже на своје груди.

Она је понесе неколико корака. Али глава госпође Елзе је падала с Маријиног рамена и госпођа Ана сустиже Марију, вичући: „Не тако! Нећеш моћи сама!”

Госпођа Ана простре нилим и док је она помагала Марији да положи госпођу Елзу, ова је преклињала: „Пустите ме, ја ћу да је носим – она ме задужила, Бог ће је наградити...”

Марија узне предње углове нилима, а расплакани Срба и Ружа Тоска задње. „А ти Угринове?” довикну Цукић председнику који застаде кад носила кренуше... „Је ли то наш народ?” тетурао се војвода, настојећи да се пробије до госпође Елзе... „Господе Боже, спаси и помилуј!” шапутао је прота, склапајући руке.

Угринов се обазре и разјареи довикну – гомили, себи, Цукићу: „Ја остајем! Остајем до краја!...”

„Тата, пусти ме да останем код тебе!“ загрли га Рута. Угринов јој не одговори него зари главу у њено раме и заплака.

Цукић викну својој жени, која је већ била кренула за носилима: „Ана, иди ти! Ти се у те ствари разумеш, познајеш лекара, болничарке...“ „Па видиш да идем!“ разгнењено одврати госпођа Ана, затурајући шал око врата.

Есма, дотад неприметна и повучена, поче истиха нарицати, скутрена где је Елза била пала, као да се она ту још налази. Речи су јој биле неповезане, па и несувисле, али су звучале увцељеношћу за изгубљеном родбином. Њен синчић се био пробудио, цмиздрећи уз Матовића, који га је миловао по главници и говорио гомили: „Догодило се најлуђе и најсрамније што се могло догодити!...“

Госпођа Мира Недић искочи на клупу и завика, опирајући се на мужевљево раме: „Грађани Дабра! Зар вас ни овај ужасни чин није осветио? Зар бар ви, омладинци не видите да сте својом насилношћу подстакли једног безумника да насрне на невину жену? Зар ви, радни људи...“

„Госпођо Недић“, вуцну је Цукић за мантил, „зашто се узрујавате? Па они су се тек острвили...“

Мира скочи с клупе, хватајући мужа под руку и приблијајући се уз њега: „Не знам ни сама шта ми би – никад нисам држала говор, страшно ми ју је жао!...“

Гомилу као да је пролазила запањеност и забуна: Раковић, игуман, Милић и Лазовић, после краћег договорања, пођоше а да на нас нису ни погледали. „Извлаче се крвомуте!“ излану Тода. „Да, сад кад су закували,“ гадљиво прихвати Цукић.

И заиста, почеше се истрзати и мотке, псовке и претње. Над главама се један црни маљ љуљао као сам од себе, а криво усјактано сечиво једне косе је стршало – чинило се да тако оживели а без господара сваког трена могу да се обруше на нечије теме или врат.

Младићи издигоше на рамена Синана, помагача Милана Раковића. Љуљајући се неспретно, он погледа к војводи и проти као да је ухваћен у нечем ружном, па поче с пискавом жестином: „Браћо! Јесмо ли ми пси, да сву ноћ завијамо ту на мјесечини? Крв се крвљу пере! Доста нам је старкељског поповања! Онередимо им се у браде сиједи и у савјете мудре! Очистимо наш лијепи град од шугавих потурица, од губе рођене! сперимо крвљу малодушност своју и ропство наслијеђено! Браћо Срби!...“

Док је он говорио, из наше групе се не јави ни гласак ни покрет, били смо заплашени, а још више запрепаштени. Једино Цукић, мешкољећи се, дошапну мени усплахирено: „Извучи се неопазнице с Есмом и дечаком!“ Затим војводи и проти, као да се правда: „А не знам ни што су нам требале те жене!...“

Али Синан заста усред речи и гомила, која му је одобравала урљацима, такође обнеме: од Чесама је сложено корачање војске уз негласно, али неотклоњиво ударање добоша, разбијало тескобу ули-

ца и потресало тло под нама. Чуле су се већ и оштре команде и топот коња, неусклађен с тешким маршовањем. „Војска – ваздашња узданица!“ викну војвода, покушавајући да устане из столоваче.

Десни крај гомиле се просу, налећући на тарабе, а њена главница се затетура и саби уза зидове. На чистини се обрете поручник Младен с исуканом сабљом, на жутом коњу, који је, затезан уздом, настауао ребримце и ситним касом, фркнући белчастим ноздрвама. Постранце и малко позади за коњем су потрчкивале Инга и њена другарица Пола.

Ја и госпођа Мира искочисмо на клупу – да бисмо боље видели, и ухватисмо се за руке – да бисмо лакше одржавали равнотежу. У четворореду, чета изби на Пазар и заустави се: низови бајонета, везујући се блистањем с небом, унесе свечани ред у суморни и недограђени трг. На команде, које је оштрина изговарања чинила неразумљивим, издвоји се у дворедима један вод и једначитим попотом укова самог себе у процеп гомиле, иза поручникова коња. Вод се – опет на команду – постави изумећу нас и гомиле, затим се окрену ка гомили и узе пушке на готовс. Поручник Младен грмну узбуђеним гласом: Господо грађани! По овлашћењима с највишег места, војска преузима у своје руке безбедност града и околине. Наређујем да се сместа разиђете, иначе ћу бити принуђен да употребим оружану силу!”

„Живела војска!“ – ускликну војвода, подижући шешир и кашљући.

Али његов поклик нико не прихвати – толико смо сви били обузети изненадношћу и величанственошћу призора. На команду, војници пођоше напред и гомила, мрмљајући, поче да се спотиче и расипа у журном одступању. Светла чистина се ширила за војницима, као да се раздањивало. „Ми смо их позвале!“ са заносом је објашњавала Пола, пребацујући назад црвену плетеницу. „Заправо: то је смислила Инга – ја сам је само пратила.“

Инга се зането правдала оцу: „Познајем поручника! Случајно смо се упознали. И оида, пало ми је на ум да би он могао помоћи. Али у касарну нису хтели да нас пусте, па смо морале да га зовемо кроз прозор. Испричале смо му шта се овде ради, а он је наредио узбуну. Шта би у томе било ружног? Али, где је мама? Где су Срба и ђаци?“ „Не, нема ружног,“ расејано је одговарао Угринов, привијајући кћер уза се. „Али да је баш теби пало на ум!... А мама – мама је повређена – некакав лудак...“

„Луд у пустој ноћи, у дивљој земљи и народу помахниталоме...“ одрешитова Матовић самог себе и одмах настави у прози: „Он је слуга код мог оца... Сиромашак без игде икога, малоуман, али веома миран, сем у тресуцима народних немира... Пред рат с Турском су га затварали и тукли. То га је докусирило. Али његова мржња не потиче само отуд она је успавана негде у њему и треба да наиђу овакви догађаји...“

Поручник сјаха и, испустивши узду коју послани дограби у лету, парадним кораком приђе војводи и достојницима око њега. Пооштрени звук мамуза, удар пете о пету и мах поздрава слише се у јединствен звук некакве коначне одсечитости: „Господине војводи, господо, част ми је представити се: пешадијски поручник Младен Живановић. Мораћете се разићи и ради ваше властите безбедности. У граду остаје свега један вод, јер ја морам главнину чете одмах повући на обезбеђење прилаза граду. Али можете бити сигурни да се муслиманима неће ништа догодити: они ће бити пуштени својим кућама.”

Ником није падало ни на ум да противречи поручнику – нико није ни сумњао у његово обећање. У општем олакшању, поче договарање куд ће ко и с киме ићи: супрузи Недић се понудише да испрате војводу, Цукић се одлучи да иде с Угриновима у болницу. Ја и Матовић се прихватисмо да испратимо Есму и њеног синчића.

Али док смо се ми договарали и праштали, дотрча засоптан белобрки наредник у пратњи двојице жандарма и саопшти поручнику да је начелник одлучио да се одмах – будући војска преузима безбедност, пусти муслимане, па да моли за подршку у њиховој заштити док се буду разилазили. Скоро истовремено из сокачића искочи Бојовић, гологлав и црвен од журбе, наклон се војводи и осталима, па узе у обе шаке Угриновљево: „Све знам – за Елзу и остало... Био сам у начелству и код посланика Ракића: убеђивао сам, одуговлачио. Разуме се, тек је покретање војске пресекао читав сплет... Естера још ништа не зна – она је код моје сестре. Најбоље да вечерас и остане тамо – морам је умирити...”

Ускоро из хана покуљаше муслимански прваци, а с друге стране Пазара црне гомиле била из дворишта Кајовића. И Јусуф и Дара се сусретоше, зането осмехнути. Али пре него проговорнише и реч, Тода дограби за руку своју кћер и повуче је преко трга. И Есма се покрила, пре него се капија на хану отворила: изгубих је убрзо у црнини осталих била.

Убрзо останамо ја и Матовић сами, пред ханом мрачно опустелим на тргу блиставо опустелом. „Ово вреди прославити,” рече Матовић крећући, преко трга. „А и иначе, сад се све враћа у свој банални ток – поново отуцање о стварност, принудно заборављање...”

Али ја сам био уморан – чезнуо сам за сном, за тишином и непомичношћу... Црне сенке су пресецале неподношљиво блештав друм и моју младост, а река неизмењиво шумела из бескрајне озарене модрине и нестајала у њој...

Нико од учесника – свеједно на којој страни био, није се касније слагао у оцени догађаја око Булатовљеве погибје, а камоли о личном уделу и значају појединаца у њима. Па ни ја, чак ни после толико година, не држим да су моја запажања, а поготову закључци, сасвим поуздани: наше непосредно постојање, увек друкчије, чини да свагда друкчије и просућујемо – стварност коју је немогућно појмити и изразити у свој њеној многостраности. Но та непоузданост не смањује, него повећава људску потребу за исказивањем и уопштавањем: навешћу неке чињенице и запажања око догађаја у Дабру и Булатове погибје, који ми изгледају посебно важним.

Група око Цукића и Угринова, ма колико нејединствена и неодлучна, у спречавању одмазде над муслиманима одиграла је, вероватно, пресудну улогу. У њој су најважнији били баш Цукић и Угринов – њих двојица су се допуњавали и махом слагали. Али је и појава војводе Вука на попришту дала групи одважност и тежину: гомила је стукнула, кодовоће се ошамутили пред представником митске прошлости. И Бојовић је припомогао речитошћу и претњама – знало се да он има веза у новинама и културних знања у Београду. Али да ли би се Цукић и Угринов покренули да није било Рутиних обавештења и иницијативности Недићевих?

Но сигурно је да противмуслиманску заверу и гомилу острвљену и препуштену себи после рањавања госпође Елзе, тешко да би нико омео да се није умешала војска, која је већ имала краљеве наредбе да онемогући напад устаника на град, односно даље покоље муслимана. Случајности се гранају и повезују, тако да чак и неке безначајности добијају пресудну важност: А шта би, на пример, било да поручника Младена није Инга на време обавестила, или да га није нашла, или да он није узео озбиљно њено запомагање – а узео га је озбиљно због тога што ју је познавао и већ био у љубавним односима с њом? Чак и оваква безначајност добија огромну, пресудну важност: капетан Вујовић, најстарији по рангу у гарнизону, био је те вечери пијан, па Ингино тражење помоћи не би наишло код њега на разумевање, поготову што је он као мештанин био ненаклоњен муслиманима.

Али нису за потпењивање ни разлози друге стране. У свом држању нису видели ни зло ни ружно, него махом указивали на кобну улогу Цукића и Угринова: захваљујући њему, они који су једном превјерили ради свог бољитка, остављени су да то и даље чине у свакој прилици критичној за српски народ. И начелник Церовић је причао – дакако пошто је пензионисан – да не би пуцао у свој народ ради заштите његових отпадника, али и да је преко својих људи суздржавао гомилу од насртаја на Цукића и Угринова. Посланик Ракић се, пак, хвалисао – дакако у време свог кандидовања – да је тог истога дана у Београду постигнут споразум између његове и

муслиманске странке – добрим делом захваљујући и његовим телефонским интервенцијама, па да је већ тиме био искључен обрачун с дабарским муслиманима; и доиста већ су се сутрадан посланик Ракић и муслимански првак Спахић појавили у Чаршији, с руком под руку, премда су групице Пригорача још ловиле по поточинама разбежане муслимане и пировале на њиховим згариштима...

А неконачност и неодређива многостраност које се откривају при просуђивању збивања, избијају и при разматрању личних судбина. Но и о њима морам понешто испричати, ако ми због чега а оно што ови записи, као и свако људско дело теже ка довршености.

Ти догађаји су – као што се да закључити из досадашњих излагања – продрли у корене моје свести и савести, а тиме и моје судбине. Штавише, мене и дан данас прогоне помисли да се ни однос између мене и Инге не би завршио онако празно и бесмислено да нас обузетости тим збивањима нису гурнуде другим смеровима. Нисам ли се ја тих дана више бавио болешћу и смрћу Голубовљевом и Есом и Јусуфом, то јест нечим наметнутим споља, него Ингом и својом љубављу према њој? Нису ли ме та збивања, неискусног, омела да у прави час остварим своју љубав према Инги?

Нека се варама кад се ради о мени – своје промашености људи махом правдају околностима и упливима! Али до разилажења између мог брата Гојка и Руте доиста не би дошло да није било свих тих немира и поремећаја: они су гурнули лавину која је могла и да се отопи или крене другим смеровима. Јер коме би пало на ум да уцењује председника суда, поврх свега јабанца неуученог у месне омразе – да није Булатовљева погибија покренула насиља и безаконја? А ни брат Гојко се не би из Замарја вратио онако некидан и разочаран. Можда је прегрешење са снахом Грозданом – он ми је то прегрешење признао баш тих дана – било прикривени импулс његове побуне противу друштва и државе. Али он је грижњу због тога сагрешења био потиснуо – утопио у љубав с Рутом. И можда се грижња не би разјарила да није било збивања око Булатовљеве погибије. Или је тачно супротно: Гојко је и прегрешно са снахом да би се касније „смирио“ рушењем света греха и беде? Но поуздано је да би ток његовог живота био друкчији – не би се, такорећи преко ноћ, преобразио у револуционара, да заврши живот у совјетском концентрационом логору...

Али сличне случајне узрочности могле би се бесконачно изналазити у живому којег било учесника тих суманутих неизбежних збивања. Због тога ћу изложити укратко једино ток живота лица која имају најзначајнији удео у збивањима и мојим сећањима: то ми је дужност и према радозналости читаоца у целини записа.

Најпре о госпођи Елзи, јер она, мада не спада у главна лица, јесте једина жртва насиља у Дабру.

Отпор групе Цукић–Угринов би, без сумње, постао значајнији и незаборавнији да она није преживела повреду. Ако ништа, био би

то добар повод да се око ње мртве окупи смирени, измирени градић. Али догодило се друкчије – као да се животу омакло да наш отпор не поретвори у мит и мучеништво. Наизглед, она се ни у чему није променила, кад се после месец дана из болнице вратила кућа и школи. Честе главобоље и повремене несвестице, које су је спопале, лекар је више приписивао променама карактеристичним за жене њених година, него самој озледи. Али госпођа Елза се није могла ослободити море да је њено старење почело уценама и ударцем гвозденог штапа малоумниковог. Дотадање њене повремене горопадности прерасле су у бесомучна дивљања, а разборите брижности у плачљива очајања. Неуравнотежена, завађена на све стране, убрзо је напустила школу. Ни служавка Марија је није могла подносити, па је једва дочекала да се уда за свог Милосава и остави дом Угринових у добрим успоменама. Тиме је и брига о кући пала на госпођу Елзу. Али, будући је породица Угринових живела издвојено а ускоро се и одселила из Дабра – изгубио сам и траг госпође Елзе.

Безмало се то може рећи и за Стевана Угринова. Дабарски моћници нису прегорели његов отпор, поготову јер му је порастао углед као одважном у правичности. А будући ни њега није имало шта да веже за Дабар, стекли су се и разлози да га идућег пролећа преместе у неко пречанско место – да ниже године за пуну пензију. С њим је отишла и његова средња кћи Рута, као и увек ненаметљива и независна, али и дубоко одана своје оцу: задуго, а можда и никад, није се удала. Син Срба је дошао на студије у Београд и – постао добар инжењер и страстан ловац. Ружа Тоска, међутим, није успела да матурира, па се запослила као службеница у Дабру. Блискост између ње и Србе је спласла – силом околности или и вољом њих двоје, и она се удала у Дабру за трговца старинца.

Али Дабар је Угринову уграбио не само спокој и илузије, него и две кћери: одмах по изласку госпође Елзе из болнице венчали су се Естера и Бојовић, а у пролеће Инга и поручник Младен.

И Бојовића су идуће године преместили – чуо сам да су и он и Естера изродили децу, али никада их више нисам срео.

Ингу сам, међутим, случајно сусрео после три–четири године у Београду, на пролазу у ново место службовања њеног мужа. Била се изменила: узреле, најдреле лепоте и – бучно раздрагана. И једино забринута за синчића којег је водила собом и за мужа коме је журила. Сусрет наш је био срдачан. И мада сам ја избегавао заједничка присећања, она је с безбрижном веселешћу причала о својој ошамућености у данима дабарских немира: тако сам из тог и из каснија два–три сусрета с њом и дознао оно што сам о њој већ напосе записао. И док је она тако ћетала – било је то у кавани „Балкаи“, у једном тренутку наше очи су се почеле споразумевати жудним сећањима: она се пренула, трзајем главе забацила увојке с лица и с лукавом веселешћу изјавила: „А била сам тада заљубљена у тебе! Да, волела сам цео свет – све ме одушевљавало, љутило и озлојеђива-

до..." Затим је скренула с разговора о заједничкој прошлости, не кријући радост што воз ускоро полази и што ће је однети мужу и већ навикнутим бригама и радостима. Не знам да ли је у мом изразу наслутила самосвесну жалост за њом, премда тада – обузет, у знатној мери под утицајем мог брата Гојка, илегалном активношћу и револуционарним учењем – нисам ни могао ни хтео да се вежем за Ингу предану радостима свакодневног битисања... Можда баш зато што је једино љубавна веза с Ингом могла променити мој живот – Инга је и морала остати недосегнути циљ: као живот, као идеја...

Мом пријатељу песнику Раду Маговићу ускоро је укинато прогонство и он је отпутовао у Београд. Тамо се наше пријатељство и угасило – на нашим различитим, неспојивим путевима. И мада се још успињао, све ређе се јављао као песник, док се – после десетак година – није сасвим угасио у алкохолу и очају.

Цукић је после две-три године пензионисан, а после неколико година је и умро, у празном и помало смешном опозиционарству с градом, с нацијом, са самим собом. Војвода Вук је умро пре њега. На његовој сахрани су се последњи пут нашли на окупу сва поколења и сви правци, сталез и вере, пре него у ратним приликама свако од њих покуша да огорченом борбом озакони своју истину и свој предак.

Сукоб између наставника Недића и Мирковића, који се заметнуо у дабарским збивањима, потмуло се разгоревао и модификовао годинама, чак и пошто су премештени из Дабра на разне стране. Ја сам могао да га повремено пратим због тога што сам и сам запао у исти лонац. Истина, будући они нису били у жижи сударања и превирања, у њиховим односима и гледањима је бивало дужих периода затишја, па и приближавања. Али сукоб се никад није угасио. И доиста, ни незаинтересовани посматрач не би могао у спору те врсте подвојити друштвене и идејне мотиве од темпераментата и омраза. Једино трагични крај обојице затрпава и, ваљда, измирује све те озлојеђености и искључивости: професор Недић је завршио живот на стратишту, а Мирковић на бојном пољу, док је Мира, оронула и прерано остарала у тамницама и догорима, прионула око новог школског система. Недићи нису имали деце – њихов брак је био исто толико мисаона и борбена, колико и љубавна заједница. Таквој вези и позвању они су, као и многи други, жртвовали радости и нагоне родитељске, па то и бележим као људски и друштвени податак.

Судбина муслиманских лица је, пак, најнепосредније повезана с односима какви су се створили после покоља и превирања због Булатовљеве погибије. Муслимани из села између Маре и Љума листом су почели да се селе у Турску. Несметана најезда их је не само заувек отуђила од државе коју нису ни сматрали својом, него им открива и немогућност опстанка као мањинске заједнице којој је вера значила и посебно живљење.

Градски живаљ муслимански, прилагодљивији и несамосвојнији, селио се у много мањој мери. Утолико чуднија може изгледати сеоба Бећира Нихића у Турску, будући он није држао до вере а био свикао на живот у немуслиманским срединама. Али то је био услов Есмин: она је, на свеопште изненађење, одлучила да се уда за њега. И тако су они спојили и изменили своје судбине. Есма се није опирала да њен синчић остане код деде у Дабру. Но нико не може одредити у којој мери је њен пристајак на то био обзирност према муфтији да му дозу не прекине или уверено да ће у друкчијем, неодбојнијем свету одњивити живот нови.

Јусуф и Дара нису ни помишљали да одступе од своје љубави, чак и да се она није била разбубала. Али нису могли с њом ни опстати у Дабру патријархалном и подругљивом: уз стварну приволу и привидно Тодино гуњћање – ускоро су се узели и отпутовали у Сарајево. Чуо сам да су и децу изродили. Али Јусуф је морао одустати од свештеничког звања – да не би сакривао своју супругу.

А шта да кажем о лицима која су тих дана у Дабру подјаривала одмазду противу муслимана и сучелили се с групом око Угринова и Цукића? Уколико нису помрла, махом су – као што се лако и досетити – у каснијим годинама, па и у рату, остала на својим позицијама. Њихови удеси су трагични у својој безразличности – или су изгинули или избегли или протаворили у озлојеђености. И то бележим због тога што ми моје непамћење, моје обезличавање противника – људи као и други људи што су, данас такође изгледа важно као податак о свету у коме сам живео и о животу који сам морао да проживим.

Но највероватнија и најзначајнија је и истина о Булатовљевој погибији. Она ме понајвећма, и то двојако побудила на записивање: тиме се уноси више светлости у саме догађаје, тиме се ја – као једини живи који ту истину зна – растерећивањем савести спајам с будућим поколењима.

Истину о Булатовљевој погибији сам, иначе, дознао од мога брата Гојка, а он од нашег оца – попа Петра Марковића. Ја сам тада о томе ћутао због обећања брату да ћу ћутати и – због тога што је у убиство Булата био умешан и мој стриц Новица. А пошто је отац умро, а брат емигрирао, ћутао сам из политичких разлога: откривање убица би пружило згоду властодршцима – одреда присташама уједињења Црне Горе и Србије да се обрачунају с противницима тог уједињења, чија је активност погодовала покрету коме сам припадао. Поодавно су престали разлози ћутања, а самим тим је и истина изгубила живи значај: ја је казујем из људске потребе да се тајне откривају.

Отац се из похода замарског вратио сутрадан по ослобођењу муслиманских првака у Дабру. Био је уморан и као брижан. Држао сам да то потиче из његовог противуречног незадовољства: није избегао учешће у походу, а војска је омела пљачкање и покољ

дабарских муслимана. Јер мој отац се грозио убијања људи, али је ревно учествовао у ратовима и разрачунавањима с муслиманима.

Али разговор с братом Гојком, у коме је и дошло до откривања тајне, вратио је оцу мирноћу. А он се, држим, тако журно поверио због братовљеве одлуке да напусти Дабар и отпутује са мношвом у Београд. Старијем брату Марку, мада је отац био ближи с њим, тада се није ни могао поверити – да му не би оптерећавао службеничку савесност. Отац није знао како да се оправда ако се не повери: сазнавши истину од свог брата Новице, отац је почео увиђати да је поход био не само неизбежан, него и бесмислен.

На брата Гојка је очево откриће деловало тако поразно да га је не само учврстило у порицању свог и друштвеног стања, него га је уздржало и да се повери мени: поверио се тек у Београду, пошто нас је здружила заједничка револуционарна отуђеност – нужа да с неким блиским подели тајну и одмерн њен значај. Његово казивање – а поготову ово моје – није могло одсати непосредношћу. А он није ни настојао да ми изложи сам ток разговора, а нити очев изглед и држање. Због тога се и ја придржавам сувих чињеница, утолико више што су оне, сада довољно речите саме за себе.

У то време, у замарској крајини, била су претекла још два црногорска одметника, и то из братства Булатовљевог – браћа Радош и Драго. Њихова дружина је у првим данима уједињења побила десетак жандарма, који су продрли у њихов завити завичај, а потом се с већином племена неколико дана одуцирала војени и уједињашким одредима. Али то је био и једини окршај којим су се прочули.

За разлику од других одметника, браћа нису ни окупили дружину, нити се некој дружини прикључили, него су четовали сами и веома повучено, тако да су им власти тешко улазиле у траг, а нису богзна колико на томе ни настојале, будући су били непредузимљиви. Истина, важили су за храбре и око њиховог имена – били су се у народним представама спојили у један појам, ако не и у једну личност – ширила се посебна тајанственост: били су присутни свугде и нигде, па тако ширили страву, иако се нису светили за потказивања и гоњења.

Били су већ времешни и у свему различити. Радош је био млађи и мањи, али одважнији и неопрезнији. Он је био и гласитији, па су ваљда због тога најпре и помињали његово име. Али је у свему слушао свога брата Драга, покрупног и преразложног педесетогодишњака.

Нераздвојни, кретали су се махом ноћу и зимовали по земунцима у прашумама. Заједно су и погинули, издани од јатака прокушаног на мукама и у злоделима – десетак година после догађаја испричаних у овим записима, као већ оронули старци, некадри да се ногу

држе, а камоли да измакну младим и ухрањеним жандармима... Њихов живот би могао бити чудесна прича о братској љубави и људској патњи, о сластима лова на људе и позверивању човека у борби за живот и идеју...

Али ја се на њима не задржавам због тога, него што су они убили Булата.

Истина, намисао није била њихова, него тројица главара. Булатовљевих школских и ратних другова, али противника уједињења са Србијом.

На тај подухват их није толико навела освета за Булатовљева насиља – огорчења због њих су се већ била стишала, а инти његов нагли успон – он је већ био досегао свој врхунац а они се већ и без њега неповратно сурвали у провалију. Морало им је у глави прокључати и да се убиством Булата не да ништа изменити у историјском збивању – заједништво са Србијом је већ постало начин живота и већине Црногораца. Држим да је њих на то понајвећма подстакла озлојеђеност поражених, који се историји, односно протеклим збивањима, свете на њеним извршиоцима.

Убиство је и замишљено и извршено веома смишљено. Чак ни на Радоша и Драга није могла пасти сумња. Знало се да они крстаре и скривају се подалеко од Замарја и места погибије. Још значајније је у отклањању сумње било то што је Булат био њихов, макар и даљи братственик, а они познати као староковни, чак и у буну угрезли ради племенске самостојности. Истина, Булат је ту буну угушио, али у име државе – мржња се временом с њених службеника преноси на њу. Штавише, ако би на Радоша и Драга и пала сумња – они се због ранијих дела не би предали, а камоли признали, још и убиство Булата.

Сем тројице главара, у припрему убиства умешан је био још једино мој стриц Новица, јер су у шуми изнад његове куће Радош и Драго морали да бораве док их он обавести кад ће и којим путем Булат доћи на прославу битке и освећење цркве. Новица је то могао обавити лако, а да не испадне сумњив: и сам је био у одбору за прославу, као видни учесник битке, а свакодневно се сусретао с рођацима Булатовљевим. Вешто је изабрао и место убиства: на шумљеном и погледитом седлу, у крају претежно муслиманском. Јер завереници су желели да убиство буде отурено на муслимане – на одметнике Јусуфа и Хусеина, мада нису предвиђали и поход Црногораца противу њих... Булат се и мртав показао моћнијим: усталасао је гомиле, а њих лишио праве наслале – јер победе нема без славља над лешином противниковом. А потврдило и Булатовљевог погибијом да истребљивања туђе вере и друкчијих идеја не бива без убијања своје браће...

Може изгледати чудним што се стриц Новица поверио свом брату, будући нису трпели један другог. Али једно су њихове свађе, а друго међусобна поверавања и верност. Мени никад није било сасвим јасно избог чега се они свађају, иако су се могли дивно допуњавати. Ни они сами то нису умели да објасне, а нису ни покушавали: изнашли би повод, посвађали се, подуже избегавали један другог и опет се срели као да ништа није било – да би се поново посвађали. То је било код њих наслеђе и навика – као да су и нетрпељивост и оданост понели из утробе материне.

Игледа, зато, да се стриц и не би тада – док је око Булатовљеве погибије још све врело, поверио оцу, да тиме није желео и да га наједи.

А догодило се то пошто су се побуњеници, међу којима су били и стриц и отац, у ноћи сусрели с војском из Дабра: мајор Војин је после краћег објашњавања с поручником Младеном, повукао свој колебања, а стриц је био једини који се томе одлучно противио, доказујући да ће се војници разбећи, ако на њих припуцају, па да ће побуњеници без по муке ући у Дабар. Али нико није хтео да ризикује такав сукоб: главари су људство распустили, будући се није могло даље, а циљеви похода су били премашени мимо ичијег очекивања, – без иједног мртвог, спаљено је десетак села и побијено преко три стотине људи...

Свитало је – после ноћи несигурности и жучних распри међу главарима у хану на раскршћу – и замарска војска се растурала путевима преко страна. Мој отац је кретао за Дабар, а мој стриц за Замарје, сваки на свој начин огорчен и незадовољан. И ту су, издвојивши се на ливаду, почели да се свађају и пребацују један другом – отац стрицу безумност, а овај њему малодушност. – Каква је то власт и какви сте ви људи? – глагољао је стриц. – Власт коју је Булат стварао – спречава освету његове главе! А није Булат бољс ни заслужио – издају га властите присташе, сам се био почео слизавати с првацима муслиманским! – А отац: Срама немаш – мртвог јунака ружиш! На мртва вука и зец ногу диже. Сад се сладите што су га смакнули одметници туђе вјере – он се барем сладио над вашим пепелиштима и ранама, а богме и на женама вашим!... – Стриц га је слушао, церећи се. А кад је мој отац завршио, мој стриц га је узео под руку и шапатом, у братском поверењу испричао му ко је убио Булата и како је убиство припремљено и изведено...

Отац је у први мах био зграут. Али не толико због тога што су муслимани страдали невини и што је стриц учествовао у походу, него што је Булат погинуо од српске руке, из памети главара црно-

горских – главар и сам, издигнут из истог круга и до краја у истом кругу.

Никаког ни кајања ни ужасавања није било код стрица Новице: било му је помало криво што је до похода толиког оружаног мноштва дошло због Булата, а не због нечег значајнијег, црногорскијег. Али, сматрао је, кад се незвани народ већ покренуо – крајину треба очистити и муслимане потаманити, што не значи да Булат освету није завредио, а још мање да је народ био у заблуди: важно је да народ вјерује да су Булата убили муслимани, па према томе треба и поступати. Јер стриц никада није потцењивао ни умањивао моћ и јунаштво Булатовљеве, иако га је сматрао црногорским душманином, каквог је једино Црна Гора из своје зле и несрећне утробе могла да одњиви: Црногорац – говорио је он за Булата – који је носио у себи све црногорско, сем Црне Горе – државе и независности црногорске...

Стриц није могао да прежали што убиство Булата мора остати сакривено: његови сумишљеници широм Црне Горе нису се могли насладити смакнутем свог знаменитог противника. Но стриц је био навикао да живи и мисли кидајући се у безизлазностима и половицима. Рекао је: Боље да му макар и у мраку по гробу почепам но никако!...

Браћа су се после поверавања растали непосвађани можда први пут од њихове младости. Али није их суздржало чување саме тајне – ни мом стрицу ни мом оцу није одавање ни на ум падало: поверавање и здруживање у тајни оживело је у њима братску, насилно занемарану блискост.

Но далеко од тога да би мој отац одобравао убиство Булатовљево или стричев удео у њему. Он је на то гледао као на нешто неизбежно у свету у коме је Булат живео – свету каквог је градио, какав је у њему сам био. – Булат је побио многе људе – говорно је отац – и сам се томе морао надати. – Још схватљивија је оцу била Новичина жудња за осветом: Булат га је гонио, затварао, дом му разуривао и што је најзначајније – поразио његову странку. Булат је заслужио да буде жаљен и помињан, али и Новицу треба разумјети. – Јер и из оца је говорила непомирност и жудња за осветом – Црна Гора, макар притајена и покорна.

А кад је брат упитао оца: Како си могао да учествујеш у убијању невиних људи? Шта се то с тобом догодило? – отац је одговорио: Не умијем ти тачно рећи! Као да нам се памет била преокренула – свима, сем неколицине крволока, којима је људска крв пиће Богом освештано! И Новици се била памет окренула – само што он умије да се покрије својим јунаштвом и подјари њиме. Био сам присебан, знао сам да грдно зло чинимо, али – уставити се нијесмо

могли. Гонили су нас част, прошлост, надметање, суревњивост, вјера и мржња, стољетне патње и неутољива глад за земљом и туђом муком – стотине бјесова, све гори од горега! Откад је људи, у овим проклетим брдинама се на смрт хрву свјетови и чим један поклекне – нови се јави. И наше ће се вјере хрвати, док се једна не затре! Али и још нешто, горе од свега: ухватила нас била некаква појама да се истуђимо – да себе у грјех и у крв увалимо. Чинило ми се да нијесмо ни људи ни Црногорци, да не заслужујемо људско и српско име ако баш то не урадимо... А сад, кад је све готово – стид ме што је тако било, што је тако морало да буде. Постидио се у мени Србин човјек, посрамило се чојство црногорско! Али нијесам сигуран да се сјутра све то не би могло поновити – и у мени и гдје било друго!...

И премда је отац, у разговору с братом, увиђао безразложност, па и бесмисленост најезде на муслимане, за њега је она и даље остајала неизбежном. И нико за њу као да није био крив, мада би било могућно издвојити најодговорније и најкрволочније – прве као славољубиве вршиоце тежњи и боље народа, а друге као незаситнике убијања и пљачке. Отац се чак и слагао с тим да би издвајање и кажњавање било од користи – многи би се узели у памет и тако нешто не би поновили. Али он је веровао да се исто то или још горе може поновити у друкчијим приликама.

Немам намеру да браним оца, а још мање да га оправдавам, иако сам тада био ожалостен и згранут његовим учешћем у походу. Но није ли он, упркос неучености и нејасноћама својих образлагања, био у праву у понечем?

Црногорце, Замарце зауставило би сазнање истине о погибији Булатовој – као наливање горчине до подесијеј, неизбежнијег кипљења. Јер они су ишли за својом истином, која није била ни апстрактна ни конкретна, него њихова – тренутак њиховог усклађивања са светом и самима собом. За њих је било најприродније, најлогичније да су муслимански одметници Јусуф и Хусеин, по наговору својих првака, убили Булата. Та увереност их је листом и дигла да Булата свете – да затоме своје горчине и иживе своје вере. Ништа у њиховом гледању и понашању не би изменило сазнање да су Булата убили два брата одметника из братства Булатовљевог, иако би тиме бесмисленост њихових огорчења и злодела била доведена до краја. Многи би се постидели, неки зажалили, понеко би се и покајао, али – сви би сматрали да је Булат заслужио такву освету, да је обрачун и тако и тако добар, јер неминован. За бесмисленост свог чина они се не би много обзирали, јер из наслеђеног и властитог искуства су знали, или бар наслућивали, да он потиче из односа човека са светом, с људима, са собом.

Законитост и разумност су лица или наличја хаоса и бесмислености. Постојање се јавља као увек друкчије постојање – нема краја ни коначног начина проницању у непромењиву и увек друкчију људску природу и људску судбину. А нема ни поруке! Јер нема коначности – прича би се, негде некад, могла наставити или изнова започети на друкчији начин. А ја сам једино желео да искажем сећање као вид једне ревности – вид канда стваран као и реалност, стварна и непатворена. Ако и није тако, казивање је непобитно, да се умакне пролазности и забораву, да се потврди творачка моћ човекова – на радост и поуку људима.

– Крај повести –

НАПОМЕНА

Тиштало ме и по завршетку рукописа *Светова и мостова*, да би текст, поготову љубавне сцене и интелектуалне распре, могао бити згуснутији. Замолио сам, због тога, књижевника Марка Вешовића да рукопис прочита и предложи скраћења. Он је то учинио с разумевањем и савесношћу: скратио је око сто страница, ако не и нешто више, а предложио је и замену неких речи и непрецизности. Највећи део његових предлога и примедби сам прихватио, настојећи да очувам ток радње и хомогеност личности. Господину Вешовићу сам захва-лан на труду и помоћи.

10. децембра 1990.

Писац

Рукопис из заоставштине Милована Ђиласа, који се на српском језику први пут објављује, на инсистирање носилаца ауторских права даје се овде нелекторисан.

САДРЖАЈ

Друга књига

СТРАСТИ

Први део ТУЂ, ИЗ ЉУЉАВИ СВОЈ ЗАВИЧАЈ	7
Други део ЗЛА ИСТИНА	47
Трећи део БРАЋА	129
Четврти део ИГРА ИЛИ СУДБИНА	221

Трећа књига

КОБИ

Први део РУХО СТВАРНОСТИ	283
Други део УЦЕНЕ	327
Трећи део НАЈЕЗДА	378
Четврти део БДЕЊА	449
НАПОМЕНА	546

Милован Ђилас

СВЕТОВИ И МОСТОВИ
II том

Издавачко предузеће Матице српске
Нови Сад

Директор
Милорад Грујић

Рецензент
Матија Бећковић

Технички уредник
Мирјана Јовановић

Коректори
Југослава Љуштановић
Стана Копривица

Слог
Студио ИП Матице српске

ISBN 86-363-0568-3

Штампа
Штамларија ИП Матице српске

1997.

Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске. Нови Сад

886.1-31

ЂИЛАС, Милован

Светови и мостови : повести у три књиге. Том 2 /
Милован Ђилас. – Нови Сад : Матица српска, 1997. – 547
стр. ; 20 см. – (Романи / Матица српска)

ISBN 86-363-0568-3